श्रीप्रवर सेन विर चितम्

सत्बन्धम्

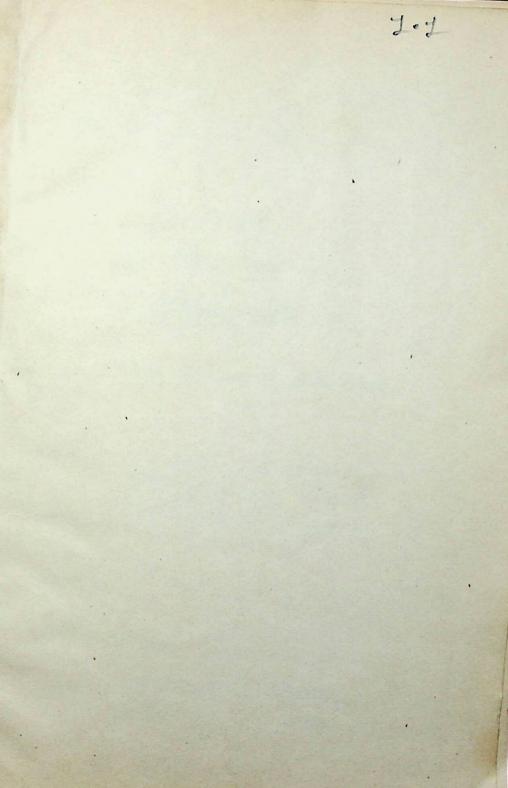
श्रीरामदासभूपतिप्रणीतयां टीकया समेतम्

भारतीय विद्या प्रकाशन

दिल्ली

वाराणसी

निर्णयसागर प्रेस वम्बई के संस्करण से पुनर्मुद्रित एवं प्रकाशित —

काव्यमाला. ४७.

श्रीप्रवरसेनविरचितं

सेतुबन्धम्।

श्रीरामदासभूपतिप्रणीतया टोकया समेतम्।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाघ्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-केदारनाथक्रपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा, मुम्वापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-शर्मणा च संशोधितम् ।

> भारतीय विद्या प्रकाशन बिल्ली वाराणसी

प्रकाशक:

भारतीय विद्या प्रकाशन

- १. यू० बी० जवाहरनगगर बैंग्लो रोड, दिल्ली ७
- २. पो॰ बा॰ १०८, कचौड़ी गली, वाराणसी-१

पुनर्मुद्रण संस्करण, १६८२ मूल्य ६० २५. ०० (पञ्चविंशति रुप्यकाणि)

भारतसरकार के शिक्षा एवं संस्कृति मन्त्रालय, से प्राप्त अनुदान सहायता से प्रकाशित ।

मुद्रक : ताज आफसेट प्रेस जामामस्जिद, दिल्ली Re Printed and Published from the Edition of Nirnyasagar Press Bombay.

KAVYAMALA. 47.

THE

SETUBANDHA

OF

PRAVARASENA

EDITED BY

PANDIT ŠIVADATTA

Head Pandit Superintendent, Sanskrit Department, Oriental College, Lahore,

AND

KÁŠÍNÁTH PÁNDURANG PARB

BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN
DELHI VARANASI
1982

Published:

BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN

- 1. I.U.B. Jawahar Nagar, Bungalow Road, Delhi-7
- 2. P.Box 108, Kachauri Gali, Varanasi-1

Reprint Edition, 1982
Price-25.00
(Twenty Five Rupees)

Published with the Financial Assistance from the Ministry of Education and culture, Government of India, New Delhi.

PHARATIYA WIDYA PRAKACH

PANDLE SIVADALEA

Printer:

TAJ OFFSET PRESS Jama Masjid, Delhi.

सेतुबन्धमहाकान्यस्य भूमिका।

अस्य--

'एत्थ समप्पइ एअं सीआलम्भेण जणिअरामन्भुअअम् । रावणवह ति कन्त्रं अणुराअङ्कं समत्थजणणिन्वेसम् ॥ [अत्र समाप्यत एतत्सीतालम्भेन जनितरामाभ्युदयम् । रावणवध इति कान्यमनुरागाङ्कं समस्तजननिर्द्वेषम् ॥]'

इति समाप्तिस्कन्धक(१५।९५)कथित**रायणयधे**तिनामककाव्यस्येव प्रयाधाससमा-प्रिलेखनिर्दिष्ट**दृह्युह्यहे(द्रामुखयधे**)तिनामकस्येव

> 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सृक्तिरत्नानां सेतुवन्धादि यन्मयम् ॥'

इति काट्याद्दों (१।३४) आचार्यदण्ड्युक्तं 'सेतुवन्धम्' इति नामान्तरम्. कर्ता चास्य—

> 'अहिणवराआरद्धा सुक्ष्वस्वलिएसु विहडिअपरिडविआ। मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोहुं होइ दुक्करं कव्वकहा॥ [अभिनवराजारच्या च्युतस्खलितेषु विचटितपरिस्थापिता। मंत्रीव प्रमुखरसिका निर्वोहुं भवति दुष्करं काव्यकथा॥]'

इति (१।९) स्कन्धकेन, 'इअ सिरि**पचरसेण**विरइए (इति श्री**प्रवरसेनविरचिते)'** इति प्रयाश्वाससमाप्तिलेखेन,

> 'कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदो वला । सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥'

इति हर्षचरिते खिस्ताब्दसप्तमशतकोत्पन्नमहाकविवाणभंशस्या,

'यथा (सेतुबन्धे १।२) प्रवरसेनस्य—

'दणुइन्दरहिरलग्गे जस्स फरन्ते णहप्पहाविच्छेट्ट । गुप्पन्तौ विवलाञा गलिअव्वत्थणसुए महासुरलच्छी ॥ [दनुजेन्द्ररुधिरलमे यस्य स्पुरति नखप्रभासमूहे । व्याकुलीभवन्ती विपलायिता गलितस्तनांश्वका महामुरलक्ष्मीः ॥]'

्राति काव्यमालाप्रथमगुच्छकमुद्रितौचित्यविचारचर्चायां विस्ताव्यंकादशशतको-चपन्नकारमीरिकमहाकविक्षेमेन्द्रवचनेन च प्रवरसेनमहाराजोऽभूत—इति प्रतीयते.

भवरसेननाम्ना विख्याताश्च राजानश्चत्वारः थ्यन्ते. तत्र द्वाँ तु काश्मीरिकौ राज-रिक्षणितृतीयतरहे कल्हणेन वाणतो. तयोः समयस्य- 'शतेषु षर्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन्कुरुपाण्डवाः ॥'

इति (राज॰ १।५१) कल्हणोत्त्या ६५३ सितकल्याद्यव्यगणे— 'वर्षाणां द्वादक्षशती पष्टिः पञ्जिस्य संयुता ।

भूभुजां कालसंख्यायां तद्वापबाशतो मता ॥'

इति (राज॰ १।५४) वाक्यतोऽन्तर्गतविस्मृतनामक्कत्यक्षपविश्वज्ञृषाविष्कद्वापवाज्ञन्नृ पाणां १२६६ मितवर्षाणाम्

'चतुर्दशाधिकं वर्षसदृशं नव वासराः । मासाश्च विगता ह्यस्मिनेकविशतिराजसु ॥'

इति प्रथमतरङ्गसमाप्तिसारवावयतः (राज० ११८४) श्लोकवांणतराज्यप्रारम्भरुख्यमहाराज-राज्यात् १०१४ मितवर्षाणाम्

> 'शतद्वये वत्तराणामष्टभिः परिवर्जिते । अस्मिन्द्रितीये व्याख्याताः पट् प्रख्यातगुणा नृपाः ॥'

इति द्वितीयतरङ्गसमाप्तिसारवाक्यतः १९२ सितवर्षाणाम् 'तस्मित्रस्तंगते भुक्तवा ६मां चतुःस्त्रिशतं समाः ।

तास्मनस्तगत भुक्तवा ६मा चतुःस्रशत समाः । अनादित्यमिवाशेषं निराठाकमभूजगत् ॥ ३।९६ ॥'

इत्युत्तया ३४ मितानां सेघवाहनराज्याव्दानाम्

'अय क्माध्वरक्ष क्मां श्रेष्ठक्षेनस्तदात्मजः। आहुः प्रवरक्षेनं यं तुजीनं चाजसा जनाः॥ ३१९०॥ ईशो तृपाणां निःशेषक्माकेदारकुटुम्बिनाम्। स समाजियतं भूधदनिज्ञिशाशयोऽभवत्॥ ३१९०९॥'

इत्युत्तया ३० मितानां प्रथमप्रवर्श्तनराज्याव्यानां योगेन ३१५९-८९ सितक-ल्याबच्देषु ५८-८८ सिस्तवत्सरेषु प्रथमप्रवर्श्तनः काद्मीरमण्डले राज्यं चकार.

> 'पाँतः प्रवरसेनस गिरा मातुर्नुपात्मतः । पैतामहेन नाम्नेव कुलाल्या स्यापितोऽभवत् ॥ ३११०९ ॥ निवार्य मरणाद्योगं मातुन्विंदखेदितः । ययां प्रवरसेनोऽथ तीथीत्सुक्याद्दिगन्तरम् ॥ ३११२३ ॥ रक्षित्वा दशमासोनाः क्ष्मामेकत्रिंशतं समाः । तिस्मन्क्षणे हिरण्योऽपि शान्ति निःसंतिविर्ययो ॥ ३११२४ ॥ तत्रानेहस्युज्जयिन्यां श्रीमान्हर्षापराभिधः । एकच्छश्रथक्रवतां विक्रमादित्य इत्यमूत् ॥ ३११२५ ॥'

इत्युत्तया प्रथमप्रवरसेनच्येष्ठपुत्रहिरण्यराज्यवर्षाणां ३१ मितानां योजनेन ३२२० मित-कल्यब्दात्प्रागेत प्रवरसेनक निष्ठस्ततोरमाणसुतप्रवरसेनस्य जन्म. एवं च खिस्ताब्द-द्वितीयशतके काइमीरिकद्वितीयज्ञक्सनस्य राज्यं निश्चीयते सारवाक्यानां प्रामाणिकत्वे

'वाकारकवंशे हो प्रवरक्षेत्री समुद्धती' इति Dr. G. Bühler, Ph. D., C. I. E., महाश्रवैः "स्विस्ति अवरपूरादिमिष्टोमाप्तोयीमोक्य्यपोडस्यतिरात्रवाजपेयपृहस्पतिसवसा-बस्कचतुरश्वमेषयाजिनो वि[णुवृ]द्वसगोत्रस्य सा(स)त्राजो वाकाटकानां महाराज-प्रवरक्षेत्रस्य सुनोः सुनोः(?) अत्यन्तस्यामिमहाभैरयमक्तस्य अंसभारसंनिवेशितशिव-लिङ्गोद्वहनशिवसुपरितुष्टससुरपादितराजवंशानां पराक्रमाधिगतभागीरथ्यमलजलमूर्धाः भिषिक्तानां दशाश्वमेधावभ्यकातानां भारशिवानां महाराजभवनागदौहित्रस्य गौ-तमीपुत्रस्य वाकाटकानां महाराजशीरुद्धस्त्रस्य सुनोरत्यन्तमाहेश्वरस्य सत्यार्जवकाः रुण्यशौर्यविक्रमनयविनयम(मा)हारम्यथि(धी)मत्त्वहा(पा)वागतभक्तित्वविज्ञयित्वमनौनेर्भ-ल्यादिगुणैः समुपेतस्य वर्षशतमभिवर्धमानकोशदण्डसाधनसंतानपुत्रपौत्रिणो युधिष्ठिरवृत्ते-र्वाकाटकानां महाराजशीवृथिवि(वी)चेषा(?)स्य सुनोर्भगवतश्रक्रपाणेः प्रसादीपाजित-वाकाटकानां महाराजशीरुद्रसनस्नोर्महाराजाधिराजशीदेवगुससुतायां श्रीसमुदायस्य अभावतीगुप्तायामुत्पनस्य शंभोः प्रसादचति(त)कार्तयुगस्य वाकाटकानां परममाहेश्वर-महाराजश्रीप्रवरसेनस्य वचनात्—" इति प्राचीनलेखन्याख्यावसरे (Indian Antiquary. Vol. XII. P. 243) दशितम्. तत्रापि 'प्रथमप्रवरसेन-महाराजः खिस्तान्दचतुर्थशतके राज्यं चकार. द्वितीयप्रवरसेनमहाराजस्त खिस्ताब्दपत्र-मशतके' इत्यपि तत्रैव तैनिणीतम्.

एवं चत्वारः प्रवरसेनमहाराजाः श्रुताः. परं त्वेतन्तव निश्चितम्—कस्य प्रवरसं-नस्य कृतिः—इति.

'प्रवरसेनो भोजदेवः' इति कथित—इति प्रकृतकाव्यनवमस्कन्धकव्याख्यावसरे रामसेतुप्रदीप एव यद्यपुक्तम्, तथापि भोजदेवस्य महाकविद्याणतः पूर्वमनुत्प-भत्वाद्धपंचरिते प्रवरसेनसेतुनामप्रहणानुपपत्तिः.

रामसेत्प्रदीपे तु-

'धीराणां काव्यचर्याचतुरिमविषये विक्रमादित्यवाचा यं चके कालिद्धांसः कविक्रमुद्दिशः सेतुनामप्रवन्धम् । तद्याख्यासोष्ठवार्थं परिषदि कुरुते रामदासः स एव धन्यं जाळाळदीन्द्रक्षितिपतिवचसा रामसेतुप्रदीपम् ॥'

इति प्रारम्भ एव क्षोकोत्तया "इह तावन्महाराजप्रवरसनिर्मित्तं महाराजाधिराज-विक्रमादित्याञ्चया निखिलकिविचक्षच्डामणिः कालिदासमहाज्ञयः सेतुवन्धप्रवन्धं चिक्रीर्धु-निर्विन्नसमाध्यर्थे रामचन्द्रात्मकमधुमथनरूपाभीष्टदेवतानमस्कारोपदेशमुखेन मङ्गलमाचर-न्नाह—" इति प्रथमस्कन्धकावतरणिकया च प्रकृतज्ञन्थे प्रत्याश्वासकं 'इअ सिरिपवर-सेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे' इति लेखेन 'प्रवरसेनकारितं कालिदास-कृतमेतत्काव्यम्' इति प्रतीयते. तत्र कादभीरिकद्वितीयप्रचरसेनविक्रमादित्ययोः समानकालकत्वेऽपि विक्रासाहित्वसमये द्वित्ययप्रवरसेनस्य राज्यप्राप्तेः प्रागेव तीर्थ- यात्राथं कर्सीरमण्डलेभ्यो निर्गतत्वात्. विक्रमादित्यस्य परलोकप्रस्थानोत्तरमेव माल्गुप्तेन कर्मीरमण्डले त्यक्त एव द्वितीयप्रवरसेनस्य कर्मीरराज्यप्राप्तेः करा विक्रमादित्यप्रवरसेनथोः राज्ये समकालकत्वम्. राजतरिङ्गण्यां कालिदासस्य सेनुवन्धस्य च नाममात्रमिष न दृश्यते. किंच कालिदासकृतत्वे बाणादिभिः कृतो न कालिदासप्रन्थेष्वेवास्य नाम लिखितम्. मालगुप्तस्य कालिदास इति नामान्तरं यदि भवेत्,तदा तु मानृगुप्तस्य राज्यं त्यक्त्वा काश्यां तिष्ठतोऽस्ति स्म द्वितीयप्रवरसेनेन मैत्री. संभवति च तदा तन्नाम्ना निर्माणमेतद्रन्थस्येति. परं च तदि न विचारसहम्, यतः— आंचित्यविचारचर्चादिषु 'यथा मालगुप्तस्य, यथा कालिदासस्य' इति पृथवपृथङ्गामोपल-म्भात्. इति विरम्यतेऽनिश्चितपदाये याथातथ्याप्रहेण.

अस्य च महाकविवाणादिप्रशस्तस्य महाकाव्यस्य-

१ कुलनाथकृता

२ रामदासकृता

३ थीकुणकृता

इति तिस्रो व्याख्याः Catalogus Catalogorum अन्ये Dr. Theodor Aufrecht महाश्रयैक्टिखिताः. तासु च महामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीदुर्गाप्रसादैः व्यवद्र पी. पीटर्सन्महाशयैर्भथुरायां क्रीतेषु पुस्तकेषु रामदास्विरिचिता रामसे-तुप्रदीपाख्या व्याख्यैव समुपलव्धाः. अत एपैव टीका तेरेव सुद्रयितुमारव्धाः.

एतर्शकानिर्माता रामदासभ्पतिस्तु संप्रति सकलभूमण्डलप्रख्यातसान्दर्यसवार्ज्ञय-पुराधीशपूर्वपुरुषमानसिङ्गहाराजानां सकुल्य आसीदिति प्रकृतर्शकाप्रारम्भपयाः प्रतीयते. अतस्तत्समयश्च जल्लालद्गिन्द्रापरनामकाकव्यरपःतिसाहिनां ४० मिताव्द-समय एव

> 'चक्षुर्भृतारिशांतांश्(१६५२)भिरभिगणिते साहसाङ्गस्य वर्षे वर्षे जल्डाळदीन्द्रक्षितिमुक्टमणरप्यनन्तागमा(४०)भ्याम् । पत्रम्यां शुक्रपक्षे नमसि गुरुदिनं रामदास्तेन राशा विशेनापूरितोऽयं िथितुलितशिखो रामसेतुप्रदीपः ॥'

इति समाप्तिक्रोकेन स्वयमेव स्फुटमेव विक्रमसंवत् १६५२ (ख्रिस्तसंवत् १५९५) उक्तः.

अयं रामदास्य जयपुरराज्यान्तर्गतचाँळीनगराधीश आसीत्. एतद्वंशाया-धाषुना 'धीरावत्'शब्देन प्रसिद्धा भ्राणक्याप्रामाधीशा वर्तन्ते—इति जयपुर-राजकीयवंशगायकेभ्योऽवगतम्.

१. अत एव द्वितीयप्रवरसेनिपतः वहिरण्यमहाराजमरणोत्तरं कर्मारेषु नीराजकेषु विक्रमादित्यो मातृगुप्तं राजानं प्रत्यष्टापयत्.

राजतरिङ्ग्याम्--

'जलाळदीनभ्षाळनिससेवनतत्परः । नभूव रामदासाख्यो विष्राणामुपकारकः ॥ तादशान्त्राह्मणान्दष्ट्रा रामदास्तो महायशाः । वितीर्णस्वर्णहुर्वणो वमो कर्ण इवापरः ॥

यद्वर्षणैरसृतमेष ददाति मेघस्तद्रजितेन स विकत्यत एतदेव ।
दानं सदेव ददतो न वभ्व तस्य श्रीराम्मदासन् पते हृदयेऽभिमानः ॥
मांधातमन्ददाता भवसि गुणगणैः कर्ण कर्ण पिघेहि
ब्रीडा जीमूतवाह त्वयि भवति न वा किं बळे त्वं बळीयान् ।
सत्यं वा वेद्मि नित्यं किमु तव यशसा विकमादिय कृत्यं
दानं सम्यग्विधानं वितरति चतुरं रामदास्यः सदातः ॥'
इत्यादिश्लोकैः प्राज्यसङ्घेन वर्णितोऽपि रामदास्योऽसावेव प्रतीयते.

एतदाश्रितेन राभज्योतिर्विदा राभित्रिक्तोद्धाः करणप्रन्यो निर्मायते स्म, यदा-धारगणितेनैवाद्यापि स्वचाईजयपुरराजधान्यां निर्मीयमाणे रामिवनोदीयाख्ये पत्राक्ते म-हस्पष्टीकरणं जायते.

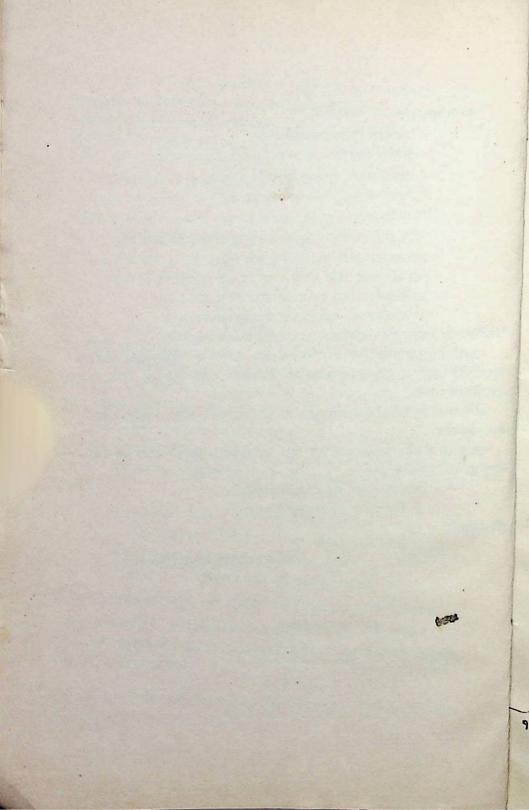
अनेन रामज्योतिविदेवेयं रामसेतुप्रदीपाख्या व्याख्यापि रचिता भवेदित्यपि क-

एवं चास्य शोधनेऽस्मद्दोपादश्वरयोजकदोपाद्वा कचिदशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र सन्त एव समाधास्यन्ति. यतः—

> बच्चतः स्थलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । इसन्ति दुर्जनास्तत्र समादयति सजनाः ॥

≣ति प्रार्थयतः

पण्डितशिवद्त्त-काशीनाथौ।

कान्यमाला।

महाकविश्रीमवरसेनमहीपतिविरचितं

(दशमुखवधापरनामकं)

सेतुबन्धम्।

श्रीरामदासभूपतिप्रणीतया रामसेतुप्रदीपाख्यया च्याख्यया समेतम् ।

प्रथम आश्वासः ।

असितमहसि सेतौ पष्टिकायामुदञ्चत्तटयुगघनमुक्तावर्णपङ्किद्वयेन । अिळखदिव कठिन्या यत्प्रशस्ति समुद्रः स जयति रघुवंशप्रामणी रामचन्द्रः ॥ गङ्गाम्बुस्तिमिताङ्गिमौलि दिनकृत्कन्याम्बुकम्बुप्रभं तत्त्वां पातु समुद्रजागिरिजयोरानन्दवीजं महः । नाभीपङ्कजनालम्लमिलनात्सव्यांसकूलस्थितो यत्र स्थलमृणालविष्ठतुलनामालम्बते भौगिराट् ॥ अद्वैतदन्तकल्पितकरेणुमयवामभागमिभवदनम् । पितुरर्धनागरीकं वपुरनुकुर्वन्तमिव कलये ।। आ मेरोरा समुद्रादवति वसुभती यः प्रतापेन ताव-हुरे गाः पाति मृत्योरिप करममुचत्तीर्थवाणिज्यवृत्त्योः । अप्यश्रोषीत्पुराणं जपति च दिनकृत्राम योगं विधत्ते गङ्गाम्भोभित्रमम्भो न च पिवति जयत्येष जल्लालदीन्द्रः ॥ अङ्गं वङ्गं कलिङ्गं सिलहट-तिपुरा-कामता कामरूपा-नान्ध्रं कार्णाट-लाट-द्रविड मरहठ-द्वारका-चोल पाण्ड्यान् । भोटान्तं मारुवारोत्कल-मलय-खुरासान खन्धार-जम्बू-काशो काश्मीर-ठडा बलख-बदकशाँ-काबिलान्यः प्रशास्ति ॥ कलियुगमहिमापचीयमानश्रुतिसुरिमद्विजधर्मरक्षणाय । भृतसगुणतनुं तमप्रमेयं पुरुषमकव्वरशाहमानतोऽस्मि ।। अंशे रघोरुष्णकरस्य वंशे बभूव राजा कुलदेव एकः। श्रीमानसिंहप्रमुखा जयन्ति यदन्वये संप्रति कच्छवाहाः ॥ सूनुस्तस्य विरोधिवारणमदाकूपारकालानलो जङ्घालो गणरङ्गभूमिषु बली यः श्लेमराजोऽभवत्।

. इरिहरात्मकम्. २. 'कामता' इति चित्रकृटाचलस्य नामान्तरम्.

वीरो दीप्तयशःकदम्बतुलितक्षीरोदनारोदर-स्तस्याजायत पञ्चसायकरुचिर्माणिक्यरायः सुतः॥ एतस्यापि मुकुन्दवन्दनवलत्पृण्यो वदान्यो जग-न्मान्यो मोकलरायभूपतिरभुदाकान्तभूपान्तरः । तस्मादप्यजनिष्टबाहुजकुलक्षीराव्धिहीरायितो धीरारायमहीमहेन्द्रतिलको वीरावलीभिः स्तुतः ॥ नापारायतृपः कृपानिधिरभृदस्यापि सूनुर्महा-नुद्दामप्रतिपक्षकु अरघटासंघटकण्ठीरवः । एष प्रेह्मदशेषशत्रुविजयव्यापारपारंगमं पुत्रं **पातलराय**मायतभुजादण्डोद्धरं लब्धवान् ॥ खानारायस्ततोऽभूदरिदहनघनः प्रौढनाराचधारा-पातासाराभिवर्षी समरभुवि लसत्कार्मुको गाढगर्जः । सूनुस्तेनारिसेनाम्बुधिकलशभवोऽलम्भि कंदर्पकाय-अन्दारायि खिलोकीतलविशदयशोवीचिनीचीकृतेन्दुः ॥ अभवदुद्यराजः प्रौढमूभृत्समाजप्रथितगुणगरिष्ठस्तत्सुतो धर्मनिष्ठः । समरभुवि न के वा निर्जिता येन देवाधिपतिपुरपुरंध्रीगीतदोर्विक्रमेण ॥ दिनेशभक्ता जगित प्रकाशस्ततः सुतोऽजायत रामदासः। आसेवते जिष्णुमिव क्षितीन्द्रं यः सर्वभावेन जलालदीन्द्रम् ॥ धीराणां काव्यचर्चाचतुरिमविधये विक्रमादित्यवाचा यं चक्रे कालिदासः कविकुमुदविधुः सेतुनामप्रबन्धम् । तक्याख्या सौष्ठवार्थ परिषदि कुरुते रामदासः स एव प्रन्थं जल्लालदीन्द्रक्षितिपतिवचसा रामसेतुप्रदीपम् ॥ इह सविधे साधूनां भविता न कदापि दुर्जनप्रसरः । गरुडोद्वारसमीपे न भवति गरलोद्रमः कापि ॥ व्याख्यानवसनमनघं दोषमषीम्लानमाचरन्ति खलाः। क्षालयति सपदि साधुः साधुसमाधानदुग्धेन ॥ उद्गिरित रसमुदारं दुर्जनदिलतापि मामकी व्याख्या । इक्षुलता माधुर्ये शतशिक्छनाधिकं दत्ते ॥ सेतौ दुर्गे यदि विचरितुं वर्तते वः समीहा दत्त स्नेहं तदिह कवयो रामसेतुप्रदीपे। मोहध्वान्ते सपदि शमिते यहताभिः शिखाभिः का वा भावानधिगमकथा का च भीः कण्टकेभ्यः ॥ राजाहमायुधविलासवशीकृतोऽहमित्यत्र मा कृतिधयः कुरुतावहेलाम् । महोत्र एव जगतीपतिरस्रशिक्षादक्षो मनीषिमुकुटं मनुराविरासीत् ॥

इह तावन्महाराजप्रवरसेननिमित्तं महाराजाधिराजविक्रमादित्येनाज्ञप्तो निखिलक-विचक्रचूडामणिः कालिदासमहाशयः सेतुबन्धप्रबन्धं चिकीपुर्निविन्नसमास्यर्थे रामच-न्द्रात्मकमधुमथनरूपाभीष्टदेवतानमस्कारोपदेशमुखेन मङ्गलमाचरन्नाह—

णमह अविदृअतुङ्गं अवसारिअवित्थअं अणोणअगहिरम् । अप्पलहुअपरिसक्कं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणम् ॥ १ ॥

[नमतावधिततुङ्गमप्रसारितविस्तृतमनवनतगभीरम् । अप्रलघुकपरिश्रक्ष्णमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनम् ॥]

हे जनाः, मधुमथनं विष्णुं नमत नमस्कुरुत । तथा चाहमपि तं प्रत्यस्मि प्रणत इ-त्याक्षेपलभ्यम् । मधुं मधातीति मधुमथनस्तमिति कर्तरि ल्युट् । तेन तथाविधदुष्टदैतेय-दमनहेतुनामुना विष्णुना सुदमा विघ्नवराका इति ध्वनितम् । कीदशं तम् । अवधित-श्वासौ तुङ्गश्चेत्यवर्धिततुङ्गस्तम् । अत्रावर्धितस्योध्वेदेशाविच्छन्नतारूपतुङ्गताया असंभ-वेनाभासमानो विरोधः परमेश्वरस्याजन्यतयेतरकर्तृकवर्धितत्वाभावेन परिद्वियते । तथा च विरोधवदाभासते न तु विरोध इति विरोधाभासनामायमलंकारः । किं चैतन्मूला विभावनापि संभाव्यते । तदुक्तं दण्डिना- 'प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यरिकचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥' तथा च तुङ्गत्वे कार्ये वीधतत्वरूपप्र-सिद्धहेतुन्यावृत्त्या तत्स्वभावत्वं विभोरवगम्यते । एवमन्यत्रापि विशेषणे । तथाहि पुनः कीदराम् । अप्रसारितश्चासौ विस्तृतश्चेति तम् । एवमनवनतश्चासौ गभीरश्चेति तथावि-धम् । तथा च तुङ्गरविनस्तृतत्वगभीरत्वरूपविशेषणत्रयेणोध्वमध्याधःसकलदेशव्याप-कत्वमुक्तम् । नन्वीश्वरस्य व्यापकैकरूपत्वे ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपन्नजगद्गपत्वितरोध इत्यत आह-अप्रलघुको महांश्वासौ परिश्वक्षणः कृत्रश्वेति तथा । तथा च स्थलघटा-काशादिस्समपरमाण्वादिसत्तारूपिमत्यर्थः । तथा च श्रुतेरपि ब्रह्मसत्तेव सर्वेषां सत्तेत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । एवं सति ब्रह्मणः स्थुलसूक्ष्मसकलसत्तात्मकत्वमेव सर्वात्मकत्वमिति स्थिते व्यक्ताव्यक्तत्वविरोधगन्धोऽपि नेत्याह्-अज्ञातः परमार्थस्तत्त्वं यस्य तथाविध-श्वासौ प्रकटश्चेति तथा । तथा चातीन्द्रियवर्गसत्तारूपत्वेनाप्रत्यक्षपरमार्थमप्यैन्द्रिकघटप-टादिसत्तारूपत्वेन प्रकटं प्रत्यक्षमित्यर्थः । यद्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यब्रह्माकारवृत्तिरहि-तानां पूर्णानन्दस्वरूपेण प्रत्यक्षपरमार्थमपि चैतन्यांशेन प्रकटिमत्यर्थः । तद्वृत्तिमतां तद्रू-पेण प्रकटमिति वा । एवं पूर्वविद्वस्तृतत्वादीनामप्रसारितत्वादिभिविरोधस्य सत्त्वेऽप्यज-जन्यतया तत्तदर्थविशेषेण च परिहारश्चिन्तनीयः । 'श्रक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु' तथा 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यंमर: । गभीरं दुराकलनीयमिति केचित् । 'ओदवापयोः' इत्यवश-व्दस्योकारादेशेन 'अणो ण अ' इति । एवं च तुङ्गत्वविस्तृतत्वगभीरत्वश्रक्षणत्वप्रकटत्वे-स्तत्तदर्थविशेषेणाकाशपृथिवीजलानिलतेजःस्वरूपोपस्थापकैस्तत्तद्रपतया पञ्चभूतात्मक-शर्रारयोगित्वमप्यस्योक्तम् । तथा च भगवद्गीता-- 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति

मारत । अभ्युत्यानमधर्मस्य तदात्मानं सजाम्यहम् ॥' इति । प्रकृते कर्तव्यवन्थनायको मानुषशरीरः श्रीरामावतार एवोक्त इति वस्तुनिर्देशः कृतः । तदुक्तं, अरतेन-'सर्ग-बन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणाम् । आशीर्नमस्किया वस्तुनिर्देशो वापि तन्य-खम् ॥' इति संक्षेपः। वयं तु—"मधुमथनपदश्चेषेणात्रे वर्णनीययोः समुद्रसेत्वोर्नतिरूपमङ्गन लमुखेन वस्तुनिर्देशमेव कटाक्षयति—तथा हि हे सखे, मधुमथनं संमुद्रं नम नमस्कुरु । मधुमथनं मधुजनकं मथनं यस्य तमिति मध्यमपदलोपी समासः । वारुण्याः समुद्रमथ-नादेवोत्पत्तेरिति भावः । अथ वा मधुना दानवेन चरणविक्षेपादिना मथनं यस्य तस् । तथा कीदशम् । इतवधिकतुङ्गम् । इतं तद्वधि वृद्धिशालि कं जलं कल्लोलरूपं भङ्गरत्वेन शश्वनाशवृद्धिशालित्वात्तेन तुङ्गमूर्ध्वाकाशव्यापकम् । पुनः कीदशम् । अवशार्यविस्तृतम् । अपोऽश्राति भक्षयतीत्यच्पत्ययेनावशो वडवानलः स एवारिः शत्रुस्तेनाविस्तृतमगृद्धिशी-लम् । वेलानतिकामकत्वात् । अथवा अवसारितविस्तृतम् । अकारो विष्णुर्वकारो वरुणस्ताभ्यां सारितं सारीकृतमित्तरविलक्षणीकृतम् । तयोस्तत्राधिष्ठानात् । सारित-मिति सारशब्दात 'तत्करोति-' इति णिचि । विस्तृतमिति । विभिः पक्षिभिः स्तृतं व्याप्तम् । जलपक्षिबहुलत्वात् । अथवा अवसारिकविस्तृतम् । अकारवकारसारश-ब्दानां विष्णुवरुणरत्नादिवाचकत्वात्तद्विकिष्टत्वेनावसारी चासौ कविस्तृतो जलपक्षि-व्यासश्चेति तम् । यद्वा अपसारितविस्तकम् । अपसारित आक्रष्टो विस्तः सुवर्णो य-स्मात्तम् । तथाः समुद्रस्य सुवर्णाद्याकरत्वेन बहुशस्तदाहरणात् । अ णो ण अ गहिरम् । च नो न च गभीरम् । अकारश्वकारविकारः समुचये । नो न च गभीरमर्थोदुक्तिविशेष-णातिगभीरम् । निषेधद्वयस्य प्रकृतार्थगमकत्वात् । एवमप्रलध्वपरिश्वक्णं कर्मधारयेण । यत एवाप्रलघुमितमहान्तमत एवापरिश्वक्षणमञ्चराम् । एवमनाकपरमाखप्रकटम् । अ-नाके मर्त्य एव परमास्त्रेण रामस्यानेयशरेण प्रकटमध्यक्षीभर्तामति समृद्रपक्षः । सेतुपक्षे तु हे जनाः, मधु जलं मधात्यवष्टभातीर्गत मधुमथनः सेतुस्तं नमत । विशेषणमहिम्रा रामसेतोलीभात्तत्संबन्धेन च तस्य नमस्यत्वम् । 'मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मधे पुष्परसे-ऽपि च' इति विश्वः । कीदशम् । अवधिततुङ्गमखण्डितोच्चम् । अतिसाप्रमित्वर्थः । चैा-रादिकस्य वर्धधातोः खण्डनार्थत्वात् । एवमवशार्यविस्तृतम् । अवशोऽनधीनोऽरिः शत्र-र्दशकण्ठो यस्य तादगकारो विष्णुरूपो रामस्तेन विस्तृतं घटितम् । अथवा असारिता-पम् । प्राकृते पूर्वनिपातानियमादसारिता अशवलीकृता आपो येन तं प्रतिरुद्धजलमथ च विस्तृतम् । पर्वतपक्षिच्याप्तमित्यर्थः । अणोणअगहिरम् । अशब्दस्य निषेधवाचकत्व-पक्षे अनोनिषेधद्वयेनोक्तिविशेषण नगगभीरं नगैः पर्वतैर्गभीरम् । कुञ्जादिवाहुल्येन दरा-कळनीयमित्यर्थः । पर्वतमयत्वात् । निषेधावाचकत्वेऽकारश्वकारविकार एव । नो इति शिरश्रालनेन पूर्ववदेव नगगभीरमिति बोध्यम् । एवमप्रलघुकपरिश्रक्षणम् । अप्र-

समुद्रपक्षे छाया—'नम हतवधिकतुङ्गमबशार्यविस्तृतं च नो न च गभोगम् । अप्र-लक्ष्यपरिश्वक्णमनाकपरमाखप्रकटं मधुमथनम् ॥'

लघुनि महित के समुद्रजले परिश्वहणं क्वशम् । सूत्रायमाणत्त्रात् । तथा अज्ञातपरम-स्तप्रकटम् । अज्ञातं परं परिदिग्वितं यस्मादेतादशं यन्मस्तं मस्तकं तेन प्रकटं दूरत एव दृश्यम् ।" इति ब्रूमः । स्कन्धकं नाम च्छन्दः । तदुक्तम्—'चंडमत्ता अद्वगणा पु-व्यद्धे उत्तरद्ध होइ सहआ । सो खन्धआ विआणहु पिङ्गल प्रभणेइ मुद्धि बहुसंमेआ'॥

मधुमथनस्य हिरण्यकशिपुविदारणवर्णनेन प्रकृतप्रनथविव्यविद्यातसामध्येमाह—

दणुएन्दरुहिर'लग्गे जस्स फुरन्ते णहप्पहाविच्छड्डे । गुप्पन्ती विवलाआ गलिअ व्य थणंसुए महासुरलच्छी ॥ २ ॥ [दनुजेन्द्ररुधिरलग्ने यस्य स्फुरति नखप्रभाविच्छर्दे ।

व्याकुला विपलायिता गलित इव स्तनांशुके महासुरलक्ष्मी: ॥]

यस्य नरसिंहरूपिणो मधुमथनस्य प्रभायाः स्वाभाविक्याः श्वेताया विच्छर्दः समृहो यत्र तथाभूते नले स्फुरत्युरोविदारणसमये प्रकाशमाने सित महासुरस्य हिरण्यकशिपोः श्रीच्योंकुला सती विपलायिता तस्योपमर्दे विपर्यासं प्राप्ता । अपगतेत्यर्थः । विकटन-खदर्शनजन्यभयादिति भावः । यत्पदस्योत्तरवाक्यगतत्वात्र पूर्वस्कन्धके तत्पदापेक्षा । क्यंभूते प्रभाविच्छर्दनले । लमदनुजेन्द्रक्षिरे । जभयत्र प्राक्तत्वात्पूर्वनिपातानियमः । लमं दनुजेन्द्रस्य रुधिरं यत्र ताहशे । किस्मित्रव सित । स्तनांशुके गलित इव स्मृतिलत क्ष्व । नखानां महत्त्वादस्यिभरच्यापनात्तदेकदेशलमरुधिरत्या लक्ष्म्या अर्धरक्तश्चेतव-खत्वेनोत्प्रेक्षा कृता । अन्यापि स्त्री स्तनवसनविपर्यासे सन्नीडा पलायत इति ध्विनः । तथा च म्रियमाणो दानवेन्द्रो निःश्रीको वृत्त इति तात्पर्यम् । 'व्याकुलापि पलायिता' इत्यपि व्याख्यानम् । तत्र व्याकुलस्यापयानमशक्यमित्यपर्यः । 'विच्छर्दस्तु समूहे स्यान्द्रान्तौ विश्लेषभेदयोः' ॥

जन्मान्तरेऽपि दुष्टदैयनिवर्हणक्षमतां विभाराह— पीणत्तणदुरगेज्झं जस्स भुआअन्तणिहुरपरिरगहिअम् । रिट्ठस्स विसमवलिअं कण्ठं दुःखेण जीविअं बोलीणम् ॥ ३ ॥ [पीनत्वदुर्प्राह्यं यस्य भुजान्तिनष्ठुरपरिगृहीतम् । अरिष्टस्य विषमवलितं कण्ठं दुःखेन जीवितं व्यतिकान्तम् ॥]

यस्य कृष्णरूपिणो मधुमथनस्य भुजान्ती इस्ती ताभ्यां निष्ठुरं यथा स्यादेवं परि सर्वतोभावेन गृहीतं धृतमरिष्टस्य वृषभरूपिणोऽसुरविशेषस्य कण्ठं कर्म जीवितं कर्तृ

9. 'चतुर्मात्रा अष्टगणाः पूर्वाधे उत्तराधे भवन्ति सह्तपाः । तं स्कन्धकं विजानीत पिङ्गलः प्रभणित मुग्धे बहुसंभेदम् ॥' इति च्छाया. 'स्कन्धकमि तत्कथितं यत्र च- तुष्कलगणाष्टकेनार्धे स्यात् । तत्तुल्यमिश्रमदलं भवित चतुःषष्टिमात्रिकशगरिमिदम् ॥' एतदिप स्कन्धकलक्षणम्.

[दु:खेन] व्यतिक्रान्तम् । अपगतिमत्यर्थः । 'भुजायन्त्र' इति प्रकृतौ मिथःसंबद्धभुजायुगलरूपयन्त्रपिगृहीतिमिति वा । कण्ठं कीदशम् । पीनत्वेन दुर्भाह्मम् । अत एव विषमं विपयस्तं यथा स्यादेवं विलतं वक्षीकृतम् । आमोटितिमिति यावत् । पीनत्वेन
सम्यग्धर्तुमशक्यत्वात् । अत्र जीवितस्य दुःखव्यतिक्रमणे विषमवलनं हेतुः । तस्य च
निष्ठुरपिरप्रहणम् । तस्य च दुर्भाह्मत्वम् । इत्युत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुत्विमिति हेतुपरम्परालकारः । किं च, विषमवलनादजुमार्गालाभेन जीवितस्य कण्ठादुःखेन निर्गमो
यत्त इति वस्तुना निजमायतनमरिष्टशरीरं त्यक्तमशक्तुवतोऽपि जीवितस्य परगेः धरहस्तेन
बहिर्गमनं पुण्यहेतुरित्याशयेनेव सदुःखं निष्क्रमणमासीदित्युत्येक्षा व्यज्यते ॥

मधुमथनस्य रामावतारे सीतां प्रत्यनुरागातिशयवर्णनोपयोगित्वेन कृष्णावतारेऽपि

सत्यभामां प्रत्यनुरागप्रकर्षमाह—

भोभाहिअमहिवेढो जेण परूढगुणमूललद्धत्थामो । उम्मूलन्तेण दुमं पारोहो व्व ख़ुडिओ महेन्दस्स जसो ॥ ४॥ (आइकुलअम्)

[अवगाहितमहीवेष्टं येन प्ररूढगुणमूळळव्धस्थाम । उन्मूळयता हुमं प्ररोह इव खण्डितं महेन्द्रस्य यशः ॥]

(आदिकुलकम्)

येन कृष्णरूपिणा द्रुमं पारिजातमुन्मूलयतोत्पाटयता महेन्द्रस्य यशः खण्डितम् । कृष्णकृत्या पारिजातस्य मर्त्यागमनेन महेन्द्रस्यैवायमिति प्रकर्षो गतो युद्धे च पराजयो वृत्त इति भावः । यशः कीदृशम् । अवगाहितं व्याप्तं महीवेष्टं येन तत्त्या । एवं प्रस्ता उपिचता ये गुणा दानशौर्यादयस्त एव मूलं कारणं तेन लव्धं स्थाम स्थैर्यं येन तत् । यशसो दानादिमूलकत्वात् । कीदृशिव । प्ररोह इव । प्ररोहः शिका । तथा च पारिजातस्य महेन्द्रयश एव प्ररोह इति भावः । अन्येनापि दुमोत्पाटने प्ररोहः खण्ड्यते । प्ररोहोऽपि कीदृक्त् । अवगाहितमहीवेष्टः । भूमिनिष्ठत्वात् । एवं प्रस्ता ये गुणाः प्ररोहतन्तवस्तैः [मूले] लब्धं स्थाम येन तत्त्तथा । वस्तुतस्तु यथा द्रुममुत्पाटयता कृष्णेन प्ररोहः खण्डितस्तथा महेन्द्रयशोऽपि खण्डितमित्यन्यत्समानीमिति सहोपमा । चतुःस्कन्धन्कीयमादिकुलकृष्टपा । तदुक्तम्—'कुलकं वहुभिः स्रोकः साकाह्नेरेकवाक्यता । द्राभ्यां तु युग्मकं नाम तुल्यार्थाभ्यां तु चुम्बकम् ॥' इति ॥

अथ ज्ञानप्रदत्वेन शिवं स्तौति-

णमह अ जस्स फुडरवं कण्ठच्छाआघडन्तणअणग्गिसिहम् । फुरइ फुरिअट्टहासं उद्धपडित्तितिमरं विअ दिसाअक्कम् ॥ ५ ॥ [नमत च यस्य स्फुटरवं कण्ठच्छायाघटमाननयनाग्निशिखम् ।

स्फुरित स्फुरिता इहासमूर्धप्रदोप्तति मिरिमव दिक्चकम् ॥]

तं च शिवं नमत । विशेषणमहिमा तलामः । यच्छव्दयोगात्तच्छव्दाध्याद्वारोऽपि ।
तं कम् । यस्य कण्ठच्छायया घटमाना संवध्यमाना नयनामेः शिखा यत्र तथाभूतं दिक्चकं स्पुरित शोभते । विचित्रस्पवत्तात् । नृत्यकालीनभ्रमणेन कण्ठकान्तिलोचनाभिशिखयोरभिष्टद्धिरित भावः । दिक्चकं कीदशम् । स्पुरितोऽद्वहासो यत्र तत् । कानित्तप्रसरणात् । एवं स्पुटो रवो द्वासकालीनः शब्दो यत्र तथा । उत्प्रेक्षते—कीदशमिव। उद्धें उपरिभागे प्रदीसं दग्धं भवित्तमिरं यत्र तादशमिव । कण्ठच्छायायाः श्याभत्वेन तिमिरेण, अद्वहासस्य कण्ठच्छायासंवन्धेन शवलतया धूमेन, रवस्य दादकालीनशब्देन च साम्यं गम्यते । यद्वा उद्ध्वप्रदीप्ततिमरमिव स्पुरित भासते । प्रेक्षकाणामर्थादिति समन्वयः । अर्थान्तरं समानमेव । केचित्तु—'दिशां चक्रं चक्राकारता यत्र
तादशं मण्डलीनृत्यं यस्य स्पुरित । नृत्यस्य विशेषणमन्यत्सर्वम्' इति वदन्ति ॥

पुनस्तदेवाह---

वेवइ जस्स सविष्डियं विलउं महइ पुलआइअत्थणअलसम् । पेम्मसहाविष्मुहिअं वीआवासगमणूसुअं वामद्भम् ॥ ६ ॥ [वेपते यस्य सब्रीडं विलतुं महित पुलकाचितस्तनकलशम् । प्रेमस्वभाविष्मुषितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्थम् ॥]

यस्यार्धनारीश्वरमूर्तिर्वाभार्ध गौरीशारीरं वामभागो वेपते । विल्रितं वक्की भवितुं महित वाञ्छित । वृत्यश्रमि कुर्वित महेशे ल्लीस्वभावेन भयादिति भावः । किंभूतं वामार्धम् । स्वीढं सल्जम् । एवं पुलकेनाचितः स्तनकलशो यत्र तत् । तथा च भयोत्पत्रे पुलके प्रेक्षकाणां सात्त्विकारशङ्का स्यादिति ल्ला । वक्कीभवनं प्रति हेतुमाह — द्वितीयाव-काशं दक्षिणार्ध प्रति गमने उत्सुकमुत्काण्ठतम् । स्रोणां भयेन स्वामिपरिरम्भणमिति स्वभावः । पुनः कोदशम् । प्रेमस्वभावेन प्रयं प्रत्मनुरागेण विमुषितं किंकतेव्यतामूदम् । तत्र गमने ल्ला अगमने भयमिति दोलायमानम् । अत एव गमनेच्छामात्रं न तु कु-तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु भर्तुर्वेयकालीनकदाक्षमुजक्षेपादिभिष्ठत्पत्रसात्त्विकतिकारम् । अत एव सल्जं कामोत्पत्या दक्षिणार्धमालिङ्गितुमुत्कण्ठितमपि लज्या निवर्तमानं वेपते । पुरः पश्चात्संचारशोलिमत्यर्थः । तदुक्तं प्रेमस्वभावेति । प्रियानुरागेण गन्तुकं लज्या किंकतिव्यतामूदत्या विमुषितम् । अत एवोक्तं विलितुमाकाङ्कृति न तु वलते इति सारम् ॥

शिवस्यादृहासमानन्दम्लकत्वेन वर्णयति—

जस्स विलग्गन्ति णहं फुडपिडसहा दिसाअलपिडक्खिलआ । जोण्हाकछोला विअ सिस्थवलासु रअणीसु हसिअच्छेआ ॥॥॥ [यस्य विलगन्ति नभः स्फुटप्रतिशब्दा दिक्तलप्रतिस्खिलताः । ज्योत्साकछोला इव शशिधवलासु रजनीषु हसितच्छेदाः ॥] यस्य इसितैकदेशा ज्योत्कीषु राञ्चिषु नभी विलगन्ति वियम्भापका भवन्ति । अन्तरान्तरा विच्छिय विच्छियोत्पत्त्या खण्डा इत्युक्तमिति वा । कथंभूताः । स्फुटः प्र-तिरवो येषां ते । एवं दिक्तलेषु प्रतिस्खलिता घनीभूय परावृत्ताः । पुनः कथंभूता इव । ज्योत्कायाः कल्लोला इव । श्वेतत्वात् । शिरःस्थितचन्द्रकलाया वा । अन्येऽपि कः लोलाः पर्वतादिषु स्खलिताः सन्त उर्ध्व दिशश्च व्याप्नुवन्ति प्रतिशब्दहेतुशालिनश्च भवन्ति । एतेन इसितस्य व्यापकत्वमुक्तम् । ज्योत्काकल्लोला इवेति सहोपमा वा । यथा ते दिक्तलस्खलिता इव नभो विलगन्ति तथैतेऽपीत्युत्प्रेक्षामूलम् ॥

नृत्ये सत्त्वोद्रेकमाह—

णद्वारम्भक्खुहिआ जस्स भडन्भन्तमच्छपहअजलर्आ । होन्ति सलिलुद्धमाइअधूमाअन्तवडवामुहा मअरहरा ॥ ८॥ (आह्कुलअम्)

[नृत्यारम्भक्षुभिता यस्य भयोद्भान्तमत्स्यप्रहतजलरयाः । भवन्ति सलिलोद्ध्मापितधूमायमानवडवामुखा मकरगृहाः ॥]

(आदिकुलकम्)

मकरगृहाः सप्तापि समुद्रा यस्य नृत्यारम्भ एव क्षुभिताः सन्त ईहशा भवन्ति । की-हशाः । भयेनोद्धान्ता मूर्छिता इतस्ततश्चारिणो वा ये मत्स्यास्तैः प्रहृतः प्रतिकद्धो ज-लस्य रयो वेगो येषु ते । तथा मत्स्यानां महत्त्वेन सित संचारे समुद्रसेतुभावादिति भावः। पुनः कीहशाः । सिललेनोद्ध्मापितमुद्ध्मापियतुं निर्वाणीकर्तुमारब्धमत एव धूमायमानं धूममुद्रमद्वडवामुखं वडवानले येषु ते। चरणक्षेपेणधरिणक्षोभे जलधिजलक्षोभादाईन्धनसं-बन्धादनलस्य धूमायमानत्वम्। उद्ध्मापित इत्यादिकर्मणि क्तः। उच्छब्दोऽत्राभाववाची। तेनामिदीपनाभावो लभ्यते । उत्कृतिरुद्वास इत्यादौ हप्टत्वात् । इत्यपि चतुर्भिरादिन् कुलकम् ॥

अथ स्वानवधानपरिजिहीषंया काव्यस्य दुष्करत्वमाह—
अहिणवराआरद्धा चुक्ककखिलएषु विद्याहिअपरिदृविआ ।
मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥
[अभिनवराजारब्धा च्युतस्खिलतेषु विघटितपरिस्थापिता ।
मैत्रीव प्रमुखरसिका निर्वोढुं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥]

काव्यकथा निर्वोद्धमाद्यन्तं यावज्ञुल्यतया निष्पादयितुं दुष्करं यथा स्यादेवं भवति । दुःखनिर्वोद्धोत्यर्थः । केव । मैन्नीव । साप्याद्योपान्तं यावत्समतया निर्वाहयितुं दुष्करं भ-वति । काव्यकथा कीहत्री । अभिनवेन राज्ञा प्रवरसेनेनारब्धा । कालिदासद्वारा तस्यैव कृतिरियमित्यात्रयः । प्रवरसेनो भोजदेव इति केचित् । पुनः कीहत्री । च्युतोऽनवहितः कविस्तस्य स्विितेषु च्छन्दोभङ्गादिनानवधानेषु विघिटता सती परिस्थापिता परि-कारं प्रापिता । एवं प्रमुखो रसिको यत्र तादशी । मैश्यप्यभिनवेन रागेणानुबन्धेना-रच्या । एवं च्युतोऽनविहतो यो जनस्तस्य स्विितेष्वपराधेषु विघिटता ततः पुनरप-राधमार्जनादिना परिस्थापिता प्रथमावस्थां प्रापिता । एवं प्रमुखरसिका च । तथा च मैशीव काव्यं सहदयिन्वां स्विति भावः । काव्यकथापक्षे प्रमुखरसः श्रङ्गारादिस्तयुक्ता । 'चुक्कशब्दः प्रमादे देशी' इति केचित् ॥

काव्यानामुपादेयताप्रयोजकं रूपमाह-

परिवर्ङ्गृह विण्णाणं संभाविज्जह जसो विढप्पन्ति गुणा । सुन्वह सुरुरिसचरिअं किं तं जेण ण हरन्ति कन्वालावा ॥१०॥ [परिवर्धते विज्ञानं संभान्यते यशोऽर्ज्यन्ते गुणाः ।

श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥]

काव्यानामालापा येन न हरन्ति न मनोहारिणो भवन्ति किं तत् । अपि तु न किमपीत्यर्थः । तदाह—यतः काव्याद्विज्ञानं विशिष्टज्ञानं वर्धते । तथा यशः संभाव्यते । गुणा विवेकादयोऽज्यन्ते । सुपुरुषस्य रामादेश्वरितं श्रूयते । अत एतस्योपादेयत्वम् । तदुक्तम्— काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारिवदे शिवेतरक्षतये इत्यादि । परिवर्ध्यत इति वा । अर्जेविद्यप्यः इति विद्यप्परादेशः ॥

निर्दोषकाव्यस्यातिदुष्करत्वमाह-

इच्छाइ व धणरिद्धी जोव्वणलद्ध व्व आहिआईअ सिरी । दु:खं संभाविज्जइ वन्धच्छाआइ अहिणवा अत्थगई ॥ ११॥

[इच्छयेव धनऋद्भियौवनलब्धेवाभिजासा श्रीः ।

दुःखं संभाव्यते बन्धच्छाययाभिनवार्थगतिः ॥]

बन्धः काव्यशरीरं छन्दो वा तस्य च्छाया कान्तिस्तया बन्धरम्यतया अभिनवा अर्थगतिर्थप्रकारो दुःखं यथा स्यादेवं संभाव्यते संबध्यते । गतिविधाप्रकारास्तुल्यार्थाः । कया केव । इच्छाया धनऋद्विरिव । यथेच्छया धनिद्धिर्दुःखं संबध्यते । इच्छानुरूपा धनसम्बद्धिर्दुःखं साध्येत्यर्थः । अभिजात्या योवनलञ्धा श्रीरिव । यथा कुलीनतया योवनलञ्धा श्रीरिव । यथा कुलीनतया योवनलञ्धा श्रीर्दुःखं संबध्यते । योवनोद्धृत्या श्रिया अकर्तव्यमपि क्रियते । तत्र कुलीनता न तिष्ठतीत्यर्थः । तथा चापूर्वार्थघटनं बन्धच्छाया च द्वयमपि मिथो योजियतुं दुष्करिमिति तात्पर्यस् ॥

कर्तव्यकाव्यमाह-

तं तिअसबन्दिमो<u>क्</u>खं समत्थते <u>लोकहिअअस छुद्धरणम् ।</u>
सुणह अणुराअइण्हं सीआदुक्खक्खअं दहमुहस्स वहम् ॥ १२॥

[तं त्रिदशबन्दिमोक्षं समस्तत्रैलोक्यहृदयशस्योद्धरणम् । शृणुतानुरागचिह्नं सीतादुःखक्षयं दशमुखस्य वधम् ॥]

तं प्रसिद्धं दशमुखवधं श्रणुत । एतद्रन्थश्रवणेनैव तच्छ्वणोपपत्तेः । अत्र प्राधान्यतस्तस्यैव वर्णितत्वात् । शाब्दज्ञानविषयत्वेनार्थेऽपि श्रवणार्थकशब्दप्रयोगः 'युद्धं शु-तम्' इतिवत् । प्रसिद्धार्थकरवेन तच्छब्दस्य न यच्छब्दापेक्षा । तं कथंभूतम् । जिद्द-शबन्दीनां मोक्षः परित्यागो यस्मात् । समस्तत्रैलोक्यस्य हृदयस्थशल्यानामुद्धारश्च य-स्मात् । अनुरागस्य प्रमणिश्वद्धं ज्ञापकं च यत् । सीतां प्रति रामानुरागस्य रावणवधाव-धिकत्वात् । सीताया दुःखस्य श्वयश्च येन तथाभूतम् । रावणवधानन्तरं वन्दीकृतदेव-स्त्रीणां परित्यागो लोकानां च रावणभयनाप्रकाशनाद्धृदयस्थानां च शल्यानामुद्धारः सीन्ताया अशोकवनिकानिवासादिक्केशनिवृत्तिरित्यर्थः । अथ च दशमुखवधनामानं श्रन्थं श्रणुत । तमधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्तनामकत्वम् । किभूतम् । जिद्शवन्दीनां योक्षो वर्णितो यत्र तथाभूतम् । अनुरागचिष्ठमित्यनुरागपदचिष्ठितम् । प्रत्याश्वासकान्तस्कन्धकेऽनुरा-गपदसत्त्वादिति भावः ।।

अथ प्रकृतप्रनथकथां प्रस्तौति-

अह पिंडवण्णविरोहे राहववम्महसरेण माणव्यहिए । विद्वाइ वालिहिअए राअसिरीअ अहिसारिए सुग्गीवे ॥ १३ ॥ ववसाअरइपओसो रोसग्<u>इन्</u>ददिढसिङ्कलापिंडवन्धो । कह कह वि दासरिहणो जअकेसिरपञ्जरो गओ घणसमओ॥१४॥ (जुग्गअम्)

[अथ प्रतिपन्निवरोधे राघवमन्मथशरेण मानाभ्यधिके ।
विद्धया वालिहृदये राजिश्रयाभिसारिते सुग्रीवे ॥
व्यवसायरिवप्रदीषो रोषगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः ।
कथंकथमपि दाशरथेर्जयकेमरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥ । (यस

कथंकथमपि दाशरथेर्जयकेसरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥] (युग्मकम्)
अथ वर्षर्तुप्रभूतसीताविरहदुःखानुभवानन्तरं कथंकथमपि सीतानुद्धारजन्ये सीतायाः स्वस्य च दःखे सत्येव प्राणत्याग इत्यपौरुषमकीर्तिकरं चेति दःसहविरहकष्टेऽपि

तायाः स्वस्य च दुः खे सत्येव प्राणत्याग इत्यपौरुषमकीर्तिकरं चेति दुःसहविरहकष्टेऽपि प्राणधारणपूर्वे दाशरथे रामस्य गतो घनसमयो वर्षा इत्युत्तरस्कन्धकेन समन्वयः। अथ शब्दस्य प्रन्थारम्मे मङ्गलत्वं वा। तदुक्तम्—'ॐकारश्वाथशब्दश्व द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भिरवा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥' किस्मिन्सित। राजिश्रया वालिन्लक्ष्म्या सुप्रीवेऽभिसारिते स्वपदमानीते सित। कथंभूतया। राघवो रामः स एव मन्म-थस्तदीयशरेण वालिरूपे हृदये विद्या जातप्रहारया। किंभूते वालिह्दये। प्रतिपन्नः प्राप्तो विरोधो यत्र तथाभूते। एवं मानेन चित्तसमुन्नत्याभ्यधिके। अयं भावः—राज-

श्रियो नायिकाया नायकः सुश्रीवः । हृदयं वाली । परमप्रियत्वात् । तत्र राज्यादिनिमित्तं विरोधोत्पत्तावहंकाराधिके वालिनि रामेण हृते सुश्रीवेण राजलक्ष्मीर्लन्धा । तथा
सतीत्यर्थः । एवं रागस्यानुरागस्य श्रीयंत्र सा रागश्रीनीयिका तया प्रतिपत्तः प्राप्तो
विरोधो नायकापराधजन्मा यत्र ताहिश । वलनं वक्षीभवनं वालस्तद्वति वालिनि हदये प्रानाभ्यधिके महत्तरे च । राधं वैशाखं वसन्तं पातीति राधपो वसन्तसहचरो यो
पन्मथस्तस्य शरेण विद्धया सत्या सुश्रीवः सुक्रण्ठो नायकोऽभिसार्यते स्वपदमानीयत
इति ध्विनः । घनसमयः कीहशः । व्यवसायः सीताप्रत्युद्धारहेतुर्व्यापारः स एव रिवः ।
असंपद्यमानत्वेन संतापकत्वात् । तस्य प्रदोषितरोधानकालः । एवं रोष एव गजेन्दः ।
परोपपर्वकत्वात् । तस्य दृढश्श्रह्मलया प्रतिवन्धो बन्धनं तद्भूषः । प्रसरणप्रतिवन्धकत्वात् । तथा जय एव केसरी । प्रतिपक्षशून्यत्वात् । तस्य पत्ररो बन्धनस्थानम् । अवरोधकत्वादित्यर्थः । रूपकमश्रालंकारः । तथा च दण्डी—'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपक्रिम्चते' इति ॥ युग्मकम् ॥

अथ राघवस्यावस्थामाह----

गिमआ कलम्बवाआ दिट्टं मेहन्धआरिअं गअणअलम् । सिहओ गिजअसदो तह वि हु से णित्थ जीविए आसङ्घो ॥१५॥ [गिमिताः कदम्बवाता दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् ।

सोढो गर्जितशब्दस्तथापि खल्बस्या नास्तिजीवितेऽध्यवसायः(आसङ्गः)॥

सीताविरहिवधुरेण रामेण वर्धतौं सीतामुद्भृत्य पुनर्द्रक्ष्यामीति प्रत्याशया कथंकथमिष धैर्यमवलम्ब्यं कदम्बवाता गमिताः दुःखेकहेतवोऽप्यतिवाहिताः । मेघान्धकारितं गगनतलं च दृष्टम् । न तु चक्षुःसुखहेतुत्वेनावसितम् । गार्जेतशब्दश्च सोढो न तु श्रुतिसुखमिषगतिमित यद्यपि तथाप्यस्य रामस्य शरिद कथं कुमुदवनवाता गमियतव्याः
कथं च शरचन्द्रकाधवलं नभो दृष्टव्यं कथं वा कल्हंसध्वनिः सोढव्य इति त्वक्चक्षुःश्रवणव्यापारेण वैक्कव्यशङ्कया पुनर्जीवितव्यं मयेत्यध्यवसायो नाभूदिति भाव इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु—कदम्बवातादिव्यतिकरे कथंचिन्मया जीवितमिष मद्वियोगिन्या
सीतया कथं जीवितव्यं कथं च वा तद्विपत्तौ मया जीवितव्यमिति संदिहानस्य नाध्यवसायोऽभूदिति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

अथ यात्रानुकूलत्वेन शरदं प्रस्तौति —

तो हरिवइजसवन्थो राहवजीअस्स पढमहत्थालम्बो । सीआबाहविहाओ दहमुहवज्झदिअहो उवगओ सरओ ॥ १६ ॥

[ततो हरिपतियशः पथो राघवजीवस्य प्रथमहस्तालम्बः । सीताबाष्पविघातो दशमुखवध्यदिवस उपगता शरत्॥] ततो वर्षानन्तरं शरदुपगता । कीहशी । हरिपतेः सुत्रीवस्य यशोमार्गः । शरदमाः ठम्न्य तस्य सेतुवन्धनादियशः प्रादुर्भावात् । एवं राधवजीवस्य प्रथमें इस्तालम्यः । सेतुवन्धरावणवधसीतासमागमानां द्वितीयदृतीयचतुर्थानामपेक्षया शरदेव प्रथमो इस्तालम्यः । स्ट्रासिरेव तस्य दुष्करासीत् । तस्यां तु सत्यां सर्वमिदमीषत्करमिति भावः । एवं सीताया बाष्पाणामश्रूणां विधातोऽवसानम् । रामसमागमाध्यवसायात् । 'वधमई-तीति यत्प्रत्ययेन वध्यमिति साधु । तथा च दशमुखस्य वधाहों दिवस इति सर्वत्र इन्पकम् । पूर्वनिपातानियमाद्वध्यो दशमुखो यत्र एताहशो दिवस इति वा । रावणवधस्य दिवस एव दृत्तत्वादित्यर्थः ॥

अथ सप्तदशभिः स्कन्धकैः शरदमाह-

रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलञ्भदलसहस्सपरिगअम् ।

महुमहदंसणजोग्गं पिआमहुप्पत्तिपङ्कअं व णहअलम् ॥ १७ ॥

[रिवकरकेसरिनवहं शोभते धवलाब्ध्रदलसहस्रपरिगतम् ।

मधुमथनदर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजिमव नभस्तलम् ॥]

नभस्तलं शोभते । कीदृशमित्र । पितामहस्य ब्रह्मण उत्पत्तिपङ्कजिमित्र । नभः की
हक् । केसरिनवह इत रिवकरा यत्र तथाभूतम् । एवं दलसहसाणीव समिङ्गधवला
श्राणि तैः परिगतं व्यासम् । एवं मधुमथनस्य नारायणस्य दर्शनयोग्यम् । उत्तानसु
सस्य तस्योत्थाने सित तत्रैव दृष्टिपातसंभावनासस्वात् । अथवा मधुमथनस्य रामस्य

दर्शनयोग्यम् । जलदिवगमेन मादकत्वाभावात्प्रयाणसमयलाभाच् । कमलभपि रिवक
रसदृशकेसरिनवहं धवलाश्रसदृशदृलसहस्रपरिगतं मधु मधातीति मधुमथनस्य श्रमरस्य

दंशनं दशनिक्रया तथोग्यं भवति । यद्वा मधुमथनस्य नारायणस्य दश्यतेऽनेनित दर्शनं

चश्चस्त्योग्यम् । तस्य पुण्डरीकाक्षत्वात् । यद्वा मधुमहेन मधूत्सवेन दर्शनयोग्यम् ।

केचित्तु पङ्कजिमविति पृथक्कवेते । प्रियायाः सीताया महोत्पत्तिकृतस्रवोत्पत्तिर्थस्मात् ।

मेघायपगमेन सुखदत्वादिति नमोविशेषणम् । पितामहस्योत्पत्तिर्यतेति पङ्कजिवशेषण
मिति व्याचक्षते । 'साधर्म्यमुपमा भेदे' इत्युपमालंकारः ।।

अथेन्द्रधनुराह—

दिणमणिमोहप्फुरिअं गलिअं घणलच्छिरअणरसणादामम् । उदुमअणबाणवत्तं णहमन्दारणवकेसरं इन्दश्चणुम् ।। १८ ॥ [दिनमणिमयूखस्फुरितं गलितं घनलक्ष्मीरत्नरशनादाम । ऋतुमदनबाणवक्रं नभोमन्दारनवकेसरमिन्द्रधनुः॥]

इन्द्रधनुर्गेलितमपगतम् । कीदृशम् । दिनमणिः सूर्यस्तन्मयूखैः स्फुरितं प्रकाशितम् । मेघायन्तरिततिर्यगतरिविकरणा एव शक्रधनुर्भवन्तीति प्रतिद्धिः । तथा च मेघाय- पगमे धनुरप्यपगतिमिति भावः । दिनमणिकिरणवरस्फुरितिमिति वा । नानारूपत्वात् । दिनमणिः सूर्यस्तस्य मोषे मेघाचन्तर्धाने सित स्फुरितिमिति वा । दिनमेव मणिस्तन्मयूक्षैः स्फुरितिमित्यन्ये । एवं घनलक्ष्म्या वर्षश्रियो गलितं पतितं रत्नघटितं रज्ञनादामेति रूपकम् । धनुषो हरिल्लोहितत्वेन विचित्ररूपरज्ञनासाम्यम् । तथा च घने गते
तदनुगामिन्यास्तलक्ष्म्या अपि हठादपसरन्त्या मेखलास्खलनिति भावः । पुनः कीहज्ञम् । ऋतुर्वर्षासमयः स एव मादकत्वान्मइनस्तदर्धचन्द्रवाणस्य वक्षं मुखम् । तस्य
धनुराकारत्वात् । ऋतुमदनवाणपात्रं वा । ऋतोर्मदनस्य वाणपात्रं तूणीरः । ऋतुमतनवाज्ञापश्रं वा । ऋतोर्वर्षाकालस्य मते संमते नवमाज्ञापत्रम् । आज्ञालिखनित्यर्थः ।
वर्षतेरिव राज्ञायमानत्वात् । ऋतुमतनवातपत्रं वा । वर्षतेर्रे राज्ञ इव मतं समतं नवमातपत्रं छन्नम् । वस्तुतस्तु—ऋतुमदनपानपात्रम् । माद्यतित्यर्थे ल्युट् । ऋतुरेव मदनो
मत्तस्य पानपात्रं चपकः । तथा च मत्तेन तेन जगदेव मादितिमिति भावः । एवं नम
एव मन्दारो वृक्षविज्ञेषस्तस्य नवं केसरम् । वक्रलोहितत्वात् ॥

पुनस्तदेवाह--

धुअमेहमहुअराओ घणसमआअख्रिओणअविमुक्काओ । णहपाअवसाहाओ णिअअट्ठाणं व पडिगआओ दिसाओ ॥१९॥

[धुतमेघमधुकरा घनसमयाकृष्टावनतिवमुक्ताः । नभःपादपशाखा निजकस्थानिमव प्रतिगता दिशः ॥]

दिशो निजकस्थानमिव प्रतिगता व्याघुट्य पूर्वस्थानं गता इतेत्युत्प्रेक्षा । किंभूताः । नभ एव पादपस्तस्य शाखा इति रूपकम् । पुनः किंभूताः । धुता इतस्ततो गता मेघा एव मधुकरा याभ्यस्ताः । एवं घनसमयो वर्षर्तुस्तेनाकृष्टा अथावनता अथ विमुक्ताः । तथा च वर्षतों रूपकमे दिशो मेघसंभारेणाकृष्टा निकटवर्तिन्य इत् मध्ये गगनदिग्व्यापिमेघवाहुल्येनावनता अधो वर्तुलीकृता इत् वर्षान्ते मेघापगमेन विमुक्ताः प्रसारिण्य इत्र ज्ञाता इति भावः । शरि तथाभृतमेघसंबन्धस्त्यक्त इति तात्पर्यम् । अन्या अपि पादपशाखाः केनचित्प्रथममाकृष्यन्ते पश्चादवनमध्य विमुच्यन्ते तदानी-मुपर्देन धृता इतस्ततः संचारिणो मेघतुल्या मधुकरा याभ्यस्तथाभूता भवन्ति । स्थितिस्थापकसंस्कारेण च निजकस्थानमेव प्रतिगच्छन्तीति ध्वनिः । यद्वा 'दिश अति-सर्जने' [इति] धातुमहिम्रा दिश्यन्तेऽतिसर्ज्यन्त उपदिश्यन्ते वा सुरतकार्याण्यामिरिति दिशः प्रौढाङ्गनास्ता निजकस्थानं प्रति गताः शरि रात्रौ नायकमिमस्त्य प्रभाते स्वंस्वं गृहं गता इत्यर्थः । कीदृश्यः । धुता विपर्यासिता मेधा बुद्धियेन तद्धुतमेधं मधु । तत्करे यासां ताः । पीतावशिष्टं मधु करे कृत्वा प्रतिनिवर्तन्त इत्यमिसारिकासंप्रदायः । ता अपि घनो निविद्यः समयः संकेतो यस्य तादृशेन घनं यथा स्यादेवं समदेन मदस-हितेन वा नायकेन संभोगार्थमाकृष्टाः कराभ्यामङ्गमानीतास्तदुत्तरमवनमिता उपमर्दे-

2

विषयीकृता अथोपभोगानन्तरं विमुक्तास्यक्ताः । एविभवशब्दस्याक्रष्णात्रखणातप्रसाधा इव नखपातो नखक्षतं तदेव प्रसाधा प्रसाधनिमय यासां ताः । तथा च नखक्षतालं-कृता इवेत्यर्थः ॥

अथ दिवसमाइ---

अहिणविणद्धालोआ उद्देसासारदीसमाणजललवा ।

णिम्माअमज्ज्णसुहा दरवसुआअच्छविं वहन्ति व दिअहा।।२०।।

[अभिनविक्षग्धालोका उद्देशासारदृश्यमानजललवाः । निर्मितमज्जनसुखा दरशुष्कच्छवि वहन्तीव दिवसाः ॥]

दिवसा ईपच्छुष्कच्छवि वहन्ति घारयन्ति । वसुआअशब्दः शुष्कवाची। कीहशाः। क्रिय्ध आलोको रिवतेजो येषु ते । आकिस्मकमेघापायादालोकानामभिनवचैक्कण्यप्रतिमासनात् । एवं चोद्देश एकदेशस्तत्रासारो वेगवर्षणं तेन दश्यमाना जलखण्डा यत्र ।
अत्रोत्प्रेक्षते—निर्मितं मजनसुखमर्थाजलेषु यैस्ते कृतमजना इव । तथा च शरिद वासरे कदाचिद्वर्षणं कदाचिन्नेत्येकदेशे जलसंबन्धः परत्र शुष्कता । अत एव कृतमजना
इवत्युक्तम् । अन्येऽपि कृतमजनाः स्निग्ध आलोको दर्शनं येषां तथाविधा दरशुष्कतादशायां कचित्कचिदृश्यमानजलिबन्दवश्च भवन्ति । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगाद्वर्षे
सुहद्वले' इति कोषः ॥

भगवदुत्थानमाह-

सुहसंमाणिअणिहो विरहालुङ्क्षिअसमुहदिण्णुङ्कण्ठो । असुवन्तो वि विवुद्धो प्रद्रमविबुद्धसिरिसेविओ महुमहणो ॥ २१ ॥ [सुखसंमानितनिद्रो विरहस्पृष्टसमुद्रदत्तोत्कण्ठः । अस्वपन्नपि विबुद्धः प्रथमविबुद्धश्रीसेवितो मधुमथनः ॥]

मधुमथनो विबुद्ध उत्थितः । उत्थानैकादशी वभूवेत्यर्थः । अस्वपन्निप निद्रामलभमानोऽपि । देवानामस्त्रप्तवात् । अतः सुखं यथा स्यादेवं संमानिता आहता निद्रा येन
ताहक् । आलस्यादिना निद्राया आदरमात्रं न तु पारमार्थिकत्वमपीति भावः । पुनः
कीदक् । विरह्सपृष्टाय समुद्राय दत्ता उत्कण्ठा येन ताहक् । जागरणोत्तरं परमेश्वरस्यान्यत्र गमनशङ्कया विरहिणः समुद्रस्य कदा पुनरयमत्रायास्यति लक्ष्म्या च समं मदङ्के
शिव्यवत इत्युत्कण्ठादानं तदानीमेवेति सुभगत्वमुक्तम् । एवं प्रथमविनुद्धया श्रिया
चरणसंवाहनादिना सेवितः । पश्चम्यामेव लक्ष्म्युत्थानात् । अथ च नारायणे जामित
मधुमथनो रामरूपो विनुद्धः । तदात्मकत्वात् । वर्षामेघापगमे लब्धचेष्टो वभूवेत्यर्थः ।
कीदक् । विरह्वैक्रव्येनास्त्रपत्रिप निद्रामनासादयत्रिप । एवं च विरह्सपृष्टश्वासौ समुद्रेण
मुद्रासहितेन हनूमता दत्ता उत्कण्ठा यस्मै तादशश्च । जानकीवियोगिनोऽभिज्ञानमुद्रा-

मादाय गतं हनूमन्तं प्रति जानकीवार्तालाभायोत्पत्तेरित्यर्थः । एवं प्रथमोद्गुद्धया श्रिया कान्त्या सेवित आश्रितः । शरदागमेनाग्रिमन्यापारं प्रति साध्यवसायत्वेन मुखादिश्री-समृद्धेरिति भावः ॥

तारामाह—

सोहइ विसुद्धिकरणो गअणसमुद्दम्म रअणिवेलालग्गो । तारामुत्तावअरो फुडविहडिअमेहसिप्पिसंपुडमुको ॥ २२ ॥ [शोभते विशुद्धिकरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः । तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसंपुटमुक्तः ॥]

गगनरूपे समुद्रे तारारूपमुक्ताप्रकरः शोभते । कीटक् । विशुद्धः शुश्रः किरणो यस्य तथा । एवं रजिनरेव वेला तीरं तत्र लग्नः । शर्वरीसमयलग्न इत्यपि । एवं स्फुटं यथा स्यात्तथा विघटिता ये मेघास्त एव शुक्तिसंपुटास्तेभ्यो मुक्त इतस्ततः प्रक्रीणः । शर्स्द मेघानां नानाखण्डत्वेन शुश्रतया च विघटितशुक्तिसाम्यम् । अन्यत्रापि समुद्रे शुक्ति-मुक्ता विशुद्धचाकचक्या मुक्तास्तीरलगा दीप्यन्त इति सर्वत्र रूपकम् ॥

श्चरत्प्रौढिमाह-

सत्तच्छआणं गन्धो लग्गइ हिअए खलइ कलम्बामोओ । कलहंसाणं कलरओ ठाइ ण संठाइ परिणअं सिहिविरुअम् ॥२३॥ [सप्तच्छदानां गन्धो लगति हृदये स्खलति कदम्बामोदः । कलहंसानां कलरवस्तिष्ठति न संतिष्ठते परिणतं शिखिविरुतम् ॥]

सप्तच्छदानां गन्धो हृदये लगित मनोहारीभवित । सामियकत्वात् । कद्म्बामोदः स्खलित हृदयमाद्यो न भवित । असामियकत्वादित्यर्थः । लगत्यपूर्वत्वादन्यतः संबध्यते । स्खलत्यितपरिचितत्वादस्वकालारमणीयत्वाच संबद्धोऽपि न स्वदत इति भावः । एवं कलहंसानां कलखो हृदये तिष्ठति । सामियकत्वादेव । न संतिष्ठते शिखिनां विकतं ध्वितः । असामियकत्वादेवेत्यर्थः । अनवस्थाने हेतुमाह—परिणतं विरसम् । कदम्बा-मोदेऽपीदं विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । तथा च परिणामप्राप्तं सर्वमेव स्खलित त संतिष्ठते चेति ध्विनः । समयजं सर्वमेव मनोहरमिति तात्पर्यम् ॥

पुनरिप सिंहावलोकितेनेन्द्रधनुराह—
पीणपओहरलग्गं दिसाणँ पवसन्तज्ञलअसमअविइण्णम् ।
सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरसणहवअं इन्द्धणुम् ॥ २४ ॥
[पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम् ।
सोभाग्यप्रथमचिह्नं प्रम्लायति सरसन्तवपदिमन्द्रधनुः ॥]

इन्द्रधनुरेव सरसं तात्कालिकं नखपदिमिति रूपकम् । प्रम्लायित प्रकर्षेण म्लानि-माप्तोति । विगलतीति यावत् । सरसत्वेन लौहित्यान्नखपदस्येन्द्रधनुस्तौल्यम् । कीदः-शम् । दिश्व पीनो यः पयोधरो भेघस्तज्ञ लग्नम् । पुनः कीद्दक् । प्रवसता गच्छता जल-दकालेन वितीर्णे दत्तम् । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य प्रथमं चिद्धं लक्षणम् । तथा च प्रादृषि दिशां मांसलमेघलमेन्द्रधनुषा सौन्दर्यमासीत् । अथ शरिद यथायथा मेघापगमस्तथा तथा तदिवनाभावेन तद्प्यपगतिमिति भावः । नखक्षतमिष दिशां प्रौढाङ्गनानां पीनस्त-नलमं सत्कमेण म्लायित । नखक्षतं कीद्दक् । प्रवसता प्रयासशीलेन कामचेष्टया जलं जाड्यं ददातीति व्युत्पत्त्या जलदेन नायकेन समये प्रस्थानकाले वितीर्णे दत्तम् । अत एव सौभाग्यस्यानुरागस्य प्रथमं ज्ञापकम् । वर्षासु गृहे स्थित्वा शरिद प्रवासीभवता नायकेन प्रियास्तने सत्तरस्रणाय नखक्षतं कृत्वा गम्यत इति कामशास्त्रम् ॥

चन्द्रमण्डलमाह—
पज्जत्तसिललधोए दूरालोक्कन्तणिस्मले गअणअले |
अचासण्णं व ठिअं विमुक्कपरभाअपाअङं ससिविस्वम् || २५ ||

[पर्याप्तसिललधोते दूरालोक्यमाननिर्मले गगनतले। अत्यासन्त्रमिव स्थितं विमुक्तपरभागपकटं शशिविम्बम् ॥]

गगने शशिषम्बमितिनिकटवर्तीव स्थितम् । किंभूतम् । विमुक्तः परभागोऽन्यभागो
मेघादिसंबन्धस्तेन प्रकटमितव्यक्तम् । गगने कीदिशः । पर्याप्तं बहुतरं यस्सिललं वपंर्वुसंभवं तेन धौते प्रक्षालिते । एवं दृरादालोक्युमानं सिनमेलं यत्तादिशः। अयं भावः—
यथा वस्नादौ क्षालिते मालिन्यापगमेनं स्थितं रूपान्तरवद्दव्यं स्फुटं प्रकाशते तथा वष्ठिजलक्षालिते वियति मेघरूपमालिन्यापगमादत्युज्ज्वले तथा स्वमावतः स्वच्छद्यामले धवलं विधुमण्डलमितप्रकटमालोकितं लोकः । तदुक्तं श्रीहर्षण—'सिते हि जायेत
शितेः सुलक्ष्यता' इति । वस्तुतस्तु विशव्दस्याभाववाचितया विमुक्तोऽत्यक्तः परभागोऽन्यतः शोमा नीलाकाशकृतकान्तिविशेषस्तेन प्रकटं शुश्रत्वादित्युज्यामः। अत्रोत्येक्षा ॥

हंसागमनमाह-

चिरआलपिडणिउत्तं दिसासु घोलन्तकुमुअरअवेद्धविअम् । भमइ अलद्धासाअं कमलाअरदंसणूसुअं हंसडलम् ॥ २६ ॥ [चिरकालप्रतिनिवृत्तं दिक्षु घूर्णमानकुमुदरजोविलिप्तम् । भ्रमस्यलन्धास्वादं कमलाकरदर्शनोत्सुकं हंसकुलम् ॥]

दिक्षु इंसानां कुलं समूहो अमित घूर्णते । किंभूतम् । चिरकालेन परावृत्तम् । प्रा-वृषि मानसं गता इंसाः शरिद पुनरागताः कुत्र कमनीये जलाशये स्थातव्यमित्युह्नासे-नाभित उद्वयन्त इत्यर्थः । एवं घूर्णमानैनिशि मन्दानिलप्रेरितैः कुमुदरजोभिविलिप्तम् । सरिस सरिस स्थितेरित्यर्थात् । एवमलञ्च आस्वादस्त्रिप्तियंन तथा । अग्रिमाग्निमवासनया कि चिदिष स्थैर्याभावात् । अलञ्चाशाकं वा । अलञ्चा आशा आकाङ्का येन तत्त्रया । नानासरःसौभाग्यसौकर्येणेकत्र मनोष्टत्यभावात् । एवं कमलाकरस्याभिष्रेतसरसो दर्शने उत्सुकम् । वस्तुतस्तु निशि कुमुदाकरे कुमुदसौभाग्यसौकर्येण कुमुदवनवासमनुभ्य तदुपम-देंन तत्परागानुलिसं सत्प्रभाते कमलाकरस्य कमलाधिष्ठानसरसो दिदक्षया श्रमित । तदुक्त-अलञ्चास्वादम् । कुमुदकोषभोजनजन्यत्रप्ताविष कमलकोषभोजनजन्यत्रस्यित्वादित्यु-न्यामः । ध्वनिपक्षे हंसः संन्यासिविशेषस्तत्कुलं श्रमित । कीदक् । चिरकालेन वर्षतीं कचिद्यपुषित्वा शरिद प्रतिनिद्यत्तं पूर्वस्थानमागतम् । दिश्च पूर्णमानम् । को पृथिन्यां मोदते कुमुदं तद्रजस्तेन विलितम् । धूलीधूसरिमत्यर्थः । यद्वा दिश्च पूर्णमानं सत्कु-रिसता मुत्प्रीतिर्यस्मादेतादशो यो रजोगुणस्तेन विलितं प्रेरितम् । रजोगुणमहिन्ना भ-क्यार्थार्थतया श्रमतीति भावः । एवमलञ्घ अशाकः शाकिमिन्नो येन तत् । अत एव कमलाया लक्ष्म्या आकरस्य धनिकस्य दर्शने भोजनार्थितयोत्कण्ठितम् । तथा च स्व-प्रयुक्त्या शाकमात्रलाभादत्रप्ताः संन्यासिनः समीहितिमक्षार्थितया धनिकमन्विष्य-न्तीति भावः ॥

अहोरात्रशोभामाह-

बन्दाअवधवलाओ फुरन्तदिअसरअणन्तरिअसोहाओ । लोम्मे सरअस्स उरे मुत्तावलिविब्भमं वहन्ति णिसाओ ॥ २०॥

[चन्द्रातपधवलाः स्फुरिइवसरतान्तरितशोभाः । सौम्ये शरद उरिस मुक्तावलिविश्रमं वहन्ति निशाः ॥]

निशाः सौम्ये रमणीये शरद उरित मुक्ताविलिविश्रमं वहन्ति । मुक्ताहारायन्त इन्त्यर्थः । हारतौल्यमाह—किंभूताः । चन्द्रातपेन ज्योत्स्त्रया धवलाः । स्फुरन्मेघादि-शून्यतया दीप्यमानं दिवसमेव रत्नं पुष्परागादिकं पिजरत्वात्तरन्तरिता व्यवहिताः शोभा यासां ताः । स्फुरता दिवसरत्नेनादित्येनान्तरिता शोभा यासामिति ध्वन्यर्थः । दिवरूपरत्नान्तरप्राप्तशोभा इति वा । इतच् । अन्यस्या अपि नायिकाया उरस्यन्तरान्तरा रत्नान्तरिविशिष्टो हारः शोभते । शरदस्तु निशादिवसरूपरत्नघटितो हारोऽभूदिति निगर्वः । सरअस्य सरतस्य रतासक्तस्य पुरुषस्योरित या मुक्ताविलस्तस्या विशिष्टश्रमं धारयन्ति निशा इत्यपि केचिद्ध्याचक्षते ॥

कमलमाह—

भमररुअदिण्णसण्णं घणरोहिवमुक्कदिणअरअरालिट्टम् । फरिससुहाअन्तं विअ पडिबुज्झइ जलणिहित्तणालं णलिणम्।।२८।। [भ्रमररुतदत्तसंज्ञं घनरोधिवमुक्तदिनकरकराश्चिष्टम् । स्पर्शसुखायमानमिव प्रतिबुध्यते जलनिहितनालं निलनम् ॥]

जले सरोवरादिपयिस निहितं नालं येन । शरदीपजलापगमात् । तादशं निलनं प्रशित्विध्यते विकसित । प्रभात इत्यर्थात् । भ्रमरे क्तेन दत्ता संज्ञा संकेतो यस्मै तादश-मिव । कुमुदवनस्य मुद्रितत्वात्कमलमधुद्रण्णया भ्रमरेः शब्दव्याजाजागृहि जागृहीत्यु-क्तिमिवेत्यर्थः । घनो भेघस्तद्वरोधिवमुक्ता ये दिनकरस्य करास्तैराश्विष्टं स्पृष्टम् । अन्न्योऽिप निद्राणः केनचिद्रुतेन शब्देन दत्ता संज्ञा अमुक, जागृहीत्यादिख्णा यस्मै तथा-भूतः करतलपरामृष्यमाणश्च तत्स्पर्शसुखं लब्ध्या जागितं । जले जाढ्ये निहिता नाला नाढ्यो यस्य तादशो भवति । निद्रया जडीकृतकलेवरत्यादित्यभिप्रायः । अत्र केचित्—'अन्योऽिप दुर्गतो घनरोधिवमुक्तो दैन्यकरः करस्पृष्टश्चेति घनरोधिवमुक्तिदेनकरकरा-श्विष्टः सन् करो राजप्राह्यद्रम्मादिस्तत्पृष्टस्तदुत्तरं जडेन मूर्खेण निहितो नालो जन्ध-नरज्जुर्यस्मित्रत्यंमूतश्च दैन्यं त्यागार्थं क्षेव्यं तत्करश्च मूर्खेण निहितो नालो जन्ध-त्याद्मनावरोधिद्मक्तो भवति प्राणपीडाशङ्कया त्यज्यते । तदवस्थायां भ्रमरेण निजश्च-त्योपितद्तेन जिज्ञासुतया दत्तसंज्ञः संज्ञया किचिद्वोध्यमानः प्रतिवुध्यतेऽवगच्छिति' इति ध्वन्यर्थमाहः । अपरे तु—'भ्रमरेण विद्यधिमित्रेण कतेन दत्तसंज्ञो निशि निरुद्ध एव प्रभाते त्यक्तिरोधो दिने संचारीति दिनचरः कराश्चिष्टः प्रतिवुध्यते' इति व्याचक्षते ॥

इंसध्वनिमाह---

मम्मह्थणुणिग्घोसो कमलवणक्खलिअलिञ्छणेउरसहो । सुव्वह कलहंसरओ महुअरिवाहित्तणलिणिपडिसंलाओ ॥ २९॥

[मन्मथधनुर्निर्घोषः कमलवनस्वलितलक्ष्मीनृपुरशब्दः । श्रूयते कलहंसरवो मधुकरीव्याहृतन्तिनीप्रतिसंलापः ॥]

कल्रहंसानां रवः श्रूयते । नक्तमित्यर्थात् । कलो हंसरव इति वा । कीहक् । मन्मय-धनुषो निर्धोषष्टांकारः । मादकत्वात् । ज्योरल्लाधवलायां रजन्यां विश्वमेय जेतन्यसिति धनुषष्टांकारः । एवं कमलवनात्स्खलिताया लक्ष्म्या नूपुरनादः । तथा च रात्रौ संकुः चत्कमलवनमुपद्वतं परित्यजन्त्या हठात्संचारः स्खलने बीजम् । तथा निमीलनरूपविप-इशायां मधुकरीमिन्याहताया निलिन, क्वासि किं करोषीत्येवं पृष्टाया निलन्या इहास्मि संनिहिता भवतेत्येवंरूपः प्रतिसंलापः प्रत्युत्तरम् । लोकेऽप्येको विपद्रस्तं वा-दयित स पुनः प्रत्युरयतीति । दिवातनध्वनिपक्षे तु न्याख्या—कीहक्कल्रहंसरवः । म-दनधनुध्वनिस्तथाभूतलक्ष्मीन्पुरशन्दश्च । अत्र पक्षे कमलमुन्निद्रमुद्वीक्ष्य निजावासम्रह-णायोक्षासेन हठाद्रजनं स्खलने बीजम् । मधुकरीमिनिलिन, जागिष् मया मधुपानमा-गत्य कर्तन्यं न वेति पृष्टाया निलन्या मधुकरी, जागिम मधु समागत्य पीयतामित्येवं-रूपः प्रतिसंलाप इति पक्षद्वयेऽपि रूपकम् ॥ नलिनीमाह—

खुिं खप्पइअमुणालं दहूण पिअं व सिदिलवलअं णिलिणिम् । महुअरिमहुरुहावं महुमअतम्बं मुहं व घेष्पइ कमलम् ॥ ३० ॥ [खिण्डितोत्पाटितमृणालां दृष्ट्वा प्रियामिव शिथिलवलयां निलनीम् ।

मधुकरीमधुरोल्लापं मधुमयाताम्नं मुखमिव गृह्यते कमलम् ॥]

कमलं गृह्यते हस्तेनादीयते । लोकेरित्यर्थात् । अत्रोत्प्रेक्षते—खण्डितमयोत्पाटितमुत्थापितं मुणालं यस्यास्तां निलनीं शिथिला रितकालीनकरपरामर्शेन विपर्यस्ता वलया यस्यास्तां प्रियामित हृद्रा । अयं भावः—शरिद्द लोका जलन्यूनतायां कमलमुणालाद्यविच्वन्ति । तत्रोत्पाटितमृष्णाले विलुलितवलयभ्रमेण पिद्यन्यां पिद्यनीवुद्धाः
पद्ममिप मुखिथिषणया चुम्बनाद्यथिमिवाकृष्टवन्तः । कीहक्षमलम् । मधुमयमत एवातासम् । एवं मधुकरीणां मधुर उहापो यत्र तत्त्रथा । कमलोपमर्देन मधुकरादिध्वनिसंभवात् । मुखमिप मधुमदेनाताम्रमीपहोहितं मधुकरीवन्मधुर उहापो यत्र (ताहशं च) ।
चुम्बनादिसमये मधुकरादिध्वनिकरणात् । तदुक्तम्—'हारीतपारावतकोकिलादिनादं
विद्ध्यात्सुरतावतारे' इति । केचित्तु—'निलनीं प्रियामिव हृद्रा कमलं मुखमिव गृह्यते
ज्ञायते लोकेरिति सर्वमन्यज्ञल्यम्' इत्याहुः ॥

पवनमाह---

पज्जत्तकमलगन्धो महुतण्णाओसरन्तणवकुमुअरओ । भमिरभमरोअइन्वो संचरइ सदाणसीअरो वणवाओ ॥ ३९॥

[पर्याप्तकमलगन्धो मध्वाद्वीपसरन्नवकुमुदरजाः ।

भ्रमद्रमरोपजीव्यः संचरति सदानशीकरो वनवातः ॥]

दानशीकरसिहतो वनपवनः संचरित । करिणामुःसगैतः शरिद मदोद्धेद इति प्रसिद्धिः । कीहक् । चिरिनिरुद्धस्यैक्षत्र संचितस्याकस्मिकविह्मावे बाहुल्यात्पर्याप्तः परिपूर्णः कमलगन्धो यत्र । एवं विकासप्रकर्षेण मधुप्रकर्पादाई सदपसरत्पवनसंबन्धादधः
स्वलन्नवं कुमुदरजो यत्र । तथा च वायोरुपःकालीनत्वात्कमलकुमुदयोमुंकुल्रुष्ट्पयोगीन्धस्य रजस्थ संबन्ध इति भावः । पुनः कीहक् । कमलकुमुदयोमुंकुल्रुष्ट्पयोगीअमणशीलानां अमराणामुपजीव्यो गन्धरजोमदलोभारसेव्यः । कमलकुमुदमदसंबन्धात्सौरभम् । मधुमदवनसरःसंबन्धाक्लैत्यम् । सामयिकत्वाच मान्धम् । एवं संध्याकालीनत्वेऽपि । 'तण्णापसरन्त' इति पाठे आईप्रसरदित्यर्थः ॥

पुनर्नलिनीमाह-

कण्टइअणूमिअङ्गी धोअत्थोओसरन्तमुद्धसहावा । रइअरचुम्बिज्जन्तं ण णिअत्तेइ णिलणी मुहं विअ कमलम् ॥३२॥ [कण्टिकतगोपिताङ्गी स्तोकस्तोकापसरन्मुग्धस्वभावा । रिवकरचुम्ब्यमानं न निवर्तयित निल्नी मुखमिव कमलम् ॥]

निलनी कमलं न निवर्तयस्यूर्ध्वं प्रापयित । प्रकाशयतीति यावत् । कीदशम् । रिवकरेण चुम्ब्यमानं संबध्यमानम् । प्रभातवशात् । निलनी कीदशी । कण्टिकतं जातकण्टकं गोपितं जलान्तःस्थापितमङ्गं नालो यया । जलस्य किंचिन्न्यूनतया नालं पयित्त
नभित कमलमिति भावः । पुनः कीदशी । स्तोकस्तोकमीपदीपदपसरन्मुग्धस्वभावः
किलकाभावो यस्याः । क्रमेण विकासादिति भावः । उत्प्रेक्षते—मुखमिव । यथा पधिनी नायिका रितकरो नायकस्तेन चुम्ब्यमानं, रिवणः संगमकाले कृतशब्दविशेषस्य
नायकस्य करेण चुम्ब्यमानं वा मुखं न निवर्तयित् किं तु संमुखमेव स्थापयित तथेयमपोत्यर्थः । सापि कीदशी । कण्टिकतं रोमाखितं भावोदयात्, अथ च गोपितं लज्या
सिचयाञ्चलेनावृतमङ्गं हृदयादि यया । एवं स्तोकस्तोकं क्रमेणापसरन्मुग्धस्वभावो
बाल्यं लजा वा यस्यास्तथाभृता । यथायथा नायकविश्वम्भस्तथातथा लजाविगम
इति भावः ॥

पुनर्भ्रमरमाह—

परिघोलन्तक्खलिअं सत्तच्छअकुसुमधवलरेणुक्खइअम् । उप्पुसइ दाणवङ्कं मुहुत्तगअकण्णचामरं भमरउलम् ॥ ३३ ॥ [परिघूर्णमानस्खलितं सप्तच्छदकुसुमधवलरेण्युखचितम् ।

उत्प्रोञ्छति दानपङ्कं मुहूर्तगजकर्णचामरं भ्रमरकुलम् ॥]

मुहूर्त व्याप्य गजस्य कर्णचामरं भ्रमरकुलं दानपङ्कमर्थाद्रजस्यैवोत्प्रोञ्छति उड्डयन-प्रयत्नेनोध्वे प्रोञ्छति । दानपङ्कपातानन्तरमुड्डयनासंभवानमुहूर्तमित्युक्तम् । कीदशं भ्रम-रकुलम् । परिपूर्णमानं सत्स्खलितम् । प्रथमं गण्डयोरुपरि भ्रमित्वा पतितमित्यर्थः । चामरमपि परिपूर्णमानं सत्स्खलितं भवति । पुनः कीदक् । सप्तच्छद्कुसुमानां धवल-रेणुभिरुत्खचितम् । अत एव श्वेताचामरतौल्यम् । तथा च सप्तच्छद्कुसुमभ्यो दानस्य पद्गीभावानमाध्यमधिगत्यागतमिति भावः ॥

अथ रामस्य विरहावस्थामाह-

इअ पहिस्व असु असरे भिडि मुहपङ्क अविरुद्ध चन्दालीए ।

नाए फुरन्ततारे लिच्छ सअंगाहणवपओसे सरए ॥ २४॥

[इति प्रहसितकु मुदसरिस भटी मुखपङ्क जिरुद्ध चन्द्रालोकायाम् ।

नातायां स्फुरत्तारायां लक्ष्मीस्वयं प्राहनवपदीषे शरि ॥]

गमस्य क्षीणापि तनुः क्षीयत इत्युत्तरस्यन्धकेनान्वयः। सीताया विश्वेषाद्वार्तानुपल-स्भाच । कस्यां सत्याम् । इत्युक्तप्रकारेण शरिद जातायाम् । किंहपायाम् । लक्ष्म्याः स्वयंत्राहस्तस्य नवप्रदोषे रजनीमुख इति रूपकम् । शरत्पक्षे लक्ष्मी रिपुराजश्रीस्तस्या स्वयंत्राहोऽतिक्रम्य प्रहणम् । प्रदोषपक्षे लक्ष्मीनीयिका तस्याः स्वयंत्राहो विवाहविशेषः । तस्य प्रदोषकर्तव्यत्वादित्यवसेयम् । शरिद किंभृतायाम् । प्रहसितं विकसितं कुमुदं यत्र तादक्सरो यत्र तस्याम् । एवं भटी शूरवधूस्तन्मुखकमलस्य विरुद्धो मालिन्यहेतुश्चन्द्रस्यालोको ज्योरस्ना दर्शनं वा यस्याम् । शरिद शूराणां रणयात्रया तद्वधूनां विरहोन्द्रेकादिति भावः । एवं स्फुरन्त्यस्तारा यस्यां तस्याम् । प्रदोषेऽपि कीदिश्च । प्रहसित-कुमुदसरित भटीमुखतुल्यं यत्पङ्कजं तद्विरुद्धचन्द्रालोके स्फुरत्तारे चेति योज्यम् । के-चित्तु—'शरिद कथंभूतायाम् । प्रहसितस्य कुमुदनाम्रो वानरस्य स्वरः शब्दविशेषो यत्र तथा प्रहसितकुमुदस्वरायाम् । एवं भटी राक्षसवधूस्तन्मुखपङ्कजविरुद्धश्चन्द्रस्य रामचन्द्रस्यालोको दर्शनं तेजो वा यत्र तथा तद्विरुद्धचन्द्रालोकायाम् । स्फुरन्ती तारा सुग्नी-वयधूर्यत्र । तारो वानरविशेषो वा । लक्ष्मीः सीता तत्स्वयंत्राहस्य प्रदोषे' इति व्याचक्षते ॥

छिज्जइ झिण्णावि तणू अद्विअवाहं पुणो परुण्णं व मुहम् । रामस्स अईसन्ते आसावन्धे व्व चिरगए हणुमन्ते ॥ ३५ ॥ (जुग्गअम्)

[क्षीयते क्षीणापि तनुरास्थितवाष्पं पुनः प्ररुदितिमव मुखम् । रामस्यादृश्यमाने आशावन्ध इव चिरगते हनूमति ॥]

(युग्मकम्)

एवमास्थितो बाष्पो यत्रैवं सत्पुनः प्ररुदितमिव मुखम् । रोदनोन्मुखमित्यर्थः । अतिरोदनेन बाष्पशून्यतायामपि दैन्योद्रेकादिति भावः । धीरोदात्तत्वाद्वा । किस्मन्सित ।
चिरगते हनूमत्यदश्यमाने सति । किस्मिन्नव । आशावन्ध इव । सीतां प्रति पुनः प्रासिप्रत्याशावन्धोऽप्यदश्यमान इत्यर्थः । तथा च यथा सीताप्राप्त्याशावन्धो न दश्यते
तथा हनूमानपि न दश्यत इति चिन्ताधिक्यादियमवस्थाभूदिति भावः । सहोपमा ।
यद्वा हनूमित कथंभूते । सीतां प्रत्याशावन्ध इव । सीताप्राप्त्याशावन्धस्य हनूमदागमनावधिकत्वादिति भावः । यद्वा परुण्णं व प्ररुदितं वा । पुनः प्ररुदितं चेत्यर्थः । वाशब्दः समुचये ॥

अथ हनूमदागमनमाह-

णवरि अ जहासमत्थिअणिव्वत्तिअकज्जणिव्वलन्तच्छाअम् । पेच्छइ मारुअतणअं मणोरहं चेअ चिन्तिअसुहोवणअम् ॥ ३६ ॥

[अनन्तरं च यथासमर्थितनिर्वितितकार्यनिर्वलच्छायम् । प्रेक्षते मारुततनयं मनोरथमेव चिन्तितसुखोपनतम् ॥] णवरणवरिकेवलानन्तर्थे । एतदनन्तरं च स रामो मारुततनयं इनूमन्तं प्रेक्षते । की हशम् । यथा समिथितं रामेण यथाध्यवसितं तथा निर्वितितं निष्णादितं यस्कार्यं सी-तावातीहरणादि तेन निर्वलन्ती इतरवानरापेक्षया पृथग्भवन्ती छाया मुखादिकान्ति-यस्य तम् । दूतस्य मुखश्रीरेव सदसिकवेदयतीति मुखश्रीसत्वासत्त्वाभ्यां कार्यसिक्षासि-क्षानुमित्सया तद्दर्शनं कृतवानिति भावः । पुनः की हशम् । चिन्तितः स्मृतः सन्सुखा-योपनतस्तम् । चिन्तितः सन्यः समागच्छति स कार्यसिद्धिशंसितया सुखदो भवति । तदुक्तम्—'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेश्चि लक्षणम्' इति । पुनः की हशमेव । मनोरथमेव मनोरथस्वरूपमेव । सोऽपि चिन्तितः सन्सुखायोपनत उपगतो भवति । मनोरथन सुखं लभ्यत इत्यर्थः ॥

अथ हनुमचेष्टामाह-

पढमं विभ मारुइणा हरिसधरिज्जन्तलोअणेण मुहेण । जणअतणआपउत्ती पच्छा वाक्षाइ णिरवसेसं सिट्ठा ॥ ६० ॥

[प्रथममेव सारुतिना हर्षश्रियमाणलोचनेन मुखेन । जनकतनयाप्रवृत्तिः पश्चाद्वाचा निरवशेषं शिष्टा ॥]

धीरोदात्तस्य जिज्ञासो रामस्य प्रेक्षणमेतस्यश्रार्थकमित्युत्रीय क्रमिकवर्णसमुदायहर-पवाक्यतद्र्थपर्यालोचनापर्यन्तं सीतावृत्तविषयकसंशयेन क्षेत्रः स्यादस्येति वचनापेक्षया चेष्टयैव हठाद्वार्ताप्रतिपत्तिभेवेदित्यभिसंधाय परमचतुरेण मार्चतिना सीता दृष्टा जीवति चेति वार्ता दृर्पसूचकप्रसादविशेषविशिष्टचक्षुर्मुखचमत्कारेण प्रथममेव प्रेक्षणसमकाल एव शिष्टा निरगादि। पश्चात्पुनरस्य सीताकुशलसमधिगमसुस्थस्याकाङ्काकमेण गतागत-प्रपञ्चसंबद्धतदवस्थाकथनपर्यन्तमुक्ता । तथा च मुखदर्शनेन सीता कुशलवती दृष्टा चामुनेति रामस्तर्कयांचकारेति भावः॥

अथ हनूमन्तं प्रति रामव्यापारमाह---

दिट्ठ त्ति ण सहिन्धं झीण त्ति सवाहमन्थरं णीससिअम् । सोअइ तुमं ति रुण्णं पहुणा जिअइ त्ति मारुई उवज्रहो ॥ १८॥ [दृष्टेति न श्रद्धितं क्षीणेति सवाष्यमन्थरं निःश्वसितम् । शोचित त्वामिति रुदितं प्रभुणा जीवतीति मारुतिरुपगृदः ॥]

अत्र रामः प्रश्नकर्ता हनूमानुत्तरियता । तथा च सीता दृष्टेति प्रश्ने दृष्टेत्युत्तरम् । तत्र प्रमुणा रामेण न श्रद्धितं श्रद्धाप्रत्ययो न कृतः । रावणान्तःपुरवर्तिन्या राक्षसी-लक्षपिरवृतायाः सीतायाः कथमस्य वानरस्य दर्शनं स्यादिति भावः । कीदृशीत्यवस्था-प्रश्ने क्षीणेत्युत्तरम् । तत्र सवाष्यं सोच्छ्वासं च तन्मन्थरं यथा स्यात् । अथ वा बाष्पो-ऽश्च तन्मान्थर्यसहितं यथा स्यादेवं निःश्वसितम् । मद्विश्लेषेण क्षेण्यमस्या युज्यत एवेति

प्रतीतेन मिय जीवत्येव मत्प्रेयसी ईंदशीमवस्थामयासीदित्यन्तःखेदान्निःश्वास इति भावः । तन्मान्थर्ये च तथा कृत्वापि रावणो भ्रियत इत्यन्तर्भन्यूत्पीडात् । अश्रुपक्षे तु धीरोदात्तत्वात्सद्सि तन्निर्गमिनरोधादिति भावः । किं करोतीति प्रश्ने रामो मां विना वने वसनेकाकी की हक् स्यादिति त्वां शोचतीत्युत्तरम् । तत्र प्रभुणा रुदितम् । निज-दु:खमगणियत्वैव मामेव शोचतीत्पहो पातिव्रत्यमस्या राक्षसकरे संदिग्धमिति भावः । कुलकलङ्कराङ्कया धैर्याद्रप्यश्रुनिरोधो मा भृदिति तात्पर्यम् । शोचतीति लट्प्रत्ययेन सीतावर्तमानत्वमवधूत्य जीवतीति विहाय जीविष्यतीति प्रश्ने जीवतीत्यूत्तरम् ।तत्र वर्त-मानसामीप्यार्थंकलद्प्रत्ययमहिम्ना भवदागमनप्रत्याशया मदनुद्धारनिवन्धनः कलङ्कः प्र-भोमी प्रसाङ्घीदिति किंचित्झालं प्राणान्धार्यति न तु चिरं जीविष्यतीत्यभिप्रायमस्य विदित्वा मारुतिरालिङ्गितः । कियत्कालमेव चेजीविष्यति तदा वार्ताज्ञानमेव दुःशकः मासीद्य तत्प्रत्युद्धारो हठादेव मया करिष्यत इत्युत्साहातः । अथवा यद्ययमसत्यमावे-दयति तदा क्षीभतः सकम्पहृदयः स्यादिति जिज्ञासावशात् । यद्वा महस्कार्यमयमका-र्षी तद्धनमस्येव न, परिरम्भणेनापि सिकयतामित्याशयादिति भावः। उत्तरनामायमलं-कारः।तथा च वामनः (इद्रटः)--- 'उत्तरवचनश्रवणादुत्रयनं प्रश्नवचनानाम्। उत्तरमिति तं प्राहुः प्रश्नाद्प्युत्तरं यत्र ॥' 'प्रश्नं विनेव हुनुमता हृष्टेत्यादि सीतावृत्तचतुष्ट्यमुद्गा-रि । तत्र न श्रद्धितिमत्यादि रामावस्थाचतुष्टयमुक्तं पूर्वोक्ततत्तदिभप्रायेण' इत्यपि के-चिदाचक्षते । परे तु-'उत्तरालंकारमहिन्नैव दृष्टेखुपनायकस्य सुत्रीवस्य प्रश्नः । तस्य तावन्मात्रप्रयोजनकत्वात् । कीदशीत्यनुनायकस्य लक्ष्मणस्य प्रश्नः । तस्य स्नेहवशाद-वस्थाजिज्ञासुत्वात् । किं करोतीति नायकस्य रामस्य प्रश्नः । तस्य वह्नभत्वेन वह्नभाग-तराक्षसोपकल्पितविभीषाहेतुकव्यभिचारशङ्कित्वात् । अत एव त्वामेव शोचतीति कुल-खीरवव्यअकमुत्तरम् । जीवतीति नानापरिजनप्रश्नः । तेषां तावन्मात्रोद्देश्यकत्वात् । एषु इष्टेत्यावृत्तरेषु प्रभुणा न श्रद्धितमिति संबन्धानामवस्थाचतुष्टयं प्रभोरेव पूर्वोक्तत-'तदभिप्रायेणोक्तम्' इत्याहु: । इतरे तु-'हे क्षीणतृड्वाधमन्य, क्षीणा तृट् तृषा येषां ते क्षीणतृषो देवास्तान्वाधन्ते पीडयन्तीति क्षीणतृड्वाधा राक्षसास्तान्मधातीति क्षीणतृ-ड्वाधमन्थेति रामसंबोधनम् । 'क्षीणतृड्वाधमन्थ इति वा । 'व्यथ ताडने' धात्वनुसा-रात । सीता मया दृष्टेति न शब्दहितं शब्दमात्रेण हितमिति न कि त्वर्थेनापि हितम् । सीता मया दृष्टेवेत्यर्थः । अरुण्येशाश्रितं त्वामरुण्येशः सुमीवस्तमाश्रितं त्वां पृथ्वीपति-स्तथाविधी रामः संप्रति मर्कटमाश्रित इति शोचतीति मारुतिनोक्ते प्रभुणा रुदितम् । जीवतीत्युक्ते मारुतिरुपगृढ इत्युक्तिद्वयेऽपि रामस्य रोदनालिङ्गनोपवर्णनं पूर्वोक्ततत्तद-मिप्रायद्वयेन' इति प्रश्नाप्रश्नसाधारणमर्थमुपवर्णयांचकुः । अत्रैव 'त्वामित्रस्य विशेषणं द्यातिनशब्दहितं द्या आतिर्येषां ते द्यातयस्तेषु न शब्दहितं कि त्वर्थहितमपि' इ-त्यपि वदन्ति ॥

अथ सीतामणिमाह-

चिन्ताहअप्पहं मिव तं च करे खेअणीसहं व णिसण्णम् । वेणीबन्धणमइलं सोअकिलन्तं व से पणामेइ मणिम् ॥ ३९॥

[चिन्ताहतप्रभामिव तं च करे खेदिनिःसहमिव निषण्णम् । विणीबन्धमिलनं शोकक्काम्यन्तिमवास्य प्रणयित मणिम् ॥]

मारुतिरस्य रामस्य तं च मणि प्रणयित । उपनीतवानित्यर्थः । किंभूतम् । वेणीषन्धने सित मिलनम् । पूर्वे प्रत्यहमेव चिकुरपिरिकारसमये मार्जनादिनोज्ज्वलमासीत् ।
संप्रति तदभावाद्विरिहण्या वेणीवन्धः स्थिर इति भावः । मालिन्यमुत्प्रेक्षते—पुनः कीहशिमव । शोकेन सीताविश्लेषदुःखेन क्लाम्यन्तिमव । अन्योऽपि विरह्कान्तो वपुरपिरक्कारेण मालिन्यमासादयतीति भावः । मालिन्यहेतुकं तेजोविरहमप्युत्प्रेक्षते—राक्षसपिरृतता सीता संप्रति किं स्यादित्यादिकया चिन्तया हतप्रभमिव । पुनः कीदशम् । हनुमतः करे निषण्णं स्थिरम् । स्थैर्यमुत्प्रेक्षते—खेदेन विद्रागमनश्रमेण निःसहिमव ।
तथा च करे कृत्वा दर्शयामासेति भावः ॥

अथ मणिग्रहणमाह—

सो करअलक्षलिगओ वाहत्थवअपहओसिइन्तमऊहो । णअणेहिँ दासरहिणा दिट्ठो पीओ णु पुच्छिओ णु पडिसम् ॥४०॥

[स करतलाञ्जलिगतो बाष्पस्तबकप्रहतावसीदन्मयूखः। नयनाभ्यां दाशरथिना दृष्टः पीतो नु पृष्टो नु प्रवृत्तिम्॥]

स मणिः करतलाद्धनूमत्करात्स्वाङ्गलिगतो रामेण नयनाभ्यां दृष्टः । की ह्क् । आन-न्द्रषाष्पस्तष्केन प्रहृतोऽत एवावसीदिकरणः । विच्छिविरित्यर्थः । दर्शनमुत्प्रेक्षते— पीतो नु नयनयोर्निमेषराहित्येन मणेश्व सीतासंबन्धादितिप्रियत्वेन पीत इव । अङ्गलिगत-षाष्पमस्रत्वेनादृश्यत्वात् । तदुक्तमङ्गलिगत इति । अन्यदृष्यङ्गलिस्यं जलादि पीयत इति । नन्वन्तर्नयन्छपस्य पानस्य द्रवद्रव्यसाध्यत्वादत्र तदसंभव इत्यत आह—प्रवृत्ति पृष्टो नु सीतोद्देशप्राप्तिजनितानन्दोत्फुल्लनयनत्वादिकया चेष्टया नित्यं तत्संनिहितत्वेन सीता कास्ति कीदृशीत्यादि वार्ता पृष्ट इव । तदुक्तमवसीदन्मयूख इति । अन्योऽपि केनचित्संगोप्यदृत्तं नयनादिचेष्टया पृष्टः स्वचेष्टयैव निवेदयित । प्रकृते किरणावसाद्दरूपमालिन्येन सीताक्केशमावेदयामासेवेत्यर्थः । नुशब्दो वितर्के ॥

अथ मणिशोचनमाह--

सोअइ अ णं रहुवई विरलङ्गुलिगलिअकिरणधारावअरम् । वअणे विमलुज्जोअं दररोत्तूण सलिलञ्जलिं व णिमेन्तो॥ ४१॥ [शोचित चैनं रघुपितर्विरलाङ्गुलिगलितिकरणधाराप्रकरम् । वदने विमलोइयोतं दररुदित्वा सलिलाङ्गलिमिव नियोजयन् ॥]

सीतामपहाय कुत्रागतः क्रीह्म्वा वृत्तोऽसीत्यादि क्रमेण रघुपतिरेनं माँण शोचिति च । क्रीह्म्य । विरलाङ्गुलिभ्यो गलितिकरणधारासमूहम् । विरहदौर्वल्यहेतुकाङ्गुलिसं- धिभ्यो धाराकारिकरणनिर्गमादिति भावः । 'महापुरुपलक्षणमङ्गुलिसंधिः' इत्यपि क- श्वित् । क्रिं कुर्वन् । दरेत्यव्ययम् । ईपद्वदित्वा विमलमुद्द्योतं मणितेजः प्रक्षालनसिल- लाङ्गिलिमव वदने निवेशयन् । अन्योऽपि रुदित्वा मुखं प्रक्षालयित । 'बहुत्रीहिणा वि- मलोद्द्योतं मणिमेव मुखे नियोजयन् । प्रियं वस्तु मुखादावर्ण्यते' इत्यपि कश्वित् । तथा च रामस्य वार्ताज्ञानानन्तरमध्यवसायेन रोदनशेषो वृत्त इति मुखक्षालन- मिति भावः ॥

अथ रामावस्थामाह-

तं दइआहिण्णाणं जिम्मि वि अङ्गम्मि राहवेण ण णिमिअम् । सीआपरिमहेण व वृढो तेण वि णिरन्तरं रोमश्रो ॥ ४२॥

[तद्दियताभिज्ञानं यस्मिन्नप्यङ्गे राघवेण न नियोजितम् । सीतापरिमृष्टेनेव व्यूढस्तेनापि निरन्तरं रोमाञ्चः ॥]

अभिज्ञानं संदेशो मणिरूपः । दियतं प्रीतिपात्रम् । दियताया इति वा । तद्राघवेण यस्मित्रप्यक्षेन न निवेशितं तेनाप्यक्षेन सीतया परि सर्वतो भावेन मृष्टेनेव न तु स्पृष्टमान्त्रेण । निरन्तरं रोमान्त्रो च्यूटः । तथा च यथा सीतापरिमृष्टेनाक्षेन रोमान्त्रो प्रियते तथा मणिस्पृष्टेनाप्यक्षेन विशेषत ऊटः । सीतासंविध्मणिसंवन्धादिति भावः । तथा च नित्यसंनिहितसोतास्पर्शोपेक्षया विरहकाळीनसोतापरम्परासंवन्धोऽप्यधिक इति तात्पर्यम् ॥

अथ सीतापहारमूलकत्वेनाधिकवलमपि शृह्वारमुपमृद्योत्पद्यमानं रामकोपमाह—
वाहमइलं पि तो से दहमुहचिन्ताविअम्भमाणामरिसम् ।
जाअं दुक्खालोअं जरढाअन्तरविमण्डलं मिव वअणम् ॥ ४३॥

[बाष्पमिलनमिप ततोऽस्य दशमुखिचन्ताविजृम्भमाणामर्पम् । जातं दु:खालोकं जरठायमानरिवमण्डलमिव वदनम् ॥]

ततो मणिमपंणानन्तरमस्य रामस्य बाष्पेण मिलनमिप वदनं दुःखालोकं दुःह्तेन दर्शनीयं जातम् । तत्र हेतुमाह—कीदक् । दशमुखविषयिणी या वधादिचिन्ता तया विजृम्भमाणोऽमषों यत्र तत् । यथायथा चिन्तोदयस्तथा तथामषोंदय इति भावः । त- दिभिव्यक्तिस्तु ताम्रत्वादिना । अत एव मिलनस्यापि दुःखालोकत्वम् । तथा च ता-म्रत्वादिना मालिन्यमपहस्तितमेवेति भावः । अत एव जरठायमानं प्रौढं मध्याहकालीनं रविमण्डलमिवेत्युपमा तदिष दुर्निरीक्षमेवेति भावः ॥

अथ रामस्य धनुर्दर्शनमाह---

तो से चिरमज्झत्थे कुविअकअन्तभुमआलआपिडक्रए | दिही दिहुत्थामे कज्जधुरव्व णिअए धणुम्मि णिसण्णा || ४४ ||

[ततोऽस्य चिरमध्यस्थे कुपितकतान्तभूलताप्रतिरूपे । दृष्टिर्दृष्टस्थाम्नि कार्यधुरेव निजके धनुषि निषण्णा ॥]

ततः क्रोधानन्तरमस्य दृष्टिनिजे स्वायत्ते धनुषि निषण्णा । क्रीदृशे । वालिवधे दृष्टं स्थाम बलं दार्क्यं यस्य तरिमन् । एवम्, चिरं व्याप्य मध्यस्थे उदासीने । कार्यानुयुक्त इति यावत् । तथा च बहुदिनमारभ्य लब्धविश्राममसि वाली च त्वयेव इतस्तत्तद्धा-भूतो रावणस्ते कियानितीह निजस्य भवत एव प्रत्याशा ममेति रामेण धनुर्दृष्टिमिति भावः । तदुक्तं कार्यधुरेव । तथा च दृष्टिनीपिता किं तु रावणवधकपस्य प्रकृतकार्यस्य भार एवापित इत्युत्प्रक्षा । भारसमर्पणे हेतुमाह—कृषितस्य यमस्य भूलतायाः प्रति-रूपे । प्रतिविम्वस्य प्रकृतिसमानशीलत्वात् । यथा कृषितयमभूविषयो न जीवित तथैव धनुविषयोऽपीति भावः । प्रतिरूपे सदश इति वा । 'णिहुअकअन्त' इति पाठे निभृता निर्व्यापारेत्यर्थः । धनुरिप तदानीं निर्व्यापारमेवेति तात्पर्यम् ॥

तदेवाह-

खणमूलावद्वाए णिव्वण्णन्तमिषणं समारूढाए । सज्जीअं मिव जाअं अणोणमन्तं पि रामदिट्ठीअ धणुम् ॥ ४५॥

[क्षणमूळाबद्धया निर्वर्ण्यमानमसृणं समारूढया । सजीवमित्र जातमनवनतमिप रामदृष्ट्या धनुः ॥]

क्षणं व्याप्य मृलात्संबद्ध्या निर्वण्यंभाने सित धनुर्गुणकार्यविचारे सित मसणं मन्दं यथा स्यादेवं परामटिनमारूढ्या रामदृष्ट्या धनुर्जीवा ज्या तत्सिहितिमव कृतम् । की-दृक् । अनवनतमनम्रमिष । अन्यत्र ज्यासमर्पणे धनुर्नम्नं भवति प्रकृते धनुरनवनतमेव स्थितम् । दृष्टिः पतिक्षिका भूत् । तथा च मूलाद्मपर्यन्तं दृष्टमिति भावः । 'ज्या जीवा जीवनं जीवो जीवो कर्णवृहस्पती' इति शाश्वतः । सज्जीविमव सत्प्राणिमव । निर्धाय-मानप्राणिमविति यावत् । तथा च रामदृष्ट्या सप्राणीकृतं धनुरिति रामदृष्टिरेव धनुषः प्राणा इव लमास्तेन चेतनतुल्यरिपुहननादिव्यापारयोगित्वमस्य व्यज्यत इति वयम् । अथ सुत्रीवहर्षमाह—

सुरगीअस्त वि हिअअं राहवसुकअपिडमोअणासत्तण्हम् । अगणिअदहमुहदप्पं णिव्वूढभरं व तक्खणं ऊससिअम् ॥ ४६ ॥

[सुग्रीवस्यापि हृदयं राघवसुकृतप्रतिमोचनासतृष्णम् । अगणितदशमुखदर्पं निर्व्यूटभरिमव तत्क्षणमुच्छ्वसितम् ॥]

अपिना रामस्य हृदयमुच्छ्वितमेव । सुग्रीवस्यापि हृदयं राघवस्य सुक्कतमुपकारो वालिवधरूपस्तरप्रतिमोचना तत्प्रत्युपकारः सीतोद्धाररूपस्तत्र सहष्णं साकाङ्कं सिनव्यूटो निष्पादितो रावणवधरूपो भरः कार्यगौरवं येन तादशमिवोच्छ्वितितम् । रामप्रत्युपकारो दशमुखवधायत्तः । स चेषत्कर एवेत्यर्थः । अत्र हेतुः—अगणितो रावणदपी
येन तथा । रावणस्य तद्घात्कक्षानिक्षिप्तत्वादिति भावः । अन्यस्यापि गुरुद्रव्यभारापगमे उत्पुद्धताह्मपः श्वासोद्गमरूपो वा उच्छ्वासो भवतीति ध्वनिः ॥

अथ रामस्य लङ्कागमनेच्छामाह--

चिन्तिअलद्धत्थं मिव भुमभाविक्खेवसूइआमरिसरसम् । गमणं राहवहिअए रक्खसजीविअहरं विसं व णिहित्तम् ॥४०॥

[चिन्तितलब्धार्थमिव भ्रूविक्षेपसूचितामर्परसम् । गमनं राघवहृदये राक्षसजीवितहरं विषमिव निहितम् ॥]

राघवमनिस गमनं निहितं संबद्धम् । लङ्कागमनाभिमुखं राघविच्तमासीदित्यर्थः । गमनं कीहक् । श्र्विक्षेपेण लङ्काभिमुखश्रूसंचारेण सूचितोऽमर्षरसो यत्र तथा । तथा च रामस्य धीरोदाचत्वालङ्काभिमुखश्रूविकारेणैवामधीं ज्ञात इत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—चिन्तितः संलब्धोऽर्थः प्रकृतोपयुक्तो येन ताहशमिव । गमनेन चिन्तितं यदि हनूमानायास्यिति तदा मया राघवमनिस संबद्धव्यमिति तिस्मिन्नागते तत्र संबद्धमित्युत्प्रेक्षाशरीरम् । पुनः कीहक् । राक्षसजीवितहरं विषमिव । यथा विषं प्राणापहारकं तथा राक्षसानां प्राणापहारकं तदेव गमनमासीत् । तेनैव ते मृता इति भावः ॥

अथ रामस्य लक्ष्मणाद्यवलोकनमाह-

सोह व्य लक्खणमुहं वणमाल व्य विअष्टं हरिवइस्स उरम् । कित्ति व्य पवणतणअं आण व्य बलाइँ से विलग्गइ दिट्टी॥४८॥

[शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः। कीर्तिरिव पवनतनयमाज्ञेव वलान्यस्य विलगित दृष्टिः॥]

अयं बालो दुर्दमशत्रुसंमुखगमनाय सोत्साहो न वेति प्रथममतिसंनिहितसंबन्धिनः प्रियतमस्य उक्ष्मणस्य मुखमस्य रामस्य दृष्टिः शोभेव लग्ना । यथा शोभा लग्ना तथै-त्यर्थः । तथा च लक्ष्मणमुखं तदानीमतिसश्रीकमासीदिति भावः । एवमचिरादेवामुच्यो-पकारः कृतः स तूरिस वर्तते न वेति निरूपणाय तत्पश्चादुदासीनिप्रयतरस्य सुग्रीवस्य विकटं विस्तारशालिहृदयं यथा वनमाला लगा तथेयमपीत्यर्थः । रक्तनीलश्वेताकारत्वा-न्मालासाम्यम् । सुत्रीवस्य माला स्वाभाविकमलंकरणमिति प्रसिद्धिः । अयमिदानी-मेव लङ्कातः समागतो राक्षसवलावलज्ञो मद्गमने साध्यवसायो न वेति जिज्ञासया शरीर-चेष्टया क्षोभाक्षोभनिरूपणाय तत्पश्चात्प्रियं पवनसुतं यथा समुद्रलङ्घनादि कीर्तिर्लन्ना तथेयमपि । एत एव संप्रति सहायास्तदमीषां चेष्टा की दशीति ततो अपि पश्चात्परिवार-तापन्नानि वानरवलानि । यथा तत्क्षण एव सुत्रीवद्वारा कृता लङ्कागमनाज्ञा लमा तथै-यमपि दृष्टिर्रुभेति सर्वत्र सहोपमा । तथा च रामण सर्वेऽप्यालोकिता इत्यर्थः । वस्तु-तस्तु पूर्वोक्ततत्तदिभप्रायेणैव । तत्र तत्र यथा शोभादिकं लगति तथा दृष्टिरिप लग्नेति सर्वेत्र साधम्योपमा । परमार्थतस्तु पूर्वोक्ततत्तद्भिप्रायेणैव तत्र तत्र लग्ना दृष्टिर्यथासंख्यं शोभादित्वेनोत्प्रेक्षिता । तथा हि प्रथमं लक्ष्मणमुखं रामदृष्टिः शोभेव लग्ना । दृष्टिरेव तत्र शोभाभूदिसर्थः । एवं सुत्रीवहृदयं वनमालेव पवनतनयं कीर्तिरिवाज्ञेव बलानी॰ त्युत्रयामः ॥

रामप्रयाणमाह—

संखोहिअमहिवेढो तो सो कइसेण्णविलुलिअवणाहोओ। खुहिअसमुद्दाहिमुहो महणारम्भम्मि मन्दरो विअ चलिओ॥४९॥

[संक्षोभितमहीवेष्टस्ततः स किपसैन्यविलुलितवनाभोगः | क्षुभितसमुद्राभिमुखो मथनारम्भे मन्दर इव चलितः ॥]

ततः स रामश्रितः । कीद्दक्षन् । क्षुभितो यः समुद्रस्तदभिमुखः सन् । तथा च रामे चलित किपसैन्यचङ्क्रमेण परमार्थतो इत्तः समुद्रक्षोभो भविष्यद्रामशरानलदाहसेतृपम-दादिहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षितः । क्षुभितपदेन इवार्थस्य गम्यमानत्वात् । क इव । समुद्रमथनो-पक्षमे मन्दरपर्वत इव । प्रकृतेऽिप समुद्रमथनोपक्षम एवार्यामिति भावः । रामः कीद्दक् । संक्षोभितं चालितं महीवेष्टं येन । एवम्, किपसैन्यद्वारा विलुलितो वनाभोगश्च येन । तथा । एतावता वानराणां संख्यावलोल्बणत्वप्रकर्षः सूचितः । मन्दरोऽप्युत्पाटनसमये क्षोभितभूवलयः स्वभावादेव सेनाकारस्थितकिपिविलुलितवनाभोगो जलप्रवेशसमये क्षिभिनतस्त्रमुद्राभिमुखश्चेति साम्यम् ॥

अथ वानरबलसंचारमाह-

चिलिअं च वाणरवलं चिलिए तम्मि चलकेसरसङ्ज्जोअम् । गहिअदिसापरिणाहं मऊहजालं व दिणअरस्स फुरन्तम् ॥ ५०॥ [चिलतं च वानरवलं चिलते तिसमिश्रलकेसरसटोइयोतम् । गृहीतिदिक्परिणाहं मयूखजालिमव दिनकरस्य स्फुरत् ॥]

तिस्मन्रामे चिलते वान्रवलं च चिलतम् । कीद्दक् । चलानां चञ्चलानां केसरस-टानामुद्द्योतो यत्र । सूर्यकिरणसंत्रन्धादिति भावः । एवम्, गृहीता आक्रान्ता दिशां परिणाहा येन तत्त्रया । एवम्, स्फुरणमुत्साहावस्था तद्वत् । किमिव । दिनकरस्य मयूख-जालिव । तद्दिष संकलदिर्व्यापि स्फुरत्सचलि । तथा च यथा दिनकरिकरणानामुद्दय-तामेव शैद्र्यात्सकलदिर्व्यापकर्वं तथा कपीनां प्रस्थितानामेव तदासीदिति भावः । अत्र यद्यपि केसरशब्दस्यैव स्कन्धवालवाचकत्विमिति सटेत्यधिकं तथापि करिवृहितादिपदव-त्सार्थकत्वम् । वस्तुतस्तु किचित्ताम्रत्वप्रतिपादनाय केसर्विकङ्कालकवत्सटेति व्युत्पत्तिम-भिप्रत्योक्तमिति सारम् ॥

अथ कपीनां वृद्धिमाह-

वेरारणिपज्जलिओ तो सो रोसपवणाहउद्धअमुहलो । वडूह मरगाणुगओ लङ्कावणसहवणदओ कहलोओ ॥ ५१ ॥

[वैरारणिप्रज्विलतस्ततः स रोषपवनाहतोद्धतमुखरः । वर्धते मार्गानुगतो लङ्कावनराजिवनदवः कपिलोकः ॥]

ततः स कपिलोको वर्धते । स्वं स्वमाकारं गृहीतवानित्यर्थः । कीहक् । मार्गो रामस्य पश्चात्तमनुगतः । मार्गशब्दः पश्चाद्ये निपातितः । पुनः कीहक् । लङ्केव वनरा-जिस्तस्या वनदवः कपिशत्वाद्दाहकत्वादिति रूपकम् । एवं वैरमेवारणिर्यञ्जकाष्ठं तया प्रज्वितः । दीप्त इत्यर्थः । एवम्, रोष एव पवनस्तेनाहतः समुद्धतं मुखरः शब्दाय-मानः । तथा च वैरेण प्रदीप्ताः कोधेन कृतकोलाहलाः कपयो रामपृष्ठलमाश्चेलुरिति भावः । विहरिष काष्टसंबन्धात्प्रज्वितो वायुसंवन्धादुद्धतं रसन्वर्धते गगनव्यापी च भवति ।।

अथ रामप्रस्थानावस्थामाह---

वचइ अ चडुत्रकेसरसडुज्जलालोअवाणरपरिक्खित्ते । सन्वदिसाआअड्टिअपलअपलित्तगिरिसंकुलो व्व समुद्दो ॥ ५२ ॥

[त्रज्ञति च चटुलकेसरसटोञ्ज्वलालोकवानरपरिक्षिप्तः। सर्वदिगाकृष्टप्रलयप्रदीप्तगिरिसंकुल इव समुद्रः॥]

वजित च राम इत्यर्थात् । किंभूतः । चटुलाः संचारे सित चवला याः केसरसटा-स्तासामालोकस्तेजो यत्र तथाभूता ये वानरास्तैः परिक्षिप्तो वेश्विशः । संचारे सित रिवतेजद्रख्टासंपर्कात्सटानामि तेजोविशेषप्रतीतिरिति भावः। क इव । समुद्र इव । सोऽपि कीहक् । सर्वेदिग्भ्य आकृष्टाः प्रचण्डानिलेन वर्तुलीकृताः प्रलये द्रह्ममाना ये गिर्यस्तैः संकुलो व्याप्तः। तथा स्वभावतो निश्चल एव समुद्रः प्रलयवशान्मर्यादामिति कम्य जगदाक्राम्यित तथा धीरोऽपि रामो रावणप्रलयमिव कर्तुमुत्पथचरो निखिलमाचक्त्रामेति भावः। कपीनां पिङ्गलत्वात्कोपवशादुष्णत्वाच्च द्रह्मपानगिरिसाम्यम् । यद्वा समुद्रश्चलतीति योजनीयम् । कीहक् । तथाभूतवानरवेष्टितः। तेषु चलत्सु भूमेरवन्मनात्समुद्रस्योत्पथगामित्वेन तज्जलानामञ्जेवागमनात्कपिवेष्टितत्विमिति भावः। एत-देवोत्प्रेक्षते—तथाभूतगिरिसंकुल इव । शेषं समानम् ॥

अथ रामस्य दिख्योहमाह-

घोलन्ति णिम्मलाओ फुरन्तदिअसअरपाअडिअक्तआओ । दाविअमग्गम्मि वि से हिअए सोअन्धआरिअम्मि दिसाओ॥५३

[घूर्णन्ते निर्मलाः स्मुरिइवसकरप्रकटितरूपाः । दर्शितमार्गे इव यस्य हृदये शोकान्धकारिते दिशः ॥]

यस्य रामस्य हृदये सीताविश्वेषजशोकरूपान्धकारविशिष्टे दिशो घूर्णन्ते इयं प्राचीयं प्रतीचीति स्थैयं न छमन्ते । भ्रमविषया भवन्तीति यावत् । किंभूता दिशः । निर्मेला मेघाबच्छनाः । अत एव स्फुरता दिवसकरेण प्रकटितं व्यक्तीकृतं रूपं प्राचीप्रतीची-त्विनिर्णायकचिद्वं यासां ताः । हृदये की हशे । दिश्ति उपन्यस्तः कपिभिरर्थात्पन्या यस्मै तथाभूते । तथा च सूर्यप्रकाशमार्योपदर्शनादिप्रमासामग्रीसत्वेऽपि दिग्भम इति शोकस्याधिक्यम् । विशेषोक्तिरलंकारः । तदुक्तम्—'विशेषोक्तिरखण्डेषु कार्णेषु फलावचः' इति । अन्योऽपि दिश्तिवर्त्मन्यपि तिमिरे चलन्न्नाम्यतीति ध्वनिः ॥

अथ विन्ध्यप्राप्तिमाह-

आलोएइ अ विब्हं धणुसंटाणस्स साअरस्स भरसहम् । संधिअणइसोत्तसरं अवहोवासघडिअं व जीआवन्धम् ॥ ५४॥

[आलोकते च विन्थ्यं धनुःसंस्थानस्य सागरस्य भरसहम् । संहितनदीस्रोतःशरमुभयावकाशघटितिमव जीवाबन्धम् ॥]

रामो धनुराकारस्य सागरस्य भरसहं कह्नोलतटपाताचनुपमर्दनीयं विन्ध्यं नाम पर्वतमालोकते च । किमव । संहितो नदीस्रोतोरूपः शरो यंत्र तथामृतमुभयावकाशः प्रान्तभागद्वयमटनी तत्र घटितमारोपितं जीवाबन्धमिव । जीवा ज्या । तथा च चक्रा-कारः समुद्रो धनुः । ऋजुः पर्वतस्तत्प्रान्तद्वयलमः पतजी । विन्ध्यमध्यात्रिर्गम्य तत्र समुद्रे पतन्नदीप्रवाहः शर इति तात्पर्यम् ।। अथ वानराणामुल्यणत्वमाह— ससिणिअसिहरूच्छुङ्गो विहुअणिअस्वयणपाअडिअतुङ्गअङो । विञ्झेण भरिअकुहरो हेलावाओ वि वाणराण ण सहिओ ॥५५॥ [मसृणितशिखरोत्सङ्गो विधुतनितम्बवनप्रकटिततुङ्गतटः । विन्ध्येन भृतकुहरो हेलापातोऽपि वानराणां न सोढः ॥]

विन्ध्येन वानराणां हेलयानास्थयापि पातो गमनम्, 'पत्त्व पतनगतौ' इति धान्वनुसारादुत्फालादवपतनं वा न सोढः । तदुपमिंदतो भविद्यर्थः । तदेवाह — पातः कीहक् । मस्रणितो विलुलितः शिखरकोडो यस्मात्ताहक् । एवम्, विधुतैरुन्म्लितैनितम्बवनैः प्रकटितस्तुङ्गस्तटो यस्मात् । तथा च वनद्रक्षाणामुन्मूलनेनावरकाभावात्तटतुङ्गिमा परं प्रकटोऽभूदिति भावः । पुनः कीहक् । भृतं पूर्णमर्थात्कपिमिरेव कुहरं कंदरादिप्रदेशो येन तत्तथा । तथा च मूलमध्यशिरःप्रदेशावच्छेदेन किपिभस्तथोपमर्दः कृतो
यथा कियानप्यवकाशो न स्थित इति भावः । 'हेलावातो हेलया वातः पवनो जङ्गादिसमुत्थो न सोढः । तिह्रशेषणं सर्वम्,' इत्यपि किथत् ॥

अथ सह्यगमनमाह-

पत्ता अ सीभराहअधाउसि<u>ला</u>अलिणसण्णराइअजलअम् । सज्झं ओज्झरपहसिअदरिमुहणिक्कन्तवउलमइरामोअम् ॥ ५६ ॥ [प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशिलातलनिषण्णराजितजलदम् । सद्यं निर्झरप्रहसितदरीमुखनिष्कान्तवकुलमदिरामोदम् ॥]

ते सहां गिरिं प्राप्ताश्च । कीदशम् । शीकरैराहतं यहैरिकादिशिलातलं तत्र निषणा
अत एव राजिताः शोभिता रागप्राप्तत्वाज्जलदा यत्र तथाभूतम् । निजशिकरेण धातृनां पङ्गीभावात्तरसंबन्धेन मेघानां लौहित्यमिति भावः । एतावता उच्चत्वमुक्तम् । एवम्, निर्श्वर एव प्रहसितं यत्र तादशी या दरी सैव मुखं तस्मानिष्कान्तो वकुलमेव
मदिरा तदामोदो यत्र तादशम्, तथा च कंदरारूपमुखानिर्श्वरस्वरूपहास्योहमसमये वकुलपुष्परूपमदिराणामामोदो निर्याति निरन्तरमित्यर्थः । इति विकटोदरत्वमुक्तम् ।
अन्यस्यापि हास्यसमये मदिरामोदो निर्यातीति ध्वनिः ॥

अय गिरिनदीलङ्गमाह— बोलन्ति अ पेच्छन्ता पिंडमासंकन्तधवलघणसंघाए । फुडफिड्हिसिलासंकुलखिलेओविरपित्थिए विअ णइप्पवहे ॥५०॥ [ब्यितकामन्ति च पश्यन्तः प्रतिमासंक्रान्तधवलघनसंघातान् । स्फुटस्फिटिकशिलासंकुलस्खिलेतोपरिप्रस्थितानिव नदीप्रवाहान् ॥] ते नदीनां प्रवाहान्पर्यन्तः सन्तो व्यतिकामन्ति । उल्लह्वन्त इत्यर्थः । किंभूतान् । प्रतिमया प्रतिबिम्बेन संक्रान्ता धवलघनानां संघाता यत्र तथाभृतानिति नदीनामच्छत्व-मितमहत्त्वं चोक्तम् । उत्प्रेक्षते—स्फुटा व्यक्ता या स्फिटिकशिला तत्संकुले । स्फिटिक-भूमावित्यर्थः । तत्र स्खलितान् । अत एवोपरि प्रस्थितानिव । जलानां क्रचित्सखलना-दुपरि प्रस्थानं भवति । तथा च शुअशारदजलदानां प्रतिविम्याज्जलं स्फिटिकोपि तिष्ठतीति प्रतिभाति । तत एवोक्तं पश्यन्त इति । कपीनामपि स्फिटिकादिसंदेहा दिति भावः ॥

अथ कपीनामुद्धतसंचारमाह---

तडपटभारभरन्ता दलन्तपाआलगिलअजलपइरिका । आवाए चिअ जाआ पहअमहावहणिहा महाणइसोत्ता ॥ ५८ ॥ [तटप्राग्भारिक्षयमाणानि दल्ल्पातालगिलतजलप्रतिरिक्तानि । आपात एव जातानि प्रहतमहापथिनभानि महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनामिष स्रोतांसि आपात एव तदानीमेव प्रहतो जनसंचारपृष्टो यो महा-पथः प्रसारी पन्थास्तत्संनिभानि जातानि । कीहशानि । तटयोः प्राग्मारेरेकदेशैर्धतानि पूर्णानि । एवम्, दलत्पातालेषु गलितैर्जलैः प्रतिरिक्तानि तुच्छानि । तथा च जलानां दलन्पातालप्रविष्टत्वात्तटयोश्व पदाहत्या त्रुटित्वा खात एव निविष्टत्वात्सैन्यसंचारेण स-मीक्कतत्वाच नित्यसंचरत्पथिकः पन्था इव नदीनां प्रवाहोऽभूदिति तात्पर्यम् । महापथ-शब्दस्य तु दमशानवाचकत्वं न शङ्कनीयम् । प्रहतपदसंनिधानात् । नहि इमशानं जनसंचारषृष्टं भवतीति भावः ॥

अथ मलयप्राप्तिमाह—
जलहरणिदाअन्तं पाअवगहणेसु सिसिरणिदाअन्तम् ।
सइ बुद्दिणसामलअं पत्ता भग्गधुअचन्दणरसा मलअम् ॥५९॥
[जलधरनिर्दावान्तं पादपगहनेषु शिशिरनिद्रायन्तम् ।
सदा दुद्दिन स्थामलतं प्राप्ता भग्नधुतचन्दनरसा मलयम् ॥]

ते मलयं प्राप्ताः । किंभूताः । भमा धुतस्य चन्द्रस्य रसा भूमिर्येस्ते । किपिभ स्वभावाचन्द्रनान्दोलने कृते तत्तटभूमिर्भमेत्यर्थः । मलयं किंभूतम् । जलधरेण नि दांवोऽन्तः स्वरूपं यस्य तम् । नित्यं मेघाधिष्ठानात्तजलेन दावनाशादिति भावः । यद्व जलगृहनिर्दावान्तं जलगृहेण समुद्रेण निर्दावोऽन्तः प्रान्तं यस्यः । समुद्रसंनिहितदेशस् नित्यं जलसंवन्धेन नष्टदावकत्वात् । यद्वा पूर्वनिपातानियमेन निद्रायमाणजलध्य निद्रायमाणा जलधरा यत्र । महोच्चत्वेन जनसंचाराभावात् । अथवा जलधरिनद्रावन् जलधराणां निद्राविशिष्टम् । एवं च मलयं प्राप्ता इति समन्वये जलधरिणद्रावम्

जलविशिष्टा या धरणिस्तां द्रावयतीत्वर्थः । जलसंबन्धाद्धरण्या द्रवीभावादिति भावः । एवं जलगृहिनर्दायं जलगृहेण दायश्न्यम् । समुद्रकल्लोलेन खिनस्थरत्नादीनामाकर्षणात् । एवं जलधरिनद्राकं जलगृहिनद्राकं वा । तथोनिद्रा यत्र तम् । अवध्म्भभूतत्वात् । एवं निद्रातजलधरं निद्रातजलधरगृहं वा बहुत्रीहिः । जलधरिनर्दावं वा तृतीयातत्पुरुषः । एवं पादपगहनेषु शिशिरेण शैत्येन निद्रां कारयन्तम् । अर्थात्तत्रत्याज्ञनान् । यद्वा शिशिरेनद्राकान्तम् । शिशिरेण निद्रया कान्तं शैत्यहेतुकिनद्राकारकत्वेन कमनीयिमत्वर्थः । एवं सदा दुदिनेन मेघच्छत्रतया श्यामलता यत्र तम् । आतपाभावेन जलसंबन्धेन चलतानां श्यामत्विमत्वर्थः । यद्वा सदा दुदिनेन श्यामलकम् । स्वार्थे कन् । सदा दुदिनेन मेघच्छत्रत्वेन श्यामित्वर्थः । यद्वा सदा दुदिनेन श्यामलं कं जलं यत्र तत्त्या । यद्वा सदादुदिनेन श्यामलं कं जलं यत्र तत्त्या । यद्वा सदादुदिनेन श्यामलं वेत्रवर्थः । एवं सदादुदिनं च तच्छ्यामालयं श्यामानां नारीणामालयं च । श्यामा रात्रिस्तस्या लयो लीनता यत्र तिमित वा । सदा दुदिने कुज्जमयप्रदेशे । दिन-रात्रिविभागभावादिति भावः । श्यामा सोमलता तदालयिमिति वा । 'श्यामः स्यान्मे-चके गृद्धदारके हिते घने । श्यामा स्यादङ्गना रम्या तथा सोमलतौषधिः ॥' इति कोषः ॥

अथ चन्दनवृक्षालोकनमाह—

चन्दणपाअवलग्गे खुडिउव्वेलिअलआपरिमलच्छाए । मंदाणिअणिस्मोए पेच्छन्ति महाभुअङ्गवेडणमग्गे ॥ ६० ॥

[चन्दनपादपलम्रान्खिण्डतोद्वेह्वितलतापरिमलच्छायान् । संदानितनिर्मोकान्पश्यन्ति महाभुजंगवेष्टनमार्गान् ॥]

ते चन्दनवृक्षसंबद्धान्महाभुजंगानां वेष्टनस्य मार्गान्वलयाकारस्थितिर्येन यथासीत्ता-कित्यं सर्वसंबन्धानिष्ठीभ्यं स्थितान्परयन्ति । किंभूतान् । संदानितो मिश्रितो निर्मोको यत्र_1 लग्नकञ्जकानित्यर्थः । किपसंक्षोभेण सर्पाणां पलायितत्वान्निर्मोकोऽत्रेव स्थित इति भावः । अहो एतादशाः सर्पा इह स्थिता इत्याश्चर्येण पर्यन्तीति तात्पर्यम् । पुनः किंभ्तान् । खिण्डता अथोद्वेह्निता उद्घाटिता । स्फोटितेति यावत् । एवंभूता या लता तस्याः परिमलो विमर्दस्तच्छायान् । तदाकृतीनित्यर्थः । वृक्षसंबद्धलतोद्घाटनानन्तरं यथा तिच्चं निन्नं वलयाकृति जायते तथेदमपीत्यर्थः । तथा चेदगगम्यस्थानं किपिन्। सान्नान्तिमित भावः ॥

अथ गिरिनदीप्रवेशमाह-

सेवन्ति तीरवड्ढिअणिअअभरोव्वत्तचन्दणलआलि हे । रम्मत्तणदिप्पवहे वणगअदानकडुए गिरिणईप्पवहे ॥ ६१ ॥

[सेवन्ते तीरवर्धितनिजकभरापवृत्तचन्दनलतालीढान् । रन्यतृणदीप्रपथान्वनगजदानकटून्गिरिनदीप्रवाहान् ॥]

ते गिरिनदीप्रवाहान्सेवन्ते । दर्शनस्पर्शनमञ्जनादिभिरित्यर्थः । 'शसए' इत्येकारादेशेन 'गिरिणइप्पवहे' इति द्वितीयाबहुवचनम् । किंभूतान् । तीरे वर्धिता अत एव निजक-भारेणैवापश्चता विपरीत्य स्थिता याध्यन्दनलतास्ताभिराक्षिष्टानिति चन्दनसंवन्धात्सर-भितया पेयजलत्वमुक्तम् । एवं जलसंबन्धादम्याणि तटयोर्यानि तृणानि तैर्दीप्रो दूरदृश्यः पन्था निःसरणमागों येषां तान् । हरिद्वर्णतृणरेवोभयतटोद्भृतैर्द्रुत एव ज्ञायते प्रवाह-पथोऽयमिति भावः । तथा वनगजदानजलेन कटून् । एतावता तत्संबन्धेन स्वादस्य ह्य-त्वमुक्तम् ॥

अथ स्कन्धकचतुष्टयेन समुद्रतीरप्राप्तिमाह— तो तकणसिप्पिसंपुडदरदाविअजलणिहित्तमुत्तावअरम् । पत्ता पृत्तलवंडलं गअदाणसुअन्धिग्अणवेलं वेलम् । १६२ ॥

[ततस्तरुणशुक्तिसंपुटदरदर्शितजलनिहितमुक्ताप्रकराम् । प्राप्ता पत्रलबकुलां गजदानसुगन्धिरजोनवैकां वेलाम् ॥]

ततस्ते वेलां समुद्रस्य तीरं प्राप्ताः । कीदशीम् । तरुणेषु भिदेलिमेषु शुक्तिसंपुटेषु द-रद्शितः किंचित्प्रकाशितो जलनिहितो जलस्थितो मुक्ताप्रकरो यत्र ताम् । भिदुर-शुक्तिनिर्गत्वरीणां मुक्तानां तीरजलेषु किंचिक्ष्यक्तीभूय स्थितत्वादित्यर्थः । एवं पत्रला यहुलपत्रयुक्ता बकुलबक्षा यत्र ताम् । पुनः कीदशीम् । गजानां दानं मदस्तद्वत्सुगन्धि रजः परागो यस्या एतादशी नवा एला यत्र तादशीम् । एतेन सैनिकान्प्रति हथत्वमुक्त-मिति भावः ॥

भथ स्कन्धकत्रयेण वेलामेव वर्णयति— विभ्रमिभतमालणीलं पुणो पुणो चलतरङ्गकरपरिमद्रम् । फुल्लेलावणसुरहिं उभहिगइन्दस्स दाणलेहं व ठिभम् ॥ ६२ ॥

[विकसिततमालनीलां पुनः पुनश्चलतरङ्गकरपरिमृष्टाम् । फुल्लैलावनसुरभिमुद्धिगजेन्द्रस्य दानकेखामिव स्थिताम् ॥]

पुनः कीदशीम् । उद्धिरेव गजेन्द्र इति रूपकम् । तस्य दानछेखामिव मद्धारा-भिव स्थितामित्गृत्मेक्षा । मदछेखाताल्यमाह—पुनः कीदशीम् । विकसितं यत्तमाछ-पुष्पं तेन नीलाम् । तमालस्य स्यामत्वात् । एवं वारंवारं चश्चलकल्लोलस्पेण करेण प-रिम्रष्टाम् । भूयोभूष्कस्तरङ्गसंबन्धात् । एवं फुल्लं यदेलावनं तेन सुरभिम् । मदछेख्या तमालवच्छ्यामा चञ्चलतरङ्गवद्यः करः शुण्डा तया परामृष्टा फुल्लेलावनवत्सुरभिश्व भ वतीत्पर्थः ॥

फेणविसमङ्गराअं विदुमदन्तव्वणाणिअमुहच्छाअम् । मलिअवणकेसकुसुमं परिहुत्तसमुद्दपरिमलं व वहन्तिम् ॥ ६४॥

[फेनविषमाङ्गरागां विद्रुमदन्तत्रणानीतमुखच्छायाम् । मृदितवनकेशकुसुमां परिभुक्तसमुद्रपरिमलमिव वहन्तीम् ॥]

एवं परिभुक्त उपभुक्ती यः समुद्रस्तस्य परिमलः संभोगरूपसंबन्धस्य चिह्नं तदिव धारयन्तीम् । तचिह्नमेवाह—कीदृशीम् । फेन एव विषमः परिस्मणादिना कचित्कचि-द्विलुलितोऽङ्गरागो यस्यास्ताम् । एवं विद्वम एव दन्तवणः । लोद्दित्यात् । तेनानीता प्राणितातीव प्रौदा वा मुखे नदीप्रवेशस्थाने छाया कान्तिर्यस्यास्ताम् । नदीसमुद्रयोः संघट्टेन विद्वमाणां प्रकटत्वादिति भावः । एवं च मृदितानि वनान्येव केशास्तेषां कुसु-मानि यत्र । तथा च समासोक्त्या समुद्रस्य नायकत्वं वेलायाश्च नायिकात्वं प्रतीयते । साणि नायकोपमर्देन कचित्कचिद्विषमितफेनतुल्यचन्दनाद्यङ्गरागा विद्वमप्रायरक्तदन्तथन्तानीताननकान्तिः कराकर्षणादिना मृदितकेशकुसुमा च भवतीति साम्यम् ॥

सिष्पिउडमउिअचिंछ तआहरव्भन्तरेसु परिवडृन्तम् । अणुराअपरिद्वविअं आअण्णन्ति व किंणरुग्गीअरवम् ॥ ६५ ॥ इअ सिरिपवरसेणविरइए दसमुहवहे महाकव्वे पदुमो आसासओ समत्तो ॥

[शुक्तिपुटमुकुळिताक्षीं लतागृहाम्यन्तरेषु परिवर्धमानम् । अनुरागपरिस्थापितमाकर्णयन्तीमिव किनरोद्गीतरवम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते दशमुखवधे महाकाव्ये प्रथम आश्वासकः समाप्तः ।

किनराणामुद्गीतरूपं रवमाकर्णयन्तीमित । पुनः कोहशीम् । शुक्तिपुट एव मुकुांलत-माक्ष यस्यास्ताम् । पूर्वोक्तिमदुरशक्तिपुटानां मुकुलितनयनतुल्यत्वादित्यथः । गीतरवं की-हशम् । लतागृहाणामभ्यन्तरेषु परिवर्धमानम् । प्रतिशब्दोपचयाहिति भावः । एवमनु रागं प्रति नाटकार्णाटादिरागं परि सर्वतोभावेन स्थापितं मूर्छनां प्रापितम् । अनुरागेण गीतप्रीत्या वा परिस्थापितं यथोचितश्रुतिप्रामादिषु प्रापितम् । अन्योऽपि गीतश्रवणकाले मुकुलितचक्षुभैवतीति ध्वनिः । अथ चानुरागपदचिह्नितत्वादाश्वासकविच्छित्तिरप्युक्ता ॥

रामप्रस्थानदेशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूत्प्रथमा शिखा ॥

१. दशा दीपवर्तिरपि.

द्वितीय आश्वासकः।

अथ पट्त्रिशता स्कन्धकेरादिकुलकेन समुद्रमाह—

अह पेच्छइ रहुतणओ चडुलं दोससअदुक्खवोलेअव्वम् । अमअरससारगरुअं कज्जारम्भस्स जोव्वणं व समुद्दम् ॥ १ ॥

[अथ पश्यित रघुतनयश्चटुलं दोषशतदुःखन्यतिक्रमणीयम् । अमृतरससारगुरुकं कार्यारम्भस्य योवनमित्र समुद्रम् ॥]

अथ वेलाप्रास्युत्तरं रघृतनयो रामः समुद्रं पर्श्यात । कीदृशम् । चटुलं चञ्चलम् । एवं दोषो मकरकल्लोलादिस्तद्वाहुल्येन दुःखलक्ष्मीयम् । शतशब्दस्याधिकयार्थत्वात् । दोः-शतदुःखब्यितम्मणीयं वा । दोःशतेन बाहुशतेनापि दुर्लक्ष्यमित्यर्थः । एवममृतरसेन सारेण रत्नादिना च गुरुकं गौरवयुत्तम् । यद्वामृतरस एव सारो धनं तेन गुरुक-मितश्यितम् । उत्प्रेक्षते—िकमिव । कार्यारम्भस्यारभ्यमाणकार्यस्य । कृद्भिहित इति न्यायात् । यौवनं मध्यभागमिव । कार्ये आयन्तभागो सुकरौ मध्यभागस्य परं दुष्कर-व्यमित्यर्थः । तद्रिप दोपशतेन विष्नशतेन दुःखनिष्पादनीयम् । एवममृतरसप्रायं यत्सारं फलभागस्तेन गुरुकमादरणोयमिति साम्यम् । आश्चर्यह्यत्वमित्रमकार्यप्रत्यूह्त्वेन पारा-वारिज्ञासा च दर्शने तात्पर्यम् ॥

गअणस्स व पडिविम्बं धरणीअ व णिग्गमं दिसाण व णिलअम् । भुअणस्स व मणितिडमं पलअस्स व सावसेसजलविच्छडुम् ॥२॥

[गगनस्येव प्रतिविम्बं धरण्या इव निर्गमं दिशामिव निलयम् । भुवनस्येव मणितिडिमं प्रलयस्येव सावशेषजलविच्छर्दम् ॥]

पुनः कीदृशम् । गगनस्य प्रतिविम्बिम्व । एतेन प्रतिविम्बस्य प्रकृतिसमानाकारत्वा-दाकाश्चर्ताल्यम् । धरण्या निर्गममित्र । निर्गम्यतेऽनेनेति निर्गमो द्वारम् । यन धरणी निर्गता । तथा च निर्गमखातत्वेन गाम्भीयं भूम्यधिकपरिमाणवत्त्वं च । दिशां निलयो गृहमित्र । तथा च दिगपेक्षयाप्यतिव्यापकत्वम् । भुवनस्य मणिघटितभित्तिमित्र । तिहममवच्छेदकमित्तिभागः । तथा च स्वभावान्मर्लपातालव्यापिनोऽपि कल्लोलद्वा-रा गगनव्यापकत्वं चतुर्दिगवस्थितस्य कोडीकृतित्रभुवनत्वं च । 'तिहमं कुष्टिमित्रेति त्रिभुवनाश्चयप्राङ्गणत्वम्' इति कश्चित् । प्रलयस्य सावशेषजलिवच्छद्मित् । विच्छद्दंः सम्हः । तावता विश्वश्लावकत्वं समुद्रस्य प्रतीयते । सर्वत्रोत्येक्षा । 'तिहमं कुष्टिमे भक्तो' इति कोषः ॥

3

भगिकत्भाडकहोलं थोरकराहअदिसामुहोत्थअसलिलम् । सामअमएण बहुसो खोहिज्जन्तं दिसागएण व सिसणा ॥ ३ ॥ [भ्रमणशीलोद्भटकल्लोलं स्थूलकराहतदिब्सुखावस्त्रतसिलनम् । स्वाश्रयमृगेण (पक्षे—शाश्वतमदेन) बहुशः क्षोभ्यमाणं दिग्गजेनेव शशिना ॥]

पुनः कीहराम् । स्वमाश्रयो यस्य स स्वाश्रयस्ताहरो मृगो यस्य तेन शिशना बहुराः क्षोभ्यमाणम् । चन्द्रोदयेन तरङ्गोत्थानात् । केनेव । दिग्गजेनव । यथा दिग्गजेन श्वेतत्वा-दैरावतेन बहुधा क्षोभ्यते । दिग्गजेन कीहरोन । शाश्वतः सार्वदिको मदो यस्य तेन । एवं श्रमणशीला आवर्तीभूता उद्घटाः कल्लोला यस्य तम् । एवं स्थूलो विस्तीर्णः करः किरणस्तेनाहतानि स्पृष्टानि अत एव दिब्धुखेष्ववस्त्रतानि सिललानि यस्य तम् । चन्द्रोदयेन सावर्तगगनदिग्व्यापिजलशालित्वादित्यर्थः । गजपक्षे करः शुण्डा तयाहतानि ताडितानी-ति व्याख्येयम् । अन्यत्तुल्यम् । शुण्डाहतजलानां श्रमणशीलत्वाद्दिग्गामित्वाचेति भावः ॥

कल्लोलानाह—

अप्फुण्णविद्युमवणे गुप्पन्तपिडित्थिरे सिललक्क्षेति । मन्दरगूढप्पहरे अज्ज वि संखाअलोहिए व्व वहन्तम् ॥ ४॥ [आक्रान्तविद्रुमवनान्व्याकुलपरिस्थिरान्सिललक्क्षोलान् । मन्दरगूढप्रहारानद्यापि संस्त्यानलोहितानिव वहन्तम् ॥]

एवं सिळळकल्लोलान्यहन्तम् । कीहशान् । आकान्तमाकृष्टमाच्छाहितं वा विद्युम-वनं येस्तान् । एवं व्याकुलानितस्ततोवितनः सतः परिस्थिरान् । कदाचित्स्थर-तया भासमानानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—कानिव । अद्यापि संस्त्यानं विष्टव्धं लोहितं रुधिरं यत्र तान् । मन्दरस्य गृहानभ्यन्तरवितनः प्रहारानिव । प्रहारस्तत्स्थानम् । तथा च लौहित्येन विद्युमवनस्य रुधिरेणोच्छूनतया प्रसारितया च प्रहारस्थानस्य कल्लोलेन सा-म्यम् । व्याकुले पुरुषे परिस्थिरानित्यत्राप्यभ्यन्तरप्रहारे शोणितं वर्तुलीभूय तिष्ठतीति स्वभावः ॥

अथ नदीजलप्रवेशमाह-

सुहलघणविष्पइण्णं जलिणवहं भरिअसअलणहमहिविवरम् । णइसुहपहृत्यन्तं अष्पाण विणिग्गअं जसं व पिअन्तम् ॥ ५ ॥ [मुखरघनविप्रकीर्णं जलिनवहं भृतसकलनभोमहीविवरम् । नदीमुखपर्यस्यन्तमात्मनो विनिर्गतं यश इव पिवन्तम् ॥]

आत्मनो विनिर्गतं बहिर्भूतं जलसमूहं पिवन्तं कोडीकुर्वन्तम् । आत्मिनर्गतं पयः स्वे-द्रप्रायमपेयमपीत्यपेरर्थः । यद्वा आत्मिनर्गतमपि पातालजलं पिवन्तिमित्यपिना सूचित-मनुक्तम् । तथा च सकलजलिश्रामभूमिमिति भावः । तदुक्तम्—'पयसामर्णव इव' इि । जलिवहं किंभृतम् । मुखराः शब्दायमाना ये घना मेघास्तैविप्रकीर्णमितस्ततो विक्षितम् । अत एव भृते व्याप्ते महीनभोविवरे येन । दृष्टिकाले भूम्याकाशव्यापना- दित्यर्थः । एवं नदीमुखेन नदीप्रवेशस्थानेन पर्यस्यन्तमितस्ततो गच्छन्तम् ।
समुद्रतरङ्गाभिघातादिति भावः । अथ च समासोक्त्या समुद्रस्य नायकत्वं नदीनां च
नायिकात्वं प्रतीयते । तथा ह्यन्योऽपि नायको नायिकामुखेन विक्षिप्यमाणमात्मन एव
निर्गतं जलं मधु तिश्रवहं पिश्रति । तदिप मुखरेण रितकालीनशब्दं कुर्वता नायकेनैव
विप्रकीणं भवति । एवं पानकाले स्खलनाद्भ्याकाशब्यापि च । तथा च यथा नायको नायिकामुखे गण्डूधितं मधु दत्त्वा पुनस्तया दीयमानं पिश्रति तथा समुद्रोऽपि मेघद्वारा नदीमुखे समर्पितं निजं पयस्तेनैव प्रत्यर्थमाणं पुनर्गृहातित्यर्थः । तथा च जलब्ययलाभयोरिप हासदृद्धिशून्यत्वमस्येति ध्वनितम् । उत्प्रेक्षते—जलिवहं किमिव । यश
इत्र । समुद्रस्यवदं जलिमिति कोतिरूपिमव । अन्योऽपि यशः पित्रत्यास्वाद्यति । कीहशम् । मुखरा मागधास्तैविप्रकोणीमतस्ततः प्रकाशितम् । एवं व्याप्ताकाशमहीपातालम् । विवरं पातालम् । एवं नितमुखेन याचकेन पर्यस्यिह्शि दिशि गच्छत् । अथ
चात्मन एव निर्गतम् । स्वयशः स्वस्मादेव निर्गच्छतीति भावः ॥

-

अथ सदा शोभासंबन्धमाह-

जोह्नाए व्व मिअङ्कं कित्तीअ व सुउरिसं पहाए व्व रविम् । सेलं महाणईअ व सिरीअ चिरणिग्गआइ वि अमुबन्तम् ॥ ६॥

[ज्योत्स्तयेव मृगाङ्कं कीर्त्येव सुपुरूपं प्रभयेव रविम् । शैलं महानद्येव श्रिया चिरानिर्गतयाप्यमुच्यमानम् ॥]

अपिविरोधाभाससूचनाय । तथा च लक्ष्म्याश्चिरिनर्गतत्वादसंबन्धेन प्रसज्यमानो विरोधः । श्रीशब्दश्चेषेण शोभया अमुच्यमानत्वेन परिद्वियते । यद्वा चिरं निर्गतया व- हिर्भूत्या कान्त्या अमुच्यमानम् । उभयपक्षेऽिप सश्चीक्रिमित्यर्थः । उभयसाधारणीमुप-मामाह—कया कमिव । ज्योत्स्रया मुगाङ्कमिव । कार्त्यो सुपुरुषिव । प्रभया रिविमव । महानद्या शैलमिव । तथा च यथा ज्योत्स्राकीर्तिप्रभामहानदीभिस्ततस्ततिश्चिरं निर्गता-भिरिप मुगाङ्कसुपुरुषरिवशैला न परित्यज्यन्ते । मूलेऽविच्छेदात् । तथा शोभया समुद्री-ऽपीति भावः ॥

अथ वडवानलमाह-

कालन्तरजीअहरं गओणिअत्तन्तपवणरअवट्टिज्जन्तम् । सङ्घं व देहलग्गं विअन्तं वन्धवामुहाणलं वहमाणम् ॥ ७॥ [कालान्तरजीवहरं गतापनिवर्तमानपवनस्यधव्यमानम् ॥ शस्यिमिव देहलग्नं विकटं वडवामुखानलं वहमानम् ॥]

पुनः किंभ्तम् । विकटं वदवामुखानलं वहमानम् । मुखानलं कीदशम् । देहे लग्नम् । अन्तःस्थितमित्यर्थः । पुनः कीदशम् । कालान्तरे प्रलये जीवो जलं तस्य संहारकम् । प्रलेष समुद्रजलं वाढवेन घक्ष्यत इति पुराणवार्ता । एवं गतप्रत्यागतस्य पवनस्य रयेण घट्यमानं संबध्यमानम् । प्रलयवायुना वडवानलस्योद्दीपनिमत्यर्थः । उत्प्रेक्षते— वडवानलं किमिव । शल्यमिव । यथा देहान्तर्लेभं (शल्यं) कालान्तरे कतिपयसमयभपेक्ष्य प्राणहरम् । गतप्रत्यागतश्वासरूपपवनवेगेन घट्यमानं चाल्यमानं विकटं काणिकादिवि- शिष्टं च शल्यं शरफलादिरूपं प्रियते तथा वाडवोऽपि दुःखदत्वादित्यर्थः ॥

भूम्युपमर्दकत्वमाह—

धुअवणराइकरअलं मलअमहिन्दत्थणोरसोहणसुहिअम् । वेलालिङ्गणमुक्कं छिविओसरिएहि वेलवन्तं व महिम् ॥ ८॥

[धुतवनराजिकरतलां मलयमहेन्द्रस्तनोर आर्द्रीकरणसुखिताम् (पक्षे—सुहिताम्)। वेलालिङ्गनमुक्तां स्प्रष्टापसृतकैर्वेपयन्तमिव (पक्षे—व्याकुलयन्तमिव) महीम्॥]

स्पृष्टं स्पर्शः । अपस्रतं स्पर्शान्तरमपसरणमस्पर्शः । प्रशंसायां कन् । तेन प्रौदैः स्पृष्टापस्रतकव्यापारैवेंठा समुद्रतीरं तदवच्छेदेनाछिङ्गने सित मुक्तां त्यक्तां महीं कम्पयन्तम् । तथा च तरङ्गगतागताभ्यां स्पृष्टे सित वेठावच्छेदेनाछिङ्गनमपस्रते सित विमुक्तिमैद्या इत्यर्थः । तेन भूम्यान्दोलनक्षमतरङ्गमहत्त्वेन सिन्धोरधिकपरिमाणवत्त्वमुक्तम् । एवं समासोक्त्या समुद्रस्य नायकत्वं भूमेर्नायिकात्वं च लभ्यते । नायिकापि नायकेन स्पृष्टापस्रतकेराछिङ्गनविशेषव्यापारैवेंठायां सुरतसमये आलिङ्गचालिङ्गच रभनेन मुच्यमाना व्याकुलतामाप्रोतीति ध्वनिः । किभूतां महीम् । धृतं स्वकम्पेन कम्पितं वनराजिङ्गं करतलं यया ताम् । एवं मलयमहेन्द्रावेव स्तनो यत्र ताद्दशं यदुरः स्वमध्यदेशस्तरङ्गेण तदादींकरणेन सुखितां शैत्यमासादयन्तीम् । नायिकापि नायकालिङ्गने हावेन विधुतपाणिः स्वेदेनादितमलयमहेन्द्रपायस्तनहृदया सोहित्यमाप्रोतीति साम्यम् ॥

धेर्यमाह--

ठाणे वि ठिइपहुत्तं पलए महिमण्डलम्मि वि अमाअन्तम् । पणअन्तवामणतणुं कमन्तदेहभरभरिअलोअं व हिम् ॥ ९॥

[स्थानेऽपि स्थितिप्रभूतं प्रलये महीमण्डलेऽप्यमान्तम् । प्रणयद्वामनतनुं ऋममाणदेहभरमृतलोकिमव हरिम् ॥]

स्थाने खातेऽपि स्थित्या मर्यादया प्रभूतं मान्तम् । प्रलये महीमण्डलेऽप्यमान्तमुद्रृत्त-जलम् । त्रिजगत्स्रावकत्वादित्यर्थः । कमिव । प्रणयन्ती बलि याचमाना वामनरूपा तनुर्यस्य तम् । क्रममाणं पादिविक्षेपशालि यहेहं तस्य भरेण प्राचुर्येण भृता व्याप्ता लोका भुवनानि येन तथाविधं च हरिमिव । तथा च यथा हरिबेलिहरणे कार्यवशाद्धा-मनी तनुमास्थाय क्रमेण त्रैलोक्यमाचक्राम तथायमपि मर्यादया प्रवाहप्रभृतः काले स्वां त्रेलोक्यप्राविनीं मूर्तिमादास्यत इति भावः । वामनः पादविक्षेपेण ब्रह्माण्डमस्फोटय॰ दिति पुराणवार्तो ॥

अथ लोकोत्तरत्वमाह—

दीसन्तं अहिरामं सुन्वन्तं पि अविश्क्षसोअन्वगुणम् । सुक्रअस्स व परिणामं उअहुज्जन्तं पि सासअसुहप्फलअम्।।१०।।

[द्दयमानमभिरामं श्रूयमाणमप्यवितृष्णश्रोतन्यगुणम् ।

मुकृतस्येव परिणाममुपमुज्यमानमपि स्वाश्रयशुभ(पक्षे-शाश्रतसुख)फलदम् ॥]

रिवषयः सन्पोतमकरकम्बुकल्लोलादिभिरतिरमणीयः । श्रुतिविषयः सन्नवितृष्णं श्रो-नव्या पृहत्त्वसूचकाः पूर्वोक्ता एव गुणा यस्य तादक् । तथा ल्लानपानावगाहनादिभि-रुपशुज्यमानः सन्स्वमाश्रयो यस्य तादक् शुभं श्वेतं फलं मुक्तादि तद्दाता यस्तमित्यर्थः। उत्प्रेक्षते—कमिव । सुकृतस्य पृण्यस्य परिणाममन्त्यभागमिव । सोऽपि करितुरगादिसमृ-द्विद्वारा द्वर्यमानो रमणीयः षष्टिवर्षाद्यविच्छन्नफलजनकत्वेन श्रूयमाणः सन्सश्लाघश्रो-तव्यतथाविषस्वर्गोदिगुणः । एवमुपभोगविषयीिकयमाणः सञ्ज्ञाश्वतं सार्वदिकं सुख-स्वरूपं यत्फलं तत्पद इत्यर्थः। सुकृतपरिणामेनैव समुद्रदर्शनं भवतीति भावः ॥

अथ नानागुणानाह-

उक्खअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लिक्छिविमुक्कम् । पीअमइरं व चसअं बहुलपओसं व मुद्धचन्दविरहिअम् ॥ ११॥

[उत्खातरुमिव शैलं हिमहतकमलाकरिमव लक्ष्मीविमुक्तम् । पीतमदिरिमव चषकं बहुलप्रदोपिमव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥]

उत्खात उत्पादितो बुमो यस्य तं शैलिमव। शैले सामान्यदुमस्योच्छेदादितः पारिजात-स्याकर्षणात् । हिमेन हतानां कमलानामाकरः सर इव लक्ष्म्या विमुक्तं त्यक्तम् । लक्ष्मी-पदस्य श्विष्ठत्वेन सरीस शोभाया विगमादितस्तु हरिप्रियाया उद्गतत्वात् । पीता मदिरा यस्य तादशं चषकमिव। मदिराशून्यमित्यर्थः । चषके मदिरायाः पीतत्वादितस्त्द्भारात् । बहुलः कृष्णपक्षस्तत्प्रदोषमिव मुन्धचन्द्रेण विरहितं शून्यम् । तत्संध्याकाले मनोहर-चन्द्रानुदयादितस्तु वालचन्द्रस्योत्थापनाक्तुल्यत्वम् । तथा च पारिजातादीनामुत्पिक्त-स्थानिमित्यर्थः । केचिक्तुद्भृतसारत्वं दोषमुद्भाव्य प्रकारान्तरेण व्याचक्षते । तथा हि—

[उत्स्वातद्भुमं वशेलं हिमहयकमलाकरं वलच्छिद्विमुक्तम् । पीतमदिरं वचाशयं वहुळप्रदोषं वमुग्धचन्द्रविरहितम् ॥]

उत्खाता हुमा यस्मात्तम् । वशा आयत्ता इला पृथिवी यस्य तम् । समुद्रावृत्तत्वात् । हिमं चन्दनं श्रीखण्डम्, हय उच्चैःश्रवाः, कमला लक्ष्मीस्तेषामाकरम् । वलं सामर्थ्ये ज्ञिननीति वलच्छिद्विषम् । तेन विमुक्तम् । कालकृटस्योद्धारात् । पीता मदिगा यस्य तम् । वचा पृथिवी तत्र शेते यस्तम् । बहुलाः प्रकृष्टा दोषा प्राहादयो यत्र तम् । इदमुत्कर्षरूपमेवेति भावः । वकारो वरुणः स एव मुग्धचन्द्रस्तेन विरहितं विशिष्टम् । विशब्दरहितशब्दयोरभाववाचकत्वेन निषेधद्वयस्य प्रकृतार्थगमकत्वादित्यर्थः । 'हिम- अन्द्रे तुपारे च चन्दनेऽपि हिमं मतम् । एवं 'पृथिवी स्यादिला वचा' ॥

अथ रत्नान्याह-

णिष्कण्णसहालोअं विमलजलन्भन्तरिष्ठं वहमाणम् । दरकड्डिअं व रहणा करावलम्बिअकरं रअणसंघाअम् ॥ १२ ॥

[निष्पन्नसुखालोकं विमलजलाभ्यन्तरस्थितं वहमानम् । दरकृष्टमित्र रविणा करावलम्बितकरं रत्नसंघातम् ॥]

एवं विमलानां जलानामभ्यन्तरे स्थितं रत्नसमूहं वहमानम् । कीदशम् । निष्पन्नं निष्पादितं सुखं यैस्तादशा आलोकास्तेजांसि यस्य तम् । जलाभ्यन्तरवर्तिरत्नादिचा-कचक्यं दृष्टा लोकानामानन्दो जायत इति दृष्टमेव । सूर्यतेजःसंबन्धादत्यच्छजलाभ्य-न्तरवर्तिरत्नादीनां व्यवहितानामिष सांनिध्यमधिगम्यते । तदुत्प्रेक्षते—िक्समूतं रत्न-संधातम् । रिवणा करेण तेजसावलम्बितः करस्तेजो यस्य तथाविधम् । अत एव दरक्र-ष्टमीषदाकुष्टमिव । तथा च सूर्यतेजसा रत्नतेजःसंबन्धे सांनिध्यमानादाकुष्टमिव र-त्नादि भासत इति भावः । अन्योऽपि लोको जलाभ्यन्तरे मजन्नन्येन समुत्पादितसु-खदर्शनः करे करेणालम्ब्याकुष्यत इति ध्वनिः । एतेनाच्छजलल्यमुक्तम् ।।

पुनर्वाडवानलमाह—

मह्णासाअविमुकं उच्छित्तामअविसङ्खलाणलणिवहम् । वासुइमुहणीसन्दं वडवामुहकुहरपुञ्जिअं वहमाणम् ॥ १३ ॥

[मथनायासविमुक्तमुव्धिप्तामृतविशृङ्खलानलनिवहम् । वासुकिमुखनिःस्यन्दं वडवामुखकुहरपुञ्जितं वहमानम् ॥]

एवं वासुिकमुखस्य निःस्यन्दं विपक्षरणह्म । वडवामुखकुहरे पुजितं वर्षुलीभूतं वडवानलतया व्यवस्थितं धारयन्तम् । कीदशं मुखनिःस्यन्दम् । मथने आयासेन विमुक्तं त्यक्तम् । एवमुिक्किप्तमुियतं यदम्वतं तेन विश्वज्ञल इतस्ततश्चारी अनलनिवहो यत्र तथा-भूतम् । सुधानामुिक्यतत्वेन तत्सांनिध्याभावादिषाप्तीनां विश्वज्ञल्यम् । सुधासंनिधौ गरलप्रादुर्भावाभावात् । तथा च समुद्रमथनकालीनमन्दरपरिघटनसमुत्थश्रमसमुद्रतनेत्री-भूतवासुिकमुखविषस्तोम इव वडवामिरित्युत्येक्षितम् । इवार्थस्य व्यक्त्यत्वात् । यद्यपि विषस्य स्वभावतः स्यामत्वं तथापि ज्वलद्रपस्य विद्यसम्यमिति भावः ॥

अथ गुणान्तरमाह-

धीरं व जलममूहं तिमिणिवहं मिव सपकखपव्वअलोअम् । णइसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाइ व गरुअगुणसआई वहन्तम् ॥ १४॥

[धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् । नदीस्रोतांसीव तरङ्गान्रत्नानीव गुरुकगुणशतानि वहन्तम् ॥]

यथा धैर्यतिमिनिवहनदीस्रोतोरत्नानि वहन्तं तथेव जलसमूहपर्वतलोकतगङ्गपरोपका-रित्वादिगुरुकगुणशतान्यपि वहन्तमित्यर्थः । तिमिवत्संचाग्त्विलामाय सपक्षपदं पर्वते । धृर्यादीनामच्छत्वमहत्त्वप्रौद्धिदैर्घ्यनिर्मलत्वेर्यथासंख्यं जलसमूहादिभिस्तोल्यमिति सहो-पमालंकारः ॥

अथ गाम्भीर्यादिगुणानाह-

पाआलोअरगहिरे महिपइरिक्कविअडे णहणिगलस्वे ।
तेहोके व्य महुमहं अप्पाण चिअ गनागआइँ करेन्तम् ॥ १५ ॥

[पातालोदरगभीरे महीप्रतिरिक्तिः विकट नभोनिरालम्बे । त्रैलोक्य इव मधुमथनमात्मन्येव गतागतानि कुर्वन्तम् ॥]

पातालोदरपर्यन्तं गभीरे महीप्रतिरिक्ते भूमिश्नये खाते विकटे भयानके नभित्तं निरालम्बे । तरङ्गादिना नभःस्पर्शेऽपि स्थैयीभावात् । अत एवावलम्बश्नये आत्मन्येव स्वखाताभ्यन्तर एव गतागतानि प्रवाहरूपेण कुर्वन्तम् । एतेन धैर्यभुक्तम् । कुत्र कमिव । त्रेलोक्ये मधुमथनमिव । यथा मधुमथनक्षेलोक्ये गतागतान्यात्मन्येव करोति तदुद्रव-तित्वाज्जगतस्तथा समुद्रोऽपीत्यथैः । त्रीनिप लोकान्त्रमेणाह—कीदशि त्रेलोक्ये । पानालोदरे गभीरे । महीप्रतिरिक्ते मह्या व्यतिरिक्ते । कंदरादौ विकटे शून्ये । नभित्र निरालम्बे तद्वच्छेदेनावलम्बशून्य इत्यथैः ॥

अथ पुनर्नदीसंगममाह-

अहिलीअ परमुहीहिं छिविओसिरिएहिं अणुसअविलोलाहि । अणुणिज्जमाणमरगं वेवन्तणिअत्तपिथआहिं णईहिं॥ ५६॥

[अभिलीय पराङ्मुखीभिः स्षृष्टापसृताभिरनुशयविलोलाभिः। अनुगम्य(नीय)मानमार्गं वेपमाननिवृत्तप्रस्थिताभिर्नदीभिः॥]

स्प्रष्टापस्रतकरूपव्यापारेरभिलीय मिलनं कृत्वा पराङ्कृत्वीभिनेदीभिरनुगम्यमानमार्गम् । कीदशीभिनेदीभिः । वेपमानाभिरथ च नित्रत्तं समुद्राभिमुखीकृतं प्रस्थितं प्रतीपगमनं याभिस्ताभिः । तथा चायमर्थः —समुद्रं प्रतिप्रस्थाने तरङ्गाभिहता नद्यः प्रतीपं गत्वापि तरङ्गशान्तौ सकम्पसिललाः पुनः परावृत्त्य समुद्रमेव निवृत्ततरङ्गं पश्चाल्लमाः प्रविश-न्तीति । तत्रोत्प्रेक्षते —समासोक्त्या समुद्रेण समं नदीनां नायकनायिकावृत्तान्ते परा-वृत्त्य यन्मया गम्यते तदनुचितं क्रियत इत्येवंरूपानुशयेन चन्नलाभिरिव । इवार्थस्य गम्यमानत्वात् । अन्यत्रापि नायिकाभिः स्पृष्टापस्तकेन नायकमालिङ्गय केनापि हेतुना पुनः पराङ्मुखीभिरथ किमित्येवं क्रियत इत्यनुशयेन गन्तव्यं न वेति दोलायमानाभि-रनौचित्यप्रतिसंधानेन कम्पवतीभिरथ च निर्वाततविप्रतीपगमनाभिर्नायकोऽनुगम्यत इति ध्वनिः ।।

अथ मदिरादियोगमाह---

जीअगर्रुइहि अज्ज वि इच्छापज्जत्तसुहरसाहि मएन्तम् । धणरिद्धीअ सिरिअ अ सलिलुप्पण्णाइ वारुणीअ अ लोअम् ॥१७॥

[जीवगुर्वीभिरद्यापीच्छापर्याप्तसुखरसाभिर्मदयन्तम् । धनऋद्या श्रिया च सालेलोत्पन्नया वारुण्या च लोकम् ॥]

प्राणेभ्योऽपि गुर्वीभिरादताभिः । इच्छापर्याप्तो याविद्च्छं सक्चन्दनवितादिसुख-रसो याभ्यस्ताभिः । सिललादुत्पन्नया रत्नादिधनसमृद्धा लक्ष्म्या मिद्दरया च लोकं मदयन्तम् । मत्तं कुर्वन्तमित्यर्थः । लोके रत्नादीनामितमादकत्वात् । तथा चायमाकरो रत्नादीनामिति भावः । 'महणुप्पण्णाइ' इति पाठे मथनोत्पन्नयेत्यर्थः ॥

अथ गुणान्तरमाह—

चडुलं पि थिईअ थिरं तिअसुक्खित्तरअणं पि सार्व्यहिअम् । महिअं पि अणोलुग्गं असाउसलिलं पि अमअरसणीसन्दम् ॥१८॥

[चटुलमि स्थित्या स्थिरं त्रिदशोत्क्षिप्तरत्नमि साराभ्यधिकम् । मथितमप्यनवरुग्णमस्वादुसल्लिलमप्यमृतरसिनःस्यन्दम् ॥]

तरक्षादिना चत्रलमिप स्थिता मर्यादया स्थिरं वेलानितक्रामकम् । त्रिदशैरुतिक्षप्तं मथनादुद्धृतं रत्नं यस्मात्तादशमिप सारेण धनेनाभ्यधिकं पूर्णम् । नानारत्नानां सत्त्वादेव । मन्दरेण मथितमप्यक्षीणम् । लवणाकरत्वादस्वादुर्साललमिप निःस्यन्दमानामृतरसम् । कृदिभिहितत्वात् । अत्र चटुलत्वस्थिरत्वयोरेवमुितक्षप्तरत्त्वादिभिः साराभ्यधिकत्वादीनां प्रतीयमानो विरोधस्तत्त्वदर्थनापाक्षियते । अत एवापिविरोधाभाससूचनाय ॥

निधिशैलमाह-

पज्जत्तरअणगटमे णहअरुपहृत्यचन्दअरुपारोहे । उअरुटभन्तरसेले सुरवर्शांडम्बाणिहिए णिहि व्य वहन्तम् ॥ ५९॥ [पर्याप्तरत्नगर्भान्नभस्तरुपर्यस्तचन्द्रकरप्ररोहान् । उदराभ्यन्तरशैलान्सुरपतिडिम्बनिहितान्निधीनिव वहन्तम् ॥]

उदराभ्यन्तरशैलान्वहन्तम् । कानिव । सुरपतेरिन्द्राङ्गिभो भयं तेन निहितानिर्पतात्रिभोनिव । तथा च तद्भिया जलाभ्यन्तरे वर्तमाना मेनाकादयस्नासनिस्नातनिधित्वेनोत्पेक्षिता इत्याशयः । अन्योऽपीश्वरत्रासाद्धनानि गर्ते गोपयतीति ध्वनिः । निधिलक्षणमाह—िकंभूतान् । पर्याप्तानि पूर्णानि रत्नानि गर्भे येषां तान् । रत्नशिखरत्वात् । एवं
नम एव तरुस्तस्मात्पर्यस्ता इतस्ततोवर्तिनश्चन्द्रकरा एव प्ररोहा यत्र तान् । एवं गर्तस्था
निभयोऽपि पर्याप्तरत्नगर्भा उपरिरोपितिचिह्नद्रक्षप्ररोहपरिवृता भवन्ति । प्रकृते समुद्रो
भूमिस्तदन्तर्गताः पर्वता निभयस्तदुपरि चिह्नवृक्षो गगनं तत्परोहाश्चन्द्रकरा इति भावः ।
यद्वा असुरादिभिः [सह] सुरपतित्रासनिहितानिधीन्यथा वहति तथा शैलानपीति सहोपमा । विशेषणद्वयं तुल्यम् । वस्तुतस्तूद्रराभ्यन्तरशैलानिधीनसुरपतिबिम्बनिहितानिव
वहन्तमित्यन्वयः । तथा च वस्तुतः पर्वता रत्नगर्भत्वानिधय एव । इन्द्रशासनिहितत्वं
प्रमुत्प्रेक्षितम् । अन्यत्समानम् । प्ररोहः शिफा । 'तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्कश्वैवाष्टमो निधिः'॥

चन्द्रोदये स्वभावमाह-

परिअम्भिअं उवगए बोलीणस्मित्र णिअत्तचडुलसहावम् ।
णवजोव्वणे व्व कामं दइअसमागमसुहस्मि चन्दुज्जोए ॥ २०॥
[परिजृम्भितमुपगते व्यतिक्रान्ते निवृत्तचटुलस्वभावम् ।
नवयौवन इव कामं दियतसमागमसुखे चन्द्रोह्योते ॥]

चन्द्रोह्योत उपगते सित परिजृम्भितं विधितम् । व्यतिकान्तेऽपगते च सित निवृत्ता-चान्नल्यम् । तरङ्गवृद्धयवृद्धिभ्यामित्यर्थः । चन्द्रोह्योते कीहिशः । परितः प्रीतिविषयो यः समागमस्तेन सुखं यस्मात्ताहिशः । किस्मिन्किमव । नवयौवने कामिमव । यथा कामो नवयौवन उपगते परिजृम्भते व्यतिकान्ते तु निवृत्तत्त्वाञ्चल्यस्वभावस्तथायमपीत्यर्थः । नवयौवनेऽपि कीहिशः । वह्नभस्य द्यितस्य समागमेन सुखं यत्र ताहिशः ॥

अथ शङ्गादिसत्तामाह—

दरफुडिअसिप्पसंपुडपलोट्टसङ्क्षमुहभरिअमुत्ताणिअरम् ।

मारुअदूरुच्छालिअजलभरिअद्भवहपिडिणिअत्तजलहरम् ॥ २१॥

[दरस्फुटितशुक्तिसंपुटप्रलुठितशङ्क्षमुखभृतमुक्तानिकरम् ।

मारुतदूरोच्छालितजलभृतार्धपथप्रतिनिवृत्तजलधरम् ॥]

परिणतमुक्ताभरादीणत्सुटिते शुक्तिसंपुटे मुक्ताबुमुक्षया प्रलुठितं यच्छङ्कमुखं तेन

श्वतो धृतो मुक्तानिकरो यत्र तम् । शुक्तिपुटाच्छक्षेनाक्चष्टा मुक्तास्तदभ्यन्तरे प्रविशन्ती-यर्थः । एवं मारुतेन दूरं व्याप्योत्यापितैर्जलैर्धताः पूर्णा अत एव कृतकार्यत्वादर्धपथा-मभस्त एव परावृत्ता जलधरा यस्मात्तामिति जलबाहुल्येन खातगगनयोरापे समानाका-्त्वमुक्तम् ॥

मरकतादीनाह-

मरगअमणिष्पहाहअहरिआअन्तजरढप्पवालिकसलअम् । सरगअगन्धुद्धाइअकरिमअरासण्णदिण्णमेहमुहवडम् ॥ २२ ॥ [मरकतमणिप्रभाहतहरितायमानजरठप्रवालिकसलयम् । सुरगजगन्धोद्धावितकरिमकरासन्नदत्तमेघमुखपटम् ॥]

मरकतमणीनां प्रभामिराहताः संबद्धाः अत एव हरितायमाना जरठाश्चिरंतनाः प्र-वालस्य विद्वमस्य पञ्चवा यत्र तम् । मरकतकान्तिसंबन्धात्रवालिकसलयानामि हरि-द्वर्णत्वमित्यर्थः । एवं जलमजनार्थमागच्छतां सुरगजानामेरावतादीनां गन्धादर्थतो मदस्योद्धावितेभ्यो गगनमार्ग एवागच्छत एतानाकलय्योध्वे नभित्त गच्छद्धयः करिम-करेभ्यो जलहित्तभ्य आसने निकट एव दत्ता मेघा एव मुखपटा येन तम् । तथा च सुरगजयुगुत्सयोद्धावितकरिमकराणामास्त्रत्वेन जलपानार्थमागच्छन्तो नभित्त वर्तमाना मेघा मुखपटत्वेनोत्प्रेक्षिताः । मुखपटो मुखावरणपटः । अन्यत्रापि गजयोः सं-निपाते दर्पोद्धताय मुखपटो दीयत इति समाचारः । तथा च करिमकराणां युगुत्सया निरालम्बे व्योग्नि धावनेन तेजःशालित्वं सुरगजांन्विहाय मुखपटदोनेन तदपेक्षया दर्पो-द्धतत्वं च सूचितम् । केचित्तु 'पूर्वनिपातानियमेनासत्रमेघदत्तमुखपटं निकटवर्तिभिर्मे-घेर्वत्ता मुखपटा येन' इति योजयन्ति ।।

अथ सर्पादिसंबन्धमाह—

मणिवालअं तीरलआहरप्पहोहासिअरम्मणिवालअम् । घणवारिअं वेलालिङ्गणेण चडुलं महिलङ्गणवारिअम् ॥ २३॥ [मणिपालयं तीरलतागृहप्रभावभासितरम्यनृपालयम् । घनवारिदं वेलालिङ्गनेन चटुलं महिलङ्गनवारितम् ॥]

मणीन्पान्तीति मणिपाः सर्पा यक्षा वा तेषामालयं गृहम् । यद्वा मणिपालकं मणीनां पालकिमित्यर्थः । मणिवालकं वा । मणीन्संत्रणोत्याश्रयत्वेन धारयतीत्यर्थः । 'वल वल्ल सं-वरणे' धातुः । ण्वुल्प्रत्ययः । एवं तीरे लतागृहाणां प्रभाभिरवभासिता उपदावि-(भासि)ता तृपालयाः सौधादयो येन तम् । सौधापेक्षया लतागृहाणामृत्तमत्वादित्यर्थः । एवं चना बहवो वारिदा यत्र तम् । धनेभ्यो वारिदं जलप्रदं वा । मे-धानां समुद्रजलप्राहकत्वात् । यद्वा धनवारितं घनैर्वारितं वेष्टितम् । अथवा धनवारिकं

घनं वारि यत्र तम् । प्राशस्त्ये कन् । एवं वेळाळिङ्गनेन वेळातिक्रमेण हेतुना यन्मही-लक्नं तत्र वारितं निषिद्धम् । मर्यादाशीलत्वात् । महीलक्ष्नेच्छरिति कृतो ज्ञायते तत्राह—चट्छं चञ्चलम् । कल्लोलशालित्वात् । वस्तुतस्तु वेलालिङ्गनेन चटुलं चञ्चलम् । अत एव महीलङ्कने वारितम् । वेलयैव निषिद्धप्रसरत्वात् । तथा च सखीरूपाया वेलाया आलिङ्गनेन तरलत्वान्मुख्यनायिकारूपाया मह्या लङ्गनेऽतिक्रम्योपमर्दे वारित-मिति समासोक्त्या ठभ्यते । अन्यत्रापि सखीसंभोगशीलं नायकं नायिका परिहर-तोति ध्वनिः॥

अय चन्द्रोदये जलगृद्धिमाह-

ससिमऊहपडिपेहणपक्खुव्भन्तअं संचरन्तधरणीहरपक्खुवभन्तअम् । धीरअं सर्मुहलघणपअविज्जन्तअं अद्भिअं च वलवाणलपअविज्जन्तअम् ॥ २४ ॥ शिशमयूखपरिप्रेरणप्रक्षभ्यत्कं संचरद्वरणीधरप्रक्षोभ्यमाणम् । धैर्यकं सदामुखरघनपीयमान-

मस्थितं च वडवानलप्रताप्यमानम् ॥1

चन्द्रकिरणपरिप्रेरणेन प्रक्षुभ्यद्वर्थमानं कं जलं यस्य तम् । एवं संचरद्भिर्धरणीधरैः प्रक्षोभ्यमाणीमतस्ततश्वाल्यमानम् । पर्वते चलति जलक्षोभादिति पर्वतानां महत्त्वमृक्तम् । 'संचरद्वरणीधरपक्षोद्धान्तम्' इति वा । तत्र संचरता धरणीधरपक्षेणोद्धान्तम् । तथा नैकपक्षचलनेन समृद्रः क्षुभ्यतीति पैलानामतिमहत्त्वमुकाद् । एवं पैर्वशं पैर्वश्यक्वत् । वेलानतिक्रमशीलत्वात् । तथा च धैर्यरूपधर्माभेदेनातिधीरत्वमुक्तम् । प्राज्ञस्ये कन् । 'धीरकम्' इति वा । एवं संदा मुखरेः सराव्दैर्घनैः पीयमानम् । विहगादयोऽपि भक्या-दिलामे शब्दायन्त इति ध्वनिः । अस्थितं च कल्लोलशालितया चबलियर्थः । एवं वडवानलेन प्रताप्यमानं न तु शोष्यमाणमिति जलबाहुल्यमुक्तम् । अत्र प्रथमेन द्विती-वेन च पादेन शशिरूपसुतस्रेहः शरणागतपर्वतादिवात्सल्यं च. तृतीयेण धेर्ये जलहा-दिभिक्षुकोपकारित्वं च, तुर्येण भीषणत्वमङ्गोकृतवडवानलधारणजन्यदःखसहिष्णुत्वं चोक्तम् । 'को ब्रह्मपवनार्केषु समरे सर्वनाम्नि च । पानीये च मयूरे च मुखशीर्षसुखेषु कम्'॥

अय सर्पसंचारमाइ--णिअअविसाणलपअविअमुत्ताणिअरपरिघोलमाणविसहरम् । मीणगइमग्गपाअडसेआलोमइलमणिसिलासंघाअम् ॥ २५ ॥ [निजकविषानलप्रतापितमुक्तानिकस्परिघूर्णमानविषधस्म् । मीनगतिमार्गप्रकटशेवालावमलिनमणिशिलासंघातम् ॥]

निजकविषानलप्रताषितेर्मुक्तानिकरेरर्थांत्स्पुटित्वा देहे लग्नः परिपूर्णमाना विषधरा यत्र तम् । तथा च निजनिःश्वासविषानलसंबन्धस्पुटितवपुर्निपतितमुक्ताभितापहेतुकपिमणेन सर्वत्र मुक्तासत्वेन तथैव पुनस्तथाविधमुक्तासंबन्धनिबन्धनोऽभिताप इत्सस्थै-वेण भुजंगानां समुद्रस्य मुक्तानविच्छन्नदेशराहित्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु निजकविषानलप्रताषिता अत एव शीतलतया मुक्तानिकरे परिपूर्णमाना विषधरा यत्र तमित्यर्थः । तेन तथाविधपौद्दविपमहासर्पसत्वं तद्दभितापनिवर्तनक्षममुक्तासत्वं च सूचितम् । एवं पूर्वनिपातानियमेन प्रकटो व्यक्तो यो मीनानां गतिमार्गस्तत्र शेवालर्र्थादितस्ततः पतितेरव-मिलनः स्थामिक्तः । छन इति यावत् । मणिरूपशिलानां संघातो यत्र तम् । अत्र समुद्रशेवालानां प्रान्तद्वये पातान्मतस्यादीनां संचारपथस्य प्रकटत्वेनाकारस्य महत्त्व-मुक्तम् ॥

लक्षीसंबन्धमाह—

सरिसंकुलं महुमहवहहाइ लच्छीअ सारसरिसं कुलम् । महिलाइअं णइमुहपत्थिओणिअत्तिअवेलामहिलाइअम् ॥ २६ ॥

[सिरित्संकुलं मधुमथनवल्लभाया लक्ष्म्याः सारसदृशं कुलम् । महीलालितं नदीमुखप्रस्थितापनिवृत्तवेलामहिलायितम् ॥]

सरिद्धिः संकुलं व्यासम् । नदीनां तत्रैव प्रवेशादित्यर्थः । एवं हरिप्रियाया लक्ष्म्याः सारं श्रेष्टं सहशं हरिप्रियायोग्यम् । अथवा सारो धनं तेन सहशं योग्यम् । लक्ष्म्या धन-वर्तेन तिपतुरिप तथेवौचित्यादिति भावः । एवंभूतं कुलं वंशम् । पिद्रह्पप्तादित्यर्थः । एवं मह्यां लालितं घृष्टम् । तद्दिष्टितत्वात् । 'महीलागितं' इति वा । मह्यां लागितं योगितमर्थादीश्वरेण । एवं नदीमुखेन प्रस्थिता समुद्राभिमुखी अथापनिश्चता तत्तरङ्गाभिधातेन पश्चादिभमुखी वेला जलं महिलायिता महिलावदाचरन्ती यत्र तम् । तया च स्पृष्टापस्तकव्यापारेण नायकमालिङ्ग्यापसरन्ती नायिकेव वेलापि समुद्रमिलीया-पसरतीति कांशेलप्रकर्षः । यद्वा तथाभृतवेलामहिलाजितं तथाभूता वेलेव महिला तया जितं पुनर्रतिकान्तम् । तत्रैव तबलप्रवेशादित्यर्थः । 'वेला तक्तर्रनीरयोः' इति कोषः ।।

पुनर्नदीसंघटमाह—

णइसहस्सपिंडउम्बणणाअरसन्तअं
पलअमेहसमदूसहणाअरसन्तअम् ।
पेठवेण पवणेण महुरमंचारिअं
मजअमअखलन्तं व महुरसं चारिअम् ॥ २०॥

[नदीसहस्रपरिचुम्बनज्ञातरसान्तरं प्रलयमेघसमदुःसहनादरसन्तम् । पेलवेन पवनेन मधुरसंचारितं मृदुमदस्खलन्तमिव मधुरसं चारितम् ॥]

नदीसहस्रपिरचुम्बनेन ज्ञातं रसान्तरं जलान्तरं यत्र तम् । नदीसंगमेन ज्ञायते नथा जलिमदिमित्यर्थः । यद्वा नदीसहस्रस्य पिरचुम्बने संगमे ज्ञातो रसो जलं यस्य तम् । इदं समुद्रस्य जलिमित युद्धिविषय इत्यर्थः । एवं ततं विस्तीर्णम् । एवं प्रलयमेघसद्दन्शेन नादेन रसन्तं शब्दायमानम् । 'सुवर्णेन धनी' इतिवत् । प्रलयमेघध्विनतुल्यजलध्वनिमित्यर्थः । यद्वा प्रलयमेघसमनादेन रसन्तं जलं यस्य तं प्रलयमेघसमनादरसत्त्रम् । एवं कोमलेन पवनेन मधुरं यथा स्यात्तथा संचारितम् । किमव । मधुरसं चारितं मिद्रारसं भोजितं पुरुपिमव । पुरुषं किभूतम् । मृदुना मदेन स्खलन्तं पतन्तम् । 'चर गती अक्षणे च' इति धातुः । तथा च यथा निपीतमद्यो मदमाद्वे मन्दं स्खलित तथा समुद्रोऽपि मन्दानिले मन्दं चलतीत्युपमा । एवं मत्तोऽपि नदीसहस्रप्रायसतरङ्गकामिनीसहस्रपिरचुम्बनेन ज्ञातं श्वङ्गारादिरसान्तरं येन तादशः प्रलयमेघतुल्यशब्दश्च भवत्युचैः शब्दाय-मानत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु मन्दसंचारे परमुत्येक्षयम् । तथा हि कमिव । मधुरसं भोजितिमव । अत एव मृदुमदेन स्खलन्तिमव । काकाक्षिगोलकन्यायादिवशब्दस्योभयन्त्रान्वयः । तथा च पवनेन मधुरं चलतीति नार्थः। कि तु मिद्रारसं पीतवानतो मृदुमन्देन मन्दं स्खलतीति । सर्वमन्यत्समानम् । 'मधु क्षाँद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसेऽपि च' इति विश्वः ॥

शेषनागमाह-

कसणमणिच्छाआरसेरज्जनतोवरिपरिप्पवन्तप्केणम् । हरिणाहिपङ्कअक्खलिअसेसणीसासजणिअविअडावत्तम् ॥ २८॥

[कृष्णमणिच्छायारसरज्यमानोपरिष्ठत्रमानफेनम् ।

हरिनाभिपङ्कजस्खिलतशेषिनःश्वासजनितविकटावर्तम् ॥]

कृष्णमणीनामिन्द्रनीलादीनां छाया कान्तिः सैव रसो नीलिकादिद्रवस्तेन रज्यमाना वर्णान्तरं प्राप्ता उपरिष्ठवमानाः संचरन्तः फेना यत्र । तथा च गमीरजलमूलस्थमणि-च्छायानामतिदूरोपरिस्थफेनसंबन्धेन मणीनामुद्दामतेजस्वित्वं जलस्य च स्वच्छत्वमिति भावः । एवं हरिनाभिपङ्कजे स्खलितेन शेषनिःश्वासेन जनितो विकटावर्तो यत्र तम् । तथा चाधोमुखस्य शेषस्य क्रोडेशयोत्तानहरिनाभिकमले तलवर्तिनि स्खलितो निःश्वास उर्ध्वं धावनुपरि जलावर्तं जनयतीत्पर्थः । तेनाशेषनिःश्वासावरोधकत्वेन कमलस्य मूले स्खलितस्योपरिविकटावर्तजनकत्वेन निःश्वासस्य तादृशावर्ताधिकरणत्वेन समुद्रस्य च महत्त्वमुक्तम् ॥

v

सअरङ्गअं विद्वयप्रस्वयपहाघोलिरसासअरङ्गअम् ।
रिवराइअं धरणिअलं व मन्दराअखृणदूरिवराइअम् ॥ २९ ॥
[सतरङ्गकं विद्वपप्रस्वयभाघूर्णमानशाश्वतरङ्गकम् ।
रिवराजितं धरणितलिमव मन्दराकर्षणदूरिवराविकम् ॥]

सह तरिक्षण वर्तते यस्तम् । यद्वा सगराङ्गकं सगरं विषसहितमङ्गकं यस्य तम् । सगराङ्गजं वा सगरस्याङ्गजं पुत्रमिव । तत्कानितत्वादित्यर्थः । एवं विद्रुमस्य पद्माणां
प्रभाभिर्घूणमानं शाश्वतं सार्वदिकं रङ्गकं ठौहित्यं यत्र तम् । विद्रुमठौहित्यस्य जले
संक्रमात् । यद्वा विद्रुमपछ्णवेषु पूर्णमानप्रभाः संचरत्कान्तयः शाश्वता रङ्गका धातुविशेषा यत्र तम् । पूर्वानिपातानियमात् । एवं रवः शब्दस्तद्विशिष्टा रविणो हंसादयस्तै
राजितं शोभितम् । एवं मन्दरपर्वतस्य मथनसमये आकर्षणेन परितश्वालनेन दूरं व्याप्य .
विरावि शब्दयुक्तं कं जलं यस्य तम् । मन्दरभ्रमणेन ध्वनिगाम्भीर्यादस्य महत्त्वमुक्तम् ।
अथवा दूरविराजिकं मन्दरचालनेन दूरं व्याप्य विराजि समुच्छलत्कं जलं यस्येत्यर्थः ।
किमिव । धरणीतलिमव । कीदशं भूतलम् । सकराङ्गकं सह करेण राजन्नाह्येण वर्ततेऽङ्गं
शरीरं यस्य तत् । यथा भूमौ करसत्त्वात् । विशिष्टो द्वुमो विद्रुमस्तत्पछ्वप्रभाभिर्घूणमानः संबध्यमानः स्वाश्रयः स्वनिष्ठो रङ्गो यत्र तत् । तङ्कोहित्यसंक्रमात् । प्रशंसायां
कन् । एवं रविणा सूर्येण राजितं दीपितम् । मन्दराक्षणेन दूरं व्याप्य विदारितम् ।
तहुत्पाटनेन भूमेविंदीणित्वादित्यर्थः ॥

मुत्तालअं तिअसविद्यणजीविअसुहामअजम्मुत्तालअम् । वित्थिण्णभं पलउन्वेलसलिलहेलामलिउन्वित्थिण्णअम् ॥ ३०॥

[मुक्तालयं त्रिदश्चवितीर्णजीवितसुखामृतजन्मोत्तालकम् । विस्तीर्णकं प्रलयोद्देलसिलल्हेलामृदितोवीस्त्यानकम् ॥]

मुक्तानां मौक्तिकानां जीवन्मुक्तानां वालयम् । त्रिदशेभ्यो वितीर्णं जीवितसुखं येन तादशस्यामृतस्य जन्मनोत्तालकमुद्धटम् । तथा च त्रिन्शक्काच्यामृतस्याकरोऽय-मित्यर्थः । एवं विस्तारशीलम् । प्रशंसायां कन् । विस्तीर्णजलं वा । एवं प्रत्ये उद्देलमुच्छ-लितं यत्सलिलं तस्य हेलया संचारेण मृदितया उर्व्या स्त्यानं काठिण्यात्कर्दमीभूतम् । तथा च प्रलयहेतुत्वमस्येति सूचितम् ॥

चिरपरूढसेआलिसलाहरिअन्तअं
पवणिभण्णरवदारुणणीहरिअन्तअम् ।
महुमहस्स णिद्दासमए वीसामअं
पलअङ्कृविज्झाअतलुव्वीसामअम् ॥ ३१॥

[चिरप्ररूढशेवालशिलाहरितायितं पवनभिन्नरवदारुणनिर्द्वदन्कम् । मधुमथनस्य निद्रासमये विश्रामदं प्रलयदग्धविध्माततलोवींश्यामकम् ॥]

चिरप्रस्टानि शेवालानि यत्र तादशीभिः शिलाभिईरिद्वर्णम् । शेवालकान्तिसंक-मात् । तथा च तादशमिप स्थलं वर्तते यत्र मकरायगम्यत्वेन शेवालादीनामभङ्गुरत्व-मिति भावः । यद्वा तथाविधशिलाभिईरितं इरिद्वर्णम् । ततं विस्तीर्णम् । तान्तं ग्लानं वडवानलसंबन्धात्कं जलं यस्य तं शिलाइरितान्तकम् । एवं पवनेन भिन्नं क्षुभितमत एव क्षोभजेन खेण दारुणं कितनं निर्द्वदच्छव्दान्तरोत्पादि कं जलं यस्य तम् । एवं मधुमथनस्य निद्वासमये विश्रामदम् । प्रलये दग्धं पश्चाद्विध्मातं निर्वाणं यदुर्वीतलम् । पूर्वनिपातानियमात्तलशब्दस्योर्वीसंगतत्वम् । तद्वच्छयामम् । तथा च पृथ्वीसमानपरि-माणत्वमस्येति भावः ॥

असुरोवडणविहृद्धिजलविवरुट्टिअरसाअलुम्हाणिवहम् । महणवसभिण्णभामिअदीवन्तरलग्गमन्दरअडकखण्डम् ॥ ३२ ॥

[असुरावपतनविघटितजलविवरोत्थितरसातलोष्मनिवहम् । मथनवशभिन्नभ्रामितद्वीपान्तरलग्नमन्दरतटखण्डम् ॥]

असुराणां हिरण्याक्षप्रभृतीनामवपतनेन झम्पेन विघटितं द्विधाभूतं यज्जलं तस्य विवरेणोत्थितो रसातलोष्मिनिवहो यस्मात्तम् । तथा च चिरसंचितानामपि पातालोष्म-णामुत्थानप्रतिबन्धकत्वेनातिगभीरत्वमुक्तम् । एवं मथनवशेन भिन्नं त्रुटितमत एव तत्काले श्रामितं मन्दरश्रमणाकृष्टणा चक्रवद्विघूणितं पश्चाद्वीपान्तरे लग्नं मन्दरतटस्य खण्डं यत्र तत् । तथा च ताद्दक्समुद्रस्य महत्त्वं येन मन्दरखण्डो द्वीपवद्भासत इति भावः ॥

एस अमअरससंभवो त्ति संभाविअं
णहणिहतमेण व चउिह्सं भाविअम् ।
गुणमहग्वसारं वसुहारक्खाणिअं
णिअअजसणिहाणं मिव सअरक्खाणिअम् ॥ ३३ ॥
[एषोऽमृतरससंभव इति संभावितं
नभोनिभतमसेव चतुर्दिशं भावितम् ।

गुणमहार्घसारं वसुधारक्षानीतं निजकयशोनिधानमिव सगरखानितम् ॥]

एवमेष सुधारसोत्पत्तिस्थानमिति संभावनायुक्तम् । महत्त्वात्रीळत्वाच नभसस्तुल्यम् । नीळिमानमस्योत्प्रेक्षते — किंभूतम् । चतुर्दिशं तमसा तिमिरेण भावितमुत्पादितिमव । अत एव श्यामिम्त्यर्थः । एवं स्वस्य गुणेर्महार्थो बहुमूल्यः सारो रत्नादिर्यत्र तम् । एवं वसुधायाः पृथिव्या रक्षाये आनीतमुत्पादितम् । समुद्रावष्टव्या पृथिवी तिष्ठतीति पुराणवार्ता । तथा च स्वाधिकात्स्वरक्षा भवतीति पृथिव्यधिकपरिमाणवत्त्वं समुद्रस्योक्तम् । एवं सत्युत्प्रेक्ष-ते—कीहशमिव । सगरेण राज्ञा खानितं निजकयशोनिधानमिव । निधानं निधिधारणस्थानम् । तथा च यशोक्ष्पद्रव्यं निधिस्तद्धारणगर्तः समुद्र एव । सगरस्य प्रतिष्ठा हे-तुत्वादिति भावः । निधिस्थानमप्यमृतरसोत्पत्तिस्थानमिवादतं विस्तीर्णत्वात्रभोनिभमावरणीयत्वाच्युर्दिशमन्धकारेण भावितिमव गुणमहार्घहिरण्यादिसारयुक्तं वसुधायां निधिरक्षाये आनीतमुत्पादितं भवति । निधिगर्तस्य क्षितावेवोत्पत्तिरिति साम्यम् ॥

पवणुग्गाहिअजललवणिवहपहम्मन्तमुहलतीरतलवणम् । ससिसेलमऊहोज्झरपरिवड्डिअसलिलमलिअपवणुच्छङ्गम् ॥ ३४ ॥

[पवनोद्घाहितजललवनिवहप्रहन्यमानमुखरतीरतलवनम् । शशिशौलमयूखनिर्झरपरिवर्धितसलिलमृदितपुलिनोत्सङ्गम् ॥]

पवनोत्थापितेन जललविनवेहेन प्रहन्यमानान्यत एव मुखराणि शन्दायमानानि तीरतले वनानि यस्य तम् । तीरे तालवनानि यस्येति केचित् । एवं शिशशैलश्चन्द्रका-न्तमणिपर्वतस्तस्य मयूखप्रवाहेण परिवर्धितैः सिल्लैर्ग्यदिताः पुल्लिनोत्सङ्गा यस्य तम् । चन्द्रशैलानां चन्द्रकान्तमणिमयत्वेन तिकरणेषु ज्योत्लाबुद्धा समुद्रजलबृद्धिर्वास्तवी मयूखनिर्झरसंवन्धमूलकत्वेनोत्पेक्षिता । शर्येव शैलस्तस्य मयूखा एव निर्झरास्तैः परि-वर्धितं यत्सिल्लिलं तेन मृदितः पुलिनोत्सङ्गो यस्य तिमिति वा । अन्यदिष जलं निर्झरा-न्तरसंवन्धेन वर्धत इति ध्वनिः ॥

मन्दरमेहक्लोहिअससिकलहंसपरिमुक्कसिललुच्छङ्गम् । मरगअसेवालोवरि णिसण्णतुिक्किमीणचकाअजुअम् ॥ ३५॥

[मन्दरमेघक्षोभितशशिकलहंसपरिमुक्तसिललोत्सङ्गम् । मरकतशेवालोपरि निषण्णतूष्णीकमीनचक्रवाकयुगम् ॥]

मन्दर एव मेघस्तेन क्षोभित आन्दोलितः शर्येव कलहंसस्तेन परिमुक्तः सलिलो-त्सङ्गो यस्य तम् । अन्यत्रापि मेघमालोक्य हंसा अपगच्छन्तीति ध्वनिः । तथा च मन्दरान्दोलनेनामुष्माचन्द्र उत्थित इत्पर्थः । एवं मरकत एव शेवालं तत्र निषण्णमुप- विष्टं मीन एव चक्रवाकस्तयुगं यत्र तम् । मन्दरपरिघट्टनेभिया तूष्णींभूय मीनाः पाता-लमूले स्थितास्तेन तत्र मन्दरसंबन्धाभावादस्य गाम्भीर्यमुक्तम् । इंसपलायनं दृष्टा भीतश्रक्रवाकस्तूष्णीं तिष्ठतीति ध्वनिः । चन्द्राभावेन चक्रयोर्मिलनमुचितयेवेति कश्चित्॥

पुण्णणइसोत्तसंणिहजलमज्झमुणिज्जमाणचलितिमिणिवहम् । वलभामुहमूलसमीसरन्तमसिरासिकज्जलिअपाआलम् ॥ ३६ ॥ (आइकुलअम्)

[पुण्यनदीस्रोतःसंनिभजलमध्यज्ञायमानचलतिमिनिवहस् । वडवामुखमूलसमवसरन्मपीराशिकज्जलितपातालम् ॥]

(आदिकुलकम्)

पुण्यनदीनां गङ्गादीनां प्रवाहस्य तुल्यं यज्जलमध्यं तेन ज्ञायमानश्रलश्रलितस्तिमिन् निवहो यत्र तम् । तिमिषु चिलतेषु जलमध्ये प्रवाहा भवन्ति । तैरनुमीयते तिमयश्रल-न्तीत्यर्थः । तेन प्रवाहाणां गङ्गादिप्रवाहतील्येन तिमीनां जलमध्य एवोत्पत्त्या समुद्रस्य च महत्त्वमुक्तम् । अथवा पुण्यनदीस्रोतःसंनिभा जलमध्ये ज्ञायमानाश्रलितितिमिनिवहा यत्र । तथा च गङ्गादिप्रवाहतुल्यास्तिमय इति भावः । पूर्णनदीस्रोतःसंनिभेति वा । एवं वडवामुखमूलात्समवसरद्भिरधः पतद्भिमेषीराश्चिभः कज्जलितं पातालं येन तम् । अयमर्थः —अधोमुख्या वडवाया मुखानलस्योध्वेज्वलनतया तन्मुख एव शिखासंब-न्धादुत्पन्नैः कज्जलैः कणशः कणशो निपत्य पातालं श्वामीक्वतमिति पातालमालिन्य-समर्थकज्जलोत्पत्तिहेतुवडवानलमहत्त्वेन समुद्रस्य महत्त्वमिति भावः । वडवानलोऽप्य-धोगत इति कश्चित् । कुलकम् ॥

अथ समुद्रदर्शने रामस्याध्यवसायमाह-

तो उग्घाडिअमूलो पवअवलक्षन्तमहिअलुद्धुच्छलिओ । दिट्ठीअ दिट्ठसारो णज्जइ तुलिओ त्ति राह्वेण समुद्दो ॥ ३७ ॥ [तत उद्घाटितमूळ: प्रवगवलाक्षान्तमहीतलोध्वीच्छलित: ।

दृष्ट्या दृष्टसारो ज्ञायते तुलित इति राघवेण समुद्र: ॥]

ततस्तदनन्तरं राघवेण दृष्ट्या नयनेन समुद्रस्तुलित एतावदस्य वलं सुखेन लङ्गनीय इत्यध्यवसित इति ज्ञायते । ज्ञातं सर्वेरित्यर्थः । कीदक् । प्रवगवलेन वानरसैन्येनाकान्ता-नमहीतलादूर्ध्वमाकाशं प्रत्युच्छलितः । अत एवोद्धाटितं पयःशून्यत्वाद्धक्तीकृतं मूलं यस्य । तथा च प्रवेनोत्फालेन गच्छतां मारेण महीतलावनमने समुद्रस्य जलमाकाशे लगं मूलमुद्धाटितमित्यर्थः । तदुक्तं दृष्टं प्रत्यक्षीकृतं सारं वलं यस्य । तथा च प्रवगव-लानामनास्थयेव चलने चेदस्य जातेयमवस्था तदा का कथा व्यवसाये सतीत्यवज्ञाविष-योकृत इति भावः ॥

अय रामस्य लक्ष्मीविस्मरणमाह— कालन्तरपरिहुत्तं दद्दूण वि अप्पणो महोअहिसअणम् । जणअसुआवद्धमणो रामो पलअवरिणि ण संभरह सिरिम् ॥३८॥ [कालान्तरपरिभुक्तं दृष्ट्याप्यात्मनो महोद्धिशयनम् । जनकसुताबद्धमना रामः प्रलयगृहिणीं न स्मरति श्रियम् ॥]

कालान्तरे देहान्तरेण परिभुक्तमुपभुक्तमात्मनः स्वस्य महोद्धिरूपं तल्पं शयनं दः द्वापि रामः प्रलये गृहिणीं प्रलयसहचरीं श्रियं लक्ष्मीं न संस्मरित । तत्र हेतुमाह—जनकसुतायां नूतनभार्यायां बद्धमनाः । सानुराग इत्यर्थः । तथा च यद्येकसंबन्धिमहोदः धिरूपसततोपभुक्तनिज्ञशयनदर्शने रामस्यापरसंबन्धिन्याः सहशायिन्या लक्ष्म्याः स्मरणं स्यात्तदा तत्पितुः समुद्रस्य धर्षणं न स्यादिति भावः । अन्योऽपि नूतनभार्यानुरक्तः पुरुरातनभार्यो न स्मरतीति ध्वनिः ॥

अत्र लक्ष्मणधैर्यमाह—

ईसिजलपेसिअच्छं विहसन्तविइण्णपवअवइसंलावम् । अहिट्ठे व्य ण मुक्कं दिट्ठे उ अहिम्मि लक्खणेण वि धीरम् ॥३९॥

[ईवज्जलप्रेक्षिताक्षं विहसद्वितीर्णप्रवगपतिसंलापम् । अदृष्ट इव न मुक्तं दृष्टे उद्घी लक्ष्मणेनापि धैर्यम् ॥]

अदृष्ट इव दृष्टेऽप्युद्धो साते लक्ष्मणेनापि धैर्य न मुक्तम् । पूर्वमदृष्ट उद्धो यथा धैर्य न त्यक्तं तथा दृष्टेऽपीत्यर्थः । यद्भा दृष्टेऽप्युद्धावदृष्ट इव सत्यवज्ञावशाद्धेर्य न त्यक्त-मित्यर्थः । धैर्ये कीदृक् । ई्षज्जले प्रेषितमक्षि यत्र तत् । भयाभावेन संपूर्णदृष्ट्यनपेणा-दित्यवज्ञा सूचिता क्षोभेऽपि संवरणं वा । तदेवाह—विहसता अर्थात्वेन वितीणों दक्तः स्वगपतये संलापः परस्परभाषणं यत्र तत् । सिस्मतं सुस्रीवेण सह कथां कुर्वाणेनं हृदि जागरूकः कदाचित्समुद्दोऽपि कटाक्षित इत्यवज्ञासंवरणसाधारणम् ॥

अथ सुग्रीवस्य समुद्रदर्शनमाह---

हरिसणिराउण्णामिअपीणअरालोअपाअडोवरिभाअम् । पवआहिवो वि पेक्खइ अद्भुष्पइअं व रुम्भि(न्धि)ऊण सरीरम् ४०

[हर्षनिरायतोन्नाभितपीनतरालोकप्रकटोपरिभागम् ।

प्रवगाविपोऽपि प्रेक्षते अधीत्पतितमिव रुद्धा शरीरम् ॥]

हर्षेण समुद्रदर्शनोत्साहेन निरायतो दीर्घोक्ततस्तथेवोन्नामित उत्थापितः पीनतरो मां-सलः अत एवालोके शरीरदर्शने प्रकटो व्यक्त उपरिभागो हृदयाद्यक्तं यस्य एतादशं शरीरमधेनोपरिभागेनोत्पतितं समुद्रलङ्गनाय कृतोत्फालमिव रुद्धा अहो ममैव धार्ष्र्ण प्रथमतः कथं स्यादिः सुरुप्तालादिव निवर्त्य सुप्रीवोऽपि प्रेक्षते । समुद्रमित्यर्थात् । किय-दस्य मानं कथं वा लक्षनीय इत्याशयादिति समुद्रदर्शनायोत्थापितपूर्वकायस्येयमुत्प्रेक्षा ॥

अथ सुष्रीवस्य कपिसैन्यदर्शनमाह—

गरुडेण व जलणणिहं समुद्दलङ्गणमणेण वाणरवङ्णा । अवहोवासपसरिअं पक्खविआणं व पुलङ्अं कङ्सेण्णम् ॥ ४१॥

[गरुडेनेव ज्वलनिभं समुद्रलङ्घनमनसा वानरपतिना ।

उभयावकाशप्रसृतं पक्षिवतानिमव प्रकोकितं किपसैन्यम् ॥]

गरुडेनेव सुम्रीवेण पक्षवितानिमव किपसैन्यं प्रलोकितम् । कपीनां कीदशी मुखशीः को वा व्यवसाय इति दर्शने तात्पर्यम् । समुद्रलङ्गनिचत्तेनेति गरुडसुम्रीवयोर्विशेषणम् । ज्वलनो विह्नितत्संनिमं किपश्चित्रादिति । उभयावकाशयोः पार्श्वयोः प्रसृतं विस्तीर्ण- मिति च पक्षवितानकिपसैन्ययोविशेषणम् । उष्ट्रयनकाले पक्षिणः पक्षौ प्रसार्थ पर्य-न्तीति स्वभावः ॥

अथ कपीनां क्षोभमाह—

साअरदंसणिहत्था अक्खित्तोसिरअवेवमाणसरीरा । सहसा लिहिअव्व टिआ णिप्पन्दणिराअलोअणा कड्णिवहा ॥४२ [सागरदर्शनत्रस्ता आक्षिप्तापसृतवेपमानशरीराः ।

सहसा लिखिता इव स्थिता निःस्पन्दिनरायतलोचनाः कपिनिवहाः॥]

समुद्रदर्शनत्रस्ताः किपिनिवहाः सहसा समुद्रं हिष्ट्रेव लिखिताश्चित्रन्यस्ता इव स्थिताः । त्रासाद्धृतयोरुत्पर्त्या जडीभावादिति भावः । तदेवाह—कीहशाः । आश्विमानि हठादेव लङ्क्यतामयिमत्याशया पारावारदर्शनायोत्तोलितानि अथापस्तानि अहो कष्टमलङ्कनीयोऽ असाविति मामेव लङ्कनाय यदि प्रभुः प्रेरयेत्तदानर्थं आपतेदित्यप्रतिभयापस्तान्यधोगन्तानि सन्ति वेपमानानि लङ्कने समुद्रपतनमलङ्कने सुप्रीवस्ताडयेदित्युभयथापि संकट-मिति कम्पमानानि शरीराणि येषां ते । एवं निरायते समुद्रदिदक्षया विस्फारिते पश्चा-दाश्चर्येण निःस्पन्दे लोचने येषां ते । तथा च किंकर्तव्यविमूहा आसित्रिति भावः ॥

अथ कपीनां हनूमद्दर्शनमाह-

पेच्छन्ताण समुद्दं चडुलो वि अडव्वविम्हअरसिव्यिमओ । हणुमन्तम्मि णिविडिओ सगोरवं वाणराण लोअणणिवहो ॥ ४३॥

[पश्यतां समुद्रं चढुलोऽप्यपूर्विवस्मयरसस्तिमितः । हनूमित निपतितः सगौरवं वानराणां लोचनिवहः ॥] समुद्र पश्यतां वानराणां तत्काल एवं लोचनिवहो हनूमित सगौरवं पतितः । सा- धुस्त्वं धन्यजनमा माता च ते पुत्रप्रसूर्भवतीत्याशयादिति भावः । छोचनिवहः की-हक् । चटुछोऽपि मर्कटस्वाभाव्याच्य छोऽपि तदानीमपूर्वः प्राथमिको यो विस्मयरसो हनूमत्कृतसमुद्र छङ्गनोत्यस्तेन स्तिमितो निश्व छः । समुद्रदर्शनाश्चर्येण वा । पर्यतामिति समुद्रदर्शनस्य वर्तमानत्वेऽपि हनूमित दृष्टिपातेन समुद्रापेक्षयापि तछङ्गनादाश्चर्यभूमित्वं हनूमत इति व्याज्ञि ॥

अथ वानराणां मोहमाह--

डअहिं अलङ्घणिज्जं दट्टूण गआगअं च मारुअतणअम् ।
मोहन्धआरिएसु वि गूढो भमइ हिअएसु सिं उच्छाहो ॥ ४४ ॥
[उदधिमलङ्घनीयं दृष्ट्वा गतागतं च मारुततनयम् ।
मोहान्धकारितेष्विष गूढो भ्रमित हृदयेष्वेषामुत्साहः ॥]

अलक्ष्यं समुद्रं लक्ष्यित्वा गतमागतं च मारुततनयं दृष्ट्वा तत्र स्थितानामेषां वान-राणां हृदयेपृत्साहो गूढः सन्गुप्तो अमित । अस्मज्जातीयेन हृनूमता लिक्षतोऽयमिति ह-नूमह्र्यनादुत्साह उद्भवति अस्माभिनं लक्ष्यत इति लज्जया न बिहर्भवतीति गूढअमण-पद्योस्तात्पर्यम् । अमणवीजमुत्प्रेक्षते—कीदशेषु । समुद्रं दृष्ट्वाज्ञानं मोहस्तद्रूपान्धकार-विशिष्टेषु । तथा च मोहच्छनत्वादुत्साहो न प्रकाशित इति भावः । अन्योऽप्यन्धकारे पतन्आम्यतीति ध्वनिः । 'मूढः' इति पाठे जडीभूत इसर्थः ॥

अथ कपीनां जडीभावमाह---

तो ताण हअच्छाअं णिश्वललोअणसिहं पउत्थपआवम् । आलेक्खपईवाण व णिअअं पहइचडुलत्तणं पि विअलिअम्॥४५॥

[ततस्तेषां हतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रोपितप्रतापम् । आलेख्यप्रदीपानामिव निजकं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥]

ततस्तेषां वानराणां निजकं स्वाभाविकं प्रकृतीनामाकृतीनाम् । शरीराणामिति या-वत् । चटुलत्वमिप विगलितम् अप्रतिमया व्यवसाया गत एव शरीरचाञ्चल्यमिप न स्थितमित्यर्थः । एवं हता छायां कान्तिर्यत्र तत् । निश्चला लोचनरूपा शिखा यत्र तत् । किपलोचनानामित्रिशिखाकारत्वानिश्चलदृष्टयप्रमिति वा । प्रोषितो नष्टः प्रतापस्तेजो यत्र तद्यथा स्यात्त्ययेति कियाविशेषणत्रयम् । तथा च तेषां देहकान्तिनयनचाञ्चल्यप्रता-पानां चाञ्चल्यरूपस्वभावस्य चापगमः समकालमेव वृत्त इति तात्पर्यम् । केषामिव । आ-लेख्यानां प्रदीपानामिव । यथा चित्रलिखितानां दीपानां दीपस्वभावसिद्धमिप चाञ्चल्यं न तिष्ठति । तत्रापि कान्तिईता भवति । लोचनं ज्ञानम् । तथा च चञ्चलत्वज्ञानशून्या शिखा भवति । लिखितशिखाया निश्चलत्वात् । प्रतापश्च प्रोषितः स्वत एव निस्तेज- स्त्वात् तथा च वानराः प्रकृत्या चञ्चला अपि मोहादप्रतिभया च समुद्रं दृष्ट्वा निश्चला बभूबुरित्यर्थः । प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थों वा । तेन चटुलत्वं स्वभाव इत्यर्थः ॥

अथ वानराणामाकारसंवरणमाह—

कह वि ठवेन्ति पवङ्गा समुद्दंसणविसाअविमुहिज्जन्तम् । गिलअगमणाणुराअं पिडवन्थणिअत्तलोअणं अप्पाणम् ॥ ४६ ॥ इअ सिरिपवरसेणविरद्दप दसमुहवहे महाकव्वे विद्दओ आसासओ समत्तो ॥ [कथमपि स्थापयन्ति प्रवङ्गा समुद्रदर्शनविषादविमुह्यमानम् ।

गिळतगमनानुरागं प्रतिपथनिवृत्तकोचनमात्मानम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते दशमुखवधे महाकाच्ये द्वितीय आश्वासकः समाप्तः । प्रवृङ्गाः कथमप्यात्मानं स्थापयन्ति । परावृत्य गमने सुप्रीवः शास्तिमाचरेदपकीः तिश्व भवेदित्यालोच्य परावर्तनेच्छुमपि निवर्तयति । किंभूतमात्मानम् । समुद्रदर्शनजन्यविषादेन मोहमापन्नमिति परावृत्तो हेतुः । एवं गलितः शास्तिदुष्कीर्तिभिया नष्टो गृहाभिमुखगमनेऽनुरागो यस्य तमिति स्थापने हेतुः । अत एव प्रतिपथादपसरणपथानिन् वृत्ते लोचने यस्य तम् । तथा चापसरणच्छया प्रतिपथगते अपि लोचने परामर्शादपन्वर्तिषातामिति भावः ॥

समुद्रोत्कर्षदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य द्वितीयाभृदियं शिखा ॥

हतीय आश्वासकः।

अथ कपीन्प्रति सुप्रीवस्योत्तेजनवचनमाह— तो ते कहमाअङ्गे रूढिवसाअमअभाविओमीलन्ते । आलाणक्खम्भेसु व बाहूसु सिलाअलट्टिएसु णिसण्णे ॥ १ ॥ आहासह सुग्गीवो णिअअरवाहि फुडणिन्तजसणिग्घोसम् । धीराहि सारगरुअं दन्तुज्जोआहि णिम्मलत्थं वअणम् ॥ २ ॥ (जुग्गअम्)

[ततस्तान्कपिमातङ्गान्ख्दविषादभावितानवमीलतः । आलानस्तम्भेष्विव बाहुषु शिलातलस्थितेषु निषण्णान् ॥ आभाषते सुप्रीवो निजकरवात्स्फुटनिर्यद्यशोनिर्घोषम् । धैर्यात्सारगुरुकं दन्तोइयोतान्निर्मलार्थं वचनम् ॥]

(युग्मकम्)

ततस्तैषामप्रतिभादर्शनानन्तरं तान्स्तिम्भतान्कपीनेव मातङ्गान्हस्तिनः सुप्रीवो वचन्याभाषत इत्यिष्मस्कन्धकेनान्वयः । कथंभूतान् । रूढः समुद्रछङ्गनं कथं स्यादिति विषाद एव यदस्तेन भावितान्संबद्धान् । अत एवावमीलतो मुकुलितलेचनान् एवं शिलातलस्थितेष्वालानस्तम्भेष्वव बाहुषु निषण्णान् । विषण्णाः कपयो बाहू पश्चादुद्द-ण्डित्यता तद्वष्टम्भेन दृष्टी मुकुलित्यता तिष्ठन्तीति स्वभावः । तत्र बाह्योः स्तम्भत्वमु-त्येक्ष्य कपीनां मातङ्गत्वमुक्तिमितं रूपकम् । मातङ्गोऽपि मदोत्पित्तदशायां मीलदृष्टि-रालामस्तम्भे निषण्णः कियत इत्यर्थः ॥ वचनं कीहक् । वदतः सुप्रीवस्य निजको स्व एव स्पुटस्ततोऽपि स्पुटं निर्यन् 'साधु सुप्रीव, स त्वं सम्यगभिधत्से' इतिरूपो निर्घोषो यत्र तत् । तथा च कपीन्प्रत्युत्तेजनवचने सुप्रीवस्यैव यशः प्रकाशत इत्यर्थः । एवं धै-र्यमेव तस्य बलेन सारेण गुरुकं यथा बलप्रकर्पस्तथानुद्धतौ धैर्यस्यैव प्रकर्षः । तथा च ततोऽपि सारेण सत्त्वेन गुरुकमादरणीयम् । एवं च दन्तोद्द्योत एव तस्य निर्मलस्ततो-ऽपि निर्मलः सुश्चिष्ठोऽथों वाच्यो यत्र तत् । तथा च गभीरं सप्रैयमितिव्यक्तमूचिवा-नित्यर्थः ॥ युग्मकम् ॥

प्रथमं कर्तव्यकार्यानुकूलां कपिस्तुतिमाह-

धरणिधरणे मुअ चिअ महणिम्म सुरासुरा खअम्मि समुदा । इन्तव्वम्मि दहमुहे एह्नि तुम्हे त्थ महुमहस्स सहाआ ॥ ३ ॥

[धरणिधरणे मुजा एव मथने सुरासुराः क्षये समुद्राः । इन्तव्ये दशमुखे इदानीं यूयं स्थ मधुमथनस्य सहायाः ॥]

मधुमथनस्य वराहमूर्यो भूमिधारणे बाहव एव सहाया वृत्ता न परापेक्षाभूत । समुद्रमथने सुरा असुराश्च सर्व एव । प्रलये कार्ये समुद्रा एव । जगत्स्नावकत्वात् । इदानीं
सीतोद्धारे दशमुखे इन्तव्ये यूयमेव सहकारिणः स्थ वर्तध्वमित्यर्थः । तथा च तत्तत्कार्ये
तत्तत्कार्ययोग्यसहकारिभिः साधितमिदं तु समुद्रबन्धनानुकूलपर्वताहरणसमर्थभवदायत्तमेवेति भावः । तथा च भवद्भिरौदास्यमाचरणीयं चेत्तदा तत्तत्किठिनकर्मज्ञातसारभुजादिद्धारैव साधयेत् । भवतां लज्जामात्रं स्यात् । कार्यमिष तत्तत्सकलसाधारणमासीत् । इदं तु रावणवधरूपत्वेन साधारणमसाधारणं तु सीतालाभरूपत्वेन प्रमोरिति
तात्पर्यम् ॥

वनेचराणामस्माकं किमत्र प्रयोजनिमत्यमीषामुत्तरमाशङ्कय यशो याचनं चावश्यर-क्षणीयमित्याह—

मा सासअसोडीरं कह वि णिअत्तन्तसँमुहसंठविअपअम् । आअअवित्थक्कन्तं पणअन्तं व सुअणं परुम्हाह जसम् ॥ ४॥ [मा शाश्वतशोटीर्यं कथमापे निवर्तमानसंमुखसंस्थापितपदम् । आगतवितिष्ठमानं प्रणयन्तिमव सुजनं प्रम्हापयत यशः ॥] हे कपयः, यूपं यशो मा प्रम्लायत मा मिलनयत । यशः कीहक् । शाश्चतं सार्व-दिकं शौटीर्यमहंकारो यस्मात् । तथा च यशश्च्युतावहंकारश्च्यवत इति भावः । एवं भवतामोदास्येन निवर्तमानं सत्कष्टसप्ट्या भवदीयोद्योगसंश्चेन संमुखे संस्थापितं पहं स्थानं येन । अत एवागतं सिद्धितिष्टमानं स्थिरम् । तथा च भवद्धिः समीपवार्ते यशो नोपेक्षणीयमिति भावः । कमिव । प्रणयन्तं किमिप याचमानं सुजनिमव । यथा या-च्यमानः सुजनो न म्लानीक्रियते किं तु तद्भ्यार्थितं संपाद्यते तथा यशोऽप्युपस्थित-कार्यापेक्षया न म्लापनीयमिति भावः । सुजनमि कीहश्म । स्वभावतः शाश्चताहंका-रम् । एवं प्रार्थनाभङ्गभिया निवर्तमानं पुनर्लाभसंशयेन कथमिप संमुखसंस्थापितच-रणम् । अथागते सित वितिष्टमानमप्रतिभया किमिप न ज्ञुवाणं तथा चैवंविधः सुजनः प्रकृते राम एवेति न म्लापनीय इति भावः । प्रणयं कुर्वन्तं सुजनिवेति केचित् । व-स्तुतस्तु प्रणयन्तमभ्यर्थयन्तं सुजनं रामिव यशो न म्लापयतेति सहोपमा । तथा चौदास्ये सित रामो यशश्च म्लायेदियनुचितमिति भावः ॥

कर्मेदमस्मदन्येषामसाध्यमेव, राघवस्त्वेकाकी न शक्तुयादिति कथं यशो म्लायेदि-त्युत्तरमाशङ्क्य युष्मानिप विना राम एव कर्त्ते समर्थः कुर्यादित्याह----

रक्खसवहदुव्योज्झो कज्जारम्भो समुद्दलङ्घणगरुओ ।
पदुमं चिअ रहुवइणा उवरिं हिअअ तुलिओ भरो व्य विलइओ ६
[राक्षसवधदुर्घासः(पक्षे-रक्ष्यशपथदुर्वाह्यः) कार्यारम्भः समुद्रलङ्घनगुरुः।
प्रथममेव रघुपतिना उपरि हृदये तुलितो भर इव विगलितः ॥]

रघुपतिना कार्यारम्भः प्रस्तुतमारभ्यमाणकार्यमुपर्यर्थात्स्वस्य प्रथमभेव विगलितो नि-योजितः । कीदक् । हृदयेन तुलितो मयेदमित्यं कर्तव्यमित्यध्यवसितः । एवं राक्षसव-धेन द्वारेण दुर्धात्यो दुःखनिर्धातः । राक्षसवधस्यैव दुःसाध्यत्वादिति भावः । एवं समुद्र-लक्ष्मेन गुरुरतिशियतः । तस्यातिदुष्करत्वात् । तथा च गुष्माकमुपेक्षायामि समुद्रल-क्षनराक्षसवधयोः स्वकर्तव्यतयाध्यवसितत्वेन सीतामप्युद्धरेत् । ततः सुतरां भवतामप-कीर्तिरिति भावः। क इव । भर इव । यथा केनापि प्रथमं हृदये तुलितो मयेदमित्यमुद्दृहनी-यमित्यध्यवसितो भारः पश्चादुपरि स्कन्धादावारोप्यते तथेदमपीत्यर्थः। भरोऽपि कीदक् । रक्ष्येणालक्षनीयेन राजादिशपथेन दुर्वहनीयः । शपथभङ्गस्य दोपावहत्वात् । यद्वा सरक्ष-पयदुर्वाद्यः सरक्षे दानम्राहकादियुक्ते पथि दुर्वहनीयः। पूर्विनपातानियमात्सशब्दस्य परानपातः। एवं समुद्रस्य मुद्रा राजिचह्रविशेपस्तत्सिहतस्य लक्ष्मे देशादेशान्तरप्रापणे गुरुगोरवयुक्तः । स्वयं हृदयेन तुलितः कार्यारम्भो योग्यत्वाद्भवतामुपरि नियोजित इत्यर्थ इति केचित् ॥ स्त्रयमेव चेदध्यवसितं रामेण तर्हि करोतु, भवानपि समर्थः किमस्मान्प्रेरयता-त्याशङ्कयाह—

तुम्ह विभ एस भरो आणामेत्तप्पत्नो पहुत्तणसद्दो । अरुणो छाआवहणो विसअं विअसन्ति अप्पणा कमलसरा ॥६॥ [युष्माकमेवैप भर आज्ञामात्रपत्नः प्रभुत्वशब्दः ।

अरुणश्छायावहनो विशदं विकसन्यात्मना कमलसरांसि ॥]

हे वानराः, एप प्रस्तुतकार्यभरो युष्माकमेव । साध्य इत्यर्थः । परेषामसमर्थत्वात् । तर्हि भवतो रामस्य च कुत्रोपयोग इत्यत आह—आज्ञामात्रं फलं यस्य तादकप्रभुज्ञब्दः। तथा चाहं रामश्व प्रभुरित्याज्ञामात्रोपक्षीणौ कार्य तु भवदधीनमेवेत्यर्थः । अर्थान्तरं न्य-स्यित—अरुणः सूर्यश्वाया कान्तिस्तत्प्रापकः परं सरःकमलानि विशदं यथा स्यादेव-मात्मनेव विकसन्ति । तथा च सूर्यप्रायः प्रभुः । छायाप्राया आज्ञा । कमलप्रायाः प्रेष्याः । विकासप्रायं प्रेष्यकार्यमिति । 'अरुणः स्यात्सुटे रागे सूर्ये सूर्यस्य सारथौ ॥'

वयं तु समुद्रमेवोत्तरीतुं न शकुमः कि पुनः कार्यान्तरं कर्तुमित्युत्तरमाशङ्कवाह— तरिषं णहु णवर इमं वेलावणवष्ठलकुसुमवासिअसुरिहम् । हत्थष्ठखेहि समत्था तुम्हे पाषं पि फलरसं व समुद्दम् ॥ ७॥ [तरितुं न खलु केवलिममं वेलावनवकुलकुसुमवासितसुरिभम् । हस्तपुटाभ्यां समर्था यूयं पातुमि फलरसिमव समुद्रम् ॥]

य्यमिमं समुद्रं केवलं तरितुं न खलु समर्था अपि तु हुस्तपुटाभ्यामञ्जलिना फलाना-माम्रादीनां रसिमव पातुमपि समर्थाः । कीहरूम् । वेलावर्तिवनबकुलपुण्पैर्वासितमतः सु-रिभम् । फलरसोऽपि कुसुमवासितः करपुटाभ्यां पीयते । तथा च समुद्रपानसमर्थत्वेन तद्धिकपरिमाणवतां भवतामनायासलङ्गीयोऽव्धिरिति भावः ॥

समर्थासमर्थसाधारणमुण्डमेलके ऋतमपि कार्ये न विशेषयेदिति यदि कश्चिद्र्यात्तत्राह—

चिरआलकङ्किआणं धुआवमाणणिअलुण्णमन्तमुहाणम् । एसो णवर अवसरो असरिससमसीसवन्धणविमोक्खाणम् ॥ ८॥

[चिरकालकाङ्कितानां धुतापमाननिगलोन्नमन्मुखानाम् । एप केवलमवसरोऽसदशसमशीर्षवन्धनविमोक्षाणाम् ॥]

असद्देशनायोग्येन कृतं यत्समशीर्षे स्पर्धा तदेव वन्धनमवज्ञारूपत्वात्तस्य विमोक्षाणां त्यागानामेष केवलमवसरः । अत्रासमर्थाः पलायिष्यन्ते समर्थाः साधियष्यन्तीति तत्कृत-सादश्यरूपवन्धनत्यागो हटादेव स्यादिति भावः । कीदशानाम् । तादकार्ये कदापि लप्स्येत यतोऽयमपकर्षो गच्छेदिति चि्रकालं व्याप्य काङ्कितानाम् । एवं धुतस्त्यक्तोऽपमान ए निगलस्तेनोन्नमन्मुखं येभ्यस्तेषाम् । तथा च यावद्योग्यस्पर्धारूपनिवन्धनं तावद्पमानरूपनिगलस्ते लज्जया मुखं नमति तद्भन्धनत्यागे त्वपमाननिगलशान्तौ मुखमुन्नमतीत्वर्थः । तथा चासमर्थाः कतिकपयो न स्पर्धामाचरन्ति तेभ्यो विशेषं प्रतिपाद्यितुमयमेव काल इति भावः । अयोग्येन सह समशीर्षे समानशिरस्कत्वेन सभायामुपवेशनं तद्भूपवन्धनन्त्रागानाम् । अन्यत्समानम् । इति केचित् ॥

प्रेष्या वयं प्रभोराज्ञामपेक्षाम इत्याशङ्कथाह—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडेन्ति कज्जालावे । थोअ चिअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिग्गमा देन्ति फलम् ९

[ते विरलाः सत्पुरुषा येऽभण्यमाना घटयन्ति कार्यालापान् । स्तोका एव तेऽपि द्रमा येऽज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥]

कार्यालापानालिपतकार्याणि । कृद्धिहितत्वात् । तथा चामण्यमाना उक्तिमनपेक्ष्य ये कार्याणि घटयन्ति ते सत्पृष्ठ्या विरलाखिचतुरा एव । भवन्तस्तृक्तिमपेक्षमाणाः का-पुष्ठ्या इति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यित—अज्ञातः कुसुमिनर्गमो येषां तथाविधा ये दुमाः फलं ददित तेऽपि वनस्पतयः स्तोका एव । तथा च द्रुमप्रायाः सत्पृष्ठ्याः कुसुमिनर्भ-मप्रायाणि वचनानि फलप्रायं कार्यमिति । अभणन्त इति केचित् 'कज्जअलावे इति पाठे-कार्यकलापान् ॥

व्यवसायं विना का क्षतिरस्माकमित्यत आह—

खिण्णं चावम्मि करं चिरकालुक्कण्ठिअं अमरिसम्मि मणम् । मा दा देख रहुवई बाणाहिमुहिं च बाहगराई दिट्ठिम् ॥ १०॥ [खिन्नं चापे करं चिरकालोत्किण्ठितममर्थे मनः। मा ताबददातु रघुपतिर्वाणाभिमुखीं च बाष्पगुर्वी दृष्टिम् ॥]

रघुपितः खित्रं सीता विश्लेषदुर्बेठं करं चापे, सीतादर्शनाय चिरकालमुत्कण्ठितं मनोऽमधें विरहजन्यबाष्पच्छन्नं बाणाभिमुखीं हाँछं च तावन्मा ददातु मा विधत्ताम् । यावद्भवद्भिर्व्यवसायो न क्रियत इत्यर्थः। तथा च प्रियानुरागप्रागल्भ्येन तत्प्राप्तिप्रतिबन्ध- कसमुद्रजिघांसया रोषोत्कर्षेण धनुर्ग्रहीत्वा शरं संदधानो वाष्पच्छन्नदृष्टित्वेन रक्षणीय- मिप न लक्षयेत् । अतस्रेलोक्यमिप निर्देहेत् । तद्विशेषतः क्रोधवीजत्वेन भवन्तो न तिष्ठेयुरिति भावः । एवं च रामस्यातिखिन्नकरस्य चाषापेणे उत्कण्ठितमनसोऽमर्थसंवन्धे वाष्पगुर्व्या दशो वाणाभिमुखीकरणे महद्वेक्ठव्यं स्यादित्यधिकमनिष्टमिति तात्पर्यम् ॥

अत्र व्यवसाये सित न केवलं भवतामनिष्टनिष्टत्तिरिप त्वभीष्टोत्पत्तिरिपाह— ओवग्गउ तुम्ह जसो दहवअणपआवपत्थिवपरिग्गहिअम् । ोत्लुलिअसमुद्दरसणं णहभवणन्तेउरं दिसावहुणिवहम् ॥ ११ ॥ [अवकामतु युष्माकं यशो दशवदनप्रतापपार्थिवपरिगृहीतम् । विलुलितसमुद्ररसनं नभोभवनान्तःपुरं दिग्वधूनिवहम् ॥]

दिश एव वधूनिवहस्तं युष्माकं यशोऽवक्तामतु । किंसूतम् । रावणप्रताप एव पाथिवो राजा तेन परिगृहीतमाक्तान्तम् । अथ च परिग्रहः करम्रहणं तद्विषयीकृतम् । एवं वि- लुलिता समुद्र एव मेखला यस्य तम् । नभ एव गृहं तदेवान्तःपुरमवस्थितिस्थानं यस्य तमिति रूपकरूपकम् । 'मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्श्रूलतानर्तकी तव' इतिवत् । प्रकृते रावणप्रतापो राजा तस्य वध्वो दिशस्तासामन्तःपुरं नभोगृहम् । समुद्रो रसना । तथा च भवद्भिव्यवसाये कृते समुद्रलङ्गनादिसमुत्यं यशो रावणप्रतापमपहस्तयित्वा तदाक्रान्तानि दिङ्गभःसमुद्रादीनि व्याप्र्यादित्यर्थः । अन्योऽपि राजा शत्रुपरिग्रहस्त्रीनिवहमन्तःपुरमितिकम्य रसनादिविपर्यांसं कृत्वा रमणं करोतीति ध्वनिः । नभोगृहस्यान्तःपुरं राजस्रीरूप-पिति वा ॥

प्राणिनां प्राणाः सर्वतोऽपि रक्षणीया व्यवसाये क्रियमाणे तत्संशय इत्याशङ्क्षयाह— जं साहसं ण कीरइ तं दअमाणेण जीविअं किर दइअम् । जो अपिडमुक्कसुक्रओं सो वि गणज्जइ जगिस्म जीअन्तमुओ १२ [यत्साहसं न क्रियते तद्दयमानेन जीवितं किल दियतम् ।

योऽप्रतिमुक्तसुक्रतः सोऽपि गण्यते जगति जीवन्मृतः ॥]

किल निश्चये । यत्साहसं न क्रियत इति तज्जीवितं दयमानेन दियतं प्रीतिविषयी॰
छतम् । साहसकरणाभावः साहसकरणे प्राणानां कुन्धेषः स्यादिति शङ्कया दयापा॰
जीक्रतजीवितस्य पुरुषस्य दियत इत्यर्थः । एवं योऽप्रतिमुक्तमप्रत्युद्धतं सुक्रतमुपकारो
येन ताहक् सोऽपि संसारे जीवनेव मृतो गण्यते । तथा च रामेण वालिवधरूप उपकारः
छतः । तत्प्रत्युपकारस्य प्राणविगमसंदेहादकरणेऽपि मरणमिति वास्तविकमरणापेक्षया
जीवतो मरणगणनाह्मं मरणं महत्कदर्थनिमिति भावः ॥

कार्यमिदमतिस्वरुपं किं तु 'सहसा विद्धीत न क्रियाम्' इति विचारः क्रियताम् । तथा सति यत्स्यात्तरकर्तव्यमित्याशङ्कयाह—

किं व ण आणह एअं कज्जं परिपेलवं पि जह परिणामे । देइ परं संमोहं कुसुमं विसपाअवस्स व मलिज्जन्तम् ॥ १३ ॥ [किं वा न जानीतैतत्कार्यं परिपेलवमपि यथा परिणामे । ददाति परं संमोहं कुसुमं विषपादपस्येव मृद्यमानम् ॥]

किं वा पक्षान्तरे । यूयमेतन्न जानीत यथा परिपेलवं सुकरमपि कार्ये क्रियमाणं स-त्परिणामे उत्तरकाले विध्नसंपाते सति परं क्षेत्रां ददाति । दष्टान्तयति—विषवृक्षस्य मृद्यमानं कुसुममिव । यथा विषपुष्पं पेलवत्वात्सुखस्पर्शमपि करतलघृष्यमाणं सत्प- श्वान्मूर्छ्यति तथा सुकरमपि समुद्रवन्धनरूपं कार्यमवसाने रावणकृतप्रतिक्रियापराहतं क्रेशयेदिति चिरं विचारो न घटते । तदुक्तम्—'क्षिप्रमिक्तयमाणस्य कालः पिवति त-द्रसम्' इति भावः ॥

रावणक्रतप्रतिक्रियाविघटमानिमदमितदुर्घटं स्यादिति शङ्क्येत्र नारभ्यत इत्याश-ङ्कषाह—

विद्युन्तं पि समत्था ववसाअं पुरिसदुग्गमं णेन्ति वहम् ।
भुवणन्तरिवक्खम्भं दिअसअरो विद्युष्टिएकः चकः व रहम् ॥१४॥
[विघटमानमपि समर्था व्यवसायं पुरुषदुर्गमं नयन्ति पन्थानम् ।
भुवनान्तरिवष्कम्भं दिवसकरो विघटितैकचकमित्र रथम् ॥]

समर्था आरभ्यमाणं व्यवसायमन्तरा विघटमानमि पुरुषेर्दुर्गमं दुःसंचारं पन्थानं प्रापयन्ति । सुघटितं कुर्वन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तयति—यथा भुवनान्तरं नभस्तदेव विक्ष्ममं विवरं विघटितमेकं चकं यस्य तादृशं रथं दिवसकरः प्रापयति । तथा च द्विच-क्रस्यापि दुःसंचारे नभसि यथा रविरेकचक्रमपि रथं सामर्थ्यंन चारयति तथा भवन्तोऽपि विघटितमपि कमे सामर्थ्यंन घटयिष्यन्तीति भावः । 'विष्कम्भो योगभेदे च विस्तार-प्रतिबन्धयोः । विष्कम्भो विवरे देश्याम्' इत्यादि ॥

समुद्रलङ्गोत्तरमपि युद्धोपयुक्तखङ्गादिविरहादनर्थकत्वं भवेदिति विलम्यिता वयमि-स्याशङ्कयाह—

कअकज्जे तालसमे अइरा पेच्छह भुए अणुत्तालसमे । णिहुओ राअसहाओ पिडवक्खस्स अ अवेड राअसहाओ ॥१५॥

[कृतकार्योस्तालसमानचिरात्पश्यत भुजाननुत्तालसमान् । निमृतो राजस्वभावः प्रतिपक्षस्य चापैतु राजस्वभुावः ॥]

कृतं कार्यं युद्धादि यैस्तान् गृहीतसहचारान् तालगृक्षसमानांस्तदाकारान्भुजान्प्रेक्ष-ध्वम् । कीदशान् । अनुत्ता अप्रेरिता अलसेमां लक्ष्मीयेपाम् । अथवा अनुत्ता अनु-रिक्षप्ता परैरित्यर्थात् । अत एवालसा स्थिरा मा लक्ष्मीयेपाम् । यद्वा न उत्ताला उ-द्धटा अपि समास्तुल्या येषां तान् । तथा सित भवतां निभृतः परैरगम्यो राजसो भावो रजोगुणविजृम्भितं मरणादिभयमपेतु । ततः प्रतिपक्षस्य रावणस्य च राजस्व-भावो राजत्वमपेतु गच्छतु । तथा च भवतां भुजा एव सामग्री । तदवलोकने सित ब-लस्मृत्या मरणभयनिवृत्तौ रावणवधः स्यादेवेति वृथा विलम्ब इति भावः ।

समुद्रछङ्गनमशक्यमेवेति तदकरणेनाप्रकर्ष इत्याशङ्कयाह— संखोहिअमअरहरो संभन्तुव्वत्तदिटुरकखसलोओ । वेलाअखमुज्झन्ते अह णे हसइ हिअएण मारुअतणओ ॥ १६॥ [संक्षोभितमकर्ग्रहः संभ्रान्तोद्गृत्तदृष्टराक्षसलोकः । वेलातट मुद्यतोऽथास्मान्हसति हृदयेन मारुततनयः ॥]

लङ्गनसमये चरणसंक्रमणादिना संक्षोभितमान्दोलितं मकराणां गृहं समुद्रो येन । लङ्कादाहसमये संभ्रान्ताः ऋत्यमूटा उद्गृत्ता इतस्ततो गामिनो दया राक्षमलोका येन ताहको मारुतिवेलातट एव मुद्यतो मोहापन्नानस्मान् अथो मोहोत्तरं हृदयेनोपहसित । तथा च मया समुद्रमुलङ्कय राक्षमानाकुलीङ्कत्य समागतम् एते वेलाया एव तटे मुद्यन्ति न तु समुद्रस्य तटमप्यागता इति गूढाहंकारेण सगोत्रेण छत उपहासो मरणादप्यतिरिच्यत इति भावः ॥

भयहेतुसमुद्रप्रतिहतत्वादुःसाह एव नोदेति कुतस्तत्प्रकृतिको वीरो रस इत्याशङ्कवाह— अव्वोच्छिण्णपसिरओं अहिअं उद्घाइ फुरिअसूरच्छाओ । उच्छाहो सुभडाणं विसमक्खिलओ महाणईण व सोत्तो ॥ १०॥

[अन्यवच्छिन्नप्रसरितोऽधिकमुद्धावित स्फुरितशूर(सूर्य)च्छायः । उत्साहः सुभटानां विषमस्खलितो महानदीनामिव स्रोतः ॥]

सुभटानामुत्साहो वीररसस्थायी विषमे संकटे स्खिलितः परैः प्रतिहतः समिधिकमुद्धावित वर्धते । कीदक् । अव्यविच्छिनः सन्प्रस्तः । परैरनाक्तान्तत्वात् । एवं स्फुरिता
भूरस्य छाया कान्तिर्यस्मात् । भूराणामेवोत्साह उत्पयत इति भावः । दृष्टान्तयित—
यथा महानदीनां स्रोतोऽव्यविच्छिनप्रस्तं स्फुरिता सूरस्य सूर्यस्य च्छाया प्रतिविम्यो
यत्र तथाभूतं सत्पर्वतादिनिम्रोन्नतप्रदेशे स्खिलितमिधिकमुद्धावत्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति । तथा
वीराणामप्युत्साहो यथा यथा विषमभूमिलाभस्तथा तथा प्रौदिमालम्यत इति तात्पर्यम् ।

'छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्वेऽकंयोषिति ।' इति ।

गमनप्रतिबन्धकसमुद्राक्रान्ता भवतां शोभा समुद्रमुङ्कद्वय हनुमताप्याक्रम्यत इति नोचितमित्याह—

माणेण परिट्ठविआ कुलपरिवाडिघडिआ अणोणअपुन्वा । चिन्तेउं पि ण तीरइ ओहुप्पन्ती परेण णिअअच्छाआ ॥ १८॥

[मानेन परिस्थापिता कुलपरिपाटिघटिता अनवनतपूर्वा । चिन्तयितुमपि न तीर्यते आऋम्यमाणा परेण निजकच्छाया ॥]

निजकच्छाया निजप्रतिष्ठा परेणाक्रम्यमाणा चिन्तियतुमिष न तीर्यते न शक्यते । किं पुनः सोद्वमित्यर्थः । कीदशी।मानेन मनस्वितया परिस्थापिता । एवं कुलपैरिपाट्या वंशानुक्रमेण घटिता । यथा पूर्वपुरुपैरिजिता तथेत्यर्थः । तदुक्तम्—'निजवंशोचितपौरुष-प्रहः'। एव्यमनवनतपूर्वा पूर्वे नावनता । अक्षुण्णेत्यर्थः । तथा च भवतामीदशप्रतिष्ठारक्षणं समुद्रलङ्क्नादेवेति भावः । अथ च निजकच्छाया आतपाभावः परेणोल्लङ्घमाना चिन्तयि-तुमपि न शक्यते । छायालङ्क्ने दोषोत्पत्तेः । सापि कीदशी । मानेन पुरुषपरिमाणेन स्था-पिता । यावत्परिमाणं पुरुषस्य तदनुरूपा छायापीत्यर्थः । एवं कुं पृथ्वीं लात्यादत्ते तत्र लीयत इति कुलं शरीरं तत्परिपाट्या तत्क्रमेण घटिता संबद्धा । शरीरोत्थापनोपवेशनच-लनक्रमेणोत्तिष्ठन्ती उपविशन्ती चलन्ती लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं न अवनतो नम्नः पूर्वः पूर्वभागो यस्याः सा तथा । छाया पूर्वभागस्य सदैवोच्छ्रितत्वादिति भावः ॥

क्केशविनाकृतमेव यशोऽपि श्लाघनीयं न तु क्केशबहुलमित्याशङ्कयाह—परिवज्नृन्तुच्छाहो विअलिअरणमच्छरेहिँ अप्पत्तगुणो ।
अअसक्कन्तोसरिओ कज्निज्जह दुक्करं भडत्तणसद्दो ॥ १९ ॥
[परिवर्धमानोत्साहो विगलितरणमात्सर्थेरपातगुणः ।

अयशः ऋान्तापसृतः ऋष्यते दुष्करं भटत्वशब्दः ॥]

भटत्वशब्दो भटोऽयमिति शब्दो दुष्करं कृष्यते दुःखेन परतः समानीयते । भटा-न्तरं जित्वा स्विनष्ठः क्रियत इति यावत् । तथा चोत्कटमुखहेतुदुःखे द्वेषः कर्तुं न यु-ज्यत इति भावः । कीदग्भटत्वशब्दः । परिवर्धमान उत्साहो यस्मात् । आभिमानिकसु-खहेतुरित्यर्थः । एवं विगलितं रणमात्सर्ये येषां तैरप्राप्तो गुणः पुलकादिव्यङ्गय आस्त्रादो यस्य । तथा च मात्सर्ये विना तत्त्रथाविधं साहसमेव नोदेतीति भवद्भिरिप मात्सर्यमव-लम्ब्यतामिति भावः । एवमयशोभिः ऋान्तो यः पुरुषस्तस्मादपस्तः पृथग्भूतः । तथा च 'खङ्गादिजनितं यशः' इति यशोविनाभूत इति तात्पर्यम् ॥

अस्माकं वस्तुतोऽनध्यवसाय एव । स चेत्सुत्रीवादिभिरवगतस्तदावगत एवेति कप-यंथ्रेदौदास्यमालम्येरंस्तदानर्थः स्यादिति मनसि कृत्य भवन्तो विचारेण विलिष्णिता न त्वनध्यवसायेनेति प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन प्रस्तुवन्नाह—

आहिअसमराअमणा वसणिम अ उच्छवे अ समराअमणा | अवसाअअविसमत्था धीरिषअ होन्ति संसए वि समत्था || २०||

[आहितसमरागमना व्यसने चोत्सवे च समरागमनसः । अवशागतविषमार्थो धीरा एव भवन्ति संशयेऽपि समर्थाः ॥]

समर्थाः प्राणानां फलस्य वा संशयेऽपि धीरा एव भवन्ति । सामर्थ्यदत्तभरा वि-चार्य व्यवहरन्तीत्यर्थः । कीदशाः । आहितं समिपितमर्थात्स्विस्मिनसमरस्य सङ्गामस्याग-मनं यैः । सङ्गामोऽपि कर्तव्य इति छतनिश्वयाः । एवं विपत्तौ संपत्तौ च तुल्यो रागो यस्य तादशं मनो येपां ते । व्यसनिमिति न दुःखीयन्ति उत्सव इति न सुखीयन्तीति भावः । एवमवशोऽस्वायत्त आगत उपस्थितो विषमः संकटरूपोऽथीं येषां ते । विषम-दशायामप्यविमृष्यकारितां नाचरन्ति । तथा चेयत्कालं विचारितमतः परं यथोचित- माचरन्त्वित भावः । अवसादं द्यति खण्डयित विषमोऽथो येषां ते अवसादद्दविषमाथा इति वा । 'अवसाइअ' इति पाठे अवसादितविषमार्था इति बहुत्रोहिः ॥

संप्रति व्यवसायेनापि फलनिर्णयो नेत्याशङ्कचाह—

ववसाअसिष्पवासा कह ते हत्थिट्टअं ण पाहेन्ति जसम् । जे जीविअसंदेहे विसं भुजंग व्य उव्यमन्ति अमिरसम् ॥ २१॥

[ब्यवसायसपिपासाः कथं ते हस्तस्थितं न पास्यन्ति प्रशः । ये जीवितसंदेहे विपं भुजंगा इवोद्वमन्त्यमर्पम् ॥]

व्यवसायेन सिपपासाः पिपासासिहतास्ते करवित्यशः कथं न पास्यन्ति न। यिष्यन्ति । अपि त्वास्वादियिष्यन्त्येव । तथा च यशःस्वादस्तेषामेवेति भावः । अन्यो-ऽपि व्यवसायजन्यपिपासया करवितजलादिकं पिवतीति ध्वनिः ते के । ये जीवितसं-देहे अमर्षमुद्धमन्ति । क इव । भुजंगा इव । यथा प्राणसंदेहे भुजगा विष्मुःसजन्ति तेन च प्रतीकारोऽपि जायते तथा ये संशयेऽमर्षमाचरन्ति तेन तेषां व्यवसायोत्पत्तो कार्य-सिद्धिर्भुवायितेति भवन्तोऽप्यमर्षमाचरन्तिति भावः ॥

व्यवसायं विना यशो मास्तु क्षतिरिप नास्तीत्यत आह—

सीहा सहन्ति बन्धं उक्खअदाढा चिरं धरेन्ति विसहरा । ण उण जिअन्ति पिंडहुआ अक्खण्डिअववसिआ खणं पि समत्था॥२३

[सिंहाः सहन्ते बन्धं उत्खातदंष्ट्राश्चिरं ध्रियन्ते निषधराः ।

न पुनर्जीवन्ति प्रतिहता अखिण्डतव्यवसिताः श्वाणमापे समर्थाः ॥]

सिंहा अपि बन्धनं सहन्ते । उत्पादितदंष्ट्रा अपि सर्पाधिरं ध्रियन्ते जीवन्ति । समर्थाः पुनः परैः प्रतिहताः कृताभिघाता अखिष्डतं व्यवसितं परेषासेव येः । स्वव्यवसितेन परव्यवसितमखिष्डतवन्तः सन्तो न जीवन्ति । जीवनमिष तेमां सरणसेविति भावः । यद्वा व्यवसायखण्डनमेकदेशकरणम् । तथा च किंचिदिष व्यकसत्तम कृषन्तः सन्त इत्यर्थः । तदुक्तम्—'यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः' इति । प्रकृतं समुदेण प्रतिहता भवन्तः कमिष व्यापारमाचरिन्त्विति निगर्वः ॥

इदानीमुत्साहोद्दीपकत्वेनानिष्टापत्तिमुखेन तत्त्रद्धार्यामनुस्मारयत्राह—
अकअत्थपिखणिअत्ता कह सँमुहालोअमेत्तपिडसंक्रन्तम् ।
दप्पणअलेसु व ठिअं णिअअ देच्छिह पिआमुहेसु विसाअम् २३

[अक्टतार्थप्रतिनिवृत्ताः कथं संमुखालोकमात्रप्रतिसंक्रान्तम् । दर्पणतलेष्क्ति स्थितं निजकं द्रक्ष्यथ प्रियामुखेषु विषादम् ॥] अक्टतार्थाः सन्तः प्रतिनिवृत्ता यूयं स्थितं विद्यमानं समुद्रालङ्गनसमुत्यं निजकं स्व- निष्ठं विषादं निर्मल्खेन दर्पणतलेष्विव वधूमुखेषु संमुखालोक्तनमात्रादेव प्रतिसंक्तान्तं संबद्धं कथं द्रक्ष्यथ । अप्रतिभया द्रष्टुं न पारियध्यथेत्यर्थः । अन्यत्राप्यादर्शे मुखादिमा- लिन्यं संमुखदर्शनादेव प्रतिसंक्तामित प्रतिबिम्बात् । तथा चाकृतकार्यत्वेन विषण्णेषु भवत्सु दर्पणवद्मलानं वधूमुखं विषादादितम्लानं भविष्यति । ततस्तु 'प्रायो वीर्रताः ख्रियः' इति ता अपि विरज्येयुः । तदुक्तम्—'अकृतार्थो गृहं गच्छन्दारैरप्यवम-न्यते' इति भावः ॥

अत्र बहुनां बहवः क्षतिलाभभागिनस्ते निवर्तयन्तीति व्यवसायो न ऋियत इत्यत आह—

णिज्जन्ति चिरपअत्ता समुद्दगिहरा व पिडपहं णइसोत्ता । तीरेन्ति णिअत्तेषं असमाणिअपेसणा ण उण सप्पृरिसाः !! २४ ॥ [नीयन्ते चिरपृत्ततानि समुद्रगम्भीराण्यपि प्रतिपथं नदीस्रोतांसि । तीर्थन्ते निवर्तियतुमसंमानितपेषणा न पुनः सत्पुरुषाः ॥]

चिरं व्याप्य प्रवृत्तानि वहद्रूपाणीत्याभ्यासिकवेगवत्वम् । समुद्रवद्गभोराणीत्यसाध्य-सेतुकत्वम् । एवंभूतान्यपि नदीस्रोतांसि प्रतिपथं विपरीतमार्गे पश्चात्रीयन्ते उपायेन नेतुं शक्यन्ते । सत्पुरुषाः पुनरनिष्पादितप्रेषणाः सन्तः परावर्तयितुं न शक्यन्ते । प्रेषणमी-श्वराज्ञा । तथा च जलस्याचेतनस्य स्वाभाविकक्षमतः परावृत्तिरुपायसाध्या न त्व-जढानां चेतनानामिति राजाज्ञानिष्पत्तिरेव पुरुषार्थं इति भावः ॥

समुद्रविमर्दः कदापि केनापि न कृत इति कपिभिः कथं कर्तु शक्यत इसत आह— जो लङ्किज्जङ रङ्गा जो वि खविज्जङ खआणलेण वि बहुसो । कह सो उङ्अपरिहओ दुत्तारो त्ति पवआण भण्णउ उअही॥२५॥

[यो लङ्क्ष्यते रिवणा योऽपि क्षप्यते क्षयानलेनापि बहुशः। कथं स उदितपरिभवो दुस्तार इति प्रवगानां भण्यतामुद्धिः॥]

रिवलिङ्कतत्वात्क्षयानलेनापि बहुशः क्षिपितत्वाचोदितो जातः पराभवो यस्य तादगप्युद्धाः प्रवगानां दुस्तरणीय इति कथं भण्यताम् । भणितुमप्ययोग्यमिदमित्यर्थः ।
प्रवेन गच्छन्तीति प्रवगाः । उदकं निधीयतेऽत्रेत्युद्धिरिति च समुद्रगञ्जनसामग्रीकथनम् । तथा च वानरा अलङ्क्ष्यमि लङ्कन्ते, अदाह्यमिप दहन्ति, किं पुनस्तरणिलक्ष्यनम् । तथा च समुद्रम् । यथा दष्टपरकृतकार्यानुकारित्वादिति भावः । उचितपरिभवो योग्यपरिभव इति वा ॥

तथापि समुद्रलङ्गनमितदुष्करमिति न तथा कर्तव्यमित्यत आह— चिन्तिज्जा दाव इमं कुलववएसक्खमं वहन्ताण जसम् । लज्जाइ समुद्रस्स वि दोह्न वि किं होइ दुक्करं बोलेजम् ॥ २६॥ [चिन्सतां तावदिदं कुलव्यपदेशक्षमं यशो वहताम् ।

लञ्जायाः समुद्रस्यापि द्वयोरपि किं भवति दुष्करं व्यतिक्रमितुम् ॥]

युष्माभिरिदं तावचिन्सतां किं तत्कुलस्य वंशस्य व्यपदेशेऽस्मिन्कुले इदमनुरूपमिति कथने क्षमं योग्यं यशो वहताम् । युष्माकं लञ्जाया समुद्रस्यापि द्वयोरपि मध्ये
किं वस्तु व्यतिक्रमितुं लिंकुतुं दुष्करं भवति । शतयोजनावच्छित्रस्य समुद्रस्य लहुने

सुकरमनवच्छित्रा या लञ्जायास्तु दुष्करमत एवाभ्यांइतत्वेन प्रथमं लद्द्यन्यास
इति भावः ॥

दुष्करमिष लज्जाया एव लहुनं कर्तव्यं न तु समुद्रस्येत्यत आह— किरणासिण रहुसुए सुहस्स किर णासिण विमुध मा दा | सेलससारअमे हो तुम्हे जेऊण चन्दसारअमेहो ॥ २७ ॥ [किरणाशिन रघुसुते सुखस्य किल नाशनीं विभुद्धत मा तह्वत । शैलससारतमान्मो युष्माञ्जित्वा चन्द्रशारदमेघः

भो इति संबोधनम् । किल संभावनायाम् । गुभ्रतया चन्द्र एव शास्ती मैघ इति हपकम् । शरन्मेघा बहुधा वज्रं त्यजन्तीत्याशयात् । रघुसुते किर्णन्धपुम् शनि चन्नं मा ताबद्विमुखतु । किंभृताम् । सुखस्य नाशनीं नाशिकाम् । किं कृत्वा । शैलेदिपि समारत-मान्यलवत्तमान् । यद्वा शैले स्पति खण्डयतीति शैलमं वन्नं तद्वरसारः स्थिरांशो येगां तेषु श्रेष्टतमान् वन्नसमस्थिरांशान्युष्माज्ञित्वा । रामरक्षोश्चन्तानात कम्येत्यर्थः । मेयो वन्नेण शैलादीनतिकम्य तालादीनप्रहर्रति । तथा च भवाद्वः समुद्रेशन् विते जानकी प्राप्त्यभावेन मया गृहाय न गन्तव्यमथ भवन्तोऽपि न गमिष्यन्तीति चन्द्र किरणवन्न-पातेन विरहिणो युष्मानभिभूयातिवियोगिनं रामचन्द्रमभिभिष्यतीति सवतोऽनुचित-मिति भावः । 'सारो बले स्थिरांशे च' इति कोषः ॥

समुद्रस्य लङ्गने सत्यभीष्टमिति दर्शयगलङ्गने महद्दनिष्टमित्याह-बन्धवणेहटभिह्यो होइ परो वि विणएण सेविज्यानताः । किं उण कओवआरो णिकारणणिद्धवन्थवो दासरही [बान्धवस्नोहाभयधिको भवति परोऽपि विनयेन सेव्यमान.

किं पुनः कृतोपकारो निष्कारणिक्षग्धवान्धवी दाशर्थिः

परेरि शत्रुरिप विनयेन सेव्यमानः सन्वान्धवादिप छेहेनाभ्यधिको भवति । बान्ध् वाद्य्यधिकं स्नेहमाचरतीत्थर्थः । कृतवालिवधरूपोपकागेरत एव निरुपिक्षेद्रविशिष्ठो बान्धवो मित्रं दाशराथः कि पुनः । तथा च स्वभावतो मित्रमेदाय भव्यमानः सेव्यमान नशत्रुकृतस्नेहाद्य्यधिकं स्नेहमाचरिष्यतीत्यभीष्टम् । अनभीष्पक्षे तु बान्धवः सन्वेहा-भ्यधिकोऽपि पुरुषो विगतनयेन दुनीत्या सेव्यमानः पर उदामीनो रिषुर्वा भवि । किं पुनक्क्तिविशेषणविशिष्टो दाशक्षिः । तथा च यत्र आत्रादयोऽप्यन्यथा भवन्ति तत्र मित्रमयमन्यथा स्यादिति किमाश्चर्यम् । अतो महती क्षातिः स्यादित्यत्र वालिविरुद्धोऽह-मेव निद्शैनमिति भावः । 'बान्धवो आद्यमित्रयोः' इति कोषः ॥

रामानुरागवैराग्ययोरस्माकं को लाभः का च क्षतिरित्रत आह— अइरपरूढ व्व लआ समरुच्छाहे उदुस्मि व विलस्वन्ते । अज्ज वि दाव मह इमा मुख्लेइ चिअ फलं ण दावेइ सिरी।।२९

[अचिरप्ररूढेव लता समरोत्साहे ऋताविव विलम्बमाने । अदांपि तावनममेयं मुकुलायत एव फलं न दर्शयति श्रीः ॥]

अचिर्प्रस्टा छतेव ममेयं राज्यश्रीः ऋताविव भवतां समरोत्साहे विलम्बमाने सत्य-यापि तावन्त्रमुकुलायत एव संकुचत्येव । न तु विकाससाध्यं राज्यभोगरूपं फलं दर्श-यति । जनयद्गीत्यर्थः । यथा वसन्तादावनागच्छिति लता मुकुलायत एव मुद्रणमवे धत्ते तत्त्त्त्समयजपुष्पसाध्यं फलं न दर्शयित तथा भवदुत्साहे शिथिलीभवित राज्यलक्ष्मीरपी-त्यर्थः । अचिरप्रस्टेति लताविशेषणमुपमेयश्रियो नूतनत्वेनानुपभुक्तत्वं द्योतयित । तथा च मुकुलायते इति संकोचिवकासोभयात्मकमुकुलनरूपमध्यमावस्थाकथनेन भवद्यवसा-याधीनरामानुरागसंश्वाद्राज्यश्रीरिप संश्यदोलामारोहतीति फलतो ममेवोपकारापकारा-विति भावः । लता नाम नायिकाविशेषस्तेनाचिरोदापि ऋतुविलम्बेन स्नीत्वव्यन्नकश् रीरविशेषे मुकुलायमाना सती गर्भात्मकं फलं न दर्शयतीति ध्वनिः ॥

धीरोदात्तो रामः कथमस्मासु क्रोधं करिष्यतीत्रत आह-—
केचिरमेत्तं च ठिई एअ विसंवाइआ ण मोच्छिहि रामम् ।
कम्लैम्मि समुप्पण्णा तं चिअ रअणीसु किं ण मुबह लच्छी।।३०

∫िकयिचरमात्रं वा स्थितिरेवं विसंवादिता न मोक्ष्यित रामस् ।

कमले समुत्पन्ना तदेव रजनीषु कि न मुञ्जित लक्ष्मीः ।।]

स्थितिर्धैर्यमेवं भवतामव्यवसायेन विसंवादिता विचालिता सती कियिचिरमात्रं वा कियदविधककालं वा । अयमेवाधिकः कालो वृत्त इत्यर्थः । रामं न मोक्ष्यति । अतःपरं मोक्ष्यतेव । निदर्शयति—कमलोत्पन्नापि लक्ष्मी रजनीषु तदेव कमलं किं न मुर्वात अपि तु मुखतेव । तत एव निश्च कमलमश्रीकं भवतीत्यर्थः । तथा च कमलवत्कोमलन्देन प्रतीयमानो रामो लक्ष्मीवच्चलया स्वोत्पन्नयापि स्थित्या रजनीवद्रागजनकविसंवाद्वायामवर्यं मोक्तव्यः । तथा सत्यधीरो भवन्वालिवधदृष्टसारः सर्वानिप नो निहनि-ध्यतीति भावः । संवादो विचलत्वम् ॥

यथैवं समर्थो रामस्तत्कथमित्थमप्रतिभो छक्ष्यत इत्यत आह— सञ्जलुज्जोइअवसुहे समत्थिजिअलोअवित्थरन्तपञ्जावे । ठाइ ण चिरं रविम्मि व विहाणपिङ्आ वि मइलदा सप्पुरिसे ॥३१ [सकलोइयोतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तीर्यमाणप्रतापे ।

तिष्ठति न चिरं रवावित्र विधान(विभात)पिततापि मिलनता सत्पुरुषे ॥ सकला उद्योतिता अर्थात्कीर्त्या वसुधा येन । समस्तजीवलोके विस्तीर्यमाणः प्रताप्थ येन । ताद्दशे कीर्तिप्रतापशालिनि सत्पुरुषे विधानं प्रकृतकार्यांनुकूलः प्रकारस्त-चिन्तापिता मिलनता चिरं न तिष्ठति । रवावित्र । अत्र पक्षे उद्योतः किरणस्तच्छा-लिल्वमुद्द्योतितत्वम् । प्रताप औष्ण्यम् । विद्याणशब्दो देश्यां प्रभातवाची । तथा च यथोक्तविशेषणद्वयवित रवा विभातपितता मिलनता प्रकाशविशेषाभाविश्वरं न तिष्ठति तथा सत्पुरुषेऽपि । तथा च विशेषणद्वयविशिष्टो रामः प्रकारं चिन्तयित्रस्थमास्ते । तत्स्पूर्तो मालिन्यमिप जह्यात्स्वकार्यं च कुर्याद्यपकर्षमात्रमस्माकं स्यादिति भावः ॥

उपकारिणामुपकारः कर्तव्य एवेत्याह—

सप्परिसपाअडवहं पढमं जं राहवेण अम्हासु कअम् । होज्ज व ण होज्ज व समं अम्हेहिँ कअं पि किं उण अकीरन्तम् ॥

[सत्पुरुषप्रकटपथं प्रथमं यद्राघवेणास्मासु कृतम् ।

भवेद्दा न भवेद्दा सममस्माभिः कतमपि किं पुनरिक्रयमाणम् ॥]

राधवेण प्रथमं यदुपकारस्वरूपमस्भासु कृतं तदस्माभी राधवे कृतमपि तत्कृतेन समं भवेद्वा न वा भवेत्, किं पुनरिक्तयमाणम् । तथा च राधवेण कृतो वालिवधरूप उपकारः कृतेनापि सीतोद्धारेणास्माभिः सहशोकर्तु न शक्यते, किं पुनरकृतेनेत्यर्थः । यनिकंभूतम् । सत्पुरुष एव प्रकटः पन्था अवतरणमार्गो यस्य तत् । सत्पुरुषादेवोपकार आयातीत्यर्थः । यद्वा सत्पुरुषप्रकटपथ इत्यनुकरणीयम् । सत्पुरुषस्य प्रकटः पन्था यत्स-तपुरुषानुपकारस्वरूपेणव पन्था चलतीत्यर्थः । प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रमिति पथिमिति नपुंसकिनिर्देशः । राधवेण सत्पुरुषस्य वालिनः प्रकटो वधो यत्र ताहशं यत्कृतिमन्त्यर्थी वा ॥

रावणवधार्थमयमुपायः स तु दुष्कर इत्यत आह— राहवपत्थिज्जनतो उद्धो दीसिहइ केचिरं व दहमुहो । दूरन्तपेच्छिअव्वो सिहरपडन्तविअडासणि व्व वणदुमो ॥ ३३॥ [राघवपार्थ्यमान जर्ध्वो द्रक्ष्यते कियचिरं वा दशमुखः । दूरान्तप्रोक्षितव्यः शिखरपतद्विकटाशनिरिव वनदुमः ॥] राघवेण प्रार्थ्यमानोऽवरुध्यमानो दशमुखः कियचिरं वा उध्वो वृद्धिशीलो द्रक्ष्यते नातः परं द्रष्टन्यः । क इव । दूरान्तमितदूरं ततः प्रेक्षितन्यः । उर्ध्वत्वात् । एवं शिखरे शिरिस पतन्विकटाशनिर्यस्य तादशो वनद्वम इव । यथा द्रुमेषु सत्सु वज्रेणोध्वी यक्षः पा<u>त्यत</u> एवं राक्षसेषु सत्स्विप रामेण रावणः पातनीय इति भावः । 'प्रार्थितः शज्जुसंख्द्वे याचितेऽभिहितेऽपि च' इति विश्वः ॥

राक्षसास्तावदतिवला वानरानिभभवेयुर्द्रे रावण इत्यत आह— बालाअवं व एत्तं धुअअम्बालाअवंखणिवहच्छाअम् । कइसेण्णं रअणिअरा तमरअणिअर व्व पेच्छिडं पि अओग्गा।।३४

[बालातपिमवायद्धुताताम्रालातपांशुनिवहच्छायम् । कपिसैन्यं रजनिचरास्तमोरजोनिकरा इव प्रेक्षितुमप्ययोग्याः ॥]

तमसोऽन्धकारस्य रजो धृलिः । सूक्ष्मभाग इति यावत् । तत्समूहा इव रजिनचराः स्यामत्वात् बालातपिमव कपिसैन्यं कपिशत्वादागच्छत्सत्प्रेक्षितुमप्ययोग्याः कि पुनर्यो- द्रुम् । तथा च यथा बालातपेनान्धकारो नास्यते तथा कपिसैन्येन राक्षसा नाशनीया इति भावः । कीहशं कपिसैन्यम्, बालातपं वा । धृतस्य कम्पितस्य ताम्रालातस्य ज्वलदङ्गारस्य ये पांशवः स्फुलिङ्गास्तच्छायं तत्तुल्यरूपं पिङ्गलत्वात् । कम्पने सत्यङ्गा-गात्स्फुलिङ्गा निर्गच्छन्ति । धृतस्पुलिङ्गसाम्येन कपीनां चाञ्चल्यं वाहुल्यं च सूचितम् ॥

राञ्चसा यथा तथा सन्तु रावणस्तु गुरुः प्रतिपञ्चस्तत्कथमिरमित्यत आह—
गुरुअम्मि वि पर्डिवक्खे होन्ति भडा अहिअवारिअपडिऊला ।

पिंडगअगन्धा इद्धा उद्बङ्कुसरुद्धमत्थअ व्व गइन्दा ॥ ३५ ॥

[गुराविप प्रतिपक्षे भवन्ति भटा अधिकवारितप्रतिकूलाः । प्रतिगजगन्धाविद्धा ऊर्ध्वाङ्कशरुद्धमस्तका इव गजेन्द्राः ॥]

महत्यिप शत्रो सित भटा अधिकं वारिताः प्रतिकूला विपक्षा यैस्तथा भवन्ति । यथा प्रतिगजगन्धेनाविद्धाः स्पृष्टा एवमूर्ध्वेनोत्यापितेनाङ्कृशेन रुद्धं मस्तकं येषां तादशा गजेन्द्राः । तथा च यथा यथा निवर्तनायाधिकमङ्कुशप्रहारस्तथातथाधिकं प्रतिगजाभि-भवाय चल्नतीत्यर्थः । तेन गजेन्द्रप्राया भवन्तो वीरा गुरुप्रतिपक्षरावणसत्त्वेऽपि प्रति-गजप्रायराक्षसवलोपमर्दका अधिकं भविष्यथेति भावः । अधिकं वारिता अपि प्रति-क्ला विपक्षसंमुखा भवन्तीत्यर्थों वा ॥

अस्मदितिरिक्ताः कित न सन्ति त एव सहायकमाचरन्त्वित्यत आह— विसमम्मि वि अविसण्णो धारेइ धुरं धुरंधरो चिअ णवरम् । किं दिणअरोवराए दिणस्स होइ अवलम्बणं ससिबिम्बम् ॥३६॥ [विषमेऽप्यविषण्णो धारयति धुरं धुरंधर एव केवलम् । किं दिनकरोपरागे दिनस्य भवत्यवलम्बनं शशिविम्बम् ॥]

प्राणसंकटरूपविषमेऽप्यविषण्णः साध्यवसायो घुरंघर एव भार समर्थ एव केवलं घुरं धारयति । तथा च प्रकृतकर्मणि भवन्त एव धुरंघरा नान्य इत्याशयः । एतदेव द्रढ-यति—दिनकरस्य प्रासे दिनस्यावलम्बनं प्रकाशमयत्वादिसौभाग्यरक्षकं कि विद्यमान-मपि विधुविम्बं भवति । अपि तु न भवतीत्यर्थः । तथा च दिनकरप्रायाणां भवतामन-ध्यवसायच्छनत्वरूपे प्रासे उज्ज्वलत्वेन दिनप्रायस्य प्रकृतकार्यस्यावलम्बनं निष्पादकाः शीतलतेजस्त्वेन विधुविम्बप्राया भवदन्ये न भवेयुः । तेन यथोद्वासदशायां रिवरेवावल-म्बनं दिनस्य तथा प्रकृतेऽप्यनध्यवसायमपहाय भवन्त एव भवेयुरिति भावः ॥

यावदेव कार्यासिद्धिस्तावदेव गौरवमस्मद्भुजानां तिसद्धौ तु लघुत्वमेव स्यादि-त्यत आह—

मुक्कसिला जलहरा अहिणविदण्णफला अ पाअवणिवहा । लहुआ वि होन्ति गरुआ समरमुहोहरिअमण्डलग्गा अ भुआ ३७

[मुक्तसिकेला जलधरा अभिनवदत्तपालाश्च पादपनिवहाः ॥] लघवोऽपि भवन्ति गुरवः समर्मुखावहृतमण्डलाम्राश्च भुजाः ॥

मुक्तं सिललं यैस्तादशा मेघाः, अभिनवानि दत्तानि फलानि यैः, अथवा तत्काल-दत्तानि फलानि यैस्तादशा वृक्षसमूहाः, समरमुखादबहृता अवपातिता मण्डलाप्राः खङ्गा येभ्यस्तादशा भुजा लघवोऽपि गुरवो भवन्ति । अयं भावः—मेघवृक्षभुजा जल-खङ्गसत्तादशायां गौरवयुक्ताः स्थिताः अथ जलादीनां मुक्तिदानत्यागदशायां लघुभूता अपि सन्तः सस्योत्पत्तिहित्तशत्रुक्षयादिरूपकार्यकारित्वेनादरणीयतारूपगौरवयुक्ता एव भवन्ति । तथा चं भवद्धजा अपि कृतकार्या गुरूभवेयुः, अन्यथा तु लघव एव स्युरिति भावः । विरोधामाससूचनायापिशब्दः ॥

अस्माकं युद्धसामध्येव नास्तीत्यत आह—

दणं ण सहन्ति भुआ पहरणकज्जसुलहा धरेन्ति महिहरा । वित्थिण्णो गअणवहो णिज्जइ कीस गुरुअत्तणं पिडवक्खो ॥३८

[दर्पं न सहन्ते भुजाः प्रहरणकार्यसुलभा ध्रियन्ते महीधराः । विस्तीर्णो गगनपथो नीयते किमिति गुरुत्वं प्रतिपक्षः ॥]

युष्माकं भुजाः परेषां दर्पं न सहन्ते तथा च परानेत एव निम्नन्ति न तु व्यापार्या इति शीम्रकारिण इत्युक्तम् । एतद्यापार्यानाह—प्रहरणमस्त्रं प्रहारिक्रया वा तत्कार्ये सुखलम्या उत्पाटनोद्वहनदुःखनिरपेक्षा महीधरा भ्रियन्ते तिष्ठन्ति । तथा च खङ्गादिषु च्छेदभेदशङ्कापीति तच्छून्या इत्यर्थः । पर्वताहरणमार्गो नास्तीत्यत आह—विस्तीर्णो

गगनमेव पन्थाः । गतागतसंकोचशून्य इति भावः । तथापि विपक्षः किमिति गुरुत्वं नीयते । स्वानध्यवसायेन सर्वेषामादरविषयीक्रियत इति भावः ॥

तार्हे रामलक्ष्मणावप्यपहाय समुद्रमुलङ्गय ग्रहीतमहीधरा लङ्गामिदानीमेवावरोत्स्याम इत्याशङ्कय निवारयति—

धीरं परिरक्खन्ता गरुअं पि भरं धरेन्ति णवर सुडिरसा । ठाणं चिअ अमुअन्ता णीसेसं तिहुअणं खवेन्ति रविअरा ॥३९॥

[धैर्य परिरक्षन्तो गुरुमिप भरं धारयन्ति केवलं सुपुरुषाः ! स्थानमेवामुञ्जन्तो नि:शेषं त्रिभुवनं क्षपयन्ति रविकराः ॥]

धैर्ये रक्षन्तः सुपुरुषा गुरुमिप भरं धारयन्ति निर्वाहयन्ति । अर्थान्तरं न्यस्यति— स्थानं रिवमण्डलममुखन्त एव रिवकरास्त्रिभुवनं क्षपयन्ति निर्देहन्ति । तथा च यथा रिवकरा रिवमण्डलसागेनोष्मादिरूपतया निशि व्यवच्छिय वर्तमाना अर्किचित्करा-स्तथा भवन्तोऽपि रिवकरप्राया रिवमण्डलप्रायधैर्यसागेन रामलक्ष्मणरूपनायकानवष्टव्धा अर्किचित्करा एव स्युरिति धैर्यरक्षया तत्साचिव्येन सर्वे साधयन्त्विति भावः ॥

अत्रैतत्कार्यं केचिन्मन्यन्ते केचित्रेति सकलसंमत्यभावात्र कुर्म इत्यत आह—

काअरपिडमुक्कधुरं जिणिन्त पत्थाणलिङ्गअग्गकखन्धा । पढमं ता णिअअवलं पच्छा पहरेहिँ सुउरिसा पिडवकखम् ॥४०॥

[कातरप्रतिमुक्तधुरं जयन्ति प्रस्थानलङ्किताग्रस्कन्धाः । प्रथमं तावनिजकवलं पश्चात्प्रहरणैः सुपुरुषाः प्रतिपक्षम् ॥]

प्रस्थानेन लिक्कतात्रस्कन्धा अम्रस्कन्धं सैन्यामं तद्य्युल्लक्ष्य गच्छन्तः सुपुरुषाः कातरेण प्रतिमुक्ता धुरा यत्र तादशं निजकं वलं तावत्प्रथमं जयन्ति । पृष्ठतः पुरोगम-नरूपलक्कनेनेत्यर्थः । पश्चात्प्रहरणेरस्नैः प्रतिपक्षं जयन्तीत्यनुषङ्गः । तथा च यथा विपक्ष-जयेन यशोलाभस्त्था सजातीयाद्य्युत्कर्षेणेति शूराणामितरनैरपेक्ष्यभेव सम्यगिति ये न मन्यन्ते ते कातरा इति भावः ॥

अस्माकं दृष्टसामग्रीसाचिन्येऽप्यदृष्टसामग्रीवैकल्यशङ्कया शैथिल्यमिलत आह— अण्णेन्ति मङ्गलाइं अस्तिअइ सिरी जसो पवड्रृह पुरओ । पिडविण्णरणुच्छाहे पिडविक्खुद्धरणपिथिअस्मि सुउरिसे ॥ ४१ ॥

[अनुगच्छन्ति मङ्गलान्यालीयते श्रीर्यशः प्रवर्धते पुरतः । प्रतिपन्नरणोत्साहे प्रतिपक्षोद्धरणप्रस्थिते सुपुरुषे ॥]

प्रतिपक्षस्योद्धरणं विनाशस्तदर्थे प्रस्थिते सुपुरुषे शत्रुनाशजन्यानि मङ्गलान्यनुग-च्छन्ति संबध्यन्ते जयश्रीरालीयते मिलति यश्रश्च खङ्गादिजनितं प्रवर्धते । तथा च सत्पुरुष एष रामस्तद्दष्टेनैव सर्व संघटनीयमित्यर्थः । कृतो ज्ञायत इत्यत आह—कीदशे । पुरतः प्रस्थानपूर्व प्रतिपन्नः प्राप्तो रणोत्साहो येन ज्ञातो रणोत्साहो यस्येति वा तादिश । तथा च मनोविशुद्धिरूपयात्रासाहुण्यसूचकरणोत्साहेनैव सर्वमिदमुन्नीतमिति भावः । अथ वा पुरतो नगरतः । प्रस्थानस्थानादिति यावत् । अनुगच्छन्ति मङ्गठानीत्यादि योज्यम् । तथा च रामेण सीतामुद्दिश्य चित्रतेन सीतावार्ताठाभनिरङ्गग्रहनूमत्समागमादिरूपमङ्गठं वाळिवधेन जयठक्मीरत एव प्रौदं यश्य ठव्धमित एवान्निमकार्यसिद्धिरि ज्ञात-व्यति भावः । 'पुरतो यशो वर्धते' इति केचित् ॥

रावणेन समं रामस्य वैरमस्तीति स तथा कुर्यादस्माभिस्तु निर्वीजं तत्कुतः कर्तव्य-मित्यत आह—

वचन्ता अइभूमिं कड्विअसुहङासिवत्तवन्थाविश्वा । णवर ण चलन्ति वीशं लुअवक्खा महिहर व्य वेरावन्धा ॥ ४२ ॥

[त्रजतोऽतिभूमि ऋष्टसुभटासिपत्रपथापतिताः।

केवलं न चलन्ति द्वितीयं लूनपक्षा महीधरा इव वैरावन्धाः ॥]

केवलमावध्यमानवैराणि द्वितीयं पुरुषं न चलित तत्र न संक्रामित । अन्यदन्यत्र निमित्तवशात्संक्रामर्लाप वेरं तु स्वासाधारणसंविष्धपुरुष एव तिष्ठतीति केवलप्दार्थः । कीदशा वैरावन्धाः । अतिभूमि प्रकर्षकाष्ठां त्रजन्तः । यथायथा वैरिनिमित्तस्मरणं तथातथा तद्वृद्धिः । तथा च तथा तद्वर्धते यदुपिर प्रकर्षो न संभवतीत्यतिगौरवमेक-मचलनिमित्तमित्यभिप्रायः । एवं पूर्वनिपातानियमात्सुभटेन वैरिणा मारणाय कोषादाकृष्टं यदसिपत्रं तदेव पन्था मार्गस्तेनापितता आगताः । खङ्गादिकमुद्यम्य जिघांसुना पुरुषेण सहोत्पत्रस्य वैरस्य खङ्गस्यवर्त्मागतत्वमुत्प्रेक्षितमनेन । तथा च खङ्गत्युपलक्षणम् । किं तु यदेव यत्र वैरिनिमित्तं तदेव तत्र वैरपथ इति प्रकृते वधूहरणरूपं वैरवर्त्म रामसंबद्धमेवेति द्वितीयमचलनवीजमिति वेरं युष्मासु कथं गच्छेत्तथायेकस्य वेरे तद्वव्यायिनः सर्व एव परम्परासंबद्धवेरास्तत्प्रत्युद्धारमाचरन्तीति भवन्तोऽपि तथा कुर्वनित्वति प्रघटकार्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—महीधरा इव । यथा छित्रपक्षाः शैला यत्र पतितास्ततो द्वितीयस्थानं न गच्छन्तीत्यर्थः । तेऽप्यतिशयितां वद्धी भूमिमुद्रीय त्रजन्तः कृष्टसुभटासिपत्रेण पक्षच्छेदहेतुना पथ उद्घयनमार्गादापितताः । भूमावित्यर्थात् । केचित्तु— 'वराबन्धा द्वितीयं न चलन्तीति प्रत्येकमेव वैरिणः प्रत्येकमेव तदुद्धारमाचरन्तीति रामसंवन्धेन रावणेन समं जातवैरा वयं सर्व एव तथा करवामेति भावः' इत्याहुः ॥

राघवेण यदि वैरं स्यात्तदा शोचनामपहाय कार्यमेव घटयेत्तत्कथमस्माभिरेव तथा कर्तव्यमित्यत आह—

ता सोअइ रहुतणओ ताव अ सीआ वि हत्थपहृत्थमुही । ताव अ थरइ दहमुहो जाव विसाएण वो तृलिज्जइ धीरम् ॥ ४३॥

काव्यमाला।

[तावच्छोचते रघुतनयस्तावच सीतापि हस्तपर्यस्तमुखी । तावच भ्रियते दशमुखो यावद्विषादेन वस्तुल्यते धैर्यम् ॥]

रामस्तावदेव सीतानिमित्तं शोचते तावत्सीतापि चिन्तया हस्तविन्यस्तमुखी । विराहिणी हस्ते मुखमारोप्य चिन्तयतीति समाचारः । तावच रावणो प्रियते जीवित यावशुष्माकं धेर्ये सीतोद्धाराय स्थिरतारूपं विधादेनानध्यवसायमूलकमनस्तापेन तुल्यते सहशीक्रियते । तथा च युष्मद्धैर्यविधादाविदानीं सत्प्रतिपक्षिताविति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेकमिप न जनयतः । यदेव त्वधिकवलं स्यात्तदेव स्वकार्यं जनयेत् । तथा सति यदि विधादं
जित्वा धेर्यं वर्तत तदा रामशोचनसीतासंतापरावणजीवितानामभावोऽपि भवेदिति भावः ।
तुल्यते उत्क्षिप्यते वा ॥

प्रकृतकार्योन्मुखा अपि वयं यदि विषण्णत्वेन ज्ञातास्तदा तथैवास्तु दर्यतामितरः

कतरस्तत्कुर्यादित्यत आह—

अण्णो अण्णस्स मणो तुम्ह ण आणे अणाहिओ मह अप्पा । णिव्वण्णन्तस्स इमं दररूढवणप्पसाहणं हणुमन्तम् ॥ ४४॥ [अन्यदन्यस्य मनो युष्माकं न जानेऽनाधिर्ममात्मा ।

निर्वर्णयत इमं दररूढत्रणप्रसाधनं हनूमन्तम् ॥]

अन्यस्य मनोऽन्यत् स्वमनसो भित्रम् । अतो युष्माकं मनो न जाने । स्विचत्तसाक्षिकमेव स्वयं ज्ञायते । ततो युद्धादिकं कर्तुमकर्तु वा युष्माकं चित्ते किमस्तीति न
जानामि । किं तु भवन्त एव जानन्ति । मम पुनरात्मा अनाधिर्भवद्भिविना कार्य कथं
सिद्धयेदित्यन्तर्व्ययाशून्यः । कुत इत्यत आह—मम किंभूतस्य । दररूढः किंचित्संधुक्षितोऽक्षयुद्धकालीनो त्रण एव प्रसाधनमलंकरणं यस्य निर्जितविपक्षत्वात् । एतादृशं हनुमन्तं निर्वर्णयतः पश्यतः । तथा च भवतामौदास्येऽपि ज्ञातप्रकृतकार्यसामध्यों वचनस्यो
हन्मानेव साधयेदित्यध्यवसायवानस्मि । ततस्तमेव मानयिष्यामीति भावः । भवन्तस्त्वकृतकार्यत्वादक्षतत्वाच निर्भूषणा एव स्युरिति तात्पर्यम् । यद्वा खङ्गायभिघातेन वपुरिदं
वैक्ठव्यमासादयेदित्यत आह—अण्णो अण्णस्तेति । अयमर्थः—युष्माकं मनो न जाने
क्षतादिशङ्कया युद्धं प्रत्याधिविशिष्टमाधिशून्यं वेति विशिष्टं न जानामीत्यर्थः । अन्यदन्यस्य मनः । यतः मम पुनरात्मा युद्धं प्रत्यनाधिरन्तर्व्यथाशून्यः । किंभूतस्य । तथाभूतं
हनूमन्तं निर्वर्णयतः। तथा च युद्धे शौर्यचिद्धं क्षतमदृष्टलभ्यमिति तदेवाकाङ्कामीति भावः॥

तर्ह्यस्माकमसंमानेन का क्षतिरित्यत आह—

पिडविक्सस अ लिच्छिअं आसाएन्तएणं णिअअकुलस्स अ कित्तिअं आसाएन्तएणम् । मरणं पि वरं लद्धअं णअणिम्माणएणं पुरिसेण चिरं जीविअं ण अ णिम्माणएणम् ॥ ४५॥ [प्रतिपक्षस्य च लक्ष्मीमास्त्रादयता निजककुलस्य च कीर्तिमासादयता। मरणमपि वरं लब्धकं नयनिर्मापकेण पुरुपेण चिरं जीवितं न च निर्मानकेन ॥]

प्रतिपक्षस्य लक्ष्मीमास्वादयता हठादाच्छियोपभुत्ताने । एतेन बाहुबलमुक्तम् । एवं निजकुलक्रमागतां कीर्तिमासादयता लभमानेन । एतेनाभिजनशालित्वम् । एवं नयस्य नीतेनिर्मापक्षण । अनेनोत्पथगामित्वविरहः । एवंभूतबहुगुणेनापि पुरुषेण दैवा- विर्मानकेन प्रशस्तमानशृन्येन सता लब्धम् । स्वार्थे कन् । मरणमपि वरं श्राघनीयम् । चस्त्वयें न तु चिरं व्याप्य लब्धं जीवितं वरम् । न श्राघनीयमित्यर्थः । तथा च तथा- विधस्य पुरुषस्य मानविरहे जीवितान्मरणमेव गरिष्ठमिति भवन्तोऽपि तथाविधा मानरक्षणाय यतन्तामिति भावः ॥

भवदसमानादिनप्रशङ्काश्न्यरस्माभिरुपेक्षयानपितिचित्तरितगम्भीरं भवदुक्तं न बुध्यत इत्यत आह-- -

एअ वि सिरीअ दिहुआ के सरलच्छिआए

करकमलस्स अ छिक्कआ केसरलच्छिआए ।

मुज्झन्ति सविण्णाणआ समरसमाणअस्म

एअ समस्मि भणन्तए समरसमाणअस्मि ॥ ४६ ॥

एत्रमाप श्रिया दृष्टकाः के सरलक्ष्याः

करकमलस्य च स्टप्टया केसरलक्ष्या । भुद्यन्ति सविज्ञानकाः समरसंगानदे एवमपि भणति समरसमापके ॥

एवमनेन प्रकारिण माँय भणित सिंत के सिवज्ञानकाः । प्रशंसायां कन् । के प्रशस्त-विज्ञानिविशिष्टाः पुरुषा मुद्धान्ति मोहं गच्छिन्ति उक्तमर्थं नावगच्छिन्ति । अपि तु न केऽपीत्यर्थः । तथा च तथा मया स्पुर्टाकृत्योक्तं यथा सर्व एवावगतवन्त इति भावः । मिवज्ञानकाः कीहशाः । सरले संमुखस्थे अक्षिणां यस्यास्तया सरलाक्ष्या श्रिया लक्ष्म्या य्या अपि । कीहश्या । कर एव कमलं तस्य केसरवह्नक्ष्मीयस्य तेन केसरलक्ष्मया कर-तलभागेन स्पृष्टया । करतलवांत्नयेत्यर्थः । एतावता लक्ष्मयनुराग उक्तः । तथा च मोह-कारणलक्ष्मीसक्तेऽपि ज्ञानवन्तस्तह्नक्ष्मीहरणमस्मत्तः श्रद्धमाना नोपेक्षां कुर्युः । किं तु महक्तमाचरेयुरिति भावः । मिय कीहशे । समरे संमानं ददार्ताति समरसंमानदस्तिस्मन्। तथा च न केवलं पृवलक्ष्मीरक्षामाचमेतत्क्रमणा कि त्वप्रे लक्ष्मांलिक्षरपीत्याश्यः । पुनः कीदरो । समरस्य समापके निर्वाहके । तथा चाक्षमतया मया नोच्यते कि तु नि-देषितासूचनाय । यद्वा समरसमानके समरे साहंकारे । यद्वा समी युद्धे रसमानी यस्य तिस्मन्समरसमानके । मानोऽहंकारः । यद्वा समरश्रमानते समरश्रमेण अनतेऽनाकुले । तथा चानुजीविषु सत्सु स्वामिना कार्ये क्रियत इत्यनौचित्येऽपि मयैव सर्वे निर्वाहणी-यमथ च भवन्तः शासनीया इति भावः ॥

रावणरणे पराजय औत्सिगिक इति मयैव सर्वे निर्वाह्यमिति कथमुच्यत इत्यत आह—

मा सोइज्जड दुहिआ सीआ लोअएणं
णिलिण व्य समोलुग्गआ सीआलोअएणम् ।
दुहिए राह्वहिअए कामइलन्तअस्मि
जीविअस्मि अहिलोहिआ का मइलन्तअस्मि ॥ ४७ ॥

[मा शोच्यतां दुःखिता सीता छोककेन निर्ह्माव समवरुग्णा शीताछोकेन । दुःखिते राघवहृदये कामक्काम्यमाने जीवितकेऽभिछोभिका का मिछनायमाने ॥]

सीता लोकेन राक्षसवसती कथं स्थास्यति किं वा भविष्यतीति मा शोच्यताम् । रावणो मया मारणीय एवेति भावः । किंभूता । राघवहृदये दुःखिते सित दुःखिता । म-द्विक्षेषेण रामहृदि दुःखं भवतीति कृत्वा दुःखवतीत्यर्थः । केव । शीत आलोकः किरणो यस्य तेन शीतालोकेन चन्द्रमसा । यद्वा शीतस्य हिमस्यालोको दर्शनं यिस्मस्तेन हिम-र्तुना समवरुग्णा म्लानीकृता निल्नीव । यथेरथंभूता पश्चिनी लोकेन शोच्यते तथा सी-तापि मा शोच्यतामिति व्यतिरेकं हृष्टान्तः । यद्वा निल्नीव दुःखितेत्यन्वयः । अथा-प्रिमगलितके दुहिए राह्वहिअए इति प्रतीकेन सह योजना । तथा हि सीतोद्धारव्य-प्रतया राघवहृदये दुःखिते सत्यस्माकं जीविते काभिलोमिकामिलोभः । भावे ण्वुल् । तथा च यदि राघवहृदयं दुःखितं तदास्मामिजीवितव्यमेव न । रणे तु यदि मरणं तदा परार्थमिति यशो रामदुःखदर्शनाभावश्च । यदि तु जयस्तदा रामदुःखत्यागः प्रत्युपकारः स्वजीवनं च सिद्धमेवेति तदेव कर्तुमुचितमिति भावः । राघवहृदये किंभूते । सीतावि-श्रेषात्कामक्काम्यमाने कामेन क्वान्ति नीयमाने । अत एव मलिनायमाने प्रकाशाभावा-रिति भावः ॥

चन्दअ व्व मेहमइलिए रअणीसारअस्मि क् कमलअस्मि व हिमडडूए रअणीसारअस्मि । दुहिए राहवहिअअए भमरोअत्तअम्मि कुसुमम्मि व पव्वाअए भमरोअत्तअम्मि ॥ ४८ ॥

> [चन्द्र इव मेघमिलिनिते रजनीसारके कमल इव हिमदग्धे रजोनिःसारके । दुःखिते राघबहृदये श्रमरोदितव्ये कुसुम इव प्रवाणे श्रमरापवर्तितव्ये ॥]

राधवहरये पुनः किंम्ते । अमरोदितव्ये धारोदात्तत्वेन रोदनाभावनिश्चयेऽपि मोहद्दशायामाकि सम्केन अमेण सांते कार्सात्यादि रोदितव्यं रोदनं यत्र ताहरो । संकटोत्तीर्णविश्विष्टवन्धुप्राप्तिकार्छानरोदनवद्भावनावशोपस्थापितसीताप्राप्तिअमेण रोदितव्यं यत्रेति
वा । हदये किस्मिन्नव । मेघमिलिनिते मेघच्छने चन्द्र इव । सीतापहारचिन्ताकलिक्कतत्वात् । चन्द्रे कीहिश । रजनीसारके रजनीं सारयति ज्योरस्या श्रेष्टीकरोतीति रजनीसारकस्तिसमन् । रजनीसारं सुरतं ददातीति रजनीसारदस्तिसमन्वा । चन्द्रोदये सुरतोद्रेकात् । तथा च तथाविधोज्जवलं चन्द्रविभिनंलं राघवहदयं सत्वप्रधानमि मेघतुव्यचिन्तया तिरोहितमभृदिति भावः । एवं हिमेन दग्धे कमल इव सौरभादिवर्द्धयादिगुपविरहाद्दिवसे यथाकथंचिह्रोकलज्जया प्रकृतकार्योद्योगेन च मनसः प्रकाशेऽपि निशि
परुद्धजानकी विग्रहेण निरुद्धवृत्तिकतया संकुचितत्वाच । कमले किंभूते । रजोनिःसारके
रजः परागस्तिशिःसरणहेतो । हिमदग्धतया पत्राद्यभावेन परागस्खलनात् । अथवा रजो
धृलिस्तद्विःसारेऽप्रयोजने । मकरन्दादिशुन्यत्वात् । निन्दायां कन् । एवं च प्रवाण
शुष्के कुसुम इव नीरसत्वाद्दैन्येन म्लानत्वाच । किंभूते कुसुमे । अमरापवितितव्ये अमराणामपवितितव्यमपवर्तनं यस्मात्तत्र । अमरत्यक्तव्य इत्यथः ॥ युगमकम् ॥

यदि व्यवसायो न कर्तव्यस्तदा वीररताः स्त्रियोऽपि विरज्येयुरिति प्रश्चतिहेतुत्वेन स्मारियतुं गृहगमनप्रस्तावेन भायावृत्तान्तमुपदर्शयन्प्रकृतमुपसंहरति---

कड्आ णु विरह्विर्डअदोव्बल्लपसाहणुज्झिआहरणाई । णीसासवसपहोलिरलम्बालअमलिअपम्हलक्ञोलाई ॥ ४९ ॥ पिहुलणिअम्बञ्जलक्खिलिआसिढिलबलअविबङ्ण्णबाहुलआई । दच्छाम परिअणत्युअकअपेसणलज्जिआ पिअकलत्ताई ॥ ५० ॥ (जुरगअम्)

[कदा नु विरह्विरचितदोवस्यप्रसाधनीव्झिताभरणानि । निःश्वासवशप्रधृर्णनशीललभ्वालकगृदितपक्ष्मलकपोलानि ॥ पृथुलनितम्बतलस्खलितशिथिलवलयविप्रकीर्णवाहुलतानि । द्रक्ष्यामः परिजनस्तुतऋतप्रेषणलिजताः प्रियकलत्राणि ॥]

(युग्मकम्)

नु संबोधने । हे वानराः, यदि भवद्भिश्विरमत्रेव विलम्बः कियते तदा वयं प्रियकलन्त्राणि कदा द्रक्ष्याम इत्युत्तरस्कन्थकेनान्वयः । कीदशानि । विरहेण विरचितं यद्दैर्विल्यमङ्काश्ये तद्रूपं यत्प्रसाधनमलंकारस्तेनोज्झितानि त्यक्तान्याभरणानि यैस्तानि । दौ-विल्यन्विक्यने आभरणत्यागे स्वस्त्रीणां कार्श्यायवस्थान्तरप्राप्त्या शोभाविशेषो जायत इति दौर्बल्यस्पालंकरणकृतपुनरुक्तिनिबन्धनत्वेनोत्प्रेक्षाव्यिक्षतानेन । एवं निःश्वासस्यान्स्मदादिहेतुकेन प्राक्कालीनदुःखानुभवनिबन्धनेनेदानीमप्येते दृष्टा इति मनःसंवेगविशेषणजनितस्य वशा आयत्ता अनुवर्तिनः अत एव प्रघूर्णनशीला दिशिदिशि गामिनोऽसंयतत्वेन लम्बा येऽलकाः कुन्तलास्तर्मृदितौ स्पृष्टौ पक्ष्मलौ विष्ठभागमनेन भावोदयाज्जातपुलको कपोलौ येपां तानीति साध्वीत्वमासामुक्तम् । पुनः किभूतानि । नितम्बे बाहू विष्टभ्य तिष्ठतीति वानरजातिस्वाभाव्यम् । तथा च पृथुलिनतम्बतलात्सखिलते दौर्वल्यात्प्रशिवला विरलीभूता वलया यत्र तथाभूते । परिरम्भणाय विप्रक्रीणे उत्क्षिते बाहुलते लन्ताकारौ बाहू यस्तानि । वयं किभूताः । परिजनैः स्तुतं तासामग्रे प्रकाशितं कृतमस्मा-भिनिष्पादितं यत्प्रेषणमाज्ञा तेन लिन्द्रिताः । स्वप्रकर्षस्तुतौ स्वस्य लज्जा भवतीति भावः ॥ युग्मकम् ॥

अथ सुत्रीवप्रतिज्ञावर्णनाय प्रस्तौति— इअ जाहे भण्णन्तं ण चलइ चिन्ताभरोसिअन्तसरीरम् । आअडूणणिचेट्टं पङ्ककखुत्तं व गअकुलं कइसेण्णम् ॥ ५१॥ तो फुडसहुद्धाइअवणदवभरिअगिरिकंदराआरमुहो । रिउविकसमसहन्तो जम्पइ वाणरवई पुणो वि हसन्तो ॥ ५२॥ (जुग्गअम्)

[इति यदा प्रभण्यमानं न चलित चिन्ताभरावसीदच्छरीरम् । आकर्षणनिश्चेष्टं पङ्कमग्नमिव गजकुलं किपसैन्यम् ॥ ततः स्फुटशब्दोद्धावितवनदवभृतगिरिकंदराकारमुखः । रिपुविक्रममसहमानो जल्पति वानरपितः पुनरिप हसन् ॥

(युग्मकम्)

इत्यंनन प्रकारेण प्रभण्यमानं कपिसैन्यं यदा न चलति न स्पन्दतेऽपि तदा वानरपतिः

१. 'युग्मकम्' इति मृलपुस्तके नास्ति.

सुप्रीवो हसन्नर्थात्क्रोधेन पुनरिप जल्पतीत्पिष्रमस्कन्धकेन समन्वयः । किपिसैन्यं कीहक् । कि स्यादिति चिन्ताभरेणावसीदत्क्वशीभवच्छरीरं यस्य तत् । एवमाकर्षणे समुद्रलङ्घना-याद्वाने सित निश्चेष्टं किं कर्तव्यविमूहम् । किमित्र । गजंकुलभित्र । यथा पङ्कममं गजकुलं न चलित तदिप चिन्तावसन्त्रवपुराकर्षणे सित निःस्पन्दं महाकायत्वादित्यर्थः । वानर-पितः कीहक् । स्फुटः शब्दो यस्य ताहगुद्धावितः प्रसरणशीलो यो वनदवस्तेन भृता पूर्णा या गिरिकंदरा तदाकारमुखो मुखव्यादानाज्जल्पन् । पाकज(१)शब्दयोर्मुखाभ्य-न्तरलौहित्यवनदवयोर्मुखकंदरयोश्च साम्यम् ॥ युरमकम् ॥

अथैकादशभिः कपीनामुत्तेजकं सुत्रीवप्रतिज्ञावचनमाह—

इअ अत्थिरसामत्थे अण्णस्स वि परिअणस्मि को आसङ्घो । तत्थ वि णाम दहमुहो तस्स ठिओ एस पडिहडो मज्झ भुओ॥५३॥

[इत्यस्थिरसामर्थ्येऽन्यस्यापि परिजने कोऽध्यवसायः(आसङ्गः) । तत्रापि नाम दशमुखस्तस्य स्थित एप प्रतिभटो मम भुजः ॥]

इस्तेन प्रकारेणास्थिरं सामर्थ्यं यस्य तिस्मिन्परिजनेऽन्यस्यापि श्रत्रोरिष कोऽध्यव-सायः । अपि तु न कोऽपि । यथा मम परिजनो गृहं गत्वा सामर्थ्यं प्रकाशयित युद्ध-भूमावनध्यवसायवांस्तथा रावणस्यापीत्यर्थः । तेन कि स्यादित्यत आह—तत्रापि शत्रोः परिजनेष्वनध्यवसायेऽपि नाम संभाव्यते शङ्कवते । स रावणो मदान्धो दर्पशीलश्च तथा च परिजनानस्महृष्टान्तेनाध्यवसायादुपेक्यास्मानुपगतानवेत्य स्वयमागच्छेदतस्तस्य प्रति-भट एप मम भुज इति बाहुमुखम्य दर्शयित । तथा चातःपरं भवन्तो मयाप्युपेक्षिताः तेन तु समं भुजमात्रसहायेन मयैव योद्धव्यमिति भावः ॥

अथ च भवझवसायं विनापि मझवसायेनैव समुद्रलह्वनं स्यादित्याह—
अवहोआसम्मि महं हत्थअलाहअदलन्तपत्थिअसलिलो ।
जा ण णिअत्तइ उअही बोलीणं ताव होउ वाणरसेण्णम् ॥५४॥

[उभयावकाशे मम हस्ततलाहतदलत्प्रस्थितसलिलः । यावन निवर्तते उद्धिव्यतिकान्तं तावद्भवति वानरसैन्यम् ॥]

उभयावकारो उभयपार्थे मम हस्ततलेन चेपेटेनाहतं ताडितं सहलिं हुधा भवत् अत एव प्रस्थितं गतं सलिलं यस्य ताहरा उद्धिर्यावत्र निवर्तते भिन्नमुभयजलं न निभीलिति तावद्वानरसैन्यं जलशून्यजलिधवर्षमा व्यतिक्रान्तं पारमुत्तीर्णं भवतु । एतावता विल-म्बसाध्यस्य पारगमनस्य द्विधाभूतजलिमलनपूर्वकालीनत्वोक्तिजलयोरितदूरगमनं विना नोपपद्यत इति प्रहारप्रकर्षः किं वा कपीनामेव संचारशैष्ट्यमिति ध्येयम् ॥ प्रकारान्तरमाह— अहिआणं तोसिहरे धरिअं मलअगिरिणो हसन्तो सिहरे । गुरुभरविसअंसेणं णेज्जामि भुएण जोअणसअं सेणम् ॥ ५५॥ [आहितानां तोषहरे धृतां मलयगिरेईसन्शिखरे ।

-गुरुभरविषमांसेन नयामि भुजेन योजनशतं सेनाम् ॥]

अहं सेनां भुजेन योजनशतं नयामि । बाहुनैवोत्तोल्य समुद्रपारमुत्तारयामीत्यर्थः । भुजेन कीदशेन । गुरुणा भरेण सेनोद्वहनगारवेण विषम ईषत्रतोत्रतोंऽसो मूलं यस्य तेन । विषदो निर्मल इति विषदां सेनां वा । एतेन स्ववलाधिक्यमुक्तम् । सेनां कीदशीम् । अहितानां रक्षसां तोषहरे भयहेतुवानरसद्भावात्संतोषहारिणि मलयगिरिशिखरे धृतां स्थापिताम् । अथवा मलयशिखरे धृतां पारनयनाय गृहीतामित्यर्थः ॥

स्वकार्य स्वेनैव साधियतुमईमित्याह—

समुहमिलिएकमेके को इर आसण्णसंसअस्मि सहाओ । जाव ण दिज्जइ दिट्ठी काअव्वं दाव होइ चिरणिव्वृदम् ॥ ५६ ॥

[संमुखमिलितैकैकस्मिन्कः किलासन्नसंशये सहायः।

यावन दीयते दृष्टिः कर्तव्यं तावद्भवति चिरनिर्व्यूढम् ॥]

भयेन संमुखं मिलितमेकैकं परस्परं यत्र ताहिश प्राणसंशये कः किल सहायो द्वितीयः। अपि तुन कोऽपि। तत्र सर्वमात्मेनव प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाह—याव-कार्ये आत्मना दृष्टिर्न दीयते तावत्कर्तव्यं कार्य चिरं व्याप्य निर्व्यूटं निर्वृतं भवति। अपि तुन भवतीति काका लभ्यते। तथा च मत्कार्ये रावणवये मयेव दृष्टिर्देया न भवन्तोऽभियोज्या इति भावः॥

अथ प्रकारान्तरेण स्वपौरुषमाह-

अह व महण्णवहुत्तं पत्थन्तस्स गअणं महं ण वहुत्तम् ।
हिरवसामिसवत्तं हन्तूण व णिव्वुओ वसामि सवत्तम् ॥ ५७॥
[अथवा महार्णवाभिमुखं प्रतिष्ठमानस्य गगनं मम न प्रभूतम् ।
हिथवामिपपात्रं हत्वेव निर्वृतो वसामि सपत्नम् ॥]

अथवा पक्षान्तरे । महार्णवः समुद्रस्तदिभमुखं प्रस्थितस्य मम गगनं न प्रभूतं न महत् । मत्संचारे तदिप स्वल्पिमत्यर्थः । अथाहं सपत्नं रावणं हत्वा निर्देत इव सुखित
इव वसामि । कीदृशं रावणम् । रुधिरं च वसा चामिषं च तेषां पात्रमाश्रयम् । कोमठरेहं न तु वज्रदेहिमित्यर्थः । यद्वा रुधिरवसामिपाणि पिवन्तीति रुधिरवसामिपपास्तांख्यायते रक्षति तं रुधिरवसामिपपत्रम् । केचित्तु —अथवा महार्णवाभिमुखं प्रार्थयतो गमनं
मम न प्रभुत्वमिति संस्कृत्य अपि तु प्रभुत्वमेवेत्यर्थमाहुः ॥

अथ शरीरस्य लाघवमुक्त्वा गौरवमाह—

णिसुढिज्जन्तभुअंगं मा मुज्झह सह सरोसचलणकन्तम् । जत्तो णमइ महिअलं तत्तो णाम सअलो पअट्टउ उअही ॥ ५८॥

[निपात्यमानभुजंगं मा मुद्धत मम सरोषचरणाकान्तम् । यतो नमति महीतलं ततो नाम सकलः प्रवर्ततामुद्धिः ॥]

हे वानराः, मा मुद्यत समुद्रः कथं संतरणीय इति मोहं मा गच्छत । यद्वा मदुक्ती मोहं संशयं मा कुरुत । मयोच्यमानं सत्यमेविति भावः । मम सरोपं यथा स्यादेवं चरणाभ्यां चलनेन संचारेण वा आकान्तं सत् यतो यत्र महीतलं नमत्यभो गच्छिति । नाम संभावनायाम् । ततस्तत्र सकलः समुद्रः प्रवर्तताम् । नमने हेतुमाह—महीतलं कीहक् । निपात्यमानो भुजंगः शेषो यस्मात्तत् । अयं भावः—मिय सकोभं चलित चरणभरादवनमन्त्यां भूमौ शेषो महीमपहायाथो गच्छेदथ मही तदुपरि पतेदेवमुक्तरोक्तर-मिति वर्तमानार्थकशानच्यत्य्येन बोत्यते । तथा च तथा पृथिवी नमेबथा निम्नतोत्क-षण सकलजलप्रवेशाक्तवे समुद्रः स्थात् । अथोन्नस्य तुच्छीभूतेन समुद्रक्षातेन कपयः पारमुक्तरन्तिति भावः ॥

शरीरवलमुक्तवा भुजावलमाह—

ओ जमलक्खम्भेहिँ व धरिएण भुएिहँ मह महोअहिमज्झे । उम्मूलिआइएणं समइञ्छउ विञ्झसंक्रमेण कइवलम् ॥ ५९ ॥

[उत युगेलस्तम्भाभ्यामिव धृतेन भुजाभ्यां मम महोद्धिमध्ये । उन्मूलितानीतेन समितिकामतु विन्ध्यसंक्रमेण किपवलम् ॥]

उत पक्षान्तरे । उन्मूलितेनोत्पाटितेन अथानीतेन विन्ध्यरूपसंक्रमेण कपिवलं सम-तिकामत् । समुद्रमित्यर्थात् । संक्रमघटनप्रकारमाह—कथंभूतेन संक्रमेण युगलस्तम्भा-भ्यामिव मम भुजाभ्यां महोद्रिधमध्ये भृतेन । तथा च जलमध्यनिखातस्तम्भद्वयाकारी मद्राह् भविष्यतस्तदुपरि जलयन्त्रविशेषप्रायो विन्ध्यस्तेन समुद्राधिकमानविन्ध्योत्पाट-नधारणसमर्थत्वेन भुजयोरितमहत्त्वमुक्तम् । 'महोद्रिधपृष्ठे (महोअहिवहे)' इति पाठे म-चरणद्वयावष्टन्धदक्षिणोत्तरतीरद्वयोपरि तिर्यक्पातितस्तम्भद्वयाकारी मद्राहू तदुपरि निर्यक्पातितो विन्ध्यः संक्रम इत्पर्थः । 'संक्रमः क्रमणे सम्यग्वारिसंचारयन्त्रके' ॥

अथ फूत्कारप्रकर्पमाह—

विवलाअन्तभुअंगं उव्वत्तिअजलअरं विहिण्णमहिहरम् । मुह्माकअविहुअजलं पेच्छह रअणाअरं करेमि थलवहम्।। ६०॥ ११ [विपलायमानभुजंगमुद्धतितजलचरं विभिन्नमहीधरम् । मुखमारुतविधुतजलं पश्यत रत्नाकरं करोमि स्थलपथम् ॥]

हे कपयः, पर्यत । तथा च शब्दमात्रेणोच्यत इति न किं त्वर्थतोऽपीति भावः । मु खमारुतेन फूत्कारेण विधुतं जलं यस्मात्तथाभूतं रत्नाकरं स्थलपथं करोमि । जलस्य विक्षिप्तत्वेन तुच्छोभावात्ततः पारमुत्तरतेति भावः । फूत्कारकृतामवस्थामाह—िकंभू-तम् । कुतः किं वृत्तमिति संभ्रमेण विपलायमाना इतस्ततो गामिनः शेषादयो भुजंगा यत्र एवमुद्वतिता विपरीत्य स्थिताः । उपरिगतोदरभागा इति यावत् । तादशा जलचरा म-करादयो यत्र । एवं विभिन्नाः खण्डखण्डीभूता महीधरा मेनाकादयो यत्र तम् ॥

अथ स्वस्य रावणविहारभूमिसुवेठातिक्रमसामध्येन ठङ्कोपमर्दसामध्ये कटाक्षयनाह—

मज्झक्खुन्डिउम्मूलिअभुआभमाइअविमुक्कसेसद्धन्तम् । एत्तोहुत्तसुवेलं तत्तोहुत्तमलअं करेमि समुद्दम् ॥ ६१ ॥

[मध्यखिण्डतोन्मूलितभुजाभाभितिवमुक्तशेषाधीन्तम् । इतोऽभिमुखसुवेलं ततोऽभिमुखमलयं करोमि समुद्रम् ॥]

अहं समुद्रमीदृशं करोमि। एतद्भिमुखः सुवेलो यत्रेत्युत्तराभिमुखसुवेलम्। तद्भिमुखो मलयो यत्रेति सुवेलाभिमुखमलयमित्यर्थः। तथा च मलयसुवेलाभ्यां संक्रमं
बन्नामि तेन पारं गच्छतेति भावः। संक्रमप्रकारमाह—मध्ये खण्डितौ उपिरश्रङ्गादिविषमभागापसारणेन समतासिद्धर्थमुरसेष एवोपिर दिलतौ अथोन्मूलितावुत्पादितौ
तत्रश्च मुजाभ्यां श्रामितौ पूर्वपिश्रमाद्दक्षिणोत्तरायतीकृतौ तथा विमुक्तौ त्यक्तौ शेषौ
संक्रमोद्दृत्तभागौ ययोस्तौ। विमुक्तशेषावर्धान्तौ संक्रमघटकीमूतौ मूलार्धभागौ यत्र
तिमिति समुद्रविशेषणम्, तद्यथा स्यादिति कियाविशेषणं वा। तथा च द्वयोहत्सेषेनोपरिभागं दैर्घ्येण शेषभागं च निरस्य संक्रमो घटनीय इत्यर्थः॥

अथाशयस्यं लङ्कोपमर्दमुद्धाटयनाह—

अह व सुवेलालरगं पेच्छह अज्जेअ भरगरक्खसविखवम् । सीआकिसलअसेसं मज्झ भुआअट्टिअं लअं मिव लङ्कम् ॥ ६२ ॥

[अथवा सुवेलालमां पश्यताचैव भग्नराक्षसविटपाम् । सीताकिसलयशेषां मम भुजाकृष्टां लतामिव लङ्गाम् ॥]

अथवा सुवेलालमां लतामिव लङ्कामधैव मम भुजया आकृष्टां परयत । यथा सु-वेलमंबद्धा काचिन्नता आकृष्यते तथा तत्संबद्धा लङ्कापि मया भुजेनैवात्राकर्षणीया ततः पारगमनव्यापृतिरपि न स्यादिति भावः । आकर्षणे सति लतायाः शाखापत्र-भङ्गो भवतीत्याहः—कीदशीम् । भमाः पितना राक्षसा एव विटपा यस्यास्ताम् । राक्षसा अपि हन्तव्या इत्यर्थः । एव सीतारूपिकसलयावशेषाम् । पशन्तरप्रायराक्षसीनार्माप निपातनादिति भावः । वस्तुतस्तु सुवेलमप्याक्रध्यानयामि तदाक्रपेणे तस्नमां लता-मिव लङ्कामप्यानयामीति गूढो वाक्यार्थः ॥

अथाश्वासकविच्छित्तिमुखेन विशिष्य रावणवधमाह—-

ओ भगगरक्खसदुमं णिहअदसाणणमइन्दसुहसंचारम् । रामाणुराअमत्तो मलेमि लङ्कं वणत्थितं व वणगओ ॥ ६३ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्ये तइओ आसासओ परिसमत्तो॥

[उत भन्न ('अवभन्न'वा) राक्षसहुगां निहतदशाननमृगेन्द्रसुखसंचाराम् । रामानुरागमत्तो मृद्रामि लङ्कां वनस्थलीमिव वनगजः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवर्थे महाकाव्ये स्तीय आश्वासकः परिसमाप्तः ॥

उत पक्षान्तरे । रामानुरागेण मृत्तः साहंकारोऽहं लङ्कां सृद्गामि । तत्रेव गत्वा मर्दयामीत्यर्थः । क इव । वनस्थलीं वनभूमिं मृत्तो वनगज इव । लङ्कां की हशीम् । भमा हतत्वात्पातिता अवभमा इति वा राक्षसा एव द्रुमा यत्र । एवं निहतो दशानन एव सृगेन्द्रस्तेन सुखसंचाराम् । वनभूमार्वाप गजेन्द्रप्रवेशाहुमभङ्को सृगेन्द्रहननाच संचारसा स्थं
भवतीत्यर्थः । अत्र वनगजेन सृगेन्द्रहनने जाति विरोधदोष इति न देश्यम् । कालवर्शन
कदाचित्तथाभावादिति केचित् । दशाननवधस्य रामकर्दकत्वादन्यकर्तको सृगेन्द्रवध्
इत्यपरे । वस्तुतस्तु मइन्द इत्यत्र मदी इति प्रकृतिः । तथा च मदिविशिष्टो मदी मृत्तगजस्तदिन्द्र इत्यर्थः । तेन मृत्तगजयोः सङ्कामे एक नापरस्य हननं संभवत्येवति न जातिविरोधः, न वा सृगेन्द्रापक्षया वनगजस्य न्यूनजातित्वात्स्वस्य रावणादपकर्षः प्रतीयत
इति दूषणमिति तु वयम् ॥

सुत्रीवप्राहिदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य तृतीयाभृदियं शिखा ॥

चतुर्थे आश्वासकः ।

अथ वानराणामुत्तेजनादवस्थान्तरमाह—
अह पढमवअणणिहुअं पच्छा उम्हइअलिजअं कइसेण्णम् ।
सिसदंसणपासुत्तं कमलवणं व दिअसागमेण विवुद्धम् ॥ १॥

[अथ प्रथमवचननिमृतं पश्चाद्वमायितलिकतं किपसैन्यम् । शशिदर्शनप्रसुप्तं कमलवनभिव दिवसागमेन विवुद्धम् ॥]

अथ सुग्रीवस्याहंकारानन्तरं किपसैन्यं विवुद्धं सचेष्टमासीत् । कीदशम् । प्रथमवच-नेन सुग्रीवस्य प्रवोधवाक्येन निभृतं निश्चेष्टम् । प्रेरणामधिगत्य सचिन्तत्वात् । पश्चा-द्वितीयवचनेनोष्मायितं पराहंकारासदिष्णुतया सतेजः । तत एव समानध्यवसायः परै-रवसितः सजातीयस्य च सुग्रीवस्याध्यवसाय इति लिकातम् । अत्रोपमामाह—कमलव-निमव । यथा कमलवनं दिवसागमेन बुध्यति विकसति । कीदक् । शशिद्शनेन रात्री प्रसुप्तं मुद्रितम् । अत्र शशिद्शैनप्रायं सुग्रीवस्य प्रथमवचनम् । प्रभातप्रायं द्वितीयवच-नम् । कमलवनप्रायं कपिसैन्यम् । अन्यदिप सुप्तं जागताति ध्वनिः ॥

अथ कपीनामैकमत्यमाह-

णवरि अ कइहिअआई धुअन्धआरविअडाई गमणुच्छाहो । एको बहुआइ समं गिरिसिहराई अरुणाअवो व्व विलग्गो ॥ २॥

[अनन्तरं च कपिहृदयानि धुतान्धकारिवकटानि गमनोत्साहः । एको बहूनि समं गिरिशिखराण्यरुणातप इव विलयः ॥]

प्रवोधानन्तरं च एक एकाकारो छङ्कां प्रति गमनोत्साही बहूनि कपीनां हृदयानि सममेकदैव विलम्नः । सर्वेऽपि लङ्कागमनसाभिलापा बभूवृरित्यर्थः । हृदयानि किंभू-तानि । धृतेनान्धकारेणानध्यवसायसमृत्येन मोहेन विकटानि व्यक्तानि । उत्साहप्रकाशादिति भावः । दृष्टान्तमाह—ययेको बालातपस्तिमरविरहेण प्रकटानि बहूनि गिरि-शिखराण्येकदैव लगति । अत्रोत्साहस्य तदानीमृत्पन्नमात्रत्वेन कोमलत्वादये दुःसहीश्मविष्णुत्वाचारुणातपसाम्यम् ॥

अथ तेषामुत्साहाधिक्यमाह—

तो दप्पमुह्पसाओ आहत्तो ताण हिअअहसिउज्जोओ । रणविक्रमग्गहत्थो णिअअसहाओ व्य पहरिसो वित्थरिउम् ॥ ३॥

[ततो दर्पमुखपसाद आरब्धस्तेषां हृदयहसितोद्योतः । रणविक्रमाग्रहस्तो निजकस्वभाव इव प्रहर्षो विस्तरितुम् ॥]

तत उत्साहानन्तरं तेषां प्रहर्ष आनन्दो विस्तरितुं विस्तारं गन्तुमारच्धः । निज-कस्त्रभाव-इत प्रकृतिचाञ्चल्यमिवेति सहोपमा । चाञ्चल्यहर्षानुभाविप विस्तरितुमार-च्यावित्यर्थः । प्रहर्षः कीद्दक् । दर्पेण मुखस्य प्रसादो यस्मात्सः । पूर्वमप्रसादः स्थित इति भावः । एवं हृदयाद्यद्धसितं तेनोद्द्यातः प्रकाशो यस्य । हास्यतैलक्षण्येन हर्षस्य पारमाथिकत्वं ज्ञातमिति भावः । एवं रणविक्रमस्याष्ट्रहस्तो हस्तालम्यः । हर्षेण विक्रमो वर्धित इति भावः । चाञ्चल्यमपि दर्पस्य वलस्य मुखप्रसादो मुखप्रसन्नता तद्वप इति स्पन्नस् । यथा मुखप्रसादेन हृदयं ज्ञायते तथा चाञ्चल्येन दर्प इति भावः । एवं हृद्द-यहास्यस्योद्योतो यस्मादिति हास्यप्रकाशकारणम् । रणविक्रमस्य हस्तालम्बो बृद्धिहे-तुत्वादित्यर्थः । 'मनःप्रसादो हर्षः स्याद्भीष्टातिस्तवादिभिः' । 'द्रपोऽहंकार्जा-ययोः' इति विश्वः ॥

अधैकादशभिस्तेषां प्रत्येकमुत्साहचेष्टामाह—

बह्तुद्धअधाउरअं रिसहेण धुआंज्झराहअकआंतअतम् । भिण्णं वामभुअसिरे उम्मूलिअवलिअपण्णअं गिरिसिहरम् ॥ ४॥

[बहुलोद्धतधातुरज ऋपभेण धुतनिर्झराहतकपोलतलम् । भिन्नं वामभुजशिरस्युन्मूलितवलितपन्नगं गिरिशिखरम् ॥]

ऋषभनाम्ना वानरेण गिरिशिखरमेकं दक्षिणहस्तेनोत्पाद्य वामभुजस्य शिरस्यंसं भिन्नं विक्षिप्तं सञ्चिणितमित्यर्थः । सुम्रीवो मदमेऽप्यहंकारमाचरतीति क्रोधः । प्रभुत्वादस्य किमपि कर्तुं न शक्यते इति शिखरः प्रहारेण स्ववपुषि निपातित इति भावः । प्रकृतिचाञ्चल्यमेवेदमिति वा । कीहक् शिखरम् । वहलान्युद्धतानि धातोगेरिकस्य रज्ञांसि यस्मात् । लघुत्वाङ्ग्लिशित्यता गुरुत्वाच्छिला निपतिता इति भावः । एवं धृतेनोच्छिन् लितेन निर्भरेणाहतं क्षालितं कपोलतलं येन । प्रहारसमये त्रीवावलनेन वामकपोलस्य वामांसोपरिगतत्वादिति भावः । एवमुन्मृलिता स्थानादुत्थापिता अत एव विलता वन्क्रीम्य स्थिताः पन्नगा यत्र तदिति प्रहारप्रकर्ष उक्तः । 'भूवादिरसरक्तादिश्वेष्मादिन्वसुधादिषु । वर्तते धातुशब्दोऽयं विशेषाद्वस्मगैरिके ॥'

नीलचेष्टामाह--

पुलजन्भेआअस्वं णीलो परिपुसइ विसमकसणच्छाअम् । हिअअणिहत्तपहरिसं संसिपडिभिण्णवणसंणिहं वच्छअडम् ॥५॥

[पुलकोद्भेदाताम् नीलः परिप्रोञ्छति विषमकृष्णच्छायम् । हृदयनिहृतप्रहृषं शशिप्रतिभिन्नघनसंनिभं वक्षस्तटम् ॥]

नीलो वक्षस्तटं परिप्रोञ्छित वारंवारं पाणिनामृशति । पूर्ववदेव सुप्रीवोक्त्या को-धादुत्साहाचेति भावः । वक्षः कीदृशम् । पुलकोद्भेदेन रणोत्साहसमुत्थरोमाचेन किचि-त्ताम्रम् । वालानां नीलत्वेऽप्यत्रे किचिन्नौहित्यमेव तच्च पुलकोद्भमेन लक्ष्यते । तदुक्तम्— विषमं यथा स्यात्तथा कृष्णच्छायं स्यामम् । किचिन्नौहित्यसत्वेन कृष्णतायां वेषम्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु लोम्नां स्यामत्वेऽप्यन्तस्त्वगवच्छित्रदेशस्य लौहित्यमेव तदुत्पुत्न-तया पुलकेन लक्ष्यते । विषमं निम्नोन्नतं कृष्णच्छायं चेत्यर्थः । एवं हृदये मनिस नि-हितः प्रहर्षो यत्र तत् । तद्धिष्ठानत्वात्तस्य । तत एव वक्षोमर्शनम् । यथा मनिस व- तंते तथा करिष्याम्येवेति भावः । दष्टान्तमाह—पुनः कीदक् । शशिना प्रतिभिन्नः सं-बद्धो यो घनस्तनुल्यम् । हृदयस्थप्रहर्षस्य सत्त्वसमुत्थत्वेन श्वेतत्वाचन्द्रतील्यम् वक्षसः छ॰ ष्णत्वान्मेघतील्यम् । अन्योऽपि ऋद्धो हृदयं मृषतीति ध्वनिः ॥

कुमुदस्य चेष्टामाइ---

विहडन्तोट्टुडडदलं फुरन्तदन्तअरबहलकेसरवअरम् । पहरिसचन्दालोए हसिअं कुमुएण सुरहिगनधुग्गारम् ॥ ६॥

[विघटमानौष्ठपुटदलं स्फुरइन्तकरबहलकेसरप्रकरम् । प्रहर्षचन्द्रालोके हसितं कुमुदेन सुरभिगन्धोद्गारम् ॥]

सुप्रीवोक्त्या क्रोधाचाञ्चल्याच कुमुदेन हिसतं हास्यं कृतम् । विघटमानौ विभिन्नान् वोष्ठपुटौ दलं यत्र तद्यथा स्यात्तथा स्पुरन्तो दन्तकरा एव केसरप्रकरो यत्र तद्यथा स्यात्तथा सुरिभगन्धस्योद्वारो यस्मात्तद्यथा स्यादिति च क्रियाविशेषणम् । तिस्मन्सिति प्रहर्ष एव चन्द्रस्तस्यालोके प्रकाशे सित । तथा च प्रहर्षोद्गमेन कुमुदस्यापि हास्योद्ग-मादोष्ठपुटयोविभागो दन्तकान्तिप्रकाशो मुखात्ताम्बूलादिसौरभनिगमश्च बभूवेति वा-क्यार्थः । ध्वन्यर्थस्तु—प्रकृष्टो हर्षो यस्मादेतादशस्य चन्द्रस्यालोके तेजिस सित कु-मुदं इसित विकसित । तेन तस्योष्ठपुटप्रायदलानां विभागो दन्तरुचिप्रायकेसराणां स्पुरणं सौरभस्य चोद्गमो भवतीति सारम् ॥

मैन्दस्य चेष्टामाइ-

विहरून्तधरणिबन्धो उह्नअभुअक्खेवमुह्ह वेविरविख्वो । विसमपद्धन्तिवसहरो वेहाचन्दणदुमो मह्न्देण धुओ ॥ ७ ॥ [विघटमानधरणिबन्ध उभयभुजक्षेपमुखरवेपनशी हिवटपः । विषमपतिद्विषधरो वेहाचन्दनहुमो मैन्देन धृतः ॥]

मैन्देन वेला समुद्रतीरं तद्वर्ती चन्दनगृक्षो धृतः कम्पितः । कीदक् । विघटमानी धरणिबन्धो यस्य । आन्दोलनेन मूलशैथिल्यात् । एवमुभयभुजाभ्यां क्षेप उत्पाटनोद्य-मनं तेन मुखराः परस्परसंघट्टेन शब्दायमाना अथ च वेपमानाः शाखा यस्य । एवं क-म्पनेन विषमाः स्थाने स्थाने पतन्तो विषधरा यस्मात्तादक् । क्रोधेन प्रहारायोत्पाटितु-मार्बधोऽपि तदः प्रदर्तव्याभावात्पुनरान्दोलित एव न तृत्पाटित इति भावः । चाञ्च-ल्येन वोत्पाट्येवान्दोलित इति केचित् ॥

द्विविदस्य चेष्टामाह-

दिप्पन्तदुरालोभा दिविभस्स सधूमसिहिसिहावत्तिणहा । सोम्मत्तणं ण पत्ता हरिसभरेन्ती वि विसहरस्स व दिट्टी ॥ ८॥ [दीप्यमानदुरालोका द्विविदस्य सधूमिशाखिशिखावर्तनिभा । सौम्यत्वं न प्राप्ता हर्षिभयमाणापि विषधरस्येव दृष्टि: ॥]

द्विवदस्य दृष्टिहर्गेण श्रियमाणापि सौम्यतासामग्रीसस्वेऽपि सौम्यत्वं न प्राप्ता । सु-श्रोबोक्त्या रोपेण दुर्निरीक्ष्यत्वात् । तदुक्तम्—दीप्यमाना रोपोद्गततेजोविशेषमयी अत एव दुरालोका दुर्निरीक्ष्या । पुनः कीदृशी । सधूमशिखिनो यः शिखावर्तस्तिन्नभा त-जुल्या । अत्र विष्ठप्राया दीप्ता दृष्टिर्धूमप्रायस्त्वसीम्यताहेत्द्रृत्ततारकादिच्छविविशेषः । केव । विष्ठपरस्य दृष्टिरिव । यथा सर्पस्य दृष्टिः सौम्यत्वं न प्राप्नोति । अत्रापि दीप्य-मानेत्यादि पृववदेव योज्यम् । स्यामारुणयोविषतज्ज्वालयोदृष्टौ संक्रमात्सधूमविद्वितुल्य-त्वम् । यथा सापराधं द्रष्टुमुद्यतः कालसर्पः प्रतिवन्धकसद्भावे दूराद्यि सक्रोधमालो-कते तथायमिष सुत्रीवं प्रभुरिति किमप्यजल्पन्नुद्धतं द्दर्शेति भावः । उत्साहादेव दृष्टे-रियं चेष्टेति केचित् ॥

शरभचेष्टामाह---

सरहो वि दरिमुहरगअपिडसदण्फुडिअमलअअडपव्भारम् । मुभइ विसअं णाअं मलेइ अङ्गं च रोमविसअण्णाअम् ॥ ९ ॥

[शरभोऽपि दरीमुखोद्गतप्रतिशब्दस्फुटितमल्यतटप्राग्भारम् । मुञ्जति विशदं नादं मृद्रात्यङ्गं च रोपविषार्द्रम् ॥]

शरभोऽपि विशइं नादं मुत्रति । उचैननादेत्यर्थः । अङ्गं च मृद्राति । पाणिना दरं ममर्देत्यर्थः । नादं कीदृशम् । दरीमुखादुद्गत् उत्थितो यः प्रतिशब्दस्तेन स्फुटितो भिन्नो मलयतटस्य प्राग्मार एकदेशो यस्मात् । प्रतिशब्दः कुहरगर्भे प्रविश्यावकाशेनोध्वमु-च्छलतीति मलयस्फुटनेन शब्दोत्कर्ष उक्तः । अङ्गं च कीदृक् । रोप एव विषं व्याकुलीकारसमर्थत्वात्तेनाई तदानीमेव व्याप्तम् । अन्योऽपि विषस्पृष्टं वपुः कण्ड्यमानो मृद्रातीति प्रकृते सुप्रीवोक्त्या रोपात्कृतस्याङ्गमदैनस्य रोपरूपविषस्पर्शनन्यक ब्याकु-तत्वमुरोक्षितम् ॥

निषधस्य चेष्टामाह-

अरुणाअम्बच्छाए तक्खणमेत्तपिडबुद्धपङ्कअसोहे । फुरइ णिसदस्स वि फुटं दिअसस्स मुहम्मि दिणअरो व्व अमरिसो९०

[अरुणाताम्रच्छाये तत्क्षणमात्रप्रतिबुद्धपङ्कजशोभे । स्फुरति निषधस्यापि स्फुटं दिवसस्य मुखे दिनकर इवामर्षः ॥]

निषधस्यापि मुखे स्फुटममर्थः स्फुरित प्रकाशते । दिवसस्य मुखे प्रातिर्दनकर इव । कथंभूते । अरुणः सूर्यसारियस्तद्वदानाम्रा छाया कान्तिर्यस्य तत्र । पक्षे अरुणोद्रमेना-

ताम्रा छाया यस्य तादृशि । एवं तत्क्षणमात्रे प्रतिवुद्धं विकासि यत्पङ्कजं तज्जुल्यशोभे । तदानीमेव निश्चेष्टतापगमे सति प्रकाशोदयात् । पक्षे तत्कालप्रतिवुद्धा पङ्कजानां शोभा यत्रेत्यमर्थस्य प्रातः सूर्यसाम्येनोत्तरकाले दुःसदृत्वं सूच्यते ॥

सुवेणस्य चेष्टामाह-

विअडाहरन्तरालं कअं सुसेणस्स रोसहसिएण फुडम् । उपाअरुह्रिस्अम्बं मज्झप्फुडिअरइमण्डलं मिव वअणम् ॥११॥

[विकटाधरान्तरालं कृतं सुषेणस्य रोषहसितेन स्फुटम् । उत्पातरुधिराताम्नं मध्यस्फुटितरविमण्डलमिव वदनम् ॥]

रोपहासितेन सुपेणस्य मुखं स्फुटं विकासि कृतम् । अत्युद्धटं जातमित्यर्थः । कीहक् । विकटो भयानकोऽधरोष्टस्यान्तरालो मध्यभागो यत्र । हास्यकृतविभागात् । एवमुत्पा-तक्षिरमाकाशादावकस्मादृश्यते तद्वदाताम्रं क्रोधात् । किमिव । मध्ये स्फुटितं द्विधा-स्तं यद्दविमण्डलं तदिव । तद्द्युत्पातक्षिरेणाताम् म् । कदाचित्तत्रापि तद्दर्शनात् । अत्पातक्षरिवमण्डलखण्डद्वयसाम्येनाधरीष्टस्योत्पातक्षिरोपमया लीहित्यस्य च भयान-कत्वेन दर्शकानामतिदुःखद्वं सूचितम् ॥

अङ्गदस्य चेष्टामाह---

हरिसपरिअम्भिएण अ अद्भुष्टसिअरइविम्बअम्बच्छविणा । पुरओहुत्तारम्भो मुहेण दिअसो व्य पाअडो वालिसुओ ॥ १२ ॥

[हर्पपरिजृम्भितेन चार्घोछसितरिविविम्बाताम्रच्छविना । पुरतोऽभिमुखारम्भो मुखेन दिवस इव प्रकटो वालिसुतः ॥]

वालिसुतोऽङ्गदो मुखेन प्रकटो व्यक्कितहृदय आसीत्। न तु चाञ्चल्येनेत्यर्थः। किंभूतेन। हर्षणोत्साहेन परिजृम्भितेन प्रौदिमागतेन। एवमधों ह्वासितमधोंदितं यद्दिमण्डलं तद्वत्ताम्रच्छिविना। क्रोधजन्यारुण्यप्रकर्षात्। तदेवाह—क्रीहक्। पुरतोऽभिमुखोऽम्रतोवर्ता आरम्भ उद्यमो यस्य सः। तथा च पितृव्यस्य गुरोः सुम्रीवस्य वचिस्
किमिप कर्तुं न युज्यत इत्यनुद्धत एव यन्मया कर्तव्यं तद्मे द्रष्टव्यमेव सर्वेरिति मुखारुण्ये व प्रकाशितवानिति भावः। क इव। दिवस इव। यथा दिवसो मुखेन प्रभातेन तिमिर्मःपास्य प्रकटो भवति तद्वत्। मुखेनापि कीहरान। लोकानां हर्षाय जृम्भितेनाधोंदितसूर्येण ताम्रच्छिवना च। दिवसश्च कीहक्। पुरुतोऽभिमुखः प्राच्यिभमुख आरम्भ
उपक्रमो यस्य ताहश इति। इदानीं कोमलत्वेऽप्यमे दिवसवहुःसहत्वं वालिसुतत्वेन
रावणोपमर्दक्षमत्वं च तस्य सूचितम्॥

हनूमदवस्थामाह---

णेच्छइ णिच्यूहमरो लहुअं दप्पुद्धअत्तणं पवणसुओ । कअपेसणस्स सोहइ धीरं चिअ महइ रक्षिखडं वअणिज्जम् ॥ १३॥

[नेच्छिति निर्व्यूढभरो लघुकं दर्पोद्धतत्वं पवनसुतः । कृतप्रेषणस्य शोभते धैर्यमेव महित रक्षितुं वचनीयम् ॥]

पवनसुतो देपेणोद्धसं नेच्छिति । लघुकं यतः । अन्यवानरवचाव्यस्यं न चकार किं तु यथास्थित एव तस्याविसर्थः । कोदक् । निर्व्यूहभरः । निर्वाहितकार्यं इस्यर्थः । मया समुद्रलङ्गनिदिगुरुकार्यं कृतं सर्वे जानन्सेव लघु हास्यादिकं किमिति कर्तव्यमिसाशयः। कृतकार्योऽपि तदानीं पुनः स्ववलाविष्कारं कृतो न कृतवानिस्यत आह—कृतं प्रेषणभी-श्वराज्ञा येन तस्य धैर्यमेव शोभते । तद्धैर्यं तस्य पुरुषस्य वचनीयं वाच्यतामयं स्वगुणा-विष्कारं करोतीति लोकापवादरूपां रिक्षतुमेतरपुरुषं प्रत्यनागन्तुं महित वाञ्छिति । धैर्ये सित सा वाच्यता नायास्थैर्यं सस्यायातीति भावः ॥

सुभीवत्य चेष्टामाह—

णिव्यच्छिओअहिरवं फुडिआहरणिव्यडन्तदाढाहीरम् ।

हसङ कड्दप्पसियअरोसविरज्जन्तलोअणो सुग्गीवो ॥ १४ ॥

[निर्भार्तितोदधिरवं स्फुरिताधरनिर्वल्हंष्ट्राहीरम् । हसति कपिद्र्पप्रशमितरोषविरज्यमानलोचनः सुम्रीवः ॥]

सुशीवो इसित । किपिचेष्टादर्शनेनोत्साहात् । एतद्रथमेव मयोक्तमिति सिद्धकार्यत्वा-दिति भावः । किमित्यकृतकार्येरास्फोटः कियत इत्याशयाद्वा । एतेषां कोपेन मम किं स्यादित्याशयाद्वा । निर्भत्तितो हास्यशब्देन तिरोहितः समुद्रावो येन तद्यथा स्यात् । एवं स्पुरिताधरीष्ठान्निर्वेठत्पृथग्भवद्ंष्ट्राहीरकं दंष्ट्राप्रं यत्र तद्यथा स्यादिति च क्रियाविशे-षणम् । सुप्रीवः कीदक् । किपदर्पेण प्रशमितो यो रोषस्तेन विरज्यमाने विश-ब्दस्याभाववाचकत्वेन रागो लीहित्यं तच्छून्ये लोचने यस्य तथाभूतः । 'सूच्यप्रसदशं स्वरूणं दंष्ट्राप्रं हीरकं विदुः' । दंष्ट्रारूपं हीरं रत्निविशेषो यत्रेति वा ॥

अथ लक्ष्मणस्यावस्थामाह—

णवरि सुमित्तातणओ आसङ्घन्तो गुरुस्स णिअअं च बलम् । ण अ चिन्तेइ ण जम्पइ उअहिं सदसाणणं तणं व गणेन्तो ॥ १५॥

> [अनन्तरं सुमित्रातनयोऽध्यवस्यन्गुरोनिजकं. च बलम् । न च चिन्तयति न जल्पत्युद्धिं सदशाननं तृणमिव गणयन् ॥]

अनन्तरं सुमित्रातनयो लक्ष्मणो न च चिन्तयित न च जल्पित । किं कुर्वन् । दशा-ननसिहतमुद्दिषं त्रणमिव गणयन् । यथा त्रणभक्षे न श्रमस्तथा समुद्रतरणरावणवधयार-पीति मन्यमान इत्यर्थः । एवं गुरो रामस्य निजकं च बलमध्यवस्यन् । न तु वानराणा-मिति भावः । तथा च पराधीनकार्ये चिन्ता जल्पनन्यावृत्तिभैवति स्वाधीनकार्ये स्वा-यत्तिरेविति तात्पर्यम् ॥

अथ रामस्य चेष्टामाह-

रहुणाहस्स वि दिट्टी वाणरवइणो फुरन्तविहुमअय्बम् । वअणं वअणाहि चला कमलं कमलाहि भमरपन्ति व्य गआ ॥१६॥

[रघुनाथस्यापि दृष्टिर्वानरपतेः स्पुरिद्देहुमाताम्रम् । वदनं वदनाचला कमलं कमलाद्रमरपङ्किरिव गता ॥]

रघुनाथस्यापि मुखादृष्टिवीनरपतेः सुग्रीवस्य मुखं गता । किपचेष्टां दृष्ट्रा कीदशीः मुखश्रीरस्येति जिज्ञासया रामेण सुग्रीवमुखं दृष्टमित्यर्थः । मुखं किंभूतम् । स्फुरद्विद्वुमव-दाताम्रम् । स्वभावात्कोपाच । दृष्टिः कीदशी । चला चव्रला । केव । भ्रमरपिक्किरिव । यथैकस्मात्कमलादपरं विद्वुमवत्ताम्रं कमलं भ्रमरपिक्किथणला सती गच्छतीति पिक्किप-देन वारंवारं गतेत्यर्थो गम्यते । रामस्य मुखमेकं कमलमएरं सुग्रीवस्थेत्यर्थः ।।

अथान्यकुळकीकृतस्कन्धकत्रयेण जाम्बवद्वचनं प्रस्तौति— तो वअपरिणामोणअभुमआविलिङ्गमाणिदिट्ठिच्छेहो । आसण्णधवलिमिहिआपरिकखलन्तोसिहिप्पहो व्व महिहरो ॥ १७ ॥ करवारिअकइलोओ सुग्गीविवइण्णभासुरिच्छच्छेहो । जालाहअदुमणिवहो फुलिङ्गपिङ्गलिअमिहहरो व्व वणदवो ॥ १८ ॥ जम्पइ रिच्छाहिवई उण्णामेऊण महिअलद्धन्तणिहम् । खिलअविलिभङ्गदाविअवित्थअबहलवणकंदरं वच्छअछम् ॥ १९ ॥ (अन्यकुलअम्)

> [ततो वयःपरिणामावनतभूविह्यरुध्यमानदृष्टिक्षेपः । आसन्नधवलमेधिकापरिस्खलदोषिधप्रभ इव महीधरः ॥] [करवारितकिपिलोकः सुग्रीविवतीर्णभाखराक्षिक्षेपः । ज्वालाहतद्रुमनिवहः स्फुलिङ्गिपङ्गिलितमहीधर इव वनदवः ॥] [जल्पित ऋक्षाधिपतिरुनमय्य महीतलार्धान्तिनभम् । स्खिलतविलिभङ्गदर्शितविस्तृतवहल्त्रणकंदरं वक्षस्तटम् ॥] (अन्यकुलकम्)

ततस्तद्नन्तरमृक्षाधिपतिर्जाम्नवान् जल्पतीति हृतीयस्कन्धकेन सह योज्यम् । कीदक् । वयःपरिणामेन वार्धकेनावनताभ्यां भ्रविह्नभ्यां रुध्यमाना दृष्टिक्षेपो यस्य सः । वार्धकान्मांसलया भ्रुवा प्रच्छन्नदृष्टिपातः । तमुत्रेक्षते—क इव । महीधर इव । सोऽपि कीहकु । आसन्तया निकटवर्तिन्या मेचिकया स्वल्पमेघेन परिस्खलन्ती छन्नतया यथा-वदप्रकाशमाना ओपधिप्रभा यत्र सः । वार्धकाल्लोमपाकेन धवलमेधिकासाम्यं भ्रवोः, ओषधिप्रभासाम्यं पिङ्गतया दशोः, उचत्वेन इयामत्वेन चाचलसाम्यं जाम्बवतः ॥ पुनः कीहकु । कराभ्यां वारिता औद्धत्यानिवर्तिताः कपिलोका येन । एवं सुप्रीवे वितीर्णो-ऽपितो भास्वरयोरक्ष्णोः क्षेपो येन तादक् । तमेवंभृतं पुनरुत्प्रेक्षते—ज्वालया आहतः स्पृष्टो दुमनिवहो येन । एवं स्फुलिङ्गेः पिङ्गलीकृतो महीधरो येन । एवंभूतो वनदव इव । ज्वालाप्रायो हस्तो, दृक्षप्रायाः कपयः, स्फुलिङ्गप्राया दृष्टिक्षेपाः, महीधरप्रायः सुश्रीवः, क्रोधजन्यकरमुखाद्यारुण्येन वृक्षादिसंबन्धनिबन्धनश्यामरक्तदावानलप्रायो जा-स्ववान् ॥ किं कृत्वा । महीतलस्यार्धान्त एकदेशस्तन्तिभम् । महत्त्वात् । एवं स्वलिता उन्नमनेन विगलिता वलिभङ्गा वार्धकादघोलिम्बनो मांसभङ्गा यत्र एवंभृतम् । अत एव विलभङ्गापगमेन दर्शिता नयनगोचरीकृता विस्तृता व्यापका बहला घनाः । नि-रन्तरा इति यावत् । त्रणा एव गभीरत्वात्कंदरा यत्र तादशं वक्षस्तटमुन्नमय्य । तथा च हृदयोत्रत्या तादशहृदयत्रणोद्धाटनेन स्वस्य बाहुयुद्धकारित्वं शूरत्वं च प्रकाशितमप्रे वक्तव्योपयोगित्वेनेति भावः ॥

वश्यमाणोपयोगित्वेन बहुदिशित्वमात्मनः प्रकाशयत्राह— सन्गं अपारिजाअं कोत्थुहरुच्छिरहिअं महुमहस्स उरम् । स्तुमिरामि मह्णपुरओ अमुद्धअन्दं च हरजडापटभारम् ॥ २०॥ [स्तर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीरिहतं मधुमथनस्योरः । स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥]

अहं समुद्रमथनपूर्व पारिजातशून्यं स्वर्गम् । कौस्तुभेन रुक्ष्म्या च कौस्तुभस्य रु-क्ष्म्या वा रहितं मधुमथनस्योरः । मुग्धो वारुः । तथा च चन्द्रखण्डशून्यं च हरजटायाः प्राग्मारमुपरिभागं समूहं वा स्मरामि । तथा च पारिजाताबुत्पादकसमुद्रमथनसंश्रमे-ऽप्यहं स्थित इति भावः ॥

अथ नरसिंहावतारमि दृष्टवानस्मीत्याह—
भहुमहहत्थिम्म मए णक्खुक्खुिअसरसं महासुरहिअअम् ।
दिट्ठा अणुधावन्ती अक्खितं णिअअहत्थकमलं व सिरी ॥ २१ ॥
[मधुमथनहस्ते मया नखोत्खिण्डितसरसं महासुरहृदयम् ।
दृष्टा अनुधावती आक्षितं निजकहस्तकमलमिव श्रीः ॥

मधुमथनस्य हस्ते मया श्रीर्देष्टा । हिरण्यकशिपोरित्यर्थात् । किंभूता । नखैरुत्खण्डितमतः सरसं छोहितं महासुरस्य तस्यैव हृदयं बुक्करूपं मांसखण्डमनुधावती । हृदयमुत्प्रेक्षते—आक्षिप्तं परमेश्वरेणाक्रम्य गृहीतं निजकहस्तकमलिमव । तथा च यथा
कोऽपि करात्केनापि गृहीतं किमप्याहर्तु गृष्ठलप्त एवानुगच्छति तथा हिरण्यकशिपोर्हृत्पुण्डरीकरूपं कव्यखण्डं हृदयस्थायास्तल्लक्ष्म्या लोहितं हस्तकमलमेव तक्तरिसहो नखेनोत्खायाकृष्टवानिति तत्प्रत्याहर्तुमनुगम्य संबद्धा दैत्यलक्ष्मीरित्युत्पेक्षालभ्यम् । तत्सर्वमिष मया दृष्टिमित स्वस्य तत्पूर्वकालीनत्वमुक्तम् । 'हृदयं मानसे बुक्के' इति विश्वः ॥

अथ सप्ट्युपक्रममि जानामीत्याह— तं च हिरण्णक्खस्स वि सुमिरामि महावराहदाढाभिण्णम् । महिमण्डलं व तुलिअं उक्खअहिअअगिरिबन्धणं वच्छअसम् ॥२२॥

> [तच हिरण्याक्षस्यापि स्मरामि महावराहदंष्ट्राभिन्नम् । महीमण्डलमिव तुलितमुरखातहृदयगिरिबन्धनं वक्षस्तटम् ॥]

अहं तच्च हिरण्याक्षस्यापि दैत्यस्य वक्षस्तटं महावराहदंष्ट्राभित्रं विदारितं सनुलित-मुत्तोलितं स्मरामि । महीमण्डलिमवेति सहोपमा । यथा तदंष्ट्रया तुलितं महीमण्डलं स्मरामि तथेदमपीति । द्वयमिप मद्ग्रे वृत्तमिति भावः । वक्षस्तटं कीहक् । उत्खातमु-न्मूलितं हृदयं बुक्करूपं वक्षोवितं मांसखण्डं तदेव महत्त्वादिरिस्तस्य वन्धनमवष्टम्भो यत्र । तद्वक्षसि दंष्ट्राभित्रे हृत्युण्डरीकखण्डमिप वहिर्गतिमत्यर्थः । महीमण्डलमिप दंष्ट्रयो-रथापनदशायां गिरीणामितस्ततो विशीर्थ पतितत्वादुरखात्गिरियन्धनमभूदिति साम्यम् ॥

- वृद्धोक्तं परिणामसुरसमतस्तदेवाचरणीयिमित्याह— धीरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणसओ अणङ्गो लज्जम् । एकन्तगहिअवक्खो किं सीसड जं ठवेइ वअपरिणासो ॥ २३॥ [धैर्य हराति विषादो विनयं यौवनमदोऽनङ्गो लज्जाम् । एकान्तगृहीतपक्षः किं शिष्यतां यत्थापयित वयःपरिणामः ॥]

एकान्ततस्तत्त्वतो गृहीतः पक्षः सिद्धान्त इद्मित्थमेवेति निर्णयरूपो येन तादशो वयःपरिणामो वार्धकं कर्त्र विषादो धेर्य, यौवनमदो विनयमनङ्गो ठजां हरतीत्येवमा-दिप्रकारेण यत्स्थापयित स्थिरीकसेति । निर्धारयतीति यावत् । तिल्क शिष्यतां कथ्य-ताम् । एतावदेवेत्यवशिष्यतां परिशिष्यतां वा । वार्धके बहुविषयज्ञानेन बहुषु परिच्छेद इति बहुतरत्वादुपदेष्ट्रमशन्यत्वादसंख्यत्वाचेति मावः । तथा च मम सर्वत्र परिच्छेदा-त्मकं शानमिति गच्छंस्त्रणस्पर्शन्यायेन विषादस्य धेर्यनाशकत्वं परिशिपन्भवतां विषादेन धेर्ये नास्तीति कटाक्षयामास । केचित्तु—एकान्ततोऽसाधारण्येन गृहीतः पक्षो येनेति

विषादादित्रयविशेषणं किमपि न तिष्ठतीत्येवंरूपेण वयःपरिणामविशेषणं वा । तथा च विषादो धैर्यमेव यौवनमदो विनयमेवानङ्गो छजामेव हरति वयःपरिणामस्तेषु यस्स्थाप-यति तिस्त्र शिष्यतां परिशिष्यतां वा । अपि तु न किमपि स्थापयति । तथा च विषा-दादित्रयमेकैकमेव धैर्यादिकं हरति वयःपरिणामस्तु त्रितयमपि हरतीति गूढाभिसंधिर-यमित्यर्थमाहुः ॥

वृद्धोपहासः कर्तुं न युज्यत इत्याह-

अणुहूअमुणेअन्व विहडिअविसमक्खरे वि संघडिअत्थे । जोन्वणसूदपहिसए मा अवमण्णह जरापरिणउहावे ॥ २४ ॥

> [अनुभूतज्ञातव्यान्विघटितविषमाक्षरानिप संघटितार्थान् । यौवनमूढप्रहसितानमावमन्यध्वं जरापरिणतोछापान् ॥]

जरया परिणतान् गल्हूप्त्वेनादृदान् । उपहसनीयताप्रयोजकं रूपिमदम् । अथ च परिणतान्हापोहसमर्थानुह्रापान्मा अवमन्यध्वं मा अनास्थाविषयीकुरुत । जरापिरणत-स्योह्णपानिति वा । कीदृशान् । अनुभूतो ज्ञातव्यभागो येषु तान् । मया सर्विमद्मनुभू-योच्यत इति भावः । अथ चानुभृते सति ज्ञातव्यान् । यद्भवचनमनुभवानन्तरं ज्ञायत इति भवद्भित्यनुभूय ज्ञातव्यं यन्मयोक्तमिति तात्पर्यम् । एवं विघटितानि विषमाक्षराण्यप-सिद्धान्तवचनानि येषु । सिद्धान्तसिहतानोत्यर्थः । एवं संघटितोऽर्थो वाच्यो येषां तान् । यद्धा विघटितमेकदेशरिहतमनभिव्यक्तं विषमाक्षरं कठिनाक्षरं येषु तथाभूतानि संघटितार्थान् संघटितवक्तव्यान् । तथा च दन्तादिवेह्वव्येन विषमवर्णानां सम्यगुचारणाभावेऽपि वक्तव्यार्थसुर्श्वेषादवमानना कर्तुं न युज्यत इत्यर्थः । अत एव योवनमूढेरुपहसिन्तान् । यद्धवचनं वर्णविकलत्वेन युवान एवोपहसन्तीत्यर्थः ॥

वानराणां जिनीषादृद्धये सुत्रीवोत्कर्षमुखेन तदपकर्षमाह— तुज्झ भुआसु णिसण्णो हरिसत्थो पटवलो सुराण वि समरे । मारुअलद्धत्थामो ओवग्गइ महिरओ वि ता दिअसअरम् ॥ २५॥

> [तव भुजयोर्निषण्णो हरिसार्थः प्रवलः सुराणामपि समरे । मारुतलब्धस्थामोऽवक्रामति महीरजोऽपि तावदिवसकरम् ॥]

तव भुजयोनिषण्णः कृताश्रयो हरिसार्थः सुराणामिष समरे प्रवलः । सुरानिष जेतुं समर्थे इत्यर्थः । अर्थोन्तरं न्यस्यिति—माहताङ्ग्रव्धः स्थाम स्थैर्ये येन तथाभूतं महीरजो धूलिरिष दिवसकरमवक्रामत्याच्छादयित । समर्थावलम्बेनासमर्था अप्यतिसमर्थानिभम-वन्तीत्यर्थः । प्रकृते माहतप्रायो भवान् धूलिप्रायाः कपयः रविप्रायो रावणः । तथा चेत्थं चाञ्चल्यमाचरन्तु कपयः कार्ये तु भवदवष्टम्भाधीनमेवेति भावः ॥

येन प्रकारेण कार्य भवद्भिः कर्तुमारभ्यते तेन किमिप न सेस्यतीत्याह— किं उण दुप्परिअल्ला मज्जाआइक्समुप्पह्वलिज्जनता । उअहि व्य सारगरुआ घल्आ वि विसंघल्टनित कज्जालावा ॥२६॥

[ार्के पुनर्दुष्परिकछनीया मर्यादातिक्रमोत्पथवल्यमानाः । उद्धय इव सारगुरवो घटिता अपि विसंघटन्ते कार्यालापाः ॥]

कि पुनः किमधिकं वाच्यमित्यर्थः । मयौदातिक्रमेणासत्प्रकारेणोत्पर्थेन अवर्तमेना व-रूयमानाः साध्यमानाः कार्यालापा घटिता अपि सिद्धा अपि विसंघटन्ते असिद्धा भ-विन्त । तथा चासिद्धाः सेत्स्यन्तीति का प्रत्याशेति भावः । किंभूताः । दुष्परिकलनीयाः विसंघटनानन्तरं दुर्घटनीयाः इत्यंकर्तव्यतया दुरवधारणोया वा । एवं सारेण प्रयोजनेन गुरवः । दृष्टान्तयति—उद्धय इव । यथा समुद्रा मर्योदातिक्रमेण वेलालक्षनेनोत्पर्ये व-रूयमानाः प्राप्यमाणाः सन्तो घटिता ऋजुप्रवाहप्रवृत्ता अपि विसंघटन्ते इतस्ततश्वा-रिणो भवन्ति तेऽपि दृष्परिकलनीया दुरवगाहनीयाः । सारेण रत्नादिना गुरवः । तथा च 'सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं' इत्यनुसारेण व्यवहर्तव्यम् ॥

युष्माकं ज्ञानान्मदीयं ज्ञानमधिकमिति मत्परामर्षेण व्यवहर्तव्यमित्याह— पच्चक्खा हि परोक्खं कह वि तुलग्गघिडआहि आगमसुद्धम् । संचालिअणिकम्पं अणुहूआहि वि महं सुअं चिअ गरुअम् ॥ २०॥

[प्रत्यक्षात्परोक्षं कथमपि तुलाप्रघटितादागमशुद्धम् । संचालितनिष्कम्पमनुभूतादपि मम श्रुतमेव गुरु ॥]

युष्माकमनुभूतादनुभवादिष । भावे क्तः । मम श्रुतमेव श्रुतमध्ययनं शास्तं वा तजन्यज्ञानमेव गुरु अधिकम् । अनुभूतात्कीदशात् । प्रत्यक्षात् इन्द्रियप्रत्यासित्तजन्यात् । श्रुतं कीदशम् । परोक्षं इन्द्रियप्रत्यासत्यजन्यम् । एवं कथमपि कादान्तिकतया तुलायं काकतालीयसंवादस्तेन तथ्यायेन घटितादुत्पन्नसंवादात् । आगमेन वेदपुराणादिना शुद्ध-मितसंवादिनिर्धारणरूपम् । तथा च संचालितम् अहार्याप्रामाण्यग्रङ्कादोलायितमपि नि-ष्कम्पमसङ्घत्संवादेन गृहीतप्रामाण्यमिति यथायोग्यमुभयविशेषणम् । तथा च तादशानु-भवस्यानुमानादिजन्यपरोक्षज्ञानापेक्षयान्तरङ्गेन्द्रियप्रत्यासत्तिजन्यत्वेनौत्सर्गिकगौरवसाम-प्रीसत्त्वेऽपि सदोषपुरुषसंवन्धित्वेनौत्सर्गिकश्रमत्वेन कादाचित्कसंवादित्वम् अतस्तद्पे-क्षया मदीयश्रुतजन्यज्ञानस्य परोक्षरूपत्वेऽपि निद्रोषपुरुषप्रणीतागमसाक्षेपत्वेन सर्वथा संवादित्वमिति मदुक्त्यनुसारेण व्यवहर्तव्यमिति समस्ताखण्डलकार्थः ।।

दशकंधरे वैरिणि परस्परिनरपेक्षं सामर्थ्यमप्रयोजकिमिति 'संहितः कार्यसाधिका' इति मदीयश्रुतानुसारेण सर्वे मिलित्वा व्यवहरन्तु न पृथकपृथिगत्याह— जं साहेन्ति समत्था समसारपरक्कमा ण तं णिव्विडिआ । एको पअवेज्ज दढं मिलिआ उण दिणअरा खवेन्ति तिहुअणम् २८ [यत्साधयन्ति समस्ताः समसारपराक्रमा न तं निर्विलिताः। एकः प्रतपेदृढं मिलिता पुनर्दिनकराः क्षपयन्ति त्रिभुवनम्॥]

समी तुल्यो यलपराक्रमी येषां ते समस्ता मिलिताः सन्तो यत्कार्य साधयन्ति निर्वा-हयन्ति अत एव निर्वेलिताः परस्परं पृथकपृथग्भूता एकाकिनः सन्तस्तदेव कार्यं न साधयन्ति । न साधियतुं शक्तुवन्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—एको दिनकरिक्षभुवनं प्रतपेत् प्रतापयेत् परं मिलिताः पुनः समानशीला द्वादश दिनकराः प्रलये त्रैलोक्यमिष क्षपयन्ति भस्मसात्कुर्वन्ति । तथा चैकस्मात्संतापमात्रं मिलितेभ्यस्तु भस्मीभाव एवेत्ये-काकिनैव मया साध्यमितिं सुप्रीवोक्तमनुषङ्गेण दृषितवान् ॥

उत्साहोऽपि देशकालानुसारी फलं जनयतीत्याह—

ओवग्गइ अहिमाणं पिडवक्खस्स वि ण तारिसं देइ भअम् । अमरिसगहिओ व्व सरो विदाइ अभाअसंधिओ उच्छाहो ॥ २९॥

[अवक्रामत्यभिमानं प्रतिपक्षस्यापि न तादृशं ददाति भयम् । अमर्षगृहीत इव शरो विद्रात्यभागसंहित उत्साहः ॥]

अभागे अस्थाने संहितो नियोजित उत्साहो विद्राति कुत्सितो भवति । 'द्रा कुत्सायाम्' धातुः । एवमभिमानं गर्वमास्कन्दित । रात्रोरिप तादशं भयं न जनयित । तथा च स्वाहंकारवर्धकः शत्रुभयजनकश्च फलाविसंवादी उत्साहो विधातव्य इत्यर्थः । क इव । शर इव । यथामर्षेण गृहोतः शरोऽभागेऽनपेणोयस्थाने संहितः सन्विद्राति । लक्षं न विध्यतीत्यर्थः । सोऽपि लक्षमविध्यन्प्रहर्तुरिभमानास्कन्दी । शत्रुभयाजनक-श्च भवति । अत एव निष्फल इति भावः ॥

अतःपरं स्फुटोक्कत्य सुप्रीवं प्रत्याशयमुद्धाटयति-

णेअ तुमे मोत्तव्वं सुद्धु वि तुरिएण धीर पत्थिवचरिअम् । तुरवन्तस्स रविस्स वि मडइज्जइ दक्खिणाअणम्मि पञाओ ॥ ३०॥

> [नैव त्वया मोक्तव्यं सुष्ट्विप त्वरितेन धीर पार्थिवचरितम् । त्वरमाणस्य रवेरिप मृद्यते दक्षिणायने प्रतापः ॥]

हे धीर सुग्रीव, इतरजनवत्त्वरितेन त्वया सुष्ठु अपि शोभनमपि पार्थिवचरितं नैव मोक्तव्यम् । राजानः प्रकृत्या धीरा भवन्तीति राजनीतिर्न त्याज्या । त्वरामहं चेत्क-रोमि तदा कि स्यादित्याशङ्क्षयाह—दक्षिणायने त्वरमाणस्य त्वरितगमनस्य रवेरिप प्र-तापस्तेजो मृद्यते मार्दवं याति । सहिष्णुता विषयो भवतोति यावत् । तथा च यत्र सत्वरतया भवरिपतुरेव गतिरीदशी तत्र का वार्ता तवेति धीरतामवलम्बस्वेति भावः ॥ शत्रुजिगीषया केवलमियमधीरतावलम्ब्यत इत्याशङ्कथ निराकरोति— किं अइराएण इमा अमग्गसमरसुहचिन्तिअकहाहि कआ । पहरिसपणामिअमुही गोत्तकखलणविमण व्व दे जअलच्छी ॥ ३९॥

[िकमितरागेणेयममार्गसमरसुखचिन्तितकथाभिः कृता । प्रहर्षप्रणामितमुखी गोष्ट्रस्खलनिवमना इव ते जयलक्ष्मीः ॥]

कि वितर्के । राग इच्छा द्वेषो वा । तथा च ते त्वया इयं जयलक्ष्मीरितरागेणात्य-न्तयुद्धेच्छया शत्रावितद्वेषेण वा निमित्तेन अमागेंणावरमेंना यदा यत्कर्तुं न युज्यते तदा तदौद्धयकरणरूपेण समरसुखाय चिन्तिताभिर्नुद्धिविषयीक्रताभिरिदानीमाचरिता-हंकारप्रकाशरूपाभिः कथाभिः करणभूताभिगोंत्रस्खलनेन विमना विमनस्का या का-मिनी तादशीव कृता सा । यथा समीपमागच्छन्यपि नायकस्य प्रतीपनायिकायामत्य-नुरागेणामागें आगन्तुकनायिकासांनिध्यादस्थाने सुरतसङ्कामसुखात् पूर्वोत्पन्नाचिन्तिता-भिस्तत्कथाभिः यद्वा अमागेंण परस्त्रीविषयकत्वादवर्त्यना यत्सरतसुखं तेन चिन्तितक-थाभिजांतं गोत्रस्खलनं श्रुत्वा नायकदर्शनात्प्रणामितमुखो त्रीडया मुखनमनात् पुनर्ना-याति तथेयमपि प्रहर्षेण भवदौद्धत्योत्साहरूपेण प्रणामितमवनतीकृतं मुखमुपकमो य-स्यास्तथाभूता स्वल्पदिनसाध्यतया निकटवर्तिन्यपि नागमिष्यतीत्यर्थः। तस्मायदि जय-श्रीरुद्देश्या तदासामेकमौद्धतं नाचरणीयमिति भावः॥

औद्धत्यमात्रैकरसता संप्रति न युज्यत इत्याह-

मा रज्जह रहस चिश्र चन्दस्स वि दाव कुमुअवणणिष्फण्णो । दूरं णिव्वलिअगुणो एकरसस्स कमलेसु विदाइ जसो ॥ ३२॥

[मा रज्यत रमस एव चन्द्रस्यापि तावत्कुमुद्वननिष्पन्नम् । दूरं निर्विलितगुणो एकरसस्य कमलेषु विद्राति यशः ॥]

हे वानराः, रभस एव सङ्गामोत्किलिकायामेव मानुरक्ता भवत तदुत्थामौद्धत्येकरसता-मपहाय विचारपरा भवतेति भावः । एकरसतया को दोष इत्यत आह—चन्द्रस्याप्ये-करसस्य कुमुदमात्रप्रकाशतैकस्वभावस्य तावत्कुमुद्दवेषु निष्पत्रं तत्प्रकाशकत्वेनाख-ण्डितम् एवं दूरं व्याप्य निर्वेलितः पृथम्भ्य प्रकाशितः शैत्यश्चेत्यरुधामयत्वादिगुणो यत्र तथाभूतं यशो जगदाह्मादत्वादिख्यातिः कमलेषु विद्राति कुत्सितं भवति । तद-प्रकाशकत्वेन लोकनिन्दाविषयो भवतीत्यर्थः । तथा च भवतामप्यौद्धत्येकरसताया अ-परित्यागेऽविमृष्यकारितया रावणरणे यशो विद्रास्यतीति भावः ॥

रावणस्य परिजना बलीयांस इति स्वयमेव योद्धमयमुपक्षमः कियत इति सुझीवव-चनमाशङ्कयाह— किं अप्पणा परिअणो परस्स ओ परिअणेण दे पर्डिवक्खो । सोहड् पत्थिज्जन्तो जिआहिमाणस्स किं जअम्मि वि गहणम् ॥३३॥ [किमात्मना परिजनः परस्य उत परिजनेन ते प्रतिपक्षः । शोभते प्रार्थ्यमानो जिताभिमानस्य किं जयेऽपि प्रहणम् ॥]

आत्मना स्वेन परस्य शत्रोः परिजनः प्रार्थ्यमानोऽवरुध्यमानः कि शोभते । उत पक्षान्तरे । तव परिजनेनानुचरेण प्रार्थ्यमानोऽवरुध्यमानः प्रतिपक्षः शोभते । यदि शनुपरिजनो मयावरुध्यस्तदा को दोष इत्यत आह—जिताभिमानस्य असमेन समं साम्येनाधःकृताहंकारस्य पुरुषस्य जयेऽपि जाते कि प्रहणं परेषां क आदरः । न्यूनकक्षजन्येन प्रकर्षाभावात् । यद्वा जयेऽपि वस्तुनि क आदरः श्लाघा। स्वस्य यथाहंकारे उपेक्षा तथा जयेऽपीति जयोत्पत्तिर्न स्यादेवेति भावः । तथा च स्वेन शत्रुपरिजनावरोधे तेन जिते स्वस्य क्षतिरपकर्षश्च । स्वेन तु जिते उत्कर्षाभावस्तत्प्रमुसस्ये लाभाभावश्च । स्व-परिजने तु शत्रुसरोधे शत्रुणा जिते परिजनभङ्गेनापकर्षाभावः स्वसत्तया क्षत्यभावश्च । परिजनेस्तु जिते तैरेव प्रतिपक्षो जित इति महानुस्कर्षो लाभश्चेति स्वयमहंकारमवलम्ब्य स्थीयताम् परिजना एव सर्व करिष्यन्तीति समस्तखण्डलकार्थः । 'प्रार्थितः शत्रुसंरुद्धे याचितेऽभिहितेऽपि च ।' 'प्रहणं त्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम् ॥'

उत्कर्षमुखेनापकर्षे प्रदर्शयन्सुप्रीवं निवर्तयन्नाह—

हणुमन्ताइसएणं हणुमन्तमुहाण वाणराण अ वहणा । धीर अणिव्वलिअजसं काअव्वं किं तुमे वि मारुइसरिसम् ॥ ३४॥

[ह्नुमद्तिशयितेन ह्नुमन्मुखानां वानराणां च पत्या । भीर अनिर्विलतयशः कर्तव्यं किं त्वयापि मारुतिसदृशम् ॥]

हे धीर पण्डित धेर्यशीलवन्, त्वयापि कि माहतिसदृशं कर्तव्यं समुद्रलङ्गादि । हनुमत्सदृशं त्वया कर्तुं न युज्यत इत्यर्थः । कथं न युज्यत इत्यत आह—त्वया कीट्ट-शेन । हनूमत्तोऽधिकेन । कृत इत्यत आह—हनूमत्प्रमुखानां कपीनामीश्वरेण । माहितिसदृशं कीट्टक् । अनिर्वेलितमपृथग्मूतं यशो यहमात् । तथा च प्रभोः परिजनकृतस्य करणे प्रकर्षभावः । प्रत्युताकरणेऽपकर्षं एव । अत एव त्वया माहितिसदृशं कि कर्त-व्यम् । अपि तु न कर्तुं शकनीयम् । अपृथग्मृतं यशो यहमादिति । यतस्तत्कृतसमुद्र-लङ्घनाखपेक्षया किमपि न प्रकर्षहेतुरिति समुद्रलङ्घनं त्वत्कृतमेव कर्मान्तरं तत्सदृशमेव निति गृहोऽभिसंधिरिति सर्वथा स्वयमौद्धत्यानिवर्तस्यात भावः ॥

कार्य तथा व्यवसीयते यथा सिड्यत्येवेत्याह---

कह तिम्म वि लाइज्जइ जिम्म अङ्ग्णिप्सला अदूरपसरिआ । पिंडअम्मि दुमे व्व लआ स चिअ अण्णं पुणो वि लग्गइ आणा ॥३५॥

[कथं तिसमापि लाग्यते यस्मिनदत्तपत्ला अदूरप्रसृता । पितते द्रुम इक्ला सैवान्यं पुनरिप लग्याज्ञा ('पुनिवलगित' वा)॥]

1/4

तिसम्निषः विषये आज्ञा कथं लाग्यते नियुज्यते नियोजयितुं न युक्तित्यर्थः । यहिममधिकरणेन दत्तं फलं कार्यसिद्धियया तथाभूता सतो न दूरं व्याप्य प्रस्ता ख्यातिमुपागता । एवं सित सैव पुनरन्यं पुरुषं लगित । केव । लतेव । यथा लता प्रथमाश्रयीभूतहुमे पितते सित यहिमन्दुमे आरोपिता अदत्तफला अदूरप्रस्ता च सती पुनरन्यहुमे
आरोपणीया भवित । तहिमन्दुमे प्रथमत एव नारोप्यते । यद्वा यथा प्रथमं यहिमनारोपिता अथ पितते तहिमनदत्तफला अप्रसरणशीला च भवित तथा सित पुनरन्यन्नारोपणीया भवितात्यर्थः । तथा च यत्पुरुपेऽपिताज्ञा कार्यप्रसरणाद्यभावेन पुनरन्यन्नापणीया भवित तत्पुरुषे नाप्यत एवेति । त्वय्यप्येवमिवमुष्यकारितया रामाज्ञा तथैव
स्यादिति भावः ॥

रावणवधं प्रति निजसामध्येसंदेहमपाकरिष्णुः पुनरयमौद्धत्यमाचरेदित्याशङ्क्य प्रका-रान्तरेण निवर्तयति—

हन्तुं विमन्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अप्पणा दहनअणम् । किं इच्छिस काउं जे पनअवइ पिअं ति तिपित्रं रहुवइणो ॥ ३६॥

> [हन्तुं विमृग्यन् हन्तुं त्वरितस्यात्मना दश्चवदनम् । किमिच्छसि कर्तुं यत्प्रवगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥]

हे स्वगपते, रघुपतेः प्रियमिद्मिति कृत्वा विष्रियं कर्तुं किमिच्छिसि । किं कुर्वन् । दशवदनं हन्तुं विमृग्यितिच्छन् । रघुपतेः की दशस्य । आत्मना स्वयमेव दशवदनं हन्तुं सत्वरस्य । तथा च त्वत्कर्र्वकरावणवधस्य प्रियत्वेऽपि मयेव रावणो हन्तव्य इति प्रति-शासङ्गरूपतेन विष्रियत्वम् । एवं च तव रावणवधे सामर्थ्यमेव किं तु रामप्रतिशासङ्गरू-पत्वेनाकर्तव्यमिति भावः ॥

अथ रामं प्रति जाम्बदद्यापारेण प्रकृतमुपसंहरति---

इअ णिअमिअसुग्गीवो रामन्तेण विलओ पिआमहतणओ । परिमट्टमेरुसिहरो सूराहिमुहो व्व पलअधूमुप्पीडो ॥ ३७॥

> [इति नियमितसुग्रीवो रामान्तेन विलतः पितामहतनयः । परिमृष्टमेरुशिखरः सूर्याभिमुख इव प्रलयधूमोत्पीडः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण नियमितो नियन्त्रितः सुत्रीवो येन स पितामहतनयो ब्रह्मणः पुत्रो जाम्बवान् रामान्तेन विलतो रामपार्श्वेन वित्रीभूयाभिमुखीभूत इत्यर्थः । प्रलयधूमोरपीड इव यथा प्रलयधूमसमूहः परिमृष्टमास्फालितं मेरुशिखरं येन तथाभूतः सन्सूर्यस्याभिमुखो भवति । स्थिरत्वादुनुङ्गत्वात्किपलत्वाच शिखरप्रायः संप्रीवः । तेजोमयत्वात्सूर्य-प्रायो रामः । श्यामत्वादुत्थितत्वाच धूमप्रायो जाम्बवान् ॥

अथ रामं प्रति जाम्बबद्वाक्यमाह— जरूपइ अ किरणपय्हलफुरन्तदन्तप्पहाणिहाओत्थइअम् । विणअपणअं वहन्तो समुहागअधवलकेसरसङं व मुहम् ॥ ३८ ॥

[जल्पित च किरणपक्ष्मलस्पुरद्दन्तप्रभानिघातावस्तृतम् । विनयप्रणतं वहन्संमुखागतधवलकेसरसटिमव मुखम् ॥]

जाम्बवान् जल्पित च । रामं प्रतीत्पर्यात् । मुखं वहन् । कीद्यम् । किरणेन तेजसा पक्ष्मठा जातपक्ष्मेव पुष्टा अत एव स्फुरन्ती या दन्तप्रभा तस्या निघातेन समूहेन व्याप्तम् । जल्पनसमये दन्तकान्तीनां प्रसरणादिति निक्षोभत्वमुक्तम् । पुनः कीदक् । विनयेन प्रणतं नम्रम् । अनुजीवित्वात् । संमुखागता वठनसमये विपर्यस्य पतिता ध-वठा केसरसटा यत्र तादशमिव । दन्तप्रभाणां शौक्ल्यात्केसरसटात्वेनोत्प्रेक्षणम् ॥

अथ त्रिभिर्वाक्यस्वरूपमाह--

रिक्खिज्जइ तेल्लोकं पलअसमुद्दविहुरा धरिज्जइ वसुद्दा । उअरद्धन्तपहुत्ते विमुहज्जइ साअरे सि विम्हअणिज्जम् ॥ ३९ ॥

[रक्ष्यते त्रेलोक्यं प्रलयसमुद्रविधुरा ध्रियते वसुधा । उदराधीन्तप्रभूते विमुहाते सागर इति विस्मयनीयम् ॥]

हे राम, त्वया त्रैलोक्यं रक्ष्यते । वराहमूर्त्यां प्रलयोद्धेलसमुद्रममा वसुधापि ध्रियते । विश्वंभरमूर्तेः स्वस्योदरैकदेश एव प्रभूते सावकाशं स्थिते समुद्रे पारगमनं कथं स्या-दिति मोहः प्राप्यत इति विस्मयविषयः । तथा च स्वापकृष्टपरिमाणस्य समुद्रस्य पार-गमनमीषत्करमेव भवता कि त्वातमा परं न स्मर्थत इति भावः ॥

ईपत्करत्वमेव स्फुटयति-

धणुवावारस्त रणे कुविअकअन्तणिमिसन्तरणिहस्स तुहम् । फुडविज्जुविलसिअस्स व आरम्भो चिअ ण होइ किं अवसाणम् ४०

[धनुर्व्यापारस्य रणे कुपितकतान्तनिमेषान्तरनिभस्य तव । स्फुटविद्युद्धिलसितस्येवारम्भ एव न भवति किमवसानम् ॥]

तव धनुर्व्यापारस्य रणे आरम्भ उद्यम एव न भवति । प्रतिपक्षाभावात् । तद्म्य-न्तर एव शत्रुक्षयाद्वा । किं पुनरवमानं समाप्तिः । कीदशस्य तव । कुद्धस्य यमस्य नि-मेपान्तरं द्वितीयनिमेषस्त त्तुल्यस्य । एकनिमेपान्तरं यावत्परो निभेषो भवति तावद-भ्यन्तर एव सकलशत्रुनाशादिकार्यनिर्वाहकत्वात् । शत्रुनाशावश्यंभावलाभाय कुपित-पदम् । कस्येव । स्फुटं यद्विद्युद्विलसितं तस्येव । शत्रुसाधने स्वल्पकाले व्याप्यत्वात् । देवानां निमेषाभावात् । ममाधिग्लंकारः ॥ अध्यवसायमुत्पादयति---

णिव्वुब्भइ पलअभरो तीरइ वलवामुहाणलो वि विसहिउम् । दिण्णं जेणेअ तुमे कह काहिइ साअरो तहिं चिअ धीरम् ॥ ४१॥

> [निरुह्यते प्रलयभरस्तीर्यते वडवामुखानलोऽपि विसोद्धम् । दत्तं येनैव त्वया कथं करिष्यति सागरस्तिसम्नेव धैर्यम् ॥]

यतो धेर्यात्सागरेण प्रलयभरो निःशेष उह्यते संपाद्यते । एवं वहवाविहरिप विसोदुं शक्यते तद्धैर्य येनैव त्वया सागराय दत्तं तिसम्निव त्विय रामे सागरः कथं करिष्यति येनागाधतया लिह्नुं न शक्यते । तथा च यथा तुष्टेन त्वया धेर्य दत्तमिति सागरस्यै-ते गुणा वृत्तास्तथा धेर्यधारणतुष्टेन तदपहारोऽपि कर्तुं शक्ष्यत इति विपरीता दोषाः स्युरिति सर्वथा धेर्यमपहास्यतीति भावः ॥

अथ रामस्य कार्यानुकूलं विनयवचनमाह-

तो पाअखदोव्वल्लं पम्हट्टिपिआपओहरप्फरिससुहम् । वच्छं तमालणीलं पुणो पुणो वामकरअलेन मलेन्तो ॥ ४२ ॥ उअहिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गरुअआइ गरुअअम् । रामो वि थिईअ ठिइं भणइ रवेण अ रवं समुप्फुन्दन्तो ॥ ४३ ॥ (जुग्गअम्)

[ततः प्रकटदौर्बल्यं प्रस्मृतिप्रयापयोधरस्पर्शसुखम् । वक्षस्तमालनीलं पुनः पुनर्वामकरतलेन मृद्गत् ॥] [उदधेर्यशसा यशो धैर्य धैर्येण गुरुतया गुरुताम् । रामोऽपि स्थिया स्थिति भणित खेण च खं समाकामन् ॥] (युग्मकम्)

ततो रामोऽपि भणतीत्युत्तरस्कन्धकेन समन्वयः । किं कुर्वन् । वारंवारं वामकरतलेन वक्षो मृहन्मृषन् । वक्षः कीहराम् । प्रकटं दीर्वत्यं यत्र तत् । चिरविरहात् । एवं
प्रस्मृतं विस्मृतं प्रश्नष्टं वा प्रियापयोधरयोः स्पर्शसुखं यत्र ताहक् । एवं तमालवत्रीलम् परिष्काराभावात् । तथा च हे हृदय, समाश्वमिहि जातप्रायस्तवापि दुःखोच्छेद इत्यामर्शने ताल्पयम् । पुनः किं कुर्वन् । स्वीयेन धीरोदात्तत्वादिगुणप्रसूतेन यशसा
उद्येस्तथाविधमेव यशः, स्वीयेन च मर्यादानितकमलक्षणेन धैयेण तथाविधमेव तस्य
धैयम्, प्रानितिकमणीयतालक्षणया च निजया गुरुतया ताहशीमेव तस्य गुरुताम्, उचावचत्वज्ञून्यतारूपयावस्थित्या तद्रूपामेव तस्य स्थिति समाक्रामंत्रघूकुर्वित्रत्यर्थः । तथा चातीव धेर्योदिगुणसंविलतमुक्तवानिति भावः ॥ युग्मकम् ॥

किं तद्वाक्यं तदाह-

दुत्तारम्मि समुद्दे कइलोए विमुहिए ममम्मि विसण्णे । हरिवइ तुमे चिअ इमा दुव्वोज्झा वि अवलम्बिआ कज्जभुरा॥४४॥

[दुस्तारे समुद्रे कापिलोके विमुग्धे मिय विषण्णे । हरिपते त्वय्येवेयं दुर्वाह्याप्यवलम्बिता कार्यधुरा ॥]

हे हरिपते सुमीन, इयं समुद्रछङ्गन्हपा कार्यधुरा दुर्वोद्यापि वोद्रुमशक्यापि त्वय्येवा-वलम्बता त्वत्साध्येव । तदुद्यमः क्रियतामित्यर्थः । तदुपपादकमाह—किस्मन्सित । स-मुद्रे दुस्तरे दुस्तरणीये सित । अत एव किपलोके विमुग्धे पारगमनं कथं स्यादिति मो-हमापन्ने सित । तत एव च मिय विषण्णे किपसाध्यमिदं कार्ये कथं स्यादिति वि-षण्णे सतीत्यर्थः ॥

अथ पुनरपि जाम्बवानुक्तवानित्याह---

धीराहि सारगरुअं अलङ्घणिज्जाहि सासअसमुज्जोअम् । रिच्छाहिवाहि वअणं रअणं रअणाअराहि व समुच्छलिअम् ॥४५॥

[धीरात्सागरगुरुकमलङ्घनीयाच्छाश्वातिकयश उद्दशोतम् । ऋक्षाधिपाद्वचनं रत्नं रत्नाकरादिव समुच्छलितम् ॥]

ऋक्षाधिपाज्जाम्बवतो वचनं समुच्छिलितमाविर्भूतम् । कीदशात् । धीराद्धैर्यशालिनः । एवमछक्षनीयात्परानितिक्रमणीयात् । वचनं कीद्दक् । सारेणार्थेन गुरु अतिशियतम् । एवं शाश्वितकः सार्वेदिको यशस उद्द्योतः प्रकाशो यस्मात् । कस्मात्किमिव । रत्नाकराद्र-र्तमिव । यथा समुद्राद्रत्नमुच्छलतीत्यर्थः । रत्नाकरादपि कीदशात् । धीरादलक्षनी-याच । रत्नमपि कीदशम् । सारेभ्यो धनान्तरेभ्यो गुरुकं महत् । विशेषणान्तरं पूर्ववत् । रत्नानामपि यशःप्रकाशकत्वात् । उपादेयत्वमहाशयत्वाभ्यां वचनजाम्बवतो रत्नसागराभ्यां साम्यम् ॥

अथ पत्रभिरुच्छलितवचनस्वरूपमाह—

जत्थ परमत्थगरुआ ण होन्ति तुम्हारिसा थिरववट्टम्भा । महिहरमुक व्व मही अत्थाअइ तत्थ वित्थरा कज्जधुरा ॥ ४६ ॥

> [यत्र परमार्थगुरवो न भवन्ति युष्टमादृशाः स्थिरव्यवष्टम्भाः । महीधरमुक्तेव मही अस्तायते तत्र विस्तृता कार्यधुरा ॥]

परमार्थतः स्वरूपतो गुरवो महान्तो युष्मादशा यत्र स्थले स्थिरव्यवष्टम्भाः स्थिरा-श्रया न भवन्ति तत्र विस्तीणी कार्यधुरा अस्तायते । कार्यभारो नश्यतीत्युचितिमत्यर्थः । महीव महीधरमुक्ता यथा महीधरेण मुक्ता त्यक्ता विस्तृता मही अस्तायते । वासुिकप्र-भृतिनिःश्वासिनधूता दिग्गजचरणसंक्रमणतिर्यम्रता च क्रचिद्गच्छतीत्यर्थः । तथा च तथा यतनीयं यथा कार्य न नश्यति । प्रकृते भवन्तः स्थिरव्यवष्टम्भा एवेति भावः ॥

कार्यस्य सुखसाध्यतामाइ---

पिडवित्तमेत्तसारं कज्जं थोआवसेसिअं मारुइणा । संपइ जो चेअ उरं देइ पवङ्गाण पिअइ सो चेअ जसम् ॥ ४७॥

> [प्रतिपत्तिमात्रसारं कार्ये स्तोकावशेषितं मारुतिना । संप्राति य एव उरो ददाति प्रवगानां पित्रति स एव यशः ॥]

मारुतिना कार्य स्तोक्षेनाल्पेनावशेषितमीषत्समाप्तव्यं कृतम् । कीदृशम् । प्रतिपत्तिः सीतावार्ताज्ञानं तन्मात्रं सारं मुख्यं प्रयोजनं यत्र । संप्रति वार्ताज्ञाने सित प्रवगानां मध्ये य एव उरो हृदयं ददाति कर्तव्यमिद्मिति प्रतिसंधत्ते स एव यशः पिषत्यास्वादवित । यशोभाजनं भवतीत्यर्थः । तथा च वार्ताज्ञानमेव दुःशकमासीत् तत्प्रकृते हृनूमता निष्पादितमेव । अतःपरं वानराणां विकीर्षामात्रमपेक्षितमिति भावः । य इत्यनिर्धारिनतिक्षेषनिर्देशेन सर्वेषाभेव सामर्थ्यमुक्तम् । हृद्यं भूमौ दत्त्वा जलं पीयत इति कपिनस्वामाव्यमुक्तम् । प्रतिपत्तिः पद्पासौ स्वीकारे गौरवेऽपि च । प्रारम्भे च प्रवीधे च प्रतिपत्तिः प्रयुज्यते ॥' इति विश्वः ॥

इतिकर्तव्यमाह—

ता सन्वे चिअ समअं दुत्तारं पि हणुमन्तसुहवोलीणम् । अन्मत्थेम्ह सुरासुरणिन्वृहन्भत्थणाअगं मअरहरम् ॥ ४८॥

> [तावत्सर्व एव समं दुस्तारमपि हनूमत्सुखन्यातिकान्तम् । अभ्यर्थयामः सुरासुरनिन्यूढाभ्यर्थनादरं मकरगृहम् ॥]

सर्व एव वयं सममेकदैव तावनमकरगृहं समुद्रमध्यर्थयामः । पारगमनोपायमर्थात् । नन्वलङ्कनीय एवायमिति कथमिदमित्यत आह — दुस्तारमिप हन्मता सुखेन व्यतिकान्तं लिङ्कतम् । तथा चास्मजातिलङ्कयः स्यदिवेति भावः । नन्वस्माभिमेहद्भिः समुद्रस्याभ्यर्थना कर्तव्यत्ययुक्तमत आह — पुनः की हश्चम् । सुरासुराभ्यां निर्व्यूटो निष्पादितस्तत्तत्कार्थनिमित्तमभ्यर्थनारूप आदरो यस्य तम् । तथा चास्मदपेक्षयापि महत्तंगः
कृतमिदमिति भावः । यद्वास्माभिरभ्यार्थतोऽपि कथं कुर्योदित्यत आह — सुरासुरयोनिर्व्यूटो निष्पादितोऽभ्यर्थनाया आदरो येन तत् । तत्कार्यनिष्पादनात् । इदमापि तधैवेति भावः ॥

एतद्वैपरीत्ये वैपरीत्यमेव स्वादित्याह-

अह णिकारणगहिअं मए वि अव्मित्थओं ण मोच्छिहि धीरम् । ता पेच्छह बोलीणं विहुओ अहिजन्तणं थलेण कइबलम् ॥ ४९ ॥

[अथ निष्कारणगृहीतं मयाप्यम्यधितो न मोक्ष्यित धैर्यम् । तत्पच्यत व्यतिकान्तं विधुतोदधियन्त्रणं स्थलेन कापेबलम् ॥]

अथ पक्षान्तरे । मयाप्यभ्यधितः समुद्रो निष्कारणं गृहीतं धैर्ये पारगमनव्यलीक-रूपं न मोक्ष्यित ततः स्थलेन व्यतिक्रान्तं समुद्रमुत्तीर्णे किपवलं पश्यत । कीदशम् । विधृतमुद्धिरूपं यन्त्रणं प्रतिरोधकं यस्य तत् । तथा च सत्यस्माभिरेव समुद्रः शोष-णीयः क्षेपणीयो वेति भावः ॥

अवन्ध्यकोपतां दर्शयति-

जत्थ यहं पिंडजत्थो विसिहिइ अण्णस्स कह तिहं चिअ रोसो । दिहिं पांडेइ जिहं दिट्टिविसो तं पुणो ण पेच्छइ विइओ ॥ ५० ॥

[यत्र मम पर्युषितो वत्स्यत्यन्यस्य कथं तस्मिन्नेव रोषः । दृष्टि पातयति यत्र दृष्टिविषस्तं पुनर्न पर्यति द्वितीयः ॥]

यत्र विषये मम रोषः परि सर्वतोभावेनोषितोऽवस्थितस्तत्रैवान्यस्य जनस्य रोषः कथं वत्स्यति । अपि तु न वत्स्यतीत्यर्थः । मयैव तस्य नाशनीयत्वादिति भावः । अ-र्थान्तरं न्यस्यति —यत्र जने दृष्टिविषो दृष्टावेव विषं यस्य ताद्दक्सपों दृष्टि पातयित तं जनं पुनर्द्वितीयो दृष्टिविषो न पश्यति । प्रथमेनैव प्रथमदर्शनात्तस्य भस्मीकृतत्वादि-त्यर्थः । तथा च प्रतिकृत्नमाचरन्समुद्रो ममैव क्रोधात्रङ्क्यतीति रामादिरोषापेक्षापि न स्यात् । तथा सति सुखेन पारमुत्तरिष्याम इति भावः ॥

अय विभीषणागमनेन प्रकृतमुपसंहरत्राह—
ताव अ सहसुप्पण्णा णवाअवालिद्धकसणमिहिआअम्बा ।
यडलप्पहाणुविद्धा आढत्ता दीसिउं णिसिअरच्छाया ॥ ५१ ॥

[तावच सहसोत्पना नवातपाश्चिष्टक्रष्णमेधिकातामा । मेोित मुकुटप्रभानुविद्धा आरब्धा द्रष्टुं निशिचरच्छाया ॥]

तावद्भ्यन्तरे सहसा अतिकितमुत्पन्ना निशिचराणां विभीषणादीनां छाया नभः-स्थितानामेव कान्तिविशेषस्तैर्द्रष्टुमारच्या । यद्वा छाया समुद्रे प्रतिविम्बो भूमावातपा-भावो वा किमेतिदिंति जिज्ञासावशादित्यर्थः । छाया कीहशी । मुकुटस्य प्रभाभिरनुविद्धा संबद्धा । अत एव नवातपेन प्रातःकालीनरविकान्त्या आश्चिष्टा संबद्धा या कृष्णमे- धिका नीलमेघखण्डस्तद्वदाताम्रा । तथा च निशाचरच्छायायाः श्यामत्वेन पद्मरागादि-विशिष्टमुकुटसंबन्धाल्लीहित्येन च बालातपसंबद्धनीलमेघतौल्यं प्रतिबिम्बातपाभावयोरिष तत एव मुकुटप्रभासंपकीदिति भावः । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बेऽर्कयोषिति ॥' अथ तेषामेव दर्शनमाह—

तो गमणवेअमारुअमुहलपडद्धन्तणहणिराइअजलए । पेच्छन्ति रविअरन्तरघोलाविअपिहुलविज्जुले रअणिअरे ॥ ५२ ॥

> [ततो गमनवेगमारुतमुखरपटार्धान्तनभोनिरायतजलदान् । प्रेक्षन्ते रविकरान्तरघूणितपृथुलविद्युतो रजनीचरान् ॥]

ततस्ते वानरा रजनीचरान्प्रेक्षन्ते । कीदशान् । गमनवेगमारुतेन मुखरेः सशब्देः पटाधाँन्तैनेभिस निरायता दीर्घोक्वता जलदा यैस्तान् । भेघानामकितनद्रव्यतया पवन-दीर्घोक्वतपटाधाँन्तानुस्यूतगितकत्वादिति भावः । यद्वा तादशेः पटाधाँन्तैनेभिस नि-राक्वता बिहःस्फोटिता जलदा येभ्यस्तान् । वश्चेरेव मेघानामपाक्वतत्वादित्यर्थः । पुनः कीदशान् । रिवकरान्तरे रिविकरणमध्ये घूणिताः सजातीयसंवलनेन संसगिद्रव्यतया मिथो विमिश्रीकृताः पृथुला विद्युतो यैस्तान् । पटाधाँनतप्रेरितजलदपृथग्भावेन विद्युतां रिविकरणमिश्रणमित्यर्थः ॥

अथ वानराणां संभ्रममाह—

तो णह्अलावडन्ते पलउप्पाअ व्व णिसिअरे अहिलेउम् । उण्णामिअगिरिसिहरं चलिअं महिमण्डलं व वाणरसेण्णम् ॥ ५३ ॥

> [ततो नभस्तलावपततः प्रलयोत्पातानिव निशिचरानभिलवितुम् । उन्नामितगिरिशिखरं चलितं महीमण्डलमिव वानरसैन्यम् ॥]

ततो निशाचरदर्शनानन्तरं निशाचरानभिलिविद्यं च्छेत्तुं उन्नामितमुत्तोलितं गिरि-शिखरं येन तद्वानरसैन्यं चिलतमुत्थितम् । किंभूतान् । नभस्तलादापततः । कानिव । प्रलयकालोत्पातानाकस्मिकधूमकेत्वादीनिव । तेऽपि नभस्तलादेवापतन्ति । प्रकृते चो-रपातायमानविभीषणादिभ्यो राक्षसक्षयः स्यादिति भावः । किमिव । महीमण्डलिमव । यथा कुतिश्चित्कारणान्महीमण्डलं स्वचलनादुन्नामितगिरिशिखरं सचलतीत्यर्थः ॥

अथ विभीषणादीनामवतरणमाह—

ओसुम्मन्तजलहरं विसमद्विभकइबलवलन्तालोअम् । दीसइ भमन्तविहर्खं थाणप्फिडिअसि<u>दि</u>लं पडन्तं व णहम् ॥ ५४ ॥ [अवपालमानजलधरं विषम्स्थितकपिबलवलदालोकम् ।

द्दरयते भ्रमद्विह्नलं स्थानस्फेटितशिथलं पतदिव नभः ॥]

तदानीं नभः पतिदेव दृश्यते । तैरित्यर्थात् । कीदृशम् । अवपात्यमाना निशिचरा-वतरणानुसारेणाधःकियमाणा जलधरा यस्मात् । तथा चावपततोिनशाचरमेघयोः श्यामत्वेन बाहुल्येन च नभःपतनिमव लक्ष्यत इति भावः । एवं विषमस्थितमुपरिप-तनिभया बहिर्विहरवस्थितं यत्कपिवलं तस्य वलत्रालोको दर्शनं यत्र । एवं स्थानादः बस्थितप्रदेशात्स्फेटितमविक्षसं सच्छिथिलमदृष्टम् अत एव अमत्सद्विद्वलं विपर्य-स्तम् । सर्वमिदमौत्प्रेक्षिकम् । अन्यद्पि स्थानात्प्रेरितं शिथिलमूलतया अमित्वा पत्तीति ध्वनिः ॥

अथ हनूमद्यापारमाह—
णविर अ लङ्कादिट्ठो दिट्ठसहाओ विहीसणो मारुइणा |
णिअमेऊण कइवलं वीओदन्तो व्य राह्यस्स उविणओ || ५५ ||
[अनन्तरं च लङ्कादृष्टो दृष्टस्यभावो विभीषणो मारुतिना |
नियम्य किपवलं द्वितीयोदन्त इय राघ्यस्योपनीतः ||]

तेषामागमनोत्तरं मारुतिना विभीषणो राघवस्योपनीतश्च । कुलं नाम च निरुच्य साधुरयं भवदीय इत्युक्त्वा निकटं प्रापित इत्यर्थः । कीहक् । लङ्कायां दृष्टः । एवं दृष्टः स्वभावः प्रकृतिः स्वीयताभावो वा यस्य तथाभूतश्च । एतेन सम्यक् ज्ञातरामभक्ति-रित्युक्तम् । कि कृत्वा । राक्षस इति हन्तुमुखतं किषवलं निवार्य । क इव । सीताया द्वितीय उदन्त इव । एक उदन्तः पूर्वे प्रापितस्तस्मिन्नधिगते यथानन्दोऽभूत्तथामु-ष्मिन्नप्यिथात इति भावः ॥

अथ विभीषणस्य रामचरणप्रणाममाह-

चलणोणअणिहुअस्स अ माणेण व करअलेण से रहुवइणा । उण्णामिअं णणु सिरं जाअं रक्खसउलाहि दूरव्महिअम् ॥ ५६ ॥

[चरणावनतिमृतस्य च मानेनेव करतलेनास्य रघुपतिना । उन्नामितं ननु शिरो जातं राक्षसकुलादूराभ्यधिकम् ॥]

चरणावनतस्य निश्वतस्य विनयशीलतयानुद्धतस्यास्य विभीषणस्य शिरो रघुपतिना मानेन संमानेनेव करतलेनोनामितं चरणद्वयादुत्थापितं सद्राक्षसकुलाहुराभ्यधिकं महो-न्नतं जातम् । यद्वा मानेनाहंकारेणेव । तथा च यथा मानेनोन्नामितं तथा करतलेना-पीति सहोपमा । सर्वराक्षसापेक्षया तस्यैव तथाविधरामादरविषयत्वादिति भावः । ननु-शब्दोऽवधारणे । अन्यदिष परिमाणेनोन्नामितमभ्यधिकमेव भवतीति ध्वनिः ॥

अथ सुत्रीवस्य विभीषणालिङ्गनमाह-

ववसिअणिवेइअत्थो सो मारुइलद्धपच्चआगअहरिसम् । सुग्गीवेण उरत्थलवणमालामलिअमहुअरं उवऊढो ॥ ५७ ॥ [न्यवसितनिवेदितार्थः स मारुतिलन्धप्रसयागतहर्षम् । सुप्रीवेणोरःस्थलवनमालामृदितमधुकरमुपगूढः ॥]

स विभीषणः सुत्रीवेण मारुतेईन्मत्तो ठन्धो यः प्रत्ययो रावणारपृथग्भूतः स्वीयो-ऽयमिति विश्वासस्तेनागतहर्षे यथा स्यादेवमुपगृङ आछिङ्गितः । शत्रुगृहभेदेन कार्य-सिद्धिनिर्णयादिति भावः । उरःस्थठवनमाठायां मिथो वपुमिठनान्मृदिताः पीडिता मधुकरा यत्र तद्यथा स्यादित्यपि क्रियाविशेषणम् । विभीषणः किंभूतः । व्यवसितेना-गमनेन निवेदितोऽर्थः प्रयोजनं येन । यद्वा व्यवसितस्य रामागमनरूपस्य निवेदितोऽर्थो छङ्काप्रहणोपायो येन तथाभूतः ॥

अथ वाचिकं प्रसादमाह-

तो जम्पइ रहुतणओ समअं दससु वि दिसामुहेसु किरन्तो । पअइसुक्रअस्स धवलं णीसन्दं व हिअअस्स दन्तुज्जोअम् ॥ ५८॥

> [ततो जल्पति रघुतनयः समकं दशस्त्रपि दिक्कुखेषु किरन् । प्रकृतिसुकृतस्य धवलं निःस्यन्दिमव हृदयस्य दन्तोद्द्योतम् ॥]

ततस्तदनन्तरं रघुतनयो जल्पति । किं कुर्वन् । समक्षमेकदैव दशस्विप दिख्युखेषु द-न्तानामुद्द्योतं किरणं किरन्प्रसारयन् । किंभूतिमव । प्रकृतिशुद्धस्य हृदयस्य धवलं निः-स्यन्दमभिप्रायप्रवाहमिव । हृदयस्य शुद्धतया तदुद्भवाभिप्रायस्याप्युज्ज्वलत्वेन धवल-त्वम् । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त द्त्यभिप्रायः ॥

अथ तद्वचनस्वरूपमाह-

ठाणं दविग्गभीआ वणस्मि वणहत्थिणि व्व परिसग्गन्ती । पेच्छह लद्धासाआ मोत्तुं रक्खसउलं ण इच्छइ लच्छी ॥ ५९ ॥

> [स्थानं द्वाग्निभीता वने वनहस्तिनीव परिमृग्यन्ती । पश्यत लब्धास्वादा मोक्तुं राक्षसकुलं नेच्छति लक्ष्मी: ॥]

हे लोकाः, पश्यत । राजलक्ष्मी राक्षसवंशं मोक्तं नेच्छति । अत्र हेतुमाह—कां-हशी । लच्धः प्राप्त आस्वादो वाससुखानुभवो यया । तथा च विभीषणश्चेदिहागतस्तदा रावणं हत्वा राज्यमस्म समर्पणीयमिति भावः । केव । वनहस्तिनीव । वने दवानल-भीता वनहस्तिनी दावानितिक्रमणीयं स्थानं परिमृग्यन्ती वनं मोक्तं नेच्छिति किं तु वन एव तथामृतस्थाने तिष्ठति तथेयमपीत्यर्थः । वनहस्तिनी कोहशी । लच्धः स्वेच्छा-लभ्यहणाद्याहारजन्य आस्वादो यया सा । तथा च दावाभिप्रायो रावणो लोकताप-कत्वात् तद्गीता वनहस्तिनीप्राया लक्ष्मीर्वनप्राये राक्षसकुले सुखहेतुस्थानान्तरप्रायं विभीषणमाश्रयिष्यतीत्याशयः ॥ अथ विभीषणाश्वासनमाह— णज्जइ विहीसण तुहं सोम्मसहावपरिविद्धृञं विण्णाणम् । दिद्विविसेहि व अमञं उञहिस्स णिसाअरेहि वि अविद्दविअम्।।६०॥

[ज्ञायते विभीषण तद सौम्यस्वभावपरिवर्धितं विज्ञानम् । दृष्टिविषैरिवामृतमुद्धेर्निशाचरैरप्यविद्रावितम् ॥]

है विभीषण, तव सौम्यस्वभावेन सत्त्वप्रकृत्या परिविधितं विज्ञानं विशिष्टज्ञानं नि-शाचरैस्तमोगुणप्रधानैरप्यविद्रावितं सहवासादिनापि न विष्ठावितमिति विज्ञायते । तथा च नाम्ना जात्या च विभीषणः स्वभावेन सौम्यो यन्मामुपागतोऽसीति भावः । किमिव । उद्धेरमृतिमव । यथा सौम्यस्वभावपरिविधितमुद्धेरमृतं दृष्टिविषेः सपेने विद्राव्यते सहस्थित्यापि न कालकृटीक्रियते न वा दृद्यते कि त्वमृतमेव तिष्ठतीत्यर्थः । तथा चा-मृतप्रायं तव ज्ञानमतः सुखमवाप्स्यसि दृष्टिविषप्राया अन्ये राक्षसा धमेद्वेषाहुःखं ल-प्रस्यन्त इति भावः ॥

विभोषणस्तुतिमाह—

सुद्धसहावेण फुडं फुरन्तपज्जत्तगुणमऊहेण तुमे । चन्देण व णिअअमओ कलुसो वि पसाहिओ णिसाअरवंसो ॥ ६१॥

[शुद्धस्वभावेन स्फुटं स्फुरत्पर्याप्तगुणमयूखेन त्वया । चन्द्रेणेव निजकमृगः कलुषोऽपि प्रसाधितो निशाचरवंशः ॥]

हे विभीषण, त्वया कलुषोऽपि कालुष्ययुक्तोऽपि निशाचरवंशः स्फुटं व्यक्तं प्रसा-धितोऽलंकतः । चन्द्रेण निजकसृग इव । यथा चन्द्रेण कलुषोऽपि कलद्भरूपोऽपि नि-जको सृगः प्रसाध्यते । आश्रयसीन्द्र्येण सृगस्यैव शोभा भवतीत्यर्थः । तथा राक्षस-कुले भवानृत्पत्र इति भवदुत्कर्षेण तस्योत्कर्ष इति भावः । त्वया चन्द्रेण वा किभूतेन । शुद्धो निर्मलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य । पक्षे शुद्धः श्वेतः स्वभावः स्वरूपं यस्य तेन । एवं स्फुरन्तः पर्याप्ता बहवो गुणाः शौर्याद्यस्त एव मयूक्षा यस्य प्रकाशकत्वात् । तेन । मयूक्षः प्रतापो वा । पक्षे स्फुरन्तो बहवः शैत्यादयो गुणा येषामेतादशा मयूक्षा यस्य तेन ॥

अथ विभीषणस्य कृत्यकौशलमाइ--

कह इर सकज्जकुसला कज्जगई मइगुणेहि अवलम्बन्ता । कुलमाणववट्टम्भा ण होन्ति राअसिरिभाअणं सप्पुरिसा ॥ ६२॥

[कथं किल स्वकार्यकुशलाः कार्यगतिं मतिगुणैरवलम्बमानाः । कुलमानव्यवष्टम्भा न भवन्ति राजश्रीभाजनं सत्पुरुषाः ॥] किल निर्णये। सत्पुरुषाः कथं राजिश्रयो भाजनं न भवन्ति अपि तु भवन्त्येव। स्वकायं कुशला दक्षाः। मितर्बुद्धिस्तद्भुणेः शुश्रुषादिभिः कार्यगति कर्तव्यकमीप्रकारमः वलम्यमानाः। युद्धा कार्यसीष्ठवं चिन्तयन्त इत्यर्थः। एवं कुलमभिजनो मानोऽहंका-रस्तौ व्यवष्टम्भ आश्रयो येपां ते। तदनुसारेण व्यवहरन्त इत्यर्थः। तथा च पुलस्त्य-संतितस्तव कुलं तदनुसारेण वर्तसे श्रातरमि मुक्तवानसीति मानी च मित्रकटमागतो-उसीति कार्यानुकूलबुद्धिरसीत्युचितमेव राजश्रीभाजनं भविस। रावणस्तु पुलस्त्यकुल-विरुद्धचरित्र इति विनद्भवतीति भावः। 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। उन्हापोहोऽर्थविज्ञानं पङ्गणा धीः प्रकोतिता'॥

गवणानिष्टं व्यञ्जयति-

लद्धासाएण चिरं सुरवन्दिपरिग्गहे णिसाअरवइणा । सीआ रक्ष्वसवसिंह दिद्वितिसहरं विसोसिंह व्य उवणिआ ॥ ६३॥

> [लब्धास्त्रादेन चिरं सुरवन्दिपरिप्रहे निशाचरपतिना । सीता राक्षसवसतिं दृष्टिविषगृहं विषीषधिरिवोपनीता ॥]

निशाचरपतिना रावणेन दिष्ठविषाः सपौस्तेषां गृहं पातालं विवरं वा विषोषधिरिव विषनाशकर्मापधिमिव सोता राक्षसवसितं लक्कामुपनीता । यथा सपैगृहे गद्य(?)रूपवि-पापधिनिधानेन सपा विनद्वयन्ति तथा लक्कायां सीतोपनयनेन राक्षसा विनङ्कयन्तीति भावः । रावणेन कीहशेन । चिरं व्याप्य वन्दीकृतदेवस्त्रीणां परिश्रहे लव्धास्वादेन । तथा च कामोन्मत्तचित्ततया सीतामप्यपहृतवानतो न स्थास्यतीति भावः ॥

दुष्फलयोगेनोपमंहरत्राह—

फिडिआ सुरसंखोहा वन्दिअणक्कन्दिअं गअं परिणामम् । जाआ दहमुहगहिआ तिहुवणिडम्बस्स जाणई अवसाणम् ॥ ६४ ॥

> [संप्तिताः सुरसंक्षोभा वन्दीजनाऋन्दितं गतं परिणामम् । जाता दशमुखगृहीता त्रिभुवनिडम्त्रस्य जानकी अवसानम् ॥]

अतः परं सुराणां संक्षोभाः स्फेटिता अपगताः । सुरवन्दीजनानामाक्रन्दितमपि प-रिणाममन्त्यदशां गतं प्राप्तम् अतः परं न भविष्यति । दशमुखेन गृहीता अपहृता जा-नकी त्रिभुवनिहम्मस्य त्रेलोक्यत्रासस्यावसानमन्तभागो विरामो वा जाताः । यतः सोताया रावणावरोध एव त्रिभुवनिहम्बस्यावधिरित्यर्थः । रावणनाशस्य सिद्धप्रायत्वा-दिति भावः । 'हिम्बो भये कलकले पुष्पुसेऽपि च कीर्यते' ॥ अथ विभीषणस्याभिषेक्षमाह— अह णअणेसु पहरिसं कण्णेसु पवङ्गविङ्गअं जअसदम् । सीसम्मि अ अहिसेअं पह्नत्थइ अ हिअअम्मि से अणुराअम् ॥६५॥ इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे चउट्टो आसासओ परिसमत्तो ।

[अथ नयनयोः प्रहर्षे कर्णयोः प्रवंगविधतं जयशब्दम् । शीर्षे चाभिषेकं पर्यस्यति च हृदयेऽस्यानुरागम् ॥] इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाब्ये चतुर्थे आश्वासंकः

परिसमाप्तः ।

अथ पूर्वोक्तानन्तरं रामोऽस्य विभीषणस्य नयनयोः प्रहर्षमानन्दं पर्यवस्यति वि-स्तारयति । अभिषेकसामग्रीदर्शनात् । अथ कर्णयोः प्रवंगैर्विषतं जयशब्दम् । ततश्च शीर्षे शिरस्यभिषेकं पश्चाद्भृदयेऽनुरागं प्रेम पर्यस्यतीति सर्वत्र संबन्धातिकयादीपकिम-दम् । विभीषणोऽत्यन्तमनुरक्तोऽभूदिति वाक्यार्थः ॥

> रामषाङ्गुण्यदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य तुरीयामूदियं शिखा ॥

पत्रम आश्वासकः।

अथ रामस्य विप्रलम्भावस्थां प्रस्तौति—

अह जलिणिहिम्मि अहिअं मअणे अ मिअङ्गदंसणिवअम्भन्ते । विरहिवहुरस्स णज्जइ णिसा वि रामस्स विडूडं आढत्ता ॥ १॥

[अथ जलनिधावधिकं मक्ने च मृगाङ्कदर्शनविजृम्भमाणे । विरह्मविधुरस्य ज्ञायते निशापि रामस्य वर्धितुमारन्था ॥]

अथ विभीषणाभिषेकोत्तरं सीताविरहेण विधुरं होशो यस्य तस्य रामस्य निशापि वर्षितुमारच्या इति ज्ञायते । किस्मिन्सिन्त । जलिन्धो मदने चाधिकं यथा स्यादेवं विज्ञम्भमाणे वर्धमाने सित । तथा च मृगाङ्कोदयेन स्वभावतः समुद्रशृद्धिमीदकत्वेन रामस्य कामशृद्धिरित्युभयथापि वेदनानुभवादुजागरेण रजिनशृद्धिराभासत इत्यर्थः । यद्वा चन्द्रोदयेन समुद्रशृद्धिस्तया च सर्वथा पारगमनव्यतिरेकज्ञानं तेन च विरिहणस्तस्य कामशृद्धिस्तया च वेदनाधिक्यं तस्मादृजागरणं तेन च रजिनशृद्धिश्रम इति हेतुपरम्प- गालंकारः । निद्राच्छेदः कामावस्था । तदुक्तम्—'निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिष्टित्तिस्न-पानाशः' इति । अथ च शरदवसाने निशाबृद्धशुपक्रम इत्यप्युक्तम् ॥

अथ रामस्य प्रायोपवेशनमाह---

उइअमिअङ्गं च णहं णिअमिट्ठिअराहवं च साअरपुलिणम् । णिन्ति परं परिवाङ्कं आलिङ्गिअचन्दिअं महोअहिसलिलम् ॥ २॥

> [उदितमृगाङ्कं च नभो नियमस्थितराघवं च सागरपुल्लिनम् । नयतः परां परिवृद्धिमालिङ्गितचन्द्रिकं महोद्धिसल्लिम् ॥]

उदितश्चन्द्रो यत्र तत्रभः, नियमे प्रायोपवेशने स्थितो राघवो यत्र तच्च सागरपुलिनं द्वावध्यास्त्रिष्टचन्द्रिकं महोद्धिसलिलं परां परिवृद्धि महत्त्वं नयतः प्रापयतः। गगन-म्योदितमृगाङ्कत्वेन स्वभावादेव वृद्धिजनकत्वाज्जलस्य महत्त्वे हेतुत्वम्, पुलिनस्य तु नि-यमस्थितराघवत्वेन। एतावज्जलस्य महत्त्वं यदुद्दिय राघवोऽपि प्रायोपवेशनमाचरती-त्यर्थापत्या गौरवप्रयोजकत्वात्, कल्ये रामः किं करिष्यतीति क्षोभजन्यान्दोलनतो वृ-द्विमेव प्रति निदानत्वाद्रेत्यर्थः। 'चन्द्रिकायां मः'॥

अथ रामस्योत्कण्ठामाह---

तो से विओअसुलहा णिअमविइण्णहिअअकिसवणसोखीरा । खनरेन्ति धिइग्गहणं जाअं जाअं विस्रणाविकस्वेवा ॥ ३॥

> [ततस्तम्य वियोगमुलभा नियमवितीर्णहृदयक्षेपणशौटीर्याः । ऋलुपयन्ति धृतिग्रह्णं जातं जातं खेदविक्षेपाः ॥]

तदनन्तरं तस्य रामस्य खेदैविरहजन्यदुःखेथे विक्षेपा उचारनास्ते जातं जातं धी-रोदात्तत्वादुत्पन्नमुत्पनं धृतिम्महणं धेर्यादानं कलुपर्यान्त । मध्ये मध्ये विच्छेदादनुज्वल-यन्तीत्वर्थः । कीद्याः । नियमे प्रायोपवेदाने वितीर्णस्यापितस्य हृदयस्य क्षेपणे इतस्ततः मंचारणे शोटीर्थं गर्वो बलवत्त्वं वा येपां ते । एवं वियोगे सति सुलभा निरन्तरमुत्पय-माना इति विषयनिवृत्तिरूपा कामावस्था । 'म्रहणं त्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम्' । 'स्विदेर्नुरविसूरों' ॥

अथ रामस्य चिन्तावस्थामाह-

काहिइ पिअं समुद्दो गलिहिइ चन्दाअवो संमध्यिहिइ णिसा । अवि णाम धरेज्ज पिआ ओ णे विरहेज्ज जीविअं ति विसण्णो॥४॥

> [करिष्यति प्रियं समुद्रो गलिष्यति चन्द्रातपः समाप्स्यति निशा । अपि नाम ध्रियेत प्रिया उत नो विरहयेज्जीवितमिति विषण्णः ॥]

अपिः प्रश्ने । हनूमन्तं प्रतीत्यर्थात् । नाम संभावनायाम् । समुद्रः पारगमनानुकूलं मे सम प्रियं करिष्यति । संतापकश्चन्द्रातपो गलिष्यति । विरह्वेदनाहेतुनिशा च समा-प्रस्यति समाप्ति गमिष्यति । प्रिया सीता भ्रियेत जीवेत । उत पक्षान्तरे । प्रियेव नोऽस्मान् जीवितं विरह्येत्याजयेत् । चन्द्रातपादिव्यतिकरे विरह्वेक्च्येन तज्जीवन-त्याये सित मज्जीवनत्यागादि नानावितर्कमाचरन् रामो विषण्णः । इतिशब्दो हेतां । सीताजीवनत्यागस्तु साक्षादमङ्गलत्वान्नोक्तः कि तु स्वजीवनत्याजनप्रभमुखेनेति भावः । 'अपिः संभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये' इति विश्वः ॥

अथ रामस्योन्मादावस्थामाह-

णिन्दइ मिअङ्काकिरणे खिज्जइ कुसुमाउहे जुउच्छइ रअणिम् । झीणो वि णवर झिज्जइ जीवेज्ज पिएत्ति मारुई पुच्छन्तो ॥ ५ ॥

[निन्दित मृगाङ्किरणान्खिद्यते कुसुमायुधे जुगुष्सते रजनीम् । क्षीणोऽपि केवर्लं क्षीयते जीवेत् प्रियेति मारुतिं पृच्छन् ॥]

रामो सृगाङ्किरणान् कलङ्किसंबन्धितया निन्दति । कुसुमायुधे खिद्यते कुसुमबा-णोऽपि कुलिशेनेव निहन्तीति मनोदुःखं लभते । रागजनिकेयमिति रजनीं जुगुप्सते निन्दति । अथ प्रिया सीता जीवेदिति मारुति पृच्छन् विरहजन्यवैक्ठव्येन सहजतः श्लीणोऽपि केवलमत्यर्थेन श्लीयते । सीताजीवनसंदेहादिति भावः । अत्राप्यमङ्गलपिहा-राय जीवेदिति भावमुखेन प्रश्नः । 'झीणो णवर धरिज्जइ' इति पाठे श्लीणोऽपि केवलं प्रियते जीवित । प्रिया जीवेदिति मारुति पृच्छन् । तथा च प्रिया यदि जीवेत्तदा मम जीवनत्यागस्तद्वःखाय स्यादिति जीवतीत्यभिप्रायः ॥

पुनस्तामेवावस्थामाह--

एतो वसइत्ति दिसा एणं सा णूण णिन्दइ ति मिअङ्को । एत णिसण्णेति मही एएण णिअ ति से णहं पि बहुमअम् ॥ ६॥

[इतो वसतीति दिक् एनं सा नूनं निन्दतीति मृगाङ्कः । अत्र निषण्णेति मही एतेन नीतेत्यस्य नभोऽपि बहुमतम् ॥]

अस्य रामस्य इतः सीता वसतीति दिशां मध्ये दक्षिणा दिक् बहुमता सीताधिष्ठा-नत्या धन्या त्वमसीत्याहता । तामेव भूयो रामः पश्यतीति भावः । एवं सा दुःखहेतु-मेनं निन्दतीति मृगाङ्को बहुमतः । धन्योऽयं यः सीतानिन्दाया अपि विषय इति नि-न्दाकालीनतदृष्टिविषयं चन्द्रं स्वदृष्टेस्तदृष्टिसामानाधिकरण्याय पुनः पुनरीक्षते । अत्र सीता निषण्णेति मही धन्या त्वमसीति बहुमता । तथा च तत्र परम्परासंबन्धविशेषाय शतशः परामर्षमाचरति । एतेन सा नीतेति नभोऽपि बहुमतम् । गगन, धन्यमसि येन स्वया सीताशरीरस्पशों लब्ध इति नभः समालिङ्गतीति भावः । बहुमतमिति यथायोग्यं लिङ्गविपरिणामः । वस्तुतस्तु 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नानालिङ्गेकशेषेणैकवद्भाव इति सारम् ॥

अथद्वेगावस्थामाह---

धीरेण णिसाआमा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा । उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥ ७ ॥

> [धैर्येण निशायामा हृदयेन सममनिष्ठिता उपदेशाः । उत्साहेन सह भुजौ बाष्पेण समं गलन्यस्योल्लापाः ॥]

अस्य रामस्य धेर्येण समं निशायामा गरुन्ति । धेर्यमपि व्यतिक्रामित निशायामा अपि व्यतिक्रामन्तीत्यर्थः । एवमनिष्ठिता अस्थिरा उपदेशा बन्धुजनवचांसि हृदयेन समं गरुन्ति । हृदयोपदेशयोः स्थैर्ये न भवतीत्यर्थः । उत्साहेन सह भुजौ गरुतः । उत्साहो हृसते भुजाविप दिशिदिशि स्खरुतः । वाष्पेण समं उल्लापा गरुन्ति । अशूणि गरुन्ति प्रद्यापा अपि मुखाद्वहिर्भवन्तीत्यर्थः । सहोक्तिररुंकारः ॥

अथ स्मृतिगुणकथनतनुतारूपमनस्थात्रयमाह— धीरेत्ति संठविज्जइ मुच्छिज्जइ मअणपेलवेत्ति गणेन्तो । धरइ पिअ त्ति धरिज्जइ विओअतणुए त्ति आमुअइ अङ्गाई ॥ ८ ॥

[धीरोति संस्थाप्यते मूर्छते मदनपेलवेति गणयन् । भ्रियते प्रियेति भ्रियते वियोगतनुकेलामुञ्जलङ्गानि ॥]

सीता घरि मदागमं जानती नाकस्माज्जीवितं त्यजेदिति गणयन्रामः संस्थाप्यते । स्वयमित्यर्थात् । आत्मनैवाश्वास्यत इत्यर्थः । एवं मदने सित पेलवा मृद्वीति मदनवे-दनां सोढुं न शक्नुयादिति गणयन् विनाशमाशङ्कमानः स्वयमेव पुनर्मूर्छते । मूर्छितश्चे-त्तदा कथं जीवतीत्यत आह—प्रिया घ्रियते यदि मृता स्यात्तदा रामोऽपि प्राणांस्त्यजे-दिति जीवित । यदि न जीवित तदा मम प्राणाः स्वयमेव गच्छेयुरिति गणयन्ध्रियते जीवित । स्वयं प्राणात्र त्यजित । मत्प्राणत्यागे सीतायाः प्राणत्यागः स्यादित्यनिष्टशङ्किन्त्वादित्यर्थः । प्रिया वियोगेन तनुका दुवैलेति गणयनङ्गान्यामुञ्चित दुवैलो भवतीत्यर्थः । तथा च संगीतसारे—'अभिलापश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापः । उन्मादोऽथ व्याधिजेंडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः' ।।

अथ प्रभातकालोपक्रममाह---

उद्भारहरिणकलङ्को मलअलआपह्नवुद्यमन्तमऊहो । अरुणाहअविच्छाओ जाओ सुहदंसणो णवर तस्स ससी ॥ ९॥ [उद्भटहरिणकलङ्को मलयलतापल्लवोद्भमन्मयूखः । अरुणाहतविच्छायो जातः सुखदर्शनः केवलं तस्य शशी ॥]

तस्य रामस्य केवलं शशी चन्द्र एव सुखदर्शनो जातः । विरिह्णां शतुश्चन्द्रस्तस्य विपर्दर्शनं सुखहेतुरभूदन्येषां तु मादकत्वमेव स्यितमिति भावः । चन्द्रविपत्तिमेव प्रकट्यिति—कीहक् । उद्घटो हरिणरूपः कलङ्को यस्य । प्रातःकालोपक्रमेण कान्तीना-मभावात् । तिर्हे कान्तयः क गता इत्यत आह—मल्यलतापत्नवेषूद्रमनुद्वान्तो भवन्मयूखो यस्य स तथा । प्रभाते विधुरोपथीपु कान्तिमर्पयतीति प्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु मलयलतापत्नवेषूद्रम्यमान उद्गीर्यमाणो मयूखो येन स तथेत्यर्थः । केचित्तु निस्ते जस्त्वेन
राजिनाशकालीनतया च मादकत्वाभावात्सुखदर्शनोऽभूदित्यर्थमाहुः ॥

अथ प्रभातोपक्रमेण समुद्रक्षोभमाह-

जह जह णिसा समप्पइ तह तह वेविरतरङ्गपिडमाविडअम् । किंकाअव्वविमूढं घोडइ हिअअं व्य उअहिणो सिसविम्यम् ॥ १०॥

[यथा यथा निशा समाप्यते तथा तथा वेपमानतरङ्गप्रतिमापतितम् । विंकर्तव्यविमूढं घूर्णते हृदयमिबोदधेः शशिविम्बम् ॥]

वेपमानेषु तरङ्गेषु प्रतिमया प्रतिविम्बेन पतितं संक्रान्तं शशिविम्बं घृर्णते वेपते । समुद्रे चन्द्रविम्बस्तरङ्गकम्पेन कम्पित इव भासते । किमिव । उद्धेर्ह्रवयिमव । चन्द्रस्य प्रतिविम्बो न भवति किं तु समुद्रस्य हृदयं तत्कम्पत इत्यर्थः । कम्पे हेतुमाह—हृदयं कीह्क् ।
यथा यथा निशा समाप्यते समाप्ति गच्छित तथा तथा अनिष्टकालसांनिध्येन किंकर्तव्यविमूदं उपोषितो रामः कुध्यन् प्रातः किं करिष्यतीति क्षोभादेकतो रामप्रायोपवेशनमात्मोपमर्दः परतो लाघवं तन्मया किंकर्तव्यमिति कर्तव्यतमृहमित्युत्प्रेक्षा ।।

अथ प्राभातिकं पवनमाह-

णवरि अ मलअगुहामुहभरिउव्वरिअफुडणीहरन्तपिडरवम् । पवणेण उअहिसिलिलं पहाअतूरं व आहअं रहुवइणो ॥ ११॥

> [अनन्तरं च मलयगुहामुखभृतोद्वृत्तस्फुटनिर्द्दद्यतिरवम् । पवनेनोद्धिसलिलं प्रभाततूर्थिमवाहतं रघुपतेः ॥]

पवनेन उद्धिसिलिलमाहतम् रघुपतेः प्रातःकालीनवाद्यरूपतूर्यमिव । राङ्गः प्रभाते वाद्यं ध्वनतीति प्रकृते रामस्य तदभावात्पवनाहतसमुद्रसिलिलशब्द एव प्रभातसूचकस्तूर्य-ध्वनिरासीदित्युत्प्रेक्षा । उद्धिसिलिलं तूर्यं वाकीदक् । मलयगुहामुखमृतात्तद्दन्तःसंभितात्प्र-तिरवादुद्वृत्तो बहिर्भूय स्थितः स्फुटस्तारो अत एव निर्ह्वदन् शब्दान्तरोत्पादी प्रतिरवो यस तादक् । तथा च प्रतिरवस्यापि प्रतिरवजनकत्वेन मूलशब्दस्यातिगभीरत्वमुक्तम् ॥ अथ प्रभातकालमाह—

हंसउलसद्दमुहलं उग्घाडिज्जन्तदसदिसावित्थारम् । ओसरिअतिमिरसलिलं जाअं पुलिणं व पाअर्डं दिअसमुहम् ॥ १२॥

[इंसकुलशब्दमुखरमुद्धाव्यमानदशदिग्विस्तारम् ।

अपसृतितिमिरसिळळं जातं पुळिनिमव प्रकटं दिवसमुखम् ॥]

दिवसमुखं प्रभातं पुलिनमिव प्रकटं जातिमिति सहोपमा । प्रभातं पुलिनं च द्वयमिप व्यक्तं जातिमत्यर्थः । प्रकटत्वे हेतुमाह—पुलिनं कीहक् । अपस्रतं तिमिरिमव सिलेलं यस्मात् । चन्द्रज्योत्स्नाविरहेण समुद्रजलानां प्रतिनिद्यत्य गतत्वात् । प्रभातपक्षे तु तिमिरं सिललिमिव तिमिरसिललं तदपस्तं यत्रेत्यर्थः । यद्वा अपस्रतं तिमिरमेव सिललं यत्र । समुद्रजलस्य श्यामत्वादिति भावः । एतं हंसकुलस्य मरालसमृहस्य स्तोत्रादिपाठशीलसिस्नासुसं-न्यासिकुलस्य वा शब्देन मुखरिमत्युभयत्र प्रातः पुलिने च सशब्दहंसभ्रमणात् । एतमुद्धा- स्वमानो व्यक्तीक्रियमाणो दशिदिग्वस्तारो यत्रेत्युभयत्र तुल्यम् ॥

अथ रामस्य रोषमाह-

अह गमिअणिसासमअं गम्भीरत्तणदढिहुअम्मि समुद्दे । रोसो राहववअणं उप्पाओ चन्दमण्डलं व विलग्गो ॥ १३॥

> [अथ गमितनिशासमयं गम्भीरत्वदृढस्थिते समुद्रे । रोषो राघववदनमुत्पातश्चन्द्रमण्डलमिव विलग्नः ॥]

अथ प्रभातानन्तरं गमितः समापितो निशैव समयोऽविधर्यत्रेति क्रियाविशेषणं गमित-निशाकालं वा । समुद्रे गम्भीरत्वे दृढस्थिते गाधतामनागच्छित सित रोषो राघववदनं वि-लग्नः । एतिनशायामप्यगाध एव समुद्रः स्थित इति क्रोधसूचकविच्छायत्वादिधमैविशिष्टं राघवमुखमासीदित्यर्थः । क इव । चन्द्रमण्डलमुत्पातो राहुरिव । यथोत्पातश्चन्द्रमण्डलं लगित । राक्षसनाशसूचकत्वेन रोषस्य प्रजानाशसूचकचन्द्रोत्पाततुल्यत्वम् ॥

अथ रोषस प्रादुर्भावमाह-

तो से तमालणीलं णिडालवट्टं पलोट्टसेअजललअम् । भिडडी थिरवित्थिण्णं कडअं विञ्झस्स विसलअ व्व विलग्गा ॥१४

[ततोऽस्य तमालनीलं ललाटपद्दं प्रलुठितस्वेदजललवम् । भुकुटी स्थिरविस्तीर्णं कटकं विन्ध्यस्य विषलतेव विलग्ना ॥]

ततः क्रोधानन्तरं रामस्य तमालवन्नीलं ललाटपटं भुकुटी लमा । रामललाटे भुकुटि-रासीदित्यर्थः । कीदशम् । प्रलुठितं संचारि स्वेदजलं यत्र । एवं स्थिरं च तद्विस्तीर्णं च । क्रोधेन स्तम्भितत्वात् । दृष्टान्तयति—विषलतेव । यथा विन्ध्यस्य कटकं मूलदेशं विष- लता लगति । राक्षसनाशकत्वेन विपलतासाम्यं भ्रुकुट्याः । विन्ध्यकटकमपि तमालेन नीलं प्रलुटितस्वेदप्रायनिर्द्धरादिजललवं स्थिरं विस्तीर्णे च भवति ॥

अथ रामस्य धनुर्दर्शनमाह---

अह जणिअभिउडिभङ्गं जाअं धणुहुत्तवित्रित्रतोअणजुअतम् । अमरिसविइण्णकम्पं सिढिलजडाभारवन्धणं तस्स मुहम् ॥ १५॥

[अथ जनितस्रुकुटीभङ्गं जातं धनुरभिमुखवलितलोचनयुगलम् । अमर्षवितीर्णकम्पं शिथिलजटाभारवन्धनं तस्य मुखम् ॥]

अथानन्तरं जिनतो भुकुटीभङ्गो यत्र तादशं रामस्य धुखं धनुरिममुखं वितितं वक्की-भूय चितितं लोचनयुगलं यत्र तथा जातम् । समुद्रजिघांसया रामेण धनुर्देष्टमित्यर्थः । मुखं कीदक् । अमर्षेण वितीणी दत्तः कम्पो यस्मै । सकम्पिम्त्यर्थः । अत एव शिथिलं जटाभारस्य बन्धनं यत्र । शरसंधानाय कृतेऽपि नियमनिर्मुक्तजटाबन्धने कम्पाद्दार्व्यं नाभृदित्यर्थः ॥

अथ रामस दुर्निरीक्ष्यतामाह—
पणअपिड भङ्गविमणो थोअत्थोअपिड विड्डिआमरिसरसो ।
तह सोम्मो वि रहुसुओ जाओ पलअरइमण्ड लदुरालोओ ॥ १६॥

[प्रणयप्रतिभङ्गविमनाः स्तोकस्तोकप्रतिवर्धितामर्परसः । तथा सौम्योऽपि रघुसुतो जातः प्रलयरविमण्डलदुरालोकः ॥]

ततो जटावन्थनोत्तरं प्रणयस्य प्रतिभङ्गेन समुद्रकृतेन विमना विरुद्धचित्तः स्तोकस्तोकं धीरोदात्तत्वेन समुद्रस्य गाधताशङ्कया लघुलघुपरिवर्धितः क्रोधरसो यस्य । तथा सौम्योऽपि शीतलप्रकृतिरिप रामः प्रलयरिवमण्डलवहुर्निरीक्ष्यो जातः । समुद्रोपष्ठावितत्वेन रामस्य प्रलयरिवतौल्यम् ॥

अथ धनुर्प्रहणमाह— तो साहसणिम्माणं अमित्तदीसन्तलच्छिसंकेअहरम् । संठिअरोसालाणं गेह्णइ भुअदप्पवीअलक्खं चावम् ॥ १७॥

> [ततः साहसनिर्माणमित्रदश्यमानलक्ष्मीसंकेतगृहम् । संस्थितरोषालानं गृह्णाति भुजदर्पद्वितीयलक्ष्यं चापम् ॥]

ततः । राम इत्यर्थात् । चापं गृह्णाति । कीदशम् । साहसस्य प्राणानपेक्षकर्मणो निर्माणं यस्मात् । निर्मायते अनेनेति साहसस्य निर्माणं करणिमिति वा । तद्धनुरध्यवसायेन साहस-मिष क्रियत इत्यर्थः । एवमिनेत्रेण शत्रुणा दश्यमाना या स्वलक्ष्मीस्तस्याः संकेतगृहम् । रि-पोरध्यक्ष एव तल्लक्ष्म्या नायिकाया रामस्य च नायकस्य समागमस्थानकत्वात् । एवं सं- स्थितस्य रोषस्यालानमवष्टम्भस्तम्भः । एवं भुजदर्पस्य द्वितीयं लक्ष्यम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यं लक्षणं प्रकाशकम् । एको भुज एव द्वितीयं धनुरित्यर्थः ॥

अथ धनुषि ज्यारोपणमाह---

अक्रन्डधणुभरोणअधरणिअलत्थलपलोट्टजलपटभारो । थोअं पि अणारूढे उअही चावम्मि संसअं आरूढो ॥ १८॥

> [आक्रान्तधनुर्भरावनतधरणितलस्थलप्रवृत्तजलप्राग्भारः । स्तोकमप्यनारूढे उद्धिश्चापे संशयमारूढः ॥]

स्तोकमिप किंचिंदप्यनारूढेऽसज्जीकृते चापे । सज्जीकर्तुमारच्य एव सतीत्यर्थः । उ-दिधः संशयमारूढः रामः किं करिष्यतीति दोलायितचित्तोऽभृत् । अथवा स्थास्यित नवेति लोकानां संशयविषयोऽभ्दित्यर्थः । कीदक् । आक्रान्तं सज्जीकर्तुमवष्टच्धमर्थाद्भमौ यद्भनु-स्तस्य भरेणावनतं यद्धरिणतलं तस्य यरस्थलं फलभूमिस्तत्र प्रवृत्तः संगतः प्रलुठितो वा जलप्रारभारो जलार्थं यस्य । धनुरवष्टम्भेन भृमेरवनतौ तिर्यगुन्नतखातस्य कियज्जलानां स्थलभूमिप्रस्तत्वात् । अत एवारम्भ एवेयमवस्था पर्याप्तौ किं स्यादिति संशय इत्यर्थः ।।

अथ धनुषि सध्मानलोद्गममाह—

धूमाइ धूमकलुसे जलइ जलन्तारुहन्तजीआवन्धे । पिडरवपिडउण्णदिसं रसइ रसन्तिसहरे धणुम्मि णहअलम् ॥ १९॥

> [धूमायते धूमकलुपे ज्वलति ज्वलनारोहजीवावन्धे । प्रतिरवप्रतिपूर्णदिग्रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥]

धनुषि अर्थाद्रामस्य धूमेन कलुषे धृम्ने सित नभस्तलं धूमायते । एवं ज्वलन्नारोहजी-वायन्थो यत्र तथाभृते बिहमयपतिकारोपणशालिनि सित ज्वलित । तथा रसच्छद्यम् मानं शिखरं यस्य तथाभृते सित प्रतिरवेण प्रतिपूर्णा दिशो यत्र तथाभृतं सदसित शब्दा-यते । तथा च त्यक्तव्याभेयशरोपकरणत्वेन धनुरप्याभेयिमिति ततो गगनव्यापिनी धूमधो-गणिरुदतिष्ठत् । पतिकारपाभेयीति तदुत्थितो विह्नव्योमाजिज्वलत्पराटनौ ज्याप्रान्तिन-वेशनादुत्तिष्ठन्पाकजः शब्दो विश्वं व्यानश इत्यर्थः । केचित्तु भविष्यत्समुहेप्पमर्दसूचको रामरोपामिजन्मायमुत्पात एव जात इत्यभिप्रायमाहुः ॥

अथ धनुर्धारणमाह--

भिज्ज सिह त्ति व फुडं णित्थ समुद्दो त्ति दारुणं व पइण्णम् ।
णासड जअं ति व मणे चिरं तुलेऊण विलइअं णेण धणुम् ॥ २०॥
[भिद्यतां मही इतीव स्फुटं नास्ति समुद्र इति दारुणामिव प्रतिज्ञाम् ।
नइयतु जगदितीव मनसि चिरं तुल्यित्वा विगल्तितमनेन धनुः ॥]

अनेन रामेण धनुविंगिलतमुत्तील्य धृतम् । किं कृत्वा । सर्वाधारभृतापि मही भियता-मितीव, नास्ति समुद्र इतीव, जगन्नश्यित्वतीव दारुणां प्रतिज्ञां मनसि चिरं तुल्यित्वा सद्दशीकृत्य । तथा च मनसि प्रतिज्ञा करे धनुरुभयमिष तुल्यतया विगलितमित्यर्थः । तेन क्रोधान्निखिलनिरपेक्षता कृतेति भावः । अन्यत्र लोटादिनिर्देशादाशंसामात्रम् समुद्रे तु क्रोधप्रतियोगितया नास्तीति सिद्धवद्भावनिर्देशाद्वश्यनाश्यत्वमभिप्रेतमित्यवधेयम् । यद्वा सन्ये स्फुटं तर्कयामि । मही भियतामिति वा तुल्यित्वा विचार्य नास्ति समुद्र इति वा दारुणं प्रकीर्णं विश्वव्यापि जातमिति वा जगनश्यत्विति वा विचार्य रामेण धनुविंगलितम्। रामधनुरारोहणे सर्वमिदं संभावितमित्यभिप्रायादिति कश्चिद्रथमाह ॥

अथ वीररसाविर्भावमाह-

तो चिरविओअतणुओ सह वाहोमट्टमउअजीआघाओ । जाओ अण्णो चिअ से विलह्अधणुमेत्तवावडो वामभुओ ॥ २१ ॥

[ततश्चिरवियोगतनुकः सदा वाष्पावमृष्टमृदुकजीवाघातः । जातोऽन्य एवास्य विगलितधनुर्मात्रव्यापृतो वामभुजः ॥]

ततस्तदनन्तरमस्य रामस्य विगिलितं भृतं यद्भनुस्तन्मात्रे व्यापृतः कृतमुष्टिपीडनादि-व्यापारो वामभुजोऽन्य एव जातः । स्वाभाविकरूपातिरिक्तरौद्ररूपोद्यात् । र्कादक् । चिरवियोगेण तनुकः कृशः । एवं सदा वाष्पेणावमृष्टस्तत एव मृदुकः कोमलो जीवा ज्या तदाघातस्तद्धर्षणिकणो यत्र । धीरोदात्तत्वादात्रौ वामपार्श्वेन शयानस्य रामस्योपधानाभा-वादुष्णसंतापाश्रुसंबन्धान्मृद्कृतज्यािकण इत्यर्थः । तथा च तनुत्वमृदुत्वाभ्यामनुकम्पनी-योऽपि वीररसोद्देकादुत्पुलकत्वेन पुष्टः कठिनश्च वृत्त इति भावः ॥

अथ धनुरास्फालनमाह---

अह वामभुअप्फालणपिडरवपिडउण्णदसिदसावित्थारम् । संभरइ जाअसङ्कं पलअघणव्भिहअपेडणं तेह्रोक्कम् ॥ २२ ॥

> [अथ वामभुजास्फालनप्रतिरवप्रतिपूर्णदश्चिरिवस्तारम् । संस्मरति जातशङ्कं प्रलयघनाभ्यधिकप्रेरणं त्रैलोक्यम् ॥]

अथ धनुर्प्रहणानन्तरं त्रैलोक्यं कर्त्र जातशङ्कं सत्प्रलयघनानामर्थाद्वर्जतामभ्यधिकं य-त्प्रेरणं संघटस्तत्संस्मरति । कथंभृतं त्रैलोक्यम् । वामभुजेन यदास्फालनिमतस्ततश्रालनं तेन यः प्रतिरवोऽर्थोद्वंकारस्तेन प्रतिपृणीं दशदिग्विस्तारो यत्र । तथा चास्फालनध्वनी घनयर्जिनुद्धा सर्वेषां प्रलयशङ्का जातेत्यर्थः ॥

अथ शरप्रहणमाह-

गेण्हइ अ सो अणाअरपरम्मुहपसारिअग्गहत्थाविङअम् । खअसूरमऊहाण व एकं उअहिपरिवत्तणसहं वाणम् ॥ २३ ॥

[गृह्णाति च सोऽनादरपराड्युखप्रसारिताप्रहस्तापिततम् । क्षयसूर्यमयूखानामिवैकमुद्धिपरिवर्तनसहं वाणम् ॥]

स रामो वाणं गृह्णाति च । किंभूतम् । अनादरेणानास्थया पराब्युखप्रसारितः शरप्रहहणाय पश्चात्कृतो योऽप्रहस्तो हस्ताप्रमङ्गुल्यौ तत्रापितितम् । उत्प्रेक्षते—क्षयसूर्यमयूखानामेकिमव । समुद्रदाहकत्वात् । अत एवोदधेः परिवर्तने पार्श्वशयने सहं योग्यम् । शराघातेन जलानामुच्छलनेनावशिष्टजलेन पार्श्वायितत्वात् । अत्र सर्व एव शरा उद्धिपरिवर्तनसहाः । अथवाधमोऽपि हस्ते यः पितष्यिति स एव समुद्रं परिवर्तयेदिति विशेषिजश्चासां विनेव य एवाप्रहस्ते पिततः स एव गृहीत इत्यनादरपदयोत्यं वस्तु । 'सहः शक्ते
क्षमायुक्ते तुल्यार्थं च सहाव्ययम्' ॥

अथ लक्ष्यसमुद्रप्रेक्षणमाह—

तो संधन्तेण सरं रसन्तरोलुग्गभिउडिभङ्गेण चिरम् । णीससिऊण पुलइओ अणुअम्पाद्मिआणणेण समुद्दो ॥ २४ ॥

> [ततः संदधता शरं रसान्तरावरुग्णश्रुकुटिभङ्गेन चिरम् । निःश्वस्य प्रलोकितोऽनुकम्पादुःखिताननेन समुद्रः ॥

ततो वाणप्रहणोत्तरं मम शरत्यागेन समुद्रस्य महती दुरवस्था स्यादथ च दुर्यशः प्रसरे-दिति कृत्वा चिरं निःश्वस्य समुद्रः प्रलोकितः । रामेणेत्यर्थात् । महानयं किं वा कियता-मित्याशयात्तदुक्तम् । अनुकम्पया दुःखितमप्रसादमानीतमाननं यस्य तेन । एकत्र समुद्रो-पप्रतः परत्र स्वकार्यद्वानिरित्युभयथापि क्षतिरिति परामर्शात् । किंभृतेन । धनुषि शरं संद-धता । एवं रसान्तरेणानुकम्पासमुत्येणावरुग्णो निवर्तनोन्मुखीकृतो अनुद्रशिमङ्गो यस्येति श्वयमर्पभावयोः संधिः ॥

अथ धनुराकर्षणमाह---

अह कड्डिं पडत्तो णिक्कम्पणिराअदिद्विसचिवअसरम् । वित्रअभुअरुद्धमज्झं दढणिप्पीडिअगुणं धणुं रहुणाहो ॥ २५ ॥

> [अथ ऋषुं प्रवृत्तो निष्कम्पनिरायतदृष्टिसत्यापितशरम् । विलतभुजरुद्धमध्यं दृढनिष्पीडितगुणं धनू रघुनाथ: ॥]

अथ लक्ष्यदर्शनानन्तरं सीतास्मरणोद्दीसरोषो रघुनाथो धनुः ऋष्टुं प्रवृत्तः । कीदशम् । निष्कम्पा स्थिग निरायता शरानुसारेण दीर्घांकृता या दृष्टिस्तया सत्यापितो लक्ष्याभिमु-ग्व्येन स्थिराकृतः शरो यत्र तत् । तादशसंधानस्य लक्ष्याव्यभिचारित्वादिति भावः । एवं वलितेन किचित्तिर्यकृतेन भुजेन रुद्धं मध्यं यस्य । एवम् दृदं निष्पीडितो दक्षिणहस्ताङ्गु-लिभ्यां यन्त्रितो गुणः पतञ्जी यस्येति विशेषणाभ्यां प्रहारदाद्ध्यं सूचितम् ॥ अथ शराकर्षणमाह— सरमुहविसमप्फलिआ णमन्तधणुकोिडिविप्फुरन्तच्छाआ । णज्जइ किङ्कुज्जन्ता जीआसद्दगिहरं रसन्ति रविअरा ॥ २६॥

[शरमुखविषमफलिता नमद्भनुःकोटिविस्फुरच्छायाः । ज्ञायते कृष्यमाणा जीवाशब्दगभीरं रसन्ति रविकराः ॥]

शराकर्षणे विह्नमयशरज्याशब्दोऽभृत् । तदुत्प्रेक्ष्यते—ज्याशब्दवद्गमीरं यथा स्यादेवं कृष्यमाणा रिवकरा इव रसन्ति शब्दायन्ते इति ज्ञायते । किभूताः। शरमुखे फलभागे विषमं दुनिरीक्ष्यं यथा स्यादेवं फलिताः प्रतिविम्विताः। एवम् नमन्त्यो धनुष्कोट्योविंस्पु-रन्त्यश्च्यायाः कान्त्रयो येषां ते । अयं भावः—फलभागप्रतिविम्वेन शराकर्षणेऽटिनद्वय-संक्रान्तकान्तित्तया च ज्यासमानाकारत्वेन ज्याकर्षणे रिवकराकर्षणमिव प्रतीयते । अतः शब्दोऽपि तेषामयमिति प्रतीतिः ।।

अथाकर्ण धनुःकर्षणमाह-

फुडजीआरवमुहलं तज्जेइ व बाणमुहजलन्तग्गिसिहम् । जलणिहिवहपिडउद्धं आअण्णाअिंदूअं विअम्भइ व धणुम् ॥ २७ ॥

> [स्फुटजीवारवमुखरं तर्जयतीव वाणमुखञ्वलदिग्निशिखम् । जलनिधिवधप्रतिबुद्धमाकर्णाक्कष्टं विजृम्भत इव धनुः ॥]

आ कर्णमाकृष्टं तद्धनुर्जलनिधिवधाय प्रतिबुद्धं सप्रकाशं सिद्धजृम्भत इव जृम्मां करो-तीव । आकर्षणे सित ज्याया धनुषश्च व्यविहृतिविश्लेषान्मुखव्यादानिमव प्रतीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि प्रतिबुद्धो जाप्रज्जृम्भां करोतीति ध्वनिः । एवं स्फुटज्यारवेण मुखरं सत्तर्जयतीव त्रासयतीव । अत्र हेतुमाह—बाणमुखे ज्वलन्ती अग्निशिखा यत्र । तदामेयशरसंधानात् । अन्योऽपि तर्जनकाले विभीषिकावचनमाचरतीति ध्वनिः । प्रकृते तु समुद्र, तिष्ठ क ग-मिष्यसीत्यादि तर्जनशब्दो ज्यारव एवेत्युभयत्रोत्येक्षा ॥

अथ शरविस्फूर्तिमाह—

खुह्अजलसिंद्रुसारो मुहणिद्धाविअपसारिउक्काणिवहे । आअंद्रिज्जन्तो चिअ णज्जइ पंडिओ त्ति साओर रामसरो ॥ २८॥

[क्षुभितजलिशिष्टसारो मुखनिर्धावितप्रसारितोल्कानिवहः । आकृष्यमाण एव ज्ञायते पतित इति सागरे रामशरः ॥]

आकृष्यमाण एव रामशरः सागरे पतित इति ज्ञायते । अत्र हेतुमाह—कीदक् । मुखा-त्फलानिर्धावितो बहिः प्रसृत उल्कानिवहो यस्मात् । तथा च शिखानिवहनिर्गमद्वारा समुद्रसंबन्थाद्वाणः सागरे पतित इति प्रतीतिरिति भावः । एवं पतनपूर्वमेव श्रुमितेन जलेन शिष्टः सारो बलं यस्य । तथा च महाशयस्यापि समुद्रस्य क्षोभोऽस्मादेवेत्यर्थापत्त्या-पीति भावः ॥

अथ शराभिप्रसरणमाह---

धुअविज्जुपिङ्गलाई सरमुहणिग्गिण्णहुअवहपिलत्ताई । उप्पाअलोअणाई व फुट्टन्ति दिसामुहाण घणविन्दाई ॥ २९ ॥

> [धुतिवयुत्पिङ्गलानि शरमुखनिगीर्णहुतवहप्रदीप्तानि । उत्पातलोचनानीय स्फुटन्ति दिब्सुखानां घनवृन्दानि ॥]

दिङ्कुखानां मेघश्चन्दानि शरमुखेण रामशराग्रेण निगीणां उद्घानता ये हुतवहास्तैः प्रदी-सानि ज्वलितानि सन्ति स्फुटन्ति उत्पातलोचनानीव । यथा राहुप्रभृतीनामुत्पातानां लोचनानि विद्वसंबन्धात्स्फुटन्तीत्युपमा । वस्तुतस्तु मुखे लोचनं भवति उत्पाता दिशु दृश्यन्त इति दिङ्कुखानि तेषां मुखान्येव । तत्रत्यानि घनगृन्दान्येव लोचनानि । तानि स्फुटन्तीत्युत्प्रेक्षा । तथा चोत्पातनयनस्फुटनमप्युत्पात एवेति भाविसमुद्रोपमर्दः सूचितः । घनगृन्दानि किभ्तानि । धुता उदरस्फुटनाचवलीभृतां या विद्युत्तया पिङ्गलानि । उत्पात-लोचनान्यपि स्वभावादेव धुतविद्युत्तुल्यपिङ्गलानीति साम्यम् ॥

अथ शरत्यागमाह—

तो भुअरहसाअङ्किअधणुवटुप्फुलिअवहलधूमुप्पीडम् । मुअइ मुह्णिग्गआणलसिहासमोलुग्गसूरिकरणं वाणम् ॥ ३०॥

[ततो भुजरभसाकृष्टधनुःपृष्ठस्फुटितवहलधूमोत्पीडम् । मुञ्जति मुखनिर्गतानलशिखासमवरुग्णसूरिकरणं वाणम् ॥]

ततो बाणं मुक्षति । राम इत्यर्थात् । किहशम् । भुजरभसेनाकृष्टं यद्धनुः । अनायासकृष्टमित्यर्थः । तत्पृष्ठात्स्फुटितो व्यक्तीकृत । 'स्फिडिअ' इति पाठे स्फोटितो निष्कासितो बहलो घनो धूमोत्पीडो येन तम् । एवं मुखान्निर्गता या अनलशिखा तया समवरुगणा निस्तेजसः कृताः सूरिकरणा येन तथाभृतम् । तथा च प्रथमं धूमायितस्तद्गु ज्वलित इति दहनस्वभाव उक्तः । सूरिकरणाभिभावकत्येन व्यापकत्वमितदारुणत्वं च
सूचितम् ॥

अथ शरपतनमाह—

सो जलिऊण णहअले सलिलद्धत्थिमअहुअवहाअम्बमुहो । पढमोइण्णदिणअरो दीहो दिहओ व्य साअरम्मि णिवडिओ ॥३१॥

[स ज्विल्वा नभस्तले सिल्लार्धास्तिमतहुतवहाताम्रमुखः। प्रथमावतीर्णदिनकरो दीर्घो दिवस इव सागरे निपतितः॥] स रामशरो नभसस्तले ज्वलित्वा सागरे निपिततः । उर्ध्व गत्वाधोमुखीभ्य पतितिति शरस्वभावः । तदेव स्फुटयित—कीद्दक् । सिललार्धेऽस्तिमतं हुतवहेनाताम्नं मुखं यस्य तथाभृतः । तेनातिगभीरसमुद्रसिललार्धनिष्पाद्यास्तमनतया उल्कामयस्य शरमुखस्य महत्त्वं लभ्यते । यद्वा सिललेऽर्धास्तिमतोऽर्धमम इति महत्त्वमुक्तम् । हुतवहेनाताम्रमुखश्चेत्वर्थः । दीर्घो दिवस इव । यथा ऋज्वाकारो दिवसो नभिस ज्वलित्वा सागरे पतिते । शरसाम्यलाभाय दिवसे दीर्घत्वमुक्तम् । दिवसः कीद्दक् । प्रथममवर्ताणः पातितो दिनकरो येन । तथा आकाशात्प्रथमं सूर्यः पतित पश्चाद्दिवसो यथा तथा । प्रथमं शरमुखं पतितं पश्चाच्छर इत्यरुणमण्डलाकारत्वेन शरमुखसूर्ययोः, तेजोमयत्वेन शरदिवयोश्च तील्यम् ॥

अथ शरस त्रैलोक्यव्यापकत्वमाह—

गअणे विज्जुणिहाओ खअन्तकालाणलो समुद्दुच्छङ्गे । महिअम्पो पाआले होइ पडन्तपंडिअ द्विओ रामसरो ॥ ३२ ॥

[गगने विद्युनिघातः क्षयान्तकालानलः समुद्रोत्सङ्गे । महीकम्पः पाताले भवति पतन्पतितः स्थितो रामशरः ॥]

स रामशरो गगने पतन्नवतरिन्वयुनिघातो विद्युत्समूहो वा भवित । व्यापकतेजोमय-त्वात् । समुद्रोत्सङ्गे पिततः सन् क्षयः प्रलयस्तद्गोऽन्तकालो नाशकालस्तदीयोऽनलः कालानलः । शोषकत्वात् । यद्वा क्षयो नाशोऽन्तः पर्यन्तोऽवसानं यस्य ताद्दशः कालः । प्रलय इत्यर्थः । क्षयान्तः क्षयाविधः कालः प्रलयकाल इत्यर्थो वा । एवं पाताले स्थितः सन् महीकम्पो भवित । तस्य तत्रैवोत्पत्तेः । इत्युत्पातरूपत्वेन तत्तल्लोकवितत्त्तल्लोकानां क्षोभजनकतया स्थानत्रयेऽपि प्रतिभानत्रयमुक्तम् ॥

अथ शरे शरान्तरनिर्गमनमाह-

तस्स अ मग्गालग्गा अइन्ति णिद्धूमजलणअम्बच्छाआ । उअहिं बाणणिहाआ अद्भार्थिमअस्स दिणअरस्स व किरणा ॥३३॥

[तस्य च मार्गालग्ना आयान्ति निर्धूमज्वलनाताम्रच्छायाः । उद्धिं वाणनिघाता अर्धास्तमितस्य दिनकरस्येव किरणाः ॥]

समुद्रे ऽर्घास्तमितस्य रामशरस्य मार्गालमाः पश्चादालमा वाणानां निघाता उद्धिमा-यान्ति च । समुद्रे प्रविशन्तीत्यर्थः । मार्गशब्दः पश्चाद्ये निपातितः । कीदशाः । निर्धूमेन ज्वलनेनाताम्रा छाया कान्तिर्येषां ते । दिनकरस्य किरणा इव । यथार्थास्तमितस्य दिन-करस्य किरणास्तत्पश्चालमाः सन्तः समुद्रमायान्ति । तेऽपि सायं निर्धूमज्वलनवत्ताम्रग्रु-तयः । तथा च समुद्रे पतन्रविरिव रामशरः । किरणा इव तदनुवर्तिनः शराः ॥

अथ समुद्रस्य शराभिघातमाह-

णवरि अ सरणिव्भिण्णो वलआमुहविहुअकेसरसडुग्घाओ । उद्धाइओ रसन्तो वीसत्थपसुत्तकेसरि व्व समुद्दो ॥ ३४॥

[अनन्तरं शरिनिर्भिनो वडवामुखिवद्युतकेसरसटोद्धातः । उद्घावितो रसन् विश्वस्तप्रसुप्तकेसरीव समुद्रः ॥]

शरपातादनन्तरं च रामशरेण निर्मिन्नो विद्धः समुद्रो रसन् शब्दायमानः सन्नुद्धावितः । शराभिघातेन समुद्रजलमूर्ध्वमुच्छिलतिमित्यर्थः । केसरीव । यथा विश्वस्तः प्रसुप्तः केसरी कस्यचिच्छरेण निर्मिन्नस्ताडितः सनुद्भृतकेसरसटोद्धातो रसन्नुद्धावित सिंहनादं कुर्वनुत्फा-लमाचरित तथेत्यर्थः । समुद्रः कीद्दक् । वडवामुखं वडवानलस्तदेव विधुतः कम्पितः केस-रसटासमूहो यस्य तथा । तथा च प्रथमं समुद्रस्य निश्चलत्वात्प्रसुप्तसिंहेन, शराभिहत्या वि-पर्यस्तस्य वडवानलस्थोत्फालकालीनकम्पविशिष्टसटोद्धातेन, जलक्षोभजन्यशब्दस्य च सिंहनादेन साम्यम् ॥

अथ समुद्रैकदेशस्योच्छलनमाह—

दूराइद्धणिअत्ते समुहागअवहलसरणिहाअक्खुडिए । दोहाइज्जइ व णहं टङ्कच्छेअरहसुट्टिअम्मि समुद्दे ॥ ३५॥ [दूराविद्धनिवृत्ते संमुखागतबहलशरनिघातोत्खण्डिते । द्विधा क्रियत इव नभष्टङ्कच्छेदरमसोत्थिते समुद्रे ॥]

संमुखागतेन बहलेन शरिनघातेनोत्खण्डित । मध्य इत्यर्थात् । अत एव टक्क्च्डेदरभस्तेन टक्किन्स्य वेगेनोत्थिते यथा टक्कादिन्छिनं काष्ट्रादि हठाद्ध्वे गच्छित तथैवोच्छिन्ते । टक्कः पाषाणदारणः । यद्वा टक्कः कुठारः । तिस्मिन्नव च्छेदाय खण्डनाय रभसेनोत्थिते । यथा छेदनाय कुठारमूर्ध्वमुत्तिष्ठतीत्यर्थः । तेन समुद्रजलमेव कुठारप्रायमभूदित्यर्थो लभ्यते । एवंभूते समुद्रे द्रं व्याप्याविद्धे प्रेरिते द्रम्ध्वं गतेऽप्यिनवृत्ते पुनः खातमागच्छित सित नभो द्विधा क्रियत इव । समुद्रेणेवत्यर्थात् । यद्वा नभो द्विधायत इव द्विखण्डायत इव । शराभिघातोच्छिलतजलस्य निवृत्त्या तिरोहितमध्यभागस्य गगनस्य प्रान्तमागद्वयं खण्डद्वयमिव लक्ष्यत इत्यर्थः । तथा च पतनदशायां जलस्य लक्ष्यमाणत्वेन गगनस्य द्विधाभावः प्रतीयते न त्च्छलनदशायामिति । नभित्तरोधायकमहत्त्वोत्कर्षसहचरस्य गुरुत्वोत्कर्षस्य वैपरीत्यहेतोः सत्त्वेऽपि पतनादप्युच्छलने शैष्ट्यमभूदिति प्रहारप्रकर्ष उक्तः । कृठारोऽपि द्रप्रोरितनिवृत्तो भवतीत्याशयः ॥

अनुत्थितजलावस्थामाह-

रअणाअरपरभाए मज्झिच्छिण्णम्मि बाणघाडिक्खत्ते । णिवडइ वीअद्धन्तो फुडिओसरिओ व्य मलअअडपब्भारो ॥३६॥ [रत्नाकरपरभागे मध्यिब्छिने बाणघातोक्षिते ।

निपतित द्वितीयार्धान्तः स्फुटितापसृत इव मलयतटप्राग्भारः ॥]
रत्नाकरस्य पर्भागे दक्षिणतटसंनिहितार्धे मध्यच्छित्रे वाणघातेनोरिक्षप्ते उर्ध्व नीते

सिति द्वितीयार्घान्त उत्तरतटसंनिहितार्धभागजलं निपतिति । अयं भावः—यथा खनित्रा-दिना तिर्यग्दार्थमाणा भूमिरुत्तरभागेणोत्तिष्ठति न तु पूर्वभागेण तथा रामशरेण मध्यच्छि-नस्य समुद्रस्य द्वितीयार्धभागजलं तिर्यवभ्रहारातिशयाद्ध्वमुच्छलितम् । अथ निःशेषशून्ये तज्ञलस्थाने पूर्वोर्धभागजलं वर्तुलीभृय हठात्प्रविशतीत्यर्थः । क इव । प्रथमं स्फुटितस्ततो गुरुत्वादपस्तः पतितो मलयतटस्य प्राग्भार एकदेश इव । एतज्ञलार्धस्य मलयसंनिहित-त्वान्मलयखण्डस्तुटित्वा पततीति प्रतिभानमित्युत्प्रेक्षा ॥

समुद्रोपमर्दमाह---

भिण्णगिरिधाउअस्वा विसमिच्छिण्णप्पवन्तमिहहरवक्खा । खुटभन्ति खुहिअमअरा आवाआलगहिरा समुदुदेसा ॥ ३७॥

[भिन्नगिरिधात्वाताम्रा विषमच्छिन्नप्रवमानमहीधरपक्षाः । क्षुभ्यन्ति क्षुभितमकरा आपातालगभीराः समुद्रोदेशाः ॥]

आपातालगभीरा अपि समुद्रप्रदेशाः क्षुभ्यन्ति । कीदशाः । शरेण भिन्नैगिरिधातुभिष्ठ-दरवर्तिगिरीणां गैरिकैराताम्राः । एवम् विषमं तिर्यग्यथा भवति तथा छिन्ना अत एव स्रव-माना महीधराणां पक्षा यत्र । तथा च शरच्छेदेन गुरूणामप्युच्छलतां गिरिपक्षाणां निजा-भिघातोच्छिलतजलावर्तपतितानामुपर्येव परिश्रमणादावर्तप्रकर्षेण प्रहारदार्द्यमुक्तम् । पुनः कीदशाः । क्षुभिता मकरा येषु ते । तथा तेषामप्युच्छलनादिति भावः ॥

शङ्घानां स्फुटनमाह—

आअम्बरविअराहअदरविहिडिअधवलकमलमउलच्छाअम् । भमइ सरपूरिअमुहं उग्घाडिअपण्डुरोअरं सङ्ख्यलम् ॥ ३८॥

[आताम्ररविकराहतदरविघाडितधवलकमलमुकुलच्छायम् । भ्रमति शरपूरितमुखमुद्धाटितपाण्डुरोदरं शङ्ककुलम् ॥]

शङ्ककुलं भ्रमित सर्वत्र शरानलदर्शनादितस्ततो गच्छित । कीदक् । शरैः पूरितं मुखं यस्य । अत एवोद्घाटितं ज्वालाभिरन्तः स्फुटित्वा बिहर्भूय प्रकाशितम् । अत एव पाण्डुरमुदरं यस्य । सतुपलाजविदत्यर्थः । उपमामाह—पुनः कीदक् । प्रातःकालीनत्वा-दाताम्ने रिवकरैराहतं स्पृष्टम् । अत एव दरिवघटितं लब्धिद्वत्रपश्चिकासं यद्भवलकमल-मुकुलं तद्वच्छाया शोभा यस्य तथाभूतम् । अत्र कमलमुकुलप्रायं शङ्ककुलं ताम्नरिवकर-प्रायाः सानलाः शरा विघटितपश्रप्रायं बिहर्भृतमुदरम् ॥

सर्पाणां फणत्रुटिमाह—

वेवन्ति विहुअमच्छा सरघाउक्खुडिअमअरदाढाधवला । मणिभरविसमोणामिअलुअविसहरघोलिरप्फणा जलणिवहा॥३९॥ [वेपन्ते विधुतमत्स्याः शरघातोत्खण्डितमकरदंष्ट्राधवलाः । मणिभरविषमावनामितलूनविषधरघूणितफणा जलनिवहाः ॥]

जलिवहा वेपन्ते । शरवेगादावर्तमाना भवन्तीत्यर्थः । कीदशः । विधुताः खावर्तपा-तादिघृणिता मत्स्या यैस्ते । एवं शरघातेनोत्खण्डिता या मकरदंष्ट्रास्ताभिर्धवलाः । उन् रक्षेपणात् । एवं मणिभरेण विषममवनामितास्तिर्यवपातिता ल्नाः कृत्ता विषधराणां घूर्ण-मानाः फणा येषु ते । तथा च शरिनकृत्तजलम्लवित्तमकरभुजंगदंष्ट्राफणानां स्वाभिघातोच्छ-लितजलावर्तपिततानामुपरि परिश्रमणात्प्रहारप्रकर्षः । अथवा जलिनवहाः शरानलसंब-न्धादावर्तमाना भवन्ति । आवर्त्यमानदुग्धादिवदित्यर्थः । तथा च निजनिजस्थान एव चुटि-तानां मत्स्य(भुजंग)दंष्ट्राफणानां जलावर्तानुसारेणोपर्यधस्तिर्यग्श्रमणाजलावर्तनहेतुशरानल-प्रकर्षः ॥

काथप्रकर्षमाह—

फुट्टन्तविद्युमवणं संखोहुव्वत्तणिन्तर्अणमऊहम् । घोलइ वेलाविद्यअं फेणिणहुच्छिलअमोत्तिअं उवहिजलम् ॥ ४०॥

[स्फुटविद्रुमवनं संक्षोभोद्वृतनिर्यद्रत्नमयूखम् । घूर्णते वेलापतितं फेननिभोच्छलितमौक्तिकमुद्धिजलम् ॥]

उद्धिजलं नेलापतितं नेलामितक्रम्य गतं सङ्ग्णते । समिवषमभूमां दिशि दिशि ग-च्छतीत्यर्थः । कीदशम् । स्फुटद्भिद्यमानं निद्युम्ननं यस्मात् । एतेन जलानामाण्यप्रकर्धः । एतम् संक्षोभात्प्रहारनेगादुद्वृत्तानामुपरिकृतभूमिष्ठभागानां निर्यतां मूलस्थानाजलोपिर गच्छतां रत्नानां मयूखा दीप्तयो येषु । जलान्तर्नित्वस्तुनामुपरि मालिन्यमापतितित तल-भागस्योज्ज्वलत्नादुद्वृत्ततया मयूखोद्गम इत्यर्थः । एतेन शराणामितदूरवेथेऽपि नेगप्रकर्ष उक्तः । संक्षोभोद्वृत्तरत्नानां निर्यन्तो मयूखा यस्मादिति वा । एतम् फेनिनभानि फेनतु-ल्यान्युच्छलितान्युपरिस्थितानि मौक्तिकानि यत्र तथाभृतम् । यथा फेना उपरि तिष्ठन्ति तथा मौक्तिकान्यपीत्यर्थः । उच्छलितमौक्तिकान्येव फेनायन्त इत्यर्थ इति केचित् ॥

आवर्तानामवस्थामाह---

जलपव्वाडिअमुका खणमेत्तत्थइअपाअडिअवित्थारा । होन्ति पसण्णक्खुहिआ मूअहइअमुहला समुद्दावत्ता ॥ ४१ ॥

[जलप्रावितमुक्ताः क्षणमात्रस्थगितप्रकटितविस्ताराः । भवन्ति प्रसन्नक्षुभिता मूकायितमुखराः समुद्रावर्ताः ॥]

समुद्रावर्ताः कंदराकारश्रमत्समुद्रसिललोर्त्पाडाः शराभिघातोच्छलितेन स्नाविता अति-क्रान्ता अथ मुक्ताः पुनरन्यत्रगतेन तेन त्यक्ता भवन्ति । अत एव क्षणमात्रं स्थगिताः स्रावनदशायां छन्ना लुप्ता अथ प्रकटितिवस्तारास्त्यागदशायां यथापूर्व प्रवृत्ताः । प्राचीनसं-स्कारवशादित्यर्थः । एवं प्रथमं प्रसन्ना जलान्तरसमानाकारत्वाद्थ क्षुभिताः । निम्नोन्नती-भ्य अमणशीलत्वात् । एवं च् प्रथमं मूकायिता जलान्तरेणावर्तगर्तपूरणे निःशब्दा अथ तदपगमे अमणप्रवृत्तौ मुखराः सशब्दाः । कल्लोलवाहुल्यात् । यद्वा मूकायिताः सन्तौ मुखराः । यथा मूको वक्तुमुद्यतो गुंगुंकरोति तथा निम्नप्रदेशे जलान्तरप्रवेशात्कुम्भादिव-द्य्यक्तं ध्वनन्तीत्यर्थः । एतेनावर्तानां क्षणादेव पूर्ववत्प्रवृत्तौ स्नावकजलवेगोत्कर्षण प्रवाहात्कर्ष उक्तः ॥

समुद्रपरिवर्तनमाह---

वलमाणुव्वत्तन्तो एकं चिरआलपीडिअं सिढिलेन्तो । बीएण व पाआले पासेण णिसम्मिडं पडत्तो उवही ॥ ४२ ॥

[वलमानोद्दर्तमान एकं चिरकालपीडितं शिथिलयन् । द्वितीयेनेव पाताले पार्श्वेन निषत्तुं प्रवृत्त उद्धिः ॥]

शराभिघातेन समुद्रस्य तलवातं जलमुपरिगतम् उपरिष्ठं च तले निविष्टम् । अत्रोत्ये-क्षते—उदधिः पातालेऽर्थाच्छयनीकृते द्वितीयेन पार्थेन निषत्तुं शयितुमिव प्रवृत्तः । किं कुर्वन् । एकं पार्थे चिरकालपीडितमिव शिथिलयन् विश्रामं प्रापयन् । उपरिकुर्वितित यावत् । उपरिकरोतीति कुतो ज्ञायते तत्राह—वलमानो वक्षीभूतः सन्नुद्वर्तमानः । अ-न्योऽपि चिरं शयानः पार्थान्तरेण शयितुं परिवर्तत इति ध्वनिः ॥

समुद्रस्य सुवेलसंघटमाह-

सरवेअगलत्यहिअसुवेलरूव्भन्तसाअरद्धत्यइअम् । ओसरिअदाहिणदिसं दीसइ उक्खण्डिएकपासं व णहम् ॥ ४३॥

[शरवेगगलहस्तितसुवेलरूथ्यमानसागरार्धस्थगितम् । अपसृतदक्षिणदिग्दश्यते उत्खण्डितैकपार्श्वमिव नभः ॥]

शरवेगेण गलहस्तितं प्रेरितमथ सुवेलेन रुध्यमानं यत्सागरार्धे तेन स्थगितं छन्नं यद्वां तथाभूतसागरेणार्धावच्छेदेन स्थगितं छन्नम् । अतएवापस्ता दूरीकृता दक्षिणा दिग्यत्र एतादशं नभ उत्खण्डितमेकं पार्श्व यस्य तथाभूतिमव दश्यते । अयमाशयः—उत्तरतट-स्थितरामशरप्रहारात्समुदस्य दक्षिणभागजलं वेलामतिक्रम्य गच्छत्सुवेलसंघहेनोर्ध्वमुच्छ-लितं गगनमाचकामित दक्षिणाशातिरोधानात्खण्डितदक्षिणपार्श्वताप्रतीतिरित्युत्प्रेक्षा ॥

समुद्रमूलोपमर्दमाह--

आइवराहेण वि जे अदिहा मन्दरेण वि अणालिदा । खुहिआ ते वि भअअरा आवाआलगहिरा समुदुदेसा ॥ ४४ ॥ [आदिवराहेणापि येऽदृष्टा मन्दरेणाप्यनाश्चिष्टाः । क्षुभितास्तेऽपि भयकरा आपातालगभीराः समुद्रोदेशाः ॥]

आदिवराहेणापि ये भयकरत्वेनादृष्टा इति विकटत्वमुक्तम् । एवमापातालगभीरत्वेन मन्दरेणाप्यस्पृष्टा इति देवप्रेरणयाप्यगम्यत्वम् । एवंभूता अपि ते समुद्रप्रदेशाः क्षुभिर्ताः । रामशरैरित्यर्थात् । इति विद्रवेधित्वमुक्तम् ॥

अथ पातालवेधमाह-

एकेकिम्मि वलन्तो बाणप्पहरिववरे णहिणरालम्बे । खअकालाणलभीओ पडह रसन्तो रसाअले व्व समुद्दो ॥ ४५॥ [एकैकिस्मिन्वलन्बाणप्रहारिववरे नमोनिरालम्बे ।

क्षयकालानलभीतः पतित रसन्रसातल इव समुद्रः ॥]

समुद्रस्य तलभूमी यत्रयत्र रामशरा निपतन्ति तत्रतत्रैवाकाशतुल्यानि विवराणि भवन्ति निम्नप्रवेशवशाच्छव्दं कुर्वाणानि तेनतेनैव जलानि गलन्ति । तत्रोत्प्रेक्षा—क्षयकालान-लाद्भीत इव समुद्रो रसन् शब्दायमानो रसातले पतित । शरानलेषु प्रलयाप्तिभ्रमादित्यर्थः । किंभूते । नभोवित्ररालम्बे शून्ये । एकैकिस्मिन्याणप्रहारिववरे वलन् वक्रीभ्य पतित्रत्यर्थः । अन्योऽप्यमतो भयमालोक्य रसित्वा वक्रीभ्य पश्चादपसरतीति ध्वनिः । इति विवरोत्कर्षण शरोत्कर्षः ॥

मत्स्यानां विश्लवमाह-

्दीसन्ति दिट्ठमहणा पुट्ठिपिडिट्ठिअपलोट्टमन्दरसिहरा।

आसाइआमअरसा वाणदढप्पहरमुच्छिआ तिमिमच्छा ।। ४६ ॥

[द्दरयन्ते दृष्टमथनाः पृष्ठपरिस्थितप्रकुठितमन्दरिश्वराः । आस्वादितामृतरसा वाणदृढप्रहारमूर्छितास्तिमिमत्स्याः ॥]

तिमिनामानो मत्स्या बाणस्य दृढप्रहारेण मूर्छिता दृश्यन्ते । किंभृताः । दृष्टं मथनम-र्थात्समुद्रस्य यैः । तदानींतनसंभ्रमेऽपि न भीता इत्यर्थः । एवं पृष्ठोपरिस्थितानि प्रलु-ठितानि मन्दरशिखराणि येषामिति । महान्तो बलवन्तश्चेत्यर्थः । एवं चास्त्रादितोऽमृत-रसो यैस्ते । तथा चामृतनिर्गमपूर्वकालीनाः । अथवा आस्त्रादितामृतरसत्वेन मूर्छिता न तु मृता इति भावः ॥

भुजंगानां श्वासमाह—

उक्खित्तमहावत्ता दरदट्टविवण्णविद्दुमरअक्खउरा । आवाआलवलन्ता दीसन्ति महाभुअंगणीसासवहा ॥ ४७ ॥

[उत्क्षिप्तमहावर्ता दरदग्धविवर्णविद्रुमरजःकलुषाः । आपातालवलमाना दश्यन्ते महाभुजंगानिःश्वासपथाः ॥] महाभुजंगानां निःश्वासपथा दृश्यन्ते । किंभूताः । आपातालाद्वलमाना उत्पद्यमानाः । अत एवोित्क्षिता जलम्लतो नभःपर्यन्तमृत्थापिता महावर्ता यस्ते । एवं प्रथमतस्तप्तजल-मंबन्धादीपदृश्धा अत एव विवर्णा ये विद्वमास्तेषां रजोभिः कलुषा धृष्ठाः । पश्चात्सविष-सर्पनिःश्वसितसंबन्धेन भस्मीभावादित्यर्थः । तथा च पातालाविष नभःपर्यन्तावर्तप्रकर्षेण जलप्रकर्षः । तेन निःश्वासप्रकर्षः । तेन भुजंगप्रकर्षः । तेन श्वासहेतुदाहदुःखप्रकर्षः । ते-नानलप्रकर्षः । तेन रामशरप्रकर्ष इत्यवधेयम् ॥

सर्पमिथुनवैक्रव्यमाह---

वेवइ पेम्मणिअलिअं सरसंदट्टधिणओवऊहणसुहिअम् । जीएण एकमेकं परिरक्खन्तवित्रं भुअंगमिमहुणम् ॥ ४८ ॥ [वेपते प्रेमनिगलितं शरसंदष्टधन्योपगूहनसुखितम् । जीवेनैकैकं परिरक्षद्वलितं भुजंगमिभुनम् ॥]

एकेनैव शरेण विद्धं भुजंगमिथुनं भोगाभ्यां मिथो मिछदुन्प्रेक्ष्यते—भुजंगमिथुनं वेपते । कीदशम् । प्रेमरूपनिगडविशिष्टम् । अत एव विक्षिष्य गन्तुमपारयत् । एवं शरेण संदष्टं सद्धन्योपगृहनेन दहालिङ्गनेन सुखितम् । अलब्धपूर्वमालिङ्गनं लब्धं मरणमिप सहैव स्यादिति वेधदुःखमप्यगणयत् । एवं जीवेनैकैकं परिरक्षद्वलितं मिथो वेष्टयत् । स्वस्वजीवितं दत्त्वापि स्वस्वदेहेन प्रहागन्तरवारणाय परस्परवपुर्व्यवधानं कुर्वत् । यद्वा परस्परं मन्गमाशङ्कथ तत्त्वदुपुपि स्वस्वदेहसमर्पणेन स्वस्वजीवनसमर्पणं कुर्वदिति भावः ॥

शराणां प्रसरणमाह-

मोडिअविदुमविडवा धावन्ति जलम्मि मणिणिहंसणणिसिआ । सिप्पिउडमज्झणिरगअमुहलरगत्थोरमुत्तिआ रामसरा ॥ ४५॥

[मोटितविद्रुमविटपा धावन्ति जले मणिनिघर्षणनिशिता: । शक्तिपुटमध्यनिर्गतमुखलग्नस्थूलमौक्तिका रामशराः ॥]

रामशरा जले धावन्ति । निष्प्रत्यृहं संचरन्तीत्यर्थः । किंभ्ताः । मोटितानि विद्रुमवि-टपानि येः । अग्निसंबन्धात् । एवं मणिषु निधर्षणेन निशिताः शितामाः । अतएव श्रुक्ति-पुटमध्यनिर्गताः सन्तो मुखे लग्नं विद्धत्वात्संबद्धं स्थूलं सीक्तिकं येषां ते ॥

जलसंबन्धादुरपन्नो धूमः प्रवालेषु लग्नस्तमुत्प्रेक्षते---

विसवेओ व्य पसरिओ जं जं अहिलें इवहलधूमुप्पीडो । कज्जलइज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विद्वुमवेदम् ॥ ५० ॥

[विषवेग इव प्रसृतो यं यमभिलीयते वहलधूमोत्पीड: । कज्जलयति तं तं रुधिरिमव महोदधेर्विद्वमवेष्टम् ॥] विषवेग इत प्रस्तो बहुलो धूमोत्पीडो यं यं महोद्धे रुधिरमिव विद्रुमवेष्टं प्रवालमण्ड-लममिलीयते मीलित तं तमेव कज्जलयति कज्जलमिव करोति । श्यामलयतीत्यर्थः । तथा च धूमो न भवति किं तु श्यामत्वाद्दुःखहेतुत्वाच विषम् । विद्रुममण्डलं न भवति किं तु रक्तत्वात्समुद्रस्य रुधिरमित्याशयः । अन्यत्रापि सर्पादिविषं वपृषि प्रविशद्वधिरं व्याप्य श्यामीकरोतीति ध्वनिः ॥

पर्वतानां दौस्थ्यमाह-

खुहिअसमुदुष्पइआ वाणुकित्तपिङएकवित्यअवक्खा । विसमभरोणअसिहरा णहद्भवन्यवित्रआ पङ्गित महिहरा ॥५१॥

[क्षुभितसमुद्रोत्पतिता वाणोत्क्रत्तपतितैकविस्तृतपक्षाः ।

विषमभरावनतशिखरा नभोर्धपथविष्ठताः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधरा नभोधेपथाद्विता वक्तीभृताः सन्तः पतिन्त । अर्थात्समुद्र एव । पतिने हेतु-माह—कीदशाः । क्षुभितात्समुद्रादुत्पतिता उड्डीनाः । अथ वाणेनोत्कृत्तः सन्पतित एको वि-स्तृतः पक्षो येषां ते । एवं विषमभरेणाधिकगौरवेण विषमं वक्रं सद्भरेण चावनतमेकं शिखरं येषां ते । अयमर्थः—समुद्रे हौताशनीं विपत्तिमधिगम्य गगनमुड्डीय गतानां महीधराणां वि-स्तीर्यमाण एवेकस्मिन्पक्षे रामशरेणोत्कृत्य पतिते विद्यमानतद्वपरपक्षगौरवेण तत्संनिहित-शिखरावनतावर्धनमस्त एव ते निपेतुरिति नभस्यिप शरप्रसरणिमिति सूचितम् ॥

सर्पाणां विपत्तिमाह-

छिण्णविवइण्णभोआ कण्ठपिडट्टविअजीविभागभरोसा । दिट्ठीहि बाणणिवहे डिहऊण मुअन्ति जीविआई भुअंगा ॥५२॥

[छिन्नविप्रकीर्णभोगाः कण्ठपरिस्थापितजीवितागतरोषाः।

दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्द्रग्ध्वा मुञ्जनित जीवितानि भुजंगाः ॥]

भुजंगा जीवितानि मुश्चन्ति । अत्र प्रकारमाह—कीहशाः । छिन्ना अथ विप्रकीणी दिशि दिशि विक्षिप्ता भोगा येषाम् । एवं भोगानां छिन्नत्वादवस्थानाभावात्कण्ठ एव परिस्थापितजीविता अत एव केनेदं वपुः कृत्तमित्यागतक्रोधाः । अथ किं कृत्वा । दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्दग्ध्वा प्रदीप्य । दृष्टिविषज्वालाशरज्वालयोः संबन्धात् । संकटपितताः सर्पा दृग्भ्यां विषज्वालामुद्रमन्तीति प्रसिद्धिः । तथा च यथायथा दृग्भ्यां विषज्वालामुज्झन्ति तथा तथा शरानलोपचयानमृता इति भावः । दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्दग्ध्वा मृता इत्थं इति केचित् । 'उिह्रुज्य' इति पादे दृष्टिभ्यां शरनिवहान्दित्वा तर्कयित्वा । तथा च शरहानानन्तरं मृता इत्थंः ॥

गर्ते शरानलोपचयमाह---

आऊरेइ रसन्तो उक्खिङअभुअंगभोअपब्भाराई । सरमुहगलत्थणुक्खअसेलट्टाणविवरोअराइ हुअवहो ॥ ५३॥ h

[आपूरयति रसन्तुत्खिण्डितसुजंगभोगप्राग्भाराणि । शरमुखगळहस्तोत्खातशैळस्थानविवरोदराणि हुतबहः ॥]

हुतवहः शराणां मुखं शराशं तस्य गलहस्तः प्रेरणं तेनोत्खाता उत्यापिता ये शैलास्तेषां स्थानान्येव श्न्यत्वाद्विवराणि तेषामुद्रराणि प्रयति । उत्वातसमुद्रमध्यस्थशेलस्थानानि यावत्परितोवतीनि जलानि प्रयन्ति तावन्छराधिभिरेव प्रितानीति जलवेगापेक्षयानलवेग- प्रकर्षः । ततुत्तरमपि शराशः प्रौडत्वाजलप्रवेशो न इत्त इति भावः । अत एवोक्तं रसन् । प्रान्तावन्छदेन तजलदाहजन्यशब्दवानित्यर्थः । स्वभावनो वा । तानि किभ्तानि । उत्ख- एडता भुजंगानां भोगप्रारभारा यत्र तानि । फणावष्टन्थपर्वतरक्षणाय पुन्छावष्टन्थभृमित्वेन परुरोपप्रकर्षाद्वृत्थितपुन्छत्वेन च शैलोत्थापनेन भध्य एव त्रुटिता भुजंगा इत्यर्थः ॥

कारिमकारवन्तानाह----

भिण्णुव्वृहजलअरा दरदिण्णमहातरंगगिरिअडवाआ । छिण्णपडिउद्धविद्धा फुडन्ति माअङ्गमअरदन्तप्फडिहा ॥ ५४ ॥

[भिन्नोद्वयूटजलचरा दरदत्तमहातरङ्गगिरितटघाताः। छिन्नपतितोर्ध्वविद्धाः स्फुटन्ति गातङ्गमकरदन्तपरिघाः॥]

मानक्षमकराणां दन्ता एव परिधास्तदाकारत्वात् । ते रामशरेण न्छिनाः सन्तः पनिताः । अथोर्ध्वविद्धाः शरानलञ्चालामंबन्धाद्ध्वं गतास्तत्रेव स्फुटन्ति । द्विधा भवन्तित्वर्थः । यथा एहादिदाहे वंशादयो नभो गत्वा स्फुटन्ति । किभ्ताः । भिन्नाः स्यूता अथाद्वयद्याः उर्ध्वं नीता जलचराः करिमकरादयो यैः । स्वशिखाप्रोतजलचरसिंहता एवोच्छिलता इत्यर्थः । एवं दरदत्तो महातरहेण गिरितटाधातो यैस्ते । तथा च मलयसु-वेलाभिधातक्षमतरहोत्थापकत्या नकभेदकत्या च दन्तानां प्रकर्षः । तेन च तदुच्छल-वसमर्थश्चरानलस्य करिमकराणां चेन्यवध्यम । दरदत्तो महातरहा एव गिरयम्नेषां तट-धानो येरिति वा ॥

मीनानां संभ्रममाह---

जालालोअविमुह्नि सिललतरङ्गपरिमकः णपरिकर्मालअम् । परिहरइ विद्रुमवर्णं धूमाह्अअम्बलोअणं मीणउलम् ॥ ५५॥, [ज्वालालोकविमुखं सिललतरङ्गपरिसर्पणपरिस्विलतम् । परिहरित विद्रुमवनं धूमाहतताम्रलोचनं मीनकुलम् ॥

मीनकुलं कर्त्व विद्यमवनं परिहर्शत त्यज्ञति । किंभृतम् । ज्वालानामालोकनेन विमुग्धं मोहमापत्रम् । एवं सलिलतरहेषु परिसर्पणेन परिश्रमणेन परिस्वलितं स्थानान्तरं गतम् । एवं च धमेनाहते स्पृष्टे अत एवानाधे लोचने यम्य । तथा च मीनाः समृद्रमध्ये शरान- लज्वालामवलोक्य भयात्कचिदन्यत्र गताः । तत्रापि धृमाकुलदृष्टितया सम्यगनिभाल-यन्तो ज्वालानुद्ध्या विद्वमवनमपि त्यजन्तीति भयप्रकर्षः । आन्तिमानलंकारः ॥

सर्पाणां वैक्रव्यमाह—

उन्बत्तोअरधवला दरणिग्गअङङ्क्ष्यसलजीहाणिवहा । संघेन्ति उप्पअन्ता धोरतरङ्गविअङन्तराइ युअंगा ॥ ५६ ॥

[उद्भृत्तोदरधवला दरनिर्गतदग्धयमलजिह्नानिवहाः ।

संदधत्युत्प्रवमानाः स्थूलतरङ्गविकटान्तराणि भुजंगाः ॥]

मुजंगाः स्थूलानां समुद्रक्षोभेण महतां तरङ्गाणां विकटानि महान्ति अन्तराणि अन्तरालप्रदेशान्संदधित । स्वशरीरेण प्रियत्वा समीकुर्वन्तीत्वर्थः । अत्र हेतुमाह—उरष्ठव-माना उपिर संचरन्तः । एवं उद्वृत्तं शरानलदाहतो विपरीत्य स्थितं यदुद्रं तेन धवलाः । तेन वीचीनां श्वेत्येन संधानयोग्यत्वमुक्तम् । पुनः कीदशाः । दग्धा अत एव दरिनर्गताः किंचिद्वहिर्भृता जिङ्गागुगलनिवहा येषाम् । यमलं गुगलपर्यायः । तथा च समुद्रस्य क्षोभप्रकर्षण तरङ्गस्यौल्यप्रकर्षः । तेन तदन्तरालप्रकर्षः । तेन तत्प्रकर्षप्रकर्षः । तेन तदुद्व-तनसमर्थतया दाहप्रकर्षः । तेन च शरानलप्रकर्षः इत्यवधेयम् ॥

करिमकराणां दौस्थ्यमाह—

दीसन्ति दरुत्तिण्णा हुआसणुत्त्त्वाअमअणीसन्दा ।
पक्रग्गाहणहङ्कुसविसमसमक्षन्तमत्थआ करिमअरा ॥ ५७ ॥
दिश्यन्ते दरोत्तीर्णा हुताशनोत्तत्वानमदनिःस्यन्दाः ।

प्रप्राहनखाङ्कराविषमसमात्रान्तमस्तकाः करिमकराः [1]

करिमकरा जलहिस्तनो दरोत्तीर्णाः समुद्रादर्धनिर्गताः सन्तः प्रष्टाहो जलिसिहस्तस्या-क्रुशाकारनस्त्रीविषमं यथा स्यादेवं समाकान्तं मस्तकं येपामेवंभृता दृश्यन्ते । किंभृताः । हुताञ्चनेनोत्तप्ता अत एव वानाः ग्रुष्का मदिनःस्यन्दा येषां ते । विहर्भावे जलिसिहाति-क्रमं जानन्तोऽपि करिमकरा विहर्भृता इति ज्वालाप्रकर्षः । किंचिन्निर्गतानामेव तेषाम-तिक्रमेण तज्ज्वालाविद्वलानामपि जलिसिहानां तेजःप्रकर्ष इत्युन्नेयम् । पक्षरगाहो जल-सिंहे देशी वा । वान इति 'ओ वै शोषणे' धातुः ॥

शङ्कानां वैक्रव्यमाह—

घोलइ गओणिअत्तं विसमिद्विअमणिसिलाअलपलोद्दन्तम् । झिज्जन्तसिललिवहलं वेलापुलिणगमणूसुअं सङ्ख्यलम् ॥ ५८॥

[घूर्णते गतापनिवृत्तं विषमिस्थतमिणिशिलातलप्रलुठत् । क्षीयमाणसिललविद्वलं वेलापुलिनगमनोत्सुकं शङ्खकुलम् ॥] शङ्गकुलं घूर्णते । कीदक् । क्षीयमाणे ज्वालया शोध्यमाणे सिल्ले विद्वलं व्याकुलमी-ण्यातिशयात् । अतं एव वेला च पुलिनं च तत्र गमने उत्सुकं जलश्न्यत्वात् । एवं प्रस्थानोत्तरं विषमस्थितेषु नीचोच्चतया व्यवस्थितेषु माणिशिलातलेषु प्रलुठत् । अतं एव जले तापोद्याद्वतम् । अथ माणिशिलानां वेपस्यादजुमार्गालाभेन पतदुत्पतत् । अपनिश्वत्तं पराश्वत्तम् । एवमन्यत्रापीति । दिशि दिशि अमतीत्वर्थः ॥

पर्वतानामुत्पतनमाह —

मुकसमुद्रुच्छङ्गा पक्खक्खेवेहिँ संभमसमुप्पइआ । अव्युत्तेन्ति महिहरा एकक्रमसिहरसंठिअं सिहिणिवहम् ॥ ५९॥

[मुक्तसमुद्रोत्सङ्गाः पक्षक्षेपैः संभ्रमसमुत्पतिताः । अभ्युत्तेजयन्ति महीधरा एकैकशिखरसंस्थितं शिखिनिवहम् ॥]

महीधराः परस्परशिखरसंस्थितमित्रसमूहं पक्षक्षेपैरुइयनकालीनपक्षचालनेरभ्युत्तेजयन्ति उद्दीपयन्ति । वायुसंबन्धादित्यर्थः । किंभूताः । संश्रमेण शराभिजन्यक्षोभेणोत्पतिताः । अत एव मुक्तः समुद्रोत्सङ्गो यैरेवंभूताः । तथा च दाहभिया समुद्रादुईाय गगनं गताः । तत्रापि परस्परपक्षपवनेनोत्तेजितशिखरानलाद्देश्चन्यमेव प्रापुरित विपदि क्षापि न सामनस्पमिति आवः । अन्यत्रापि वनादिदाहे पक्षिभिरुईीय गगनमाश्रीयत इति ध्वनिः ॥

पातालजलोत्थानमाह---

विह्लुव्वत्तभुअंगा छिण्णमहासुरसिरूपअणगम्भीरा । मूलुत्थङ्घिअरअणा णेनित रसन्ता रसाअलजलुष्पीडा ॥ ६०॥

[विद्वलोद्भृत्तभुजंगारिछन्नमहासुरिशर उत्प्रवगम्भीराः । मूलोत्तम्भितरता निर्यन्ति रसन्तो रसातलजलोत्पीडाः ॥]

रसातलस्य जलोत्पीडा निर्यन्ति । रामशरेण पातालपर्यन्तभेदनात्तेनेव रन्ध्रेण तत्रस्यजनलानि बहिर्भवन्तीत्यर्थः । विद्वसंबन्धात्पातालभूमेरार्द्रत्वेन वा । कीटशाः । रसन्तः शब्दाय-मानाः जलानामाकिसकोद्गमने शब्दो जायत इति स्वभावात् । एवं विद्वलाः सन्त उद्गृत्ता उत्ताना भुजंगा येषु ते एवं छिन्नानि यानि महासुराणां मधुकैटभप्रभृतीनां शिरांसि तेषा-गुरप्लवनेन गम्भीरा भयानकाः । एवं मृलादुत्तिम्भतान्युत्यापितानि रत्नानि यैः । तथा च जलवेगपिततानां पातालसपमहासुरमस्तकरत्नानामागन्छतामाकुलीकरणेन जलानामाधिकयं तेन च विवराणां तेन च शराणां शरानलानां वा ॥

कल्लोलानां शोषणमाह—

बाणणिहाउच्छित्ता हुअवहजालाइउप्पवन्तप्फेणा । अट्टन्ति णइअले चिअ मारुअभिण्णलहुआ सलिलक्रहोला ॥६२॥ [बाणनिघातोत्क्षिप्ता हुतबहुज्वालाहतोत्प्रवमानफेनाः ।

शुष्यन्ति नमस्तल एव मारुतिमञ्ज्ञ्जुकाः स्विलक्क्छोलाः ॥]

बाणनिघातेनोत्क्षिप्ता उत्थापिताः सिललकङ्गोला नभस्तल एव ग्रन्यन्ति । अत्र हेतु-माह—हुतवहज्वालाभिराहताः स्पृष्टाः । अत एवोद्गतफेना एवं माहतेन भिन्ना अत एव लघुकाः कणीभृताः । अत्र गगन एवोच्छलितजलशोषकत्वेन ज्वालानामाधिक्यम् ॥

पुनः सर्पाणां वैक्रव्यमाह---

णिव्यूढिवसत्थवआ भोआअङ्कुणगलन्तगमणुच्छाहा । तुङ्गतरङ्गकखिआ विसमुद्यत्तोअरा वलन्ति भुअंगा ॥ ६२ ॥ [निर्व्यूढिविषस्तवका भोगाकर्षणगळद्रमनोत्साहाः ।

तुङ्गतरङ्गस्खालेता विषमोद्गत्तोदरा वलन्ति भुजंगाः ॥]

रामशरोत्थापितत्वेन तुङ्गैस्तरङ्गैः स्खिलितःः समुद्रास्त्रच्याविताः । तीर्यूमावानीता इति यावत् । एवंभूता भुजंगा वलन्ति संचाराय वक्षीभवन्ति । किंभूताः । विषयं यथा स्यादेव-मृद्धृत्तान्युत्तानानि उदराणि येषाम् । तरङ्गाभिघातादेव । एवं निर्व्यूढो वान्तो विषसावको यैः । क्रोधहेत्नालोक्य विषमुद्रमन्तीति सर्पस्वभावः । प्रकृते ज्वालायेव दृष्ट्या तदुपरि विषं त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ज्वालाजन्याभिभवेन वा । एवं भोगाकर्षणे शरीरसंचारणे गलक् गमनोत्साहो येषां ते । निर्विषतया बलाभावात् । तथा च रामशरोत्थकल्लोलसंस्कारेण तीरे पतिता भुजंगा निजमपि वपुराक्रष्टुं न पारयन्तीति भुजंगाभिभवाधिक्येन क्षुव्धतरङ्गाधिक्यं तेन शरवेगसमुद्रयोः तेन संधानस्य तेन च रघुनाथबलस्येत्युक्तम् ॥

नदीनामवस्थामाह-

वेवन्ति णिण्णआणं सरणिवहच्छिण्णसङ्ख्विहिङ्अबलआ । हत्थ व्व उअहिणिमिआ मुक्करवक्कन्दणिविङ्क्ष्याण तरङ्गा ॥ ६३॥ [वेपन्ते निम्नगानां शरनिवहच्छित्रशङ्ख्विघटितवल्याः ।

हस्ता इवोदिधिनियोजिता मुक्तरवाक्रन्दिनपतितानां तरङ्गाः ॥]

निम्नगानां तरङ्गा वेपन्ते । समुद्रक्षोभेण तत्र प्रवेशे दिशिदिशि गच्छन्तीत्पर्थः । उत्पे-क्षेते—हस्ता इव । नदीनामेते तरङ्गा न भवन्ति किं तुद्धशै नियोजिताः समासोक्ताः स्वामिनस्तस्य रामशराभिघातवारणार्थमन्तरायीकर्तुमुपरि समर्पिताः समुद्रवधूनाममूषां हस्ताः भवन्तीत्पर्थः । किंभूतानाम् । मुक्तस्यक्तः । उच्चेरित्पर्थः । तथाभृतो यो रवस्तरङ्गसंघदृशब्दः स एवाक्रन्दो रोदनं तेन निपतितानाम् । समुद्रोपरि सशब्दं पतितानामित्यर्थः । अन्या अपि स्त्रियः स्वामिनस्ताडनवारणाय हस्तौ प्रसार्य साक्रन्दमुपरि पतन्तीति ध्वनिः । तरङ्गाः कीदृशाः । शरनिवहेन च्छिन्नाः खण्डखण्डीकृताः सङ्गा एव विघटिता विपर्यस्ता वलया येषु ते । हस्तेष्वपि तदानीं शङ्गवलया विपर्यस्य दिशिदिश चलन्तीत्याशयः ॥ पुनः पर्वतानामुत्पतनमाह—
हुअवहमरिअणिअग्बा जलअरसंदट्टवक्खउडपञ्भाराः ।
चिरसंणिरोहमसिणा दुक्खेण णहं समुप्पअन्ति महिहरा ।। ६४॥
[हुतवहयृतनितम्बा जंकचरसंदष्टपक्षपुटप्राग्भाराः ।

चिरसंनिरोधमसूणा दुःखेन नभः समुत्पतन्ति महीधराः ॥]

महीधरा दु:खेन नभः समुत्पतन्ति दु:खेनोहाथन्ते । उत्पत्ते हेतुमाह—हुतवहेन भृतः पूर्णी नितम्बो येषां ते । तथा च दाहदु:खासहिष्णुतया उत्पतिता इत्यर्थः । दु:खेनेत्यत्र हेतुमाह—चिरसंनिरोधेन चिरं व्याप्य संचारिनरोधेन मखणा मन्दगतयः । सत्वरसंचारे- ऽनभ्यासात् । अत एव वपु:कर्षणे क्षेत्रः । एवं जळचरेः संदद्यौ पक्षपुटयोः प्राग्भारी येषां ते । दाहवारणाय सकरादयः पक्षपुटेषु निळीना इत्यर्थः । एतावता पर्वतानां महत्त्वस् । इस्मिप देहगौरवहेतुत्वेनोत्पतनदुःखे बीजम् ॥

लमुद्रस्योपमर्दप्रकर्षमाह—

जलइ जलन्तजलभरं थमइ भमन्तमणिविद्यमलभाजालम् । रसइ रसन्तावक्तं भिज्जइ भिज्जन्तपव्यभं उभिद्वजलम् ॥६५॥ [ज्वलित ज्वलजलचरं भ्रमति भ्रमन्मणिविद्वमलताजालम् । रसति रसदावर्ते भिद्यते भिद्यमानपर्वतमुद्धिजलम् ॥]

उद्धिजलं ज्वलन्ती जलचरा मकरादयो यत्र तथासूतं सज्ज्वलित । एवं अमन्मणि-विद्वमलतयोजीलं यत्र तथा सञ्चमति । रसनावती यत्र तथा सदसित ज्ञब्दायते । भि-यमानाः पर्वता यत्र तथा सद्भियति (रेथा भवति । उच्छलितपर्वतखण्डेनाभिधातात्। अत्र सर्वत्र जलजलचरदाहयोजिलमणिविद्यमभ्रमणयोजिलशब्दावर्तशब्दयोजिलपर्वतसेद्योः कार्य-कारणयोरेककाल्यतं श्राह्मस्रययेन बोध्यते । तेन च विद्वप्रकर्षाधीनकाथप्रकर्षो गम्यते ॥

पुनस्तदेवाह-

आवत्तविवरभिमरो मलअगणिसिलाअलक्खलिअसंचारो । घोलिरतरङ्गविसमो जह दीसह साअरो तहेअ हुअवहो ॥ ६६ ॥ [आवर्तविवरअमणशीलो मलयमणिशिलातलस्खलितसंचारः । धूर्णमानतरङ्गविषमो यथा दृश्यते सागरस्तथैव हुतबहः ॥]

आवर्तविवरेषु भ्रमणशील आवर्तगत्मनुसारित्वात् । एवं मलयमणिशिलातलेषु स्विलिन्तसंचारः । भूमिवैषम्यानुसारित्वात् । एवं पूर्णमानतरङ्गेषु विषमित्तर्यगूर्ध्वगितः तदनुसारित्वात् । समुद्रो हुतवहोऽपीति । यथा सामरस्तथा हुतवहोऽपि दश्यत इति सागरत्वस्य-सत्ताकत्वेन हुतवहस्य निविलजनलारमकत्वमुक्तम् ॥

मलयवनविश्लवमाह— रहसपित सुच्छितिओं जे चिश्र पिछिवेइ मलश्रवणिवत्थारे । विज्ञाश्रणिश्रस्तन्तों ते चेश्र पुणो वि विज्ञावेइ समुद्दों ॥ ६७ ॥ [रभसप्रदीप्तोष्छिलितो यानेव प्रदीपयित मलयवनविस्तारान् । विध्मातिनवर्तमानस्तानेव पुनरिप विध्मापयित समुद्रः ॥]

रभसेन वेगेन प्रदीप्तो ज्विलतः सन्नुच्छितः शराभिघातात् । एवंभृतः समुद्रो यानेव मलयवनसमूहान्प्रदीपयित स्विनष्ठविद्वा ज्वलयित विध्मातो विद्विश्चन्यः । शीतल इति यावत् । तथाभृतः सन्निवर्तमानस्तेनेव पथा समागच्छन् । तानेव पुनरिप विध्मापयित । स्वजलैरिमशून्यान्करोतीत्पर्यः । तथा च जलस्योच्छलनदशायामियान्वेगो यद्वेनेषु स्थितिः क्षणमिप नाभृत् । वनस्य तु स्पर्शमात्रेणेव ज्वलनिमिति विद्विप्रकर्षः । पुनरावृत्तिदशायां तदिमिनिवीपकत्वेन तथाविधपावकानुच्छेद्यतया च बाहुल्यं तथाविधजलस्य । तथाविधवेन-गजनकत्वेन शराभिधातप्रकर्षस्तेन च संधानप्रकर्षस्तेन च रामस्य बलप्रकर्षः सूचितः । स्व-विपत्ताविप परोपकारित्वेन समुद्रस्य च महाशयत्वमुक्तम् ॥

ज्वालाधिक्यमाह—

उत्थम्भिअमअरहरो मअरवसामिसविसङ्खलसिहाणिवहो | णिवहणिसुद्धमहिहरो महिहरकूडिविअडो विअम्भइ जलणो||६८|| [उत्तम्भितमकरगृहो मकरवसामिषविशृङ्खलशिखानिवहः । निवहनिपातितमहीधरो महीधरकूटिविकटो विजृम्भते व्वलनः ॥]

एवंभ्तो ज्वलनो विज्ञम्भते वर्धते । कीहक् । उत्तम्भित उत्थापितो मकराणां गृहं यत्र स मकरगृहः समुद्रो येन । ज्वालाप्रकर्षण जलोत्पुत्नीभावात् । मकराणां वसाभि-रामिषेश्व विश्वङ्गलो वर्धमानः शिखानिवहो यस । घृतादिवत्लेहाधिक्यात् । निवहेन समूहेन निपातिता नाशिता महीधरा येन । इन्धनानामिव तेषामि ज्वलनात् । निपाति-तमहीधरनिवहो वा । महीधराणां कृटेषु विकटस्तेषामुच्चत्वादयमप्युचः । महीधरकूटव-द्विकट उच्चत्वाद्विरिश्वङ्गाकार इति वा ॥

जलसोद्धतिमाह—

जलणुत्यिङ्गिअमृला वाणुक्खित्तपिष्ठअत्तणिसुम्भन्ता ।
णिवडन्ति जलुप्पीडा पिडलोमागअपडन्तिवअखावत्ता ॥ ६९ ॥
[ज्वलनोत्तम्भितमूला वाणोक्षिप्तपरिवर्तनिपासमानाः ।
निपतन्ति जलोत्पीडाः प्रतिलोमागतपतद्विकटावर्ताः ॥]

जलोत्पीडा निपतन्ति । आकाशादित्यर्थात् । किंभूताः । ज्वलनेनोत्तम्भितमुत्यापितं

मूठं येषां ते । दहनप्रेरितमूर्ध्वं गच्छतीति वनदाहादी दृष्टत्वादिति विद्वप्रकृषेः । एवं बा-णेनोित्क्षप्ताः सन्तः परिवर्तनेनाधोमुखीभावेन निपात्यमानाः । प्रथमं विद्विभिष्ठत्यापितमूलाः पश्चाद्वाणेनोर्ध्वं नीताः । अनन्तरं यथोर्ध्वक्षिप्तं काण्डादि फलभागेनाधः पतित गुष्द्रव्य-स्वाभाव्यात्तथा तद्वाणत्यामिभिर्मुखलग्रतया फलस्थानीयत्वेन परिवर्तने कृते स्वयमप्यधो-मुखीभूय पतन्तीत्वर्थः । अत एव प्रतिलोमागता विपरीतक्रमेणागताः । अधोमुखा इति यावत् । एवंभूताः पतन्तो विकटावर्ता यत्र । तथा च जलस्थोच्छलनकाले आवर्तत्तयैव स्थित इति शरवेगप्रकर्षः । पतनकालेऽपि तथैव स्थित इति जलवाहुस्यम् । पातालं गता अपि शरा उत्थिता इति रामप्रभावप्रकर्षः । शरेणोितक्षप्ताः शरं विनैव निमो गत्वा पतन्तीति केचित् ॥

सागरस्य महत्त्वमाह---

धूमाइ जलइ विहल्लइ ठाणं सिढिलेइ मलइ मलउच्छङ्गम् । धीरस्स पढमइण्हं तह वि हु रञ्जणाञ्जरो ण भञ्जइ पसरम् ॥००॥ [धूमायते ज्वलित विघटते स्थानं शिथिलयित मृद्राति मलयोत्सङ्गम् । धैर्यस्य प्रथमचिद्वं तथापि हि रत्नाकरो न भिनन्ति प्रसरम् ॥]

रत्नाकरः प्रथमं शरानलसंबन्धाद्मायते धूममुद्रमति । अथ ज्वलति । अथ विघटते कोटिधा स्फुटति । अथ स्थानं मूलं शिथिलयति त्यजति । जलस्योच्छलनाज्ज्वलनाद्रा । अथ मलयकोडं भृद्रात्याकामति । दाहस्वभावोक्तिरियम् । एवं यद्यपि भवति तथापि धैर्यस्य प्रथमज्ञापकं प्रसरं जलविस्तारगाम्भीर्यलक्षणं न भिनत्ति । न त्यजतीत्यर्थ इति मर्यादाधि-क्यमुक्तम् ॥

पाकजशब्दप्रागल्भ्यमाह-

भुवद्द्वलोअणाणं फुटुन्ताण अ तिमीण साभरमज्झे । संवत्तजलहराण व रामसराणलहआण णीहरह रओ ॥ ७१ ॥

[भुजगेन्द्रलोचनानां स्फुटतां च तिमीनां सागरमध्ये । संवर्तजलधराणामिव रामशरानलहतानां च निर्हृदति रवः ॥]

रामशरानलेनाहतानामत एव सागरमध्ये स्फुटतां भुजगेन्द्रलोचनानां तिमीनां च रवः क्टनजन्यः शब्दो निर्हदति त्रैलोक्येऽपि प्रतिशब्दं जनयति । यथा संवर्तः प्रलयस्तरका-ल्नमेघानां रवो निर्हादी भवतीत्यर्थः । अत्र सागरे स्फुटनमतिद्रे प्रतिरव इति तत्प्रकर्षेण मूशब्दप्रकर्षस्तेन लोचनप्रकर्षस्तेन भुजंगप्रकर्षस्तेन तद्दाहकशरानलप्रकर्षः ॥

नदीप्रवाहानाह-

मुहपुञ्जिअग्गिणिवहा धूमसिहाणिहणिराअअङ्किअसलिला । णिवङन्ति णहुक्खित्ता पलउक्कादण्डसंणिहा णइसोत्ता ॥ ७२ ॥ [मुखपुङ्जिताग्निनिबहानि धूमशिखानिभनिरायतकृष्टसाँठेकानि । निपतन्ति नभ उत्क्षिप्तानि प्रचयोल्कादण्डसंनिभानि नदीस्रोतांसि॥]

नभस्युदिक्षसानि रामशरेण पेरितानि नदीकोतांसि निपतन्ति । आकाशात्समुद्र इत्य-र्शात् । कीदशानि । मुखे पुष्कितो वर्तुलीभृतोऽभिनिवहो येषु तानि । एवं धूमशिखातुल्यानि निरायतानि दीर्घाण्याकुष्टानि सिललानि यैः । अत एव प्रलयकालीना ये उल्कादण्डास्तत्सं-निभानि । उल्कादण्डा मुखप्रज्विलतामयः सधूमा नभसः पतन्ति । अज्ञोलकाप्रायो विद्यः उध्वंगतिर्ध्मप्राया विद्यप्रलक्षा विपर्यस्ता जलधरा दण्डप्रायाः शराभिधातोत्था नदीप्र-वाहा इत्युपमा ॥

जलानां दासमाह—

अहन्तसिललणिवहो थोअत्थोअपिडमुक्कपुलिणुच्छङ्गो । दीसइ ओसक्कन्तो मग्गाहुत्तो पश्चं पश्चं व समुद्दो ॥ ७३ ॥

[शुष्यत्सिळ्ळिनवहः स्तोकस्तोकप्रतिमुक्तपुळिनोत्सङ्गः। दृश्यतेऽपसरन्मार्गाभिमुखः पदं पदिमव समुद्रः॥] '

मार्गशब्दः पश्चादर्थवाची । श्रुष्यन् सिललिनवहो यस तादक् । अत एव स्तोकस्तोकं जलशोषक्रमेण किचित्रतिमुक्तस्यक्तः पुलिनोत्सङ्गो वेन । तथामृतश्च समुद्रः पश्चाद्भिमुखः पदं पदमपसरित्रव दश्यते । यथा किश्वत्कंचिद्धयहेतुमवलोक्य पदं पदं पश्चादपसाति तथा रामाद्भीतः समुद्रस्तत्संनिधानं त्यक्तुकामः किचिकिचित्पश्चादपसरतीति जलशोधपान् सुत्येक्षा ॥

वहेर्हामतामाह--

जलणिवहम्मि सिललं साणलिवहुच्छलन्तसिललम्मि णहम् । सिललिवहोत्थअम्मि अ अत्याभइ णहभले दसदिसाभकम्॥७४॥

[ज्वलनिवहे सिळलं सानलीनवहोच्छलसिळले नभः । सिळलीनवहावस्त्रते चास्तायते नभस्तले दशदिकचक्रम् ॥]

अभिनिवहे सिळ्ळमस्तायतेऽस्तं गच्छति । अळक्यं भवतीत्यर्थः । एवं सानलिविक् ऽभिसमूहसिहते उच्छळत्सिळ्ळे नभोऽस्तायते । एवं सिळ्ळिनिवहेनावस्त्तते व्याप्ते नभस्तं सित दश्चिदिक्चक्रमस्तायते । अभिप्रेरितानां जळानां नभसोऽपि दिशि दिशि गमनार। तथा च प्रथमं खात एव जळमभी ममम् । ततस्तरेपेरितं वियद्यानशे । तत्थ दिक्चका-चक्रामिति विश्वव्यापकत्वमुक्तम् । अन्यदिप दुग्धाद्यावर्तनादुरियतं सच्चतुर्दिशि पततीि । क्रियादीपकम् ॥ आवर्तमाह—

सिहिणा पअविज्जन्ते आअट्टन्तस्मि वित्थए जलणिवहे । जाआ गिम्हविलम्बिअरविरहचकमिणा समुदावत्ता ॥ ७५ ॥

[शिखिना प्रताप्यमाने आवर्त्यमाने विस्तृते जलनिवहे । जाता श्रीष्मविलम्बितरविरथचक्रमसुणाः समुद्रावर्ताः ॥]

समुद्रावर्ता श्रीष्मेण विलम्बतं विलम्बितगतीक्वतं यद्वविरथचकं तद्वन्मखणा मन्द्गतयो जाताः । श्रीष्मे रविरथो मन्दं चलतीति लोकप्रतिपत्तिः । तस्मिनसति विखिना प्रथमं प्रताप्यमानेऽप्यावर्त्यमाने श्राम्यमाणे जलनिवहे पश्चाद्विस्त्रते सति । तथा च यथा यथा जलस्य ज्वालया वेलातिकमो जनितस्तथा तथा पूर्वप्रदत्तानामेवावर्तानां विस्तारे सति ब-हुदेशव्यापकत्वाद्वतिमान्द्यमिव प्रतिपत्रमासीदित्यर्थः । क्षुद्रस्त्वावर्तस्त्वरया चलतीति वस्तु-स्थितिः । आवर्तस्य वर्तुलत्बादुष्णत्वाच्च रविरथचकसाम्यम् ॥

मणिसंविकतमिमाह—

णिव्विष्ठिभधूमणिवहो उद्धाइसमर्गभणहामितिअसिहो। वित्यिण्णम्मि समुद्दे सेआलोमइलिओ व्व घोलइ जलणो॥ ७६॥

[निर्विळितधूमनिवह उद्धावितमस्कतप्रभामिकितशिखः | विस्तीर्णे समुद्रे शैवाळावमळिन इव घूर्णते ज्वळनः ॥]

ज्वलनः शेवालैरवमिलनः सर्वतः संवित्त इव पूर्णते । कुत्र समुद्रे । कीदशि । वि-स्तीर्णे । अमेरिधकच्यापकत्वलामायेदमुक्तम् । शेवालच्छकत्वे हेतुमाह—ज्वलनः कीदक् । निर्वेलितः पृथग्भूतो धूमनिवहो यस्मात्तादक् । एवमुद्धावितामिर्मरकतप्रभाभिर्मिलिताः शिखा यस । तथा च षहिः संगते धूमेऽन्तःसंगतासु मस्कतकान्तिषु वर्णसाम्येन शेवा-लत्वेनोत्प्रेक्षा ॥

समुद्रक्षोमातिशयमाह—

जलइ वलवाणलो विश्व फुट्टइ सेलो व्य रामवाणाहिइओ । रसइ जलओ व्य उअही खुहिओ लङ्गेइ मारुओ व्य णहअलम् ॥७७ [व्यलति वडवानल इय स्फुटति शैल इय रामवाणाभिहतः ।

रसति जलद इवोद्धिः क्षुभितो लङ्क्यति मारुत इव नभस्तलम् ॥] रामवाणेनाभिहतो यथा वडवानलो ज्वलति अग्निसंबन्धादधिकं वर्धते तवोदधिरिष ज्यल्लि । एवं तत एव यथा तत्रत्यशैलः स्फुटित तयोदधिरिष स्फुटित । विद्वसंबन्धात् । एवं रामशराभिहतो यथा जलपानार्थमागतो जलदः पीडया रसति शब्दायते तथोदधिरिष रसित । शरानलसंघटात् । रामवाणेनाभिहतः समुद्रोपिर संचारी मारुतो यथा तीरं लङ्क- यति तदतिक्रम्य गच्छति तथोदधिरपि तीरमतिक्रामतीति सहोपमा । रामवाणाभिहत उद्धिर्वडवानल इव ज्वलतीति साधम्योपमेति केचित् ॥

जलानलयोस्तुल्यरूपतामाह—

होइ थिमिअस्मि थिमिओ वलइ वलन्तस्मि विहडह विसंघडिए । परिवड्ढिअस्मि बड्ढुइ सलिले झीणस्मि णवर झिज्जइ जलणो॥७८॥

[भवति स्तिमिते स्तिमितो वलित वलमाने विघटते विसंघटिते । परिवर्धिते वर्धते सलिले क्षीणे केवलं क्षीयते ज्वलनः ॥]

ज्वलनः सिलले स्तिमिते निश्वले सित स्तिमितो निश्वलो भवति । वलमाने आवर्त-रूपतामापने वलति तदनुसारेण वर्तते । विसंघटिते खण्डखण्डीभूते विघटते परिवर्धिते उत्पुल्लतामुपगते वर्धते । आश्रयानुवर्तनात् । क्षीणे सित केवलं क्षीयते नश्यति । आश्रयना-शादिति भावः । 'णवरि' इति पाठेऽनन्तरामित्यर्थः ॥

अन्तर्द्वोपानाह---

ग्रमसराणलपअविंअझिज्जन्तोअहिविहत्ततखिच्छेआ । ते चिअ तहवित्थारा तुङ्गा दीसन्ति दीवमण्डलिबन्धा ॥ ७९ ॥

[रामशरानलप्रतापितक्षीयमाणोद्धिविभक्ततटविच्छेदाः । त एव तथाविस्तारास्तुङ्गा दश्यन्ते द्वीपमण्डलीबन्धाः ॥]

त एव दाहपूर्वकालीना एव द्वीपमण्डलीबन्धाः पङ्किक्रमेण स्थिता द्वीपा जलसमता-दशायां यथाविस्तारः स्थितस्तथाविस्ताराः सन्तस्तुङ्गा उच्चा दश्यन्ते । तुङ्गत्वे हेतुमाह— कीदशाः । रामशरानलेन प्रतापिते अत एव क्षीयमाणे शोष्यमाणजले उदधौ विभक्तः प्र-व्यक्तस्तटविच्छेदस्तटविभागो येषां ते । तथा च पूर्वक्रमेण कृता अपि द्वीपा दाहेन द्रस-मानजलतया दश्यमानतटत्वेन तुङ्गा ज्ञाता इत्याशयः ॥

अष्टिभरादिकुलकेन समुद्रदाहमुपसंहरति—

इअ दाविअपाआलं जलणसिहावदृमाणजलसंवाअम् ।

रामो दलिअमहिहरं खिवअभुअंगणिवहं खेवेइ समुद्रम् ॥ ८० ॥

[इति दर्शितपातालं ज्वलनशिखावर्समानजलसंघातम् ।

रामो दलितमहीधरं क्षपितभुजंगनिवहं क्षपयित समुद्रम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण रामः समुद्रं क्षपयित नाशयित । प्रकारमेवाह—दिशतं व्यक्तीकृतं पा-तालं यत्र । जलनाशाज्ज्वलनशिखाभिरावर्त्यमानो द्यमानो जलसंघातो यत्र । दिलताः शतखण्डीकृता महीधरा यत्र । क्षपितो नाशितो भुजंगानां निवहो यत्र तिमिति समुद्रवि-शेषणम्, तद्यथा त्यादिति क्रियाविशेषणं वा ॥ जलपब्धारपलोट्टिअभमन्तसङ्खउलविहलमुक्कक्नदम् । फुडिअवडवामुहाणलपिलत्तदरदडूसंचरन्तविसहरम् ॥ ८१ ॥

[जलप्राग्भारप्रलुठितश्रमच्छङ्ककुलविद्वलमुक्ताकन्दम् । स्फुटितवडवामुखानलप्रदीप्तदरदग्धसंचरद्विपधरम् ॥]

किंभूतं समुद्रम् । जलप्राग्भारे प्रलुठितं दाहेनापटुशरीरतया विपर्यस्य पिततं सद्धमदनु-णस्थानप्रत्याशया इतस्ततो गच्छयच्छङ्ककुलं तेन मुक्त आक्रन्दो यत्र । अनुष्णस्थानाला-भेन दाहजन्यपीडाधिक्यात् । अन्योऽपि दद्यमानो विद्वलशरीरो भूमो निपत्य लुठन्नाक्र-न्दतीति ध्वनिः । एवं स्फुटितः शरानलसंबन्धात्स्फुटीभूतो यो वडवानलस्तेन प्रदीप्ता ज्वलिताः प्रथमत एव दरदग्धाः सन्तः संचरन्तो विषधरा यत्र तम् । प्रथमं शरानलेन दग्धा अत एव दुष्ट(प्रुष्ट?)तया संचरन्तो विषधरा अकस्माद्रामशरानलमिलनवर्धमानेन वडवानलेन द्रादिष ज्वलिता इत्यर्थः ॥

क्षिज्जन्तजलालोइअकिरणमुणिज्जन्तरअणपव्वअसिहरम् । थोरतरङ्गकराहअदिसालआभग्गपिडअजलहरविडवम् ॥ ८२ ॥

[क्षीयमाणजलालोकितकिरणज्ञायमानरत्नपर्वतशिखरम् । स्थूलतरङ्गकराहतदिग्लताभग्नपतितजलधरविटपम् ॥]

एवं क्षीयमाणे जले आलोकितैः किरणैर्जायमानानि तक्यमाणानि रत्नपर्वतानां मेना-कादीनां शिखराणि यत्र तिमति गाम्भीर्यमुक्तम् । एवं स्यूलतरङ्गरूपेण करेणाहतास्ता-डिता दिश एव लतास्ताभ्यो भन्नाः सन्तः पतिता जलधरा एव विटपा यत्र तम् । श्च-भितसमुद्रतरङ्गाहता उपरितनमेघाः समुद्र एव पंतिता इत्यर्थः । अन्यत्रापि हस्तताडितानां लतानां पत्राणि त्रुटित्वा भूमौ पतन्तीति ध्वनिः ॥

साणलसरिणदारिअसकेसरुज्जिलअसीहमअरक्खन्धम् । आसण्णभीअविसहरवेढिअकरिमअरधवलदन्तप्फलिहम् ॥ ८३ ॥

[सानलशरनिर्दारितसकेसरोज्ज्वालितसिंहमकरस्कन्धम् । आसन्त्रभीतविषधरवेष्टितकरिमकरधवलदन्तपरिघम् ॥]

एवं सानलेन शरेण निर्दारितः लिण्डतोऽत एव केसरसिंहतः सन्न्ध्वं ज्वलितः सिंह-मकरस्य जलिसंहस्य स्कन्धो यत्र तम् । स्कन्धे शरसंबन्धेन केसराणामि दाहात् । ए-वमासन्नैनिकटवर्तिभिभीतेः शरानलात् विषधरैर्वेष्टिताः करिमकराणां जलहित्तनां धवला दन्ता एवं परिघा यत्र तम् । दाहपीडिताः सर्पाः किंचिदवष्टम्भेन वक्रीमवन्तीति लोके इष्टम् । स्तम्भाकृतिरायुधविशेषः परिघः ॥ धुअपव्यअसिहरपडन्तमणिसिलाभगगिवहुमलआवेदम् । दरडड्डृविसहरुज्झिभविसपङ्कलखुत्तविहलकरिमअरडलम् ॥ ८४॥ [धुतपर्वतिशिखरपतन्मणिशिलाभग्नविद्वमलतावेष्टम् । दरदग्धविषधरोज्ञितविषपङ्कमग्नविद्वलकरिमकरकुलम् ॥]

एवं धृताभिः शरानलसंबन्धात्स्वस्थानाच्युताभिरतः एव पर्वतिशिखरात्पतन्तीभिर्मणि-शिलाभिर्भशानि विद्वमलतानामावेष्टान्याभोगा यत्र तस् । रामशरानलेनापि दग्धुं ये न पारितास्ते एताभिर्भशा इति समुद्रस्य गाम्भीर्यमुक्तम् । एवं इरद्वग्धेन विषधरेणोज्ज्ञिता-स्त्यक्ता ये विषपङ्कास्तेषु समान्यत एव विद्वलानि उत्तरीतुमक्षमाणि करिमकर्जुलानि यत्र तम् । तथा च किचिद्वग्धेनैव सर्पेण तथा विषपङ्कान्युज्ज्ञितानि यथा तत्र करिम-करा मशा इति विषपङ्कास प्रकर्षस्तस्य च किचिद्वाहजन्यत्वेन सर्पस्य प्रकर्षः ॥

कन्दावत्तपहोलिरवेलाविष्यक्रमेक्कभिण्णमहिहरम् । णहअक्विलग्गवेविरधूमलआविष्यमलङ्किअदिखाआलम् ॥ ८५॥ [स्यूलावर्तप्रघूर्णमानवेलापतितैकैकभिन्नमहीधरम् । नभरतक्विलग्नवेपनशीलधूमलताविषमलङ्कितदिग्बालम् ॥]

एवं स्यूले महत्वावर्ते प्रपूर्णमाना अत एव क्रमेण वेलायामापतिता अत एवेकैकं पर-स्परं भिन्ना दिलता महीधरा यत्र तम् । आवर्तेन वेलायां सह पतिताः पर्वता जलसा-स्पत्तया भूमिसंबन्धात्परस्परसंघेद्देन शतखण्डा बभूवृत्तियर्थः । एकेनैवावर्तेन शतशः पर्वता नीता इति समुद्रस्प, तादशावर्तेत्यापकतया रामशरस्य च प्रकर्षः । एवं नभ एव तष्ट-स्तत्र विलयाः संबद्धा वेपमाना धूमरूपा या लतास्ताभिर्गतिकौदिल्याद्विषमं यथा स्यादेवं लिक्तं दिग्जालं यस्मात्तम् । तथा च धूमाक्रान्तं गगनमभृदित्यर्थः । अन्यापि लता तष्ट-मवलस्य्य वर्धमाना दिक्चकमाक्रामतीति ध्वनिः ॥

पक्खपरिरक्खणुट्टिअसरणिवहाहअदिसापङ्ण्णमहिहरम् ।

फुडिअजलमज्झणिग्गअफुडरअणुज्जोअसंघिडव्सडविवरम् ।।८६

[पक्षपरिरक्षणोत्थितशरनिवहाहतदिक्पकीर्णमहीधरम् ।

स्फुटितजलमध्यनिर्गतस्फुटरहोद्दयोतसंहितोद्भटविवरम् ॥]

एवमनलात्पक्षयोः परिरक्षणायोत्यिता अर्ध्वमुडीनास्तदवस्यायामेव शर्रानेवहैनाहृताः खण्डखण्डीकृता अत एव दिक्षु प्रकीर्णा विक्षिप्ता महीधरा यस तम् । अन्योऽप्युड्डय-मानः पक्षा शरेण खण्डितो दिक्षु पत्तिति ध्वनिः । एवं स्फुटितात् शरप्रवेशपर्वतादुत्था-नेन सरन्ध्रीकृताज्जलमध्यान्निर्गतो बहिर्भृतो यो ्रबोह्योतस्तेन संहितं पूरितमुद्धटं वि-वरं येन तम् । खाताविच्छन्नो जलक्षयेण शून्यीकृतो-विश्वभानजलस्योपरि नमोभागो वि- वरं तदन्तर्वितमणिकिरणेरकस्मादुत्यितैरम्बुभिरिव पूर्वत इति मणीनां तद्द्युतीनां च मह-त्वमुक्तम् ॥

हुअवहपिंदत्तगोविअणिअणअणुम्हाविसण्दुलमहग्गाहम् ।
परिविद्धृपद्धमेद्धाणुराअसरपहरणिव्वित्वअसङ्ख्व उत्तम् ॥ ८० ॥
इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकर दसमुहवहे महाकव्वे
पत्रमो आसासओ परिसमत्तो ।

[हुतवहप्रदीप्तगोपितनिजनयनोष्मविसंष्टुलमहाम्राहस् । परिवर्धितैकैकानुरागशरप्रहारनिर्वलितशङ्क्षकुलम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये पन्नम आश्वासकः परिसमाप्तः ।

एवं हुतवहेन प्रदीप्तयोदेग्युमारच्धयोरत एव गोपितयोर्मुदितयोनिजनयनयोरूष्मणा औष्ण्येन विसंपुला दिशि दिशि घूर्णमाना महाम्राहा जलसिंहादयो यत्र तम् । नयनमुद्रणा-त्तज्ज्वालासंबन्धाद्ष्मेति भावः । एवं परिवर्धित एकैकस्य परस्परस्यानुरागो येपामेतादः शानि सन्ति शरप्रहारेण निर्वेलितानि दिशि दिशि विच्छित्रानि शङ्ककुलानि यत्र तम् । शङ्कानां शरप्रहारेण विच्छिनानां भियोऽनुरागोपचय इति भावः ॥ कुलकम् ॥

> सपुद्रकाथद्शया राभदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूत्पश्रमी शिखा ॥

> > षष्ट आश्वासकः।

अथ समुद्रस्य निष्क्रमणमाह—
अह णिरगओ जलन्तं दरङङ्गमहाभुअंगपाअवणिवहम् ।
मोत्तूण धूमभरिअं पाआलवणं दिशागओ व्व समुद्दो ॥ १ ॥
[अथ निर्गतो ज्वलद्दरदग्धमहाभुजंगपादपनिवहम् ।
मुक्त्वा धूमभृतं पातालवनं दिगगज इव समुद्रः ॥]

अथ विमर्शनन्तरं समुद्रो निर्गतो जलादुत्थितः । किं कृत्वा । धूमैर्भृतं व्याप्तं पाताल-मेव वनं त्यक्त्वा । कीदशम् । ज्वलत् । रामशरानलेनेत्यर्थात् । एवं दरदग्धा महाभुजंगा एव पाद्पाः । महाभुजंगाश्च पादपाश्चेति द्वन्द्वो वा । समुद्रे द्वक्षाणामि सत्त्वात् । तेषां निवहः समृहो यत्र तथाभृतम् । क इव । दिग्गज इव । यथा हस्ती दग्धसर्पद्वक्षनिवहं धूमाक्रान्तं ज्वलद्वनं तापासिहिष्णुतया त्यक्ता किचित्रिर्गच्छतीत्युपमा । दिग्गजस्योप-मानत्वेन समुद्रस्य क्षोभेऽपि साहंकारत्वं सूचितम् । प्रायोपविष्टेऽपि रामेऽवधीरणया म-त्तत्वं वा ॥ समुद्रस्य दौ:स्थ्यमाह—

मन्दरदढपरिमट्टं पलअविअस्भिअवराहदाढुछिहिअम् । विसमं समुव्वहन्तो रामसरावाअदूमिअं वच्छअडम् ॥ २ ॥

[मन्दरदृढपरिमृष्टं प्रलयविजृम्भितवराहदंष्ट्रोल्लिखितम् । विषमं समुद्रहन्रामशराघातदुःखितं वक्षस्तटम् ॥]

इतः स्कन्धकचतुष्टयं 'आठीनश्च रघुपतिं' इति पञ्चमस्कन्धकेनान्त्यकुलकम् । 'अथ निर्गतः' इति प्रथमस्कन्धकेनादिकुलकं वा । किं कुर्वन् । मन्दरेण मथनसमये दृढं यथा स्यादेवं परिमृष्टं निघृष्टम् । एतावता विस्तारवलकत्वे सूचिते । एवं प्रलये विजृष्टिमते भू-म्युद्धाराय कृतनमनोन्नमनव्यापारे ये वराहदंष्ट्रे ताभ्यामुह्निखतं न तु खण्डितम् । इयता दार्द्धम् । एतादशं वक्षस्तटं विपमं तिर्यग् निर्मतं समुद्धहन् सन् । तिर्यक्षरणे हेतुमाह—कीदशम् । रामशराघातेन दुःखितम् । तथा च तथाविधोपमर्दनिर्भरमपि वक्ष इदानीं व्र-णपीडितममूदिति रामशराघातप्रकर्षः ॥

समुद्रस्य भुजावाह—

गम्भीरवणाहोए दीहे देहसरिसे भुए वहमाणी । अहिणवचन्दणगन्धे अणहुक्खित्ते व्य मलअसरिआसोत्ते ॥ ३ ॥

[गम्भीरत्रणाभोगौ दीर्घौ देहसदृशौ भुजौ वहमानः । अभिनवचन्दनगन्धावनघोत्क्षिप्ताविव मलयसरित्ह्रोतसी ॥]

पक्षे सर्वमिप नपुंसकद्विवचनान्तम् । समुद्रः कीहक् । भुजी वहमानः । किंभूती । गम्भी-राणां वणानामाभोगो विस्तारो ययोस्ती । एवं दीर्घी प्रलम्यो । देहसहशी देहानुमानेन पुष्टौ । अभिनवश्चन्दनस्य गन्धः सौरभं ययोस्ती । अनची निर्दोषी उत्क्षिप्ती वेदनावशा-रक्षणं क्षणमुत्तोलिती । के इव । मलयसिरस्थातसी इव । ते अपि किंभूते । गम्भीरो वना-नामर्थात्तटवर्तिनामाभोगो ययोः । दीर्घे । देहसहशे मलयकारयोग्यविस्तारवती । अभि-नवानि चन्दनानि गन्धे एकदेशे ययोः । अनभस्यनाकाशेऽथीद्भूमी उत्क्षिप्ते पर्वतान्तिप-त्योच्छलिते । तथा च ते अपि मलयात्समुद्रे पतत इति । यथा ते वहमानस्तथा भुजावपीति सहोपमा । यथोक्तगुणयोगात्साधम्योपमेयमित्यन्ये । देहसहशो दीर्घाविति समानाधिकरणं वा । यथा देहस्तदनुसारेण दीर्घावित्यर्थः । एवं पक्षेऽपि 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संव-न्धगर्वयोः' इति कोषः । सान्ततान्तनान्ता भित्रलिङ्गा अपि प्राकृते पुंलिङ्गाः ॥

समुद्रस्य हारमाह-

लहुइअकोत्थुहविरहं मन्दरगिरिमहणसंभमे वि अमुक्कम् । तारेकावलिरअणं सिसमइरामअसहोअरं वहमाणो ॥ ४॥ [लघूकृतकोस्तुभविरहं मन्दरगिरिमथनसंभ्रमेऽप्यमुक्तम् । तारैकावलिरतं शशिमदिरामृतसहोदरं वहमान: ॥]

पुनः कीहक् । तारमुद्धटमेकावलीरत्वं हारस्वरूपं वहमानः । अस्योपादेयतामाह—ल-घृक्कतः कौस्तुभस्य विरहो येन तम् । ततोऽप्युत्तमत्वात् । अत एव मन्दरगिरिणा यनम-थनं तत्त्तंश्रमेऽप्यमुक्तम् । कौस्तुभादिसर्वे दक्तमेव एतत्परं रक्षितिमत्यर्थः । पुनः कीह-शम्, शशिमदिरामृतानां सहोदरम् । शशिविन्नर्भलमाहादकं शीतलं च, मिदरावन्मदाहं-कारहेतुः, अमृतविन्नर्शतिजनकं व्याधिहरं चेति सहोदरपदगम्यम् । तथा च त्रयाणामप्य-न्यथा सिद्धिरस्मादितीदं रिक्षितम् । अमृतकार्यकारित्वेन च तदवस्थायां धारणाज्जीवन-मभृदिति भावः । 'एकावल्येकयष्टिका' इति हारावली ॥

वामवाहुमस्याह---

गरुअं उन्बह्माणो हत्थप्फरिसपिडिसिद्धवणवेअसम् । रुहिरारुणरोम् वं खलन्तगङ्गावलम्बिअं वामभुअम् ॥ ५॥ (आइकुलअम्)

[गुरुकमुद्वहमानो हस्तस्पर्शप्रतिषिद्धत्रणवैकल्यम् । रुधिरारुणरोमाञ्चं स्खलद्गङ्गावलम्त्रितं वामभुजम् ॥]

(आदिकुलकम्)

पुनः किंभृतः । वामभुजं वहमानः । कीदशम् । गुरुकं त्रणितत्वाद्वरुभृतम् । एवं ह-स्तस्पर्शेन दक्षिणकरपरामर्थेण प्रतिषिद्धं त्रणवैकल्यं यत्र तम् । त्रणपार्श्वमर्शनेन पीडाशा-न्तेरित्यर्थः । एवं भुजभारेण रामसंमुखगमनत्रीडया वा स्वलन्त्या वक्रीभवन्त्या गङ्गया-वलम्वतं स्वांसे समारोपितम् । एवं रुधिरेणारुणो रोमाञ्चो यत्र तथाभृतम् । तदवस्था-यामपि रोमाञ्चोद्गभेन गङ्गायाः सौभाग्यं सूचितम् । रामस्य कारुण्योत्पत्तये गङ्गायाः स-हागमने तात्पर्यम् ॥

अथ रामनिकटागमनमाह—

आलीणो अ रहुवई णिअअच्छाआणुलित्तमलअमणिसिलम् । संसिअसहोअइव्वं दुमं लआए व्व जाणईअ विरहिअम् ॥ ६॥

[आलीनश्च रघुपति निजकच्छायानुलिप्तमलयमणिशिलम् । संश्रितसुखोपजीव्यं द्रुमं लतयेव जानक्या विरहितम् ॥]

रघुपतिमालीनः संगतश्च । समुद्र इत्यर्थात् । किंभूतम् । निजकच्छायया निजकान्त्या निजप्रतिविम्बेन वानुलिप्ता व्याप्ता मलयमणिशिला येन तम् । समुद्रागमनजन्यानन्देन शोभाधिक्यात् । तथा च विलक्षणकान्तिभिरेव समुद्रेणापि इलात्परिचित इति भावः । एवं संश्रितराश्रितैः सुस्रेनोपजीव्यं सेव्यम् । किमव । जानक्या लतया विरहितं द्वमिव । सीताविक्षिष्टतया लताश्न्यद्वमसाम्यम् । द्वपमपि कीदशम् । निजातपाभावरूपच्छायानु-लिप्तमलयमणिशिलम् । संशितं प्रशंसितं यत्सुखं फलदानादिना तेनोपजीव्यमादरणीयम् । वृक्षतील्येन रामस्योत्रतिः फलदत्वं च व्यज्यते ॥

अथ रामप्रणाममाह---

सर्घाअरुह्रिकुसुमो तिवहअवलीपिणद्धमणिरअणफलो । रामचरणेसु उअही दढफ्वणाइद्धपाअओ व्य णिवस्थिओ ॥ ७ ॥ [शरघातरुधिरकुसुमिश्चपथगावलीपिनद्धमणिरत्नफलः । रामचरणयोरुद्धिर्ददपवनाविद्धपादप इव निपतितः ॥]

रामचरणयोष्दिधिर्निपतितः । दृढपवननेनाविद्धः प्रेरितः पादप इव । यथा वृक्षो निपत-तीत्यर्थः । उद्धिः कीदक् । शरधातरुधिराण्येव कुसुमानि यत्र सः । त्रिपथगारुणा या वळी तया पिनद्धानि मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठान्येव फलानि यत्र तादक् । गङ्गाया मणिम-यालंकारसत्त्वात् । रामोपहाराय वा । वृक्षोऽपि कुसुमवान् लतासंगतफलक्ष भवति । पननपातितवृक्षतौल्येन समुद्रस्य पीडाधिक्यमुक्तम् ॥

अथ गङ्गाया रामप्रणाममाह—

पच्छा अ हित्यहिअआ जत्तो चिअ णिग्गआ विवहत्थमुही । इरिचरणस्मि तहिं चिअ कमलाअस्वस्मि तिवहआ वि णिवडिआ॥८

[पश्चाच त्रस्तहृदया यत एव निर्मता विपर्यस्तमुखी । हिरचरणे तत्रैव कमलाताम्रे त्रिपथगापि निपतिता ॥]

च पुनः पश्चात्समुद्रकृतप्रणामोत्तरं त्रिपथगापि तत्रैव हरिचरणे निपतिता । रामप्रणामं कृतवतीत्यर्थः । तत्र कुत्र । यत एव निर्गता जाता । एतेन परिश्वया अपि गृङ्गाया राम-चरणपतने धाष्ट्रर्थशङ्का निराकृता । उत्पत्तिस्थानत्वात् । किंभूता । त्रस्तं हृद्यं यस्याः सा । रामः किं कुर्यादित्याशयात् । एवं विपर्यस्तमुखी तिर्येद्युखी । त्रासेन छज्जया वा । हरि-चरणे कीहरिश कमलवदातामे ॥

अथ समुद्रस्य वचनमाह-

अह मडअं पि भरसहं जम्पइ थोअं पि अत्थसारव्यहिअम् । पणअं पि धीरगरुअं भुइसंबद्धं पि अणितअं सिललिणिही ॥ ९॥

[अथ मृदुमि भरसहं जल्पित स्तोकमप्यर्थसाराभ्यधिकम् । प्रणतमि धैर्यगुरुकं स्तुतिसंबद्धमप्यनलीकं सलिलनिधिः ॥]

अथ प्रणामोत्तरं सिललिनिधिर्जल्पति । वचनमिति शेष इति कश्चित् । तेन विशेषणा-न्वयो भवतीत्याशयात् । तथाहि वचनं कीदक् । समुद्रस्पावसादेन मृदुक्तमपि ध्वनेमीदेवेऽपि भरः कार्यगौरवं तत्सहम् । प्रयोजनस्य महत्त्वात् । एवं महाशयत्वेन वाक्यस्य स्तोकत्वेन ऽप्यथीं वाच्यभागस्तद्र्पसारेणाभ्यधिकम् । वाच्यार्थस्य निष्पन्नत्वात् । विनयात्प्रणतत्वेऽपि धेर्येण गुरुकम् । कातरत्वाभावात् । माननीयविषयत्या स्तुतियुक्तत्वेऽप्यनलीकम् । भगवद्विषयकत्वात् । वस्तुतस्तु मृदुकमिष भरसहं यथा स्यादिति सर्ये जल्पनरूपिकयाविशेषणम् ।
सृदु भरसहं न भवति, स्तोकमभ्यधिकं न भवति, प्रणतं गुरु न भवति, स्तुतिसंबद्धमनलीकं न भवतीति विरोधानामाभासत्वमिष शब्दगम्यम् । अन्यस्तु वक्ष्यमाणस्कन्धकचतुष्टयेषु क्रमेण मृदुकमित्यादि विशेषणचतुष्टययोजनमाह ॥

अथाष्टमिस्तद्वचनस्वरूपमाइ---

दुत्तारत्तणगरुईं थिरधीरपरिग्गहं तुमे चिअ टविअम् । अणुवालन्तेण टिईं पिअं ति तुह विष्पिअं मए कह वि कअम्॥ १०॥

[दुस्तारत्वगुर्वी स्थिरधैर्यपरिग्रहां त्वयैव स्थापिताम् ।

अनुपालयता स्थिति प्रियमिति तव विप्रियं मया कथमपि कृतम् ॥]

हे राम, तव प्रियमिद्दमिति कृत्वा मया कथमपि विप्रियमसमीहितं कृतम् । मया किंभूतेन । त्वयैव स्थापितां दत्तां स्थिति स्थैर्यमनुपालयता रक्षता । कींदशीम् । दुस्तारत्वेन गुवींमितिशियताम् । दुस्तारोऽहमिति कृत्वा व्यवस्थितामित्यर्थः । अत एव स्थिरेण धैर्येण
परिम्रहो धारणं यस्यास्ताम् । तथा च भवद्त्तामेव स्थितिमनुपालयामीति भवदाज्ञापालनेन
प्रियम्, तां स्थिति न त्यजामीति प्रकृतकार्यविरोधित्वेन विप्रियमिति स्वमार्दवप्रकाशेन मृदुकमिष स्वगाम्भीर्यस्थापन्हपत्वेन भरसहम् ॥

स्थितिस्तदानीं मयेव दत्ता इदानीमिप मयेव हियते को दोष इत्याशङ्कथाह-

विअसन्तरअक्खउरं मअरन्दरसुद्धमाअमुहलमहुअरम् । उदुणा दुमाण दिज्जइ हीरइ ण उणो तमप्यण चिअ कुसुमम् ॥१९॥

[विकसद्रजःकलुपं मकरन्दरसाध्मातमुखरमधुक्ररम् । कतुना द्वमाणां दीयते द्वियते न पुनस्तदात्मनैव कुसुमम् ॥]

ऋतुना वसन्तादिना हुमाणां हुमेभ्यः सहकारादिभ्यः । चतुर्थ्यथे षष्ठी । कुसुमं दीयत उत्पाद्यते तत्पुनरात्मनेव न हियते । न नार्यत इत्यर्थः । कीदक् कुसुमम् । विक्रसत् । र-जोभिः परागैः कलुपं व्याप्तम् । एवं मकरन्दरूपेण रसेनाध्माता उन्मत्ता मधुकरा यत्र तत् । तथा च न केवलं पुष्पदानमात्रं किंतु तस्य विकासादिसकलसाम्राज्यसंपत्तिरापि ऋतुनेव क्रियत इति भावः । तथा च ऋतुन्रक्षयोरिवावयोरापि भूष्यभूषकभाव इति । यत्राचेतनेनापि दत्तं न हियते तत्र भवतेव दत्ता मर्यादा स्वयमेव हर्तु न युज्यत इति तात्पर्यम् । स्वस्य यक्षसाम्येन स्थावरत्वं रामस्य ऋतुसाम्येनासाधारणोपकारित्वं मर्यादायाः कुसुमसाम्येनातिको-मलत्विमिति भवत्कोपे क्षणमपि न स्थास्यतीति स्तोकमप्यर्थसारं वचनम् ॥

मर्यादा मद्दतेव किं तिदानीं त्या न स्मर्यत इत्यत आह— किं पम्हट्ठ म्हि अहं तुह चलणुष्पण्णतिवहआपिखडण्णम् । खअकालाणलखविअं धरणिअलुद्धरणिवलुलिअं अप्पाणम् ॥ १२ ॥ [किं प्रस्मृतवानस्म्यहं तव चरणोत्पन्नत्रिपथगाप्रतिपूर्णम् । क्षयकालानलक्षपितं धरणितलोद्धरणिवलुलितमात्मानम् ॥]

हे राम, अहमात्मानं कि विस्टृतवानिस्म, अपि तु न । कि तु स्मरामीत्यर्थः । की-ह्यम् । प्रथमं प्रलयानलेन क्षपितं शोषितम् । अय सृष्ट्युपक्रमे वराह्मूर्तिना भवतेव धरणित-लोद्धरणे चरणक्षेपादिना विलुलितमुपमदितम् । तदनु वामनमूर्तेस्तव चरणोत्पनया गङ्गया प्रतिपूर्णमतिसंनद्धम् । तथा च पूर्ववदपकारोपकारसमर्थेनेदानीमपि तथा कर्तु शक्यत इति जानन्नपि मर्यादां न त्यजामीति प्रणतिरूपमप्यकातरतया धैर्यगुरुकम् ॥

इदानीं युगमाहात्म्येन मम पूर्ववत्सामध्ये नास्तीति जानन्मर्यादां न त्यजसीत्याश-इश्चाह---

चलणेहिँ महुविरोहे दाढाघाएहिँ धरणिवेदुद्धरणे । सोअकिलिन्तेण तुमे इण्हि दहमुहबहे सरेहिं विलुलिओ ॥ १३॥ [चरणाभ्यां(चलनैर्वा) मधुविरोधे दंष्ट्राघातैर्धरणिवेष्टोद्धरणे । शोकक्कान्तेन त्वया इदानीं दशमुखवधे शरैविंकुलितः ॥]

हे राम, पूर्व मधोदैंतस्य विरोधो नाशस्तित्रिमित्तं पश्चसहस्रवर्षपर्यन्तं चरणाभ्यां संचर-द्भश्यमित्यर्थात् चलनेर्वा । तदनु धरणिवेष्टोद्धरणिनिमित्तं वराहमूर्तिना दंष्ट्राधातैः । एतस्का-र्यद्भयस्य समुद्र एव श्वत्तत्वात् । इदानीं सीताविश्लेषसमये शोक्तक्लांन्तेन त्वया दशमुखवध-निमित्तं शरेरहं विलुलितो विमर्दितोऽस्मि । सर्वत्र निमित्तसप्तमी । तथा च तदानीमनुषङ्गेण यथातथा श्वत्तिमदानीं तु क्रोधपात्रमेवेति निरपेक्षं सीताविरहविङ्गलो भवानिति दृदतरं शर-प्रहारेण पूर्वापेक्षयाप्यधिकं कद्धितोऽस्मीति भावः । एविमयद्भिः कर्मिभिनं त्वं मानुष इति स्तुतिसंबद्धमप्युपालम्भवचनं प्रत्यक्षत एवावधृतार्थमित्यनलीकम् ॥

अथ सामवचनमाइ---

णिअआवत्थाहि वि मे एअं धीरेण विष्यअं धीर कअम् । जं णेण पअइसोम्मा कह वि विसंवाइआ तुह मुहच्छाआ ॥ १४ ॥ [निजकावस्थाया अपि मे एकं धैर्येण विप्रियं धीर कृतम् । यदनेन प्रकृतिसौम्या कथमपि विसंवादिता तव मुखच्छाया ॥]

हे धीर, मम निजकावस्थाया अपि विप्रियमेकं धैर्येण कृतम् । किं.तिहत्याह-यत्प-कृत्या स्वभावेन सौम्या तव मुखश्रीरनेन धैर्येण विसंवादितान्यथा कृता । क्रोधवज्ञाद-

सौम्येत्यर्थः । तथा च शरानलदाहदीस्थ्यरूपमेक्कमप्रियं मम धेर्येण कृतम्, एतदपेक्षयाणि तव चित्तं क्रोधात्क्राम्यतीति विप्रियतरं कृतम् । यदहं निजदुःखादिष भवदुःखेन महदुःख् मासादयामीति भावः । सदा भर्तव्ये प्रणते च मिय किमित्येवं रोपरीद्रस्त्वमसीति तात्पर्यम् ॥ अथ प्रणतिवचनमाह—

एअं तुह एआरिससुरकज्जसहस्सखेअवीसामसहम् । जअपव्यालणजोग्गं परिरक्खसु पलअरिक्खअं जलणिवहम् ॥ १५॥

[एवं(एतं वा) तंवैतादशसुरकार्यसहस्रखेदविश्रामसहम् । जगत्य्रावनयोग्यं परिरक्षस्व प्रलयरक्षितं जलनिवहम् ॥]

एवमनेन प्रकारेण एतं वा जलनिवहं परिरक्षस्व । वाणमुपसंहरेत्यर्थः । रक्षणप्रयोजन-माह—तवैतादृशं रावणवधादिरूपं यरसुरकार्यसहस्रं तेन यः खेदस्तिस्मन्सित विश्रामसहं विश्रामक्षमम् । तथा च पूर्व मधुकैटभादीन्हत्वा इहेव सुप्तवानसीति पुनरिप रावणं हत्वा श्रियध्यस इति भावः । ननु रावणवध एव जलशोषणात्स्यादित्याशङ्क्षय प्रयोजनान्तरमप्यस्ती-त्याह—जगत्स्रावनयोग्यं अत एव प्रलयार्थ रिक्षतम् । तथा चास्मिन्नाशिते तवैव तत्त-स्कार्यं व्याहतं स्यादित्येकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति भावः ॥

जलदाहेन शुक्ते खातवर्त्मनि पातालेन पारगमनमप्यतुपपत्रमित्याह— अपरिद्विअमूलअलं जत्तो गम्मइ तिहं दलन्तमहिअतम् । ण हु सलिलणिव्भरं चिअ खविए वि ममम्मि दुग्गमं पाआलम् ॥१६॥

[अपिरिस्थतमूलतलं यतो गम्यते तत्र दलन्महीतलम् । न खलु सलिलनिर्भरमेव क्षयितेऽपि मयि दुर्गमं पातालम् ॥]

सिललिर्भरं सिललपूर्णमेव पातालं दुर्गमिमित न खलु । येन संचाराय जलानि दहिसे। अपि तु क्षिपित शोपितेऽपि मिय दुर्गमम् । जलशोपेऽपि पारगमनमशक्यिमित्यर्थः । 'सिलि-रुणिन्भरिच्युं' इति पाठे सिललिर्मिर एव मिय पातालं दुर्गमिमित न किंतु । क्षिपितेऽपी-यर्थः । अत्र हेतुमाह — पातालं कीदक् । अपिरिस्थतं न पिर सर्वतोभावेन स्थितम् । अध्यिस्यर्थः । एवंभूतं मृलतलं यस्य । जलाईत्वात् । अत एव यतो यत्र गम्यते चरणन्यासः कियते तत्रैव दलिद्वधाभवन्महीतलं यत्र तथाभूतम् । तथा च जलशोषेऽपि खाताभ्यन्तर-पाताले यत्रैव पदन्यासः कर्तव्यस्तत्रैव प्रशिथिलत्वात्संचारो न स्थादिति प्रकारान्तरमनुसर-णीयमिति भावः ॥

अथ सेतुरूपप्रकारोपन्यासमुखेन प्रकृतमुपसंहरित—
तं कालस्स णिसम्मउ कह वि दरुकित्तदसमकण्ठक्खलिअम् ।
घडिअगिरिसेउवन्धं चिरुआलाउधिअं दहमुहंग्मि प्रभम् ॥ १७॥

[तत्कालस्य निषीदतु कथमपि दरोत्कत्तदशमकण्ठस्खलितम् । घटितगिरिसेतुबन्धं चिरकालाकुञ्चितं दशमुखं पदम् ॥]

यतो जलशोषादिष पारगमनं नास्ति ततो हेतोर्घटितो निर्मितो गिरिभिः सेतुवन्धः सेतु-योजनं यस्मै तद्यथा भवित तथा कालस्य यमस्य पदं दशमुखे कथमिष येन तेन प्रका-रेण निर्पादतु । रामस्य पारगमने सित दशमुखनाशः स्यादिति रावणशिरिस यमपदन्यासे सेतुवन्धस्य प्रयोजकत्वमिति तादथ्येंन क्रियाविशेषणत्वम् । किंभूतं पदम् । ईपत्खिण्ड-ताद्दशमकण्टात्स्खिलितमपव्यस्तम् । अत एव चिरकालं व्याप्याकुश्वितमुत्तोल्य धृतं न तु स्थापितम् । अयमाशयः — नवसु निकृत्तेषु दशमं कण्डमुत्खण्डियतुं प्रवृत्तो रावणः शि-वेन वरं दत्त्वा न्यवर्त्यत इति तत्कर्तने रावणमृत्युस्तदकर्तने नेति यमः किंचित्रिकृत्ते कण्डे पदमर्पयितुमुपक्रमते पश्चान्महेशवरप्रदानेन पूर्वावस्थामुपेगुषि जीवितनिश्चयान्निवर्तय-र्नाति स्खिलितपदार्थः । प्रकारान्तरं लब्धमित्याशयाकुश्च्य धारणम् । तथा च स प्रकारो नास्त्येवेत्यन्य एव सेतुवन्धनस्यः प्रकारोऽयमास्तामिति समुद्रमन्त्रणा ॥

अथ सेतुबन्धनाज्ञामाह-

अह जअदुप्परिअक्षे दहमुहकुविएण पवअवइपश्वकखम् । रहुणाहेण समुद्दे वालिम्मि व बाणणिअमिअम्मि पसन्ते ॥ १८॥

> [अथ जगहुष्परिकलनीये दशमुखकुपितेन प्रवगपितप्रसक्षम् ॥] रघुनाथेन समुद्रे वालिनीव बाणनियमिते प्रशान्ते ॥]

अथ सेतुबन्धमन्त्रणोत्तरं रामस्याज्ञितराज्ञा प्रतंगमेषु विलग्नेत्युत्तरस्कन्धकैनान्वयः । सेतुबन्धाय रामाज्ञा बभ्वेत्यर्थः । किस्मिन्सित । प्रत्रगपतेः प्रत्यक्षं सुप्रीवस्याप्त इत्युभयत्र दशमुखे कुपितेन रघुनाथेन वालिनीव समुद्रे बाणेन नियमिते आयत्तीकृते प्रशान्ते सित । यथा बाणिनयमितो वाली प्रशान्तस्तथा समुद्रोऽपि । सेतुबन्धप्रहणोन्मुखत्वेन संप्राप्तवानित्त्यर्थः । समुद्रे वालिनि वा कथंभूते । जगता दुष्परिकलनीये दुस्तरणीये पक्षे दुर्जये ॥

पवआहिवइविइण्णा रामाणन्ती पवंगमेसु विलग्गा । सेसफणाविच्छूढा तिहुअणसारगरुई महि व्व भुअंगे ॥ १९॥

(जुग्गअम्)

[प्रवगाधिपसिवितीणी रामाज्ञितः प्रवंगमेषु विलया। रोषफणाविक्षिता त्रिभुवनसारगुर्वी महीव भुजंगेषु ॥]

(युग्मकम्)

रामाञ्चितः कीदशी । स्रवगाधिपतिना वितीणी दत्ता । सर्वत्र प्रकाशितेत्यर्थः । महीव । प्रथा शेषफणेन विक्षिप्तावतारिता मही भुजंगेषु विलगति । यदा शेषो महीमवतारयति तदा भुजंगा एव धारयन्तीत्यर्थः । पुना रामाज्ञिप्तर्मही वा किंभूता । त्रिभुवनस्य यत्सारं प्रयोजनं रावणवधरूपं तेन गुर्वी आदरणीया । पक्षे त्रिभुवनस्य सारेण बलेन धनेन वा गौ-रवयुक्ता । त्रैलोक्यस्थेव भारो धनानि च भूमावेव तिष्ठन्तीत्यर्थः । महाराष्ट्रभाषायां बहुव-चनेऽप्येकवचनप्रयोगाद्धशंग इत्युक्तम् ॥ युग्मकम् ॥

कपीनां प्रस्थानमाह--

तो हरिसपढमतुलिए चलिआ फुट्टन्तपम्हविसमूसिसए । वेडक्खअसीमन्ते पवआ धुणिऊण केसरसङ्ग्याए ॥ २० ॥ [ततो हर्षप्रथमतुलितांश्वलिता स्फुटत्पक्ष्मविषमोच्छ्रसितान् ।

[तता ६५प्रयमतुारुताश्वारुता स्कुटत्पदमायपमा स्ट्वासतान वैगोत्खातसीमन्तान्ष्ट्रवगा धूत्वा केसरसटोद्धातान् ॥]

ततो रामाञ्चानन्तरं प्रवगाश्विताः । पर्वतानयनायेत्यर्थात् । किं कृत्वा । समुद्रेण सेतुः स्वीकृत इति हर्षेण प्रथमं तुलितानुत्यापितान्केसरसटानामुद्धातान्सम्हान्धृत्वा कम्पयित्वा । आनन्देन मस्तकोन्नतो सटानामुन्नतिः, अथ जातिस्वामान्यास्त्रम्पनित्यर्थः । कीदशान् । स्फुटद्भिर्मिथः पृथग्भवद्भिः पश्मिभिर्विषमं यथा स्पादेवमुच्छ्वसितानुत्पुह्णान् । कम्पने सित परस्परविभागादित्यर्थः । एवं वेगेनोत्खातः प्रकटीकृतः सीमन्तो येषु तान् । धावनेन सटानां पार्थद्वये पातान्मध्ये रेखाभिन्यक्तिरिति भावः । केशाग्रं पश्म ॥

अथ कपिचलनात्समुद्रक्षोभमाह—

पवअक्खोहिअमहिअलधुअमलअपडन्तसिहरमुक्ककलअलो । उद्घाइओ अणागअघडन्तधरणिहरसंकमो व्य समुद्दो ॥ २१॥

> [प्रवगक्षोभितमहीतलधूतमलयपतन्छिखरमुक्तकलकलः । उद्धावितोऽनागतघटमानधरणिधरसंक्रम इव समुद्रः ॥]

समुद्र उद्घावित उच्छितः । कीहक् । प्रवगैः क्षोभिते महीतले धुतस मलयस पतिद्रः शिखरें पुक्तः प्रकाशितः कलकलः कोलाहलो यत्र ताहक् । किपचलने भूचलनं तेन मल-यकम्पत्तेन तिच्छिखरपतनं तदिभिधातेन च समुद्रे कोलाहलाकारः शब्दो जलानामुच्छ-लनं च वृत्तम् । अत्रोत्प्रेक्षते—अनागते भविष्यत्सेतुबन्धपूर्वकाल एव घटमानः संपद्य-मानो धरणिधरैः संक्रमो जलयन्त्रपथो यत्र तथाभृत इव । सेतुबन्धसमये पर्वतानामित-धातेन यः शब्दो यच्च वा जलोच्छलनादिकं भविष्यति तदिदानीमेन मलयशिखरपतनाज्ञा-यत इत्यर्थात् । अथवा मलयशिखरपतनं न भवति किं तु सेतुसंक्रमघटनित्युत्प्रेक्ष्य पुन्तत्तज्जन्योपमर्दत्रासेन कलकलं कृत्वा क्रचिदनयत्र गन्तुं धावित्वा चलित इत्युद्धावि-तपदेन सशब्दजलोच्छलनं पलायनत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अन्योऽप्यकस्माद्भयहेतुमवलोक्य कोलाहलं कृत्वा धावित्वा गच्छतीति ध्वनिः । अनागतो भविष्यन्नेव घटमानो धरणीधरसंक्रमो यत्र स इवेति वा ॥

अथ किपचलने भूपर्वतयोः क्षोभमाह— कम्पइ महेन्दसेलो हिरसंखोहेण दलइ मेहणिवेडम् । सहदुदिण्णतणाओ णवर ण उद्घाइ मलअवणकुसुमरओ ॥ २२ ॥ [कम्पते महेन्द्रशैलो हिरसंक्षोभेण दलित मेदिनीवेष्टम्(पृष्ठं वा)।

सदादुर्दिनाई केवलं नोद्धावति मलयवनकुसुमरजः ॥]

हरयो वानरास्तेषां संक्षोभेण पर्वताहरणोद्योगेनेतस्ततो गत्या तेभ्यः संक्षोभेण वा महे-न्द्रप्रभृतीनां शैलानां कम्पो मेदिनीमण्डलस्य च दलनं सर्वमेव जायते । केवलं मलयव-नकुसुमानां रजः परागो नोद्धावित नोध्वं गच्छतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—कीदशम् । सदा दुर्दिनेन मेघच्छन्नतया तज्जलसंबन्धादाईम् । अतो लघुत्वाभावादित्याश्यः । तथा च महतां संश्रमे महान्त एव खिद्यन्ते लघुनां किमिप नेति ध्विनः । यहा मलयवनकुसुम-रजस्तुर्ध्वं न गच्छिति किं तु केवलं दुर्दिनाईमतो गुरुत्वादधः पत्ततीत्यर्थः । तेन मलयोऽिप कम्पित इति ध्वनितम् ॥

अथ कपीनामुत्कालमाह—
तो संचालिअसेलं कह वि तुलग्गेण समघडन्तक्रम्पम् ।
दूरं पर्वगमवलं णहमुहलग्गवसुहं णहं उप्पड्अम् ॥ २३॥
[ततः संचालितशैलं कथमपि तुलाग्रेण समघटमानकम्पम् ।

दूरं प्रवंगमवलं नखमुखलग्नवसुधं नभ उत्पतितम् ॥]

ततस्तदुद्योगानन्तरं नखानां मुखेषु लग्ना वसुधा यस । उत्प्रवनसमये करचरणेन भूम्यवष्टम्भनात् । तथाभूतं सत्किपिवलं दूरं व्याप्य नभ उत्पतितम्ध्वेमुत्प्रुत्य गतम् । कीहक् ।
संचालिताः शैला येन । भूमेर्यन्त्रणत्यागाभ्यां नमनोन्नमनात् । एवं कथमिप येन तेन प्रकारेण तुलाग्नं कालतालीयसंवादस्तेन सममेकदेव घटमानः कम्पः स्पन्दो यस्य । आज्ञाननतरं परस्परमनपेक्ष्यैव सर्वे उत्पतितुमारच्या दैवांदकदैवोत्पतिता इत्युद्योगप्रकर्षः । संचालिताः शैला यत्र तथा यथा स्यादिति क्रमेण व्याख्याने त्रितयमिप क्रियाविशेषणं वा ॥
अथ कपीनां भूमेरवनितमाह—

उप्पञ्जणोणअमहिअलणइमुहपिडसोत्तपिथओ सिललिणही । जलिणवहाहअसिढिले पवडच्छेवणसहे करेइ महिहरे ॥ २४ ॥

> [उत्पतनावनतमहीतलनदीमुखप्रतिस्रोतःप्रस्थितः सलिलनिधिः। जलनिवहाहतशिथिलान्प्रवगोत्क्षेपणसहान्करोति महीधरान्॥]

उत्पतनादवनतं यन्त्रणादधोनीतं यन्महीतलं तत्र नदीमुखेन नदीसंगमस्थानेन प्रति-स्नातसा स्रोतःप्रतिलोमेन विपरीतक्रमेण प्रस्थितः सलिलनिधिर्महीधरान् प्रवगानामुत्से- पणसहानुत्थापनयोग्यान्करोति । अत्र हेतुमाह—कीदशान् । जलिनवहेनाहतान् ताडि-तान् अथ शिथिलानदृदम्लान् । अयमर्थः—पर्वतानाहर्तुमृत्तरामाशामाश्रित्य प्रवगैरुत्प्र-यनाय चरणरोपणे कृते यन्त्रणात्तदिग्भूमेरवनतौ समुद्रस्य चोन्नतौ तज्ञलं निम्नीभवत्तत्प्र-विष्टनदीमार्गेण निन्नीभवत्सु पर्वतेषु पतितं तत्सवन्धेन च पर्वतम्लम्हत्तिकानां पङ्कीभवनेन पर्वतोत्थापनसाहुण्यमासीदिति यात्रासाहुण्यसूचनम् । अन्यत्रापि दृद्धनिखातस्तम्भादिकं मृले जलं दर्खोद्धियत इति ध्वनिः ॥

अथ कपिभिराक्रान्तं गगनमाह-

फुरमाणजलणिषङ्गलणिरन्तरुष्पद्दअपवअ(बल)पेक्किज्जन्तो । जत्तो दीसह तत्तो णज्जह धूमणिवहो त्ति गअणुद्देसो ॥ २५ ॥ [स्फुरज्ज्वलनिषङ्गलिनरन्तरोत्पतितप्तवग(बल)प्रेर्यमाणः । यतो दृश्यते ततो ज्ञायते धूमनिवह इति गगनोदेशः ॥]

स्पुरज्ज्वलनविषङ्गलं किपशं निरन्तरमन्तरश्न्यं धनमुत्पतितं यरप्लवगवलं तेन प्रेर्य-माण उर्ध्वं नीयमानः । यथा यथा प्लवगवलम्र्ध्वं गच्छिति तथा तथा गगनमप्यूर्ध्वं गच्छितिति बुद्धिविषयत्वारपूर्यमाण इति वा । एवंभृतो गगनोद्देशो यंत्र दृश्यते तत्र धूमनिवह इति ज्ञा-यते । धूमत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र पिङ्गलत्वात्तलवित्वाच्च कपीनामिभना श्यामत्वा-दूर्ध्ववितित्वाच्च गगनस्य च धूमेन साम्यम् । प्रवगानामुत्प्नवने गगनमुपर्येव दृष्टं परत्र सर्वत्र प्रवगा एवेति भावः ॥

अथ कपीनामन्धी प्रतिविम्बमाह— दीसइ दूरुप्पइअं उअहिम्मि अहोमुहोसरन्तच्छाअम् । पाआलं व अइन्तं धरणिहरुद्धरणकङ्क्षिअं कइसेणम् ॥ २६ ॥ [दृश्यते दूरोत्पतितमुद्धावधोमुखापसरच्छायम् । पातालमिवायमानं धरणिधरोद्धरणकाङ्कितं कपिसैन्यम् ॥]

दूरं व्याप्योत्पतितमितद्रम्धं गतं किपिसैन्यं दृश्यते । किभृतम् । उद्धौ समुद्रे अधौमुखी पातालाभिमुखी सती अपसरन्ती अधोगच्छन्ती छाया प्रतिविम्बो यस तथाभ्तम् । अयमर्थः—सिन्धोरसंमुखेऽपि तीरे करचरणावष्टन्थभ्मीनामि कपीनामुद्देश्योध्वंदेशत्वेनोर्ध्वमुखीभ्य कृतोत्फालानां यथायथातिद्रमूर्ध्वयमनं तथातथा सिन्धुपयसि प्रकृटीभृतसाधोमुखस्य प्रतिविम्बस्यातिद्रमधोगमनं प्रतिभासते तदेतदुत्प्रेक्ष्यते । पुनः किभ्तम् । धरणीधराणामर्थात्पातालवर्तिनामुद्धरणमूर्ध्वमाहरणं काङ्कितं यस तत् । काङ्कितधरणीधरोद्धरणमिति वा । प्राकृतत्वात् । एवंभृतं सत्पातालमिवायमानं गच्छत् । तथा
च प्रतिविम्बव्यूहः पातालं न गच्छित कि तु तत्रत्यपर्वतानाहर्त्र कपिव्यूह एवेत्याशयः ।
प्रतिविम्बाधिकरणसाधोवित्वे उर्ध्वमुखसाधोमुख एव प्रतिविम्बो भवति प्रतिविम्बप्र-

तियोगिनश्च व्यविहतत्वेऽप्यतिद्रम्ध्वंगमने प्रतिविम्बः प्रकटीभवति अतिद्रं चाधो ग-च्छतीत्युक्तं द्रोत्पतितमित्यवधेयम् । 'णज्ञ इ' इति पाठे पातालिमवायमानमिति ज्ञायत इत्यर्थः॥ अथ कपीनामाञ्चाकाञ्चयापकत्वमाहे—

अद्दिद्वसाणिवहं जाअं पवअबलसंणिरुद्वालोअम् । विच्छिण्णाअवकसणं दिअसमुहे वि दिअसावसाणे व्व णहम्॥२७॥

[अदृष्टदिङ्गिवहं जातं प्रवगवलसंनिरुद्धालोकम् । विच्छित्रातपरूष्णं दिवसमुखेऽपि दिवसावसान इव नमः ॥]

नभो दिवसावसान इव दिवसमुखेऽपि विच्छित्रातपकृष्णं जातं विच्छित्र आतपो यत्र तिद्विच्छित्रातपं अत एवातपाभावात्कृष्णं र्यामम् । यथा आतपाभावेन नभः र्यामं भ-वित तथा प्रातरप्यातपाभावात्कृष्णं जातिमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—कीहक् । अदृष्टो दिङ्-निवहो यत्र तथा । एवं प्रवगवलेन संनिरुद्धो व्यवहित आलोकः सूरतेजो यत्र तत् । तथा च सौरालोकनिरोधात्तत्सत्त्वकालेऽपि नीलमभृदित्याशयः ॥

अथ कपीनामवपतनमाह-

ओवइआ अ सरहसं तंसिट्ठअपुट्टिणीसरन्तरिवअरा । सेलेख मुक्ककलअलपिडरवर्भारअकुहरोअरेख पवंगा ॥ २८॥

[अवपितताश्च सरभसं तिर्यिक्स्थतपृष्ठिनःसरद्रविकराः । शैलेषु मुक्तकलकलप्रतिरवभरितकुह्रोदरेषु प्रवंगाः ॥]

प्रवंगाः शैलेषु सरभसं यथा स्यात्तथा अवपितताश्च । अवतीर्णा इत्यर्थः । किंभूताः । तिर्यिक्स्थतं यत्पृष्ठं तस्मान्निःसरन्तो रिवकरा येभ्यस्ते । पृष्ठस्य तिर्यभावेनावकाशलान्मात् । शैलेषु कीहशेषु । मुक्तोऽप्रतिरुद्धः प्रकटीकृतो यः कलकलः पर्वतलामानन्दजन्मा तत्प्रतिर्वण भृतानि पूर्णानि कुहराणां कंदराणामुदराणि येषां तेषु । तावत्ताहशवानरकोलाहलप्रतिरवपूरणीयत्वेन कंदरोत्कर्पात्पर्वतोत्कर्पः । वस्तुतस्तु मुक्त इति क्तप्रत्ययेन पूर्वभेव प्रस्थानसमये समुद्रतीरे कृतो यः कलकलस्तत्प्रतिरवेण भृतानि पूर्णानीत्यर्थे पूर्णत्वस्य विद्यमानत्वेन प्रतिरवशान्तिर्यावन्नाभूत्तावदेवावपितता इति वेगस्यातिशयः सूचितः । भृत इत्यस्यादिकर्मक्तान्तत्वे श्रियमाणानीत्यर्थेन समुद्रतीरमुक्तकलकलप्रतिरवेण कंदराभरणस्य वानरावपतनस्य च तुल्यकालत्वे ततोऽप्यतिशयो लभ्यते वेगस्येति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

अथ वानराणां पर्वतप्रवेशेऽपि कार्यसिद्धिसाद्गुण्यमाह —

वेओवइआण अ सिं जाअं दिलअमिहसंधिवन्धणमुक्कम् । उक्खिलअतुलेअव्वं कह वि भुअंगधिरअद्विअं गिरिआलम् ॥ २९ ॥ [वेगावपतितानां चैषां जातं दलितमहीसंधिवन्धनमुक्तम् । उत्खण्डिततुलयितव्यं कथमपि भुजंगधृतस्थितं गिरिजालम् ॥]

गिरिजालं वेगेनावपिततानामधः समागत्य शिखरस्थितानामेषां कपीनामुत्खिण्डितं सत्तु-लियतव्यमुत्तोलनयोग्यं जातम् । अत्र हेतुमाह—कीदक् । दलितं यन्मह्या समं संधित्र-धनं तेन मुक्तमुद्रीणम् । दलितया मह्या संधित्र-धनं मुक्तमिति वा । उद्गीणं चेत्कुतो न पिततिमत्यत आह—कथमपि कष्टसष्ट्या मुजंगेन मूलवितना धृतं सित्धितम् । शिरिस वेगोपगतवानराभिघातेन मूले विशीणभूमिकतया भूमिपर्वतसंधित्र-धशैथिल्येन कपीनामुत्तो-लनमात्रापेक्षि जातिमत्यर्थः । एतेन वानराणां बलवत्त्वं तथाभूतवानरसिहतिनरवलम्बपर्वत-धारणेन भुजंगानां च महत्त्वं सूचितम् ॥

अथ पर्वतोत्पाटनारम्भमाह—

आहत्ता अ तुले उं उरपिडअविसदृगण्डसेलद्धन्ते । कुविअमइन्दोविग्गिअसंखोइप्फिडिअवणगए धरणिहरे ॥ ३०॥ [आरब्धाश्च तुलियतुमुर:पतितिविशीर्णगण्डशैलार्धान्तान् ।

कुपितमृगेन्द्रावगृहीतसंक्षोभस्फेटितवनगजान्धरणीधरान् ॥]

धरणीधरान् तुलयितुमारन्धाश्च । प्रवंगा इत्यर्थात् । कीदशान् । उरित कर्पानामित्य-र्थात् पतिताः सन्तो विशीर्णाः खण्डखण्डीभृता गण्डशैलैकदेशा येपां तान् । शिखरादव-तीर्य किपिभरुत्पाटनाय तिर्यकृतानां गिरीणामूर्ध्वतः पततामवपतनदिलतगण्डशैलखण्डानां शतखण्डीकरणेन वक्षसो विस्तीर्णत्वं बलवत्त्वं दृढत्वं च सूचितम् । एवं कुपितमृगेन्द्रैरवगृ-हीता अवस्कन्दिताः सन्तः संक्षोभेण वानरागमनजन्यसंश्रमेण स्फेटिताः स्वरक्षाकुलचि-त्तत्या त्यक्तत्वेन बहिष्कृता वनगजा येषु तान् । सिंहानामवगृहीतवनगजबिहर्गमने संक्षो-भस्माधिक्यमुक्तम् ॥

अथ शैलेषृत्पाटनाय कपीनां हृदयावष्टमभनमाह-

वच्छुत्यिङ्गिअकडआ तो ते कडअपडिअट्टलिअवच्छअडा । सेलेसु सेलगरुआ पवआ पवएसु महिहरा अ पहुत्ता ॥ ३१ ॥

[वक्षउत्तिभितकटकास्ततस्ते कटकप्रतिघृष्टवक्षस्तटाः । शैलेषु शैलगुरवः प्रवगाः प्रवगेषु महीधराश्च प्रभूताः ॥]

ततः शैलानां तिर्यक्षरणानन्तरं अवगाः शैलेषु प्रभृताः संमिता जाताः। परिमाणतांल्याच पुनः भ्रवगेषु महीधराः प्रभृताः सदशा जाताः। अत्र हेतुमाह—कीदशाः भ्रवगाः
महीधरा वा। शैलवद्भरवो बृहदाकाराः। पक्षे शैलं शिलासमूहस्तेन गुरवो महान्तः। तथा च
द्वयोरिष तुल्याकारत्वेन संपुटवत्संमितिर्जातेत्यर्थः। तदेव तुल्यतयोपपादयति—वक्षसा उत्तमिभतमुत्थापितं कटकं नितम्बः पर्वतानां यैस्ते भ्रवगाः। कटकेन प्रतिषृष्टमुत्तम्भनानन्तरं

घृष्टं वक्षस्तटं कपीनां येस्ते महीधराः। तथा च वक्षःकटकयोरिप तुल्याकारत्वं तुल्यव्यापा-रत्वं चेत्येका मामकी व्याख्यासरिणः। शैलेषु प्लवगाः प्लवगेषु शैलाः प्रभृताः सदशा इताः। तेन यावन्तः पर्वतास्तावन्तः कपयो यावन्तश्च कपयस्तावन्तश्च पर्वता इत्युक्तिवैचित्र्येण प्रत्येकमेकैकेन संबद्धा इत्यन्यूनातिरिक्तता जातेत्यर्थः। इत्युक्तरार्धेन द्वयेषामि संख्यासा-म्यम् । पूर्वार्धेन तु वक्षःकटकयोस्तुल्यताप्रतिपादनमुखेन परिमाणसाम्यमिति श्लिष्टं प्रभृत-पदिमत्यपरा । सांप्रदायिकास्तु प्लवगा इत्यस्यैव विशेषणत्रयमित्यर्थादाकारसाम्यमिति व्याचक्षते ॥

अथ कपीनां शैलोत्पाटनप्रकारमाह— पवअभुअणोक्षिआणिअमहिह्हरपिट्टिपेह्नणोणडण्णअविसमा । जाआ पलोट्टिओअहिवारंवारमरिआ महिअलद्धन्ता ।। ३२ ।। [प्रवग्भुजनोदितानीतमहीधरप्रतिप्रेरणावनतोत्रतविषमा: । जाता प्रलुठितोदिधवारंवारभृता महीतलार्धान्ताः ॥]

महीतलैकदेशाः प्रलुठितेन । भूमावित्यर्थात् । उच्छिलितेनेत्यर्थः । तथाभूतेनोद्धिमा वारंवारं भ्रताः पूर्णा जाताः । कीदशाः । प्रवगभुजाभ्यां नोदितः प्रेरितोऽथानीत आकृष्टो यो महीधरस्तेन यत्प्रतिप्रेरणं भूयोभ्यः प्रेरणं तेन नता नम्ना अथोन्नता उन्नम्नाः सन्तो विषमाः समताश्न्याः । तथा च किपिभर्यदा हृदयावष्टम्भेन भुजाभ्यां पर्वतानामुत्तरियान्तिमुख्यप्रेरणालक्षणं नोदनं क्रियते तदा प्रवगावष्टम्थपर्वतभरावभुमस्तदुत्तरभूमिभागः समुन्नतदिक्षणभूमिभागस्थसमुद्रवारिभिरुच्छलद्भः पूर्यते यदा पुनर्दक्षिणदिगिभमुखाकपणलक्षणमानयनं क्रियते तदा पर्वतावष्टम्थप्रवगभरावभुम्ने दक्षिणभूमिभागे तानि जलानि पुनः
समुद्र एव प्रविश्वन्तिति शैलानां दृष्टमूलस्वं कपीनामुद्योगशिलस्वं च वारंवारपदेन व्यज्यते ।
यद्वा द्रध्वीधः क्रमेण पर्वतोत्पाटनप्रयत्ने यदा पर्वतानामधोयन्त्रलक्षणं नोदनं तदा तद्वरादवनता भूमिरुन्नतसमुद्रजलेन परितः पूर्यते । यदा त्रत्थापनलक्षणमानयनं तदा तदवरादवनता भूमिरुन्नतसमुद्रजलेन परितः पूर्यते । यदा त्रत्थापनलक्षणमानयनं तदा तद्वरादवनता भूमिरुन्नतसमुद्रजलेन परितः पूर्यते । यदा त्रत्थापनलक्षणमानयनं तदा तद्वरादवनता भूमिरुन्नतस्य व्यावर्यस्वादिति भावः । अन्यदिप स्तम्भादि तिर्यक्षमणोर्श्वाधःक्रमेण वा संचार्योत्पाट्यत इति ध्वनिः । पर्वतानां नोदनाकर्षणाभ्यां दक्षिणभूमिभाग एव नमसुन्नमन्समुद्रजलेन पूर्यते परिद्वियते चेति ऋजवः । वारंवारशब्दोऽपि पौनःपुन्यवाचीत्यवथयम् । तथाहि— 'वारंवारेण लच्धो जगदुपरि मया देवपादप्रसादः' ॥

अथ कपीनामतिमहत्पर्वतोत्पाटनमाह—

विसिह्अवज्जपहरा उक्खम्भन्ति खञ्जमारुअपिङक्खम्भा । अगणिअवराहणिहसा पलअजलुत्थङ्कपञ्चला धरणिहरा ॥ ३३ ॥ [विषोदवज्रप्रहारा उत्खायन्ते क्षयमारुतप्रतिस्तम्भाः । अगणितवराहनिघर्षाः प्रकयज्ञलोत्तम्भप्रवला धरणीधराः ॥] धरणीधरा उत्खायन्ते उत्पाद्यन्ते । कीष्ट्याः । विवीदा वज्रप्रद्वारा अर्थादिन्द्रकृता येदते । एवं प्रलयमादतानां प्रतिस्तम्भाः प्रतिरोधार्गलाः । अर्गलया प्रतिरोधः क्रियत इति वस्तुगतिः । एवमगणिता वराहस्य भगवतो निकर्षाः, कायकण्ड्यनादिव्यापारा यैः । एवं प्रलयजलामुत्तम्भ अर्ध्वप्रसरणं तत्र प्रवलाः समर्थाः । द्वतरद्रव्यप्रतिहतं जलप्र्ध्वमुत्तिष्ठतीति विशेषणचतुष्टयेन पर्वतानां द्वम्लत्वविस्तृतत्वतुङ्गत्वविदकालीनत्वानि
व्यज्यन्ते ॥

अथ पर्वतानामुत्तोलने विशीर्णतामाह—

जलओवट्टविमुका अणन्तरोइण्णसरअवन्थाविष्ठभा । एकक्खेवुग्गाहिअदरवसुआअविसआ विसट्टन्ति गिरी ॥ ३४॥

[जलदाववृष्टविमुक्ता अनन्तरावतीर्णशरत्पथावपतिताः । एकक्षेपोद्गाहितदरशुष्कविशदा विशीर्यन्ति गिरयः ॥]

गिरयो विशीर्यन्ति । शतखण्डा अवन्तीत्यर्थः । किंभूताः । एकक्षेपेणेकप्रयत्नेन । एकदै-वेत्यर्थः । उद्घाहिता उत्तोलिताः । किपिभिरित्यर्थात् । एवं किंचिच्छुष्काः सन्तो विश्वद् विभिलाः । आर्द्रत्वेन कोमला इति यावत् । कर्मधारयः । तथा च सर्वैः परस्परिजगीषया स्वस्वप्राथम्यमपेक्ष्य हठादुत्थापिता गिरयः कोमलत्वेन विशीर्णो इत्यर्थः । एतेन प्रवगानां भुजवलाधिक्यम् । ईषदार्द्रत्वे हेतुमाह—िक्स्मृताः । जलदेनाववृष्टाः कृतवर्षणाः अथ वि-मुक्तास्त्यक्ताः । अनन्तरमवतीर्णो या शरक्तत्पथे तद्गोचरे आपितताः । तथा च वर्षाश्रर-त्संबन्धेन जलातपसंवन्धादीषदार्दत्वम् ॥

अथ शैलोत्पाटने भूमिक्षोभमाह—

विहुणन्ति विहुन्वन्ता वलेन्ति सेला पर्वगमवलिज्जन्ता । णामेन्ति णमिज्जन्ता जिक्खप्पन्ता अ जिक्खवेन्ति महिअलम् ॥३५॥

[विधूनयन्ति विधूयमाना वलयन्ति होलाः प्रवंगमवल्यमानाः । नमयन्ति नाम्यमाना उत्किप्यमाणाश्चोत्क्षेपयन्ति महीतलम् ॥]

शैलाः प्रवंगमैर्विध्यमानाश्चाल्यमानाः सन्तो महीतलं विध्नग्यन्ति चालयन्ति । एवं वल्यमाना वर्क्षािक्रयमाणाः सन्तो वलयन्ति वक्षयन्ति । यत्पार्श्वेन पर्वतानयनं तत्पार्श्वेन भूमेरिप वक्षीभवनिमत्यर्थः । एवं नाम्यमाना अधःप्रेयमाणाः सन्तो नमयन्ति । स्वभरे-णाधः प्रेरयन्तीत्यर्थः । उत्क्षिप्यमाणा उत्तोल्यमानाः सन्त उत्क्षेपयन्ति । स्वावष्टम्मेनो-त्तोलयन्तीत्यर्थः । तथा च यां यामवस्थां पर्वताः प्राप्नुवन्ति तां तामवनिरपीति पर्वतानां दृद्धमूलत्वं महत्त्वं च सूचितम् । 'नमस्तलं' इति पाठे बुद्धिपरत्वेन सर्वमित्यमेव योज्यम् । 'उक्षिखवन्ति' इति पाठे उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।।

अथ पर्वतानामुत्तोलने संपैराकर्षणमाह— दिलअमिह्वेढसिढिला मूलालग्गभुअइन्दकङ्किजनता । संचालिज्जनत चिअ अइन्ति गरुआ रसाअलं धरणिहरा ॥ ३६ ॥

> [दिलतमहीवेष्टशिथिला मूलालग्नभुजगेन्द्रकृष्यमाणाः । संचाल्यमाना एवायान्ति गुरवो रसातलं धरणिधराः ॥]

धरणिधराः संचाल्यमानाः एवं प्रवगैरालोड्यमाना एव रसातलमायान्ति । गच्छन्ती-त्यर्थः । किंभूताः । संचारेण दलितमहीवेष्टाः सन्तः शिथिलाः शिथिलमूलाः । एवं मूलाल-मेन भुजगेन्द्रेण कृष्यमाणाः । अथ च गुरुत्वयुक्ताः । तथा च दलितमूलभूमित्वेनाहर्ते सुकरत्वेऽपि कपिकरभृता अप्यालोडनसमकालमेव मदावासः केनायमाकृष्यत इति रोषा-विष्टमुजगेन फणसंदंशकेनावष्टभ्य कृष्यमाणाः पातालमेव प्रविष्टा गिरय इति कपिभ्योऽपि सर्पाणां महंत्वमुक्तम् ॥

अथ मलयातिक्रममाह—

णवपह्नवसच्छाआ जलओअरसिसिरमारुअविइज्जन्ता । वाअन्ति तक्खणुक्खअहरिहत्युक्खित्रभेम्मला मलअदुमा ॥ ३०॥

> [नवपल्लवसच्छाया जलदोदरशिशिरमारुतवीज्यमानाः । वायन्ति तत्क्षणोत्कातहरिहस्तोत्क्षिप्तविद्वला मलयद्रुमाः ॥]

मलयहुमा वायन्ति शुष्यन्ति । किंभूताः । नवपश्लवैः सच्छायाः छाया कान्तिरातपा-भावो वा तत्सिहताः । एवं जलदोदरस्य ये शिशिरा माहतास्तैर्वीज्यमानाः । एवं तत्क्षणे उत्स्वाता अथ हरिहस्तेनोत्क्षिता उत्तोलिताः सन्तो विद्धला व्याकुलाः । परस्पराभिघातिशा-स्वापत्रकत्वात् । तथा च नवदलमयत्वसजलजलदोदरपवनवीजितत्वतत्क्षणोत्स्वातत्वरूपशो-षणाभावसामग्रीसत्वेऽपि हठादेव मलयत्वस्थापं किपकरकृतोत्क्षेपणनिवन्धनिभाः शा-स्वायमिघातम्लकत्वेन कपीनां बलवत्त्वमूर्ध्वक्षेपणहेतुकरिवमण्डलसांनिध्यनिवन्धनत्वेन वा महदाकारत्वं गमयति । मलयोत्पाटनसौकर्याय वृक्षोत्पाटनम् ॥

अथ पर्वतोत्पाटने तदाश्रितानां वैकल्यमाह-

कम्पिज्जन्तधराहरसिहरसमाइङ्कलहररउप्पित्था । गअसुहवत्तणिसण्णा वेवइ हंसी सहस्सवत्तणिसण्णा ॥ ३८॥

[कम्प्यमानधराधराशिखरसमाविद्धजलधररवोद्दिमा । गतसुखपात्रनिःसंज्ञा वेपते हंसी सहस्रपत्रनिषण्णा ॥]

हंसी मराली वेपते कम्पते । कम्पने हेतुमाह—कीहशी । कम्प्यमानानां चाल्यमानानां किपिमरर्थात् धराधराणां शिखरैः समाविद्धानां वेधं नीतानां जलधराणामर्थात्तदुपरि ति-ष्ठतां रवैवेधव्यथाजनितशब्दैरुद्विमा विषण्णिचत्ता । वर्षासमयश्रमाद्रवस्य भैरवत्वेन क्षोमा- तिशयाच । अत एव हेतोर्गतं प्रथमत एवोड्डीय पलायितं यत्सुखपात्रं हंसस्तेन नि:संज्ञा निश्चेष्टा । मुग्घेति यावत् । यद्दा गतसुखवार्तनिःसंज्ञा गता सुखस्य वार्ता यसाः सा गत-सुखवार्ता सा चासौ निःसंज्ञा चेति कर्मधारयात्पुंतद्भावः । एवं सहस्रपत्रे कमले तत्रत्यस-रोवरस्थे निषण्णा उपविष्टा । तथा च गिरिकम्पनस्य जलधरभेदहंसोद्वेगहेतुत्वप्रतिपादनमु-खेन विश्वक्षोभकत्वमुक्तम् । अथ वा हंसः परमातमा तस्य स्त्री हंसी । 'पुंयोगात्—' इति ङीप् । सा पृथिवी वेपते । किंभुता । कम्प्यमानस्य धराधरस्य शिखरेण । पतितेनेत्यर्थात् । समाविद्धस प्रेरितस जलगृहस समुद्रस रवेण तटाभिघातजन्यशब्देन उद्दिमा आकला । एवं गता सुखस्य ग्रभस्य वा वर्तनी पदवी तस्याः संज्ञा नाम यस्याः । शिखराभिहतसमुद्रा-घातनिर्घातच्याकुलाया यस्याः सुखस्य नामापि नास्तीत्यर्थः । एवं सहस्रवक्रनिषण्णा सहस्र-वकः शेषस्तत्र स्थिता । तदुपरीत्पर्थः । अथ च हंसी वलाकाप्रभृतिषु विशिष्टनायिकाजा-तिर्वेपते । कीहज्ञी । कं सुखं यथा स्यादेवं कं सुखं तेन वा पीयमानोऽधरो यस्याः । नाय-केनेत्यर्थात् । सा कंपीयमानाधरा । कंशन्दस्यान्ययत्वमपि । एवं धरशिखरसमाग्रद्धजलभ-ररतोद्विमा धरस्य पर्वतस्य शिखरेण समाः कर्कशत्वाचे ऽत्रद्धास्तरुणा जल(ड)भरा मूर्खस-मूहास्तेषां रतेन सुरतेनोद्विमा । कठिनत्वात्तरुणत्वान्मूर्खत्वाच तेषामुद्वेगजनकत्वात् । र-वेण सुरतकालीनप्रौदिव्यञ्जकशब्दविशेषेणोद्दिमा त्रस्ता वा। जलं जाड्यं धारयतीति जल-धरो नायकस्तस्य रतेनेति वा । एवं गतसुखनत्मीनिशज्ञा गतं सुखस्य नत्मे द्वारं यस्यां तथा सा च निशा चेति कर्मधारयः । तद्गतसुखवर्त्मनिशम् । 'विभाषा सुराच्छायाशालासभानि-शानाम्' इत्येकवद्भावात् । तजानाति ताम् । रात्रिं सुखशून्यां मन्यत इति तथानर्थसंदेहा-दिति भावः । गतसुखवार्तेति पूर्ववद्वा । एवं सहस्रपात्रनिषण्णा सहस्रं दातुं समर्थ इति सहस्रपात्रं धनिको नायकस्तत्र निषण्णा आसक्ता । गणिकेत्यर्थः । इति ध्वनिः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदे च परमात्मनि भेषजे ॥

अथ कपीनां वक्षसा गिरिनदीनां निरोधमाह-

पवओवऊदकङ्किअसेलब्भन्तरभमन्तविसमक्खलिआ । गहिरं रसन्ति वित्थअवच्छत्थलरुद्धणिग्गमा णइसोत्ता ॥ ३९॥

[प्रवगोपगूढकृष्टशैलाभ्यन्तरभ्रमद्विषमस्खलितानि । गम्भीरं रसन्ति विस्तृतवक्षःस्थलरुद्धनिर्गमानि नदीस्रोतांसि ॥]

विस्तृतं यद्वक्षःस्थलं कपीनामेव तेन रुद्धो निर्गमो बहिःप्रसरणं येषां तानि नदीस्रो-तांसि गम्भीरं रसन्ति शब्दायन्ते । कीदशानि । प्रवगेनोपगृढ आलिङ्गितस्ततः कृष्ट आ-लिङ्ग्योत्पाटित इत्यर्थः । तथाभूतशैलसाभ्यन्तरे निम्ननदीस्नातकंदरादिदेशे भ्रमन्ति सन्ति विषममुन्नतं यथा स्पादेवं स्खलितानि परावृत्तानि । अयमर्थः—प्रवगैरालिङ्गयाकृष्टानां प-वैतानां सरित्प्रवाहे वक्षःस्थलेन मुद्रितत्वात्प्रतिरुद्धे तज्जलं वर्त्मालाभेन तत्रैव बभ्राम । ततः कियदाधिक्ये उच्छलितमथ ततोऽप्याधिक्ये परावृत्तं सन्निम्नकंदरादिप्रदेशे परतत्तत्पु- रणाभिघाताभ्यां दध्वान । अन्यत्रापि नद्यादिजलं पर्वतादिप्रतिरोधाद्धमत्युत्तिष्ठति परा-वर्तते ध्वनित चेति ध्वनिरिति नदीजलप्रतिरोधकत्वेन कपिवक्षसां विकटत्वं दृढत्वं दृढा-लिङ्गनवत्त्वं नदीजलानां तु चिरनिर्गमाभावेन पूरणानन्तरं शब्दानुत्पत्तेरिति शब्दायमान-त्वेन च हठात्तज्जलापूरणीयकंदरादिशालित्वेन गिरीणां च महत्त्वं सूचितम् ॥

अथ सर्पाक्रप्टपर्वतोद्धरणमाह-

अदुिक्खत्तपसिविले अद्भवहभुअंगकिह्वअद्धत्यिमिए । उम्मूलेन्ति रसाअलपङ्कक्खुत्तसरिआमुहे धरणिहरे ॥ ४० ॥ [अधीत्क्षिप्तप्रशिथिलानधपथभुजंगकष्टार्धास्तिमितान् । उन्मूलयन्ति रसातलपङ्कमग्रसरिनमुखान्धरणीधरान् ॥]

प्रवा धरणीधरानुन्म्लयन्त्युत्पाटयन्ति । किंभ्तान् । अर्धेन । भूमिस्थम्लभागसेत-र्यात् । उत्किप्तात्सतः प्रशिथिलानदृढभूमिसंवन्धान् । एतेन सुखोत्पाटनीयानित्यर्थः । अत एवार्षपथादुत्थितम्लार्धभागाविच्छन्नोपरिदेशाद्धजंगेन कृष्टात्सतः अर्धेन मूलभागोप-रिभागार्धेनास्तमितान्भूम्यन्तःप्रविष्टान् । अर्धमन्नानित्यर्थः । एवं रसातलपङ्के मन्नानि सरिन्मुखानि येषु तान् । अयमभिप्रायः—किपिभः प्रथममुद्धिप्ता गिरयो भूमिष्टमूलभा-गार्धभागेनोत्थिता यावत्तावन्मूलवर्तिना भुजंगेनाकृष्टाः किपहस्तादप्युपरिभागार्धभागेन रसातलं प्रविष्टा अय पुनः किपिभरुत्थाप्यन्ते । तथा च किपहस्तादाकर्षणाद्धजंगानां म-हत्त्वं, उपरिभागार्धभागस्योपरिस्थत्वेऽप्युपरिभागस्थनदीनां रसातलपङ्कमन्नत्वेन तावद्र्व्या-पकोपरिभागार्धभत्वया गिरीणामुच्यत्वं च सूचितम् ॥

अथ पर्वतानामुत्पाटनप्रकारमाह-

उन्वेल्लइ व णिराअं पासल्लन्तेसु सिहरपिल्युचन्तम् । उक्किलपन्तेसु पुणो संवेल्लिज्जइ व महिहरेसु णहअलम् ॥ ४२॥ [उद्वेल्ल्यत इव निरायतं पार्श्वायतेषु शिखरप्रतिमुच्यमानम् । उत्किप्यमाणेसु पुनः संवियत इव महीधरेषु नभस्तलम् ॥]

महीधरेषु पार्श्वायमानेषु नमयितुं पार्श्वेन तिर्यगानीयमानेषु शिखरेण प्रतिमुच्यमानं न-मस्तलमुद्देश्चयते प्रकाश्यते । कपिभिरित्यर्थात् । तिर्यगानयनेन गिरीणां शिखराणाभित एवागमनाच्छिखराच्छन्नाकाशस्य प्रकाशो जायत इत्यर्थः । उत्क्षिप्यमाणेषृत्थाप्यमानेषु पुनः संवियते विस्तृतकुश्चितवस्त्रादिवद्वर्तुलीकियत इवं । उत्क्षिप्तपर्वतच्छन्नतया नभसः प्र-काशाभावादिति भावः ॥

अथ पर्वतानां स्कन्धारोपणमाह— उम्मूलेन्ति पर्वगा भुअसिहराक्षहणणिचलपरिग्गहिए । कडआवडणत्थङ्घिअविसमविवत्तविवरम्मुहा धरणिहरे ॥ ४२॥ [उन्मूलयन्ति प्रवगा भुजिशिखरारोहणनिश्चलपरिगृहीतान् । कटकापतनोत्तिभित्तविषमविवृत्तविपराञ्जुखा धरणिधरान् ॥]

ह्रवंगा धरणिधरानुन्मूलयन्ति उत्थापयन्ति । तत्प्रकारमाह—कथंभूतान् । भुजिशखरेषु बाहुंमूलेषु स्कन्धेषु वा यदारोपणमारोहणमर्थादेषामेव तेन निश्चलं स्थिरं परिगृहीतानुत्था-पियतुं धतान् । एवंप्रकारेण धत्वोत्पाटयन्तीत्यर्थः । किंभूताः ह्रवंगाः । कटकस्य पूर्वविध-टितस्य तिन्नतम्भस्य पतनेनाधः स्खलनेनोत्तिम्भतमुत्थापितं गिरियन्त्रितस्य स्वस्थैव पतन-भयात् अथ च विषमं नतोन्नतं सद्विष्टतं तिर्यकृतं अत एव विपराक् पश्चाद्रतं मुखं येषां ते । गिरीणामंसवर्तिनां जुटितो नितम्बो मुख एव पतेदिति शङ्कया पश्चात्कृतमुखा इ-त्यर्थः । अन्योऽपि गुरुद्रव्योत्तोलने मुखमन्यतः करोतीति ध्वनिः । एतावता व्यवसाय-बाहुल्यम् । 'कटकं वलये सानौ राजसेनानितम्बयोः' इति विश्वः ॥

गिरिचन्दनशाखाभङ्गमाह---

हरिभुअकड्डिअमुका भुअङ्गदढवेढणावलम्बणधरिका । भिज्जन्ता वि महिभले ओअहन्ति ण पडन्ति चन्दणविडवा ॥४३॥

[हरिभुजकष्टमुक्ता भुजंगदृढवेष्टनावलम्बनधृताः । भिद्यमाना अपि महीतलेऽवनमन्ति न पतन्ति चन्दनविटपाः ॥]

चन्दनविटपा भिद्यमाना अपि अवनमन्ति अन्तरिक्ष एव तिष्ठन्ति महीतले न पतन्ति । कीहशाः । हरीणां भुजेन हस्तेन कृष्टाः पुनर्मुक्तास्त्यक्ताः । एवं भुजंगानां दृढं यद्वेष्टनं मदी-यद्वश्वस्य शाखा केनाकृष्यत इति रुषा वृक्षमाश्रित्य शाखासु पुच्छस्य कुण्डलीकरणं तदेवा-वलस्वनमवष्टम्भस्तेन धृताः । तथा च किपिभरुद्वहनसौकर्यायामोध्य भङ्कत्वा मुक्त्वा अपि चन्दनशाखाश्चन्दनवृक्षस्थकालसपैरवलम्ब्य धृता इति सर्पाणां तेजस्वित्वमुक्तम् । तेज-स्विभिः स्वविपत्ताविप स्वाश्चयरक्षा क्रियत एवेति ध्वनिः ॥

गिरिशिखरभङ्गमाह-

पिंडसमइ णहणिबद्धो चिरेण भरिअञ्भणाअगम्भीरअरो । हरिभुअविक्समिपसुणो अअण्डभज्जन्तधरणिहरणिग्घोसो ॥ ४४ ॥

> [प्रतिशास्यति नभोनिनद्धश्चिरेण भृताभ्रनादगम्भीरतरः । हरिभुजविक्रमिशुनोऽकाण्डभज्यमानधरणिधरनिर्घोषः ॥]

अकाण्डे हठाद्भज्यमानस्य अनपेक्षितभागद्रीकरणाय क्वचित्खण्ड्यमानस्य धरणीधरस्य निर्घोषो विदलनजन्मा टात्कारिश्वरेण प्रतिशाम्यति विरमति । कीदक् । नभसि निषद्धः संबद्धः । एवंभूतस्य जलपूर्णसाश्रस्य नादवद्गम्भीरतरः । एवं कपीनां भुजपराक्रमस्य पि-श्चनः कथकः । स एव शब्दः पराक्रमकथकत्वेनोत्प्रेक्षित इति भावः । भृतेन धृतेन । मि- श्रितेनेति यावत् । अश्रस्य नादेन गम्भीरः । तथा च शिखरभङ्गाभिभृतत्वात्तत्रत्यमेघेन ध्वनिः कृतः तत्संवलनाद्गम्भीरतरो जात इत्यर्थ इति महुन्नीतः पन्थाः ॥

गिरिनदीनामवस्थामाह—

पासक्षन्ति महिहरा जत्तोहुत्ता पर्वगमभुअक्खिता । धुव्वन्तधाउअम्बा तत्तोहुत्ता वलन्ति सरिआसोत्ता ॥ ४५ ॥

> [पार्श्वायन्ते महीधरा यतोऽभिमुखाः प्रवंगमभुजक्षिप्ताः । धान्यमानधात्वाताम्राणि ततोऽभिमुखानि वलन्ति सरित्स्रोतांसि ॥]

प्रवंगमभुजाभ्यां क्षिप्ताः प्रेरिता महीधरा यदिममुखाः पार्श्वायन्ते वर्काभवन्ति सरि-रखोतांस्पि तदिभमुखानि वलन्ति । यिद्दशा पर्वता नमन्ति तिद्दशैव निर्झरा अपि पतन्ती-त्यर्थः । कीदृशानि । धाव्यमानेन प्रक्षाल्यमानेन धातुना गैरिकेणेषत्ताम्राणि । प्रवाहाणामुत्पथ-गमनेन गैरिकिमिश्रणादित्यर्थः ॥

अथ गिरिभ्रामणमाह—

दीसन्ति पवअवलिआ आवत्तेसु व महोअहिस्स वलन्ता । सरिआण घडिअपत्थिअवलन्तसलिलवलअन्तरेसु महिहरा ॥ ४६ ॥

[दृश्यन्ते प्रवगविष्ठता आवर्तेष्विव महोद्धेर्वलन्तः । सरितां घटितप्रस्थितवलमानसलिलवलयान्तरेषु महीधराः ।)

प्रवगैर्विलता उत्पाटनसौकर्याय चक्रवन्नामिता महीधराः सिरतामर्थात्स्वाश्रितानां घ-दितानि श्रमणवेगवशान्मियः संबद्धानि सन्ति प्रस्थितान्येकप्रवाहरूपतया संचरद्र्पाणि । अथ च श्रमणवशाद्वलमानानि चक्राकाराणि यानि सिललानि तान्येव वलयाकारत्वाद्वल-यानि तदम्यन्तरेषु दश्यन्ते । उत्प्रेक्षते—केषु किंभूता इव । महोदधेरावर्तेषु पतन्त इव । श्रमन्नदीजलवलयस्थिता नैते किं तु समुद्रावर्तेषु पतन्त इत्पर्थः । तथा च श्रामितानां गि-रीणां चतुर्दिगन्तरिक्षे कटकसंलग्नपार्थचतुष्ट्ये वा चक्रवन्नमन्ति संस्कारवशात्प्रसद्य भ्-मावापतन्ति सरिज्जलानि समुद्रावर्तवन्द्रासन्त इति तज्जलप्रकर्षण गिरीणां महत्त्वेन च प्रवगानां बलवत्त्वं सूचितम् । घटितप्रस्थितानीति स्वारसिकक्रमेण सुघटितानि सन्ति प्र-स्थितानि प्रवहद्र्पाणि अथ च गिरिश्रमणवशाद्वलमानानि चक्रवन्नमन्ति यानि सिल-लानि तान्येव वलयानि तदभ्यन्तरेषु दश्यन्त इति अन्यत्सर्वं पूर्वविदिति केचित् । तेन नानानदीनां स्रोतांसि नानावलयक्रमेणावर्तवन्दिति भावः ॥

अथ नधुकरमिथुनावस्थामाह---

मअरन गरुअवक्खं पासोअझन्तवणलआविच्छूढम् । ण. मुअ: कुसुमग्गोच्छं आसाइअमहुरसं पि महुअरमिहुणम्॥ ४७॥ [मकरन्दगुरुकपक्षं पार्श्वायमानवनळताविक्षितम् । न मुञ्जति कुसुमगुच्छमास्वादितमधुरसमपि मधुकरमिथुनम् ॥]

मधुकरिमयुनं कर्रः पार्श्वायमाना पर्वतानामितस्ततश्चलनेन वक्षीभवन्ती या वनलता तया विक्षिप्तमिष त्यक्तमिष कुसुमगुच्छं न मुश्चित । अत्र हेतुमाह—मधुकरिमयुनं की- हक्। मकरन्देन पुष्पस्यैव गुरुको क्षेपणायोग्यो पक्षो यस तथा । एवमास्वादितो मधुरसो येन तत्तृप्तमिष । तथा च पक्षयोरार्द्रतयोष्ट्रयनासामर्थ्येन भूमाविभिघातहेतोर्निजपतनात्रस-रप्रयोजनं विनापि वनलतानां वक्षीभावेन विस्खिलितानां पततामिष कुसुमानामवष्टम्भं न त्यजतीत्यर्थः । आस्वादितो मधुरसो यस्येति गुच्छिवशेषणं वा ॥

सर:कमलक्षोभमाह—

उप्पुअसुरहिगन्धमअरन्दरिक्षआई

ि ठिअपरिलेन्तभमरभमरोअरिक्षआई ।

कमलवणाई सूरपरिमासिवअसिआई

उच्छिलए सराण सिललिम्म विअसिआई ॥ ४८॥

[उत्प्रुतसुरिमगन्धमकरन्दरिक्षतानि

स्थितपरिलीयमानभ्रमद्भमरोदरािक्षतानि ।

कमलवनािन सूर्यपरिमर्षिविकसितािन

उच्छिलिते सरसां सिल्ले वियच्छितािन ॥

कमलवनानि सरसां सिलले पर्वतोत्क्षेपणादिच्यापरिणोच्छिलते सित तेनैव सह विय-च्छितानि । गतानीत्यर्थः । कीहशानि । अतिसंनिहितत्वात्सूर्यस्य परिमर्षो मर्शनम् । किरणस्पर्श इति यावत् । तेन विकसितानि । अत एवोत्पुताः संचारिणः सुरभयो गन्धा यस ताहशेन मकरन्देन रिज्ञतानि सकलानुरागविषयीकृतानि रङ्गं वर्णविशेषं प्रापितानि वा । एवं स्थिताः सन्तः प्रस्तुतक्षोभेण लीयमाना एव भ्रमन्तो ये भ्रमरास्तैरुदेर अञ्जि-तानि अज्ञनरेखाविशिष्टानि । स्थामत्वादित्यर्थः । उदरे अश्वितानीत्यपव्याख्यानम् । यम-काभावात्तदप्रकृतिकत्वात् । एतेनोत्क्षेपणोत्कर्ष उक्तः ॥

सर्पव्यापारमाह-

दढसंदाणिअमूला वलन्ति वाणरभुआवलम्बिअसिहरा । रोस्रिप्पत्थभुअंगमविसमुद्धफणापणोक्षिआ धरणिहरा ॥ ४९ ॥ [दढसंदानितमूला वलन्ति वानरभुजावलम्बितशिखराः । रोषोद्विग्रभुजंगमविषमोर्ध्वफणाप्रणोदिता धरणीधराः ॥] दृढं यथा सात्त्रथा संदानितं भूमिप्रथितं मृलं येषां ते महीधरा वानरभुजाभ्यामवल- म्तितं शिखरं येषां तथाभृता वलन्ति । वक्रीभृय पतन्तीत्यर्थः । पतने हेतुमाह—रोषेण ममावासः कुतः केन चाल्यत इति क्रोधेनोद्विमो व्याकुलो यो भुजंगमस्तस्य विषमा विक्रा उद्ध्वा प्रकृतक्षोभजिज्ञासया उत्थापिता फणा तया प्रणोदिताः । उद्ध्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तथा च संदानितम्लत्वेन येषामुत्थापनं कपिभिः कर्तुं न पारितं कि तु करेण शिखरावलम्बनमात्रं कृतं त एव गिरयस्तलर्वातभुजंगमेनाकस्मात्कोधतोऽनवधानादुत्था-पितया फणया प्रेयमाणा भूमेरूर्ध्वं गत्वा पतिता इति सर्पाणां वानरेभ्योऽप्यतिवलवत्त्वं सूचितम् ॥

अथ गिरीणां तिर्यगान्दोलनमाह— सरिआ सरन्तपवहा अण्णोण्णमहाणइप्पवह पहृत्था । खोहिअपङ्कृक्खउरा वलन्तसेलवलिआ मुहुत्तं वृदा ॥ ५० ॥

[सिरतः सरस्प्रवाहा अन्योन्यमहानदीप्रवाहपर्यस्ताः । क्षोभितपङ्ककलुषा वलमानशैलवलिता मुहूर्तं व्यूदाः ॥]

संचरत्प्रवाहाः सिरतो वलमाने जातवामदक्षिणपार्श्वान्दोलने शैले विलताः शैलान्दोलनक्षमेणान्दोलिताः सत्यो मुहूर्त व्याप्य व्यृद्या उपिचताः । अत्र हेतुमाह—अन्योन्यम्हानदीप्रवाहेषु पर्यस्तास्तिर्यग्म्य स्खलिताः । अत एवोत्प्यगमनेन तटक्षोभादिना क्षोभिन्तिरूषापितैः पङ्कैः कलुपा वर्णान्तरं प्राप्ताः । तथा च तिर्यवपर्वतानामान्दोलने एका सिद्प्रसित्प्रवाहं प्रविष्टा तदेतजलेन तस्या उपचयः क्षणमेव जातः । पुनरपरिवक्ष्यालने सैवैतत्प्रवाहं प्रविष्टा तदास्या एवोपचय इत्यवमन्यासामपीति नदीनामुपचयस्य मुहूर्तमात्र-स्थायित्वेन कपीनामान्दोलने शीघ्रत्वमुक्तम् । भुजाभ्यामेकमुखीकृत्य पर्वतयोरेवान्दोलन्तादन्योन्यं सिरत्संगमः क्षणिकोऽभूदिति वयम् । कुटिलयोः कलुपयोध्य संगमः क्षणिक इति ध्विनः ॥

अथ भुजंगाकर्षणमाह—

किंडूज्जिन्ति समन्ता विसमुव्वत्तन्तथवलकसणच्छाआ । महिहरमूलालग्गा रसाअलद्भपिडघोलिरा भुअइन्दा ॥ ५१ ॥

[कृष्यन्ते समन्ताद्विपमोद्वर्तमानधवलकृष्णच्छायाः । महीधरमूलालमा रसातलार्धप्रतिघूर्णनशीला भुजगेन्द्राः ॥]

महीधराणां मूलेष्वालमाः संबद्धा भुजगेन्द्राः समन्तादाकृष्यन्ते । वानरेरित्यर्थात् । 'स-मत्ता' इति पाठे समस्ता इत्यर्थः । किंभूताः । विषमं तिर्यग्यथा स्वादेवमुद्धर्तमानाः फणसं-दंशेन पर्वतं धृत्वा त्यक्तुमसमीहया विषरीत्य विद्यमानाः । अत एवोदरपृष्ठस्य तुल्यदृश्यत्वेन श्वेतश्यामच्छायाः । एवं रसातले अर्धेन पुच्छभागेन घूर्णनशीलाः । उपरिभागस्य पर्व-तलमत्वादत्रवागतत्वात् । सर्पाणां पुच्छावष्टम्भो दृद इति तस्य ऋजुभावेनाकर्षणशङ्कया वि- दिकरणं घृर्णनपदद्योत्यम् । अत्र सर्पाणां रसातलगतत्वेन दीर्घत्वं पीनस्य यथा यथा कर्षणं तथा तथा दृद्धिस्तथापि समन्तात्सर्वतो भावेनाकर्षणेन कपीनामुचत्वं बलवत्त्वं च सूचितम्॥

अथ गिरो वनदेवतापरित्यागमाह—

गलइ सरसं पि कुसुमं वाइ अणालिद्धवन्धणं पि किसलअम् । रहसुम्मूलिअमहिहरभअविवलाअवणदेवआण लआणम् ॥ ५२ ॥

[गलति सरसमिप कुसुमं वात्यनालीढवन्धनमिप किसलयम् । रभसोन्मूलितमहीधरभयविपलायितवनदेवतानां लतानाम् ॥]

रभेसेनावेगेनोन्म्िलतो यो महीधरस्तस्माद्भयेन विपलायिता वनदेवता याभ्यस्तासां लतानां सरसमिप कुसुमं गलित । अस्पृष्टबृन्तमिप किसलयं वाति वृन्ताद्पगच्छित । वाइ वायित गुष्यतीति केचित् । वानराक्रमणादुत्पन्नमेतत्सर्वे रक्षकवनदेवतासंनिधिविर-हादुत्प्रेक्षितम् । इवार्थस्य गम्यमानत्वात् । यद्वा तत्संनिधिविरहेण वास्तविकमेवेतद्रुपम् ।।

पर्वतानामुत्क्षेपणमाह---

उक्खिप्पन्ति जं दिसासुं धरा समत्ता तेण खणेण णज्जइ वसुंधरा समत्ता । कीरइ महिहरेहि गअणं दिसालआणं वड्डूइ जलअसिहरपडणं दिसालआणम् ॥ ५३ ॥ [उत्किप्यन्ते यद्दिशासु धरा समस्ता-स्तेन क्षणेन ज्ञायते वसुंधरा समाप्ता । कियते महीधरैर्गगनं द्विशालमानं वर्धते जलद्शिखरप्रगुणं दिशालतानाम् ॥]

यिद्धः समस्ता आमूलं धराः पर्वता उत्क्षिप्यन्ते उत्कायन्ते । वानरैरित्यर्थात् । तेनोत्क्षेपणरूपेणं हेतुना् तिद्द्धः वसुंधरा पृथिवी क्षणेन समाप्ता । पर्वतोपमर्देन पर्वतावस्थितिभूभागस्य शून्यत्वेन वा नष्टेति ज्ञायते । एवं यिद्द्धः महीधरैर्गगनं द्विज्ञालद्क्षप्रमाणं द्विद्दक्षप्रमाणं वा क्रियते । गगनस्गोत्क्षिप्तपर्वताक्तान्तत्वात् । तिद्द्धः दिशा एव लतास्तासां
जलदरूपं शिखरप्रगुणं शिखरोत्तमं वर्षते । गगनभागद्वयं द्वक्षद्वयं तदाश्रिता दिशो लतास्तासामुन्नीतशैलशिखरस्योद्धतमेघरूपं शिरो वर्षत इत्यर्थः । अन्या अपि लता द्वक्षावलम्वेन गगनपर्यन्तं वर्षन्त इति ध्वनिः । 'जलअसिहरपडणं' इति पाठे दिग्लतानां जलदशिखरपतनं वर्षते । जायत इत्यर्थः ।।

अय पर्वतोत्तोलनमाह—
एकेकेण अ सेलं करअलजुअलधरिअं तुलन्तेण कअम् ।
अद्धत्थिमिअं च णहं अद्भुग्धािडअरसाअलं च महिअलम् ॥५४॥
[एकेकेन च शैलं करतलयुगलशृतं तुलयता कृतम् ।
अर्धास्तमितं च नभोऽर्धोद्घाटितरसातलं च महीतलम् ॥]

वानरैरेकैकेण प्रत्येकं करतलद्वयेन धृतं शैलं तुलयता उत्तोलयता नभोऽर्धास्तमितम-र्धच्छन्नं च कृतम् । उत्थितशिखरव्याप्तत्वात् । महीतलमर्धमुद्धाटितं प्रकाशितं रसातलं यस तथाभृतं च कृतम् । मूळभागपरित्यक्तार्धकत्वात् । एतेन गिरीणां दैर्ध्यमुक्तम् ॥

अथ गिरिमूलभूमिसमुत्तोलनमाह—

सेलिणअम्बालग्गा पविरलणइमग्गपाअडतडच्छेआ । भुअइन्दप्प्तणधरिआ णहं विलग्गन्ति मेइणिअलद्धन्ता ॥ ५५ ॥ [शैलिनतम्बालग्नाः प्रविरलनदीमार्गप्रकटतटच्छेदाः ।

सुजगेन्द्रफणधृता नभो विलगन्ति मेदिनीतटार्धान्ताः ॥]

मेदिनीतटैकदेशा नभो विलगन्ति। गच्छन्तीत्यर्थः। कथिमत्यत आह्—िकंभृताः। शैलानां नितम्बेष्वालमा बलादामोट्य गृहीतत्वालमोत्थिताः। एवं प्रविरलेन भूमिष्ठप्रवाहिवच्छेदा-त्यवंतम्लस्थमृत्तिकाभागेषु प्रसरणात्किचित्किचित्तन्भृतेन नदीमार्गेण प्रकटा द्रदृश्यास्त- टच्छेदा येषु। एवं भुजगेन्द्रस्य शेषस्य फणेन धृता अवष्टच्धाः। तथा च तावद्रादागता भूमिरिति गिरिम्लस्य महत्त्वं कपीनां च बलवत्त्वमुक्तम्॥

अथ गिरिसत्त्वक्षोभमाह-

धरणिहरेण अ चिलअं चिलअकंदरेण
पुट्टइ गअउलं अणालिद्धकं दरेण ।
गिरिसिहराइ सरसहरिआलबङ्किआई
समिवसमं णमन्ति हरिआलबङ्किआई ॥ ५६॥
धरिणधरेण च चिलतं चिलतकंदरेण
स्मुटित गजकुलमनालीढकं दरेण ।
गिरिशिखराणि सरसहरितालपङ्कितानि
समिवषमं नमन्ति हरिजालबिकतानि ॥

च पुनर्धरिणधरेण चिलतम् । प्रवगकरामोटनादिव्यापारात् । किंभ्तेन । चिलताः कं-दरा यत्र तेन । तस्मिश्चलति कंदरा अपि चिलता इत्यर्थः । यद्वा चिलताः कंदरावर्तिन एणा यत्र तद्यथा स्पादिति चिलितकंदरैणम्, चिलितः कंदराणामिना ईश्वरा गन्धर्वादयो यत्र तद्यथा स्पादिति चिलितकंदरैनमिति वा क्रियाविशेषणम् । गिरिचलने तेषामि चलनात् । एवं गिरो चलित गजकुलं दरेण त्रासेन स्फुटित स्वय्थाद्धश्यित । कीदक् । अनालीदमनास्वादितं कं जलं येन तत् । तथा च त्रासेन य्थ्यवियोगेन च जलमि न पिवतीत्यर्थः । एवं गिरिचलने सित गिरिशिखराणि समं च तिद्वषमं चेति समिविषमं यथा स्पादेवं नमन्ति । कीदशानि । उच्छिलतनदीजलसंवन्धात्सरसेन हरितालेन पिक्कितानि । पद्भविशिष्टानीत्यर्थः । एवं हरिजालेन किपसमृहेन विक्रितानि हस्तेनामो-दितानि । यद्वा हरितालविक्कितानि हरीणां तालेन चेपटेन विक्रितानि अत एव समिविषमं नमन्तीत्यर्थः । यद्वा हरितालविक्कितानि । हरिता द्वांस्तासां लवैः खण्डेरिङ्कितानि चिक्कितानीत्यर्थः । यद्वा हरिकालविक्कितानि । हरिता द्वांस्तासां लवैः खण्डेरिङ्कितानि चिक्कितानीत्यर्थः । यद्वा हरिकालविक्कितानि । हरिता हर्वास्तासं लवैः सण्डेरिङ्कितानि चिक्कितानि । यद्वा हरिकालविक्कितानि । हरिजालं पान्तीति हरिजालपाः कापिश्रेष्ठा अङ्गद्वाद्वस्तैरिङ्कितानि कोडिङ्कतानि । आक्कान्तानीत्वर्थः ॥

अथ गिरिकुसुमरजोनिर्गममाह—

पाअवसिहरुत्तिण्णो मलअवणपवित्तपवणरअवित्थरिओ । संझाराओ व्व णहं अप्फुन्दइ मलिअरविअरं कुसुमरओ ॥ ५७॥ [पादपशिखरोत्तीर्णं मलयवनप्रदृत्तपवनरयविस्तृतम् । संध्याराग इव नभ आक्रामति मृदितरविकरं कुसुमरजः ॥]

गिरिसंक्षोभेण पादपशिखरादुत्तीर्णमुत्थितं कुसुमरजो नभ आक्रामित । गच्छतीत्यर्थः । कीदक् । मलयवनात्प्रवृत्त उद्भ्तो यः पवनस्तस्य रयेण विस्तृतम् । एवं मृदिता आक्रान्ता रविकरा येन तथाभूतम् । अत्यूर्ध्वं गतिमत्यर्थः । संध्याराग इव । यथा संध्यारागो मृ-दितरिवकरं यथा स्मादेवं नभ आक्रामतीति । लघुरिप महदानुक्ल्येन महत्पदमारोहतीति ध्वनिः । ताम्रत्वेन संध्यारागपरागयोस्तौल्यम् ॥

अथ शैलम्लकर्दमोत्थानमाह—

कड्डिअमूलिणरन्तररसाअलुक्खित्तसिलकिक्कइमघडिआ । बड्डिन्ति त्ति मुणिज्जइ णज्जइ ण मुअन्ति महिअलं ति महिहरा५८ [कृष्टमूलिनरन्तररसातलेक्सिप्तसिललकर्दमघटिताः ।

वर्धन्त इति ज्ञायते ज्ञायते न मुञ्जन्ति महीतलमिति महीधराः ॥]

कृष्टं यन्म्लमर्थात्पर्वतस्य तेन सह निरन्तरोऽनुस्यूतो रसातलादुिक्षप्तमुित्यितं यत्सिललं तेन यः कर्दमः पातालमृित्तकासंबन्धात्तेन घटिताः संघटिता महीधरा वर्धन्त इति ज्ञा-यते । ज्ञायते च महीतलं न मुबन्तीति । यथा यथा पर्वत आकृष्यते तथा तथा पाता-लकर्दमसंबन्धादृद्धिरेव प्रतिभासते न तु मूले विच्छेद इति गिरीणामापातालम्लत्वमक्तम ॥ पर्वताहरणे कपीनामसंतुष्टत्वमाह—

सिहराइ णिआइ णहं महिन्दलद्धाइं
मलअस्स अ अइणिआइ मिहं दलद्धाइं ।
विज्झणिअम्बाण कई दप्पुण्णामाणं
सज्झअडाण अ भरिआ धुअपुण्णामाणम् ॥ ५९ ॥
[शिखराणि नीतानि नभो महेन्द्रलब्धानि
मलयस्य चातिनीतानि महीं दलाधीनि ।
विन्ध्यनितम्बानां कपयो दपींनामानां
सहातटानां च भृता धुतपुंनागानाम् ॥]

कपयो विन्ध्यनितम्बैः सह्यत्दैर्भृता भारवन्तो जाताः । अत एभिर्महैन्द्रपर्वताह्नव्धान्यानीतानि शिखराणि नमो नीतानि नमिस क्षिप्तानि । पुनिविश्वम्याकाश एव पतन्ति धर्तव्यानित्याशयात् । मल्यस्य च दलार्धानि महीमितनीतानि । मह्यां क्षिप्तानीत्यर्थः । विन्ध्यनितम्बानामित्यादि शेषविवक्षायां करणे पष्टी । 'नामिस्त्रप्यित काष्टानां न पुंसां वामलोचना' इत्यादिवत् । यहा भरिआ भरिताः । स्मृतवन्त इत्यर्थः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मिण' षष्टी । विन्ध्यनितम्बान् सह्यतटान् स्मृतवन्त इति समन्वयः । तेन एभिस्तानि तानि पूर्वार्धोक्तानि तत्र तत्र क्षिप्तानीति पूर्ववत् । एतान्स्मृत्वा अत्युपादेयबुद्धया हर्त्ते चलिता इति भावः । विन्ध्यनितम्बानां सह्यतटानां वा किभ्तानाम् । दर्पस्योन्नाम उन्नतिर्यस्मात्तेषामिति प्रथमे । द्वितीये तु धृतः पुंनागो बृक्षविशेषो यत्र तेषामित्युपादेयताप्रयोजकं रूपमुभयमुभयत्र वा । कई इत्यत्र महाराष्ट्रभाषायां बहुवचनेऽप्ये-कवचनम् ॥

गिरिवानरयोराकारतौल्यमाह—

सिहराण भुअसिरेहिं कडआण अ माविअं उरेहि पमाणम् । वणविवरेहि दरीणं तुलिआ पवआण अग्गहत्थेहि गिरी ॥ ६० ॥

[शिखराणां भुजशिरोभिः कटकानां च मापितमुरोभिः प्रमाणम् । त्रणविवरैर्दरीणां तुलिताः प्रवगानामग्रहस्तैर्गिरयः ॥]

प्रवगानां भुजिशरोभिरंसैः शिखराणामुरोभिः कटकानां च व्रणविवरेरङ्गगतैर्दरीणां प्रमाणं परिमाणं मापितं सदशीकृतम् । अप्रहस्तैईस्ताप्रेगिरयस्तुलिताः सदशीकृताः । तथा च स्वसमानरूपत्वेनोत्थापियतुमध्यवसायः स्थिरीकृत इति भावः । वस्तुतस्तु तै-स्तेषां प्रमाणं मापितमित्यध्यवसायानन्तरमप्रहस्तैस्तुलिता उत्तोलिता इत्यर्थः ॥

हस्तिनामवस्थामाह--

पिंडसन्तकण्णआलं ओवत्तमुहं पसारिओलुग्गकरम् । झाइ णु सोअणिमिछं वीसमइ णु भिमअणीसहं हित्थिउलम्।|६१|| [प्रतिज्ञान्तकर्णतालमपृत्तमुखं प्रसारितावरुग्णकरम् ।

ध्यायति नु शोकनिमीलितं विश्राम्यति नु भ्रमितनिःसहं हस्तिकुलम् ॥]

प्रतिशान्त उपशमं प्राप्तः कर्णतालो यस्य । अपन्नत्तं तिर्यकृतं मुखं येन । प्रसारितोऽन-रुग्णः करो येन । एतादृशं इस्तिकुलं क्षोभजेन प्रियाविरहजेन वा शोकेन निर्मालितं मुद्रि-तचक्षुः सङ्सायित नु । कुत्र स्थातव्यं कुत्र गन्तव्यमिति । कुत्र वा लब्धव्या प्रिया कुत्र वा यूथं प्राप्तव्यमिति चिन्तावशात् । श्रमितं प्रकृतसंश्रमेण दिशि विदिशि गतं सिन्नःसहं विश्राम्यति नु । विश्राममाचरतीवेत्यर्थः । तथा च प्रकृतसंश्रमाज्जायमानमेतद्रूपं करिणां संदेहमुखेन ध्यानविश्रामान्यतरजन्यत्वेनोत्पेक्षितम् ॥

पर्वतोपमर्दमाह--

पाअवा अ पासं हसेलविसमाणिआ
चुण्णिआ दलिज्जन्तदलुव्विसमाणिआ ।
जलहरा अ विहंडन्तमहिन्दरवाविआ
वण्लआ अ घोलन्ति महिं दरवाविआ ॥ ६२ ॥
[पादपाश्च पार्श्वायितशैलविषमानीताश्वूणिता दल्यमानदलोवींसमापिताः ।
जलधराश्च विघटमानमहेन्द्ररवावृता
वनलताश्च घूर्णन्ते महीं दरवापिताः ॥]

पादपाश्र्णिताश्व । कीद्दशाः । पार्श्वायिते वक्रीभृत शैले महेन्द्रनामिन विषमानीता वै-षम्यमागताः । स्वयमि वक्रीभृता इत्यर्थः । अत एव दल्यमानः खण्ड्यमानो दल एक-देशो यस्पास्तथाभृता या उर्वा भूमिस्तया समापिताः समाप्ति नीताः । शैले पार्श्वायिते वृक्षाः पार्श्वायितास्ततस्तद्भरेण तन्म्लभूमिस्तुटिता तया सह भूमौ पितत्वा च्णिता इ-त्यर्थः । यद्वा दल्यमानदलायामुर्व्या सम्यक्प्रकारेणापिताः प्रापिताः । किपिमिरेव भङ्त्वा क्षिसा इत्यर्थः । तदिभघातेन भूमिरिप खण्डितेति दल्यमानपदतात्पर्यम् । यद्वा पूर्विनेपातानियमा-द्विषमानीतशैलपार्श्वायितास्तत्र विषमानीतो वक्षीकृतो यः शैलस्तस्य पार्श्वायिताः पन्नरा-यिताः । नतोन्नतत्वेन सान्तरालत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु पादपाश्च्र्णिताश्च । कीदृशाः । पार्श्वायिते शैले विषमा नतोन्नतत्वेन स्कन्धाद्यारोपणप्रतिकृलाः । अत एव नीता इस्तेना-वितास्त एव दल्यमानदलोर्व्या समापिताः । क्षेपणानन्तरं तया सह भूमौ विशीणां इ- त्यर्थः । 'अलुव्यि' इति पाठे दल्यमाना तलोवीं यक्षतलभूमिरिति व्याख्येयम् । जलध-राश्च विघटमानस्य महेन्द्रपर्वतस्य रवेण दलनोत्येनाग्चताछनाः सन्तो पूर्णन्ते । शब्दभयेन तदनवच्छिन्नदेशगमनायेत्यर्थः । एवं शैले पार्श्वायिते वनलताश्च पूर्णन्ते । तदाश्चितत्वादुद्दृत्य पतन्तीत्यर्थः । किभूताः । महीं पृथ्वीं दरं ईषद्वापिताः प्रापिताः । उद्वर्तने सित किंचिद्ध्-संबन्धात् । वापिता इति 'वा गतिगन्धनयोः' अस्य णिचि ॥

सर्पाणां दर्पानाह-

दुदृन्ता वि ससद्दं पवअभुअक्खेवमूलविलअद्धन्ता । भुअएहि भोअभारा सेलभरङ्कुसइअप्फणेहि ण णाआ ॥ ६३ ॥ [त्रुट्यन्तोऽपि सशब्दं प्रवगभुजक्षेपमूलविलतार्थान्ताः । भुजगैर्भोगभाराः शैलभराङ्कुशायितफणेर्न ज्ञाताः ॥]

भुजगैः सशब्दं यथा स्पात्तथा चुट्यन्तोऽपि भोगभाराः शरीरभारा न ज्ञाताः । की-हशैः । शैलभरेऽङ्कुशायितोऽङ्कुशाकारः फणो येषां तेः । भोगभाराः कीहशाः । प्रवगभुजाभ्यां क्षेप उत्क्षेपणं तेन हेतुना मृलेऽर्थोद्भूमेर्विलितो वक्तीभृतोऽर्धान्तोऽन्तार्धं पुच्छभागो येषां ते । तथा चाकुष्यमाणशैलरक्षानिमित्तं शैलो मृले फणया संदष्टः पुच्छभागस्तु स्वाकर्षणभया-द्भूमिमूले वक्तीकृतः । तदवस्थायां शैलाकर्षणादहिदेहो मध्ये छिन्नस्तथापि फणासंदंशनिव-त्तिनं जातेत्यज्ञानेन योत्यत इति सर्पाणां तेजस्वित्वं कपीनां तु बलवत्त्वमुक्तम् ॥

अथ शैलोत्पाटनमाह—

दरदाविअपाआलं दरउक्खित्तविहलोसरन्तभुअंगम् । दीसइ हीरन्तं मित्र कईहि दरतुलिअमहिहरं महिवेढम् ॥ ६४॥ [दरदर्शितपातालं दरोत्क्षिप्तविद्वलापसरद्धजंगम् । दृश्यते द्वियमाणामित्र कापिभिर्दरतुलितमहीधरं महीवेष्टम् ॥]

दर ईपत्तुलित उत्तोलितो महीधरो यस्मात्तयाभूतं महीवेष्टं किपिभिर्दियमाणिमव हर्यते । पर्वतो यत्र किचिद्ण्युत्थाप्यते तत्र महीमण्डलोत्थापनमेव प्रतीयत इति पाताल-व्यापकम्लकत्वं महीतोऽप्यधिकपिरमाणत्वं च गिरीणािमिति भावः । कीहक् । ईपह्िशतं पातालं यत्र । एवं किंचिद्दंतिक्षप्त उत्थािपतोऽत एव विद्वलः सत्रपसरत्नधो गच्छन्भुजंगो यस्मात् । तथा च महीमण्डलोत्तोलन इव पर्वतोत्तोलनेऽपि पातालदर्शनं भुजंगापसरण-मित्युत्येक्षानुगुणं विशेषणद्वयम् ॥

पर्वतीयमीनमहिपक्षोभमाह-

मीणडलाइ अविअ सिढिलेन्ति जीविअं ण अ णदीहराई विअसन्ते मुअन्ति धरणिहरसंभमे णअणदीहराई । अथोत्तोित्तपर्वतानां भ्रंशमाह— अद्भेअद्भप्फुडिआ अद्भेअद्भक्षडउंक्खअसिलावेढा । पवअभुआहअविसढा अद्भेअद्धिसहरा पडन्ति महिहरा ॥ ६६ ॥

[अर्घार्धस्फुटिता अर्घार्धकटकोत्खातिशलावेष्टाः । प्रवगभुजाहतविशीर्णा अर्घार्धशिखराः पतन्ति महीधराः ॥]

प्रवगभुजेनाहतास्ताडिता अत एव विशीणीः खण्डखण्डीभृता महीधराः पतन्ति । विशीणीताप्रकारमाह्—कीहशाः । अर्ध चार्ध चार्धा तद्यथा भवित तथा स्फुटिताः मध्ये द्विधा भृता इत्यर्थः । एवमर्थार्ध द्विखण्डीभृतं यत्कटकं तस्मादुत्खातं तुलित्वा पिततं शिलावेष्ठं येषां ते । एवमर्थार्धमर्धद्वयीभृतं शिखरं येषां ते । तथा च गुरु इत्यमुत्तोलने सति बलादुपर्युपरि कियमाणं करतलाहितिविषयो भवतीति । तथा कियमाणे मध्ये नितम्बे श्वक्ते च द्विधाभ्य पितता इत्याशयः । यद्वा अर्थे मध्येऽर्धस्फुटिता अर्ध समाशं यथा भवित तथा स्फुटिताः । अथार्धद्वयं वृत्तं तत्रैकिस्मित्रर्थे कटकमागीयेऽर्धकटकात्कटकार्धादुत्खातशिलावेष्ठाः । एवमपरत्रार्थे शिखरभागीये अर्थशिखरा अर्थ शिखरं येषां ते । तथा च स्थानत्रयेऽपि त्रुटिता इति वयमुत्रीतवन्तः ॥

कपीनां कार्यपरतामाह-

जस्स सिहरं विवज्जइ पिडअं फुडिओ अ जो धरिज्जइ सेलो । सो चेअ विसज्जिज्जइ उक्खन्तूण वि अपूरमाणिम्म भरे ॥६७॥

[यस्य शिखरं विपद्यते पतितं स्फुटितश्च यो ध्रियते शैलः । स एव विसुज्यते उत्खायाप्यपूर्यमाणे भरे ॥]

यस शिखरं पिततं सिद्वेपचित स्फुटित अहहमित्यर्थः । स्फुटितश्च स्वभावात्स्फुटित एव । यश्च थ्रियते यद्वा स्फुटितः सन् यश्च थ्रियते । थ्रियमाण एव स्फुटितियर्थः । अत्यन्ता दार्ह्यप्रदर्शनाय कार्यसापि स्फुटनस्य कारणाद्धारणात्पृर्वकाललं तेन प्रतिपादि-तम् । तदुक्तम्—'कार्यकारणयोर्थश्च पौर्वापर्यविपर्ययः' इति । स एव शैल उत्स्वायाप्युत्पा-व्यापि विस्वज्यते त्यज्यते । क सित । भरे कार्ये कार्याध्यवसाये वा आपूर्यमाणे सित । तथा च कार्याक्षमत्वेनाहृदस्य त्यागाद्वन्यस्य च दृहस्योत्पाटने साकाङ्कृत्वात्कपीनां वलवत्वमुद्यो-गशिलतं चोक्तम् । कार्योपयुक्ता एवाद्वियन्त इति ध्वनिः । एकत्र शिखरस्य परत्र शिखरिणो दार्ह्याभाव उक्त इत्यपौनरुक्तयम् ॥

गजवध्नामवस्थामाह—

लोअणवत्तन्तरिए कणे रुअन्तीओ धारेन्ति वाहमइए कणेरुअन्तीओ । महिसडलाण (फलिह)मणिसिलावेक्षिआण वणचन्दणासिआणं अवसेसो वि णिथ तिमिरुग्गमाण जह चन्दणासिआणम् ॥६५॥ [मीनकुलान्यपि च शिथिलयन्ति जीवितं न च नदीगृहाणि (नदीह्रदान्वा) विकसित मुञ्जति धरणिधरसंभ्रमे नयनदीर्घाणि । महिषकुलानां (स्फिटिक)मणिशिलाप्रेरितानां वनचन्दनाश्रिताना-मवशेषोऽपि नास्ति तिमिरोद्गमाणां यथा चन्द्रनाशितानाम्॥]

धरणिधरसंभ्रमे विकसित मीनकुलानि कर्तृणि जीवितमपि शिथिलयन्ति न च नदी-रूपाणि गृहाणि मुखन्ति । अत्र यत्स्यात्तत्स्यादिति कृत्वा तत्र स्थित्वा जीवितमपि नाशयन्ति न तु भयादन्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः । मीनकुलानि कीदशानि । नयनवद्दीर्घाणि नयनेन दीर्घाणि दीर्घनयनानीति वा । एतेन तद्वचापकमाकारमहत्त्वमायातीति संप्रदायः । वयं तु-कीदृशानि । न च न दीर्घाणि अपि त्वतिदीर्घाणि । निषेधद्वयवलात् । यद्वा नतनदीभराणि नगनदीभराणि वा । नतानां निम्नानां गभीराणां नदीनां नगनदीनां वा भरः पूर्णता येभ्यस्तानि । प्रवाहपूरणक्षमदेहत्वात् । यद्वा नतनदीधराणि नगनदीधराणि वा । नता नदीनेगनदीर्वा धारयन्ति स्वशरीरेण सेतुवदवष्टश्रन्तीत्यर्थः । एतेन मीनानां महत्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु संभ्रमे विकसति सति मीनकुलानि नगनदीगृहाणि नतनदी-गृहाणि वा न च न मुश्चन्ति अपि तु मुश्चन्ति । अत एव जीवितमपि शिथिलयन्ति । संभ्रमान्नदीमपि त्यक्त्वा यान्ति तत्र जलविरहाजीवितमपि नाशयन्तीत्यर्थः । कीदशानि । दीर्घाणि इति कर्मकर्त्रोरपि विशेषणमिति ब्रुमः । एवं वनचन्दनाश्रितानां महिषकुलानां (स्फटिक)मणिशिलाभिः प्रेरितानां सतामवशेषोऽपि नास्ति । पर्वतानां वक्रभावे स्वभाव-पिच्छिलस्फटिकभूमेः स्वलनात्सर्वमेव नश्यतीत्पर्थः । दष्टान्तयति—यथा चन्द्रेण ना-शितानां तिमिरोद्रमानामवशेषोऽपि न तिष्ठतीति चन्द्रस्फटिकयोस्तिमिरमहिषयोः सिता-सिताभ्यां साम्यमिति संप्रदायः । मम तु किंचिचमत्करोति—किंभृतानां महिषकुलानां वनचन्दनासितानां वनचन्दनेष्वासितानामुपविद्यानाम् । अथवा वनचन्दनेषु आ अत्यर्थेन असितानां स्यामानाम् । चन्दनानां शुअत्वेन तन्मध्ये महिषस्यामिकोद्रेकादित्यर्थः । यद्वा वनचन्दनासिकानां वनचन्दने आसिका उपवेशनं येपाम् । यहा वनचन्दनमस्यति क्षिप-तीति वनचन्दनासि तादकं मस्तकं येथामिति वा । शृङ्गाभ्यां तत्क्षेपणात् । चन्दनस्य प-ब्रसत्त्वेन अशितं भुक्तं वनचन्दनं यैस्तेषामशितवनचन्दनानामिति वा । निगर्वस्तु-महि-षकुलानामवशेषोऽपि नास्ति । कीदशानामिव । फडिहमणिसिलावेहिआणव्य स्फटिकमणि-शिलाप्रेरितानामित । स्फटिकमणिशिलाभिः प्रेरितानामिवेत्यर्थः । पुनः कीदशानाम् । निषेधद्वयेन न वनचन्दनमिश्रतानामि तु वनचन्दनं श्रितानाम् । तथा च वनचन्दन-स्थितानां नाशप्रयोजकवास्तविकस्फटिकभृमिकर्तृकप्रेशणहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । अन्योऽपि कुतिश्चत्कंचित्प्रेरयित ततः स पितत्वा नश्यतीति ध्वनिरिति विस्तरिभया संक्षेपः ॥

मण्णेन्ति अ आसाअं विसं णवअणस्स विरहम्मि जूहवइणो विसण्णवअणस्स ॥६८॥ [लोचनपत्रान्तरितान्कणान्हदस्यो धारयन्ति वाष्पमयान्करेणुपङ्कयः । मन्यन्ते चास्वादं विषं नवतृणस्य विरहे यूथपतेर्विषण्णवदनस्य (विसंज्ञवचनस्य वा) ॥]

यूथपतेर्गजराजस्य संभ्रमेण विश्विष्टस्य विरहे सित करेणुपङ्कयो लोचनपत्रं पक्ष्म तदन्ति-रितान्याष्पमयान्कणान्धारयन्ति । अश्रुत्यागं कुर्वन्तीत्वर्थः । नवद्वणस्य चास्वादं विषं मन्यन्ते । तं विना तमपि न कुर्वन्तीत्वर्थः । यूथपतेः किंभूतस्य । विषण्णं विषादशालि वदनं यस्य । यद्वा विसंशं चैतन्यशून्यं वचनं यस्य । वयं तु—नवगणस्य यूथान्तरस्यासादं प्राप्तिं विषं मन्यन्ते । तत्रापि नानुरज्यन्तीत्वर्थं इति ॥

शेषनागस्यावस्थामाह--

सेलुद्धरणारोसिअभुअइन्दिणराअअप्फणिणसम्मन्ती । जह जह संखोहिज्जइ तह तह कइदेहभरसहा होइ मही ॥६९॥

[शैलोद्धरणारोषितभुजगेन्द्रनिरायतफणनिषीदन्ती ।

यथा यथा संक्षोभ्यते तथा तथा किपदेहभरसहा भवति मही ॥]

मही यथा यथा संक्षोभ्यते पर्वतोत्पाटनव्यापारेणान्दोल्यते तथा तथा कपीनां देहगौ-रवसहा भवति । अत्र हेतुमाह —कीदशी । शैलोद्धरणादारोपितस्य शेषस्य फणामङ्गभीरु-तया निरायतेषु दीर्घीकृत्योत्थापितेषु फणेषु निषीदन्ती स्थिरीभवन्ती । तथा च पर्वतोप-मर्देन भूम्युपमर्दः । तेन शेषस्य भारगौरवम् । तेन फणोत्तोलनम् । तेन भूमेः स्थैर्यम् । तेन च कपिभारसहत्त्वमिति हेतुपरम्परा । विपदि महतामवलम्बनं महान्त एवेति ध्वनिः ॥

गुरुपर्वतखण्डनमाह---

संचालिअणिकम्पा भुआणिहाअविसमुक्खअसिलावेढा । खुडिआ सिहरद्वेसु अ पवएहि णिअम्बवन्धणेसु अ सेला ॥७०॥

[संचालितनिष्कम्पा भुजानिघातिवषमोत्खातिशलावेष्टाः । खण्डिताः शिखरार्धेषु च प्रतगैर्नितम्बवन्धनेषु च शैलाः ॥]

संचालिताः संचालियतुमारन्थाः सन्तो निष्कम्पाः शैलाः प्रवगैः शिखरार्धेष्वनपेक्षित-शिखरभागसंधिषु नितम्बबन्धनेषु नितम्बस्यृतिसंधिषु च खण्डिताः । आमोट्य त्रोटिता इत्यर्थः । कीदशाः । भुजानिघातेन भुजाभिहत्या उत्खातानि स्कन्धारोपणसौकर्याय ख- ण्डितानि विषमाणि निम्नोन्नतानि शिलावेष्टानि येषां ते । निष्कम्पत्वेनोत्पाटने विलम्बः स्यादिति मूलमग्रं च निरस्योपयुक्तमध्यभाग एव सुसमीकृत्य गृहीत इत्याशयः ॥ गिरीणां महत्त्वमाह—

उण्णामिअं मित्र णहं दूरं ओसारिआ वित्र दिसाहोआ । उम्मूलन्तेहि धरे पसारिअं मित्र पर्वगमेहि महिअलम् ॥ ७१ ॥

[उन्नामितमिव नभो दूरमपसारिता इव दिगाभोगाः। उन्मूलयद्भिर्घरान्प्रसारितमिव प्रवंगमैर्महीतलम्।]

धरान्पर्वतानुन्म्लयद्भिः प्रवंगमैनेभ उन्नामितिमव उर्ध्व नीतिमव । पर्वतोन्नमनात् । एवं दिगाभोगा दिग्विस्तारा द्रं व्याप्यापसारिता इव बहिः कृता इव । पर्वतिविस्तारा-क्रान्तत्वात् । एवं महीतलं प्रसारितिमव सावकाशीकृतिमव । पर्वतम्लोत्यापनेन सप्रका-शत्वादिति गिरीणामग्रमध्यमूलभागोत्कर्ष उक्तः ॥

गिरिमूलखातगाम्भीर्यमाह—

दीसइ कइणिवहुक्खअधराहरट्टाणगहिरविवरुत्तिण्णो । उपाआअवअम्बो सेसाहिष्फणमणिष्पहाविच्छङ्को ॥ ७२ ॥

[दृश्यते कपिनिवहोत्खातधराधरस्थानगभीरविवरोत्तीर्णः । उत्पातातपाताम्रः शेषाहिफणमणिप्रभाविच्छर्दः ॥]

कपिनिवहेनोत्खातानां धराधराणां स्थानान्यवस्थितिप्रदेशास्तान्येव गभीरिववराणि तै-कत्तीर्णः पातालादृध्वेमुद्गतः शेषरूपस्याद्देः सर्पस्य फणमणीनां प्रभासमूह उत्पातातपवदा-ताम्रो दृश्यते । गिरिविवरेषु पातालितिमिरसंक्रमाद्भुत्वेन मणिप्रभाणां प्रातकत्पातरूपधूम-धूम्रतरणितेजोभिः साम्यम् । शेषस्य नानाफणानां नानामणीनां नानाविवरवर्त्मना विनि-र्गम इति । समूहवाचि विच्छदेपदम् ॥

वानराणां बलवत्तामाह-

केलासिंदे हुसारं गरुअं पि भुआवलं णिसाअरवइणो । पवएहि पाडिएकं एककरुक्खित्तमहिहरेहि लहुइअम् ॥ ७३ ॥

[कैलासदृष्टसारं गुरुकमिप भुजाबलं निशाचरपतेः। प्रवगैः प्रत्येकमेककरोत्सिप्तमहीधरैर्लघूकृतम्॥]

ष्ठवगैर्निशाचरपते रावणस्य कैलासे दृष्टं सारमुत्कर्षो यस्य तादृशम् । अत एव गुरुक-मिप भुजानां वलं लघूकृतम् । अत्र हेतुमाह —कीदृशैः । प्रत्येकं प्रतिव्यक्ति एककरेणो-रिक्षप्त उत्थाप्य प्रेरितो महीधरो यैस्तैः । तथा च रावणो विशत्या भुजैः कैलासमान्दी- लयामास कपयस्त्वेकेके एकैकेन करेण एकैकानपि गिरीनुदिक्षपन्ति स्मेति बलं तस्पाना-दरविषयोऽभृदित्यर्थः ॥

उत्पाटितपर्वतम् लस्थानमाह---

उक्खअगिरिविवरोवइअदिणअराअविमिलनततमसंघातम् । जाअं पविरलतिमिरं आवण्डुरधूमधूसरं पाआलम् ॥ ७४॥ [उत्खातिगिरिविवरावपतितदिनकरातपिमलत्तमःसंघातम् । जात्तं प्रविरलतिमिरमापाण्डुरधूमधूसरं पातालम् ॥]

उत्तवतानां गिरीणां विवरेषु मूलस्थानेष्ववपिततैदिनकरातपैर्मिलंस्तमःसंघातो यत्र तादशं पतः।लं प्रविरतं तिमिरं यत्र तथाभूतं सत् आपाण्डुरः ग्रुश्रश्यामो यो धूमस्तद्भद्भ-सरं जातम् । तथा चोत्पाटितगिरिविवरेण रिवरश्मयः पातालं प्रविष्टास्तत्र च तैस्तिमि-राणां नाशेऽपि कियतां क्षचित्कचित्रित्रेषु सत्त्वेन तदुभयमिश्रणात्पाण्डुरधूमतुल्यत्वं पा-तालस्येति शैलानां महामूलत्वमुक्तम् । पिधानापगमे परप्रवेशो दुर्वार इति ध्वनिः ॥

कपीनां स्वामिभक्तिमाह-

पवएहि अ णिरवेक्खं कओ करन्तेहि गिरिसवासुद्धरणम् । सामिअकज्जेकरसो अअसमुहे वि जसभाअणं अप्पाणो ॥ ७५॥

[प्रवगैश्व निरपेक्षं कतः कुर्वद्भिगिरिशवासोद्धरणम् । स्वामिकार्येकरसोऽयशोमुखेऽपि यशोभाजनमात्मा ॥]

प्रवगैरयशोमुखेऽपि दुर्यश उपक्रमेऽपि यशोभाजनमात्मा कृतश्च । कीहक् । स्वामि-कार्ये एकिस्मिन्सो यस्य ताहक् । प्रवगैः कीहशैः । निरपेक्षमपेक्षाश्च्यं यथा भवत्येवं गिरिशवासः कैलासस्तदुद्धरणं तदुत्पाटनं कुर्वद्भिः । तथा च पर्वतानुत्पाटयद्भिः किपिभः प्रसङ्गात्कैलासोऽप्युत्पाटित इति भर्गभवनभङ्गादपयशो यद्यपि तथापि स्वामिकार्याय तथा कृतमतो यश एवासीदिति स्वामिकार्यमकृत्यमपि कृत्वा कुर्योदिति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां वेगमाह-

होन्ति गरुआ वि लहुआ पर्वगभुअसिहरणिमिअवित्थअमूला । रहसुद्धाइअमारुअदूरुक्खित्तोज्झरा धराधरणिवहा ॥ ७६ ॥

[भवन्ति गुरुका अपि लघुकाः प्रवंगभुजिशखरिनवेशितविस्तृतमूलाः । रभसोद्धावितमारुतदूरोत्क्षिप्तनिर्झरा धराधरिनवहाः ॥]

गुरुका गुरुत्वयुक्ता अपि धराधराणां निवहा लघवो भवन्ति । तदानीमित्यर्थात् । किंभृताः । प्रवगैर्भुजानां शिखरेष्वप्रेषु । इस्तेष्वित्यर्थः । निवेशितं विस्तृतं मूलं येषां ते । लाघवहेतुमाह —रभसेन वेदेन प्रवंगमानामेव उद्धावित उत्थितो यो मास्तस्तेन द्- रमुरिक्षप्ता उद्भ्य पातिता निर्झरा येषां ते । अयमर्थः —कपिभिः पर्वतानुत्पाट्य स्कन्धा-वष्टम्भेन वामकरतले तिन्नतम्बमारोप्य वेगितम् अथ वेगादभ्गुद्रतेगिरिविवरचारिभिः पवने-रूर्ध्व नीत्वापि निपातिता निर्झरा इति निर्झरकृतगुरुत्वाभावाञ्चपुत्वमासीद्विरीणामिति प्र-वगानां वेगवलोत्कर्षः । सर्वस्वापगमे लघुत्वमेव भवतीति च ध्वनिः ॥

अथ कपीनामागमनायोत्फालमाह-

अह वेएण पवंगा सअलं आअिह्य महिहरणिवहम् । ओवअणाहि वि लहुअं वीसिज्जिअकलअलं णहं उपपद्या ॥७०॥

[अथ वेगेन प्रवंगाः सकलमारुष्य महीधरनिवहम् । अवपतनादपि लघुकं विसृष्टकलकलं नभ उत्पतिताः ॥]

अथ पर्वतोत्पाटनानन्तरं प्लवंगा अवपतनादिष लघुकं क्षिप्रं यथा स्याद्विस्रष्टः पर्वताहरणजन्योत्साहेन सकलसंज्ञानिमित्तं वा कलकलः शब्दविशेषो यत्र तच्च यथा स्यादेवं
वेगेन नमो लक्ष्यीकृत्योत्पतिता उत्पालं कृतवन्तः । किं कृत्वा । सकलं महीधराणां निवहमाकृष्य । हस्ते कृत्वेत्यर्थः । तथा चागमनसमये आकाशादधःपतने यल्लाघवं तदपेक्षयाप्युत्पतने उर्ध्वगमनव्यलीकपर्वतभारवत्वेऽिष महल्लाघवमासीदिति कपीनामुत्साहाधिक्यं
बलवत्वं च सूचितम् । वस्तुतस्तु वेगेनाकृष्येत्यन्वयः । वयं तु—वेगेनावपतनादिष लघुकमिति संबन्धः कर्तव्यस्तेन वेगपदमनर्थकं नापति उत्पतने च लाघवोत्कर्षो व्यङ्गयो
भवति । एवं नमः किंमृतम् । विस्षष्टः समाप्तः कलकलो यत्र तत् । तथा च भूमावारब्यस्य कलकलस्य नमसि त्यागेनोत्पतनस्यातिलघुत्वमवगम्यते तद्व्याप्यत्वादित्यर्थ
इति ब्र्मः ॥

अथ कपीनां गगनारोहणमाह—

चडुलेहि णिप्पअम्पा उप्पइअन्वलहुएहि वित्थअगरूआ । एकक्खेवेण णहं पक्खेहि व महिहरा कईहि विलइआ ॥ ७८॥

[चटुलैर्निष्प्रकम्पा उत्पतितन्यलघुकैर्विस्तृतगुरुकाः । एकक्षेपेण नभः पक्षैरिव महीधराः कपिभिर्विलगिताः ॥]

महीधराः पक्षेरिव किपिभः करणभूतेरेकक्षेपेणैकप्रयत्नेन । समकालिमत्यर्थः । नभो विलिगताः प्राप्तवन्तः । शैलाः स्वभावतः पिक्षण एव । तदानीं पक्षविरहात्कपय एव प्रक्षित्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्येऽपि पिक्षणः संभ्य सहसैवोद्धयन्त इति ध्वनिमुखेन सपर्वताः कपयः सहसैव गगनं गता इत्यर्थेन सर्वेषां समानपराक्रमत्वमुक्तम् । पक्षतौल्यमाह—किपिभः किभूतेः । चटुलैर्नभिस चक्षलैः एवमुत्पतित्ये उत्पतने लघुकैः क्षिप्रेः । उद्धयन्तकाले पक्षोऽप्येवमेव भवतीति भावः । महीधराः कीहशाः । निष्प्रकम्पाः । स्थिरा इन्त्यर्थः । एवं विस्त्रताः सन्तो गुरुका गौरवयुक्ताः । पिक्षणोऽप्येवमेव भवन्ति । न ष

प्रत्येकपर्वतस्य प्रत्येकवानरहरणीयत्वेन द्वितीयपक्षाभाव इति वाच्यम् । मिथो विमिश्रत्वेन पर्वतान्तरलम्नकापेना परपार्श्वपक्षसत्वप्रतीतेः । एवं कपीनां पक्षत्वोत्प्रेक्षया तदपेक्षया गिरीणामतिमहत्त्वं तदाहरणेन च तेषां वलवत्त्वमुक्तम् । कपिभिः कर्त्वभृतैः पर्वता नभो नीता उत्पतनकारणत्वात्पक्षैरिवेत्युक्तमिति केचित् ॥

अथ पर्वतखातपूरणमाह—

पवअक्षन्तविमुकं विसमुद्धप्फुडिअपस्थिअणिअत्तन्तम् । घडिअं घडन्तणइमुहसंदाणिअसेलणिग्गमं महिवेदम् ॥ ७९ ॥ [प्रवगाक्रान्तविमुक्तं विषमोर्ध्वस्फुटितप्रस्थितनिवर्तमानम् । घटितं घटमाननदीमुखसंदानितशैळिनिर्गमं महीवेष्टम् ॥]

महीवेष्टं घटितं प्रागिव मिलित्वा समीभ्तम् । कीदक् । प्रवगानामाक्रान्तेनाक्रमणेन । भावे क्तः । विमुक्तं स्फुटितम् । पर्वतोत्पाटनेन सखातीभृतामिति यावत् । एवं घटमानेन मिलता नदीमुखेन नदीप्रवाहेण संदानितः संयोजितः शैलिनर्गमः शैलम्लखातो यत्र तत्त्या । एवं विषमं नतोत्रतं पूर्वपातानियमेनोध्वप्रास्थितं सत्स्फुटितं त्रुटितं पश्चानिवृत्तं तत्खाते पतितम् । अयमर्थः — पर्वतोत्पाटनेन कियत्यो मृत्तिकाः खातपार्श्व एव तिर्यग्धित्राः अथोत्तोलितगिरिनिर्श्वरपातप्रिते तत्खाते जलसंबन्धाष्ट्रदित्वा पुनः पतितास्तेन तद्विवरमुद्रणम् । यद्वा उत्तोलितपर्वतम्ललशेव मृत्तिका विषमा अर्ध्वप्रस्थिता अथ निर्श्वरेण सह त्रुटित्वा निवृत्त्य तत्खात एव प्रविष्टेति प्रकृतभूमितुल्यतेति संप्रदायः । वस्तु-तस्तु प्रवगेनाक्षान्तमवपतनादशोत्पतनेन विमुक्तं त्यक्तम्य विषमं सद्ध्वेऽन्तरिक्षे पर्वतम्ले लक्ष्यप्रति पुनः स्फुटितं त्रुटितमत एव प्रस्थितं शैलेन सहेत्यर्थात् पश्चानिवर्तमानं त्रुटनानन्तरमध एवागतं महीवेष्टं घटितं प्रागिव संबद्धम् । तत्र हेतुमाह—घटमानेत्यादि । तथा च प्रवगेन केचिद्रिरय उत्पतनकाल एवोत्यापितास्तेन तन्मूलभूमिरापि कियद्रमुत्थाय निज्ञखात एव पतितेति सति भूमिपर्वतयोरन्तरा विन्छेदे पुनः पर्वतमूलेनोध्वतः पतता निर्श्वरज्ञलेन पर्वतसमानाकारेण भूमिपर्वतयोरन्तरादेश एकिकत इति निर्श्वरमहत्त्वेन गिरिमहत्त्वमुक्तमिति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

मृगीणां वैयप्यमाह—

हीरन्तमहिहराहिं मईहि भअहित्थपित्थअणिअत्ताहिं । सोहन्ति खणिववित्तअससंभमुम्मुहपलोइआइ वणाइं ॥ ८० ॥ [ह्रियमाणमहीधराभिर्मृगीभिर्भयोद्विग्नप्रस्थितनिवृत्ताभिः । शोभन्ते क्षणिववितितससंभ्रमोन्मुखपलोकितानि वनानि ॥]

वनानि शोभन्ते । हियमाणपर्वतानामित्यर्थात् । किंभूतानि । हियमाणो महीधरो यासां ताभिर्मृशीभिः क्षणं व्याप्य विवतितं किमिदमिति जिज्ञासया विलोकितं ससंश्रमं सत्रास- मत एवोन्मुखं यथा स्यात्तथा प्रलोकितानि । स्नेहिवषयत्वात् । मृगीभिः कीदशीभिः । भयेनोद्विमाभिः अत एवान्यत्र गृन्तुं प्रस्थिताभिः अथ निवृत्ताभिः परावृत्य स्थिताभिः । मृगैः संभ्रमे सित कियद्र्रं गृत्वोमुन्खीभूय परावृत्य विलोक्यत इति जातिरलंकारः ॥

नदीनां प्रवाहमाह-

उम्मूलिआण खुडिआ उक्खिप्पन्ताण उज्जुअं ओसरिआ। णिज्जन्ताण णिराआ गिरीण मग्गेण पत्थिआ णइसोत्ता॥ ८१॥

[उन्मूलितानां खिण्डतान्युत्क्षिप्यमाणानामृजुकमपसृतानि । नीयमानानां निरायतानि गिरीणां मार्गेण प्रस्थितानि नदीस्रोतांसि ॥]

नदीस्रोतांसि गिरीणां मार्गेण प्रस्थितानि । गिरीणां यावस्था सा नदीनामपीत्यर्थः । तदे-वाह — किंभूतानां सतां किंभूतानि । उन्मूलितानां खण्डितानि । यदा गिरय उन्मूलिता-स्तदा यथा तेषां भूसंबन्धः खण्डितस्तथा स्रोतसामपीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । यदा गिर-य उत्क्षिप्यमाणतया ऋज्कृतास्तदा तान्यपि ऋजुकमपस्रतानि । ऋज्भूय पतितानीत्यर्थः । आर्जवमात्रे तौल्यम् । एवं यदा गिरयस्तिर्यङ्गभिस नीयमाना दीर्घा इव जातास्तदा तत्पृ-ष्ठाकाशदेशे व्यवच्छिय पतितानि स्रोतांसि निरायतानि पवनवेगवशाचिरं दीर्घाणि जाता-नीत्यर्थः ॥

अथ गिरीणामुद्रहनमाह—

उम्मुहसारङ्गअणं अप्फुन्दइ मिलअमेहसारं गअणम् । विवरव्भन्तरविहअं गिरिआलं सिहरपरिभमन्तरिवहअम् ॥८२॥

[उन्मुखसारङ्गगणमाऋामति मृदितमेघसारं गगनम् । विवराभ्यन्तरविहगं गिरिजालं शिखरपरिश्रमद्रविहयम् ॥]

गिरिजालं कर्तः गगनमाक्रामित । कीदिगिरिजालं गगनं वा । कुत्र गम्यते किं स्या-दिति कृत्वा उन्मुखः सारङ्गाणां कुरङ्गाणां गणो यत्र तत् । यद्वा उन्मुख उर्ध्वमुखः सार-ङ्गाणां चातकानां गणो यस्मात् । पर्वतेषु मेघश्रमादित्यर्थः । पुनः कीद्दक् । मृदितं मेघसारं गगनवितं मेघजलं येन । पक्षे यत्र । गिरिशिखरोह्नेखनात्तत्रत्यमेघजलक्षरणित्यर्थः । एतं विवराभ्यन्तरे विद्दगा यत्र । भयेन कंदरालीनपिक्षकत्वात् । एवं शिखरेषु परिश्रमन्तो गविद्दया यत्र । एतत्प्रतिरोधेन वर्त्मालाभादित्युभयसाधारणम् । कंदरा शिखरद्वारेव । 'सारङ्गश्चातके भृष्ठे कुरङ्गेऽपि मतङ्गजे'॥

अथ पर्वतोद्वहनप्रकारमाह-

अंसद्विअमहिहरा उव्भिअदाहिणकरावलम्बिअसिहरा । उत्ताणवामकरअलधरिअणिअम्बपसरा णिअत्तन्ति कई ॥ ८३ ॥ [अंसस्थापितमहीधरा उच्छ्रितदक्षिणकरावलम्बितशिखराः।

उत्तानवामकरतलधृतनितम्बप्रसरा निवर्तन्ते कपयः ॥]

अंसे स्थापितो महीधरो यै: । उच्छ्रितेन दक्षिणकरेणावलम्बितं शिखरं यै: । उत्तानेन वामकरतलेन धृतो नितम्बप्रसरो यैस्तथाभृताः कपयो निवर्तन्ते । परावर्तन्त इत्पर्थः ॥ अथ कपीनां शक्तिवैचित्र्यमाह—

पत्थाणिचअ पढमं भुअमेत्तपहाविआण जं ण पहुत्तम् । कह तं चिअ ताणं चिअ पहुप्पइ कईण महिहराण अ गअणम्।|८४|।

[प्रस्थान एव प्रथमं भुजमात्रप्रभावितानां यन्न प्रभूतम् । कथं तदेव तेपामेव प्रभवति कपीनां महीधराणां च गगनम् ॥]

यद्गगनं प्रथमं प्रस्थानसमय एव भुजमात्रेण पर्वतश्च्यभुजेन प्रधावितानां कपीनां न प्रभूतं एतदाकारापेक्षया स्वल्पत्वान्नाङ्गमानक्षममासीत्तदेव गगनं तेषामेव कपीनां महीधराणां च कथं प्रभवित मानक्षमं जायते । यत्सर्वेऽपि सपर्वतास्तत्र संचरन्तीत्यर्थः । तथा चेदानीमिच्छया लघुकृतदेहा अपि तथाविधपर्वतानुद्वहन्तीति शक्तिवैचित्र्यम् ॥

अथ नभसि गिरीणां मिथः संघटमाह—

वहइ पवंगमलोओ समतुलिउक्खित्तमिलिअमूलद्धन्ते । एककमिसहरुग्गमणिहसुप्पुसिअसरिआमुहे धरणिहरे ॥ ८५॥

[वहित प्रवंगमलोकः समतुलितोत्क्षिप्तमिलितमूलार्धान्तान् । एकक्रमशिखरोद्गमिनघर्षोत्योञ्छितसरिन्मुखान्धरणीधरान् ॥]

स्रवंगमलोको धरणीधरानुद्रहति । कीदशान् । सममेकदैव तुलिता उत्तोलिता अथो-तिक्षप्ता उर्ध्व नीता अथ मिलिताः परस्परसंबद्धा मूलैकदेशा येषां तान् । एवमेकक्रमेणै-करूपेणोद्गतशिखराणां निघर्षेण परस्परसंघट्टेनोत्प्रोञ्छितानि सिरेन्मुखानि येषु येषां वा । तथा च कपिमिस्तथा पर्वता नीयन्ते यथा नितम्बशिखरादीनां मिथो मिलने नदीस्रो-तांसि परस्पर्प्रतिरोधाद्भमौ पतितुं न पारयन्तीत्यर्थः ॥

अथ कपीनामधोविलोकनमाह-

णिव्वण्णेऊण चिरं पवआ बोलेन्ति महिहरभरक्कन्ता । साअरपिङक्आइं पढमुक्खअविअडमहिहरट्टाणाई ॥ ८६ ॥

[निर्वर्ण्य चिरं प्रवगा व्यतिकामन्ति महीधरभराकान्ताः ।

सागरप्रतिरूपाणि प्रथमोत्खातविकटमहीधरस्थानानि ॥]

महीधराणां भारेणाकान्ताः प्रवगाः प्रथमोत्खातानां विकटमहीधराणां स्थानानि मूलखातान् चिरं व्यतिकामन्ति लङ्कन्ते । कीदृशानि । सागरस्य प्रतिरूपाणि प्रतिबि- म्यानि । समानाकारत्वात् । किं कृत्वा । निर्वण्यं । निर्वणंनमहो ईदगस्य गौरवं मूळवि-स्तारश्वायं तथा चामुनैव सेतुः स्यादिति निरूपणं कृत्वा । तथा चाकाशेनापि संचरमा-णास्तथाविधवेगवलशालिनोऽपि भूमिनिष्टमपि तत्खातं चिरेण लङ्घन्त इति खातविस्तारे गिरीणां महत्त्वमायाति । 'सागरपिडस्वा इव' इति पाठे सागरप्रतिरूपाणीवेन्युरप्रेक्षा ॥

अथ नभिस नदीप्रवाहमाह—

खणसंधिअमेहअडा वेजिक्खप्पन्तगिरिणिराअट्ठविआ | परिवङ्गुन्ताआमा वहन्ति व णहङ्गणे महाणइसोत्ता | ८० | | [क्षणसंहितमेघतटानि वेगोत्किप्यमाणगिरिनिरायतस्थापितानि । परिवर्धमानायामानि वहन्तीव नभोङ्गणे महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनां स्रोतांसि नभोङ्गणे प्रवहन्तीव । क्षणं व्याप्य संहिता मिलिता मेघा एव तटानि येषां तानि । मेघा एव तटभूमयो भवन्तीत्यर्थः । एवं वेगोतिक्षप्यमाणेन गिरिणा निरायतं दीर्घे यथा स्यादेवं स्थापितानि अथ परिवर्धमान आयामो दैर्घ्ये येषां तानि । पवनवेगवशादित्यर्थः । तथा च पर्वतात्स्खिलतानामिष नदीनां निरवलम्बे नभिस प्रवा-हदैर्घ्यं कपीनां वेगोत्कर्षं गमयति ॥

वनगजचेष्टामाह-

सेलेसु सेलतुङ्गा णह्अलमिलिएसु मिलिअदन्तप्फिलिहा | पवअविद्रुएसु विद्रुआ णिव्विडएसु वि ण णिव्वलन्ति वणगआ॥ [शैलेषु शैलतुङ्गा नभस्तलमिलितेषु मिलितदन्तपरिघाः।

प्रवगविधुतेषु विधुता निर्विलितेष्वपि न निर्वलन्ति वनगजाः ॥]

वनगजा निर्विलितेष्विप भूमितः पृथग्भृतेष्विप । उत्पाटितेष्विपाति यावत् । एवंभृतेषु शैलेषु न निर्वलितेष्विप भूमितः पृथग्भविष्त । शैलसमानाकारत्विद्यर्थः । तदेवाह—शैलव-तुङ्गाः । एवं नभस्तले मिलितेषु तेषु मिलितौ निखातौ दन्तपिरघौ येषां ते । पतन-भयादित्याश्यः । अत एव प्रवगीविंधुतेषु तेषु विधुताः सन्तो न निर्वलित न पृथग्भ-वित्त तथा च दृढनिखातदन्तत्वात्कम्पन्ते परं तु न पतन्तित्यर्थः । तेन तथाविधगज-सिहतपर्वतोद्वहनेन कपीनामतिबलवत्त्वमुक्तम् । विपत्तावाश्रयत्यागः कथमिप न कर्तव्य इति ध्विनः ॥

दिशां छन्नतामाइ-

वेविरपओहराणं दिसाण गिरिविवरिद हुत्णुमज्झाणम् ।
कुसुमरएण सुरिहणा अग्घाएण व णिमीलिआई मुहाई ॥ ८९ ॥
[वेपनशालिपयोधराणां दिशां गिरिविवर दृष्टतनुमध्यानाम् ।
कुसुमरजसा सुरिभणा आघातेनेव निमीलितानि मुखानि ॥]

दिशां मुखानि सुगन्धिना कुसुमरजसा निमीलितानि मुदितानि । तथा च पर्वतेभ्यस्तावन्ति कुसुमरजांस्युद्रतानि यावद्भिरन्धकारोऽभ्दित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—आघातेनेव ।
अन्यत्रापि लोकानां पङ्कजादिकुसुमरजसा आघातेन मुखानि निर्मालन्ति मुदितानि
भवन्तीति ध्वनिः । समासोक्तिलभ्यनायिकात्वप्रतिपादकं विशेषणमाह—कीदशीनाम् ।
पर्वताभिघातेन वेपमानाः पयोधरा मेघा यासाम् । एवं गिरीणां मिलितानामप्यन्तरान्तरा
विवरेण श्न्यदेशेन दष्टं तनु कृशं मध्यं यासाम् । अन्तरालदेशस्यातिकृशत्वादित्यर्थः ।
नायिकापि भावेन कम्पनशीलपयोधरोत्तरीयापसारणेन दष्टक्षीणमध्या च सुरभिकुसुमाघाणेन मीलितनयना भवतीत्यर्थः ।।

प्रवगानामनायासमाह---

पवआ करअलधरिए णहमुहणि।व्भण्णवेवमाणविसहरे । गइवसविसट्टसिहरे विइअकरेहि परिसंठवेन्ति महिहरे ॥ ९० ॥

[प्रवगाः करतल्रधृतान्नखमुखनिर्भिन्नवेपमानविषधरान् । गतिवशविशीर्णशिखरान्द्वितीयकरैः परिसंस्थापयन्ति महीधरान् ॥]

स्रवगा एककरधृतान्महीधरान् द्वितीयकरेण परिसंस्थापयन्ति नभसि पतनशङ्कया स्थिरिकुर्वन्ति । कीदशान् । नखमुखेन नखाप्रेण निभिन्ना अत एव वेपमाना विषधरा येषु तान् । द्रष्टुमुद्यतः सर्पो नखेन विद्ध इत्यर्थः । तथा च सर्पवेधकाले एककरतलधृतत्वेन विसंष्ठुलः पर्वतः सप्वेधोत्तरं द्वितीयकरेण स्थिरीकृत इति भावः । एवं गतिवशेन वेग-वशेन विशीर्णानि शिखराणि येषां तान् ॥

कपीनां वेगोत्कर्पमाह-

णहअलवेअपहाविअपवंगहीरन्तसेलसिहरक्खिलआ । मग्गागअसेलाणं होन्ति मुहुत्तोज्झरा महाणइसोत्ता ॥ ९१॥

[नभस्तलवेगप्रधावितप्रवंगिह्मयमाणशैलशिखरस्खलितानि । मार्गागतशैलानां भवन्ति मुहुर्ते निर्झरा महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनां स्रोतांसि मार्गेण पश्चादागतानां शैलानां मुहूर्ते निर्झरा भवन्ति । की-दशानि । नभस्तले वेगेन प्रधावितेन प्रवगेन द्वियमाणस्य शैलस्य शिखरे स्खिलितानि । च्युतानीत्यर्थः । अयमाशयः—अप्रे गतस्य प्रवगस्य वेगपवनोत्थानवशात्समधृतसूत्राय-माणं गिरिशिखराच्युतं स्रोतः स्फुटितुं नापत् तदानीमेव पश्चादागतिगिरिशिखरे निर्झ-रायितं पुनरिसमन्गतेऽपरत्रापि तथैव स्थितमिति शैलानामिति बहुवचनेन सूचितिश्चरं पतनाभावो मुहूर्तपदमहिम्ना पश्चादागतानामिष वेगातिशयं योतयित ॥

गुनस्तदेवाह—

वेउक्खअदुमणिवहे तडपब्भारणिहणिव्वलन्तजलहरे । णेन्ति जरढाअवाहअदरिविवरणिसण्णगअउले धरणिहरे ॥ ९२॥ [वेगोत्खातद्रुमनिवहांस्तटप्राग्भारिनभनिर्वलमानजलधरान् । नयन्ति जरठातपाहतदरीविवरनिषण्णगजकुलान्धरणीधरान् ॥]

वानरा धरणीधरात्रयन्ति प्रापयन्ति । कीदशान् । वेगेनोत्खातो द्रुमनिवहो येभ्यस्तान् । एवं तटो नितम्बः तटप्राग्भारतुल्या निर्वलमानाः पृथग्भृता जलधरा येभ्यस्तान् । वेगप्रे-रितवाय्वभिघातेन वृक्षवन्मेघा अपि स्खलन्ति ते तुटितकटकवुद्धि जनयन्तीत्पर्थः । एवं जरिः प्रौद्धेरातपराहतं स्पृष्टं सूर्यसंनिहितत्वात् अत एव शैत्याय दरीविवरेषु निषण्णं गजन्कुलं येषु तान् । दरीविवरनिषण्णमेवातपराहतमिति वा ।।

अथ मलयदर्शनमाह-

धावइ वेअपहाविअपवंगहीरन्तसेलसिहरन्तरिओ |
छाआणुमग्गलग्गो तुरिअं छिण्णाअओ व्व मलउच्छङ्गो ॥ ९३ ॥

[धावित वेगप्रधावितप्लवंगिह्नयमाणशैलशिखरान्तरित: । छायानुमार्गलग्नस्वरितं छिन्नातप इव मलयोत्सङ्गः ॥]

वेगेन गच्छन्तः कपयो मलयोत्सङ्गमि गच्छन्तमवगच्छन्ति । तदुत्पेक्षते—मलयो-त्सङ्गस्त्वरितं धावतीव । धावने बीजमाह—कीदक् । वेगेन प्रधावितैः प्रवंगीर्ह्वयमाणानां शैलानां शिखरेरन्तरितो व्यविहतः सन् छित्र आतपो यस्मात् । शिखरेरेव सिच्छनातपः । अत एव च्छायाया हियमाणपर्वतानामित्यर्थात् । अनुमार्गलप्तः पश्चालप्तः । अयमभि-प्रायः—उपरि हियमाणिगिरिभिर्व्यवधाय निवारितसूर्यातपः पुनस्तत्स्पर्शमीरुर्मलयो-त्सङ्गो यथा यथा गिरयो धावन्ति तथा तथा तच्छायामिवानुवर्तमानः स्वयमि धावित । यद्वा अन्यत्तल्यमेव । छायया तिद्वरिस्फिटिकभित्तिगतप्रतिविम्बेनानुमार्गलगः पृष्ठलगः । तथा च तदातपिभया तिद्वरिं पृष्ठलमच्छायार्थमेव धावतीत्पर्यः । एवंविधन्नमस्य नौका-दिगमने दृष्टतादिति भावः ॥

अथ कपीनां कार्योत्साहमाह—

आलोइआ ण दिट्ठा सच्चित्रा ण गहिआ समोवइएहिं । उम्मूलिआ वि जेहिं तेहिं ण उअहिं णिआ कईहि महिहरा ॥९४॥

[आलोकिता न दृष्टाः सत्यापिता न गृहीताः समवपितितैः। उन्मूलिता अपि यैस्तैर्नोद्धिं नीताः कपिभिर्महीधराः॥]

महीधराः प्रथमं द्रादिष यैरालोकितास्तैः पुनर्न दृष्टाः । तदानीमेवान्यैरुत्पाटितत्वा-दिति भावः । एवं यैः सत्यापिता प्रहीतुं स्थिरीकृतास्तैनं गृहीताः । किंत्वन्यैरेवेत्यर्थः । वस्तृतस्तु द्रादालोकिताः सत्यापिता अपि पूर्ववेगवशादुक्षक्षय गतैः पुनर्ने दृष्टा न च यृहीता इति भावः । एवं सममेकदैवावपिततैर्वेष्टमूलिता उत्पाटिता अपि तैष्द्धि न नीताः । किं तु क्षिप्रकारिभिरन्यैरेवेत्यर्थः । एतेन त्वरातिशयः सूचितः ॥

अथ प्रवगानां गतिमार्गमाह---

भगगदुमभङ्गभरिओ उक्किखत्तविसदृपिङअमिहहरविसमो । पवआण उअहिलग्गो लिक्खज्जइ विइअसंकमो व्व गइवहो॥९५

[भग्नद्रुमभङ्गभृत उत्क्षिप्तविशीर्णपतितमहीधरविषमः । प्रवगानामुद्धिलग्नो लक्ष्यते द्वितीयसंक्रम इव गतिपथः ॥]

समुद्रलमः प्रवगानां गतिपथः संचारमार्गोऽधोवर्ता पथाकारो भूप्रदेशो द्वितीयसंक्रम इव द्वितीयसेतुरिव लक्ष्यते । कीदक् । संक्षोभाद्धमद्रुमाणां भङ्गेः खण्डेर्धतो व्याप्तः । एवं प्रथममुिक्षप्ताः सन्तो विशीर्णा उत्क्षेपणाभिघातेन खण्डशो भूता अथ पितताः । भूमा-वित्यर्थात् । एवंभूता ये पहीधरास्तैर्विषमो निम्नोन्नतः । संक्रमोऽप्येवमेव द्रुमशैलभङ्ग-पूर्णा भवतीत्यर्थः । पतत्पर्वतवृक्षखण्डपूर्णत्वात्समुद्रपर्यन्ताकाशदेश एव गतिपथ इति केचित् ॥

अथाश्वासकं विच्छिन्दन्कपीनां समुद्रप्राप्तिमाह— वेएण गहिअसेलं वेलाबोलेन्तपिडिणिअत्तोवइअम् । जाअं रामाहिमुहं अणुराउप्फुछलोअणं कइसेण्णम् ॥ ९६ ॥ इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे छठुओ आसासओ ।

[वेगेन गृहीतशैलं वेलाव्यतिक्रान्तप्रतिनिवृत्तावपतितम् । जातं रामाभिमुखमनुरागोत्फुलुलोचनं कपिसैन्यम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये षष्ठ आश्वासकः।

किपसैन्यं गृहीतशैलं सद्देगेन रामाभिमुखं जातम् । रामसंमुखे स्थितमित्यर्थः । अतः-परमस्माभिः किं कर्तव्यमित्याशयात् । कीद्दक् । अकारप्रश्लेषाद्वेलामप्यतिक्रान्तं यथा स्यात्तथा पर्वताहरणात्प्रतिनिवृत्तं सदवपतितम् । वेलायामवतीर्णमित्यर्थः । वस्तुतस्तु गृहीतशैलं सद्देगेन वेलाव्यतिक्रान्तं वेलामप्यतिक्रम्य कियद्र्रे समुद्रोपिर गतम् । अथ तथा ज्ञानात्प्रतिनिवृत्तं परावृत्तं सदवपतितं वेलायामेवेत्युक्रयामः । एवमनुरागोत्पुल्लनयनं साधितपर्वताहरणत्वादिति भावः ॥

> पर्वतोद्धारदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णा षष्ठी शिखाभवत् ॥

सप्तम आश्वासकः ।

अथ सेतूपक्रममाह-

अह ते विक्रमणिहसं दहवअणपआवलङ्गणग्गकखन्धम् । आढत्ता विरएउं सासअरामजसलञ्चणं सेउवहम् ॥ १ ॥

[अथ ते विक्रमनिकषं दशवदनप्रतापलङ्गनाप्रस्कन्थम् । आरम्धा विरचयितुं शाश्वतरामयशोलाञ्छनं सेतुपथम् ॥]

अथ पर्वतानयनानन्तरं ते वानराः सेतुपथं विरचयितुमारन्धवन्तः । कींहशम् । विक्रमस्य तेजोरूपत्वेन सुवर्णरूपस्य निकषं कपपाषाणम् । पाषाणमयत्वात् । यथा कषपरीक्षितं सुवर्णादि कुण्डलादिकर्मण्युपयुज्यते तथा सेतुपरीक्षितो वानरिवक्रमो रावणवधादावुपयोक्ष्यत इत्याशयः । पुनः कीदृशम् । दशवदनप्रतापस्य यल्ञञ्चनमितक्रमस्तनाप्रस्कस्थमप्रेसरसैन्यरूपम् । सेतुसिद्ध्येव तल्लङ्कनं तिस्मन्नसित सेतुरेव न भवेदिति भावः ।
एवं शाश्चतं स्थिरं रामयशसो लाञ्छनं चिह्नम् । तज्ज्ञापकत्वात् । अथ च श्वैत्येन चन्द्ररूपस्य तस्य लाञ्छनं स्थामत्वादिति शुभ्रस्थामयोः संगत्या शोभाविशेष एवेति न हीनोपमा । एतावता रामयशसोऽतिव्यापकत्वमुक्तम् । सर्वत्र रूपकम् ॥

अथ सिन्धो शैलक्षेपणमाह—

णविर अ महिअलधिरिशा मुक्का उअहिम्मि वाणरेहिँ महिहरा। आइवराहभुएहिँ व पलउव्बहणदिलआ महिअलद्धन्ता ॥ २॥ [अनन्तरं च महीतलधृता मुक्ता उदधौ वानरैर्महीधराः। आदिवराहभुजैरिव प्रलयोद्धहनदिलता महीतलाधीन्ताः॥]

आरम्भानन्तरं वानरैर्महीधरा उदधौ मुक्ताः क्षिप्ताश्च । कीदशाः । महीतलेऽर्थीक्तीरे धृताः कथं वा कुत्र क्षेप्तव्या इति विचारेण क्षणं स्थापिता विश्रामाय वा । दृष्टान्तमाह—चतुर्भुजस्यादिवराहस्य भुजैः प्रलये यदुद्वहनमुद्धरणमर्थान्महीतलस्य तेन दिलता अकस्माश्चिटिता महीतलैकदेशा इव । यथा ते तैष्दधौ मुक्तास्तथैतेऽप्यमीभिरित्यर्थः । तथा च भूखण्डतौल्येन पर्वतानां महत्त्वमुक्तम् ।

अथ समुद्रस्यावस्थामाह---

णिवडन्तिम ण दिद्वो दूरोवइअम्मि कम्पिओ गिरिणिवहे । खणपडिअम्मि विलुलिओ अत्थमिअम्मि परिवड्टिओ सलिलणिही

[निपतित न दृष्टो दूरादवपितते कम्पितो गिरिनिवहे । क्षणपितते विलुलितो ऽस्तमिते परिवर्धितः सलिलिनिधः ॥]

सिललिनिधिर्गिरिनिवहे निपतित सित न दृष्टः । छन्नत्वादिति गिरीणां महत्त्वं बहुत्वं चोक्तम् । दूरादवपितिते उपिरतः संबद्धे सित कम्पितः । अभिहतत्वादिति दृहावयव-त्वम् । क्षणं व्याप्य पितिते सित विलुलितः खण्डखण्डीभूतः । पर्वतैविदीर्णत्वात् । क्षण-मेव पिततस्तदुत्तरं हठादेवास्तमितो गिरिनिवह इत्यर्थः । तदाह—अस्तमिते जलाभ्यन्तरं गते सित परिवर्धित आक्रान्तपुलिनः । प्वतपूरितजलत्वादिति गिरिसमुद्रयोरिप मह-त्वमुक्तम् ॥

भथ समुद्रस्य क्षोभमाह—

णिह्उव्वक्तजलअरं किंद्रुअकाणणभमन्तभमिक्च्छङ्गम् ।

जाअं कलुसच्छाअं पढमुच्छितिआगअं महोअहिसिलिलम् ॥ ४॥

[निह्तोद्रुक्तजलचरं कृष्टकाननभ्रमद्रमणशीलोत्सङ्गम् ।

जातं कलुषच्छायं प्रथमोच्छिलितागतं महोदिधसिलिलम् ॥]

महोद्धिसिल्लं प्रथमं पर्वतपतनावसर एवोच्छिल्तं सदागतं महीमाष्ट्राच्य निवृत्तम् । अत एव कलुपच्छायं महीनिष्टरजस्त्रणादिसंबन्धादाविलं जातिमत्यन्वयः । कीदक् । निवृताः पर्वतानामुच्छिल्तजलानां वाभिघाताद्वतप्राणा अत एवोद्वृत्ता दिशतोदरा जलचरा यत्र तथा । एवं पूर्वनिपातानियमात्कृष्टं कल्लोलाभिघातादाकृष्टं अय च अमद्र्णमानं काननं यत्र एतादशो अमणशील आवर्तरूपतापत्र उत्सङ्गो यस तत् । आकृष्टकारण(नन)स भूमो पाताञ्चमणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु कृष्टकाननं सञ्चमिद्दिश दिशि गच्छच्च तञ्चमणशीलमध्यं चेति कर्मधारयः । तथा चावर्तशीलमध्यजलस्य काननसंबन्धाद्विश्वल्यातिकत्वेन अमणमिति भावः । यद्वा अर्ध्वदेशावच्छेदेनोच्छलनं विविक्षितम् । तत्र गिरिवर्तमानकाननस्य कल्लोलाभिधातादाक्षणेन तन्मिश्रितगैरिकादिसंबन्धात्कलुषच्छायमित्यर्थः ॥

अथ समुद्रोपिर नभोभागमाह—
सिलल्खिमिअमहिहरो पुणो विअद्दिष्टमिलिअगिरिसंघाओ ।
तह घि अपव्वओ विअ दीसइ णहसाअरन्तरालुदेसो ॥ ५॥
[सिल्लिस्तिमितमहीधरः पुनरप्यदृष्टमिलितिगिरिसंघातः।
तथा घटितपर्वत इव दृश्यते नभःसागरान्तरालोदेशः॥]

सिल्लिर्यात्प्रथमपिततपर्वताभिधाताद्ध्वमुच्छिलितरस्तिमता अदृश्यतां नीताः समुद्रे पतन्ते महीधरा यत्र तादशो नभःसागरयोरन्तरालप्रदेशस्तथा पूर्वप्रकारेण घटिता यो-जिताः पर्वता यत्र तथाभूत इव दृश्यते । अत्र हेतुमाह—पुनरप्यदृष्टमनाकितं यथा स्यादेवं मिलितः स्वसंबद्धो मिथःसंबद्धो वा गिरिसंघातो यत्र तथा । तथा च प्रथममु-च्छितजलेन पतर्प्यतानां तिरोधानेऽप्यन्यैर्भहुभिरापिततैस्तैस्तज्जलानामेव तिरोधाना-द्रधःपतनाद्धा पूर्वपर्वतघटित एव लक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥

कपीनामारम्भोत्कर्षमाह—

जिंग पिंडवक्खमअं तुलिआ सेला धुओं कईहिँ समुद्दो ।

ण हु णवर हिअअसारा आरम्भा वि गरुआ महालक्खाणम् ॥ ६

[जिनितं प्रतिपक्षमयं तुलिताः शैला धृतः किपिभः समुद्रः ।

न खलु केवलं हृदयसारा आरम्भा अपि गुरवो महालक्ष्याणाम् ॥]

किपिभिः शैलास्तुलिता उत्पाट्यानीताः । अथ तत्क्षेपेण समुद्रो धृत आन्दोलितः । तत एव प्रतिपक्षाणां रावणादीनां भयं जनितमित्युत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वमिति हेतुपर-म्परा । अर्थान्तरन्यासमाह—महल्लक्ष्यं लक्षणं येषां ते महालक्ष्या महापुरुषास्तेषां न खलु केवलं हृदयस्य सारा अभिप्राया एव गुरवः किं त्वारम्भा अपि गुरव एव । यस्मादार-म्भादेवं प्रतिपक्षभयपर्यन्तं जातमित्यर्थः । महान्रावणप्रभृति लक्ष्य उद्देशो येषां तेषा-मिति वा । सारो बलमभिप्राय उत्साहो वा ।।

अथ समुद्रे गिरीणां मन्नतामाह—

जो दीसइ धरणिहरो णज्जइ एएण वज्झइं त्ति समुद्दो । उअहिम्मि उण वज्जनता कत्थ गअ त्ति सिलले ण णज्जनित धरा।।

[यो दृश्यते धरणीधरो ज्ञायते एतेन बद्ध इति समुद्रः ।

उदधौ पुनः पतन्तः कुत्र गता इति सिलले न ज्ञायन्ते धराः ॥]

समुद्रानविच्छन्नदेशे यो धरणीधरो दृश्यते एतेनैव समुद्रो बद्ध इति ज्ञायते महत्त्वात् । उदधो पुनः सिळेले पतन्त एव धरा गिरयः कुत्र गता इति न ज्ञायन्ते । तथा च पूर्वार्धे बद्ध इति भूतक्तप्रत्ययमिहिम्रा बन्धनिक्रयावश्यकत्वाद्धरणीधर इत्येकवचनेनैकस्यैव बन्ध-क्षमत्वमुक्तमत्र तु धरा इति बहुवचनेन तथाविधानामेव बहूनां सिलेलपातसमकाल-मेवास्तमनात्समुद्रस्यातिविस्तारित्वं गभीरत्वं चोक्तम् ॥

अथ तिमीनां मुखे गिरीणां मज्जनमाह-

मअलमहिवेढविअडो सिहरसहस्सपिडकद्भरइरहमग्गो ।

इअ तुङ्गो वि महिहरो तिमिङ्गिलस्स वअणे तणं व पणहो ॥ ८॥

[सकलमहीवेष्टविकटः शिखरसहस्रप्रतिरुद्धरविरथमार्गः।

इति तुङ्गोऽपि महीधरस्तिमिंगिलस्य वदने तृणमिव प्रनष्टः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण तुङ्गोऽपि महीधरिस्तिमिगिलस्य नक्रविशेषस्य स्वभावादेव व्यात्तमुखस्य मुखे तृणमिव प्रनष्टः । अदर्शनं गत इत्यर्थः । भक्ष्यवुद्धया व्यात्ते वा ।कीदक् । सकलमही-मण्डलवद्विकट इति विस्तृतत्वं शिखरसहस्रेण प्रतिरुद्धश्चन्नो रिवरथमार्गो येनेति तुङ्गि-माधिक्यं चोक्तम् । 'पवित्यो' इति पाठे प्रविष्ट इत्यर्थः ।। अथ रत्नानामुच्छलनमाह—
पव्यअसिहरूच्छित्तं धावइ जं जं जलं णहङ्गणहुत्तम् ।
तं तं रअणेहिँ समं दीसइ णक्खत्तमण्डलं व पडन्तम् ॥ ९॥

[पर्वतिशखरोक्षितं धावित यद्यज्जलं नभोङ्गणाभिमुखम् । तत्तद्रत्नैः समं दृश्यते नक्षत्रमण्डलमिव पतत् ॥]

पर्वतशिखरेणाभिहत्या उरिक्षप्तं यद्यज्जलं नभोङ्गणाभिमुखं सद्धावित । नभोङ्गणं व्या-प्रोतीत्यर्थः । तत्तज्जलं मूलादुच्छलिते रत्नैः समं पतदृश्यते । रत्नानां जलिनन्द्नां च नक्षत्रतुल्याकारत्वात्रक्षत्रमण्डलमिवेत्युपमा । यथा नक्षत्रमण्डलं पततीत्यर्थः । तत्तदेव नक्षत्रमण्डलमित्युत्प्रेक्षा वा । एतेन समुद्रमूलक्षोभ उक्तः ॥

अथ शैलानां पतनप्रकारमाह-

वाणरवेआइद्धा पिहुलवलन्तृणिअओज्झरपरिक्खिता । अप्पत्त चिअ उअहिं भमन्ति आवत्तमण्डलेसु व सेला ॥ १० ॥

[वानरवेगाविद्धाः पृथुलवलमाननिजनिर्झरपरिक्षिप्ताः । अप्राप्ता एवोदिधं भ्रमन्त्यावर्तमण्डलेष्विव शैलाः ॥]

वानरैर्वेगेनाविद्धाः प्रेरिताः शैला उद्धिमप्राप्ता एवावर्तमण्डलेष्वेव श्रमन्ति । तथा च प्रेरणाविशेषवशाद्धरुद्दव्यस्वाभाव्येन च श्रमन्तः सन्तः पतन्तीत्याशयः। तदाह—कीदशाः। पृथुलैर्वलमानैर्वकिभूतैर्निजनिर्झरैः परिक्षिप्ता वेष्टिताः । अत एव.गिरिश्रमणवशाच्छिद्दंशं श्रमित्वा पतत्सु निर्झरजलेष्वावर्तत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥

अथ कपीनां कार्योद्योगमाह-

खणमेलिआपविद्धो सिहरन्तरणित्तरित्तवाणरलोओ । पच्छा पडइ समुद्दे अण्णो मिलइ पढमं णहे गिरिणिवहो ॥११॥

[क्षणमेलितापविद्धः शिखरान्तरिनर्यद्रिक्तवानरलोकः । पश्चात्पतित समुद्रेऽन्यो मिलित प्रथमं नभिस गिरिनिवहः ॥]

क्षणं व्याप्य क्षणेनोत्सवेन वा प्रथमं मेलितो योजितः । संमुखिकृत इति यावत् । पश्चादपविद्धः प्रेरितो गिरिनिवहः समुद्रे पश्चात्पतित प्रथमं नमस्यन्तरालेऽन्यो गिरिनिवहो मिलित । तथा च पुरोनिक्षिप्तपर्वता यावत्समुद्रं न प्राप्नुवन्ति तावदेव पश्चादाग-च्छिद्धः किपिभः स्वापकर्षशङ्कया तथा वेगः कृतस्तथा च निक्षिप्तः पर्वतो यथा तदुभय-गिरिमिलनमन्तराल एव जातिमिति कपीनां जिगीषा शीघ्रता च सूचिता । गिरिनिवहः कीदक् । शिखरान्तरान्निर्यन्बिहर्गच्छन् रिक्तस्तरपर्वतस्य क्षिप्तत्वेन वोद्वव्याभावाच्छ्-न्यहस्तो वानरलोको यस्मात् । तथा च शिखरान्तरावस्थित्या कपीनामुत्सालसीकर्याथ-माकारलाघवेऽपि स्वाधिकशैलोद्वहनेन बलप्रकर्ष उक्तः ॥

समुद्रे गिरिप्रवेशमार्गमाह— दीहा वलन्तविअडा रसन्ति उवहिम्मि मारुअभिरिज्जन्ता । पाआलोअरगहिरा रहसोविद्धाण महिहराण गइवहा ॥ १२ ॥

[दीर्घा वलद्विकटा रसन्त्युदधौ मारुतिश्रियमाणाः । पातालोदरगभीरा रमसापविद्धानां महीधराणां गतिपथाः ॥]

रभसेन वेगेनापविद्धानां प्रेरितानां महीधराणामुदधौ गतिपथाः प्रवेशमार्गा रसन्ति शब्दायन्ते । किंभूताः । पातालोदरपर्यन्तं गभीराः । एवं दीर्घा ऋज्वाकाराः । वलन्तो नितम्बिशखरवैषम्येण विषमीभूता विकटा विस्तीर्णाः । तथा मारुतैः कंदरानिः स्रतै- भ्रियमाणाः पूर्यमाणाः । तथा च तन्मार्गस्य शून्यत्वेन प्रविशज्जलानां पवनसंवन्धाच्छ- ब्दोत्पत्तिस्थानत्विमिति भावः । एवं च तस्य दीर्घत्वेनावर्ताद्यनुत्क्षेप्यतया गिरीणां गुरुत्वं विषमत्वेन च हठाज्जलानिकमणेन महत्त्वं सूचितम् ।।

गिरीणां पतनसांकर्यमाइ---

उक्खित्तविमुकाई णहम्मि एकेक्मावडणभिण्णाई । वज्जभडिवण्णाई व पडन्ति रअणाअरे गिरिसहस्साई ॥१३॥

[उत्क्षिप्तविमुक्तानि नभस्येकैकक्रमावपतनभिन्नानि । वज्रभयोद्विग्नानीव पतन्ति रत्नाकरे गिरिसहस्नाणि ॥]

उत्क्षिप्तान्यूर्ध्वं नीतानि सन्ति विमुक्तान्यधःक्षिप्तानि गिरिसहस्राणि रत्नाकरे प-तन्ति । कीदशानि । नभस्येकैकक्रमेण यदवपतनं तेन भिन्नानि । परस्परसंघद्देन विश्री-णानीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—वज्रभयेनोद्विम्नानीव । भीताः संगोपनस्थळमेकदैव प्र-विश्वन्तीति पूर्वे मेनाकादयो वज्रभयाद्यथैव प्रविष्टास्तथैव संप्रत्येतेऽपीत्याशयः ।।

गिरिपतने सत्वरतामाह-

भिण्णसिलाअलसिहरा णिअअदुमोसरिअकुसुमरअधूसरिआ । पढमं पडन्ति सेला पच्छा वाउद्धुआ महाणइसोत्ता ॥ १४ ॥ [भिन्नशिलातलशिखराणि निजकदुमापसरत्कुसुमरजोधूसरिताः । प्रथमं पतन्ति शैलाः पश्चाद्वातोद्धतानि महानदीस्रोतांसि ॥]

भिन्नानि विशिर्णानि शिलातलानि यत्र ताहशानि शिखराणि येषां ते शैलाः प्रथमं गुरुत्वात्समुद्रे पतन्ति पश्चात्कंदरोद्गतेन किपवेगोत्यितेन वा वातेनोद्ध्तानि महानदी-स्रोतांसि पतन्ति । तथा च शिलातलदलनाद्विच्छिय पतदिप नदीजलं वातोद्भ्तत्वा-त्पश्चादेव पततीति भावः । शैलाः कीहशाः । निजकह्रमेभ्योऽपसरिद्धः कुसुमरजो-मिर्थूसरिताः ॥ · soi

जलपतितानां गिरीणां किपिभिर्दर्शनमाह—

णिम्मलसिलल्डभन्तरिवहत्तदीसन्तिवसमगइसंचारा ।

णस्सन्ति णिचलिट्ठअपवंगमालोइआ चिरेण महिहरा ॥ १५॥

[निर्मलसिललाभ्यन्तरिवभक्तद्वरयमानिवमगतिसंचाराः ।

नश्यन्ति निश्चलिस्थितप्लवंगमालोकिताश्चिरेण महीधराः ॥]

महीधराश्चिरेण नश्यन्ति जलान्तिरितत्वेनादृश्या भवन्ति । अत्र प्रकारमाह—निर्मलं स्वच्छं यत्सिल्छं तद्भयन्तरे विभक्ताः पृथग्भूता विभक्तं यथा स्यादिति वा दृश्यमाना विषमा नानापर्वतपतनोत्थापितजलावर्तवशात्तिर्यग्वलिता गितः प्रकारो यस्य तथाभूतः संचारो भ्रमणरूपो येषां ते । जले निश्चितं गुरुद्रव्यमावर्ते पतन्त्रमदेवाधो गच्छती-त्याश्यः। अत एव कौतुकेन पर्वताः कुत्र गच्छन्ति किं वा भवेदिति चिन्तया वा तीरे निश्चलस्थितः प्रवंगमैरालोकिताः । जलनैर्मल्यादिति भावः। गितिविधाप्रकारास्तु-ल्यार्थाः। संचर्यतेऽनेनेति संचारो वर्तमे । तथा च विषमा गितर्श्रमणरूपा तस्या वर्तमे येषामिति वा ॥

अथ मूळरलक्षोभ्माह—
फेणकुसुमन्तरुत्तिण्णकेसराआरवेविरमऊहाई ।
सूपन्ति पवत्ताई मूलुक्खुहिअं महोअहिं रअणाई ॥ १६ ॥
[फेनकुसुमान्तरोत्तीर्णकेसराकारवेपनशीळमयूखानि ।
सूचयन्ति प्रवमानानि मूलोत्कुभितं महोदिधं रत्नानि ॥]

स्रवमानानि जलोपिर संचारीणि रत्नानि मूलादुत्क्षुभितं महोदिधं सूचयन्ति कथ-यन्ति । उपरिगतरत्नेरनुर्मायते समुद्रमूले पर्वताघातो वृत्त इति भावः । किंभृतानि । फेनरूपाणां कुसुमानामन्तरेण मध्येनोत्तीर्णा उद्गताः केसराकारा वेपनशीलाः फेनगत्या च-खला मयूखा येषां तानि । अन्यत्रापि कुसुमे केसराणि तिष्ठन्तीत्याशयः ।।

पुनः समुद्रक्षोभमाह—

विहुणइ वेलं व महिं भिन्दइ समअं व धरणिधरसंघाअम् । गेण्हइ भअं व गअणं मुअइ सहाअं व साअरो पाआलम्॥१७॥

[विधुनोति वेलामिव महीं भिनत्ति समयमिव धरणीधरसंघातम् । गृह्णाति भयमिव गगनं मुञ्जति स्वभावमिव सागरः पातालम् ॥]

सागरो वेलामित महीं विधुनोति । यथा जलं कम्पयति तथा जलक्षोभान्महीमपी-त्यर्थः । अक्षोभ्यत्वात्साम्यम् । एवं समयं वेलालक्षनं न कर्तव्यमिति व्ययस्थामित घरणी-धरसमूहं भिनत्ति खण्डयति । अभेद्यत्वात्साम्यम् । तथा च वेलामपि लक्षते परस्परा- भिघातात्पर्वतानिप विश्विणियतीत्यर्थः । एवं यथा भयं गृह्णाति तथा गगनमिप कल्लोलद्वा-रेत्यर्थः । अन्नाह्यत्वात्साम्यम् । एवं यथा स्वभावं प्रकृतिमक्षोभ्यत्वादिकां मुश्चिति क्षुभ्यति तथा पातालमिप । शैलाघातेनोच्छालनादित्यर्थः । गभीरत्वात्साम्यम् । सर्वत्र सहो-पमा । 'वेला तत्तीरनीरयोः' इति कोषः ॥

पुनः पर्वतपतनप्रकारमाह—

पहृत्थन्ति वलन्ता चलविखवन्तरणिअत्ततरुपारोहा । मूलुण्णामिअजलआ अहोमुहन्दोलिओज्झरा धरणिहरा ॥ १८॥

[पर्यस्यन्ति वलमानाश्चलविटपान्तरिनृत्ततरुप्ररोहाः । मूलोन्नामितजलदा अधोमुखान्दोलितनिर्झरा धरणिधराः ॥]

धरिणधरा वलमाना अधोमुखत्वेन वक्रीभवन्तः सन्तः पर्यस्यन्तीतस्ततः पतिन्त । किंभूताः । चश्वला याः शाखा तदन्तरेण तन्मध्येन निवृत्ता लम्बमानास्तरूणां प्ररोहाः शिक्षा यत्र ते । तरूणामप्यधोमुखत्वेन शिक्षा अप्यधोमुखा भवन्तीत्यर्थः । एवं मूलेनोन्नामिता अर्ध्वमुत्थापिता जलदा येभ्यस्ते । नितम्बानाम्र्ध्वगतत्वेनाधोमुखशिखरिश्यता मेघा मूलभागेनेव गगनं गच्छन्तीत्यर्थः । एवमधोमुखाः सन्त आन्दोलिताश्चालिता निर्भरा येषां ते । तथा च निर्भराणामान्दोलनमात्रं न तु व्यवच्छिद्य पतनम् । पर्वताना-मेव तदभ्यन्तरे पतनादित्यमीषां गुरुत्वेन महत्त्वमुक्तम् ॥

अयोच्छिलितजलान्धकारमाह—

अद्विअपडन्तमहिहरदूरद्विअजलरअन्धआरत्थमिए । साहइ णवर पडन्ते पक्खुहिअसमुद्दपिडरओ धरणिहरे ॥ १९ ॥

[अस्थितपतन्महीधरदूरोत्थितजलस्यान्धकारास्तामितान् । शास्ति केवलं पततः प्रक्षुभितसमुद्रप्रतिरवो धरणिधरान् ॥]

प्रश्नुमितस्य समुद्रस्य प्रतिरवः केवलं धरणिधरान्यततः शास्ति कथयति । किंभूतान् । अस्थितमव्यवस्थितं पतन्तो ये महीधरास्तैर्हेतुभूतैर्दूरं व्याप्योत्थितानां जलानां रयेण वेगेन सूर्यस्य च्छन्नतया योऽन्धकारस्तेनास्तमितान् तिरोहितान् । पर्वतानामव्यवस्थिनतपतने जलोपिर जलोत्थितावन्धकारापर्यवसानेन चाक्षुषज्ञानाभावे समुद्रक्षोभशब्दप्रति-रवैः पर्वताः पतन्तीति परमनुमीयत इति पर्वतपतनशब्दापेक्षया समुद्रक्षोभशब्दो महानिति समुद्रस्य महाशयत्वमुक्तम् । पर्वतपतनेन समुद्रक्षोभस्तेन तटाभिधातादिस्तेन शब्दस्तेन प्रतिशब्दस्तेन शैलानां पतनमहत्त्वयोरनुमितिस्तया च कपीनां बलवत्त्वानु-मितिरिति हेतुपरम्परालंकारो वस्तुना व्यज्यते ॥

कपीनामवधानमाह—

दरधोअकेसरसङा पाआलुम्हगिरिधाउकदमिअमुहा । पिडसक्रिनत पर्वगा पह्निथअमिहहरूससन्तक्खन्धा ॥ २०॥

[दरधौतकेसरसटाः पातालोष्मगिरिधातुकर्दमितमुखाः । परिवर्तन्ते प्रवंगाः पर्यस्तमहीधरोच्छ्रसत्स्कन्धाः ॥]

ष्ट्रवगाः परिवर्तन्ते । समुद्रे पर्वतानिक्षिप्य तदुच्छितजलपातशङ्कया ए आदायान्तीत्यर्थः । कीदृशाः, दरधौता उच्छिलतजलसृष्टाः केसरसटा येषां ते । एवं पातालोष्मणा
गिरिधातुभिः कर्दमितानि मुखानि येपाम् । समुद्रजलिद्वधामावेनोत्थितपातालोष्मसंबन्धात्स्वेदोद्गमेन पूर्वलम्निगिरिधातूनां कर्दमीभावादिति भावः । तथा च पश्चादपसरणेऽप्युच्छलितजलसंपर्कणोष्मसंबन्धेन च पर्वताभिघातप्रकर्ष उक्तः । कर्दमोद्गमेन च स्वेदप्रकर्षस्तेनोष्मोद्गमप्रकर्षस्तेन जलभेदप्रकर्षस्तेनाभिघातोत्कर्षस्तेन पतनवेगोत्कर्पस्तेन पर्वतोत्कर्षस्तेन कपीनां वलोत्कर्षोऽनुमीयत इत्यनुमानपरम्परा । पुनः कीदृशाः । पर्यस्तैरवतारितर्मिहीधरेहेंतुभिरुच्छसन्तः स्कन्धा येषां ते ॥

पुनः पर्वतपतनमाह—

विअलन्तोज्झरलहुआ पवणविहुव्वन्तपाअवुद्धपइण्णा । पवएहिँ उद्धमुका सिहरेहिँ पडन्ति साअरम्हि महिहरा ॥२१॥ [विगलिन्निर्झरलघुकाः पवनविध्यमानपादपोर्ध्वप्रकीर्णाः । प्रवगैरूर्ध्वमुक्ताः शिखरैः पतन्ति सागरे महीधराः ॥

ष्ठवगेरूर्ध्वात्रभसो मुक्ता महीधरा अधोमुखत्वेन विगलद्भिर्निईरिलेष्ठका अपि सागरे शिखरभागैः पतन्ति । अत्र हेतुमाह—पवनैरन्तिरक्षचारिभिर्विध्यमानपादपत्वाद्धेनेन मस्तकेन प्रकीणी विक्षिप्ताः । तथा च शिरोवर्तित्रक्षाणामप्रत्यृहपवनान्दोलनवशादासादि-तशिरोगुरुत्वात्तद्भागेनेव पतन्तीत्यर्थः ॥

गिरिमज्जनमार्गमाह—

अत्थिमिअसेलमग्गा भिण्णणिअत्तन्तसिललपुश्जिअकुसुमा । होन्ति हरिआलकविला दाणसुअन्धुप्पवन्तगअदुमभङ्गा ॥२२॥ [अस्तिमितशैलमार्गा भिन्निनवर्तमानसिललपुश्जितकुसुमाः। भवन्ति हरितालकपिला दानसुगन्ध्युत्प्रवमाना गजहुमभङ्गाः॥]

अस्तमितानां जलमग्रानां शैलानां मार्गा भवन्ति । कीदशाः । प्रथमं पर्वताभिघाता-द्भिन्नाभ्यां द्विधाभूताभ्यामय निवर्तमानाभ्यां सलिलाभ्यां पुञ्जितानि राशीकृतानि कुसुमानि यत्र तथा । गिरिवृक्षकुसुमानि तत्र तत्र पर्यस्तानि भिन्नसलिलभागद्वयपरावृत्या वर्तुलीक्रियनत इत्यर्थः । एवं च हरितालैः किपलाः । तेषामिष सिलले संप्रक्तत्वात् । एवं दानेन मदजलेन सुगन्धयः सन्त उत्प्रवमाना उपिर घूर्णमाना गजहमभङ्गा गजभम् मह्रमखण्डा यत्र । यहा गजहमो नागवृक्षस्तस्य खण्डा यत्र ते । तथा च पद्धतिरिष गिरीणामनुमेयवेति समुद्रस्य महत्त्वमुक्तम् । महतामस्तमनेऽिष चिह्नं नापगच्छतीति सत्कर्मेव कर्तव्यमिति ध्वनिः ॥

अथ वनमहिषाणामवस्थामाह-

अत्थाअन्ति सरोसा सिललदरत्थिमअसेलिसिहराविङ्या । एक्कावत्तवलन्ता धुवआतम्बलोअणा वणमहिसा ॥ २३ ॥

[अस्तायन्ते सरोषाः सिललदरास्तमितशैलशिखरापतिताः ।

एकावर्तवलमाना धुताताम्रलोचना वनमहिषाः ॥]

वनमिहिषा एकस्मिन्नावर्ते वलमाना भ्रमन्तः सन्तोऽस्तायन्ते । मज्जन्तीत्यर्थः । कीहशाः । सिलेले किचिदस्तिमितानां शैलानां शिखराद्वपतिताः । गिरौ मज्जित मन्नः स्यामिति किचिदन्यत्र गन्तुमवतीर्णा अथावर्ते निमन्ना इत्यर्थः । अत एव प्रतिकर्त्तमक्षमन्त्रया सरोषास्तत एव धृयमाने इतस्ततः प्रेर्यमाणे आतान्ने लोचने यैस्ते । धाव्यमाने क्षाल्यमाने लोचने येषामिति वा ॥

मृगानाह—

भिण्णमिलिअं पि भिज्जइ पुणो वि एकक्कमावलोअणसिहअम् । सेलत्थमणणउण्णअतरङ्गहीरन्तकाअरं हरिणउलम् ॥ २४॥ [भिन्नमिलितमपि भिद्यते पुनरप्येकैकक्रमावलोकनसुखितम्। शैलास्तमननतोन्नततरङ्गिद्वयमाणकातरं हरिणकुलम् ॥]

शैलानामस्तमनेन नतोन्नता ये तरङ्गास्तैि इयमाणं शैलेभ्य आच्छियमानमत एव कातरं जीवितसद्यं हरिणकुलं भिन्नं सन्मिलितमिप भियते । गिरिमज्जनोत्थतरङ्ग-भ्राम्यमाणा हरिणा मिथो भियन्ते । पुनिमलिन्त पुनरिप भियन्ते जलवेगवशादित्यर्थः । कीटक् । पुनरिप परस्परावलोकनेन सुखितम् । तद्दशायामिप वन्धुदर्शनं वहु मन्यत इति भावः ॥

सिंहानाह—

दाढाविभिण्णकुम्भा करिमअराण थिरहत्थकडिण्जन्ता । मोत्तागव्भिणसोणिअभरेन्तमुहकंदरा रसन्ति मइन्दा ॥ २५॥

[दंष्ट्राविभिन्नकुम्भाः करिमकराणां स्थिरहस्तकृष्यमाणाः । मुक्तागर्भितशोणितिश्रियमाणमुखकंदरा रसन्ति मृगेन्द्राः ॥] दंष्ट्राभिभिन्नी कुम्भी यैः । करिमकराणामित्यर्थात् । ते मृगेन्द्रा रसन्ति । किभूताः । करिमकराणां जलहस्तिनां स्थिरेईस्तैः ग्रण्डाभिः कृष्यमाणाः । एवं कुम्भस्थमुक्तागभितैः शोणितैर्श्रियमाणा मुखकंदरा येषां ते । कुम्भयोः कृतकवला गिरिसिंहाः स्वभूमिबलिभिर्जलहस्तिभिः ग्रण्डाभिराकृष्यमाणाः प्रतिकर्तुमक्षमतया मांसकवलमत्यजन्त एव
शब्दायन्त इत्यर्थः । परभूमौ विक्रमो न कर्तव्य इति ध्वनिः ॥

वनगजानाह-

उन्वत्तिअकरिमअरा पर्छन्ति पिछअगिरिसंभमुन्भर्छरोसा । ओवइअमअरणिद्दअलुअगत्तावरिवसण्ठुला माअङ्गा ॥ २६॥ [उद्वर्तितकरिमकराः पतन्ति पिततिगिरिसंभ्रमोद्भटरोषाः । अवपिततमकरिनर्दयलूनगात्रावरिवसंष्ठुला मातङ्गाः ॥]

मातङ्गा वनहस्तिनः पतन्ति घ्रियन्ते । किंभूताः । पतितेन गिरिणा हेतुभूतेन यः सं-भ्रम उद्देगस्तेनोद्धटो रोषो येषां तथाभूताः सन्त उद्वर्तिता उत्तानीकृताः करिमकरा यैस्ते । एवमवपितिर्वनजन्तुज्ञानादन्यत आगतैर्मकरैर्निर्दयं यथा स्यादेवं ठ्ने गात्रावरे येषां ते । अत एव विसंष्ठुला इति कर्मधारयः । तथा च वनहस्तिनो लब्धजलगजगन्धा गिरिपातजातरोपत्वेनावप्रुत्य जलहस्तिनः पातयामासुः अथ मकरान्तरेरागत्य छिन्नजङ्गापूर् वपश्चादेशा निपेतुरित्यविमृश्यकारिता न कर्तव्येति ध्वनिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्गादिदेशौ गात्रावरे कमात्' इत्यमरः ।।

समुद्रवीचीमाह-

विहुलपवालिकसलअं सेलदरत्थिमअदिरमुहवलन्तीहि । आवेढपहुप्पन्तं वीईहिँ दुमेसु वणलआहिँ व भमिअम् ॥२७॥ [विधुतप्रवालिकसलयं शैलदरास्तमितदरीमुखवलमानाभिः। आवेष्टप्रभवद्वीचिभिर्दुमेषु वनलताभिरिव भ्रमितम्॥]

नीचिभिर्वनलताभिरिव भ्रमितमावर्तनं कृतम् । आवेष्टो वृक्षाणां मण्डलीकरणं कृतम् । एवं वीचीपक्षे विधुतं कम्पितं प्रवालानां किसलयं यत्र तं च वीचीविक्षोमे विद्यमक्षोमोऽप्यमृदित्यर्थः । लतापक्षे प्रवालवनिक्सलयं यत्र तद्यथा स्यादिति । लतासंचारे किसलयसंचार इत्यर्थः । यद्वा विधुतं प्रवालकपिकसलयं यथा स्यादिति । पूर्वत्र विद्यमः परत्र नवदलमित्यर्थः । किंभूता-भिवींचिभिर्लताभिर्वा । शैलेषु दरास्तमितानि यानि दरीमुखानि तत्र वलमानाभिर्भुम्नितीभः । अयमर्थः—शैले मज्जित किंचिद्रिमुखमज्जने तद्वर्त्यना समुद्रजलानि प्रवालकम्पनपूर्व प्रविद्य तत्रत्यश्चभ्रमावेष्ट्यामासुस्तत्संस्कारक्रमेण तत्रत्यलता अपि नव-दलकम्पनपूर्व तमेवेति सहोपमा । तथा च वमेष्व यथा लताभिर्भ्रमितं तथा किं

भिरपीत्यर्थः । वीचीवनलतयोर्वृक्षेण समं नायकनायिकावृत्तान्तः समासोक्तिलभ्यः । तत्रावेष्टः परिरम्भणम् । तदपि किसलयप्रायकरकम्पनमुखवलनभ्रमणादिचेष्टापूर्वकमेव भवतीत्यर्थः ॥

अथ पातालोखाटनमाह-

गिरिणिवहेहि रसन्तं उक्खम्मन्तेहि णिविडिएहि अ समअम् । धरणीअ साअरस्स अ उग्घाडिज्जइ णिरन्तरं पाआलम् ॥२८॥

[गिरिनिवहै रसदुत्खायमानैनिप्तितैश्च समम् ।

धरण्याः सागरस्य च उद्घाव्यते निरन्तरं पातालम् ॥]

गिरिनिवहैरुत्खायमानैरुत्पाट्यमानैः सद्भिर्धरण्याः सागरे निपतितैः सद्भिः सागरस्य च पातालं सममेकदैवोद्धाट्यते व्यक्तीक्रियते । प्रथमे पातालपर्यन्तव्यापनाद्गिरिमूलस्य महत्त्वं द्वितीये जलस्यामूलोच्छलनात्प्रहारस्य दृढत्वं समोद्धाटनादुत्पाटनपातनयोस्तुल्य-कालत्वेन कपीनां वेगवलाधिक्यं च सूचितम्। निरन्तरमित्यन्यकृतव्यवधानशृन्यमिति पातालविशेषणम् । वारंवारमिति क्रियाविशेषणम् । रसच्छव्दायमानमित्युभयथापि पातालविशेषणम् । यद्वा सममुत्खायमानैनिपतितैः समुद्धाव्यत इति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । तेन कार्यकारणयोख पौर्वापर्यव्यतिक्रम इति सर्वथा शीव्रकारित्वमाया-तीति भावः।।

प्रकारान्तरेण गिरिपतनमाह---

वेआविद्धवलन्ता मुहलवलन्तोज्झरावलिपरिक्खिता । संवेष्ठिअघणणिवहा वलिअलआलिङ्गिआ पर्डन्ति महिहराः ॥२९॥

[वेगाविद्भवलन्तो मुखस्खलनिर्झरावलिपरिक्षिप्ताः।

संवेछितघननिवहा विलतलतालिङ्गिताः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधराः पतन्ति । समुद्रे इत्यर्थात् । किंभ्ताः । वेगेनाविद्धाः प्रेरिता अत एव व-ठन्तो भ्रमन्तः । अत एव मुखरं सशब्दं यथा स्यादेवं वठन्तोभिर्भमन्तीभिनिर्भराव-ठिभिः परिक्षिप्ता वेष्टिताः । यथा यथा गिरिश्रमणं तथा तथा भ्रमन्तीनां निर्भरावठीनां परितः पतनमित्यर्थः । एवं संवेष्ठिताश्रव्यठीभृता घननिवहा येषु ते । तद्भमणेन घना-नामपि श्रमणात् । एवं विठिताभिवैक्रीभृताभिर्ठताभिराठिङ्गिताः । श्रमित्वा वेष्टिता इत्यर्थः । अत्र गिरीणां भ्रमणे हेतुः प्रहारापक्षंस्तत्कारणं गिरीणां गौरवाधिक्यं वा कपीनामुत्कृष्टवेगवत्त्वं दा दूरात्क्षिप्तमधिश्वरेण गच्छत्तथाविधसंस्कारविरहाद्भमतीति दूराकाशादवपातनं वा सूचितम् ॥

कपीनां क्रियाशैष्ट्यमाह—

एककमावडन्ता णिअअभुअक्खेवभिण्णसेलद्धन्ता । णिन्ति धुअकेसरसडा गअणुच्छलिअसलिलोत्थआ कङ्गिवहा ३० Ja.

[एकैकक्रमापतन्तो निजकभुजक्षेपभिन्नशैलाधीन्ताः । निर्यन्ति धृतकेसरसटा गगनोच्छिलतसलिलावस्तृताः कपिनिवहाः॥]

एकैकक्रमेण परस्परेणापतन्तः समुचितस्थाने पर्वतक्षेपणाय समुद्रोपयीकाशदेशं ग-च्छन्तः कपिनिवहा निर्धन्ति । पर्वतान्क्षित्वा तीरमायान्तीत्वर्थः । इति शीघ्रकारित्वमु-क्तम् । कीदशाः । निजकभुजाभ्यां यः क्षेपस्त्यागस्तेन भिन्नस्त्रोटितः शैलार्धान्तो यैरिति गिरीणां विकटाकारत्वं कपीनां बलवत्त्वम् । पुनर्गगनोच्छलितैः सिल्लैरवस्तृता व्याप्ता इति बहिर्गमनेऽपि सिल्लिसेकात्पर्वतप्रकर्षः । अतएवोपरिपतितज्ञलवर्जनाय धृताः कम्पिताः केसरसटा यस्ते । तथा च राजकार्यमात्मोपद्रवेऽपि कर्तव्यमिति ध्वनिः ॥

जलोच्छलनप्रकर्षमाह-

दीसइ वारंवारं गिरिघाउक्खिससिललरेइअभरिअम् ।
पाआलं व णहअलं णहविवरं व विअखोअरं पाआलम् ॥ ३२ ॥
[दृश्यते वारंवारं गिरिघातोत्क्षिप्तसिलल्लरेचितमृतम् ।
पातालमिव नभस्तलं नभोविवरमिव विकटोदरं पातालम् ॥]

वारंवारं गिरिघातेनोत्क्षिप्तं यत्सिल्छं तेन रेचितमुच्छलनदशायां शृन्यीकृतं पश्चादव-पतनदशायां भृतं पूरितं पातालमिव नभस्तलं दृश्यते । तजलेन तस्मापि तथेव रेचितपू-रितत्वात् । उपमानविशेषणस्योपमेथेऽपि प्रतीयमानत्वात् । अत एव व्यक्षिततिद्वशेषण-विशिष्टं नभस्तलमिव पातालं दृश्यते । तजलस्योभयत्र निरन्तरं गतागतत्विमिति भावः । विकटोदरं तुच्छोद्रमित्युभयविशेषणम् । यद्वा पौर्वापर्यमन्मेक्ष्य रेचनभरणमात्रविवक्षायां तथाविधसिल्लेन रेचितभृतं पातालमिव नभः, नभ इव पातालमित्युभयविशेषणम् । यद्वा तथाविधसिल्लेन पूर्वे रेचितमेव सद्भृतं नभस्तलं पातालमिव दृश्यते जलपूर्णत्वात् । विक-टोदरं तुच्छोदरं पातालं नभोविवरमिव जलस्योच्छलनात् । केचित्तु पातालमिव नमो नम इव पातालमित्युभयमि तत्सिल्लेन रेचितभृतं दृश्यते । नम इव पातालं रेचितं तदिव नमो भृतमित्यर्थः । परस्परोपमा हेतुपरिवृत्तिश्वालंकारौ ॥

गिरीणां विशीर्णतामाह-

संखोहभिण्णमहिअलगिलअजलोलुग्गपङ्कअवणुच्छङ्गा । विद्यलगइन्दालम्बिअ फुडिअपडन्तसिहरा पडन्ति महिहरा॥३२॥ [संक्षोभभिन्नमहीतलगिलजलाबरुग्णपङ्कजवनोत्सङ्गाः ।

विद्वलगंजेन्द्रालिन्तरसुटितपतच्छिखराः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधराः पतन्ति । समुद्र इत्यर्थात् । कीदशाः । संक्षेभिणोद्रहनादिक्रियान्देालनेन भिन्नं विशीर्णं यन्महीतलं सरीवराविच्छनं तेन गलितजललेनावरुग्णं ग्रुष्कं पङ्कजवनं यत्र २५ तादश उत्सङ्गो येषां ते । अवरुग्णः पङ्कजवनस्योत्सङ्गो यस्येति वा । विशीर्णभूमितळभाग्येन जळगळनात्पङ्कजानां ग्रुष्कत्वमित्यर्थः । एवं विद्वळैः पतनशङ्कया व्याकुळैर्गजेन्द्रैराळग्यिनतानि ग्रुण्डादिनावष्टव्यानि अत एव स्फुटितानि जुटितानि तत एव पतन्ति शिखग्राणि येपां ते । गजेन्द्रभारेण शिखराण्यपि तैः सह जुटित्वा पतन्तीत्यर्थः । विपदि स्वीय्यादिप स्वद्वानिरिति ध्वनिः ॥

समुद्रस्य मथनमाइ---

रसइ गिरिघाअभिण्णो तीरं लङ्घेइ वलइ विसमक्खिलओ । पावइ महणावत्थं णवर ण णिद्देइ साअरो अमअरसम् ॥ ३३ ॥ [रसित गिरिघातभिन्नस्तीरं लङ्घयित वलित विषमस्बिलतः । प्रामोति मथनावस्थां केवलं न निर्देदाति सागरोऽमृतरसम् ॥]

सागरो गिरिघातेन भिन्नः सन्रसति । तदुत्तरं तीरं छङ्घययुच्छछति । तद्नु विषमे निम्नोन्नतभूभागे स्खिछतः प्रतिहतः सन्वछित वैषम्यमावहित । एवं मथनगुल्यामवस्थां प्राप्नोति केवलममृतरसं न निर्देदाति नोद्गिरति । अमृतोत्पत्त्यभावेन परं मथनशब्दप्रयोगो नेति भावः । ताडनादिक्केशेऽपि स्वान्तःसारं न दातव्यमिति ध्वनिः ॥

प्रकृतारम्भस्य दुरन्ततामाह—

उक्खअणिसुद्धसेलो संसइअसमुद्द्योरमुककन्दो |

रक्खसपुरीअ कह आ गमणोवाओ वि दाकणसमारम्भो ||३४||

[उत्खातनिपातितशैलो संशायितसमुद्रघोरमुक्ताऋन्दः । राक्षसपुर्याः कथं वा गमनोपायोऽपि दारुणसमारम्भः ॥]

कथं वैति वितर्के आश्चर्ये वा । राक्षसपुर्या लङ्काया गमनोपायोऽपि दारुणः कठिनः समारम्भो यस्य तथा । किं पुनर्गमनिम्दर्थः । आरम्भदारुणत्वमाह—कीदक् । उत्खाता उत्पाटिता अथ निपातिताः समुद्रे क्षिप्ताः शैला यत्र । एतं, संशयितः स्थास्यित न वा यद्वा स्थास्यामि न वेति संशयविषयीभृतो यः समुद्रस्तेन घोरं यथा स्यादेवं मुक्त आक्रन्दः शब्दो यत्र । पक्षे रोदनम् । अन्योऽपि प्राणसंशयितो घोरमाक्रन्दति । शैलानां क्षयेण समुद्रस्य च दुरवस्थया दारुणत्विमिति भावः ॥

सौवर्णपर्वतानयनमाह-

वेउक्खिलिउद्धाइअणहभिमरफुरन्तकञ्चणिसलावेढम् । कुसुमसुअन्धरआलं पह्नत्थइ पवअणोहिअं धरआलम् ॥ ३५॥ [वेगोत्खिण्डितोद्धावितनभोभ्रमणशीलरफुरत्काञ्चनशिलावेष्टम् । कुसुमसुगन्धरजोजालं पर्यस्यित प्रवगनोदितं धरजालम् ॥] धराणां पर्वतानां जालं स्रवगैनोंदितं प्रेरितं सत्पर्यस्यित । समुद्रे समाप्नोतीत्वर्थः । की-हक् । वेगेनोत्खण्डितं जुटितमथोद्धावितं वेगशालि सद्धुकत्वान्त्रभित भ्रमणशीलमत एव रिव-करसंवन्धात्सपुरत्काञ्चनशिलावेष्टं यत्र । यतस्तुटित्वा काञ्चनशिला अपि निपतन्तीत्वर्थः । एवं कुसुमानां सुगन्धिरजोजालं यत्र । सुगन्धिरज आलं रजोयुक्तमित्वर्थों वा । मतुवर्थे आलच्यत्वयः । पर्वतृक्षोभे रजांस्यपि पतन्तीति भावः ॥

क्रियानानारूपतामाह-

वडू इ पवअकलअलो वलइ वलन्तवलआमुहो सिललिणिही । पवणिराइअक्क्खा पडन्ति उद्घट्टिओज्झरा धरणिहरा ॥ ३६॥ [वर्धते प्रवगकलकलो वलति वलमानवडवामुखः सिललिनिधिः।

पवननिरायतवृक्षाः पतन्त्यूर्ध्वस्थितनिर्द्धरा धरणीधराः ॥]

पवनेन किपवेगजेन निरायता दीर्घीकृता दृक्षा येषु ते धरिणधराः समुद्रे पतन्ति । कीह्याः । उर्ध्वस्थिताः कंदरोत्थितपवनस्यादुच्छिता निर्झरा येषु ते । पर्वता अधो गच्छिन्त निर्झरा उर्ध्वमित्यर्थः । एवं सित प्रवगानां कलकलः पर्वतक्षेपकालीनः कोलाइलो वर्धते । तथा सित वलमानां वक्षीभूतो वहवाप्तिर्यत्र ताहक्सिललिनिधिर्वलित । जलोच्छलनाहिद्या दिशि गच्छतीत्यर्थः ॥

गिरिनदीमत्सानाह—

दूराइद्धणिअत्ता मोडिअमिलअहरिअन्दणमइज्जन्ता । उअहिं रहसुक्खित्ता आसाएन्ति विरसं महाणइमच्छा ॥ ३७॥ [दूराविद्धिनवृत्ता मोटितमृदितहरिचन्दनमुद्यमानाः। उदिधं रभसोक्षिप्ता आस्वादयन्ति विरसं महानदीमतस्याः॥

पर्वतेन सहागतानां महानदीनां मत्सा उद्धिजलं यतो विरसं लवणाकरत्वात्, अत आ ईपत्स्वाद्यन्ति । कीहशाः । वेगेनाविद्धाः प्रेरिताः पर्वतपतनेन समुद्रगर्भ गमिता अध्यापरिचितं जलमिति निवृत्तास्तटमागताः । अथ तत्र प्रथमं जलसंघटान्मोटितेन ततस्तरङ्गा-भिहत्या मृदितेन पर्वतीयहरिचन्दनेन रक्तचन्दनेन मुद्यमानाः प्राक्परिचितचन्दनरससंपर्केण स्वीयजलबुद्ध्या जातहर्षा अत एव रभसेनोत्कण्ठया उत्क्षिप्ता उत्प्रुत्योत्प्रुत्य परितो गताः । तथा च तत्र पुनश्चन्दनादिरसानुपलम्भाजलान्तराशङ्कया निर्णेतुं वैरस्येन रसनाम्रेणैव जलं स्वाद्यन्तीत्यर्थः ॥

महागिरिपतनमाह—
आसीविसमणिअम्बा पहृत्थन्ति विह्डन्तविसमणिअम्बा ।
दुमणिवहोवरि हरिआ दरीसु सेला रविष्पहावरिहरिआ ॥ ३८॥

[आशीविषमण्याताम्राः पर्यस्यन्ति विघटमानविषमनितम्बा । द्वमनिवहोपरि हरिता दरीषु शैला रविप्रभापरिहृताः ॥]

शैलाः पर्यस्यन्ति समुद्दे निपत्य विशीर्यन्ति । किंभ्ताः । आशीविषाणां मणिभिराताघाः। तेषामप्यागमनात् । पुनर्विघटमानाः संघद्वाश्रुटन्तो विषमा विकटा नितम्बा येषां ते । पुनर्द्वमनिवहानामुपरि हरिताः । रविष्ठचीनामप्यगम्यतया नित्यं छाया संबन्धात् । पुनर्दरीषु रविप्रमाभिः परिहृताः । अतिगभीरत्वात् । अत्र विशेषणचतुष्टयेन विषमत्वपृथुत्वतुङ्गत्व-विकटोदरत्वानि गिरीणामुक्तानि ॥

शेषस्य क्षाभमाह--

घरिअं वेओवत्तं गिरिवाउच्छित्तपाणिअस्मि समुद्दे । विक्रिकण भुअअवङ्णा कह वि तुलग्गविसमाअअं महिवेदम्॥३९॥

[भृतं वेगापवृत्तं गिरिघातोत्क्षिप्तपानीये समुद्रे । विल्ला भुजगपतिना कथमपि तुलाग्रविषमागतं महीवेष्टम् ॥]

मुजगपितना शेषेण विल्वा तिर्यग्मत्वा तुलाग्नेण काकतालीयसंवादेनाकस्माद्विष-मागतं तिर्यग्मतं महीवेष्टं कथमपि धृतम् । कीदक् । गिरिघातेनोत्क्षितं पानीयं यस्मात्तवा-मृते समुद्रे सित वेगेन हठादपवृत्तमपवितितुमारच्धम् । आदिकर्मणि क्तः । तथा च जला-नामुच्छलने यन्त्रणाभावाल्लघुत्वेन धरण्यास्तिर्यगुन्नतौ तद्धारणाय शेषोऽपि तिर्यगमौलिरा-सीदिति भावः । निजभारस्य रक्षा कष्टेनापि कर्तव्येति ध्वनिः ॥

बहूनां वैक्रव्यमाह—

वज्जभअं धरणिहरा आइवराहखुरपेछणाइँ वसुमई । समअं विअ पम्हट्टं संभरिओ महणसंभमं च समुद्दो ॥ ४०॥

[वज्रभयं धरणिधरा आदिवराहखुरप्रेरणानि वसुमती। समक्रमेव प्रस्मृतं संस्मृतवान्मथनसंभ्रमं च समुद्रः॥]

धरणिधरा वज्रमयं स्मृतवन्तः । पूर्वं वज्रमयेन पठायने समुद्रप्रवेशे वा परस्परसंघद्य-वस्योद्वोधात् । यद्वा समुद्रस्था एव धरणिधरा वज्राभिघातसजातीयागन्तुकपर्वताभिघाता-दित्यर्थः । आदिवराहखुरैः प्रेरणानि वसुमती स्मृतवती । कपीनां चरणसंक्रमेण तत्सजाती-यदुःखोदयात् । एवं मथनात्संत्रममुद्धेगं त्रासं वा समुद्रः स्मृतवान् । तत्समानविमर्दोद-यात् । समक्रमेकदैवेत्यर्थः । प्रस्मृतं विस्मृतम् । अत्र प्रस्मृतं स्मृतवानित्युभयत्र यथायोग्यं विभक्तिलिङ्गविपरिणामेनान्वयः कर्तव्यः । सममेव विस्मृतं सममेव स्मृतवन्त इत्यर्थो वा । 'सदशादृष्टिचन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इति भावः ॥ अन्यापराधेन समुद्रस्य विपत्तिमाह—

मलअचन्दणलआहरे संभरमाणओ

णिअअमहणदुक्खं मिन संभरमाणओ |

रसङ् सेलिसिहराहिहओ सरिआनई

दहमुहस्स दोसेण समोसरिआनई || ४१ ||

[मलयचन्दनलतागृहान्संनिम्नाणो

निजकमथनदुःखमिन संस्मरन् |

रसित शैलिशिखराभिहतः सरित्पति
देशमुखस्य दोषेण समनस्तुतापत् ||]

शैलशिखरेण पतताभिहतः सरित्पतिः समुद्रो रसित अभिघातवशेन शब्दायते । अत्रोत्रोक्षते—िनजकं मथनदुःखं संस्मरत्रनुभवित्रव । अन्योऽपि वेदनया रोदितीत्ययमिष शब्दब्याजेन रोदितीत्यर्थः । कीदक् । मलयपर्वतस्थचन्दनलताग्रहाणि संविभ्राणो धारयन् ।
तत्संबन्धात्पयःसेकादिना पुष्णिक्षिति वा । डुभ्रृञः पोषणमप्यर्थ इत्यर्थ इत्याशयात् । यद्वा
पोषणार्थकभरधातोरेवायं संभरमाण इति प्रयोगः । 'तदुक्तम्—'भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम्' इति । पुनः कीदक् । दशमुखस्य दोषेण सीतापहरणक्ष्पेण समवस्त्रता समुपागता आपद्विपत्तियस्य तथा । तदुक्तम्—'खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलित
साधुषु' इति । तथा च दुष्टसमाजः सर्वथा त्याज्य इति ध्वनिः ॥

गिरिनदीशीकरानाह-

जलवट्टत्थमिएसु अ उद्धाइ गिरीसु मिलअविद्दुमअम्बो । आवितअचुण्णिएसुं धुअधाउरओ व्य सीहररउग्घाओ ॥ ४२ ॥ [जलपृष्ठास्तमितेषु चोद्धावित गिरिषु मृदितिविद्दुमाताम्रः।

आपतितचूर्णितेषु धुतधातुरज इव शीकररजउद्घातः ॥]

जलपृष्ठ एव जलावर्ते वास्तमितेषु ममेषु गिरिषु प्रथमं समुद्रे आपतितेषु पश्चात्पर-स्पराभिघाताच् णितेषु धृतं धातुरज इव शीकर एव रजस्तदुद्धात उद्धावत्यूर्ध्व गच्छित । गिरीणां चूणितत्वाद्यथा धातुरज उद्गच्छित तथा तदिभघातात्तत्रत्यनदीशीकरोऽपीति सहो-पमा । उद्धातः कीदक् । मृदितेनाभिघातादेव चूणितेन विद्रुमेणाताम्रः । तत्कणानामत्राग-मनादत एव लौहित्येन साम्यम् ।।

पुनः समुद्रक्षोभमाह—

सेलसिहरसंखोहिअकहोलन्तअं गलिअधाउरसराइअकहोलन्तअम् । रसइ उअहिसिललं धरेसु वलमाणअं भगगचन्दणरसोसिहिणिव्वलमाणअम् ॥ ४३॥ [शैलशिखरसंक्षोभितकल्लोलान्तं गलितधातुरसराजितलोलकान्तम्। रसत्युदिधसिल्लं धरेषु वलमानं भग्नचन्दनरसोषिधनिर्वलमानकम्॥]

धरेषु पर्वतेषु वलमानं कंदरादिकोटरेषु प्रवेशाद्वकीभवदुद्धिसिललं रसित शब्दायते । तुच्छपूरणात् । कीदक् । शैलशिखरेण संक्षोभिता अभिहत्योत्थापिताः कल्लोला यत्र तादशो- इन्तः प्रान्तो यस्य तादक् । कल्लोलस्य प्रान्ते प्रादुर्भावात् । यद्वा शैलशिखरसंक्षोभितः सन्कल्लोलायमानकल्लोलस्पप्ति कर्मधारयः । यद्वा शैलशिखरसंक्षोभितकल्लोलं ततं विस्तीणिमित्यर्थः । एवं गलितेन जलसंपक्षादित्यर्थात् धातुरसेन राजितः शोभितः शोणी- कृतो वा लोलस्तरङ्गाच्चलः कः सूर्यो यत्र । प्रतिविम्वेन संक्षान्तत्वात् । एतादशोइन्तः स्वरूपं यस्य तथा । पुनर्भग्नं खण्डखण्डीभूतं यचन्दनरसौषधिर्मनःशिलादि तथोगेन नि- वंलमानं जलान्तरात्पृथरभूतम् । चन्दनरसरूपोपधिरित्यर्थो वा । चन्दनादिसंवन्धेन लन्वलमानं जलान्तरात्पृथरभूतम् । चन्दनरसरूपोपधिरित्यर्थो वा । चन्दनादिसंवन्धेन लन्वस्वप्राप्तित्तरत्वादिति भावः । अन्तः प्रान्तेइन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे'। 'को ब्रह्माम्यनिलार्केषु समरे सर्वनाम्नि च । पानीये च मयूरे च मुखर्शार्षसुलेषु कम् ॥'

गिरिद्धमानाह—

गिरिणिव्वलिअपडन्ता उद्धअजलमूलमिलिअपत्तलविडवा । लहुअत्तणुप्पवन्ता गअणमणाअड्डिआ वि लग्गन्ति दुमा ॥ ४४ ॥

[गिरिनिर्वालितपतन्त उद्धतजलमूलिमिलितपञ्चलिवटपाः । लघुत्वोत्स्रवमाना गगनमनाकृष्टा अपि लगन्ति हुमाः ॥]

अनाकृष्टा अपि द्रुमा गगनं विलगन्ति । तथा चाकर्षणसाध्यविलम्बश्न्यत्वेन हठा-दित्यर्थः । कीदशाः । गिरेनिर्विलिताः पृथग्भ्ताः सन्तः पतन्तः । समुद्र इत्यर्थात् । एवमु-द्रृतं वृक्षाभिघातादेवोच्छलितं यन्मूलजलं पातालस्थं पूर्वनिपातानियमात् तत्र मिलिता-संगताः पत्रलाः पत्रयुक्ता विटपा येषां ते । तत्र तत्र गलितपत्रदर्शनादनुमीयते अत्र द्रुमाः पतिता इति भावः । अतएव लघुत्वेनोत्प्रत्रमाना उपि वीचीविवर्तेन दोलायमानाः । अय-मर्थः—द्रुमास्तावत्पर्वतसंक्षोभेण शिथिलम्लतया त्रुटित्वा समुद्रे पतितास्तत्तत्त्तंसंकार-वशात्पातालपर्यन्तं गतास्ततः पुनरभिघातोच्छलितजलेन सार्थमुपर्यागतास्त्र पुनर्लघुत्वाः त्रप्रवमाना एव तद्वीचिविक्षिप्ता वियति लग्नाः । अन्यदि लघुद्रव्यं जले मन्नमुन्मज्योपिर गच्छतीति ध्वनिः ॥ कपीनामावेशमाह-

पवअवलेहिं राअसंजाअमच्छरेहिं गअणणिराअभिण्णघणभेसिअच्छरेहिं। **फुडधवलग्गदन्तपिडपे**डिआहरेहिं भिज्जइ साअरस्य सलिलं धराहरेहिं ॥ ४५ ॥ [प्रवगवलै रागसंजातमत्सरै-र्गगननिरायतभिन्नघनभीषिताप्सरोभिः । स्फुटधवलाग्रदन्तप्रतिप्रेरिताधरै-भिंदाते सागरस्य सिकलं धराधरै: ॥]

प्रवगवलैः कर्त्वभिर्धराधरैः करणैः सागरस्य सिंठलं भिद्यते । गिरिक्षेपेण द्विधाक्रियत इत्यर्थः । किंभूतैः प्रवगवलैः । रागेण द्वेषेण रावणं प्रति संजातमात्सर्यैः । अथवा रामं प्रत्य-नुरागेण रावणं प्रति जातमात्सर्यैः । मत्सरशब्दोSपि कोधवाची । एवं गगने निरायता ग-मनवेगपवनेन दीर्घीकृताः सन्तो भिन्नाः पृथकृता ये घनास्तरपरिचितपूर्वविकटाकारतया भी-षितास्त्रासिता अप्सरसो यैस्तैः । एवं स्फुटं व्यक्तं धवलाप्रेईन्तैः प्रतिप्रेरितः ऋोधेन दृष्टो-ऽधरो यै: । 'गअपेक्षिआहरेहिं' इति पाठे धराधरैः किंभृतैः । स्फुटधवलाग्राभ्यां दन्ताभ्यां गजेन प्रेरितो भिन्नोऽधरो नितम्बो येषां तैः । प्राकृतत्वाद्गजशब्दस्य परनिपातः । तथा च पातशङ्कया नितम्बे दन्तौ निखाय गजा यत्र स्थिता इत्पर्यः । अत्र पक्षेऽपरमपि विशे-षणद्वयं मात्सर्योद्दीपकत्वेन मेघानां भेदकतया च बहुत्रीहिणा धराधरगतमपि । एतेनो-त्साहाधिक्यमुक्तम् ॥

महेन्द्रगिरिखण्डपतनमाह-पवणभरन्तदरिमुहं पवणसुअक्कन्तविहलिअसिलावेढम् । पडइ सिहरोज्झरुगअमहिन्दधणुगव्भिणं महिन्दक्खण्डम्॥४६॥ [पवनिश्रयमाणदरीमुखं पवनसुताक्रान्तविघटितशिलावेष्टम् ।

पतित शिखरनिर्झरोद्गतमहेन्द्रधनुर्गिमतं महेन्द्रखण्डम् ॥]

महेन्द्रस्य गिरेः खण्डं पतिति समुद्र एव । किंभूतम् । पवनेन श्रियमाणं दरीमुखं य-त्रेति विकटोदरत्वम् । एवं पवनसुतेन हनुमता आक्रान्तं समुद्रलञ्चनसमये चरणाभ्याम-बष्टच्धे यिन्त्रतमत एव शिथिलमूलं सत्तदानीं विघटितं शिलावेष्टं यस्य तत् । मलयमहे-न्द्रयोरेव चरणौ दत्त्वा हनूमानिञ्च लिङ्कतवानित्याशयः । एवं शिखरनिर्झरेपृद्रतं यन्महे-न्द्रधनुस्तद्रभितम् । नानामणिमरीचिसंपर्कात्सूर्यतेजसा जले शक्रधनुरुत्पत्तिः । तथा चे-न्द्रधनुः सत्तया गिरिखण्डस्य श्यामत्वेन मेघोपमा व्यज्यते ॥

समुद्रे गिरीणां स्फुटनमाह—
गअणअलिम सेलसंघट्टवारिआणं
ओत्थरिअं रवेण जलभरिअवारिआणम् ।
वहमाणं लआहराई सअन्दलाई
किं पिछअं ण होइ सिहरं सअं दलाई ॥ ४७॥
[गगनतले शैलसंघट्टवारितानामवस्तृतं रवेण जलभृतवारिदानाम् ।
वहमानं लतागृहाणि सक्तन्दलानि,
किं पिततं न भवति शिखरं शतं दलानि ॥]

समुद्रे पिततं सिच्छ्खरं शतं दलानि किं न भवति, अपि तु भवत्येव । कीहक् । गगन-तले शैलसंघट्टेन वारितानां बहिष्कृतानां जलेन भृतानां पूर्णानां वारिदानां रवेणावस्त्रतं व्याप्तम् । गगनस्था एव मेघाः शिखरैभिन्ना रसन्तीत्यर्थः । अन्योऽपि सूच्यादिवेधे रो-दिति । पुनः कीहक् । कन्दलो नाम वृक्षविशेषस्तत्सिहितानि लतागृहाणि वहमानम् । गगन एव मेघरवसंबन्ध इति यावत्, तिद्वश्रामो न वृत्तस्तावदेव तिद्वशिष्टस्य शतखण्डत्वे पवनवेगप्रकर्ष उक्तः । शतखण्डहेतुत्वेन च समुद्रावर्तस्योत्कर्षः ॥

चमरीणामवस्थामाह-

लिखज्जन्ति समुद्दे गिरिघाउव्यत्तमअरविसमुक्किता । छेअपसरन्तरुहिरा फेणमिलन्ता वि चमरिवालद्धन्ता ॥ ४८ ॥

[लक्ष्यन्ते समुद्रे गिरिघातोद्वृत्तमकरिवषमोत्कृत्ताः । छेदप्रसरद्रुधिराः फेनमिलन्तोऽपि चमरीवालार्धान्ताः ॥]

समुद्रे गिरिघातेनोद्दृत्तैर्दिशितोद्देर्मकरैः संमुखगतत्वेन विषमं उत्कृत्तादिछन्नाश्वमरीणां वालाधीन्ताः पुच्छैकदेशाः फेनेषु मिलन्तोऽपि लक्ष्यन्ते । तक्यन्त इत्यर्थः । कीदशाः । छेदेन छेदनेन च्छेदे छिन्नभागे वा प्रसरन्ति रुधिराणि येभ्यस्ते । तथा च फेनश्वैत्येन वि-विच्य ब्रह्णायोग्यत्वेऽपि रुधिरलौहित्येनानुमीयन्त इति काव्यलिङ्गम् ॥

गिरौ सिद्धमिथुनत्यागमाह—

सिद्धअणो भएण मुश्र लआहराई
सुरअविसेसजाअसेओछआहराई ।
गिरिसरिआमुहाई णासन्ति सासआई
भमइ महोअहिंस्स सिलेलं दिसासआई ॥ ४९ ॥

[सिद्धजनो भयेन मुञ्जति लतागृहाणि सुरतिविशेषजातस्वेदाद्रीधराणि । गिरिसरिन्मुखानि नश्यन्ति शाधतानि भूमति महोदधेः सलिलं दिक्शतानि ॥]

सिद्धज्ञनो भयेन गिरिक्षोभजेन ठतायृहाणि मुखित । पठायत इत्यर्थः । सुरतिविशेषेण वन्धवैचिन्याजातैः स्वेदैरार्द्राण्यधराण्यधः स्थळानि येषां तानि । एतेन गिरीणां दुरवगा- हत्वमुक्तम् । एवं शाश्वतानि सार्वदिकान्यि गिरिनदीमुखानि नश्यन्ति समुद्रजळप्रवेशादे-कीभावात् । यद्वा साश्रयाणि आश्रयो गिरिस्तरसिहतानि । नद्यो गिरिरिप निर्मज्य नश्य-न्तीत्यर्थः । तथा महोदधेः सिठळं दिक्शतानि श्रमिति शैळाभिघातेनावर्ताभृतत्वात् । 'सुरअविसेसजाअहिरसोहआहराइं' इति पाठे सुरतिवशेषेण जातो हपों यत्र तादशान्या- र्द्राणि शीतळान्यधराण्यधःस्थळानि येषामिति बहुवीहिगर्भः कर्मधारयः । 'देशं सोपद्रवं सज्येत्' इति ध्वनिः ॥

आवर्तपतितं गिरिगजमाह-

भम् समुक्खित्तकरं गअवइवारिअपवित्तपक्षरगाहम् । विह्लुत्यिङ्घिअकलहं विअखावत्तमुहमागअं गअजूहम् ॥ ५०॥ [भ्रमाते समुक्षिप्तकरं गजपितवारितप्रवृत्तप्रग्राहम् । विद्वलोत्थापितकलमं विकटावर्तमुखमागतं गजयूथम् ॥]

विकटावर्तस्य मुखं संमुखमागतं तत्र पिततं सद्गजय्यं भ्रमित । आवर्तानुसारेणेत्यर्थः । कीदक् । समुत्क्षिप्त उध्वें नीतः करः शुण्डा येन । अगाधजले शुण्डाया रक्षणीयत्वादिति जा-तिरलंकारः । एवं गजपितना वारितः प्रतिषिद्धः प्रवृत्तः सर्वानिप प्रहर्त्वमुद्यतः प्रम्राहो ज-लिसहो यस्मात् । मद(गन्ध)मुपलभ्यापितः सिंहो यूथपितना पुरोगत्वात्प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । एवं विद्वलः सञ्चत्यापितः कलभो यत्र । ममः कलभः शिश्चरिति संभूय सर्वेक्त्यापित इत्यर्थः । अन्यत्रापि जलममो बालः सर्वेक्त्याप्यत इति ध्वनिः ॥

नदीनां दौ:स्थ्यमाह-

समुहपडन्तविअडगिरिसिहरवेछिआणं वीइपरिक्खलन्तपवणवसवेछिआणम् । दिट्ठिं देइ राहवो कह वि जा णईणं ता विरहेइ णवर हिअअम्मि जाणई णम् ॥ ५१ ॥ [संमुखपतिद्विकटगिरिशिखरप्रेरितानां वीचिपरिस्खल्यवनवशवेछितानाम् ।

दृष्टिं ददाति राघवः कथमपि यावन्नदीनां तावद्विरहयति केवरुं हृद्ये जानकी एनम् ॥]

राघवो यावन्नदीनां कृते नदीभ्यो वा दृष्टिं ददाति तावदेव केवलं जानकी सीता एनं रामं हृदये कथमपि कष्टसृष्ट्या विरह्यति । समुद्रवैकल्येन नदीनां वैकल्यमुपलभ्य स्वा-मिनि दुःखिते तद्वध्वोऽपि दुःखमनुभवन्तीति स्वदुःखेन संभावितसीतादुःखिज्ञासया न-दीर्यावत्पश्यित तावदेव नदीगतमनस्कतया रामस्य हृदयं जानकी त्यजतीत्यर्थः । तदेव परं रामो विरहृदुःखं नानुभवतीति भावः । यहा तावदेव जानकी एनं धीरोदात्तत्वेन हृदये विरह्यित विरहृणं करोति । विरहृदुःखमनुभावयतीति यावत् । अन्यदा सेतृ योगमभमन-स्कतया सीताविस्मरणात्तदानीं समुद्रविप्लवे नदीरूपतह धूविपयीसदर्शनोद्रतकरूणया सीतानस्मरणात् । कीहशीनाय् । संमुखे पततां विकटगिरीणां शिखरेः प्रेरितानां शिखराभिघाता-दान्दोलितानाम् । एवं वीचिषु परिस्खलतो विषयसंचारस्य पवनस्य वशेनायत्या वेश्वितानाम् । वीचीनामृत्तकृतया पवनस्य नतोन्नतगत्या चन्नलीकृतानामित्यर्थः ॥

अथ समुद्रमृलवर्तिरामशरपक्षोद्रममाह-

दरङङ्ग्विद्धमवणा उद्धावन्ति सिहिकज्जिलअसङ्ख्रुडला । पाआललग्गकङ्ग्रिअरामसरोलुग्गपत्तणा जलणिवहा ॥ ५२ ॥

[दरदग्धिवद्भुमवना उद्धावन्ति शिखिकज्जलितशङ्खकुलाः । पाताललग्नकष्टरामशरावरुग्णपत्रणा जलनिवहाः ॥]

जलिवहा उद्घावन्ति । पातालाद्ध्वमागच्छन्तीत्पर्थात् । कीदशाः । दरदग्धानि विद्वम-वनानि येषु रामशरानलात् । एवं शिखिना तेनैव कजलितानि दग्ध्वा श्यामीकृतानि श-श्वकुलानि येषु । एवं पाताललमाः स्थिता अथ कृष्टाः स्वोद्रमेनाकृष्टा रामशराणामवहग्णा भम्ना पत्रणा पुद्धगतपक्षविरचना यैस्ते । तथा च रामशरमात्रगम्यपातालजलस्यापि क्षोभो गिरिमिर्गत्वा कृत इति भावः ॥

अथ पातालदर्शनमाह-

भीअणिसण्णजलअरं पलोट्टणिअअभरभिण्णवक्खमहिहरम् । दीसइ विहिण्णसिललं कुविउद्धाइअभुअंगमं पाआलम् ॥ ५३ ॥

[भीतनिषण्णजलचरं प्रलुठितनिजकभरभिन्नपक्षमहीधरम् । दृश्यते विभिन्नसलिलं कुपितोद्धावितभुजंगमं पातालम् ॥]

विभिन्नं पर्वताभिघातात्पृथग्भतं सिललं यस्मात्तथाभूतं सत्पातालं दृश्यते । व्यवधाय-फस्य जलस्योच्छलनादिति भावः । कीदक् । भीताः सन्तो निषण्णा निःस्यन्दमवस्थिता जलचरा यत्र । एवं प्रलुठिता भूमावेव किचत्किचिन्निपतिता निजकभरेण भिन्नो भन्नः पक्षो येषां तथाभूता महीधरा यत्र । उद्दीय पलायितुमुद्यतानां निजदेहभारेणानभ्यासे चोष्ट्रयनासामर्थ्येन भूमी पिततानां पक्षभङ्गात्प्रलुठनिमित भावः । वस्तुतस्तु प्रलुठिता भूमो किचित्कचित्पतिता निजं यत्कं समुद्रीयं जलं तस्य भरः प्राचुर्ये तेन भिन्नो पक्षों येषां तथाभूता महीधरा यत्र । तथा चोडीय गन्तुमारम्भेऽपि पक्षयोर्जलाईतया तदसंभवे भूमो निपातेन प्रलुठनिमिति मदुत्रीतः पन्थाः । एवं मम क्षोभः केनोत्पादित इति कुपिताः सन्त उद्धावितास्तदेशाय यतस्ततः संचारशीला भुजंगमा यत्र तथाभूतम् ॥

पुनर्गजानां विपत्तिमाह-

खुहिअसमुद्दाहिमुद्दा तंसिट्ठअमहिहरोसरन्तक्खिलआ । करिमअरवद्भलक्खा करिमअरपिडिच्छिआ पडन्ति गइन्दा ॥५४॥

[क्षुभितसमुद्राभिमुखास्तिर्यक्स्थितमहीधरापसरत्स्खलिताः । करिमकरबद्धलक्ष्याः करिमकरप्रतीष्टाः पतन्ति गजेन्द्राः ॥]

गजेन्द्राः पतिन्त । समुद्र इत्यर्थात् । कीदशाः। श्रुभितो गिरिपतनान्दोलितो यः समुद्रस्तद्दिशमुखाः । कोऽयमपूर्वे इति जिज्ञासावशात् । पुनिस्तर्यविस्थतात्क्षेपणाय पार्श्वायितान्मद्दीधरादपसरन्तः सन्तः स्खिलिताः । अवधानाभावेन स्थानच्युतौ देहगौरवाद्रष्टा
इत्यर्थः । तदवस्थायामि मदगन्धोपलम्भेन युयुत्सया करिमकरेषु बद्धलक्ष्या दत्तदृष्टयः । तदानीमेव तैरेत करिमकरैः प्रतीष्टा युद्धाय स्वीकृता इति संप्रदायः । मम तु व्याख्या—
गजेन्द्राः पतिन्ति श्रियन्ते । कीदशाः । कोऽयं किमाकारः कथमिरमपतित्वा जीवितव्यमिति
श्रुभिताः सन्तः समुद्राभिमुखाः समुद्रमवलोकयन्तः । अथ तद्दर्शनकाले तत्रेव दृष्टेषु करिमकरेषु बद्धं लक्ष्यं यैः । प्रहर्तुमित्यर्थात् । योद्धं कृताध्यवसाया इत्यर्थः । अथ युयुत्सया समुद्रे
देहपातनाय तिर्यविस्थताः सन्तो महीधरादपसरन्त एव स्खलितास्यक्तकायतया समुद्रे
पतिताः । अथ तैरेव करिमकरैः प्रतिपक्षतया प्रतीष्टाः । पुरः समागत्य दत्तप्रहारा इत्यर्थः । तथा च समुद्रपातशङ्कासमुत्यप्राणसंशयेऽपि युयुत्सया शरीरानपेक्षपतनकर्मणा च
मदतेजःप्रकर्ष उक्तः । परभूमौ सहसा कर्म न कर्तव्यमिति ध्विनः । 'मइन्दा' इति पाठे
मृगेन्द्रा इत्यर्थः ॥

उच्छलितजलप्रकर्षमाह—

ण वि तह पवआविद्धा विअडणिअम्बगरुआ रसाअलमूलम् । जह उच्छलिउद्धाइअसलिलभरोवाहिआ अइन्ति महिहरा ॥५५॥

[नापि तथा प्रवगाविद्धा विकटनितम्बगुरूका रसातलमूलम् । यथा उच्छलितोद्धाविअसलिलभरापवाहिता आयान्ति महीधराः []]

प्रवगैराविद्धाः प्रक्षिप्ता अपि विकटनितम्बगुरुका अपि महीघरास्तथा तेन प्रकारेण र-सातलमूलं नायान्ति न गच्छन्ति यथा स्वाभिघातेनोच्छलितैरथोर्ध्व धावितैर्गगनगाहिभिः सिललभरैरपवाहिताः परावृत्त्य नियन्त्रणाभिरधः प्रेरिता गच्छन्ति । तथा च् प्रेरकाणाम- तिबलवत्तं प्रेर्याणां चातिगुरुत्वमित्युभयथापि हठादेव पातालगमनौचिती । तद्पेक्षया-प्युच्छिलतजलाभिघातेन यत्सुतरां पतनं तेन तत्पर्वते खण्डजलावयविनस्तस्याभिघातप्रकः-र्षस्तेन स्त्रोच्छलनहेतुतत्पर्वतस्य पुनरन्तरालन्ध्या चोभयथापि गुरुप्रकर्षस्तेन महत्त्वप्रकर्षः गुरोरप्यतिद्रमूर्ध्वगमनिमत्युच्छलनवेगप्रकर्षस्तेन समुद्रतत्पर्वताभिघातप्रकर्षस्तेन क्षेपप्रकर्ष-स्तेन कपीनां बलप्रकर्षोऽनुमीयत इत्यनुमानपरम्परा । एवं च तत्पर्वतस्य द्वतीयकारणो-पिनपातेन पातालप्रास्या स्वोत्यापितखण्डजलेनान्तरासंबन्धेन च समुद्रस्य गाम्भीर्य-मुक्तम् । यद्वा प्रत्रगैः आ अत्यर्थेन विद्धाः क्षिप्ता नितम्बगुरवोऽपि महीधरास्तथा पातालं न गच्छन्ति यथा तदभिघातोच्छिलतेरेव सिललैरपवाहिता अन्य एव गच्छन्ति । बलं विनैव क्षिप्ता लघव इत्यर्थात् । तथा च बलक्षिप्तानां गुरूणां पुरोगामिनामप्यपेक्षया अप-यत्नक्षिप्ता लघवः पश्चाद्वामिनोऽप्यत्रे पातालं गता इति प्रेरकजलस्य प्रकर्षस्तेन तद-भिद्दन्तुस्तरपर्वतस्य तेन कपीनां बलस्य चेत्युन्नयामः ॥

तरङ्गाणामुत्थापनमाइ—

जत्यिङ्किअदुमणिवहा गिरिघाउव्यत्तमुच्छिअमहामच्छा । वेलासेलक्खलिआ उद्धं भिज्जन्ति उअहिजलकहोला ॥ ५६ ॥

[उत्तिम्भितदुमनिवहा गिरिघातोद्वृत्तमूर्छितमहामस्याः । वेळाशैलस्खलिता ऊर्ध्व भिचन्ते उद्धिजलकछोलाः ॥]

उद्धिजलानां कल्लोलाः प्रथमं प्रक्षिप्ता गिरिघातेनोहृत्ता दिशतोदरा अथ च मूर्छिता महामत्स्या येषु तथाभूताः । अथ तदिभघातेनोच्छलनाद्देलाशैलेषु मलयसुवेलादिषु स्खिलाः प्रतिरुद्धगतयस्तदन्त्तिम्भताः स्वाभिघातेनोत्खा(ता)योत्यापिता वेलाशैलाना-मेव द्वमिनवहा यैरेवंभूताः सन्त उर्ध्वमाकाशं व्याप्य भिद्यन्ते शतखण्डा भवन्तीत्युच्छ-लनप्रकर्षेणाभिघातप्रकर्ष उक्तः । अभिघातोच्छलितमन्यदिष जलं कुत्रचित्स्खिलितम्ध्वं-मुित्तप्रतिति ध्वनिः ॥

सुरमिथुनापयानमाह—

अद्धत्थिमिअविसण्ठुलगअजूहारूढिसिहरविहलस्स णहम् । जीअं व झित्त णज्जइ गिरिस्स कुहराहि उग्गअं सुरमिहुणम् ॥५०॥

[अर्घास्तिमितिवसंष्ठुलगजयूथारूढिशिखरिवेह्मलस्य नभः । जीव इव झीटिति ज्ञायते गिरेः कुहरादुद्गतं सुरिमथुनम् ॥]

सुरमिथुनं गिरे: कुहरात्कंदरातो झटिति नभ उद्गतं ज्ञायते जीव इव । गिरौ निम-ज्जति निमज्जनशङ्कया नभोगामि सुरमिथुनं न भवति किंतु पयसि मज्जतो गिरेर्जीवः प्राणा एव जीवात्मा वा । तदुद्गमनमेव वृत्तमित्युत्प्रेक्षा । गिरेः कीदशस्य । अर्थास्तमितं गिरौ मज्जत्यर्थमप्रमत एव विसंष्टुलं यद्गजयृथं तेनात्मरक्षानिमित्तमारूढेन शिखरेण हेतुना विद्धलस्य । एकत्र मञ्जनमपरत्र गजाक्रमणिमत्युभयमि प्राणोत्क्रमणहेतुत्वेन संभावित-मिति भावः । केचित्तु तथाभूतेन शिखरेण हेतुना विद्धलस्यार्थात्समुद्रस्य जीवो जलिमव गिरेः सुरमिथुनमुद्रतम् । यथा तज्जलं नभ उद्गतं तथेदमपीति सहोपमा । अपूर्ववस्तु-विगमा जीवविगमतुल्य इति ध्वनिः॥

कपीनां प्रौढिमाह---

धरिआ भुएहि सेला सेलेहि दुमा दुमेहि घणसंघाआ। ण वि णज्जइ किं पवआ सेउं बन्धन्तिओ मिणेन्ति णहअलम्॥५८॥

[धृता सुजै: शैला: शैलैर्द्रुमा द्रुमैर्घनसंघाता: ।

नापि ज्ञायते किं प्रविगाः सेतुं बभ्नन्ति उत मिन्बन्ति नभस्तलम् ॥] वानराणां भुजैः शैलास्तैरिप द्वमास्तैरिप मेघसंघाता धृताः । अतो न ज्ञायते किं प्रविगा अनेन प्रकारेण सेतुं बभ्रन्ति उत पक्षान्तरे नभस्तलं मिन्बन्ति मापयन्ति । गगन-गाहिनः सेतोर्गगनमापनस्यापि सामश्रीयमिति भावः । तह्नयमपि दुष्करं प्रविगसाध्यमेवे-यात्त्रयः । नि विज्ञायते इति वा ॥

पुनः समुद्रक्षोभमाह-

रहसविसिज्जिएक्समेका वलन्तधुअपिडअमिणिसिला साअरिम्मि णिवर्डन्ति धरणिहाआ मिलअमहाभुअंगभगगप्प्तणोअरोसिरिअसंपुडं रसाअलं दुम्मेन्ति धरणिहाआ।

णासइ जं जलं साअरस्स चुण्णिअमणोसिलाअखपखन्तसेलसंदाकणं फलन्तं दरिअणिसाअरेन्दहीरन्तजाणईवाहणिव्भरपुलोइअस्स किर दाकणं फलं तम् ॥ ५९ ॥

[रभसविस्षृष्टैकैके वलद्धुतपितनमणिशिलाः सागरे निपतन्ति धरनिघाता मृदितमहाभुजंगभग्नकणोदरापसृतसंपुटं रसातलं दुन्वन्ति धरणिघाताः । नश्यति यज्जलं सागरस्य चूणितमनःशिलातटपतच्छैलस्यन्दारुणं कल-दुप्तनिशाचरेन्द्रद्वियमाणजानकीवाष्पनिर्भरप्रलोकितस्य किलदारुणं फलंतत्॥]

धराणां पर्वतानां निघाताः सम्हाः सागरे निपतन्ति । कीदशाः । रभसेनोत्कण्यां वेगेन वा विख्ष्टाः क्षिप्ता एकैके पर्वता एव यत्र ते । यद्वा एकैके स्वरूपा इत्यर्थः । एवं वलन्त्यो वक्रीभवन्त्यो धृताः कम्पिता पितता मणिरूपाः शिला येभ्यस्ते । गिरिपतने त-रक्षोभान्मणिशिला अपि भ्रमित्वा पतन्तीत्यर्थः । तदुत्तरं धरणीघाता भूमेरभिघाता रसा-तलं पातालं दुन्वन्ति व्याकुलयन्ति । पर्वतपतनेन समुद्रजलक्षोभकृततटाभिघाताया ध-रण्या आन्दोलने तत्संलग्नत्वेन पातालमप्यान्दोलयतीत्यर्थः । धरण्या दलने पातालमिप दलतीत्यर्थो वा । रसातलं कीदशम । मृदितस्य धरण्या यन्त्रितस्य महाभुजंगस्य शेषाहे-

भेमा अवःता याः फणास्तासामुद्राभ्यन्तराद्षपद्धतास्यक्ताः संपुटा ओष्ठद्वयिमञ्जणा यत्र तत् । श्वभितमूमिभारेण शेषादेः फणाभङ्गे ओष्ठद्वयविभागेन संपुटत्यागे भवतीत्यर्थः । अय चूर्णितं मनःशिला धातुविशेषस्तत्तटं यत्र तथाभूतस्य पततः शैलस्य स्पन्देन मनः-शिलारागमिश्रितजलक्षरणेनाषणं सागरस्य जलं यत्रश्यति उच्छलितं सत्क्षीयते तत्किल हत्तेन बलवता निशाचराणामिन्द्रेण हियमाणाया जानक्या बाष्परश्रुभिर्निर्भरं पूणे यत्प-लोकितमवलोकनं तस्य फलं निष्पद्यमानं जायमानपरिपाकम् । 'फलं निष्पत्ती' धातुः । एताहशं दाष्णं दुःसहं फलम् । रावणेन हियमाणां सवाष्पमवलोकयन्तीमिष सीतां स-मुद्रो न त्याजितवांस्तज्जातपातकस्य फलमिदमित्यर्थः । दीनरक्षामकृत्वा दुःखं लभ्यत इति ध्वनिः ॥

इंसानां क्षोभमाइ---

सेलसिलाइआ समुद्दोअरे मणीणं चुण्णिज्जनित वित्थरा रअणगामणीणम् । भरइ णहङ्गणं अणिन्विण्णमेहलाणं इंसडलावलीण वणराइमेहलाणम् ॥ ६०॥ [शैलशिलाहताः समुद्रोदरे मणीनां चूर्ण्यन्ते विस्तारा रस्नप्रामणीनाम् । भियते नभोङ्गणमनिर्विण्णमेघलानं इंसकुलावलीनां वनराजिमेखलानाम् ॥

मणीनां विस्तारश्रूण्येन्ते कणशः क्रियन्ते । पर्वतेरेवेत्यर्थात् । अत्र हेतुमाह—कीहशाः। समुद्रोद्दे शैलशिलाभिराहता अभिहताः । मणीनां किंभृतानाम् । रत्वप्रामणीनां रत्नश्रे-ष्ठानाम् । एवं हंसकुलावलीनामिति 'नािं निर्देश्यति काष्टानां' इतिवत्करणे पष्टी । तथा च हंसकुलावलीमिर्नभोङ्गणं श्रियते पूर्यते । कीहक् । अनिविंण्णमसंपत्रं मेघानां लानमादानं यस् । गिरीणां मिथः संघट्टन मेघानामपगमात् । 'ला आदाने' धातुः । कीहशानाम् । वनराज्याः पर्वतीयवनमालाया वनं जलं तद्राज्या वा मेखला कात्री तद्र्पाणाम् । पर्वत-क्षोभण तत्सरोवरहंसानामपीतस्ततो नभित प्रसरणित्यर्थः । पर्वतपतनकदि्यताः समुद्रहंसा एव गगनं गता इति वा । यद्वा नभोङ्गणं कर्त्व, हंसकुलावलीनां स्मरति । मेघसंबन्धा-भावेन हंसप्रसरणयोग्यत्वादिति भावः । कर्मणि षष्टी । 'स्मरति वनगुल्मस्य कोिकलः' इतिवत् ॥

पुनः समुद्रक्षोभमेवाह-

रसइ रसाअलं दलइ मेइणी णिसुन्भन्ति जलअणिवहा परीइ ग-अणङ्गणे कविअणो ओसुन्भन्ति महिहरा महिहराहिहओ साअरो वि सुइरं थलस्मि घोलइ अमुक्कविअणो ।

कुसुमपसाहणं मिव समुद्धपञ्चनं साअरम्मि पर्डिआण विख्वलग्गं दुमावलीणं जाअं भिण्णसिष्पिउडमज्झणिग्गअत्थोर्धवलमोत्ताविह्नसणं विदुमावलीणम् ॥ ६१॥

[रसित रसातळं दळित मेदिनी निपायन्ते जळदिनवहाः पर्येति गगनाङ्गने किपजनोऽवपायन्ते महीधरा महीधराभिहतः सागरोऽपि सुचिरं स्थळं घूर्णतेऽमुक्तवेदनः।

कुसुमप्रसाधनमिव समुग्धपछ्यं सागरे पतितानां विटपल्झं द्रुमावलीनां जातं भिन्नशुक्तिपुटमध्यनिर्गतस्थूलधवलमुक्ताविभूषणं विद्रुमावलीनम् ॥]

रसातलं पातालं रसित शब्दायते । पर्वताभिघातात् । मिदिनी दलित खण्डिता भविति । तत एव जलदिनवहा निपात्यन्ते । स्वपतनेन गिरिभिरित्यर्थात् । एवं गगनाङ्गणे
किपजनः किपलोकः पर्येति । वानरान्तरिक्षप्तपर्वतानामुपिर पातशङ्कया बहिर्यातीत्यर्थः ।
महीधरा अवपात्यन्ते । सागरे किपिभिरित्यर्थात् । महीधरेणाभिहतः सागरोऽिप सुचिरं
व्याप्य स्थले घूर्णते । उच्छलनात् । कीदक् । अमुक्ता वेदना येन । पर्वतपातजन्यवेदनावानित्यर्थः । एवं पर्वताभिघातेन भित्रस्य द्विधाभूतस्य शक्तिपुटस्य मध्यानिर्गतं बहिर्भूतं
स्थलं धवलं मुक्तारूपं विभूषणं कर्त्व विद्वमेषु प्रवालेष्ववलीनं संबद्धं सत्सागरे पतितानां
हुमावलीनां विटपे लग्नं मुग्धपह्नवसिहतं कुसुमप्रसाधनं कुसुमरूपालंकरणिव जातम् ।
शुक्तेरुच्छलितानि मुक्ताफलानि विदुमेषु लग्नानि तेन समुद्रपतितपर्वतीयग्रक्षाणां मुक्ताफलानि श्रभ्रतया कुसुमत्वेन विदुमवनानि शोणतया नवदलत्वेनोत्प्रेक्षितानि । महदाश्रयेण
विपत्ताविप शोभालाभ इति ध्वनिः ॥

गिरीणां वनमाह---

अत्थिमआण महिहराण समच्छरेहिं परिमिलिआइ वणगएहि समच्छरेहिं । साहइ कुसुमरेणुमइओ धओ व्वणाई अविरअणिम्महन्तमहुगन्धओव्वणाई ॥ ६२ ॥ [अस्तिमितानां महीधराणां समत्सरैः परिमृदितानि वनगजैः सममप्सरोभिः। शास्ति कुसुमरेणुमयो ध्वजो वनानि अविरतिनर्यन्मधुगन्धयौवनानि ॥]

अप्सरोभिः सहास्तिमितानां समुद्रे ममानां महीधराणां वनानि कुसुमानां रेणवः परा-गास्तन्मयो ध्वजो दण्डाकारं चिह्नं शास्ति कथयति वनानामि मम्नत्वाज्जलसंपकोंद्धृतैः कुसुमरेणुभिध्वंजाकारैः परमनुमीयते अत्र वनानीति । कीहशानि । समत्सरैर्जलमज्जनो-द्रतमात्सर्येवनगजैरितस्ततो निर्गमाय संचारेण परिमृदितानि । तथापि निर्गमालाभ इति भावः । पुनः कीहशानि । अविरतः सदातनो निर्यतां मधूनां गन्धो यत्र ताहशं यौवनं तारुण्यं येषां तानि । 'अत्यिमआइं' इति पाठे अस्तिमतानीति वनविशेषणम् ॥

समुद्रस्य गाम्भीर्यमाह—

वहइ पवंगमलोओ पहुष्पइ णहङ्गणं पिंडच्छइ उअही | देइ मही वि महिहरे तह वि हु दूरविअडोअरं पाआलम् ॥६३॥

[बहति प्रवंगमलोकः प्रभवति नभोङ्गणं प्रतीष्टे उद्धिः ।

ददाति महापि महीधरांस्तथापि खलु दूरविकटोदरं पातालम् ॥]

यद्यपि प्रवंगमलोको महीभरान्वहत्यानयतीत्युद्वाहकमहत्त्वम् । नभोक्षणं प्रभवति विस्तीर्णतया तत्प्रसारणयोग्यं भवति । उद्धिः प्रतीष्टे स्वयं गृहीत्वा पातालाय समर्पयति ।

न केवलमेतावत्येव सामग्री किं तु मह्यपि ददाति । तथा च यावन्महीवर्तिनः पर्वतान्यावन्तः प्रवंगमा यावदाकाशेन यावत्समुद्रे प्रवेशयन्ति तथापि खलु पातालं द्रादेव विकटोदरं तुच्छोदरम् । पर्वतानामेकदेशे पर्याप्तिरित्यर्थः । तथा च सेतारसिद्धिरिति भावः । अन्यत्रापि भोज्यादौ भक्ष्यवस्त्यनि कश्चिद्ददाति कश्चिद्धद्वति कश्चिद्धयते कश्चित्रपरिवेषयति
कश्चिद्धक्के भोजनशक्त्या च तस्योदरप्रणं न भवतीति पातालक्ष्पभक्षकस्य महोदरत्वमुक्तम् । दरिद्रोदरप्रणमशक्यमिति ध्वनिः ॥

अथ षड्किः स्कन्धकैरादिकुलकेन समुद्रोपमर्दमुपसंहरति— इअ खोहेन्ति पवंगा धोअविराअगिरिपङ्कणिव्युअमहिसम् ।

दुममिलिअविद्दुमवणं थलसावअमिलिअजलअरं सअरहरम् ॥६४॥

[इति क्षोभयन्ति प्रवङ्गाः स्तोकविशीर्णगिरिपङ्कनिर्वृतमहिषम् । द्वमिलितविद्वमवनं स्थलश्वापदमिलितजलचरं मकरगृहम् ॥]

स्रवंगा इत्येनन प्रकारेण मकरगृहं समुद्रं क्षोभयन्ति व्याकुल्यन्ति। पर्वतप्रक्षेपेणेत्यर्थात् । कीहशम् । स्तोकभीषिद्वशीणीनां आवर्ते पतनान्नितम्बावच्छेदेन अमतामिप गिरीणामुपिर पङ्के निर्वृत्ताः सुखिनो (महा)महिषा यत्र तम् । तथा चावर्ते पतनादधोविशीणतायाम-प्युपिर पङ्के महिषनिर्वृत्या क्षोभोत्पाटनोद्वहनक्षेपणावर्तअमणानामपिरज्ञानादितमहत्त्वं गिरिणामुक्तं सत्वरता वा कपीनाम् । गुरोरिष मज्जनाभावेनावर्तस्यातिवेगवत्वम् । एवं हुमेषु । पर्वतीयेष्वर्थात् । मिलितानि विद्वमवनानि यत्र । 'मिलिअ' इति पाठे द्वमैर्मृदिनतानि वनानि यत्रेत्यर्थः । एवं स्थलक्षापदेषु वन्यसिंहगजादिषु मिलिताः संगता जलचरा

120. 2

जलसिंहादयो यत्र तम् । तथा च विरुद्धानामप्येकत्र स्थित्या समुद्रे पर्वतानविन्छन्नदेशा-भाव उक्तः । क्षोभातिशयश्च जनतूनाम् । विपत्तौ विरुद्धैरपि मिलित्वा स्थातन्यमिति ध्वनिः॥

वणगअगन्धारोसिअजस्भाअन्तपिडउद्धकेसिरिमअरम् ।
समुहपडन्तधराहरभीअवलन्तभुअइन्दजिणआवत्तम् ॥ ६५ ॥
[वनगजगन्धारोपितजृम्भायमाणप्रतिबुद्धकेसिरिमकरम् ।
संमुखपतद्धराधरभीतवलमानभुजगेन्द्रजनितावर्तम् ॥]

षुनः किभ्तम् । वनगजानां गन्धेन । मदस्येत्यर्थात् । आरोषिताः कुद्धा अत एव जृ-स्थायमाणाः सन्तः प्रतिबुद्धाः सुप्तोत्थिताः केसिरिमकरा जलसिंहा यत्र । वनगजमदगन्धेन निद्राभङ्गाज्जृम्भायमाणत्विमत्यर्थः । एवं संमुखे पतद्भयो धराधरेभ्यो भीता अत एव व-लन्त उपरिपतनमाशङ्कय सांमुख्यत्यागाय वक्रीभवन्तो ये भुजगेन्द्रास्तैर्जनित आवर्तो यत्र तम् । आवर्तहेतुवलनशालित्वेन सर्पाणामतिमहत्त्वमुक्तम् । अनागतप्रतिविधानं कर्त-व्यमिति ध्वनिः ॥

अत्थाअन्तवणत्थिलिपरिणामोलुग्गपण्डुवत्तत्थइअम् । मअणदुमभङ्गणिग्गअकसाअरसमइअविहलघोलिरमच्छम् ॥६६॥ [अस्तायमानवनस्थलीपरिणामावरुग्णपाण्डुपत्रस्थगितम् ।

मदनद्रुमभङ्गनिर्गतकषायरसमत्तविद्वलघूर्णमानमत्स्यम् ॥]

एवमस्तायमानायाः पर्वते मज्जित मज्जन्ता वनस्थल्याः परिणामेन पाकेनावहरणेः शुप्केरत एव पाण्डुभिः पृष्ठेः स्थिगितं व्याप्तम् । वृक्षाणां मम्रत्वेऽपि शुष्कबुन्ततया कोमलस्वेन बुटित्वा पृष्ठाणि जलोपर्यवस्थितानीति भावः । एवं मदनद्वमाणां भङ्गेन शाखादलनेन निर्गतो यः कृषायरसस्तेन मत्ता अत एव विद्वलाः सन्तो पूर्णमानाः स्वास्थ्यामावेन
परितो गच्छन्तो मत्स्या यत्र । मत्स्यान्यति मदनद्वमस्य विष्तुल्यत्वादिति भावः ॥

धरणिहरभारवेिह्अपछवदलमुद्धवेिछअलआजालम् । विस्तवण्णवाभवाहअपव्वाअन्तविसवण्णवाभवकुसुमम् ॥ ६७॥ [धरणिधरभारप्रेरितपछवदलमुग्धवेिछतलताजालम् । विषवन्त्रवातपाहतप्रवायद्विसवर्णपादपकुसुमम् ॥]

एवं धरणीधराणां भारेण प्रेरितानि सन्ति पह्नवानां दलेन दलनेन मुग्धानि ह्रस्वानि अत एव वेह्नितानि चवलानि लतानां जालानि यत्र । गिरिगौरवक्नतप्रेरणया पह्नवभङ्गक्तत-लाधवेन च लतानां वेह्ननमित्यर्थः । एवं विषवन्तः सपीस्त एवं नवातपास्तापहेतुत्वात्तैराह-तानि स्पृष्टानि अत एव प्रवायन्ति शुष्यन्ति । 'ओवे शोषणे' धातुः । बिसवर्णानि मृणा-लबद्भवलानि पादपानां कुसुमानि यत्र । प्रवेतहक्षाणां समुद्र एव पतनादिति भावः । त- दानीं सर्पाणां क्षोभादितस्ततः संचरतां निःश्वासेन पुष्पमालिन्यमिति भावः । दुष्टसांनि-ध्यमपकारहेतुरिति ध्वनिः ॥

ञावत्तभिमरमहिहरसिहरोज्झरसीहरन्धआरिअगअणम् ।
पिडओसहिगन्धाहअपाआलसमुच्छलन्तविहलविसहरम् ॥ ६८॥
[आवर्तभ्रमणशीलमहीधरशिखरिनर्झरशीकरान्धकारितगगनम् ।
पिततौषधिगन्धाहतपातालसमुच्छलद्विह्वलविषधरम् ॥]

एवमावर्तेषु भ्रमतां महीधराणां शिखरेषु ये निर्झरास्तेषामुच्छलनादुपरि चक्रवद्रमतां शिकरेरन्थकारितं गगनं यत्र । गिरीणां गुरुत्वेऽप्यावर्तस्योत्कटतया तलं गन्तुमलभमा-नानां शिखरपरिश्रमित्रक्षरशीकराष्ट्रतत्वात्सूर्यस्येति भावः । तथा च सूर्याच्छादकत्वेन तमसः प्रकर्षस्तेन शीकराणां तेन निर्झरस्य तेन शिखरस्य तेन पर्वतस्य तेन तत्पतनप्रति-वन्धकतयावर्तवेगपरिमाणयोस्तेन च समुद्रस्य प्रकर्षो व्यज्यत इति व्यज्ञनापरम्परा । एवं पिततानां जलमूलगतानामोपधीनां गन्धेनाहता स्पृष्टा अत एव पातालात्समुच्छलन्त उपरि समागच्छन्तो विद्वला विपधरा यत्र तम् । पर्वतीपधीनां गन्धवत्तया संपर्दुःसहगन्धत्वा-दिति भावः । 'देशं सोपद्रवं त्यजेत्' इति ध्वनिः ॥

आवत्तमण्डलोअरवलन्तसेलकङअप्पहामिज्जन्तम् ।
णिन्तरसाअलविसहरवित्थिण्णफणामणिप्पहामिज्जन्तम् ॥ ६०॥
(कुलअम्)

[आवर्तमण्डलोद्रवलमानशैलकटकप्रभ्राम्यमाणम् । निर्यद्रसातलविषधरविस्तीर्णकणामणिप्रभामीयमानम् ॥]

(कुलकम्)

एवं मण्डलाकारस्यावर्तस्योदरे वलमानो भ्रमन्यः शैलस्तस्य कटकेन प्रभ्राम्यमाणम् । आवर्ते चक्रवद्धमतः कटकस्य संस्कारेण समुद्रस्यापि भ्रमणिति कटकमहत्त्वात्पर्वतमहत्त्वं तथाविधपर्वतमज्जनप्रतिबन्धकतया चावर्तस्योत्कर्षात्समुद्रस्योत्कर्ष इति परस्परालंकारः । एवं निर्यन्तः पर्वतौषधिगन्धेन पातालक्षोमेण वा बहिर्भवन्तो ये रसातलसर्पास्तेषां विस्तीणीयाः फणास्तासां मणीनां प्रमाभिर्मीयमानं ज्ञायमानम् । उपरि प्रागुक्तशिकरान्धका-रसत्त्वेऽप्युत्थितपातालसर्पफणामणिप्रमाभिरधस्तादुद्द्योतेन ज्ञायते समुद्रोऽयमिति भावः । यद्वा जलान्तरवर्तितन्मणितेजोविशेषेणोद्गच्छता पातालोत्थितसर्पवानयमित्यनुमीयमानमिन्त्यर्थः ॥ आदिकुलकम् ॥

सेतारेनिष्पत्तिमाह—

अन्वोच्छिण्णविसिज्जिअणिअन्तराआममिलिअपन्वअघिछो । दीसइ णहणिम्माओ णासइ उअहिम्मि णिविडिओ सेउवहो ॥७०॥

1

[अन्यविष्ठित्रविसृष्टिनिरन्तरायामिमिलितपर्वतविदतः । दृश्यते नभोनिर्मितो नश्यत्युद्धी निपतितः सेतुपथः ॥]

अन्यविच्छित्रमिविच्छेदं यथा स्यादेवं विस्तृष्टाः क्षिप्ता अथ निरन्तरेण निःसंधिना आया-भेन दैर्ध्येणोपछिक्षिताः सन्तो मिळिताः परस्परं संबद्धा ये पर्वतास्तैर्घिटितो योजितः सेतु-पथो नमिति निर्मितो दृश्यते । उद्धी पुनर्निपतितः सन्नश्यित मञ्जन्नदृश्यो भवित । पर्वता-नामेकदैव क्षेपापादाकाशे दृत्त इति निश्चीयमानोऽपि सेतुहृद्धी न तिष्ठतीति स्थिर्बुद्धिः कापि न कर्तव्यति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां परिश्रममाह—

तो घेष्पिडं पडता थोअत्थोअं परिस्समेण पर्वगा । अणुराए व्व विराए लङ्काणत्थघडणक्खमे सेडवहे ॥ ७१ ॥ इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्ये सत्तमो आसासओ ।

[ततो प्रहीतुं प्रवृत्ताः स्तोकस्तोकं परिश्रमेण प्रवंगाः । अनुराग इव विशीर्णे लङ्कानर्थघटनक्षमे सेतुपथे ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये सप्तम आश्वासकः ।
ततः पर्वतक्षयानन्तरं प्रवंगाः स्तोकस्तोकमल्पमल्पं परिश्रमेण ग्रहीतुमाक्रमितुं प्रवृत्ताः
प्रारव्धाः । किस्मन्सित । लङ्काया अनर्थस्य दुरन्तस्य घटनक्षमे सेतुपथे अनुराग इव विशीर्णे
नष्टे सित । तदानीं वानराणां यथा यथा सेतुर्विशीर्णस्तथा तथा मनःप्रसादो विशीर्ण इति
सहोपमा । लङ्कानर्थघटनक्षम इत्यनुरागेऽपि योज्यम् । मनःप्रसादस्यापि तद्धटकत्वात् ।
तथा च प्रथमं सेतुनिश्चयात्परिश्रमाभावः पश्चाद्यथा यथा सेतुव्यतिरेकसंशयोदयस्तथा तथा
परिश्रमोत्पत्तिरिति कपीनां वीरत्वमुक्तम् । आरब्धा निष्पत्तिः सर्वथा दुःखहेतुत्यात्परिहर्तव्यति ध्वनिः ॥

सेतोरुयोगदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभृत्सप्तमी शिखा ॥

अष्टम आश्वासकः।

अथ कपीनां निवृत्तव्यापारतामाह— इअ जाहे णिवडन्ता सिहरोज्झरघोअसुरविमाणधअवडा । अत्थाअन्ति समुद्दे वित्थारत्थमिअणहअला वि महिहरा ॥ १॥ [इति यदा निपतन्तः शिखरनिर्झरघौतसुरविमानध्वजपटाः। अस्तायन्ते समुद्दे विस्तारास्तमितनभस्तला अपि महीधराः॥] इत्यनेन प्रकारेण यदा एवंभूता अपि महीधराः समुद्रे निपतन्तः सन्तोऽस्तायन्ते मञ्जन्ति । तदेत्यिप्रमस्कन्धकेनान्वयः । किंभूताः । शिखरस्यनिर्धरेधोताः प्रक्षालिताः सुरविमानानां ध्वजपटा यैरित्युव्यत्वम् । एवं विस्तारेणास्तमितं छन्नं नभस्तलं यैस्ते ॥

ताहे णिसुद्धसेसा वेवन्तुव्वत्तकरअलोसरिअअडा । टविआ वेलामूले खणलिक्खअगारवा कईहि महिहरा॥२॥ (जुग्गअम्)

[तदा निपातितशेषा वेषमानोद्गृत्तकरतलापसृततटाः । स्थापिता वेलामूले क्षणलक्षितगौरवाः कापिभिर्महीधराः ॥]

(युग्मकम्)

तदा किपिभिनिपातितेभ्यः समुद्रे क्षिप्तेभ्यः शेषा अविशया महीधरा वेलामूले तीरभूमी स्यापिताः । वृथा किमिति क्षेप्तच्या इत्याशयः । कीदक्षाः । क्षणं व्याप्य लक्षितं ज्ञातं गौरवं येषां ते । कार्यानिष्पत्योत्साहापगमादवतारणक्षण एव गौरवज्ञानं वृत्तमित्यर्थः । एवं वेषमाना-दवतारणसमये गौरवज्ञानेन क्रोधेन वा कम्पवतोऽथ चानास्थयावतारणायोद्गृत्ताद्ध्वपृष्ठी-कृतात्करतलादपस्तमथः पतितं तटं कटकभागो येषां ते । गुरुद्रव्यावतारणे करे कम्पो भवतीति वस्तुगतिः ॥ गुगमकम् ॥

अथ दशभिः स्कन्धकैः समुद्रस्य विश्राममाह---

गिरिसंखोहविमुका झीणा अपत्तपदमगमणोआसा । मन्दन्दोलणमउआ गआगअ चिअ समुद्दसलिलुपीडा ॥ ३ ॥

[गिरिसंक्षोभविमुक्ताः क्षीणा अप्राप्तप्रथमगमनावकाशाः । मन्दान्दोलनमृदुका गतागता एव समुद्रसलिलोत्पीडाः ॥]

पतनजन्याद्गिरिसंक्षोभाद्विमुक्तास्त्यक्ताः समुद्रसिल्लानामुत्पीडा गतागता एव । प्रथमं गता उच्छलनवशात् ततः पर्वतानामप्रक्षेपाञ्चलान्तरस्यानुत्थानात्त्रियद्द्रतः प्रतिनिवृत्यान्यता एव । जलस्य क्षचित्कचित्रिम्नप्रदेशे प्रविष्टत्वादल्पीभ्य समुद्रं प्रविष्टा एवेत्यर्थः । तदुक्तं क्षीणाः । तत एवाविल्लम्बेनागता इत्येवकारार्थः । एवमप्राप्तः प्रथमगमनस्यावकाशो निम्नप्रदेशो यैः । तेषां प्रथमगमन एव जलपूर्णत्वात्परावृत्तौ संबन्धाभावात् । एवं मन्देनान्दोलनेन क्षोभेण मृदुकाः । उच्छलनहेतुवेगविरामेण परावृत्तौ स्वारिक्षकतया मृदुगतय इन्तर्यः । वस्तृतस्तु गिरिसंक्षोभेण विमुक्ताः समुद्रात्पृथकृता जलोत्पीडा गता गता एव । ये गता उच्छलितत्त्वात्ते गता एव न पुनः प्रत्यावृत्ता इत्यर्थः । तेनोच्छलनवेगप्रकर्ष उक्तः । अनागमने हेतुमाह—क्षीणाः कचित्कचिद्विशीर्णाः । तदाह—अद्भिः प्राताः पूरिताः प्रयम्मगमनस्यावकाशा निम्नप्रदेशा यस्मात् । अत एव सैन्याचिरकालीनत्वेन पूर्वसंस्कारापगमाच मन्दान्दोलनेत्यादि । उच्छलितजलस्य कियद्दे गितमार्दवं भवतीत्याशयः । अप्राप्तः परावृत्त्यभावेनाल्यः प्रथमगमनप्रदेशो यैरिति केचित् ॥

- Septe

अय समुद्रस्य पूर्वावस्थाप्राप्तिमाह— भिण्णघन्तवाचा आवत्तन्तरभमन्तभिण्णमहिहरो । महिहरसंभमविहुओ विहुअणिअत्तसिल्लो णिअत्तइ उअही ॥४॥ [भिन्नघटमानावर्त आवर्तान्तरभ्रमद्भिनमहीधरः । महीधरसंभ्रमविधुतो विधुतनिवृत्तसिल्लो निवर्तत उद्धिः ॥]

महीधरसंभ्रमेण गिरिसंक्षोमेण विधृत आन्दोलितः समुद्रो निवर्तते गिरिपतना-भावेन पूर्वावस्थां लभते । किंभूतः । भिन्नाः प्रथमं पर्वतपातेन विश्वकलिताः पश्चात्तदभावेन घटमानास्तत्रैव यथापूर्व प्रवृत्ता आवर्ता यत्र । एवमावर्तान्तरे भ्रमन्तस्तरसंस्कारेण घूर्णन्तो भिन्नाः खण्डखण्डीभूता महीधरा यत्र । देवात्पुनस्तत्र ये पतितास्ते शतखण्डीभ्य तत्रैव भ्रमन्तीत्यर्थः । एवं प्रथमं विधृतं गिरिपतनादुच्छलितं पश्चानिवृत्तं तत्रैव प्रविष्टं सलिलं यत्र तथा । श्रङ्कलानुप्रासोऽयम् ॥

अथ समुद्रस्य निश्चलतामाह-

वोच्छिज्जन्तकलअलं जहोइअट्ठाणदरपअत्तावत्तम् । दीसइ खणदुष्ठकःखं तं चिअ थिमिअसलिलत्तणं जलणिहिणो ॥५॥ [ब्यवच्छिद्यमानकलकलं यथोचितस्थानदरप्रवृत्तावर्तम् । दृश्यते क्षणदुर्लक्ष्यं तदेव स्तिमितसलिल्ल्यं जलनिथेः ॥]

क्षणं व्याप्य दुर्लक्ष्यं पर्वतपतने सत्यलक्ष्यमुद्धेः स्तिमितसिलललं निश्चलजललं तदेव प्राचीनमेव दश्यते । पर्वतपतनाभावेन प्र्ववदेव दश्यत इत्यर्थः । कीदक् । व्यवच्छिद्यमानः प्रश्चान्तः कलकलः पर्वतसंघष्टजन्यः शब्दो यत्र । एवं ययोचितस्थाने प्र्विमिन्नेव देशे ईप-दप्रवृत्त आवर्त्तो यत्र तत् । पुनस्तत्रैवावतोत्पत्तेरित्यर्थः । गिरिपतनकालापेक्षया तदानी स्वारिकत्या तथावेगा भावेनेपत्त्वम् ॥

अय समुद्रप्रशान्ती योग्यप्रसङ्गाह -

मोत्ताघडन्तकुसुमं सममरगअवत्तभङ्गभरिआवत्तम् । विद्वममिलिअकिसलअं ससङ्ख्यवलकमलं पसम्मइ सलिलम् ॥६॥ [मुक्ताघटमानकुसुमं सममरकतपत्रभङ्गभृतावर्तम् । विद्वमिष्टितिकिसलयं सशङ्ख्यवलकमलं प्रशास्यति सल्लिम् ॥]

सिललमर्थारसमुद्रस्य प्रशाम्यति निश्चलतामवलम्बते । कीद्दक् । मुक्ताभिर्घट-मानानि संबध्यमानानि गिरिवृक्षाणां कुसुमानि यत्र । शुभ्रत्वात् । एवं पूर्व-निपातानियमेन मरकतसमेन पश्रभङ्गेन तेषामेव प्रौद्यपश्राणां खण्डेन भृतः पूर्ण आवर्ती यत्र । हरिद्वर्णत्वात् । एवं विदुर्मीमिलितानि तेषामेव किसलयानि नवदलानि यत्र । कौहित्यात्। एवं सञ्ज्ञानि शङ्कमिश्रितानि धवलकमलानि यत्र तादशम् । गुल्लत्वादेव । तथा च यथा तत्र मुक्तामरकतिवद्धमशङ्काः स्थितास्तथा सजातीयत्वेन तदानीं तत्तिमिश्रि-तानि कुसुमपत्रमङ्गिकसलयकमलानीत्यर्थः । यद्वा पर्वतप्रक्षेपोत्तरमपि स्थितानि पुष्पा-दीनि स्वसमानवर्णतया तत्तिन्मिश्रितानि तत्तद्वद्विमेव जनयन्तीति पर्वता इह पतिता इति बुद्धिरेव नासीत् । एतादशी निश्रलतासीदिति भावः ॥

अथ धातुरागनिवृत्तिमाह--

दीसइ समोसिअन्ती खणणिव्वलिउत्तरन्तविलुलिअकुसुमा । झिज्जन्तारुणअम्बा समुद्दवट्टिम्म धाउपङ्कच्छाआ ॥ ७॥ [दृश्यते समवसीदन्ती क्षणनिर्वलितोत्तरिद्वलुलितकुसुमा । क्षीयमाणारुणताम्रा समुद्रपृष्ठे धातुपङ्कच्छाया ॥]

समुद्रस्य पृष्ठे उपिर धातुर्गेरिकं तस्य यत्पङ्कं समुद्रजलसंबन्धात् तच्छाया तत्कान्तिः समवसीदन्ती क्षीयमाणा सती क्षीयमाणो योऽरुणः सूर्यसारियः संध्यारागो वा तद्वदा ईपत्ताम्रा हश्यते । यथारुणस्य क्षयदशायामयेऽप्रे क्रमेण लौहित्यद्वासस्तथा पर्वतपतना-भावादपरस्यानुत्पत्त्या पूर्वपूर्वस्य धातुरागस्य द्वास इत्यर्थः । क्षिभृता । क्षणात्तदानीमेव नि-विलितं पृथग्भृतं सदुत्तरजलाभ्यन्तराद्ध्वमागच्छद्विलुलितं जलसंबन्धान्मृष्टं कुसुमं गिरि- घृक्षाणां यत्र तत् । क्षोभसमये तलगतमि कुसुमं तिमवृत्तावुन्मजतीति वस्तुस्थितिः । 'अरुणोऽन्यक्तरागे स्थात्संध्यारागेऽर्कसारथौ' इति विश्वः ॥

अथ जलहस्तिनां चेष्टामाह-

वणगअगन्धुत्तिण्णा पुणो णिअत्तन्ति आअवाहअविहला । णिअअकरसीहरोद्धिअणिव्वाअन्तमुह्मण्डला करिमअरा ॥ ८॥ [वनगजगन्धोत्तीर्णाः पुनर्निवर्तन्त आतपाहतविद्वलाः ।

निजककरशीकरार्द्रितनिर्वाप्यमाणमुखमण्डलाः करिमकराः ॥]

वनगजानां मदस्य गन्धेनोत्तीर्णा युद्धाय तटमागताः करिमकराः पुनिर्वर्तन्ते समुद्रमेव प्रविश्वान्ति । अत्र हेतुमाह्—आतपेन रिवर्तेजसा आहताः स्पृष्टाः सन्तो विद्वलाः । सदा जलावस्थित्या आतपतैक्ण्यासहत्वात् । एवं निजकः स्वीयः करः छण्डा तदीयशीकरेरा- दितं सजलीकृतं सित्रवीप्यमाणं तापश्न्यीक्रियमाणं मुखमण्डलं येस्ते । तापे सित छ-ण्डानीतोदरजलेन वपुः सिश्वन्तीति करिस्वभावः । तथाविधपर्वताभावेन प्रतिपक्षालाभा-दातपसंबन्धाद्वा निश्वत्तिरिति भावः ॥

अथ नदीनां समुद्रप्रवेशे मुखमालिन्यमाह—

दुमभङ्गकलुसिआई कसाअरसभिण्णपण्डुरप्केणाई । जाआई णिण्णआणं उत्थलवलणरअधूसराई मुहाई ॥ ९ ॥ [द्रुमभङ्गकलुषितानि कषायरसभिन्नपाण्डुरफेनानि । जातानि निम्नगानामुस्थलवलनरजोधूसराणि मुखानि ॥]

निम्नगानां समुद्रगामिनीनामित्यर्थात् मुखानि प्रवेशस्थानानि उत्स्थलेन तीरभूमावुन्मा-गेंण यहलनिमतस्ततो गमनं तेन रजोभिर्ध्सराणि जातानि । कीदशानि । पार्वतीयानां हु-माणां भङ्गेः संघद्वजैः खण्डैः कलुधितानि पूर्णानि । एवं हुमभङ्गस्यैव कथायेण रसेन भिन्नाः संबद्धाः पाण्डुगः फेना येषु तानि । पूर्व पर्वतक्षोभजन्यतरङ्गाभिघातेन निम्नगा-जलानि तीरभूमौ लुठितानि पश्चात्तनिवृत्तौ परावृत्त्या धूलीसंबद्धाद्ध्सराणि । तरङ्गसहाग-तद्धमभङ्गसङ्गात्कलुषितानीत्यर्थः । तीरभूमिष्ठा वृक्षभङ्गास्तेन सहागतास्तैः कलुषितानीति वा । अथ च पत्युरापदि पत्नीनां मुखं रजोधूसरं कलुषं च भवतीति नदीनामप्रसन्नता सूचिता ॥

अय पर्वतखण्डानामितस्ततो गमनमाह-

खुहिओअहिविच्छूडा महिन्दकडएसु मलअभित्तिच्छेआ । घडिआ मलिअगअउला मलअअडेसु अ महिन्दसेलद्धनता ॥१०॥

[क्षुभितोदधिविक्षिप्ता महेन्द्रकटकेषु मलयभित्तिच्छेदाः । घटिता मृदितगजकुला मलयतटेषु च महेन्द्रशैलाधीन्ताः ॥]

मलयभित्तिस्तरपार्श्वभागस्तत्खण्डा महेन्द्रगिरिकटकेषु च पुनर्महेन्द्रशैलस्यैकदेशा म-लयतटेषु घटिताः संबद्धा जाताः । समुद्रक्षोभे विपर्यस्तास्तिनिष्ठत्तौ यत्र ये गतास्तत्रैव ते मिलित्वा स्थिताः संचारकतरङ्गाभावादिति भावः । तदाह—किंभूताः । क्षुभितेन पर्वतसं-घट्टान्दोलितेनोद्धिना विक्षिप्ता दिशि दिशि प्रेरिताः । एवं मृदितं गजानां कुलं यस्ते । तरङ्गाभिहतैस्तत्तत्खण्डैः स्वसंघटेन तत्तदिरिगजा मर्दिता इत्यर्थः ॥

अथ पुलिने जलत्यागमाह-

दीसन्ति विअख्धवला थिमिअणिअत्तन्तजलतरङ्गिअवट्टा । वासुइणिम्मोअणिहा णिरन्तरालग्गमोत्तिआ पुलिणवहा ॥ १९ ॥

[दृश्यन्ते विकटधवलाः स्तिमितनिवर्तमानजलतरङ्कितपृष्ठाः । वासुकिनिर्मोकनिभा निरन्तरालग्नमौक्तिकाः पुलिनपथाः ॥]

पुलिनरूपाः पन्थानो वासुकेर्निर्मोकः कञ्चकस्तत्तुल्या दृश्यन्ते । पर्वतक्षेपाभावाज्ञल-स्योच्छलनाभावेन पुलिनस्य सुस्तसंचारयोग्यतया पथत्वेन रूपणम् । कीदृशाः । विकटाः सन्तो धवलाः । एवं स्तिमितं स्थिरं यथा स्यादेवं निवर्तमानं विश्रम्य विश्रम्याधो गच्छ-द्यजलं तेन तरिक्षतं निम्नोन्नतरेखाविशेषशालि पृष्ठं येषां ते । पर्वतप्रक्षेपहासक्रमेण ज-लिनवर्तनक्रमादेखाणामुद्यादिति भावः । अत एव निरुन्तरं यथा स्यादेवमालमानि मौ- क्तिकानि येषु । जलसाधोगमने सन्निधौ संनिधावेव मुक्तानां पतितत्वात् । अत एव निर्मोकसाम्यम् । तस्यापि विकटधवलत्वाद्रेखाविशेषशालिपृष्ठत्वात्कचित्कचिन्मुक्ताभिन्दु-चित्रितत्वादित्याशयः ॥

अथ गतजलानां प्रत्यागमनमाह—

खोहेन्ति खुहिअणिहुअं उअहिं णहवन्धपिशि अत्तोवइआ । पञ्चअघाउक्खित्ता चिरआलालोइआ सिलतसंघाआ ॥ १२ ॥

[क्षोभयन्ति क्षुभितनिभृतमुद्धिं नभःपथप्रतिनिवृत्तावपतिताः । पर्वतघातोत्क्षिप्ताश्चिरकालालोकिताः सल्लिसंघाताः ॥]

पर्वतघातेनोत्क्षिप्ता उर्ध्व गमिताः सिल्लसंघाता नभःपथात्प्रतिनिवृत्ता अत एवाव-पतिता अधः पतिताः सन्तः प्रथमं पर्वतक्षेपे सित क्षुभितमान्दोलितं पुनस्तित्रवृत्तौ निश्वतं निश्चलमुद्दिषं पुनरिप क्षोभयन्ति स्वस्थान एव पितत्वा आन्दोलयन्ति । किं-भूताः । चिरकालेन क्षेपनिवृत्तावप्यकस्मादृष्टाः । एतेनोच्छलनप्रकर्षेण पर्वताभिघातप्र-कर्षः । यद्वा चिरं व्याप्य किमेतदिति कृत्वा आलोकिताः । एतेनातिदृरतो दर्शनात्त-मुद्रान्दोलनक्षमत्वेऽपि हठावर्तनाजलावयविनो महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ नलं प्रति सुप्रीवोक्ति प्रस्तौति-

अह णलविइण्णणअणो जम्पइ विहल्डन्तमणिसिलासणवट्टो । उच्चित्तआअअद्विअवामअरारुहिअतिअभरो पवअवई ॥ १३॥

[अथ नलवितीर्णनयनो जल्पति विघटमानमणिशिलासनपृष्टः।

उद्दर्तितायतस्थितवामकरारोपितत्रिकभरः प्रवगपतिः ॥]

अथ सेतोरसिद्धेरुत्तरं प्रवगपितर्जल्पित । नलिमत्यर्थात् । तदाह—नले वितीर्णे दत्ते नयने येन । नलन्यस्तहिष्टिरित्यर्थः । एवमुद्विति पञ्जरिमिश्रितापरपार्थे अथ चायतस्थिते दण्डाकारे वामकरे वामबाहावारोपितिश्चिकभरो येन । तथा वामपिद्धस्थनलसंमुखीभवनाय निजित-र्थगभावेन भूम्यपितवामकरस्थापि तिर्यक्तया देहभारस्य तत्रैवाह्न्टत्वादित्याशयः । यद्वा उद्वितिस्तिर्यग्भृतः सन्नायतः स्थितो नलदर्शनाय मस्तकोन्नमनादथ च वामकरारोपितिनिक्षभरश्चेति कर्मधारयः । अत एव विघटमानं नतोन्नतं मणिशिलाह्यपासनपृष्ठं यस्य तथा । आसनस्य वामभागे देहगौरवेण दक्षिणभागस्योन्नमनादिति भावः ॥

अथ चतुर्भिस्तदुक्तिस्वरूपमाइ---

खिवओ वाणरलोओ दूरिहुअविरलपत्वअं महिवेढम् ।
ण अ दीसइ सेउवहो मा हु णमेज्ज गरुअं पुणो रामधणुम् ॥ १४॥
[क्षिपितो वानरलोको दूरिस्थितविरलपर्वतं महीवेष्टग् ।
न च दृश्यते सेतुपथो मा खलु नमेद्वरुकं पुना रामधनुः ॥]

वानरलोकः क्षिपितोऽवसन्नः । दूरे स्थिता विरलाः स्वल्पाः पर्वता यत्र एतादशं महीपृष्ठं जातम् । संनिधौ सर्वेषां दूरे कुतिश्चिरकुतिश्चित्कियतां च शैलानां समुद्र एव क्षिसत्वात्।तथापि सेतुपयो न च दश्यते न यत्तः । खलुईतौ।ततो हेतोः पुनरपि रामधनुः कर्र्रः
मा नमेत् समुद्रताडनाय मा कृष्टं भवेत् । तथा सत्येकवारं धनुनेमने समुद्रस्य क्षतमासीदतः परं प्राणा एव यास्यन्तीति भावः । यद्वा य्यं रामधनुः पुनरपि मा नमयत तथा
सनि युष्मानेव ताडयेत् । तथा च सेतुं सर्वात्मना वधीतेति भावः ॥

मेतोरवश्यंभावित्वमाह-

महरा मुद्धमिअङ्को अमअं लच्छी सकोत्युहं दुमरअणम् ।
किं सेखबन्धलहुअं जं वोत्तूण रअणाअरेण ण दिण्णम् ॥ १६ ॥

[मदिरा मुग्धमृगाङ्कोऽमृतं लक्ष्मीः सकौस्तुमं द्रुमरत्नम् । किं सेतुबन्धलघुकं यदुक्त्वा रत्नाकरेण न दत्तम् ॥]

मिदरा वारुणी । मुन्धो वालो मृगाङ्कः शशी । सुधा । लक्ष्मीः । दुमाः पारिजाता-दयस्त एव रत्नम् । दुमेषु रत्नमिति वा । मिलितानामेकरत्नत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनम् । ए-तत्सर्वम् । कि वितर्के प्रश्ने वा । सेतुबन्धाल्लघुकमल्पीयः यत्सेतुबन्धस्त्ररूपं रत्नाकरेणो-क्रत्वाप्यङ्गीकृत्यापि न दत्तम् । तानि त्वनुक्त्वैव दत्तानीति भावः । यद्वा एत्त्सर्वे सेतुबन्धा-ल्लघुकमल्पमूल्यं किम् । अपि तु नाल्पमूल्यं किं तु बहूम्ल्यमेव । यन्मदिरादिकं नकार-स्यापक्षणादनुक्त्वापि रत्नाकरेण दत्तम् । तथा च महार्घमपि मिदराद्यनुक्त्वा चेद्तं तदा सेतुबन्धमल्पीयांसमुक्त्वापि न दास्यति किं तु दास्यत्येवत्यध्यवस्यत इति भावः । दत्तिमिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकवद्भावेन लिङ्गच्यत्ययेन वा ॥

समुद्रस्य वृत्तं पराभवमाह-

श्रूमाअन्ति चिअ से अज्ज वि पाआलदेहदूरालग्गा । आअट्टन्तजलाहअससद्दिज्झविअहुअवहा रामसरा ॥ १६ ॥

[धूमायन्त इवास्याचापि पातालदेहदूरालग्नाः ।

आवर्लमानजलाहतसशब्दविध्यापितहुतवहा रामशराः ॥]

अस्य समुद्रस्य पातालह्पं यद्देहमेकदेशस्तत्र दूरं व्याप्य । आ अत्यर्थेन लग्नाः संबद्धाः रामश्चरा अद्यापि धूमायन्त एव न तु निर्वाणतां गताः । किंदशाः । आवर्त्वमानेन क्रथ्य-मानेन जलेनाहताः स्पृष्टाः सन्तः सशब्दं यथा स्थादेवं विध्यापिता अप्रौदृशिखतां नीता हुतवहा येपां ते । जलसंबन्धेन वहेः शब्दो धूमश्च भवतीत्यर्थः । तथा चाकारितसेतुरना-त्मज्ञः समुद्रः पुनर्नाशमेव लप्स्यत इति भावः । यद्वाद्यापि धूमायन्त इत्यचिरोद्वताविस्मृत-गमश्चरप्राभवः सेतुपथं कारियध्यत्येवेति नलप्रोत्साहनम् । सशब्द इत्यत्र 'समुद्द' इति पाटे भावर्त्यमानजलेनेति करणम् । आहतसमुद्रेण विध्यापितो हुतवहो येषामित्यर्थः ॥

नलं प्रति नियोगमाह—
तं बन्धसु धीर तुमं सेडं अज्जेअ जाव दूरन्तरिआ ।
एकं मलअसुवेला होन्तु दुहा अ विअडा समुद्ददन्ता ॥ १७ ॥
[ततो वधान धीर त्वं सेतुमदीव याबदूरान्तरिती ।
एकं मलयसुवेली भवतां द्विधा च विकटी समुद्रार्धान्ती ॥]

हे धीर सामथ्येंऽपि धेर्यमवलम्ब्य किमप्यकुर्वाण, निपुण वा, ततः पूर्वोक्तहेतोरचैव सेतुं बधान । यावदिति वाक्योपसंहारे । दूरान्तिरतौ द्रं व्याप्य व्यवहितौ मलयसुर्वेलावेकं वस्तु भवताम् । तावद्र्व्यापिसेतुकत्वादिति भावः । एवं विकटौ समुद्रस्पार्धान्तौ वामदिक्षणभागौ द्विधा च भवताम् । सेतुच्छिनमध्यकत्वेन द्विखण्डावित्यर्थः । यद्वा तावद्रं सेतुं बधान । तावत्कतरत्, यावद्व्याप्यान्तिरता अन्तरमन्तरा वा मध्यभागस्तरप्राप्ताः समुद्राधान्ताः समुद्रप्रदेशाः । यावत्समुद्रपरिमाणं तावद्वधानेत्यर्थः । तथा सित द्विभावो द्वित्वं तेन विकटौ प्रकटौ । ख्याताविति यावत् । मलयसुवेलावेकं भवताम् । तटद्वयस्थितत्वादिति भावः । यद्वा यावदिति यावता द्रान्तिरतौ मलयसुवेलावेकं भवताम्, अथ च दूरं व्याप्यान्तिरता विस्तीर्णाः समुद्रप्रदेशाः द्विभागेन विकटाः ख्याता भवन्तु । द्विवचने वहु-वचनं नित्यमिति तिङ्सुपोरपि वचनश्लेष इति मदुनीतम् । यद्वा युगम् ॥

अथ नळस्योत्तरमाह—

तो पवअवलाहि फुडं विण्णाणासङ्घणिव्वलन्तच्छाओ । पवअवइसंभमुम्मुहविइण्णभअहित्थलोअणो भणइ णलो ॥ १८॥

[ततः प्रवगवलात्स्फुटं विज्ञानाध्यवसायनिर्वलच्छायः । प्रवगपतिसंभ्रमोन्मुखवितीणभयोद्दिग्नलोचनो भणति नलः ॥]

ततः सुप्रीवाज्ञोत्तर स्फुटं नलो भणित । क्रीहक् । प्रवगवलादिज्ञानस्य सेतुरचनशिल्प-स्याध्यवसायेनावर्यंभाविफलिनश्चयेन निर्वलन्ती प्रथग्भवन्ती छाया क्रान्तिर्यस्य । शिल्प-चातुर्येण शेषवानरापेक्षया स्फुरद्रूप इत्यर्थः । एवं प्रवगपतये संभ्रमेणादरेणोन्मुखं संमुखं यथा स्यादेवं वितीर्णे अपित भयेनोद्विमे लोचने येन सः । सुप्रीवं पर्यान्नित्यर्थः । प्रभुः क-मांकरणे शास्तिमाचरेदिति भयम् । यद्वा प्रवगपतिना संभ्रमोन्मुखं यथा स्यादेवं वितीर्णे भयोद्विमे लोचने यस्मिन् । तेन सादरं दृष्ट इत्यर्थः ।शिल्पनिपुणोऽप्ययमनध्यवसायं प्रका-शयेदिति भयम् । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः ॥

अथाष्ट्रभिरुत्तरस्वरूपमाह—

भण्णइ पवंगपुरओ रहुणाहस्स अ पवंगवइ वीसत्थम् । तुह सेउबन्धजणिआ ममस्मि संभावणा ण होहिङ अलिआ॥१९ [भणित प्रवंगपुरतो रघुनाथस्य च प्रवंगपते विश्वस्तम् । तव सेतुबन्धजनिता मिय संभावना न भविष्यत्यर्छाका ॥]

स नलः प्रवंगानां रघुनाथस्य च पुरतो विश्वस्तं यथा स्यादेवं भणित । किं तदाह— हे प्रवंगपते, मिय विषये सेतुबन्धेन जनिता तव संभावना प्रतिष्ठा अलीका न भविष्यति किंतु सत्येव । सेतुर्मया वद्भव्य एवेति भावः ॥

'खिवओ वाणरलोओ' इति प्वेंकिः प्रत्युत्तरमाह— खिवओ पञ्चअणिवहो दिलॐ व रसाअलं धुओ ज्व समुद्दो । जीअं व परिचत्तं अज्ज व संभावणा तुहं णिज्वृहा ॥ २०॥

[क्षिपितः पर्वतिनिवृहो दिलतं वा रसातलं धृतो वा समुद्रः । जीवो वा परित्यक्तोऽद्य वा संभावना तव निर्व्यृदा ॥]

वाशब्दोऽवधारणे । पर्वतनिवहः क्षिपित एव नाशित एव । समुद्रे क्षिप्तत्वात् । स्सा-तलं दलितमेव । पर्वतानामुत्पाटनाप्रक्षिप्तत्वाच । समुद्रो धुत एव तत एव जीवोऽष्य-स्माभिः परित्यक्त एव । श्रमेण त्यक्तप्रायत्वात् । अथ चाद्य तव संभावना प्रतिष्ठा निर्व्यू-ढेव । तथा च यथा तत्सर्व वृक्तमेव तथा तव प्रतिष्ठापि वृक्तेव । मया सेतोरवद्यं वद्ध-व्यत्वादित्याशयः । आशंसायां संनिहितभविष्यद्थें क्तः । यहा वाशब्दो व्यक्तिस्वरूपको स्रुपस्थितौ । तथा च पर्वतादीनां क्षेपणादिकमपि वृक्तं तव संभावनाप्यद्य वृक्तेत्यर्थः । यहा सर्वत्र भविष्यद्थें क्तः । तेनास्माभिः पर्वतादिकमपि क्षपणीयं तव संभावनापि नि-वीहनीयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाशब्दः सर्वत्र इवार्थे । तेन पर्वतादिकक्षपितादिकामिव तवापि संभावना निर्व्यूहैवेत्यर्थः ॥

'एकं मलअ-' इत्यत्र प्रत्युत्तरमाह-

तं पैक्खसु महिविअलं महिवट्टिम व महं महोअहिवट्टे । घडिअं घडन्तमहिहर्घडिअसुवेलमलअन्तरं सेउवहम् ॥ २१ ॥

[तत्प्रेक्षस्व महीविकटं महीष्टष्ट इव मम महोद्धिमध्ये(ष्टष्टे) । घटितं घटमानमहीधरघटितसुवेलमलयान्तरं सेतुपथम् ॥]

तद्धेतोर्ममेति मया महीपृष्ठ इव महोद्धिमध्ये चटितं सेतुपयं प्रक्षस्व । यथा भूमाँ सेतुः क्रियते तथा जलेऽपीत्यर्थः । कीदशम् । महीवद्विकटं विस्तीर्णम् । एवं चटमानैः समीभूय तिष्ठद्भिर्महीधरैर्घटितमेकीकृतं सुवेलमलययोरन्तरमन्तरालदेशो यत्र तांमिति शिन् ल्पनैपुण्यसूचनम् ॥

चतुर्भिः स्कन्धकैः स्वस्य सामध्ये सेतुकौशलं चाह-

किं उत्तरउ णिगन्तरघडन्तधगणिहग्संकमेण समुद्रम्।

ओ बोलेड धुओअहिथोउत्तिण्णमहिमण्डलेण कद्दबलम् ॥ २२॥

[किमुत्तरतु निरन्तरघटमानधरणिधरसंक्रमेण समुद्रम् । उत व्यतिकामतु धुतोदिधस्तोकोत्तीर्णमहीमण्डलेन कापिबलम् ॥]

कि प्रवास कर्छ निरन्तरमव्यवहितं घटमानैः परस्परं मिलितैर्धरणिधरैर्यः संक्रमस्तेन कि समुद्रमुत्तरतु । उत पक्षान्तरे धृतः पूत्कारादिना विक्रीर्णजलीकृतो य उद्धिस्तेन स्तोकमीषदुत्तीर्णमुत्थितं यन्महीमण्डलं तेन व्यतिकामतु लक्षताम् । जलानामितस्ततो गन्मनेन यन्त्रणाभावाद्भमेरुत्थानं जलभावात्पारगमनं चेत्यर्थः ॥

सेतोरवश्यंभावमाह-

तं पेच्छह मलओ चिअ पत्थन्तो पिडिगअं गओ व्य सुवेलम् ।
मह मुअदढसंरुद्धो आइद्धं धुणड मुहवर्डं व समुद्दम् ॥ २३ ॥
[तत्पश्यत मलय एव प्रार्थयमानः प्रतिगतं गज इव सुवेलम् ।
मम भुजदढसंरुद्ध आविद्धं धुनोतु मुखपटिमिव समुद्रम् ॥]

तद्धेतोः हे सुप्रीवादयः, यृयं पश्यत मरुय एव सुवेलं प्रार्थयमानो मुखपटिमव समुद्रं युनोत्विति संबन्धः । क इव प्रतिगजं गज इव । यथाम्बष्टस्य भुजाभ्यामङ्कुशप्रहारादिना दृढं संख्द्वोऽपि गजः प्रतिपक्षगजं प्रार्थयमानो युद्धायोपरुन्धन्नाविद्धमन्तरा पातितं यु-खाच्छादकपटं धुनोति मदोन्मत्तः सन्नन्यतः क्षिपित तथा मरुय एव मम भुजाभ्यां दृढं संख्द्व उत्पाट्य प्रेरितः समुद्रोपिर सेतुवन्नीयमानः सुवेलं प्रार्थयमानः प्रतीष्टमानः । मिन्लिति यावत् । आविद्धमन्तरावित्वान्मुखपटतुल्यं समुद्रं धुनोतु विक्षिप्तसिवासत्कल्पं कर्रोत्वित्यर्थः । अन्ये तावद्र्वितनः पर्वता दृरे सन्तु संनिहितत्वाद्यमेवेत्येवकारार्थः । अत्र गजप्रायो मरुयः । प्रतिगजप्रायः सुवेलः । मुखपटप्रायः समुद्रः । तथा च मद्भजप्रसानितेन सुवेलमिलितेन समुद्रोपिर तिष्ठता मरुयेन किपसैन्यमुत्तरत्विति वाक्यार्थः । तिमत्यत्र 'ओ' इति पाठे उत्तर्वर्थः ॥

प्रकारान्तरमाह-

ओ विरएमि णहअले तुरिअपहाधिअपवंगसंचरणसहम् । अणुपरिवाडिपरिट्ठिअघणकूडघडन्तमहिहरं सेउवहम् ॥ २४ ॥

[उत विरचयामि नभस्तले त्वरितप्रधावितप्रवंगसंचरणसहम् । अनुपरिपाटीपरिस्थितघनकूटघटमानमहीधरं सेतुपथम् ॥]

उत पक्षान्तरे । समुद्रजलास्पृष्टे नमस्तल एव सेतुपथं विरचयामि । तेनैव पारं गच्छ-तेति भावः । कीदशम् । अनुपरिपाट्यानुक्रमेण यथायोग्यसंनिवेशेन परिस्थिता घनक्टेषु मेघसमूहेषु घटमानाः सरसत्वात्कर्दमेष्विव परस्परं संबध्यमाना महीधरा यत्र तम् । 'घडेन्त' इति पाठेऽनुक्रमपरिस्थितेन घनक्टेन घट्यमाना महीधरा यत्र तम् । अत एव त्वरितं प्रधावितं वेगो यत्र तादृशं यद्धवंगानां संचरणं तत्सहं तद्योग्यम् । निरवलम्बेऽपि सेतुनि-मीणचातुरी ममेत्यभिप्रायः । त्वरितप्रधावितानां ध्रवंगमानां संचारुसहमित्यर्थ इति केचित् । 'सहः शक्ते क्षमायुक्ते तुल्यार्थे च सहाव्ययम्' ॥

पक्षान्तरमाह—

ओ साअरोअरटभन्तराणिओवरिपरिट्टविअणिप्फन्दा । जलहरलम्बिअवकखा घडेन्तु लङ्कावहं रसाअलसेला ॥ २५ ॥ [उत सागरोदराभ्यन्तरानीतोपरिस्थापितनिःस्पन्दाः । जलधरलम्बितपक्षा घटयन्तु लङ्कापथं रसातलशैलाः ॥]

उत पक्षान्तरे रसातलस्य शैलाः सपक्षा मैनाकादयो लङ्कापथं सेतुं घटयन्तु । की-हशाः । सागरसोदराभ्यन्तरादानीता अथ उपिर जलसेत्यर्थात् पिरस्थिपिताः सन्तो निः-स्पन्दा निश्चलाः । निश्चलत्ये हेतुमाह—जलभरेण लिम्बतावधोवितिनौ पक्षौ येपाम् । जलाईपक्षत्वादुड्डयनासमर्था इति भावः । यद्वा उपरीत्यस्य नभसीत्यर्थः । तथा च जलभ-रेण लिम्बताववलिम्बतौ पक्षौ येषां ते । नभोनिर्भरमेघसंदानितपक्षत्वेन पतनाभाव उक्तः । तेन पातालशैलानप्याकपुं क्षमोऽस्मीति सूचितम् ॥

अहंकारवचनेनापसंहरति-

तं मह मग्गालग्गा विरएह जहाणिओअमुक्कमिहहरा । अणुवाअदिट्टदोसं अइराहोन्तसुहबन्धणं सेउवहम् ॥ २६ ॥ [तन्मम मार्गलग्ना विरचयत यथानियोगमुक्तमहीधराः ॥ अनुपायदृष्टदोषमिचराद्भवत्सुलबन्धनं सेतुपथम् ॥]

तदिति वाक्योपसंहारे हेतौ वा । हे कपयः, मम मार्गलमाः पश्चाह्रमाः सन्तः सेतु-पथं विरचयत । किंभृताः । यथानियोगं मुक्ताः क्षिप्ता महीधरा येस्ते । तथा च यथा म-योच्यते तथा समुद्रे पर्वताः क्षिप्यन्तामित्यर्थः । अत एव कीदृशम् । अचिराद्भवच तत्सु-खबन्धनं चेति कर्मधारयः । तथा च मित्रयोगानुसारेण पर्वतक्षेपे सेतुपथः सुखबन्धन एवं स्यादित्यर्थः । भवत्सुखं बन्धनं यस्येति वा । एवमनुपायेन दृष्टो दुःसाध्यत्वादिरूपो दोषो यत्र तम् । उपायापरिज्ञानं मयैव त्याजनीयमिति भावः ॥

अथ कपीनामुत्साहमाह—

इअ णलवअणहरिसिअं गलिअपरिस्समणिराअमुक्ककलअलम् । चिलअं तुलिअधराहरकअणिव्भरेदसिदं पवंगमसेण्णम् ॥२७॥ [इति नलवचनहर्षितं गलितपरिश्रमनिरायतमुक्तकलकलम् । चिलतं तुलितधराधरकृतनिर्भरदशदिकपृवंगमसैन्यम् ॥] इत्यनेन प्रकारेण नलस्य वचनेन हिष्तं संजातहर्षं किपसैन्यं चिलतम् । पर्वतानयना-येत्यर्थात् । किंभूतम् । गलितपरिश्रमं सत् निरायतो दीघों मुक्तः कलकलो येन । उपाया-भावेन परिश्रमज्ञानमासीत्तदानीं तदिप न स्थितमित्यर्थः । एदं तुलितैक्तोलितैर्धराधरैः कृता निर्भराः पूर्णा दश दिशो येन । पूर्वानीतपर्वतान्करस्थानेव दिशि दिशि त्यक्तवा च-लितमित्यर्थः। यद्वा तुलिता आकारेण सदृशीकृता धराधरा येन तच तत्कृता निर्भराः पूर्णा दश दिशो येनेति कर्मधारयः । तथा च पर्वताहरणानुक्ष्पाकारतया दिग्व्यापकमा-सीदित्यर्थः ॥

अथ सेतोरारम्भे नलस मङ्गलमाह-

अह णेण सहष्फरिसे पिडणो सिललिस्स मिज्जिडण सिणिथसम् । रामचरणाण पढमं पच्छा काडण रिवसुअस्स पणासम् ॥ २८॥

[अथानेन सुखस्पर्शे पितुः सिलले मङ्क्त्वा सिनयमम् । रामचरणयोः प्रथमं पश्चात्क्वत्वा रिवसुतस्य प्रणामम् ॥]

अथ सिद्धान्तानन्तरं अनेन नलेन जलिनधी महीधरी मुक्त इत्युत्तरस्कन्धकेन संदानि-तकम् । किं कृत्वा क्षोभशान्त्या सुखस्पर्शे सिलिलेऽर्थात्समुद्रस्य सिनयमं सिविधि मङ्क्त्वा स्नात्वा प्रथमं पितुर्विश्वकर्मणः शिल्पिनामुपास्यत्वात् ततो रामचरणयोष्टपजीव्यत्वात् पश्चा-द्रविसुतस्य नायकत्वात् प्रणामं कृत्वा ॥

तो कअणधाउअम्बो सपछ्वासोअविङ्वभरिअद्रिमुहो । पढमं णलेण णिमिओ सङ्गलकलसो व्व जलणिहिस्सि महिहरो २९ (जुग्गअस्)

[ततः कनकधात्वाताम्रः सपछवाशोकविटपभृतद्रीमुखः । प्रथमं नलेन नियोजितो मङ्गलकलश इव जलनिधौ महीधरः ॥] (युग्मकम्)

महीधरः कीहक् । कनकं सुवर्णं धातुर्गेरिकमाभ्यामाताम्रम् । यद्वा कनकथातुः सुवर्णगै-रिकं तेनाताम्रम् । एवं सपक्ष्वेनाशोकविटपेन भृतं पूर्णं दरीरूपं मुखं यस्य । क इव । मङ्गल-कलश इव । सोऽपि कनकेन धातुना चाताम्रः । तत्संबन्धादेव पक्षवसिहताशोकविटप-भृतदरीप्रायमुख्य । लोकाचारादयमेव प्रकृते मङ्गलकलशोऽभूदिति भावः । युग्मकम् ॥

अथ प्रथमक्षिप्तपर्वतावस्थामाह—

तह पढमं विश्र मुक्को वेलाअडसंठिओ णलेण महिहरो । जह दीसिउं पडत्तं लङ्काणत्यस्स सेडबन्धस्स मृहम् ॥ ३०॥ 1

[तथा प्रथममेव मुक्तो वेलातटसंस्थितो नलेन महीधरः। यथा द्रष्टुं प्रवृत्तं लङ्कानर्थस्य सेतुबन्धस्य मुखम्॥]

वेळातटे पूर्वधृतत्वात्संस्थितो महीधरो नलेन प्रथममेव तथा तेन प्रकारेण मुक्तः समुद्रे क्षिप्तो यथा लङ्काया अनर्थो यस्मादेवंभ्तस्य सेतुवन्धस्य मुखमुपक्रमो द्रष्टुं प्रवृत्तमार- द्धम् । किपिमिरित्यर्थात् । तथा च प्रथमपर्वतक्षेपणैव सेतोर्मुखमासीत् । पितुर्वरलाभा- दिति भावः । यद्वा सेतुवन्धस्य मुखं द्रष्टुं प्रवृत्तं किपिसेन्यिमित्यर्थात् । तथा च नलस्य कीदक्षीशलं पर्वतः स्थितो न वेति च निरूपणाय सोत्कण्टीभ्य सर्व एव सेतुमुखं दष्ट- वन्त इत्यर्थः ॥

अथ पुनः समुद्रक्षोभमाह—

भिमिओ अ तह धराहरपहरुच्छित्तसिललो णहम्मि समुद्दो ।
महिहररअमङ्लाई जह थोआइ समर्अ दिसाण मुहाई ॥ ३१ ॥
[भ्रिमितश्च तथा धराधरप्रहारोत्सिप्तसिललो नभिस समुद्रः ।
महीधररजोमलिनानि यथा धौतानि समं दिशां मुखानि ॥]

च पुनर्नलकतेन धराधरस्य प्रहारेणोित्क्षिप्तमुच्छिलतं सिल्लं यस्य तथाभूतः समुद्रो न-भित्त तथा भ्रमित आवर्तरूपतया दिशि दिशि प्रस्तो यथा महीधराणामानीतानामेव र-जोभिर्मिलिनानि धूसरीकृतानि दिशां मुखानि सममेकदेव धौतानि । जलसंपर्केण धूलीनां शान्त्या प्रक्षालितानीत्यर्थः । तथा चैकदेव जलस्य चतुर्दिग्गामितया प्रहारस्योत्कर्षः समु-द्रस्य क्रियानुकूलत्वेन दिङ्गुखप्रसादेन च मङ्गलमपि ध्वनितम् ॥

अथ नलस्य घटनकीशलमाह-

जलतण्णाअघडन्ता अविभाविज्जन्तघडणमग्गोआसा ।
ण मुअन्ति एक्समेकं खुह्असमुद्दविसमाहआ वि महिहरा ||३२||
[जलाईघटमाना अविभाव्यमानघटनमार्गावकाशाः ।
न मुद्यन्त एकैकं क्षुभितसमुद्रविषमाहता अपि महीधराः ॥]

श्रुभितेन समुद्रेण विषममाहतास्ताडिता अपि महीधराः सेती नलेन योजिता इत्य-र्थात् । एकेकं परस्परं न मुजनित । क्षिप्तपर्वतान्तरोत्थापिततरङ्गाहत्यापि विशकलिता न भवन्तीत्यर्थः । किंभूताः । जलेनार्द्राः मन्तो घटमानाः परस्परं मिलिताः । अन्यदपि ज-लादि संपर्केण मिलतीति ध्वनिः । अत एव विभाव्यमाना विविच्य गृह्यमाणा घटनमार्गस्य घटनस्थानस्थावकाशा अन्तरालप्रदेशा येषां ते समीभृताः । एतेन घटनादार्ह्यमुक्तम् ॥

अथ नदीमुखनिरोधमाह—

पिंडवहपिश्यमिलिता वेलाअसपिंडअमिहहर्ममक्द्रन्ता । जो चिअ अहिगममग्गा जाआ ते चेळणिग्गमा वि र्गः हण्म॥३३॥ [प्रतिपथप्रस्थितसिक्का वैकातटपतितमहीधरसमाकान्ताः । य एवाभिगममार्गा जातास्त एव निर्गमा अपि नदीनाम् ॥]

नदीनां य एवाभिगमस्य समुद्रप्रवेशस्य मार्गास्त एव निर्गमा अपि बहिर्गमनस्यापि मार्गा जाताः । त एव निर्गमाः । अत्र हेतुमाह —किहशाः । वेलातटपतितेन महीधरेण सेतावित्यर्थात् समाक्रान्ता अवरुद्धा अत एव प्रतिप्थेन प्रतिस्रोतसा प्रस्थितं सिल्लं येषां ते । तथा च नदीजलानि येनैव पथा समागतानि तेनैव परावृत्तानीति नदीमुखावरोधक-त्वेन पर्वतानामुत्कर्षः सेतुस्थेर्यं च सूचितम् ॥

पर्वतानां पतनस्वभावमाह---

णिवडन्ति तुङ्गिसिहरा पवलिमुक्ता अहोमुहा वि णलवहे । भिक्रण मूलगरुआ जहेअ उम्मूलिआ तहेअ महिहरा ॥ ३४ ॥ [निपतन्ति तुङ्गिशिखराः प्रवगविमुक्ता अधोमुखा अपि नलपथे । अमित्वा मूलगुरुका यथैवोन्मूलिता तथैव महीधराः ॥]

महीधरा यथैव येनैव प्रकारेणोर्ध्वशिखरा एवोन्म्लिता उत्पाटिता अमित्वा विपरीत्य तेनैव प्रकारेणोर्ध्वशिखरा एव नलपये निपतन्ति । किंभ्ताः । अथोमुखा अधःशिखराः सन्तः प्रवगेन विमुक्ताः सेतुसंगतिसौकर्याय क्षिप्ता अपि । अमणे हेतुमाह—मूलेगुरुका महत्तरा अत एवाधोमुखा अप्यधोम्ला जाता इत्यर्थः ॥

अथ जलकरिणा वनकेसरिणो युद्धमाह-

विहुणेन्ति विहुव्वन्ता करिमअरमुहाइ थिरणिहित्तणहमुहा । मुहपज्जत्तदढुक्खअकुम्भअडभमन्तकेसरा केसरिणो ॥ ३५ ॥

[विधूनयन्ति विधूयमानाः करिमकरमुखानि स्थिरनिहितनखमुखाः । मुखपर्याप्तदृढोत्खातकुम्भतदभ्रमत्केसराः केसरिणः ॥]

केसरिणः करिमकराणां तेरैव शुण्डाकृष्ट्या विध्यमानाः सन्तो विध्नयन्त्यान्दोलयन्ति । किंभूताः । मुखे पर्याप्तं पूर्णे दृढं यथा स्योदवमुत्खातं कवलीकृतं यत्कुम्भतटं तेषामेव तत्र अमन्तः केसरा येषां ते । एवं स्थिरं यथा स्यादेवं निहितानि कुम्भ एवापितानि बख-मुखानि नखामाणि येस्ते । जलहितिभः कवलितकुम्भा हरयः शुण्डयान्दोल्यमाना अपि कुम्भस्थलं न त्यजन्ति किं त्वान्दोलयन्तीति । यथायथान्दोलनं तथातथा केसरअमण-मित्युभयोः शूरत्वम् ॥

अथ जलकरिवनकरिणोर्युद्धमाह—

पिंडगअगन्धपसारिअकरिमअरिच्छण्णगिलअकरपब्भारे । जाणिन्त जावर कुविआ लवणजलालिद्धवणमुद्दे वणहत्थी ॥ ३६॥ [प्रतिगजगन्धप्रसारितकरिमकरिक्तनगिलतकरप्राग्भारान् । जानन्ति केवलं कुपिता लवणजलाश्चिष्टत्रणमुखान्वनहस्तिनः ॥]

कुपिता वनहस्तिनः प्रतिगजानां जलहस्तिनामेव गन्धेन दानस्य प्रसारितांस्तानेवोपरो-द्धमये कृतान् पुनः करिमकरैस्तैरेवाभिपत्य छिन्नान्य गलितान् करप्राग्मारान् खण्डित-शुण्डादण्डान् केवलं लवणजलेनाश्चिष्टं संबद्धं त्रणमुखं येषां तान् सतो जानन्ति कृत्तानिष लवणसंपर्क विना न जानन्तीति शौर्यप्रकर्ष उक्तः । 'प्रधावित-' इति पाठे प्रतिगजानां वनगजानां गन्धेन प्रधावितैरुपरि पतितैः करिमकरैदिछन्नानीत्पर्थः । इत्तीति महाराष्ट्र-भाषायां बहुनचनेऽप्येकनचनम् ॥

अथ जलपर्वतानामुन्मज्जनमाह—

दरघडिअसे उवन्था उपाइऊण पवआ समुद्रुप्पइए । कङ्कृत्ति जमलकरअलसंदाणिअवक्खसंपुढे धरणिहरे ॥ ३७॥ [दरघटितसेतुबन्धा उत्पत्य प्रवगाः समुद्रोत्पतितान् । कर्षन्ति यमलकरतलसंदानितपक्षसंपुटान्धरणीधरान् ॥]

ष्ठवगाः समुद्रादुत्पतितानितस्त्रासेनोध्वमुङ्गीनान्धरणीधरान्कर्षन्ति । उत्प्रुत्य धृत्वानय-न्तीत्यर्थः । किंम्तान् । यमलकरतलेन हस्तद्वयेन संदानिते मियो निवद्वे पक्षती येषां तान् । अन्योऽपि पक्षी तथैव धृत्वा वध्यत इति ध्वनिः । धारणे हेतुमाह—कीदशाः । दरघ-दितः किंचिनिष्पादितः सेतुबन्धो येस्ते । सेतोरपरिपूर्तावेतैरेव सेतुः स्पादित्याशयः । तथा चोत्फालप्रकर्षः कपीनामुक्तः ॥

अथ सेती नलस्य चेष्टामाइ--

वन्धर णहो वि तक्खणविसमुच्छितिअचलकेसरसदुग्वाओ । तिअवितिअकरपसारिअहरिहत्युक्तिखत्तमिहहरो सेउवहम् ॥ ३८॥

[बञ्चाति नलोऽपि तत्क्षणविषमोच्छलितचलकेसरसटोद्धातः । त्रिकविलतकरप्रसारितहरिहस्तोत्क्षिप्तमहीधरः सेतुपथम् ॥]

न केवलं वानराः अपि तु नलोऽपि सेतुपयं बध्नाति । कीहक् । त्रिकाद्वालेतः पश्चातिस्थतपर्वतप्रहणाय त्रिकपार्थमपहाय स्कन्धसमीपेन पश्चाद्रतो यः करत्तेन प्रसारितः समुद्रे पातितो हरिहस्तादुरिक्षप्तो गृहीत्वोत्थापितो महीधरो येन । ततः करेण शैलं गृहीत्वोत्तोल्य समुद्रे निक्षिपन्तीर्त्यार्थः । अत एव तत्क्षणं विषमं यथा स्यादेवमुच्छित उत्थितश्वन्नलः केसरसटासम्हो यस्य । शैलादानविसर्गाभ्यां तथाभावादिति भावः । केचित्तु पूर्वनिपातानियमाद्विलित्रिको वक्षीकृतित्रिकश्चासौ पर्वतश्रहणाय प्रसारितकरश्च तथा हरिहस्तादुत्थापितमहीधरश्चेति कर्मधारम्नुः । तथा च नलस्यानायास उक्तः ॥

भय गिरीणां विस्तारमाह—
जं बहुपव्वअजिणअं विच्छूढसमुद्दपाअडं महिविवरम् ।
तं एक्को पिडरुम्भइ वित्थारव्मिह्असंठिओ धरणिहरो ॥ ३९॥
[यद्बहुपर्वतजिनतं विक्षिप्तसमुद्रप्रकटं महीविवरम् ।
तदेकः प्रतिरुणद्वि विस्तराभ्यधिकसंस्थितो धरणीधरः ॥]

बहुभिः पर्वतैर्जनितं किपिक्षिप्तैिनिपतिद्भरिभिघातात् क्षोभतश्च पातालादुत्थितैर्वा कृतं यन्मद्दीविवरं तिद्वस्तारेणाभ्यधिकं यथा सादेवं संस्थितः सन्नेको धरणीधरः प्रतिरुणिद्ध व्याप्नोति । कीदशम् । विक्षिप्तैः पतत्पर्वतीर्द्वधाभूते समुद्रे प्रकटं व्यक्तम् । तथा च त-त्क्षणमेव तथाविधं महीधरिववरमवलोक्य तद्धिकेन गिरिणैकेन मुद्रयतीति नलस विन्यासकौशलम् ॥

नलस रचनाचातुर्यमाह—

साअरलद्धत्थाहं णिमेन्ति जं जं धराहरं कइणिवहा । बज्जइ पुरओ हुत्तो काऊण पअं तिहं तिहं सेतुवहो ॥ ४० ॥

[सागरलब्धस्थाघं नियोजयन्ति यं यं घराघरं किपिनिवहाः । बच्यते पुरतोऽभिमुखः कृत्वा पदं तत्र तत्र सेतुपयः ॥]

सागरे लन्धः स्थाघो (मूलं) येन तम् । लन्धसागरम्लं यं यं धराधरं कपिनिवहा नि-योजयन्ति तत्र तत्र पदं कृत्वा विन्यस्य पुरतोऽभिमुखोऽप्रिमाप्रिमः सेतुपथो नलेन ब-ध्यते । भूमिनिखातम्लः स एव पुरतः सेतवे पदार्पणस्थानं भवतीति दढमूलत्वमुक्तम् । 'लद्धत्थामं' इति पाठे लन्धस्थामानमित्यर्थः ॥

नलस्थत्वरामाइ---

समअं पवअविमुक्ते सेजवहम्मि समअं अभाअपडन्ते । परिपेक्षेत्र रएइ अ समअं च णलो पडिच्छिऊण महिहरे ॥ ४१॥

[समकं प्रवगविमुक्तान्सेतुपथे समकमभागपततः । प्रतिप्रेरयति रचयति च समकं च नलो प्रतीक्ष्य महीधरान् ॥]

समकमेकदैव प्रवगैविमुक्तांस्यक्तान् सेतुपये समकमेकदैवाभागेऽस्थाने पततो महीधरान् समकं चैकदैव प्रतीक्ष्य गृहीत्वा नलः प्रतिप्रेरयति । कुतिश्चित्कृत्रचिद्योजयित । करादिंना यम्त्रयित वा । रचयित च । सम्यग्घटयतीत्यर्थः । पतत्पतिष्यत्पर्वतप्रहणविन्यासरचनासु कालसौक्ष्म्यमपि न लक्ष्यत इति भावः । यहा समकं प्रवगविमुक्तान्समकं प्रतीक्ष्य प्रति-प्रेरयित अभागपततो रचयित चेति यथासंख्यमन्वयः । क्वचित् 'समअं व णल-' इति पाठः । तत्र समकमिवेति सर्वत्रोत्प्रेश्चा ॥ सेतौ समुद्रस सहकारितामाह— अवलम्बइ णलघडिए अभाअविलआणिए घडेइ महिहरे। सेडबहस्स समुद्दो उब्बेलन्तसिललो पबडूइ पुरओ ॥ ४२॥ [अवलम्बते नलघटितानभागविल्तान्घटयित महीधरान्। सेतुपथस्य समुद्र उद्देलसिललः प्रवर्धते पुरतः॥]

समुद्रः सेतुपथस्य महीधरात्रलेन घटितान्सुदृढीकृतानवलम्बते धारयित । इतस्ततौ गन्तुं न ददाति । तदवच्छेदेन समुद्रस्य स्थिरत्वादित्यर्थः । अभागेऽस्थाने विलतान् वकी-भूतानथानीतान् तरङ्गाभिघातेन यथास्थानं प्रापितान् घटयित सुदृढान् करोति । एवं गुरतोऽम उद्देलसलिल उच्छलितः सन्प्रवर्धते । अमेसरतामवलम्बत इति भावः । यथा यथाः सेतुर्वर्धते तथा तथा तसंमुखे वेलायां जलमप्युच्छलतीत्याशयः ॥

नलस्य बलातिशयमाह--

जं जं आणेइ गिरिं रहिरहचक्कपरिमट्टसिहरं हणुमा । तं तं लीलाइ णलो वामकरूथिस्विअं रएइ समुद्दे ॥ ४३ ॥

[यं यमानयति गिरिं रिवरथचक्रपरिमृष्टशिखरं हन्मान् । तं तं लीलया नलो वामकरोत्तम्भितं रचयति समुद्रे ॥]

हन्मान् यं यं गिरिमानयति । कीदशम् । रविरथस्य चक्रेण परिमृष्टं परिघृष्टं शिखरं यस्य तं तुङ्गम् । 'परिहृष्टणसहं' इति पाठे परिघर्षणसहिम्स्यर्थः । तं तं वामकरेणोत्तिम्भतं हनुमतो हस्तादुत्थापितं नलः समुद्रे रचयति । सेतौ यथोचितस्थाने संनिवेशयतीत्पर्थः । ह-नूमदानीतस्य तादशपर्वतस्य पृष्ठतो वामकरेणोत्थापनमहंकारं वलं च गमयति ॥

समुद्रशैलोत्कर्षमाइ—

वित्थअसरकमलिसरे सेले दरघडिअसेडसंकमलिसरे । जलिणिहिसेआलग्गा पाआलधरा धरेन्ति सेआलग्गा ॥ ४४ ॥ [विस्तृतसरःकमलशिरसः शैला दरघटितसेतुसंक्रमलसनशीलान् । जलिधिसेवालग्नाः पातालधरा धारयन्ति शैवालाग्र्याः ॥]

पातालस्य धराः पर्वता दरघिते सेतुरूपसंक्रमे लसनशीलान् श्लिष्टान् कान्तिमतो वा शैलान्धारयन्त्यवष्टश्नन्ति । तदुपर्यमी स्थिरतामासादयन्तीत्वर्थः । 'लस श्लेषणक्रीडनयो-र्लससंक्रान्ती च' धातुः । कीदशान् । विस्तृतानां सरसां कमलानि पद्मानि जलानि वा यत्र तादशानि शिरांसि येपाम् । विस्तृतानि प्रफुछानि विस्तारशालीनि वा सरःकमलानि पद्मानि जलानि वा यत्र तादशानि शिरांसि येपामिति वा । पूर्वनिपातानियमाद्विस्तृतानि कमलानि यत्र तादशानि मरांसि शिरांसि येपामिति वा । अनेन महस्वमुक्तम् । पाता- लघराः कीदशाः । जलिनिधिसेवायां लमाः । तदन्तर्वितिन इत्यर्थः । यहा जलिनिधिश्चैवा-लालमाः श्वेवालाः प्रवालास्तत्र लमास्तत्संबद्धाः । एवं शैवालैरम्याः श्रेष्ठाः । शैवालम्रे येषामित्यर्थेन श्वेवालम्या इति वा । तत्पूर्णा इत्यर्थः । तेन चिरंतनत्वमुक्तम् । यद्धा श्वेवा-लानामग्रह्णाः । तेन शैवालापेक्षया क्षुद्धाणामेव पर्वतानामेतादशमहत्पर्वतधारणक्षमत्विति समुद्रोत्कर्षः । तदुक्तं बिधरकविराजिन—'मैनाकोऽपि गभीरनीरिवलुठत्पाठीनपृष्ठोल्लस-च्छैवालाङ्करकोटिकोटरकुटीकुढ्यान्तरे निर्शृतः' इति ॥

मणीनामवस्थामाद्दः
वेलाअङ्कंबद्धा गञ्जोणिअत्तन्तजलरअविहुव्वन्ती ।
इष्ठन्तिकरणिवङ्चा अन्दोलङ् मरराअप्पहावणराई ॥ ४५ ॥
[वेलातटसंबद्धा गतापनिवर्तमानजलरयिवध्यमाना ।
लस्तिरणविटपा आन्दोल्यते मरकतप्रभावनराजी ॥]

मरकतानां प्रभैव वनराजी वनं वारि काननं वा तस्य राजी परम्परा आन्दोल्यते पर्वतपतनात्यतरङ्गेण चश्वला क्रियते । तदुक्तम्—गतापनिवर्तमानस्य गतस्यागतस्य जलस्य रयेण विध्यमाना क्षोभ्यमाणा । पुनः कीहशी । वेला तीरं नीरं वा तत्तटे संबद्धा । एवं 'हल्लन्त' इति लसद्यें देशी । तथा च लसन्तः संचारिणः किरणा एव विटपा यसाः सा । अन्यत्रापि तरुकम्पे शाखाकम्पो भवति । यद्वा मरकतवत्प्रभा यसा इति हरि-द्वर्णा वनराजी वनपङ्किः सेतुपर्वतोपरिस्था आन्दोल्यते । कीहशी । लसिकरणभितस्ततो गमनं येषाम् । 'कृ विक्षेपे' धातुः । ताहशा विटपा यस्याः । तरङ्गगतागतेन शाखानां गतागतमिति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

जलहस्तिसर्पयोः संबन्धमाह—

दन्तेसु बलिअलग्गा खोहुप्पित्थगअसंपहारुक्खिला ।
करिमअराण भुअंगा पडन्ति कालासमण्डलपिडच्छन्दा ॥ ४६ ॥
[दन्तेषु बलितलग्ना क्षोभोद्विग्नगजसंप्रहारोत्क्षिप्ताः ।
करिमकराणां मुजंगा पतन्ति कालायसमण्डलप्रतिच्छन्दाः ॥

भुजंगाः करिमकराणां दन्तेषु विकतिलमा विधितलमाः सन्तः पतन्ति । किंभ्ताः । क्षोमेण समुद्रस्येत्यर्थात् उद्विमेः कुद्वैर्वन्यैर्गजैः संप्रहारेण प्रवाहपूर्वमुित्क्षिताः । समुद्रक्षो-भण दैवात्पुरः प्राप्ताः । शुण्डयोध्वे प्रेरिता इत्यर्थः ॥ यद्वा—क्षोमोद्विमेर्वन्यैर्गजैः समं संप्रहारे युद्धे उत्क्षिताः करिमकरैरेवेत्यर्थः । अत एव कालायसमण्डलं लौहवलयस्तत्प्रिति च्छन्दास्तुल्यरूपाः । 'कालायसमयो लौहं गिरिसारमशस्त्रकम्' इति कोषः ॥

कल्लोलानामानुकूल्यमाह— प्रविभव स्वाहद्भो जो चिअ उअहिस्स डिणिअत्तइ पडमम् । सो चिअ सलिलद्धन्तो अण्णोहुतविसमं वलेइ णलवहम् ॥४७॥ [पर्वतपतनाविद्धो य एवोदधेः प्रतिनिवर्तते प्रथमम् । स एव सिलधार्धान्तोऽन्यतोऽभिमुखविषमं वलयित नलपथम् ॥]

पर्वतपतनेनाविद्धः प्रेरितो य एवोदधेः सिळ्ठार्धान्तः प्रथमं प्रतिनिवर्तते परावर्तते स एवान्यतोभिमुखमत एव विषममसंघिटतं नलपथं वलयित वक्रीकृत्य ऋजुतां प्रापयित । दूरं गत्वा प्रतिनिवृत्तः कल्लोल एव सेतौ वक्रीभूतं गिरिमभिहत्य समीकरोतीत्यर्थः । तेन क-लोलप्रकर्ष उक्तः । प्रथममिति कल्लोलान्तरापेक्षया नलपेक्षया वा । तथा च कल्लोल एव प्रथमं समीकरोति, नलस्तु पश्चादिति भावः ॥

गजसर्पयोः संबन्धमाह ---

खुहिअसमुद्दस्थमिआ खुडेन्ति अक्खुडिअमअजलोज्झरपसरा । चलणालग्गमुअंगे पासे व्व णिराअकड्डिए माअङ्गा ॥ ४८॥

[क्षुभितसमुद्रास्तिमताः खण्डयन्यखण्डितमदजलनिर्झरप्रसराः । चरणालग्नभुजंगान्पाशानिव निरायतकृष्टान्मातङ्गाः ॥]

मातङ्गा वनहिस्तिनश्वरणेष्वालमान्भुजंगान्पाशानिव खण्डयन्ति । यथा चरणेषु बन्धन-रज्जु: खण्ड्यते तथैवेत्यर्थः । कथंभूतान् । निरायतान्सतः कृष्टान् । एकतश्वरणं दत्त्वा परतः शुण्डया खण्डनायाकृष्टी दीर्घीभृतान् । पाशोऽप्याकर्षणे दीर्घायत इति साम्यम् । मातङ्गाः किंभूताः । क्षुभिते समुद्रेऽस्तिमताः पर्वतेन सहैव मन्नाः । एवम् अखण्डितो मदजलस्य प्रसरो येषां ते । मजनदशायामिष शौर्यशालिन इति भावः ॥

तरङ्गाणां रत्नादिसंबन्धमाह-

रअणच्छविविमलअरा फलरसभरिअदरिभण्णमरगअणिवहा । ओधुन्वन्ति तरङ्गा चुणिअसङ्खउलपण्डुरअरफेणा ॥ ४९॥

[रत्नच्छिविविमलतराः फलरसहरितदरभिन्नमरकतिवहाः।

अवध्यन्ते तरङ्गाश्रूणितशङ्खकुलपाण्डुरतरफेनाः ॥]

तरङ्गा अवध्यन्ते गिरिपतनेन दिशि दिशि नीयन्ते । कीदशाः । रत्नच्छिविभिर्विमलतरा अत्युज्ज्वलाः । तेषु तेषामिष सत्त्वात् । एवं फलरसे रसनीयफलैर्वनवृक्षोद्भवैहेरिताः किंचितिकचित्खिण्डता मरकतिनवहा येषु । अभिघातत्रुटितमरकतखण्डानां वन्यफलिमिश्रणेन हरितत्वोत्कर्ष इति भावः । एवं चृणितेन शङ्क्कुलेन पाण्डुरतराः फेना
येषु ते । समानरूपत्वात् । तथा च जलीयपर्वतीयवस्त्नामेकीभावेन समुद्रक्षोभातिशय उक्तः ॥

अथ पातालजलोद्गममाह—

घडमाणेहि अ समअं झिज्जइ सेलेहि जेत्तिअं चिअ उअही । उच्छलइ तेत्तिअं चिअ उत्थिङ्घअमृलसलिलपरिपूरन्ती ॥ ५० ॥ [घटमानैश्व समं क्षीयते शैलैर्यावन्मात्रमेवोद्धिः । उच्छलति तावन्मात्रमेवोत्तिम्भतमूलसलिलपरिपूर्यमाणः ॥]

क्षोणीक्षोभमाह —

उद्धप्फुडिअणइमुहा णिअअट्टाणिसिटिलोसरन्तमिहहरा । अन्दोलन्तसमुद्दा अन्दोलिन्त व णहं धरिणसंखोहा ॥ ५१॥ [ऊर्ध्वस्फुटितनदीमुखा निजकस्थानिशिथिलापसरन्महीधराः । आन्दोलसमुद्रा आन्दोलयन्तीव नभो धरिणसंक्षोभाः ॥]

घरण्याः संक्षोभा गगनमान्दोलयन्तीव । कीहशाः । उध्वीनि सन्ति स्पुटितानि ख-ण्डखण्डीकृतानि नदीनां मुखानि येस्तानि(स्ते) । एवं निजकस्थानाि धिलाः सन्तोऽपसरन्तो यतस्ततो दोलायमाना महीधरा येभ्यस्तानि(स्ते) । एवम् आन्दोलन्तो दोध्यमानाः समुद्रा येभ्यः । तथा चायमर्थः—पर्वतपतनोति्यतकलोलाभिघातेन भूमिकम्पाश्रदीमुखजलान्युद्र्य विशीर्यन्ति सेतौ निहितानि निजनिजस्थानिस्थता एव मेरुमलयप्रभृतयश्च गिरयो भूकम्पाहितम्लशैथिल्येन यतस्ततः संचरन्ति । एवं सति संचरत्तदीयशिखरप्रेरितसुरिवमानजलधरपटलचलनादिना उच्छिलतसमुद्रतरङ्गातिक्रमेण च निष्क्रियस्यापि
नमसः कम्प उत्प्रेक्षित इवशब्देन ॥

अथ सेतोरीषदुद्भवमाह—

अदुट्टिअसेउवहं होइ खणं अद्धिदण्णहरिहिअअसुहम् । अद्धोवइअमहिहरं अद्धोसारिअरसाअलं उअहिजलम् ॥ ५२ ॥ [अधींत्थितसेतुपथं भवाति क्षणमर्धदत्तहरिहृदयसुखम् । अर्धावपातितमहीधरमर्धापसारितरसातलमुद्धिजलम् ॥]

उद्धिजलं भवति । कीदक् । अर्धेन भागेन अर्धे वोत्थितः सेतुपयो यत्र । एवं क्षणं व्याप्यार्धे दत्तं हरीणां कपीनां हृदये सुखं येन । सेत्वर्धनिष्पत्त्यानन्दार्धमित्यर्थः । ए- वम् अर्धेऽवपातिताः क्षिप्ता महीधरा यत्र । अर्धावच्छित्रा गिरयो वेलायामेव तिष्ठन्ती-त्यर्थः । एवम् अर्धमर्धावच्छित्रमपसारितमन्यतः क्षिप्तं रसातलं यतस्तत् । तावदवच्छे-देन पर्वतपूरितत्वात् । एतेन सेतोराम्लत्वमुक्तम् ॥

अथ सेतोर्जलेन तिरोधानमाह—

णिम्माओ त्ति मुणिज्जइ दूराइद्धम्मि साअरे सेतुवहो ।

सो चिअ सिललभरन्तो थोआरद्धो व्य दीसइ णिअत्तन्ते ॥५३॥

[निर्मित इति ज्ञायते दूराविद्धे सागरे सेतुपथः ।

स एव सिललभ्रियमाणः स्तोकारब्ध इव दश्यते निवर्तमाने ॥]

दूरं व्याप्याविद्धे प्रेरिते सागरे सेतुपथो निर्मित इति हर्यते । स एव सेतुपथः सागरे निवर्तमाने सित सिललेन श्रियमाणः पूर्यमाणः सन्स्तोकारच्ध इव हर्यते । अयमर्थः — श्लिप्तपंवताभिघातिद्धिधाभूतसमुद्रजलयोर्द्रमुच्छलनात्सेतुर्निर्मित एव हर्यते । समुद्रस्या-ल्पजलत्वाद्यदा पुनस्तज्जलद्वयं परादृत्य समुद्दे मिलति तदा सिललास्तमितत्वात्स्तोक ए-वेत्यभिघातजलयोरुत्कर्षः ॥

अथ महावराहस्य चरणगर्तापूरणमाह---

अवि पूरइ पाआलं ण अ कुविअदिसागइन्दगमणविहाआ । उअहिविइण्णोआसा पूरेन्ति महावराहपअणिक्खेवा ॥ ५४ ॥

[अपि पूर्यते पातालं न च कुपितिदिग्गजेन्द्रगमनिवधाताः । उद्धिवितीर्णावकाशाः पूर्यन्ते महावराहपदिनक्षेपाः ॥]

अपिः संभावनायाम् । गिरिभिः पातालमि पूर्यते, न तु महावराहस्य पदिनिक्षेपाः पुरातनानि चरणिनिक्षेपस्थानानि पूर्यन्ते । तेषां ततोऽपि महत्वादिति भावः । तदेवाह—
कीदशाः । करिमकरास्फालनादिना कुपितानां दिग्गजेन्द्राणां गमनस्य स्वेच्छाचारस्य
विघातो येभ्यः । अतिगभीरत्वात् । तथा च जलहित्तनो भयेन तत्र प्रविश्य तिष्ठन्ति दिक्षरिणः प्रवेष्टुं न पारयन्तीति मृत्तस्यापि गमनप्रतिबन्धकत्वेनातिविकटत्वमुक्तम् । कुपितपदेन दिग्गजानां गमनस्य विघाताः परिपन्थिनः । हन्यतेऽनेनेति करणे घत्रिति केचित् ।
एवम् उद्धिना वितीर्णो दत्तोऽवकाशः स्थानं यस्मै । तत्संलीनत्वात् । वस्तुतस्तु—उदधये दत्तोऽवकाशो यैः । तस्य तत्रव विश्रामात् । अनेन महत्तरत्वमुक्तम् ॥

अथ जलस्य नानारूपतामाह—

जाअं महिहरमिहअं धातुअडक्खलणसरसपञ्जनराअम् ।
दुमभङ्गतुवरसुरिहं उप्पज्जन्तमइरं व साअरसिललम् ॥ ५५ ॥
[जातं महीधरमिथतं धातुतटस्खलनसरसपळ्ळवरागम् ।
दुमभङ्गतुवरसुरिभ उत्पद्य[मान]मिदरिमव सागरसिललम् ॥]

सागरस्य सिललं महीधरेण मथितं सदुत्पद्यमाना मिदरा यस्मात्त्रथाभूतमिव जातम् । मथनचिद्गमाह—कीदशम् । धातृनां गैरिकाणां तटस्य स्खलनात्सरसप्छतस्येव रागो लौहित्यं यस्य । यथा मदिरायामिंपतमधूकपह्नवादिरागो जायते, तथा प्रकृतेऽपि गिरि-गैरिकराग इत्यर्थः । एवं पर्वतीयद्रुमाणां भङ्गेनावर्तादिजातेन खण्डेन तुवरं कषायं सत्सुरिम । मदिरायामिष मधूकादिखण्डापणात्कपायता सौरभं चेति साम्यम् । 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । तथा च पूर्वमिष महीधरेण मिथतः समुद्रः सुरा चाभृत् । संप्रति सिलिलस्यैव ताम्रकषायसुरिभरवारसुरात्विमत्युरप्रेक्षा ॥

अथ समुद्रसंचारेण सेतुस्थैर्यमाह —

संचालेइ समुद्दो जह जह विरलट्टिअं धराहरणिवहम् । तह तह विराअसिहरो पूरिअविवरिथरो घडइ सेउवहो ॥५६॥

[संचालयित समुद्रो यथा यथा विरलस्थितं घराधरिनवहम् ।

तथा तथा विशीर्णशिखरः पूरितविवरस्थिरो घटते सेतुपथः ॥]

सेतौ विरलस्थितं व्यवहितस्थितं घराघराणां निवहं यथा यथा समुद्रः संचालयित तथा तथा विशीर्ण चूर्णितं शिखरं यत्र तथाभृतः सेतुपथः पूरितेन विवरेण स्थिरः सन् घटते । पर्वतपतनाज्ञातसमुद्रक्षोभेण सेतुपर्वतानां चलने परस्परमिलनाच्छिखरभङ्गेनावकाशपूरणा-दन्तरालविरहात्सुदृढः सेतुरूत्पद्यते इत्यर्थः ॥

अथ सेतोरनिर्धारणीयरूपतामाह—

पडइ णु णहअंलघिडओ किंडून्जइ णु मलआहि चिरणिम्माओ । घडइ णु समुद्दसलिले घडिओ णीह णु रसाअलाहि णलवहो ५७

[पतित नु नभस्तलघटितः कृष्यते नु मलयाचिरिनिर्मितः । घटते नु समुद्रसिलेले घटितो निरेति नु रसातलानलपथः ॥]

नुशन्दो विकल्पे, उत्प्रेक्षायां वा । नलपथः किपभिनेभस्तले घटितः सन् पतित नु । समुद्र इत्पर्थात् । सिगुद्रस्य जले घटते स्वयमेवोत्पद्यते नु । समुद्रस्य जले घटते स्वयमेवोत्पद्यते नु । रसातलाद्धटित एव सिद्ध एव निरेति निर्याति नु । तथा चोपरितः पतनं मलयादाकर्षणं सिलले तात्कालिकघटनं पातालादुत्थानं वा सेतोः किमिति निर्यारियुं न पारितम् । सर्वत्र समानरूपत्वाद्वानराणां नलस्य च शीघ्रकारित्वादित्यर्थः ॥

अथ पर्वतानां सर्वत्र तुल्यरूपतामाह--

गअणिम उअहिसिललं सिललिवमुके रसाअलिम णहअलम् । दीसइ तीसु विसमअं णहसिललरसाअलेसु पञ्चअजालम् ॥५८॥

[गगने उद्धिसिलिलं सिल्लिविमुक्ते रसातले नभस्तलम् । दृश्यते त्रिष्विप समं नभःसिल्लिरसातलेषु पर्वतजालम् ॥]

गगने उद्धिसिलेलं दृश्यते, उच्छलितत्वात् । सिललिविमुक्ते रसातले नभस्तलं द-

रयते, तुच्छत्वात् । त्रिष्वपि नभःसिलिलसातलेषु पर्वतजालं समं तुल्यमेव दर्यते, निर-न्तरं वर्षणशालित्वात् । तथा च यत्र यस्यासंभवस्तदपि तत्र कृतमिति समुद्राकाशयोर्व्य-त्ययेन स्थानत्रयस्यापि पर्वतमयत्वेन च नलस्य निर्माणकौशलं दर्शितम् ॥

अथ सेतोरान्दोलनमाह-

वेलालाणणिअलिओ रसिऊण रसाअलिट्ट पि समुद्दो । चालेइ सेडवन्धं खम्भं आरण्णकुक्षरो व्व वलनतो ।। ५९ ॥ [वेलालानिगलि(डि)तो रसित्वा रसातलस्थितमपि समुद्रः । चालयित सेत्वन्धं स्तम्भमारण्यकुक्षर इव वलन् ॥]

समुद्रः सेतुवन्धं चालयित तरङ्गाभिघातेनान्दोलयित । किं कृत्वा । रिसत्वा कल्लो-लकोलाहलं कृत्वा । क इव । स्तम्भमारण्यकुञ्जर इव । यथा नवबद्धकुञ्जरो बन्धनस्थानं स्तम्भं रिसत्वा चीत्कृत्य चालयित उत्पाटियतुमान्दोलयित । समुद्रो गजो वा किं कु-र्वन् । वलन्वक्रीभवन् । नित्यसंचारशीलत्वात् । समुद्रः कीहक् । वेला तरङ्गस्तटं वा, तद्र्षेणालानेन निगलि(डि)तो बद्धः । गजोऽप्यालानबद्धो भवति । सेतुवन्धं स्तम्भं वा किंभृतम् । रसातलिस्थतमि । गभीरिनस्वातत्वात् । अत्र समुद्रस्य गजेनोपमायां सेतोः स्तम्भत्वम्, वेलाया आलानत्वं च हेतुः॥

अथ सेतोनैविड्यमाह—

पेक्षिज्जन्ति दढअरं जह जह पवएहि खुहिअजलतण्णाआ । ओहट्टन्ताआमा तह तह एककमं अइन्ति महिहरा ॥ ६० ॥

[पेर्यन्ते दढतरं यत्र यत्र प्रवगैः क्षुभितजलार्दाः । अपसरदायामास्तत्र तत्रैकैकमायान्ति महीधराः ॥]

प्रवर्गेर्महीधरा दृढतरं यथा यथा प्रेर्यन्ते निबिडीकरणाय हस्तादिनाभिहन्यन्ते, तथा तथा क्षुभितेन तत्प्रेरणाभिकृत्यितेन जलेनार्द्राः । एवम् अपसर्त्रपकर्षशील आयामो दैर्घ्यं येषां तथा सन्त एकैकमायान्ति जलाईत्वात्प्रवगप्रेरणाच वेमाभिहृतपटतन्तव इव परस्परं संबध्यन्त इत्पर्थः । भिथोमिलनादेव दैर्घ्यहासादृढत्वमित्याशयः ॥

अथ सागरस्य शब्दमाह--

पवअभुअगलत्थिष्ठआ विष्पइण्णरअणा
धरणिहरा पडिन्त भअचुण्णईणरअणा |
खुहिओ साअरो रसई उण्णअं ण ईणं
मोअन्तो व्व तिव्वभअउण्णअं णईणम् ॥ ६१ ॥
[प्रवगभुजगलहिसता विप्रकीर्णरत्ना
धरणिधराः पतिन्त भयचूर्णकिनरगणाः ।

क्षुभितः सागरो रसित उन्नतं न दीनं मोचयन्निव तीत्रभयपूर्णतां नदीनाम् ॥]

धरिणधराः समुद्रे पतन्ति । कीदशाः । प्रवासुजैः प्रेरिताः । एवं विप्रकी-णीनि इतस्ततः क्षिप्तानि रत्नानि यैस्ते, तदिभघातेन समुद्ररत्नानामुच्छलनात् । वि-प्रकीर्णरचना वा । विप्रकीर्णा विस्तारशालिनी रचना सेतौ संघटना येपामित्यर्थः । एवं भ-येन चूर्णा व्यस्ताः किंनरगणा येषु, समुद्रे पतितव्यमित्याशयात् । अथ क्षुभितः पर्वतपत-नान्दोलितः सागर उन्नतं रसति । न दीनं हस्वं यथा स्यात्तथा रसतीत्यर्थः । किं कुर्व-विव । नदीनां तीव्रं भयं स्वामी समुद्रः किं स्यादित्यादिकं तत्पूर्णतां मोचयित्रव न भेत-व्यमित्याश्वासयित्रव । पराभवं प्राप्तस्य वह्नभस्य प्रतिभया पत्नीनां भयमपगच्छतीति भावः ॥

अथ मणिप्रभानामुद्रममाह-

भरइ व दूराइद्धो धुन्वइ व पडन्तधरणिहरकद्दमिओ ।

रुम्भइ व पिडणिअत्तो भिण्णो घडइ व मणिप्पहाहि समुद्दो॥६२॥

[श्रियत इव दूराविद्धो धाव्यत इव पतद्धरणिधरकर्दमितः ।

रुध्यत इव प्रतिनिवृत्तो भिन्नो घटत इव मणिप्रभाभिः समुद्रः ॥]

द्रमाविद्धः पर्वतपतनेनोच्छिलतः समुद्रः स्वस्य पर्वतानां वा मणिप्रमाभिधियत इव तुच्छोऽपि पूर्यत इव, तद्याप्तत्वात् । पतद्भिधेरणिधरैः कर्दमितो गौरिकादिसंबन्धात् धा-व्यते प्रक्षाल्यत इव, स्वव्याप्त्योज्ज्वलीकियमाणत्वात् । उच्छलनेन कियद्रं गत्वा प्रतिनि-वृत्तः सन् रुथ्यत इव निजप्रसरेण विष्टभ्यमानत्वात् । भिन्नः । पर्वतपतनाद्धिधाभृतः सन् घटत इव एकीभवतीव, संधीयमानान्तरालत्वात् । मणिप्रभाभिरिति सर्वत्र योजनीयम् । अ-त्रोत्प्रेक्षाचतुष्टयमपि मणिप्रभाणां बाहुल्यमाज्ज्वल्यं गादत्वं यथासंख्यमाद्यत्रये त्रतीयपरि-हारेण जलाकारत्वं च सर्वत्र निमित्तमिति ध्येयम् ॥

जलवनगजयोरसंगममाह—

करिमअराण खुहिअसाअरिवसासिआणं
सेउवहिम्म पिडअगिरिणिवहिवसासिआणम् ।
समअं वणगआण णिवहा धरोसिआणं
समुहं आवडिन्त मअगन्धरोसिआणम् ॥ ६३ ॥
[करिमकराणां क्षुभितसागरिवषाश्रितानां
सेतुपथे पिततिगिरिनिवहिवशासितानाम् ।
समकं वनगजानां निवहा धरोषितानां
संमुखमापतिन्त मदगन्धरोषितानाम् ॥]

करिमकराणां वनगजानां च निवहाः सममेकदेव संमुखमापतन्ति । युद्धाय परस्परम-मिमुखीभवन्तीत्यर्थः । करिमकराणां किंभृतानाम् । क्षुभितं यत्सागरस्य विषं जलं तदा-श्रितानाम् । तदानीं क्षुभितानां सागरजलमाश्रितानामिति वा कर्मधारयः । यद्वा वि-षासितानां जले आसितानाम् । उपविष्टानामित्यर्थः । यद्वा विषवद्गरलवदासितानामुपविष्टा-नाम् । विषवदसितानां स्यामानामिति वा । यद्वा विषाशितानां विषं जलमाशितानाम् । भोजितानामित्यर्थः । यद्वा विषासिकानां सागरजले आसिकोपवेशनं येषामित्यर्थः । एवं सेतुपथे पतितगिरिनिवहेन विशेषतः शासितानाम् । मारितानामित्पर्थः । 'शसु हिंसायाम्' इति धातोणिचि । यद्वा गिरिनियहेन विश्वेषितानां दिशि दिशि गतानाम् । यद्वा गि-रिनिवहेन विशासितानाम्, गिरिषु सजातीयगजश्रमेणोपगमात् । एवं वनगरुनां किंभूता-नाम् । धरेषु पर्वतेषूषितानाम् , वनचरत्वात् । वस्तुतस्तु करिमकराणां धनगजानामि-त्युभयोरिप सर्वे विशेषणम् । तथाहि प्रथमे-धरेषृषितानां वनगजैः सह योद्धं समुद्रादिप पर्वतमारूढानामिति शौर्यप्रकर्षः । यद्वा धरेषु मैनाकादिपृषितानां स्वभ ग्देवेत्यर्थः । द्वितीये—सागरविषमाश्रितानां करिमकरैः सह योद्धं पर्वतादिप समुद्रजलं प्रविष्ट शौर्यप्रकर्भः । एवं सेतुपये पतितगिरिनिवहेन विशेषतः शासितानां धर्षितानाम् , तेन व्या-कुलीक्रियमाणत्वात् । एवं मिथो मदगन्धेन रोषितानामित्युभयपक्षेऽपि सर्वे तुल्यमिति म-दुनीतः पन्थाः । 'विषं पुरीषे गरले पानीये च प्रकीर्तितम्' ।।

अथ सेती तरङ्गपतनमाह-

उत्यद्धिअदुमणिवहा सुइरं परिमलिअसेउवहपासहा । धाउकलङ्ककखउरा दूरं गन्तूण उद्वमन्ति तरङ्का ॥ ६४॥

[उत्थापितद्वमनिवहाः सुचिरं परमृदितसेतुपथपार्थाः । धातुकलङ्ककलुषा दूरं गत्वा उद्दमन्ति तरङ्गाः ॥]

तरङ्गा दूरं गत्वा सेतोः कियन्तमुपरितनं भागमतिक्रम्योद्धमन्ति विलीयन्ते । समाप्ता भवन्तीत्यर्थः । किंभूताः । उत्थापितः स्वाभिघातेन भङ्क्त्वोध्वं नीतो द्रुमनिवहो यैः । तथा च वृक्षोन्मूलनसमर्थस्यापि तरङ्गस्य कियद्र एव समास्या सेतोविस्तीर्णत्वमुक्तम् । एवं सुचिरं व्याप्य परिमृदितः परिघृष्टः सेतुपथस्य पार्श्वप्रदेशो यैस्ते । पार्श्व एव चिरकाल-व्यापनादुच्चत्वमुक्तम् । एवं धातुरूपेण कल्रङ्केन वर्णान्तरस्य प्राप्तत्वात्कलुषाः । तथा च महतोऽपि तरङ्गस्य धातुकालुष्येणाधिकदेशव्यापनेऽपि सकलाव्याप्तिरित्यतिमहत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु पार्श्वस्येव दूरं दूरभागं गत्वातिक्रम्योद्धमन्ति त्यजन्ति । कियद्द्रं गत्वा पश्चादागच्छन्तीत्यर्थः । एतेन सेतोष्ट्चत्वमुक्तम् ॥

मृगादीनां चेष्टामाह— दीसइ मअउलेहि उअही णलो अणेहिं समअं सेल(उ)पडणभअउण्णलोअणेहिं । जं खिलअं अईइ सिललं णईण उरं
तं उद्धाइ पवअकलकलविइण्णऊरम् ॥ ६५ ॥
[दृश्यते मृगकुलैरुद्धिनलो जनैः
समं शैल(सेतु)पतनभयपूर्णलोचनैः ।
यस्खिलतमत्येति सिललं नदीनां पूरं
तदुद्धावित प्रवगकलकलवितीर्णतुर्यम् ॥]

गगन एवानीयमानगिरिस्थेर्मगकुलैस्दिधः, पतनभयाजनैर्नलश्च सेतुघटनिवस्मयात् सममेकदेव ह्रयते । उभयगतं विशेषणमाह—कीह्शेर्मगकुलैः । सेती पतनभयेन पूर्णे कान्तरतादिचिहिते लोचने येपां तैः । सेतुपतने समुद्र एव पतनं स्पादित्यशयात् । जनैः कीह्शेः । सेतोः पतनं समुद्रजले मजनं तद्भयेन पूर्णे लोचने येपाम् । सेतोर्मजनमेव स्पादिति क्षुभ्यतां सेतुस्थितदर्शनेन विस्मय इति भावः । अणेहिं एभिर्मृगकुलैस्दिधिनलश्च समं तुल्यमेव ह्रयते इत्यपि कश्चित् । अत्र सेतौ पतनभयेनेति सेतावेव चेत् स्थितिस्तदा नलात्, अन्यत्र चेत्तदा जलाद्भयमित्यभयदर्शनमिति भावः । एवं समुद्रस्य यत्सिल्लं सेतुपर्वतयोरिभिघातात्स्खिलतं सत्रदीनां पूरं प्रवाहमत्येति अतिकामित्, तत्प्रवगानां कलकलेन वितीर्णत्ये वाद्यविशेषो यस्य तदुद्धावित उर्ध्वमृत्तिष्ठति । वाद्यादिकोलाहलेन जलमृत्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । तथा च नदीसमुद्रजलयोः संघटादुत्थानमेवमृत्येक्षितमिति भावः । यद्दा नदीनामेव सेतुस्थानामित्यर्थात् । सिल्लमिति कर्तः । समुद्रतरङ्गाभिघानतात्स्खिलतं सद्यद्भातिकामित समुद्रजलमित्यर्थात् , तत्प्प्रवगकलकलवितीर्णत्यं सदुद्धावित । तथा च समुद्रतरङ्गाभिह्तमिपि सेतुनदीजलं यत्समुद्रमेवातिकामित तत्प्प्रवगकल-कलमहिन्ना बहुलीकियमाणत्वनिमित्तकमित्युत्पेक्षा । एतेन समुद्रातिकमक्षमत्वात्सेतुनदीननामुत्वर्षः सूचितः ।।

अथ पश्चभिः स्कन्धकैरन्यकुलकेन सेतुं वर्णयति-

इअ सअलमहिअलुक्खअमहिहरसंघाअणिम्मिअमहारम्भम् । णिअअच्छाआवइअरसामलइअसाअरोअरजलद्धन्तम् ॥ ६६॥

[इति सकलमहीतलोत्खातमहीधरसंघातिनिर्मितमहारम्भम् । निजकच्छायाव्यतिकरस्यामलितसागरोदरजलार्धान्तम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण 'वानरा नलपथं संघटयन्ति' इति पञ्चमस्कन्धकेन संबन्धः । नला-नुगामित्वेन परेषामिप कर्त्यत्वाद्वहुवचनम् । कीदशम् । सकलमहीतलादुत्खातैर्महीधराणां संघातैर्निर्मितो महानारम्भ उच्छ्रायो यस तम् । एवं निजकच्छायायाः स्वीयप्रतिषि-म्बस्य व्यतिकरेण संबन्धेन श्यामिलतः सागरोदरजलस्यार्धान्तो येन तमिति सेतो- रुच्छायो देर्ध्यं सूचितम् । स्वाभाविकी सिन्धुजलस्यामता सेतुच्छायात्वेनोत्प्रेक्षितेति कश्चित् ॥

विसमोसरिअसिलाअलद्ढ्याउक्सियत्तमच्छपच्छिमभाअम् । मञ्झच्छिण्णभुअंगमवेङ्कृष्पीडणविआरिअसिलावेदम् ॥ ६० ॥ [विपमापसृतशिलातलद्द्यातोत्कृत्तमत्स्यपश्चिमभागम् । मध्यच्छिन्नभुजंगमवेष्टोत्पीडनविदारितशिलावेष्टम् ॥]

पुनः किंभ्तम् । विषमं समीभ्य न लग्नम्, अतोऽपछतं स्वलितं यन्छिलातलं तह्रद्वातेनोत्कृत्तिश्चित्रो मत्स्यस्य । तलविति इत्यर्थात् । पश्चिमभागः पुच्छप्रदेशो यत्र तम् । एवं तेनेव मध्यच्छित्रं यद्धुजंगमवेष्टं सर्पभोगस्तस्योत्पीडनेन गाडीकृतवेष्टनेन विदारितं दिधाकृतं शिलावेष्टं यस्य तम् । भोगेनाभिचातजनकमावेष्ट्यतीति सर्पस्तभावः । तथा च ययेव शिल्या मध्ये छित्रः सेवावेष्ट्य विदारितेति द्वयोरिप महत्वमुक्तम् । मध्यच्छित्रभुनंगमस्य यद्देष्टमावेष्टनं तस्योत्पीडनेन यन्त्रणेनेत्यर्थं इति कश्चित् ॥

सेलुम्मूलणसंभमगहिअप्फिलिअगअमग्गधाइअसीहम् । गिरिसिहरणिसण्णाणिअगिरिपेहिअणिन्तमुहलजलहरसिललम् ६८ [शैलोन्मूलनसंभ्रमगृहीतभ्रष्टगजमार्गधावितसिंहम् । गिरिशिखरनिपण्णानीतिगिरिप्रेरितनिर्यन्मखरजलधरसिललम् ॥]

पृत्रं किपिनिः कृतं यच्छैलोन्म्लनं तत्संश्रमाहृहीतश्रष्टस्य संश्रमपृतं गृहीतस्य धृतस्य तिस्मिन्सिति श्रष्टस्य तद्दन्यमनस्कत्वेन पलायितस्य गजस्य मार्गेण पृष्ठेन धावितः सिंहो यत्र तम् । उत्पाटनसमये श्रष्टस्य गजस्य सेतावप्यनुसंधानेन वानराणामानयने शेष्टयं पर्वतस्य देश्यं वा सूचितम् । येन चिरकालेनापि न विश्राम इति भावः । एवं गिरिशिखरिनपण्णस्य तथेवानीतस्य । सेतावित्यर्थात् । गिरिणा सेतुलग्नपर्वतान्तरेण प्रेरितस्य यन्त्रितस्य अत एव पीड्या मुखरस्य शब्दायमानस्य जलधरस्य निर्यत् क्षरत्सिललं यत्र तम् । पूर्वनिपातानियमात् । मेघानां कोमलत्वेन जलक्षरणम् , ध्मरूपत्वेऽपि वहिर्गमनाभावात् गिरिणां संनिवेशस्यातिनिविडत्वं सूचितम् । यद्वा गिरिप्रेरितत्वेन निर्यतो बहिर्गच्छतो मुखर्गजलधरस्य सिललं यत्र । तथा च धूमरूपतया मेघा गच्छिन्त छिद्रगलितानि जलानि गुरू-त्वात्तत्रेव पतन्तीत्याशयः । वस्तुतस्तु गिरिशिखरिनषण्णस्यानीतेनानेतुमारच्धेन गिरिणा प्रेरितस्य उत्क्षेपणादिप्रसङ्गेन शिखरेणैव विद्वस्य मुखरजलदस्य निर्यत्सिललं यत्रेत्यनेनाप्यु-त्पाटनसमयोपजातजलगलनस्य सेतावप्यनुवर्तमानत्वेन कपीनामानयनश्चेष्टयं जलबाहुल्येन मेघमहत्त्वात्पर्वतमहत्त्वं चेत्रहमुत्रयामि ॥

पासहपिडअवणगअरुद्धमहोज्झरदुहापहाविअसिललम् । धरणिहरन्तरिअट्ठिअचन्दणवणमुणिअमलअसिहरकखण्डम् ॥६९॥ [पार्श्वपतितवनगजरुद्धमहानिर्झरिद्धधाप्रधावितसलिलम् । धरणिधरान्तरितस्थितचन्दनवनज्ञातमलयशिखरखण्डम् ॥]

एवम् उत्पाटनक्षोभात्पार्श्वे पार्श्वायमानेन वा पतितेन वनगजेन रुद्धस्य महानिर्क्ष-रस्य द्विधा द्विप्रकारेण प्रधावितं सिललं यत्र तम् । महानिर्क्षरस्याप्यवरोधकत्वेन गजस्य महत्त्वमुक्तम् । चिररुद्धं जल्पमवरोधकप्रान्तद्वयेन वेगेन गच्छतीति प्रधावितपदार्थः । एवं धरणिधराणामन्तरितमन्तर्गतं सित्स्थतं यचन्दनवनं तेन ज्ञायमानमनुमीयमानं म-लयशिखरखण्डं यत्र । तस्यैव चन्दनाधिष्ठानत्वात्कस्यापि विविच्य प्रहणं नेति घटनाय नि:संधित्वमुक्तम् ॥

वीईपडिऊलाह्भथोउव्वेल्लिअदुमावलम्बन्तलअम् । विसमसिहरन्तरागभसंवेल्लिअसाअरं घडेन्ति णलवहम् ॥ ७० ॥ (कुलअम्)

[वीचिप्रतिक्लाहतस्तोकोद्वेछितद्रुमावलम्बमानलतम् । विषमशिखराँन्तरागतसंवेछितसागरं घटयति नलपथम् ॥]

(कुलकम्)

एवं समुद्रस्य वीचिमिः प्रतिक्लं यथा स्यात्तथाहतास्ताढिताः, अत एव स्तोकमीषदुद्वेष्ठिता उद्देष्टिता मूलादारभ्य शिखापर्यन्तं द्वुमेषु लम्बमाना यत्र तम् । यद्वा तादशदुम
एव लम्बमाना विपर्यस्यावस्थिता लता यत्र तम् । एवं विषमाणां नतोत्रतस्थितानां
शिखराणामन्तरेण मध्यावकाशेन संवेष्ठितः स्तोकजलिर्गमाच्यलीभृतः सागरो यत्र तम् ॥
अथ स्रवेलदर्शनमाह—

वित्थरइ सेउबन्धो विहुन्वइ धराहराहओ क्षिलिलिही। दिइसुवेलुच्छक्षं रसइ दिसाइण्णपिडरवं कइसेण्णम् ॥ ७१॥ [विस्तीर्यते सेतुबन्धो विध्यते धराधराहतः सिललिनिधिः। दृष्टसुवेलोत्सङ्गं रसति दिक्कीर्णप्रतिरवं किपसैन्यम् ॥]

सेतुबन्धः स्वयमेव विस्तीर्यते विस्तारं गच्छति । धराधरैराहतस्ताहितः सिल्लिनिधिः स्वयमेव विध्यते । द्रयमपि क्रियाशैद्रयसूचनाय कर्मकर्तरि । एवं किपसैन्यं दिश्च कीर्णो व्याप्तः प्रतिरवो यस्य तथा यथा स्यादेवं रसित शब्दायते । अत्र हेतुमाह—कीदक् । दृष्टः सुवेलस्य दक्षिणतीरस्थपर्वतस्योत्सङ्गः कोडो येन, संनिहितत्वात् । तथा च सेतोः सि-द्रकल्पत्वात्सानन्दमिति भावः ॥

अथाष्टिमः स्कन्धकैः समुद्रावस्थामाह— दीसन्ति भिण्णसिलले समुद्रमज्झस्मि सेउबन्धक्कन्ता । संभमकृष्टुणलुग्गा भअचुण्णपलाअसेलपक्खद्वन्ता ॥ ७२ ॥ [दरयते भिन्नसिलले समुद्रमध्ये सेतुबन्धाऋान्ताः । संभ्रमकर्षणावरुग्णा भयचूर्णपलायितशैलपक्षार्थान्ताः ॥]

भिन्नसिलेले किपिनिक्षिप्तशैलिद्धिधाम्तजले समुद्रस्य मध्ये भयचूर्णस्य भयोद्विमस्य, अत एव पलायितस्य पलायितुमारच्धस्य शैलस्य । आदिकर्मणि क्तः । पक्षैकदेशा ह्रयन्ते । कीहशाः । सेतुवन्धेनाकान्ताः । अतः संभ्रमेण चूर्णाभावत्रासेन यदाकर्पणं तेनावरुग्णाः खण्डिताः । तथा च सेतुयन्त्रणपरिहारायाकृष्यमाणः पक्षः खण्डित इति सेनतोर्हेहत्वं व्यनक्ति । 'भअपुण्ण' इति पाठे भयपूर्णेत्यर्थः ॥

अथ सेतौ विघटितस्थानसंघटनमाह—

महिहरपहरक्खोहिअसिललपरिक्खअविराअमूलग्रहिहरम् । थोअत्थोओसरिअं वन्धेन्ति पवंगमा पुणो वि णलवहम् ॥ ७३ ॥ [महीधरप्रहारक्षोभितसिललपरिक्षतिवशीर्णमूलमहीधरम् । स्तोकस्तोकमपसृतं बध्नन्ति प्रवंगमाः पुनरिप नलपथम् ॥]

स्रवंगमाः पुनरिप नलपथं बध्नन्ति । कीदशम् । क्षेपणहेतुकेन महीधराणां प्रहारेण क्षोभितमान्दोलितं यत्सलिलं तेन परिक्षतं खण्डितम्, अत एव विशीर्णं विघटितं मूलं येषां तथाविधा महीधरा यत्र तम् । निक्षिप्तपर्वताभिहतजलाघातखण्डितत्वेन मूलविघ-टनिम्तर्थः । सलिलपरिक्षताः सन्तो विशीर्णा मूलमहीधरा यत्रेति वा । अत एव स्तोक-स्तोकमपस्तं किचित्कचिद्विपर्यस्तम् । तथा च यत्र यत्र विघटते सेतुः, तत्र तत्र पर्वता-नतरं प्रक्षिप्य सुघटयन्तीति सेतोनिर्भरत्वं किपानामुद्योगशिलवं च दर्शितम् ।।

अथ सेतोः समाप्तकल्पतामाह-

जह जह अचासण्णो उअहिं जेऊण होई सेउवहवरो । उच्छलइ धराहिहअं दूरं थोअत्तणेण तह तह सलिलम् ॥ ७४॥ [यथा यथात्यासन्न उदिंध जित्वा भवति सेतुपथवरः । उच्छलति धराभिहतं दूरस्तोकत्वेन तथा तथा सल्लिम् ॥]

उद्धि जित्वातिक्रम्य सेतुपथश्रेष्ठो यथा यथा अत्यासन्नोऽपरतटसंनिहितो भवति, तथा तथा पूर्यितव्यभागवर्तिसिललं घरैः प्रक्षिप्यमाणैरभिहतं सत्स्तोकत्वेन द्रमु-च्छलति अत्यर्थेन तियग्र्ध्वमुत्तिष्ठतीत्यर्थः । यथा यथाल्पत्वं भवति तथातिदूरमुत्यान-मित्याश्चयः ॥

भथ सेतौ समुद्रजलेन नदीप्रवृत्तिमाह— महिहरपहरुच्छित्ता उअरिं सेउस्स जे पडन्ति खलन्ता । ते चिअ सलिलुप्पीडा होन्ति वलन्तविसमा महाणइसोत्ता ॥७५॥ [महीधरप्रहारोत्क्षिप्ता उपरि सेतोर्थे पतन्ति स्खलन्तः । त एव सिल्लोत्पीडा भवन्ति वलद्विषमा महानदीस्रोतांसि ॥]

महीधरप्रहारेणोत्क्षिप्ता उर्ध्वं गमिता य एव सिललोत्पीडाः सेतोरुपरि पतन्ति त एव स्खलन्तो वृक्षादिना प्रतिहन्यमानाः सन्तो वलन्तो वक्षगतयो विषमा नतोन्नता अत एव महानदीनां स्रोतांसि भवन्ति । तेषामपि तदाकारत्वात् । एतेन सेतोर्जलस्य च महत्त्वमुक्तम् ॥

भय सेतोरविशिष्टे भागे तिमिना संघानमाह— देइ समत्तच्छाअं दरमिलिअसुवेलमहिहरतखद्धन्तो । बीओआसपहाविअतिमिपूरिअसाअरन्तरो सेउवहो ॥ ७६॥

[ददाति समाप्तच्छायां दरमिलितसुवेलमहीधरतटाधीन्ताः । द्वितीयावकाशप्रधावितितिमिपूरितसागरान्तरः सेतुपथः ॥]

सेतुपथः समाप्तस्य संपूर्णस्य छायां शोभां ददाति । समाप्त इव जात इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—कीदक् । द्वितीयावकाशात्प्रधावितेन तिमिना पूरितं सागररूपमन्तरं सुवे-ठेन सहान्तराठदेशो यस्य । सागरस्यान्तरमवशिष्टभागो यत्रेति वा । अत एव ईपन्मी-छितसुवेठमहीधरस्य तटैकदेशो यत्र तथा । अयं भावः—एकपार्थ्वादपरपार्थ्व प्रति सेतु-कृतगमनप्रतिवन्धशङ्कया सत्वरं गच्छता तिमिना पूरिते सित सेतुसुवेठान्तराठजठभागे सेतुः समाप्त इति सर्वे ज्ञातवन्त इति तिमीनां महत्त्वमुक्तम् ॥

अय शैलानां दृढीकरणमाह---

जाहे सेडिणबद्धं धुणइ णलो विसमसंठिअमहासेलम् ।
ताहे चिरेण सअलो सअलक्षन्तवसुहो णिअत्तइ उअही ॥ ७७ ॥
[यदा सेतुनिबद्धं धुनोति नलो विषमसंस्थितमहाशैलम् ।
तदा चिरेण सकलो सकलाक्षान्तवसुधो निवर्तते उद्धिः ॥]

सेतो निबद्धं संहितमथ च विषमसंस्थितं समीभूय न लग्नं महाशैलं सुसजीकरणाय नलो यदा धुनीति इतस्ततश्चालयित, तदा सकलोऽप्युद्धिः आक्रान्ता सलिलेन पूरिता सकला वसुधा येनेत्यंभृतः संश्चिरेण निवर्तते स्वस्थानमागच्छित । अयमर्थः—हर्द्धीकरणाय विशकलितपर्वतान्दोलने सेतोरान्दोलनम्, तेन च समुद्रस्यापीति सेतुकृता पथा त-जलबृद्धिरासीत्, यथा तदुच्छलनेन सकलापि मही प्लाव्यत इति समुद्रान्दोलनक्षमान्दोलनक्षमान्दोलनक्षमान्दोलनक्षमा चिरेण च तजलस्य निवृत्तिरिति सेतोर्महत्वम्, तेन च नलस्य महाव-लस्तमुक्तम् ॥

अथ सिन्धोः स्वलावशिष्टत्वमाह—
लहुइअपेसणहरिसिअकइणिवहणिसुद्धसेलपहरवलन्तो ।
णइसोत्तो व्व समुद्दो सेउसवेलन्तरे मुहुत्तं वूढो ॥ ७८ ॥
लिघुरुतप्रेषणहर्षितकपिनिवहनिपातितशैलप्रहारवलमानः ।

नदीस्रोत इव समुद्रः सेतुसुवेलान्तरे मुहूर्तं व्यूदः ॥]

लघुक्रतमल्पाविशिष्टं समाप्तकल्पत्वात् यत्प्रेषणमीश्वराज्ञा तेन हिष्तेन किपिनिवहेन नि-पातितस्य शैलस्य प्रहारेण वलमानो दोलायमानः समुद्रः सेतोः सुवेलस्य चान्तरे मध्ये नदीप्रवाह इव मुहूर्ते व्यूट उपचितः । उप्यतया शैलप्रहारोत्तम्भितजल्त्वात्सेतोः सुवेलस्य चान्तरे नदीप्रवाहोऽयमिति संदेहविषयीभूत इत्यर्थः । मुहूर्तमिति तदैव पूरित इति भावः ॥ अथ रावणक्षोभमाह—

जह जह णिम्माविज्जइ वाणरवसहेहि सेउसंकमसिहरम् । तह तह दहमुहहिअअं फाडिज्जइ साअरस्स सिललेण समम्॥७९॥

[यथा यथा निर्मीयते वानरश्रेष्ठैः सेतुसंक्रमशिखरम् । तथा तथा दशमुखहृदयं पाट्यते सागरस्य सिल्लेन समम् ॥]

वानरश्रेष्टैः सेतुरूपसंक्रमस्य शिखरमप्रभागो यथा यथा निर्मीयते निष्पाद्यते तथा तथा दशमुखस्य हृदयं सागरस्य जलेन समं पाट्यते द्विधाक्रियते । तैरेवेत्यर्थात् । समुद्रे सेतुः केनापि कर्तुं न पारित इति क्षोभादिति भावः । सागरजलमपि पाट्यते रावणहृदयमपीति सहोक्तिरलंकारः । हृदयस्य समुद्रजलेनोपमानाद्धीरत्वं गम्भीरत्वं च सूचितम् ॥

अथ सेतोः समाप्तिमाह---

पाआलमिलिअमूलो अन्वोच्छिण्णपसरन्तसिशासोत्तो । टाणद्विओ वि पडिओ मुहम्मि धरणिहरसंकमस्स सुवेलो ॥८०॥

[पातालमिलितमूलोऽन्यविन्छन्नप्रसरत्सरित्झोताः । स्थानस्थितोऽपि पतितो मुखे धरणीधरसंत्रमस्य सुवेलः ॥]

स्थानस्थितोऽपि वानरेरनानीतोऽपि सुवेलो धरणीधरपिटतसंक्रमस्य मुखे पिततः । मु-खमग्रं तत्पूरको गिरिः सुवेल एव कृत इत्यर्थः । कीहक् । पाताले मिलितं मूलं यस्येति हृहत्वमुक्तम् । तथा चोत्पाटने सित ताहग्दार्व्यं न स्थादित्यावश्यकमुखदार्व्यायेव स्थापित इति पूर्वमनुत्पाटने वीजमिति भावः । पुनः कीहक् । अव्यवच्छिन्नमखण्डितं सत् प्रसरत्स-रित्सोतो यत्र तथेति सरसतया सेतुसंघटनसामग्री दक्षिता ॥

अथ सुग्रीवादीनां सेतुनिष्पत्तिज्ञानमाह-

मलउच्छङ्गगएण वि रहुवइपासद्विएण वाणरवइणा । कइकलअलेण णाओ णिप्पच्छिमसेलपूरिओ सेउवहो ॥ ८१ ॥ [मलयोत्सङ्गगतेनापि रघुपतिपार्श्वस्थितेन वानरपतिना । कपिकलकलेन ज्ञातो निष्पश्चिमशैलपूरितः सेतुपथः ॥]

मलयस्योत्सङ्गः कोडस्तद्गतेन तत्र स्थितेनापि रामनिकटवर्तिना वानरपितनः नश्चि-मश्चरमस्तटाद्विनिर्मुक्तेन चरमेण । यद्वा । पश्चिमः शेवस्तद्रहितेन सर्वशेषेण शैळेन पू-रितो निष्पादितः सेतुपथः कपीनां कलकलेन सेतुजन्यानन्दकोलाहलेन ज्ञातः । कथम-न्यथा एवंविधं शब्दाडम्बरमाचरेगुरिति भावः । अत एव कपीनां चेष्टां कपिरेव जाना-तीति प्राधान्येन सुत्रीवस्य ज्ञानमुक्तं न तु रामस्य । मलयस्थितेनेति परोक्षेऽप्याज्ञानिर्वाह इति प्रभुशक्तिः । कोलाहलस्य च तावह्रव्यापकत्वेन कपीनामतिवलवत्त्वमुक्तम् । यद्वा तावह्रमपि तत्संनिहितमेव परं तु कपिभिर्व्यवधानाचक्षुरगम्यत्वेन शब्दानुमेयत्विमिति सुप्रीवस्यैवाकारमहत्त्वमिति भावः ॥

अथ समुद्रस्य द्विधाभावमाह—

आरम्भन्ते सअलो तिहाअविसमो दरुट्टिअम्मि णलवहे । होइ दुहा अ समत्ते सो चिअ अण्णो पुणो पुणो वि समुद्दो॥८२॥ [आरम्यमाणे सकलिस्त्रभागविषमो दरोत्थिते नलपथे।

भवति द्विधा च समाप्ते स एवान्यः पुनः पुनरिप समुद्रः ॥]

स एव समुद्रः पुनः पुनरप्यन्य एव समुद्रो भवतीत्यध्याहारः । तदेवाह—आरभ्य-माणे नलपथे सकल एव । अखण्डित एवेत्पर्थः । ईपदुत्थिते सित सेती विभागेन विषमो-ऽविशिष्टभागत्र्येण विसदशः प्रथमभागस्य सेतुन्छन्नत्वात् । यहा—'त्रिधा च विषमः' किचिद्वृत्ते नलपथे त्रिधा त्रिप्रकारकः । त्रिखण्ड इत्पर्थः । खण्डद्वयं पार्श्वयोः, एकः पुरतः, अत एव विषमः समाप्ते सित द्विधा पार्श्वयोः खण्डद्वयरूपः । तथा च सेतोर्महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ सेतोः सुवेलावष्टव्यत्वमाह—

मलडच्छङ्गपडत्तो चलन्तवाणरभगेणओ सेउवहो । गरुओ तिऊडगिरिणा पल्हत्थन्तो दुमो दुमेण व धरिओ ॥ ८३॥ [मलयोस्सङ्गप्रकृतक्थलंद्वानरभरावनतः सेतुपथः।

गुरुकस्त्रिकटगिरिणा पर्यस्यमानो हुमो हुमेणेव धृतः ॥]

मलयोत्सङ्गात्प्रवृत्त उपक्रान्तः, अत एव गुरुको महान्सेतृपथः पर्यस्यमानः समुद्रवी-चिभिरितस्ततः प्रेर्यमाणिक्षक्टगिरिणा सुवेलेन धृतोऽवलिम्बतः । न केवलं वीचिभिरा-कुलितः, किं तु चलतां वानराणां भरेणावनतोऽपि । तथा च मलयावष्टन्धोऽपि सुवेलावष्ट-म्मेन स्थिरोऽभृदिति भावः । क इव । हम इव । यथा पर्यस्यमानः पतिष्णुर्द्वमो ह्रमेण पा-र्श्ववितना भ्रियते । मलयादारभ्य सुवेलपर्यन्तं सेतुरभृदिति महावाक्यार्थः । 'पर्यस्तं प-तिते हते' इति विश्वः ॥ अथ सेतोरुतुङ्गतामाह— दीसइ सेउमहावहदोहाइअपुव्वपच्छिमदिसाभाअम् । ओव्वत्तोहअपासं मज्झुक्खित्तविसमं णमन्तं व णहम् ॥ ८४॥

[द्दरयते सेतुमहापथद्विधायितपूर्वपश्चिमदिग्भागम् । अपवृत्तोभयपार्श्वं मध्योत्क्षिप्तविषमं नमदिव नभः ॥]

सेतुरूपेण महापथेन द्विधायितौ द्विखण्डीकृतौ पूर्वपश्चिमरूपौ दिग्भागौ यत्र तथाभूतं नभो नमिद्देव दश्यते । अत्रोत्येक्षात्रीजं रूपमाह—िक्स्मितम् । मध्ये उत्किष्तमुत्था-पितम्, अत एव विषमं विषमसदृशं सत्, अपनृत्तमवनतमुभयपार्श्व यस्य तादृशम् । तथा च यथा गृहादिकं मध्ये स्तम्भं दत्त्वोत्थाप्यते तदा पार्श्वद्वयेन नमित, तथा सेतोरिष द्रसमुन्नतत्वेन गगनमप्युत्तोल्यमानिमवावनतपूर्वपश्चिमपार्श्व लक्षितमिति भावः । रावण-मरणकारणत्वेन महापथपदोपन्यासः, सेतुपदसमिभव्याहारेणाविरुद्धार्थत्वाद्वा ॥

अथ सेतोदैंध्रमाह—

मलअसुवेलालग्गो पिडिट्टिओ णहणिहम्मि सागरसिलले । उअअत्थमणिराओ रिवरहमग्गो व्य पाअडो सेउवहो ॥ ८५॥

[मलयसुवेलालग्नः परिस्थितो नभोनिभे सागरसिलले । उदयास्तमननिरायतो रविरथमार्ग इव प्रकटः सेतुपथः ॥]

सेतुपथः प्रकटः प्रव्यक्तो द्रयते । क इव । उदय उदयाचलः, अस्तमनमस्ताचलः, तावद्द्रं निरायतो रिवरथमार्ग इव । किंभूतः सेतुपथः । नभोनिभे सागरसिलले मलय-सुवेलयोरालमः सन् परिस्थितः । रिवरथमार्गो नभिस तिष्ठतीति द्यामत्वाद्विस्तीर्णत्वाच्च नभस्तुल्यत्वं सागरजलस्य, महत्त्वेन च मलयसुवेलयोर्द्रयास्ताचलतुल्यत्वम् । अत एव दीर्घत्वेन सेतो रिवरथमार्गेणोपमा ।।

सेतोरवस्थितिप्रकारमाह-

दीसइ पवणविहुन्वन्तसाअरोअरपरिट्ठिअमहासिहरो । विअडपसारिअवक्लो उप्पवमाणो न्व महिहरो सेउवहो ॥ ८६॥

[दृश्यते पवनविधूयमानसागरोदरपरिस्थितमहाशिखरः । विकटप्रसारितपक्ष उत्प्रवमान इव महीधरः सेतुपथः ॥]

सेतुपथो दर्यते । किंम्तः । पवनेन विध्यमानानि कल्लोलाभिघातेन चाल्यमानानि सागरोदरे परिस्थितानि महान्ति शिखराणि यस्य तथा । क इव । उत्स्रवमान उड्डयमानो महीधर इव । महीधरः कीदक् । विकटौ, विकटं यथा स्यात्तथेति वा, प्रसारितौ पक्षौ यने । पिक्षणः पक्षौ प्रसार्योद्वयन्ते इति स्वमावः । तथा च तुङ्गतया श्रुभितपार्श्वद्वयस- लिल्होलायमानपक्षसमानाकारशिखरशालितया च सेतोरुत्प्रवमानगिरिसाम्यम् । गिरेरिप सपक्षत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु—उत्प्रवनं जलोपरिसंचारिवशेषस्तमाचरन्महीधर इवेति व्याख्या । अत एव—शिखराणां प्रतिविम्बद्वारा सागरोदरपरिस्थितत्वपर्यन्तधानवनम् । पक्षिणः पयसि पक्षौ प्रसार्य संचार्य च प्रवनं कुर्वत इति विकटप्रसारितेत्युक्तम् । पयसि पार्श्वयोवीचिद्वारा पवनचालितानां शिखरप्रतिविम्वानां पक्षेरुपमा ॥

भय सेती सिद्धे रामरावणयोखस्थामाह— अरई थोरूसासा णिद्दाणासो विवण्णदा दौव्वहम् । सेउम्मि रइज्जन्ते रामादो रावणम्मि संकन्ताइं ॥ ८७ ॥

[अरित: स्थूलोच्छ्वासा निद्रानाशो विवर्णता दौर्वल्यम् । सेतौ रच्यमाने रामाद्रावणे संक्रान्तानि ॥]

अरतिः सीतालाभप्रतिबन्धकसमुद्रसेतोरनुत्पत्या विषयान्तरेष्वप्रीतिः, ममापि प्रिया रक्षोग्रहे तिष्ठतीति मनःखेदात्स्यूला उद्गताः श्वासाः, सीता कथं वा तिष्ठति, किं वा चेष्टते, इत्यादितद्गतमनस्कत्वानिद्रानाशः, परापहृतवधूकत्वेन लज्या विवर्णता, किं स्यात्को वा उपायः कर्तव्य इत्यादिचिन्तावशाहौर्वल्यम्, एवंप्रकारेणैतानि सर्वाणि से-तावनध्यवसायेन प्रथमं रामे स्थितानि । पश्चात्सेतौ रच्यमाने सति समुद्रकृतप्रत्यहेन रामागमनं न स्यादित्यध्यवसितत्वेन प्रागस्पृष्टे रावणे संक्रान्तानि सेतुसिद्धानध्यवसित-त्वात् । तथा हि-समुद्रे सेतुः केनापि न इत्तपूर्व इति मनःक्षोभादरतिः, समुद्रसेतु-विदितसामध्यों रामः कदाचिन्मामपि हन्यादिति शङ्कया स्थलोच्छासाः, किं स्यात्को वोपायः कर्तव्य इति विचारेण निद्रानाशः, लङ्कापरिखायमाणसमुद्रावस्कन्दो मया वार-यितुं न पारित इति लज्जया विवर्णता, त्रैलोक्यविजित्वरस्य ममापि मानभङ्गः प्रसक्त इति चिन्तावशाहौर्यल्यमित्यर्थः । अत्र पूर्व रामादागन्तुमुत्सुकान्यप्येतानि समुद्रकृतप्रति-बन्धादनागतानि, सित सेतौ तद्रुपवर्त्मलाभात्तदानीं पुनरागतानीत्युत्प्रेक्षा व्यङ्गया । र-चित इति वक्तव्ये रच्यमान इति वर्तमानार्थकशानच्य्रत्ययसंक्रान्तानीतिभूतार्थकक्त-प्रत्याभ्यामागमनहेतुसेतुरचनस्य शीघ्रकारिता व्यज्यते । तदुक्तम्--'कार्यकारणयोर्यश्व पौर्वापर्यविपर्ययः' इति ॥ केचित्तु—सेतोरसिद्धौ संदिग्धसीतालाभे रामे विप्रलम्भरूप-कामावस्थानुभावत्वेन स्थितान्येतानि, सित सेतौ सीतालाभेऽध्यवसायं तमपहाय प्राग-ध्यवसितसीतालाभरवेनास्पृष्टेऽपि रावणे तदानीं सीतालाभानध्यवसायाद्विप्रलम्भरूपकामा-वस्थात्वेनैव संक्रान्तानीत्यर्थमाहुः। तदुक्तं कण्ठाभरणे—'चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पो-त्पत्तिसंतितः । प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे ॥ लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मुर्छनं तथा । मरणं चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥' इति ॥ संक्रान्तानीति । 'नपुंसक-मन्पुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् द्येकशेषान्यपुंसकं बहुवचनं च ।।

सेतुं वर्णयति--

अह थोरतुङ्गविअडो णेउं णिहणं सवन्धवं दहवअणम् । दोहाइअसलिलणिही कअन्तहत्थो व्य पसरिओ सेउवहो ॥ ८८॥

[अथ स्थूलतुङ्गविकटो नेतुं तिधनं सवान्धवं दशवदनम् । द्विवायितसल्लिलिनिधिः कृतान्तहस्त इव प्रसृतः सेतुपयः ॥]

अथ तथाविधरावणावर्णनन्तरं द्विधायितो द्विखण्डीभूतः सिललिनिधिर्यस्मादेवंभूतः सितुपथः कृतान्तो यमस्तस्य हस्त द्व बाहुरिव प्रस्तः । किमर्थम् । सवान्धवः दशवदनं निधनं नाशं नेतुम् । मारियतुमित्यर्थः । अन्योऽपि हस्तेनाकृष्य मार्यत इति भावः । किभूतः । स्थूलः पुष्टस्तुक्षश्च अत एव विकटो भयानकः । दमहस्तोऽप्येवमेवेत्याशयः ॥

उत्प्रेक्षान्तरमाह---

विसमेण पअइविसमं महिहरगरूएण समरसाहसगरूअम् । दूरत्थेण वि भिण्णं सूलेण व सेउणा दसाणणहिअअम् ॥ ८९ ॥

[विषमेण प्रकृतिविषमं महीधरगुरुकेण समरसाहसगुरुकम् । दूरस्थेनापि भिन्नं शूलेनेव सेतुना दशाननहृदयम् ॥]

दूरस्थेनाप्यलग्नेनापि सेतुना श्लेनेव दशाननस्य हृदयं भिन्नम्।यथा श्लेन भिर्यते तथैवेतथं:।कीदृशेन । सेतुना, श्लेन वा । विषमेण काठिन्ययुक्तेन । एवं महीधरेर्गुरुकेण तद्धटितत्वात् । पक्षे महीधरवद्गुरुकेण स्थूलत्वात् । हृदयं कीदृक् । प्रकृत्या स्वभावेन विषमं
दुर्भेद्यत्वात् । एवं समरसाहसे गुरुकम् अचाल्यत्वात् । तथा च विषमस्य विषमेण गुरुकस्य
गुरुकेण भेदनं युज्यत इति भावः । असंबद्धसाणि तापजनकत्वेन भेदकत्वमित्यपितिरोधाभाससूचकः ॥

सेतौ कटकबुमानाइ---

दीसन्ति खुहिअसाअरसिललोिक्षअकुसुमणिवहलग्गमहुअरा । सेतुस्स पासमहिहरपअखन्तोव्वत्तिसलआ कडअदुमा ॥ ९० ॥

[द्दयन्ते क्षुभितसागरसिल्लार्द्रितकुसुमनिवहल्ग्नमधुकराः । सेतोः पार्श्वमहीधरप्रकट्यमानोद्वत्तिकसल्याः कटकद्वमाः॥]

सेतोः कटकहुमा द्यन्ते । कीद्शाः । श्रुभितः सेतुप्रतिरुद्धजललेन कल्लोलरूपतया दोध्यमानो यः सागरस्तस्य सिलेलेनार्द्राकृते कुसुमनिवहे रजःपङ्कसिङ्गलासजलपक्षत्वाच लग्ना मधुकरा येषु ते । अतएव पार्श्वमहीधरेषु प्रकटीक्रियमाणानि सन्ति उदृत्तानि भ्रम-रभराद्विपरीत्य स्थितानि किसलयानि येषामिति सेतोरुचलमुक्तम् ॥ सेतां स्फटिकप्रदेशानाह—
थिमिओअहिसच्छाया कत्थ वि दीसन्ति महिहरन्तरविष्ठभा ।
फिलहिसिलाअलघिडिआ मज्झिच्छणण व्य सेउवन्थोआसा ॥९१॥
[स्तिमितोदिधसच्छायाः कुत्रापि दृश्यन्ते महीधरान्तरपतिताः
स्फिटिकशिलातलघिटता मध्यच्छिला इव सेतुबन्धावकाशाः ॥]

कुत्रापि स्फटिकशिलातलेन घटिताः सेतुबन्धावकाशास्तायदेशा मध्यिच्छनाः सेतुबन्धे स्फुटिता इव द्रयन्ते । अत्र हेतुमाह—कीदशाः । स्तिमितस्य निश्चलस्योदधेः सच्छायाः समानभासः स्वच्छतात् । अत एव 'जलिधजलिमदं स्फुटितसेतुमध्ये [न]प्र-सरित' इति भावः । न च जलिधजलम् इयामत्वेन कथं स्फटिकतील्यमिति वाच्यम् । व्यविच्छनस्य तस्यापि श्वेत्यादित्याशयः । तदुक्तम्—'वियित विक्षितानां कालिन्दीजलाना-म्—' इत्यादि । पुनः किंभृताः । महीधराणामन्तरे मध्ये पतिताः । तथा च श्यामानां महीधराणामन्तः स्थितकतिपयस्फटिकभूभागस्य स्फुटितभ्रमजनकत्वमिति तात्पर्यम् । वस्तु-तस्तु, पूर्वनिपातानियमात् , अन्तरपतिता महीधरा यतोऽत एव श्यामतया स्तिमितो-दिधसच्छायाः सामान्यत एव सेतुबन्धप्रदेशाः कुत्राप्येकदेशे स्फटिकशिलात्वघटिताः सन्तो मध्यस्फुटिता इव दश्यन्ते इत्यन्वयः । स्वभावतः श्यामले सेतौ स्फटिकभृवि जल-निर्गमभ्रमात्स्फुटितत्वमृत्येक्षितिमिति मदुवीतः पन्याः ॥

सेतुगिरीणां चिह्नमाह—

हिमपडनौत्थइआई घडिआई वि णलवहम्मि णज्जन्ति फुडम् । सिहराई सिहरिवइणो मलअस्स अ मलिअचन्दणस्अन्धाई ॥९२॥ [हिमपतनावस्थगितानि घटितान्यपि नलपथे ज्ञायन्ते स्फुटम् । शिखराणि शिखरिपतेर्मलयस्य च मृदितचन्दनसुगन्धानि ॥]

शिखरिपतेर्हिमालयस्य च शिखराणि नलप्ये घटितान्यपि सन्ति स्फुटं ज्ञायन्ते । अञ् हेतुमाह—कीदशानि । हिमपतनेनावस्थगितानि छन्नानि । एवं मृदितेन चन्दनेन सुग न्धानि । तथा च पूर्वेण हिमालयीयत्वस्य, अपरेण मलयीयत्वस्य चानुमितिरिति नानाप वितसंकीर्णत्वमुक्तम् ।

सेतोरुपरि लहरीसंभारमाह-

जाआ फुडिवित्थारा गओणिअत्तन्तजलरअविहुव्वन्ता । पक्रग्गाहसमग्गा सेउम्मि वि साअरस्य वेलामग्गा ॥ ९३॥

[जाताः स्फुटविस्तारा गतापनिवर्तमानजलस्यविध्यमानाः । प्रप्राहसमप्राः सेताविष सागरस्य वेलामार्गाः ॥] सागरस्य वेटा कह्नोटहमं जलं तन्मार्गाः सेताविष स्पुटो विस्तारो येषां तथा जाताः।
सेतुष्ठावका इत्यर्थः । कीदशाः । गतस्यापनिवर्तमानस्य परावर्तमानस्य जलस्य रयेण
धूयमानास्तदभिघातेन दोलायमानाः । 'जलअर—' इति पाठे तथाभूतजलचरेण करिमकरादिना धूयमाना इत्यर्थः । एवं प्रश्नाहो जलसिंहस्तेन समग्राः संपूर्णाः । कह्नोलेन सह तेषाः
मिष तत्र गमनादिति भावः । यहा वेला तटं तह्षा मार्गा इति । सेतुरिष समुद्रस्थैकं तटमभूदित्यर्थः ॥

सेती सिंहावस्थामाह-

सेलाइञ्छणपिडभा सिललोहिअगरुअकेसरभरक्कन्ता । दीसन्ति दरुत्तिण्णा संकमपासहसंठिआ केसरिणो ॥ ९४॥

[शैलातिक्रमपतिताः सल्लिलाईतगुरुककेसरभराक्रान्ताः । दृश्यन्ते दरोत्तीर्णाः संक्रमपार्श्वसंस्थिताः केसरिणः ॥]

केसिरणो गिरिसिंहा दृश्यन्ते । किंभूताः । सेतुनियोजनकाले शैलस्यातिक्रमेणाकर्षणेन पतिताः । जले इत्यर्थात् । अथ सिल्लेनाद्रितानामत एव गुरुकाणां केसराणां भरेण गौरवेणाक्रान्ताः सन्तो दरोत्तीर्णाः किंचिद्रुत्थिताः । अत एव संक्रमपार्श्वे संस्थिताः । आर्द्रकेसरगौरवेणोर्ध्वमारोद्रुमशक्तत्वात् । इत्यतोऽपि सेतोरुत्तुङ्गत्वमुक्तम् ॥

अथ जलचरसंचारप्रतिरोधमाह---

पुन्वावरोअहिगआ दहुं पुन्वावरोअहिसमुप्पणा । सेउपिडिसिद्धपसरा पुणो ण पेच्छिन्ति कुलहराई जलअरा ॥९५॥ [पूर्वापरोदिधिगता द्रष्टुं पूर्वापरोदिधिसमुत्पनाः । सेतुप्रतिषिद्धपसरा पुनर्न पश्यन्ति कुलगृहाणि जलचराः ॥]

पूर्वश्रापरश्रोद्धः । उद्धेभीगद्वयमित्यर्थः । तदुत्पन्ना जलचरा जलसिंहाद्यः पुन-रिष कुलगृहाणि स्वोत्पत्तिगृहाणि न पश्यन्ति । किंभूताः । पूर्वापरोद्धिगता द्रष्टुं तद्भागावित्यर्थात् । ये पूर्वभागोत्पन्नास्ते पश्चिमभागं गताः, तदुत्पन्ना अपि पूर्वभागम् । अथ मध्यवर्तिना सेतुना प्रतिषिद्धः प्रसरो गतागतं येपां तथाभ्ताः । [तथाभ्ताः] सन्तः स्वस्वस्थानं परावृत्य नागच्छन्तीत्यर्थः । एतेन सेतोस्तलस्पश्चिताभङ्गुरताच्छिद्रता तुङ्गता श्वीघ्रोत्पन्नता च सूचिता ॥

सेतोमेलयसुवेली मङ्गलध्वजावित्याह—

दीसन्ति धाउअम्बा मारुअविहुअधवलोज्झरपडद्धन्ता । सेउस्स तुङ्गसिहरा उहअतलपरिट्टिआ धअ व्य महिहरा ॥ ९६॥ [दृश्येते धातुताम्री मारुतिवधुतधवलिर्झरपटार्धान्ती । सेतोस्तुङ्गशिखरावुभयतटपरिस्थिती ध्वजाविव महीधरी ॥]

सेतोः उभयतटमुत्तरदक्षिणरूपं तत्र स्थितौ महीधरौ मलयसुवेलौ ध्वजाविव ध्वजस्त-म्माविव दृश्येते । अन्यत्रापि सेतोरुभयप्रान्तयोध्वेजं दीयत इति समाचारः । ध्वजतौ-ल्यमाह—कीदृशौ । तुङ्गं शिखरं ययोस्तौ । एवं धातुभिगैरिकैस्ताम्रौ । एवं मारुतेन विद्युताश्वालिता धवला निर्म्वरा एव पटार्घान्ता यत्र तौ । ध्वजोऽप्युचः कुङ्कुमालक्तका-दिना ताम्रः पताकावांश्व भवतीत्याशयः । द्विवचने बहुवचनम् । नित्यत्वात् । नानापर्वता एव नानाध्वजरूपा इति सर्वत्रैव बहुत्वमिति वा ॥

अथ सैन्यप्रयाणमाह—

अह णिम्मिअसेउवहं सेउवहब्भहिअथलपइण्णमहिहरम् । चिलअं चलन्तराहवहिअअणिहिप्पन्तरणसुहं कइसेणम् ॥ ९७ ॥

[अथ निर्मितसेतुपथं सेतुपथाभ्यधिकस्थलप्रकीर्णमहीधरम् । चलितं चलद्राघनहृदयनिधीयमानरणसुखं कपिसैन्यम् ॥)

अथ सेतुसिद्धेरनन्तरं किपिसैन्यं चिलतम् । लङ्कामवरीद्धिमित्यर्थात् । कीहराम् । नि
रिमतः सेतुपथो येन तत् । एवं सेतुपथादभ्यिका उद्गृत्ताः । अत एव स्थले समुद्राद्धिः

प्रकीर्णास्यक्ता महीधरा येन । तथा च ये ये यत्र यत्र शैलानाहरन्तः स्थितास्तेऽपि तत्र

तत्र तांस्तानिक्षस्वा चिलता इत्यर्थः । एवं चलतो राघवस्य हृदये निहितमर्पितं रणसुखं

येन । इति सेतुसिद्धिसमकालमेवाज्ञानपेक्षसंचारादुत्साहाधिक्यज्ञापनादिति चलतो रामस्य

भाविन्यपि रणे तदानीं सुखोदयेन यात्रायां मनोविशुद्धिरुक्ता । चलता राघवेण निहितं

रणसुखं येषामिति केचित् ॥

अथ कपीनां समुद्रदर्शनमाह-

पेच्छन्ति अ वोलन्ता संकमदोहाइअक्खविअवित्थारम् । वलआमुहणिट्ठविएकपासवोच्छिण्णपाणिअं मअरहरम् ॥ ९८॥

[पेक्षन्ते च व्यतिक्रामन्तः संक्रमद्विधायितक्षपितविस्तारम् । वडवामुखनिष्ठापितैकपार्श्वव्यवच्छित्रपानीयं मकरगृहम् ॥]

वानरा व्यतिकामन्तः सन्तो मकरगृहं प्रेक्षन्ते च । किंभूतम् । संक्रमेण सेतुना द्वि-धाक्ठतः। अत एव क्षिपतोऽल्पीकृतो विस्तारो यस्य तम् । यिह्शि दश्यते तत्रैव क्षुद्रत्वप्रति-संधानम्, अपरभागादर्शनादिति सेतुविस्तार उक्तः । एवं वडवामुखेन निष्ठापितं नाशितम्, अत एवैकपार्श्वे व्यवच्छित्रमल्पीकृतं पानीयं यत्र । यिद्शि वडवानलः पतितस्तत्र शोषणादिति सेतोरामृल्खमुक्तम् ॥ यात्रायां सिन्धोरानुक्त्यं युग्मकेनाह— सङ्खउलधवलकमले फुडमरगअहरिअवत्तभङ्गणिहाए | विदुममिलिअकिसलए उहअतडावद्धसंकमम्मि णलवहे ॥ ९९ ॥

[शङ्ककुलधवलकमले स्फुटमरकतहरितपत्रभङ्गनिघाते । विद्वममिलितिकसलये उभयतटावद्धसंक्रमे नलपथे॥]

उभयं तटं व्याप्यावद्धसंक्रमस्वरूपे नलपथे वानरवलं संचरित । उत्तरस्कन्धकेन सं-बन्धः । कीहरो । शङ्ककुलवद्भवलानि कमलानि यत्र । द्वयोरिप सत्वात् । एवं स्फुट-मरकतवत् हरितपद्मभङ्गानाम् । द्वक्षसंबन्धिनामित्यर्थात् । निवातो यत्र । एवं विद्रमेषु मि-लितानि किसलयानि यत्र ताहिशे । समानरूपत्वात् । तथा च समुद्रीयवस्तुभिः समं सेतुवस्तुनामितिमिश्रणेन समुद्रेण सह सेतोरैकात्म्यमुक्तम् ॥

संचरइ वाणरवलं णमइ विसद्दन्तमिहहरो सेउवहो । ओआहिअपाआलं सन्वत्थामगरुअं धरेइ समुद्दो ॥ १०० ॥ (जुग्गअम्)

[संचरित वानरवलं नमित विशीर्यमाणमहीधरः सेतुपथः। अवगाहितपातालं सर्वस्थामगुरुकं धारयित समुद्रः॥]

(युग्मकम्)

एवं सित विशीर्यमाणा किपचरणसंक्रमेण किचिबुड्यन्तो महीधरा यत्र ताहक् सेतुपथी नमित, उपिरभारवाहुल्यात् । अथावगाहितमाक्रान्तं पातालं येन, आम्लत्वात्किपयन्त्र-णाद्वा तथाविधम् । अर्थात् सेतुपथं समुद्रो धारयित रक्षति । सर्वस्थान्ना सर्ववलेन गुरुक्र-मितिशियतिमिति क्रियाया विशेषणम् । गौरवयुक्तमिति सेतुपथस्य वा ॥

सेतुसमुद्रयोरवस्थामाह-

संचालेइ णिअम्बं धारेइ उअरि तरङ्गकरपटभारम् । खम्भम्मि वणगओ विअ आबद्धो सेतुसंकमम्मि समुद्दो ॥१०१॥

[संचालयित नितम्बं धारयत्युपरि तरङ्गकरप्राग्भारम् । स्तम्भे वनगज इवाबद्धः सेतुसंक्रमे समुद्रः ॥]

सेतुसंक्रमे आवद्धः संवद्धः समुद्रो नितम्बं सेतोरेव मृलभागं संचालयित।कश्चेलाद्यभि-धातेनान्दोलयतीत्पर्थः। एवम् उपिर सेतोरेव तरङ्गरूपस्य करस्य शुण्डायाः प्राग्मारमेक-देशं धारयित। तत्रापि कश्चेलसंचारात् । क इव । वनगज इव । यथा स्तम्मे आवद्धो वनगजो नितम्बं स्तम्भस्यैव चालयित उत्पाटनायेत्यर्थात् । एवं तदुपिर भञ्जनाय करं धारयित ॥ यद्वा—समुद्रः स्वस्थैव नितम्बं मूलं चालयित तग्कं करमुपिर धारयित से- तुना जलावरोधेन मूलक्षोभात्तरङ्गोत्थानाच । बद्धो वनगजोऽपि निर्गन्तुमस्थिरतया निः नम्बं चालयति भ्रुण्डामुत्थापयतीति गजसमुद्रयोः करतरङ्गयोः स्तम्भसंकामयोस्तौल्यमिति नेतोरतिदार्व्यमुक्तम् ॥

अथ पारगमनमाह--

उत्तिण्णा अ पवङ्गा सेलभरुव्वहणजणिअसेअतुसारा । धाउमइले करअले पासट्टिअमहिहरोज्झरेसु धुवन्ता ॥ १०२ ॥

[उत्तीर्णाश्च प्रवङ्गाः शैलभरोद्वहनजनितस्वेदतुषाराः । धातुमलिनानि करतलानि पार्श्वस्थितमहीधरझरेषु धावयन्तः ॥]

ष्ट्रवङ्गा उत्तीर्णाश्च सागरमित्यर्थात् । किंभूताः । शैलानां भरः समृहस्तदुद्वहनेन ज-निताः स्वेदानां तुषाराः शिकरा येषां ते । एतेन यावत्स्वेदो न शान्तस्तावदेव पारं गता इति गमने सत्वरता, उत्साहश्च सूचितः । एवं पर्वतोत्तोलनलभैधां तुभिर्मलिनानि करत-लानि सेतोः पार्श्वस्थितमहीधराणां निर्झरेषु धावयन्तः क्षालयन्त इति वर्तमानशत्रा क्षा-लनस्य पूर्वकालस्वमपि नापेक्षितवन्त इति क्षिप्रकारित्वमुक्तम् । 'शीकरे शीतले चूर्णे तुषारो निर्झरे हिमे' इति विश्वः ॥

अथ सुवेलप्राप्तिमाइ---

पत्ता अ दहमुहाणिअणन्दणवणपाअवोइअवणुद्देसम् । जलभरणिसण्णजलहरभरमोडिअवणलअं सुवेलुच्छङ्गम् ॥ १०३॥

[पाप्ताश्च दशमुखानीतनन्दनवनपादपोचितवनोद्देशम् । जलभरनिषण्णजलधरभरमोटितवनलतं सुवेलोत्सङ्गम् ॥]

न केवलं सागरमुत्तीर्णाः, अपि तु सुवेलसोत्सङ्गं प्राप्ताश्च । कीदशम् । दशमुखे-नानीतानां नन्दनवनपादपानां पारिजातादीनामुचितो योग्यो वनोद्देशस्तत्प्रदेशो यत्र । राव-णेन पारिजातादीनामत्रैवानीय रोपितत्वादित्यर्थः । एवं जलस्य भरेणाधिक्येन निपण्णानां संचाराक्षमतयोपविष्टानां जलधराणां भरेण गौरवेण मोटिता वनलता यत्र तम् । जलं निपीय जलधरा यत्र सुखेनोपविशन्तीति निर्जनत्वम्, तेन च परप्रवेशाभावः, तेन च रावणैश्चर्यम् । तथापि तत्प्रास्या कपीनामभयत्त्वमुक्तम् ॥

अथ रावणे राक्षसानामनादरमाह-

सोऊण समुत्तिण्णं उअहिमविद्दविअविक्समं कइसेण्णम् । जाओ रक्खसलोओ रक्खसणाहस्स पेलवाणत्तिअरो ॥ १०४॥

[श्रुत्वा समुत्तीर्णमुद्धिमविद्रावितविक्रमं किपसैन्यम् । जातो राक्षसलोको राक्षसनाथस्य पेलवाज्ञितकरः ॥] उद्धि समुत्तीर्णे किपसैन्यं अविद्रावितः प्रत्यूहाभावेन रावणनाप्यखण्डितो विक्रमः सुवेठातिक्रमरूपो यस्य तथाभूतं श्रुत्वा राक्षसठोको राक्षसनायस्य रावणस्य पेठवा को-मठत्वेन भङ्गुरा या आज्ञप्तिराज्ञा तत्करो जात इति योजना । रावणस्याज्ञा पूर्वमभङ्गु-रासीत्, तदानीं कपीनां समुद्रसुवेठातिक्रमाभ्यां भङ्गुराभूदिति प्रतापभङ्ग उक्तः ॥

अथ रावणस्य कृतान्तवशतामाह-

जाव अ महोअहिअडे आवासग्गहणवावडं कइसेण्णम् ।
ताव कअन्तेण कओ रावणसीसम्मि वामहत्थण्कंसो ॥ १०५॥

[यावच महोद्धितटे आवासग्रहणव्यापृतं कपिसैन्यम् । तावत्कृतान्तेन कृतो रावणशीर्षे वामहस्तस्पर्शः ॥]

कपिसेन्यं यावन्महोदधेस्तटे क्ले आवासप्रहणे उत्तारस्थानात्मीकरणे व्याप्टतम् , ताव-दव कृतान्तेन यमेन रावणशीर्षे वामहस्तेन स्पर्शः कृतः । तथा च यत्र दक्षिणेनापि करेण स्पर्शो न संभावितः, तत्र वामेन कृत इति रावणस्य हठादेव मृत्युर्व्यक्षितः ॥

अय रामरावणयोः प्रतापमाह--

रामस्त रावणस्स अ लोआलोअन्तरालसरिसामण्णे । बङ्गन्तणिव्वअन्ते पाआरन्तरदहाइअम्मि पआवे ॥ १०६ ॥ [रामस्य रावणस्य च लोकालोकान्तरालनिस्सामान्ये। वर्धमाननिवर्तमाने प्राकारान्तरद्विधायिते प्रतापे॥]

रामे उत्तीर्णे सित । समुद्रमित्यर्थात् । रामस्य रावणस्य च प्रतापे इत्यंम्ते च सित मथितस्य पर्वतक्षेपादिना क्षोभितस्य सागरस्य लक्ष्म्या संपत्या समं प्रसन्नोज्ज्वला शोभा
कान्तिजातिति द्वितीयस्कन्धकेन सह संदानितकम् । वानराणामृत्तीर्णत्वादवस्कन्दाभावाद्रत्नादिसीष्ट्रवमिष जातम् । प्रसन्नतापि जातेत्यर्थः । सहोक्तिरलंकारः । प्रतापे कथंभ्ते । लोकालोकस्य गिरेरन्तराले मध्ये निस्सामान्येऽसाधारणे । अतुल्ये इति यावत् । एवं
सत्यिष प्राकारो लङ्कावरणरूपस्तद्व्पेणान्तरेण व्यवधानेन द्विधाक्रते प्रतापयोर्जगति तुल्यरूपत्वेऽपि तदानीं रामस्य प्रतापः प्राकाराह्रद्विः सर्वव्यापीं वस्त्र, रावणस्य तु प्राकाराम्यनतर एव स्थित इत्यर्थः । न केवलमेतावदेव, अपि तु वर्धमाननिवर्तमाने रामस्य वर्धमाने, रावणस्य तु निवर्तमाने, इति यथासंख्यमन्वयः । लोक्यतेऽनेनित लोकस्तेजः,
अलोकस्तिमिरं तयोरन्तरालं मध्यं तिन्निर्वशेषे । तेजोन्तरालत्वल्यो रामस्य प्रतापः, प्रकाशकत्वात् , तिमिरान्तरालं मध्यं तिन्निर्वशेषे । तेजोन्तरालत्वल्यो रामस्य प्रतापः, प्रकाशकत्वात् , तिमिरान्तरालत्वल्यस्तु रावणस्य म्लानत्वादित्यर्थः । आत्यन्तिकतःद्वप्यलाभार्यमन्तरालपर्यन्तधावनम् । अत एवोत्तरिवशेषणद्वयमिष सम्यक् । तेजसि वर्धमाने
तिमिरं क्षीयते इति प्राकाराभ्यन्तरे वर्तमानो रावणप्रतापः क्षीयते इति यथम् ॥

*तथा तथालपीयसि प्राकाराभ्यन्तरे वर्तमानो रावणप्रतापः क्षीयते इति यथम् ॥

जाआ लच्छीय समं सोहा महिअस्स सागरस्य पसण्णा ।
तिअसजणिआणुराए उत्तिण्णिम्म मअलब्छणिम्म व रामे ॥१०७॥
इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे
अट्टमो आसासओ ।

[जाता लक्ष्म्या समं शोभा मथितस्य सागरस्य प्रसन्ता । त्रिदशजनितानुरागे उत्तीर्णे मृगलाञ्छन इव रामे ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्येऽष्टम आश्वासकः । रामे कस्मिन्निव मृगलाञ्छने चन्द्र इव आह्नादकत्वात् । एवं त्रिदशानां जनितो-ऽनुरागः प्रेम येन तथाभूत इति राममृगाङ्कयोविशेषणम् । अय च मन्दरेण मिथतस्य सा-गरस्य चन्द्रे उत्तीर्णे उत्किप्ते सति लक्ष्म्या विष्णुपत्न्या समं शोभयतीति शोभारूपा प्र-सन्ना महिरा । अथवा शोभानाम्नी काचिद्ष्मरःश्रेष्टा । वारुणीव जातेति ध्वनिः ॥

> सेतुनिष्पत्तिदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूदष्टमी शिखा ॥

> > नवम आश्वासकः।

अथाश्वासकेनैव सुवेलं वर्णयति —
अहं पेच्छन्ति पवङ्गा सअलजअकमणविद्विअमहासिहरम् ।
णिट्ठविअदाहिणदिसं सेसदिसामुहवहाविअं व सुवेलम् ॥ १ ॥
[अथ प्रेक्षन्ते प्रवङ्गाः सकलजगदाक्रमणविधितमहाशिखरम् ।
निष्ठापितदक्षिणदिशं शेषदिक्षुखप्रधावितिमव सुवेलम् ॥]

अथ सुनेलप्रास्यंनन्तरं प्लवङ्गाः सुनेलं प्रेक्षन्ते । कोटिकोटिशः पर्वता उत्पाटिताः, ईदशः कोऽपि न दृष्ट इति विस्मयादिति भावः । किंभूतम् । सफलजगतामाक्रमणं ये-भ्यस्तथाभृतानि विधितानि महान्ति शिखराणि यस्य, त्रिक्टत्वादिति केचित् । सकलजगदाक्रमणाय विधितानि महान्ति शिखराणि यस्येत्यपरे । वस्तुतस्तु—आक्रमण इति कर्तरि ल्युट् । तथा च सकलजगदाक्रमणकर्ता मूलेन पातालस्य, मध्येन मर्त्यस्य, मस्त-केन स्वर्गस्याक्रमणात् । तथाभृतश्चासौ विधितमहाशिखरश्चेति कर्मधारयः । कश्चित्तु 'सअलजअक्रमण' इत्यादिप्रकृतौ 'सकलस्य जयाय यत्क्रमणमतिक्रमस्तेन विधितानीत्यादि पूर्ववत्' इत्याह् । एवं निष्ठापिता नाशिता दक्षिणदिग्येन तिरोधायकत्वात् । एवं शेषा याः पूर्वाद्या दिशस्तन्मुखेन तरसंमुखीभ्य प्रधावितं तत्तिह्रिग्ट्यापकनानाशिखरद्वाराक्रत-वेगिवेत्युत्प्रेक्षाच्यञ्चनयारोहपरिणाहाभ्यां विस्तार उक्तः ॥

पुनः सुवेलस्य महत्त्वमाह—
भुवणस्स व महुमहणं भुवणभरज्झीणमहुमहस्स व सेसम् ।
सेसस्स व सिललणिहिं सरिआवइणो विसम्मिअव्यभरसहम्॥२॥
[भुवनस्येव मधुमथनं भुवनभरक्षीणमधुमथनस्येव शेषम् ।
शेषस्येव सिललिनिधिं सरित्पतेर्विश्रमितव्यभरसहम् ॥]

किंभृतं सुवेलम् । सरित्पतेः समुद्रस्य विश्वमित्तव्यं विश्वामः । भावे तव्यः । तत्र भरसहं भारक्षमम् । समुद्रस्याप्यवलम्बनित्यर्थः । कस्य किनव । भुवनस्य मधुमथनमिव । 'विश्वमितव्यभरसहम्' इति सर्वत्र योज्यम् । तथा च त्रैलोकस्य विश्वामभरसहो विश्वंभरः, तस्य तद्धुदरवृत्तित्वात् । एवं भुवनस्य भरेण धारणगारवेण क्षीणस्य विह्वलस्य मधुमथनस्य शेषिमव । यथा तथाभ्तविश्वंभरस्य शेपनागस्तस्य तदङ्कशायित्वात् । एवं शेषस्य सिललिनिधिमिव । यथा शेषस्य समुद्रः, तस्य तदभ्यन्तरवित्वात् । तथा सिरित्पतेरयमपीति विश्वामयोग्यता परिमाणप्रकर्षण भवति । तथा चोत्तरोत्तरमुत्कर्षालंकारेण भुवनापेक्षया विष्णोः, तदपेक्षया शेषस्य, तदपेक्षया सिन्धोः, तदपेक्षया सुवेलस्य परिणामप्रकर्ष इति भुवनविष्णुशेपव्यापकसमुद्राश्रयत्वेन सर्वाश्रयमुक्तं सुवेलस्य । एवं च सर्वत्र सुवेलकोडवितत्वमेव समुद्रस्येति कटाक्षितम् । भरसहत्वेन च कल्लोलाद्यभिघातानुपष्ठुतत्वेन सुवेलस्य दार्व्यमपीति मालोपमालंकारः । 'सहः शक्ते क्षमायुक्ते तुल्यार्थे च सहाव्ययम्' इति कोषः ॥

भूजलाकाशवायृनामाधारतामाह—

धरणिहरेअव्यसहं उअहिभरेअव्यपव्यलणइप्पवहम् । णहमाअव्यसमत्थं खअमारुअरुम्भिअव्यजोग्गणिअम्बम् ॥ ३॥

[धरणीधर्तव्यसहमुदधिभर्तव्यप्रबलनदीप्रवाहम् । नभोमातव्यसमर्थं क्षयमारुतरोद्धव्ययोग्यनितम्बम् ॥]

एवं धरण्या धर्तव्ये धारणे सहं शक्तम्। अवष्टम्भम्तत्वात्। एतेन भूम्युत्सेधव्यापक्तम्ल-कत्वमुक्तम् । सर्वत्र भावे तव्यः। एवम् — उद्धेर्भर्तव्ये पूरणे प्रवलाः समर्था नदीप्रवाहा यस्येति समुद्रसमानैकैकबहुनदीप्रवाहाधारत्वेन समुद्राद्यधिकपरिमाणत्वेन विस्तीर्णत्वं दीर्घत्वं च। एवं नभसो मातव्ये माने समर्थमिति नभोपेक्षयाप्यतिमहत्त्वेनाम्लोत्सेधस्य पूर्वापरायतिहपदैर्ध्यस्य तिर्यवदिक्षणोत्तरिद्व्यापिनानाशिखरत्वेन विस्तारस्य च प्रकर्षः। एवं क्षयमारुतानां रोद्धव्यमवरोधनम्। संचारप्रतिरोध इति यावत्। तत्र योग्यः समर्थो नितम्बो यस्य तम्। एतेन मूलम्भ्रोरिप्यतिमहत्त्वं दार्व्य विस्तारो दैर्ध्यं च सूचितम्। प्रलये मिलितानाम्नपश्चाशतोऽप्यनिलानां नितम्ब एव पर्याप्तिरित्यपि॥ यद्वा कर्मणि तव्यः। तेन धरणीहपे धर्नव्ये सहम्। एवम् उद्धिहपे भर्तव्य इत्यन्यत्राप्यव्यम्॥

कर्ञाधिस्तर्यग्वाप्तिमाइ— दूरपरिपेक्षिअदिसं दूरोणामिअसमत्थपाआलअलम् । दूरअरुक्खिलाणहं णवर करासण्णपाअवष्फलकुसुमम् ॥ ४॥ [दूरपरिप्रेरितदिशं दूरावनामितसमस्तपातालतलम् । दूरतरोत्क्षिप्तनभः केवलं करासन्नपादपफलकुसुमम् ॥]

एवं दूरं परिप्रेरिता दिशो येन । तिर्यक्सानुभिर्व्यापनात् । एवं दूरमवनामितमधःपातितं पातालतलं येन । तङ्गापकमूलभागत्वात् । एवमतिद्रमुत्क्षिप्तमुत्तोलितं नभो येन । गगना-तिकामकमस्तकत्वात् । केवलं करासन्नानि इस्तप्राप्याणि पादपानां फलकुसुमानि यत्र तमिति समृद्धवृक्षव्याप्तत्वम् । अत्रैव द्रत्ववंयंभिचार इति परोपकृतिरूपगुणशालित्वम् ॥

पुनर्मूलमौलिप्रकर्पमाह—

पासंद्यागअसरिअं अमुक्रपाआलसाअरजलुच्छङ्गम् । आइत्रराहुव्वत्तणखणपडिउद्घट्टिअं व मेइणिवेढम् ॥ ५ ॥ [पार्थागतसरितममुक्तपातालसागरजलोत्सङ्गम् । आदिवराहोद्वर्तनक्षणपतितोर्ध्वस्थितमिव मेदिनीवेष्टम् ॥]

एवं पार्श्वेनागताः सिरतो यस्य तम् । उपिर मेघादीनामि संचाराभावात्सिरितामप्यभाव इति । एवम् अमुक्तोऽत्यक्तः पातालसागरस्योत्सङ्गो येन । तदन्तर्वितम्लकत्वात् । एवं किमव । पूर्वेनिपातवैपरीत्येन पिततस्यादिवराहस्योद्धर्तनक्षणे उध्वीभ्य स्थितं मेदिनीवेष्टं भूम्येकदेशिमव । यदा आदिवराहः पातालपङ्के पिततः सन्पार्श्वपरिवर्तनं कृतवान्, तदा तत्पार्श्वपरिवर्तनं कृतवान्, तदा तत्पार्श्वपरिवर्तनः पङ्कोत्करो गगनमिभव्याप्य स्थितः । स एवेदानीमिप सिरद्धु-द्विसमर्पकप्रसरज्जलः पातालस्थसमुद्रजलस्पर्शात्पिण्डीभ्य सुवेलत्वेन प्रतिभासत इति तद्देहे महत्त्वानुसारेण पङ्कोत्करमहत्त्वं सुवेलस्थिव महत्त्वं गमयित । सर्विमदमौत्प्रेक्षिकमिति भावः ॥ यद्वा आदिवराहस्योद्धर्तनिमतस्ततः परिश्रमणम्, तत्क्षणे पत्तितं सद्ध्वं व्याप्य स्थितं दन्तस्यं मेदिन्या वेष्टं मण्डलमिवेत्यर्थः ॥ उद्वर्तनक्षणे वलित्वोध्वे स्थितं मेदिनीवेष्ट-मिवेत्यपि किथ्वत् ॥

मूलदार्द्यमाह—

पाआलभरिअमूलं वज्जमुहाओ छणहुविअणिक्रम्पम् । आलाणक्खम्भं मिव सुरहत्थिक्खन्धणिहसमसिणिअपासम् ॥६॥ [पातालमृतमूलं वज्जमुखाको लनस्थापितिनिष्कम्पम् । आलानस्तम्भमिव सुरहस्तिस्कन्धानिधर्पमसुणितपार्श्वम् ॥] भृतं व्याप्तं पातालं येनैतादशम् । पाताले भृतं पूर्णं वा मृलं यस्येति स्थौल्यं दैध्यं च मूलस्योक्तम् । एवं वज्रस्य मुखेन यदाकोलनं मृत्तिकामभिद्दत्य दृदीकरणं तेन स्थापितम् । अत एव निष्कम्पम् । एवं सुरह्स्तिनामरावतादीनां स्कन्थस्य निष्पंणेन कण्ड्यनादिव्यापारेण मस्रणितं म्लिप्टम्, न तु भन्नम्, पार्श्वं यस्य तमिति तेषां स्कन्थस्य पार्श्व एव
पर्यातेस्तेभ्योऽप्युचत्वं दृददवं चोक्तम् । अत्रोत्येक्षते—तेषामालानस्तम्ममित । बन्धनस्तम्भस्तु वन्धव्यापेक्षया प्रायस्तुङ्ग एव भवतीति भावः । स्तम्भमपि किभ्तम् । उक्तविशेषणत्रयविशिष्टम् ॥

पुनर्मूलमोलिप्रकर्पमाह —

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवङ्णा अदिटुमूलच्छेअम् । अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपरिवड्टिएण वि हरिणा ॥ ७॥

[विमर्दितरसातलेनापि विषधरपितनादृष्टमूलच्छेदम् । अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनभरणपरिवर्धितेनापि हरिणा ॥]

विमिदितिमतस्ततः संचारेण घृष्टं रसातलं येन ताहशेनापि विषधराणां पत्या शेषेणाहष्टो मूलञ्छेदो मूलभागो यस्य तिमिति। पातालादप्यधोवितम्लप्रदेशिमत्यर्थः। द्विसहस्रहिष्टिना द्-रादिष द्रष्टुं न शक्यते, कि पुनः स्प्रष्टुमिति भावः। एवं त्रिभुवनस्य भरणं स्वदेहेन पूरणं हरणमाक्रमणं वा तद्यें परिविधितेनापि हरिणा त्रिविक्रमेणाप्राप्तानि हस्तेनाप्यस्पृष्टानि तु-ङ्गानि शिखराणि यस्येत्यनविद्यन्नमस्तकिमत्यर्थः। 'मूलुच्छङ्गम्' इति पाठे 'मूलोत्सङ्गम्' इत्यर्थः॥

पुनद्द्यिमेवाह--

विच्छूढोअहिसलिलं कडअभमन्तभुअइन्दिष्णावेढम् । पासद्विषण रइणा करेहिं हरिणा व्व मन्दरं उवऊढम् ॥ ८ ॥

[विक्षिप्तोदधिसिललं कटकश्रमङ्जगेन्द्रदत्तावेष्टम् । पार्श्वस्थितेन रिवणा करैर्हरिणेव मन्दरमुपगूटम् ॥]

एवं विक्षिप्तं तटेन प्रतिहत्य परार्वाततमुद्दिपसिललं येन तम् । एतेन तीरवृत्तित्वेऽिष समुद्रेणाय्यनुन्मूलनीयम् । एवं कटके भ्रमता भुजगेन्द्रेण वासुिकना दत्तमावेष्टमालिङ्गनं यस्म । तथा च तस्यापि कटक एव संचारो न तु शिरःपर्यन्तप्राप्तिरिति भावः । एवं पार्श्वस्थितेच न तूपि गन्तुं शक्तेन रिवणा करैस्तेजोभिरुपगृदमालिङ्गितम् । अन्यज्ञापि पार्श्वस्थितेन करेणवालिङ्गनं क्रियत इति ध्वनिः । कमिव । पार्श्वस्थितेन हरिणा चतुः भिरिष करैरुपगृदं समुद्रमथनसमये समाश्चिष्टं मन्दरिमव । तमिष किंभूतम् । विक्षिप्तं स्वभ्रमणेन परितथालितमुद्दिसलिलं येन । एवं कटके भ्रमता नेत्रीभूतेन शेषण दत्तमानेष्टं वल्यीभावो यत्रेत्युपमा ॥

पुनर्भूलमोलिमहत्त्वमाह— सेससिररअणघट्टिअमणिमूलुङ्गोअहअरसाअलितिमिरम् । विसमुद्धसिहरसंकडपणट्टरिवमण्डलन्धआरिअगअणम् ॥ ९॥ [शेषशिरोरत्त्रघट्टितमणिमूलोदयोतहतरसातलितिमिरम् ।

[शेषशिरोरत्नघष्टितमणिमूलोदयोतहतरसातलतिगिरम् । विपमोर्ध्वशिखरसंकटप्रनष्टरविमण्डलान्धकारितगगनम् ॥]

एवं शेषस्य शिरोरत्नैर्घाद्वितानां घृष्टानां मणीनां अर्थात् स्वम्लस्थानां मूलोइयोतेर्घृष्टाधो-मागतेजोभिईतं रसातलस्य तिमिरं येन तम् । यदा यदा शेषस्य शिरसि सुवेलम्ल-स्थित्या भारो भवति तदा तदा शिरःसंचारेण तद्रत्नेः सहैतन्मणीनां संघद्टो जायते इति मूलमहत्त्वं मणीनामाकरत्वं चोक्तम् । एवं विषमाणां वक्तकोटरादिमताम् । उर्ध्वानामु-चानां शिखराणां संकटेषु मिथोऽन्तरालेषु प्रनष्टेनाकस्मात्तिरोभूतेन रिवमण्डलेनान्धका-रितं गगनं येन । तथा च पार्श्वत एव सूर्यस्य संचारो न तु मौलाविति कदाचित्कोटरप्र-विष्टस्वेनान्धकार इत्युच्चत्वमिति भावः ॥

पुनरुचतामाह—

ससिविम्त्रपासणिहसणकसणिसलाभित्तिपसिरआमअलेहम् । जोण्हाजलपन्त्रालिअविसमुम्हाअन्तमुणिअरविरहमग्गम् ॥ १०॥

[श्रशिविम्बपार्श्वनिघर्षणकृष्णशिलाभित्तिप्रसृतामृतलेखम् । ज्योत्स्नाजलप्रप्लावितविषमोष्मायमाणज्ञातरविरथमार्गम् ॥]

एवं शशिविम्वस्य पार्श्वनिघर्षणेन कृष्णशिलाभित्तिषु प्रस्ता अमृतलेखा यत्र तम् ।
शशिविम्वस्य मृदुत्वेन पार्श्वशिलाभित्तेः कठिनतया मिथःसंवन्धादमृतक्षरणमिति भावः ।
एवं ज्योत्स्रा चन्द्रकान्तिः सैव जलं हिमरूपत्वात्, तेन प्रश्लावितः परितः । अत एव
विषमं यथा स्यात्त्रथोष्मायमाणो बाष्पायमाणः, तत एव ज्ञातो रिवरथस्य मार्के यत्र ।
रिवरथस्य विद्वमयंत्वेन देध्मीयमानस्तन्मार्गो विधुकरस्वरूपजलसंवन्धोद्रतवाष्परूप्यमेन
नानुमीयत इत्यर्थः । न केवलं रिवरेवाधस्तादस्य संचरित, किं तु द्विगुणोपरिवर्ती चन्द्रोऽपीति भावः । लतादिव्यवहितत्वेन तन्मार्गस्य कचित्कचिज्ज्योत्स्नासंवन्धे नोष्मायमाणत्वमिति सूचियतुं विषमपदोपादानम् ॥

पुनस्तदेवाह—

सिहरालीणमिअङ्कं विरलिट्टअगहिअसिललजलअक्खण्डम् । खुडिउव्वृद्धमुणालं णिसासु विसमिहअकदमं व सुरगअम् ॥११॥ [शिखरालीनमृगाङ्कं विरलिथतगृहीतसिललजलदखण्डम् । खिण्डतोद्यृदमृणालं निशासु विषमहितकर्दमिन सुरगजम् ॥] एवं निशासु ज्योरखोत्कर्षकाले शिखरे आलीनः संबद्धो मृगाङ्गो यत्र तम् । एवं वि-रलिथताः कचिरकचिरवस्थिता गृहीतसलिला जलदखण्डा यत्र । जलपूर्णा अपि जलदा व्याप्तुं न क्षमन्ते इति महत्वमस्य विरलस्थितपरेन सूचितम् । कमिव । सुरगजमिव । किंभूतम् । खण्डितं सत् उद्व्यूडमुपरिशृतं मृणालं येन तम् । एवं विषमं यथा स्यात्तथा हितः कचिरकचित्तनावारोपितः कर्दमो येन गजस्वाभाव्यात् । तथा च भूधारणक्षमता-सूचनाय तुङ्गत्वादिना सुरगजसुनेलयोः, श्वेत्येन विमचन्द्रयोः, श्यामतया च कर्दमज-लदयोः साम्यमिरयुपमा ॥

नदीसंबन्धमाह---

हरिअवणराइपिसुणिअदूरअरालोअसिहरसरिआमग्गम् । पवणुक्खुडिअकिलामिअमिअङ्कपुट्टिपडिउस्ससन्तकिसलअम्॥१२॥

[हरितवनराजिपिशुनितदूरतरालोकशिखरसरिन्मार्गम् । पवनोत्खण्डितक्राम्यन्मृगाङ्कपृष्टप्रत्युच्छ्नसत्किसलयम् ॥]

एवं हरितया वनराज्या पिश्नितो श्रापितो द्रतरादालोको दर्शनं यस्य तथाभृतः शि-खरः सरितां मार्गो यत्र तम् । नित्यं जलसंपर्केण हरिद्र्णेत्णग्रक्षादिलेखया तथ्योर्द्गदेव हर्यमानया श्रायते नदीसंचारपथोऽयमिति भावः । एतेन रमणीयत्वम् । एवं पवनेनोत्ख-ण्डितानि अतः क्षाम्यन्ति शुष्यन्ति सन्ति मृगाङ्गस्य पृष्ठे संबद्धे इत्यर्थात् प्रत्युच्छ्नसन्ति प्रत्युज्जीवन्ति किसलयानि यत्र । चन्द्रपृष्ठे त्रुटित्वा पतितानां किसलयानां सुधासं-बन्धेन पुनर्नवकान्त्युद्यादिति भावः । एतेन चन्द्रपृष्ठस्यापरभागरूपस्य पतितपश्रसंबन्धादु-कंस्त्यमुक्तम् । त्रुटितपश्राणां शोषणं चिरेण भवतीति विदूरपतनसूचनेनाष्युच्चतरत्वम् ॥

सिन्धी तत्प्रतिविम्बमाह---

दूरुद्धाइअसिहरं जलणिहिजलिदट्टिविअडपाअडपिडमम् । उप्पाआसणिपहअं उद्धप्फुडितपिडएकपासं व टिअम् ॥ १३ ॥

[दूरोद्धावितशिखरं जलनिधिजलदृष्टविकटप्रकटप्रतिमम् । उत्पाताशनिप्रहतमूर्ध्वस्फुटितपतितैकपार्श्वमिव स्थितम् ॥]

एवं दूरं व्याप्योद्धावितानि दिशि दिशि गन्तुं कृतवेगानीव शिखराणि यस तम् । एवं जलिधेर्जले दृष्टा विकटा महती प्रकटा व्यक्ता प्रतिमा प्रतिविक्षो यस । अत्रोत्प्रेक्षते— उत्पाताश्चा वज्रेण प्रहतं ताडितम् । अत एवोध्वेमुपरि स्फुटितं सत्पतितमेकं पार्श्व यस तिमव स्थितम् । समुद्रव्यापी तत्प्रतिविक्षः स्फुटिततदेकदेशत्वेनोत्प्रेक्षित इति प्रतिविक्ष्य तदेकदेशश्रमविषयतया महत्त्वं सुवेलस्य महत्त्वं शापयति । सुवेलस्यकदेशश्रुटिहन्त्पातादेव भवतीति तथोक्तम् । वज्रमुपर्येव पततीत्पृध्वेपदम् ॥

गुरुत्तमाह्— गुरुभरसेसाहिष्फणवारंवारपिडिरुद्धमूलुच्छङ्गम् । खअमारुउक्खआणिअतुङ्गअडाविडिअभिण्णसेसमहिहरम् ॥१४॥ [गुरुभरशेषाहिफणवारंवारप्रतिरुद्धमूलोत्सङ्गम् । क्षयमारुतोत्खातानीततुङ्गतटापिततिभन्नशेषमहीधरम् ॥]

गुरुणा भरेण गौरवेण गुरुभरेण वा शेषाहिना फणेर्वारंवारं प्रतिरुद्धो धृतौ मूलोत्सङ्गो यस्य तम् । तथा च फणसहस्रेऽपि यदा यैः कियद्धिर्धारणं तदा तदितरेषां विश्रामः, यदा तु विश्रान्तरेमीभिर्धारणं तदा तेषां विश्राम इति यन्त्रणभिया संस्य सर्वैः कदापि न धार्यतीति वारंवारपदयोत्यं गौरवाधिक्यम् । एतं क्षयमारुतेरुत्खाता उत्पाटिता अथानीता उद्भ्य प्रापिताः, तदनु तुङ्गतटे आपतिताः सन्तो भिन्नाश्र्णाः शेषा महीधरा यत्रेत्युपरि-प्रान्तयोरप्यवकाशाभावादत्रैय तेषां पात इति विस्तीर्णता तुङ्गता दढता दढमूलता प्रलये-ऽप्यनुच्छेयता च सूचिता ॥

श्वापदसंकीर्णतामाह---

गहिअजलमेहपेक्षिअणिव्वाअन्तणिहुअट्टिअमहामहिसम् । णिहअगअकुम्भलोहिअसिलाअलोसुक्खबद्धमुत्तावडलम् ॥ १५॥

[गृहीतजलमेघप्रेरितनिर्वाप्यमाणिनभृतस्थितमहामहिषम् । निहतगजकुम्भलोहितशिलातलावशुष्कबद्धमुक्तापटलम् ॥]

गृहीतजलैमेंघैः प्रेरिताः सन्तो निर्वाप्यमाणाः सुखीकियमाणा अत एव निश्वतिश्वताः सुखवशान्तिः स्पन्दिस्थता महान्तो मिहपा यत्र तम्। उपिर सूरकरतिपु मिहपेषु सजातीय- वुद्धा मेघेर्यथा यथा यन्त्रणलक्षणं प्रेरणं क्रियते तथा तथा मिहपाणां शैत्यलाभादिधिकानि- श्वलत्वमिति निश्वतपदद्योत्यं वस्तु । एवं निहतानां गजानां कुम्भयोलेंहितेन हेतुना शि-लातलेष्ववशुष्काणि सन्ति बद्धानि दृढलप्तानि मुक्तापटलानि यत्र । तथा च सिंहविदारि- तगजकुम्भस्थमुक्ताः शिलासु पतित्वा संनिहितसूरकरशोपणादितस्त्यानीभृतद्यिरतया दृढीभृय स्थिता इत्यर्थः । इति राक्षसेरप्यगम्थकतिपयदेशकत्वं सूचितम् ॥

पुनस्तदेवाह —

छवणजलसीहराहअदरुव्वमन्तदुममुद्धपछवराअम् । सींहरवभीपअत्थिअणिडिञ्चएकचलणिटुडकण्णमअम् ॥ १६॥

[लवणजलशीकराहतदरोद्धमहुममुग्धपछवरागम् । सिंहरवभीतप्रस्थितनिकुञ्चितैकचरणस्थितोत्कर्णमृगम् ॥] एवं लवणरूपं जलम्, अर्थात्समुद्रस्य, तच्छीकरेराहतः स्पृष्टोऽत एव दरोद्धमन्नीपदन्यरू- पतां गच्छन् किंचिदेव प्रादुर्भवित्रिति वा । हुमस्य मुग्धानां न्तनानां पहवानां रागो ठौहित्यं यत्र तम् । एवं सिंहरवेण भीताः सन्तः प्रस्थिताः पठायिता अथ निकुञ्चितमी-पद्धिमतमेकं चरणं येषां तथाभृताः सन्तः स्थिता उत्थितमौलित्वाद्धत्कर्णो उत्थितकर्णा मृगा यत्र तम् । पुरतोऽपि तत्प्रतिरवशङ्कावशात्पश्चादवलोकनाय वेति भावः । जा-तिरलंकारः ॥

पुनविस्तारमाह--

कडअपरिपेक्षिआणं रइअरपाअडिअकन्दराभरिआणम् । अन्धन्तरिद्धाणं परिक्षपासपरिसंठिअं च दिसाणम् ॥ १०॥

[कटकप्रतिप्रेरितानां रविकरप्रकटितकन्दराभृतानाम् । अभ्यन्तरस्थितानामपरपार्श्वपरिसंस्थितमिव दिशाम् ॥]

एवं दिशामपरपार्थे दक्षिणपार्थे परिसंस्थितमिव । दक्षिणदिगनुपलम्भादिति भावः । किंभूतानाम् । कटकेन प्रतिप्रेरितानामुत्तरदिगभिमुखीकृत्यापसारितानाम् । एवं रिवकरैः प्रकटितासु कन्दरासु भृतानां व्याप्तानाम् । अत एवाभ्यन्तरे स्थितानाम् । तथा च यथा यथा दक्षिणाशातः कटकग्रद्धः, तथा तथोत्तराशां प्रति प्रेरिता दिशो दैवादुत्तराशावर्थे-कैककन्दरासु पर्यवसनाः, तथैव रवेरिप तत्र प्रविष्टस्य तेजोभिरतिप्रकटं लक्ष्यन्त इति व्यज्ञनागम्यं सर्वभिदमौत्प्रेक्षिकं विस्तीर्णतां गमयित ॥ वयं तु दिशामपरपार्थे परितो वहिःस्थितिषव । किंभूतानाम् । पूर्वनिपातानियमात्प्रतिप्रेरितं कटकं याभिस्तासां प्रति-प्रेरितकटकानामित्यर्थः । तथा च दशिसरिप दिग्मः कन्दरायां प्रविश्य कटकं प्रतिप्रेरितम् । अतो दशिदकप्रान्तेषु ब्रह्माण्डगोलवत्तात्स्थितम् । दिशस्तु कन्दरायामेव पर्याप्ताः । तदुक्तम्—अभ्यन्तरस्थितानामिति ब्र्मः ॥

उदात्ततामाह---

रंअणिआसु दूरुग्गअसिहरअणंतअं
सुहणिसण्णमअखण्डिअसिहरअणन्तअम् ।
कुविअरामभिण्णोअहिदढसरणोद्धिअं
सिहरलग्गसिसमण्डलणीसरणोद्धिअम् ॥ १८ ॥
[रंजिनकासु द्रोद्गतिशखरखैस्ततं
सुखनिषण्णमृगखण्डितशिखरखणान्तम् ।
कुपितरामभिनोदिधिदृदृशरनोदितं
शिखरलग्नशिशमण्डलिनःसरणाद्गितम् ॥]

१. 'रअणीसु' ख. २. 'रजनीपु' ख.

कीदशम् । रजनीषु द्रादुद्वतैः प्रकाशितैः शिलराणां रत्नेस्ततं व्याप्तम् । उद्रतिमिति शिखरविशेषणं वा । यहा--द्रोद्गतशिखररत्नान्तं द्रोद्गता शिखा तेजोधारा येषां तथाभू-तानि रत्नानि अन्ते स्वरूपे प्रान्ते वा यस तम् । तै रत्नैरन्तं मनोहरमिति वा । यहा दूरोद्गतशिखरानन्तकं दूरमुद्गतैरुत्थितैः शिखरैरनन्तमपर्यवसानं कं मस्तकं यस । अत्यु-चत्वात् । अथवा दूरोद्रतशिखराण्येवानन्तानि बहुसंख्यानि कानि मस्तकानि यस्य । शिख-राणामेव मस्तकरूपत्वादित्यर्थः । अतः परं रजनीष्विति चरमपदान्वितमेव । तथा सति व्याख्या-दुरोद्रतशिखरगणान्तदं दुरोद्रतशिखरगणस्यान्तमवसानं द्यति खण्डयति । अन-वसानशिखरगणमित्यर्थः । शिखरगणे अन्तं मनोहरं कं जलं यस्येति वा । यहा द्रोद्रतः शिखरचणान्तकम् । चणपुप्रत्ययेन द्रोद्गतशिखरख्यातोऽन्तः स्वरूपं यस । स्वार्थे कन् यद्वा शिखरजनान्तगम् । शिखरैर्जनस्य लोकस्यान्तगं पर्यन्तगामिनम् । यद्वा दूरे। द्रतिशिखरचनान्तगम् । दुरोद्रता शिखा शिरो यत्र तादशी या रचना सृष्टिस्तस्या अन्तगं पारगामिनम् । तया अन्तकं मनोहरमिति वा । प्रशंसायां कन् । एवं सुखनिषण्णैर्मृगैः खण्डितश्चवितः शिखरतृणानामन्तोऽप्रं यत्र तम् । अथवा मृगैः खण्डितानि शिखराण्य-प्राणि यस्प(येषां) तथाभृतानि तृणान्यन्ते प्रान्ते यस्येत्यर्थः । यद्वा सृगखण्डितशिखरतृणं ततं विस्तीर्णमित्यर्थः । यद्वा सुखनिपण्णमृगखण्ड्यसिधरजनान्तकम् । सुखनिषण्णमृगख-ण्डिनोऽसिधरा: खङ्गपाणयो जना एव अन्तको यमो यत्र मृगयायां मृगनाशकत्वादि-त्यर्थः । एवं कुपितरामस्य भिन्नोद्धिस्ताडितसमुद्रो दढो यः शरस्तेन नोदितं प्रेरितम् । रामशरः समुद्रं भित्त्वा तत्र लग्न इत्वर्थः । तथा च तादशशराभेद्यत्वेन सारवत्त्वं सूचितम् । यहा कुपितरामेण भिन्नो य उद्धिः स एव दृढशरस्तेन नोदितम् । शराभिघातोद्गृत्तसमुद्रे-णात्रान्तत्वात् । एवं शिखरे लग्नस्य शशिमण्डलस्य निःसरणेन शिखरवेधतः सुधाक्षर-णेनार्द्रीकृतम् । सजलमित्यर्थः । यद्वा शिखरे लग्नानां शशिमण्डलानां चन्द्रकान्तचक्र-वालानां निःसरणेन जलनिस्यन्देनाद्रीकृतम् । 'रजनीपु' इत्यनुवृत्तेनिशि चन्द्रकान्ता जलं स्रवन्तीति भावः । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽपि मनोहरे' इति विधः ॥ उपग-त्नितकम् ॥

अत्युचतामाह—

दूरोवाहिअमूलं रविअरवोलीणसिहरणट्ठालोअम् । अद्भाविकात्रामं जहेअ उअहिसलिले तहेअ णहअले ॥१९॥

[दूरापवाहितमूलं रिवकरन्यतिकान्तशिखरनष्टालोकम् । अर्धास्तमितायामं यथैवोदिधसिळले तथैव नभस्तले ॥]

एवं दूरं व्याप्यापनाहितमधःप्रापितं मूलं येन तम् । पातालाकान्तमूलमित्यर्थः । एवं रिवकरव्यतिकान्तेषु तदगम्येषु शिखरेषु नष्ट आलोकस्तेजो यत्र । तेन तेषु तमोमयम् । आलोको दर्शनं वा यस्य । तेन वा तदवच्छेदेनादृश्यम् । 'आलोको दर्शनोदृ्योतौ' इत्य- मरः । अत एव यथैवोदधिसलिले मूलावच्छेदेनार्धास्तमितायामं अर्धेऽस्तमितो नष्ट इ-वायामो दैर्घ्य यस्प तथा तथैव नभस्तलेऽपि शिखरावच्छेदेनेत्यर्थः । एकत्र सलिलच्छन्नतया परतस्तेजोविरहेणादृश्यत्वात् । तथा च मध्यावच्छेदेनैव दृश्यमिति भावः ॥

चन्दनवत्तामाह--

पवणन्दोलिअचन्दणसंघट्ट्रिअसुगन्धिधूमुप्पीडम् । दरपीओअहिगरुइअसेसद्धन्तजलआवलम्बिअसिहरम् ॥ २०॥

[पवनान्दोलितचन्दनसंघद्योत्थितसुगन्धिधूमोत्पीडम् । दरपीतोदधिगुरुकितशेषार्धान्तजलदावलम्बितशिखरम् ॥]

एवं पवनेनान्दोलितानां चन्दनानां मिथः संघट्टेनोत्थितः सुगन्धिधूमस्योत्पीडो यत्र तम् । धूममयमित्यर्थः । एवं दरपीतोद्धिरीवत्पीतसमुद्रजलोऽत एव गुरुकितः रोषा-र्धान्तः पश्चाद्धागो यस्य तथाविधेन जलदेन अवलम्बितं शिखरं यस्य । जलपानहेतुकगु-इत्वनिवन्धनपतनभयादिति भावः ॥

नानावस्तुसंबन्धमाह ---

तलपिंडहअसाअरअं उद्धोज्झरिवहुअसीहरोसाअरअम् । गहमालामेलिअअं सिहरिद्धअचन्दमण्डलामेलिअअम् ॥ २१ ॥

[तलप्रतिहतसागरकम् र्विनिर्झरविधुतसिंहरोषाकरम् । प्रहमालामेलितकं शिखरस्थितचन्द्रमण्डलापीडम् ॥]

एवं तलेन मूलेन प्रतिहतमवष्टव्धं सागरस्य कं जलं येन तम्। एवम्ध्ववितिना निर्मरेण विधुतस्य निपत्याहतस्य सिंहस्य रोषाणामाकरमुद्यत्तिस्थानम्। उपरितः केन ताडितो-ऽस्मीत्याशयात्। एवं प्रहाणां नक्षत्राणां मालया मेलितं योजितं कं शिरो यस्य, तावदु-चत्वात्। एवं शिखरस्थितं चन्द्रमण्डलमापीडः पुष्पमाला यस तम्॥

पुनस्तदेवाह-

ससिपुरओ पसरिअअं कुहरेसु णिवाअणिप्पअम्पसरिअअम् । मणिमअपासुत्तमअं कणअसिलासीणसुहिअपासुत्तमअम् ॥ २२ ॥

[शशिपुरतः प्रसृतकं कुहरेषु निवातिनिष्प्रकम्पसरित्कम् । मणिमयपार्थोत्तमं कनकशिलासीनसुखितप्रसुतमृगम् ॥]

एवं शशिनः पुरतः प्रसतं गतं कं मस्तकं यस्य तम् । चन्द्रमण्डलातिकान्तमौलिमि-त्यर्थः । एवं कुहरेषु निम्नप्रदेशेषु निवातेन पवनाभावेन निष्प्रकम्पाः सरितो यत्र । स्वार्थे कन् । निष्प्रकम्पं सरितां कं जलं यत्रेति वा एवं मणिमयेन पार्श्वेन उत्तमं रमणीयम् । यहा मणिमयपार्श्वोत्तमतम् । मणिमयेन पार्श्वेन उत्तमता यस्य । यहा मगिमयपार्श्वोन त्तमस्त्रम् । मणिमयपार्श्वेन तेजोमयतया उत्सारितं तमो यस्मात् । यद्वा मणिमयपार्श्वोन्तमस्त्रम् । मणिमयपार्श्वेन उत्तो दत्तो मदो यस्म । आत्त इतिवदुत्पूर्वादुत्त इत्यपि । यद्वा मणिमयपार्श्वोत्तमत्रम् । मणिमयपार्श्वेन उत्तमः, तद्द्युतिसंपर्कात्तेजस्विकः । सूर्यो यत्र पार्श्वे एव, तस्य भ्रमणिमत्यर्थः । अथवा मणिमयपार्श्वेन उत्तमं कं शिरो यस्य, जलं सुखं वा यत्रेत्यर्थः । एवं कनकशिलासु आसीना अत एव सुखिताः सुहिता वा सन्तः प्रसुप्ता मृगा यत्र तम् ॥

श्वापदपदतामाह-

भिण्णुक्खित्तपरम्मुह्वलन्तसद्दूलगहिअगअकुम्भअडम् । विलपासुत्तभुअंगमजलधाराआरणिग्गअमणिच्छाअम् ॥ २३ ॥ [भिन्नोक्षिप्तपराङ्मुखवलमानशार्दूलगृहीतगजकुम्भतटम् । विलप्रसुप्तमुजंगमजलधाराकारिनर्गतमणिच्छायम् ॥]

एवं भिन्नेर्दन्ताभ्यां विद्धेरथांत्पृष्ठोतिक्षेत्तेहर्ध्वमृत्तोलितेः ततः तत्रेव पराङ्मुख पश्चाद-भिमुखं वलमानः वक्षीभवद्धिः शार्द्लैः पृहीतानि कवलितानि गजानां कुम्भतटानि यत्र तम् । दन्तविद्धपृष्ठोत्तोलितशार्द्लकविलकारिकुम्भस्थलितवर्धः । एवं विलेपु वि-वरेपु प्रसुप्तानां भुजंगमानां जलधाराकारा निर्गता विलेभ्यो बहिर्भृताः फणावितनां म-णीनां छाया रुचयो यत्र । पर्वतिववरादकस्माद्दण्डाकारं जलमुत्तिष्ठतीति फणामणितेजोवी-विरिप तथैव प्रतिभासत इति भावः ॥

पुनस्तदेवाह—

अद्विअसमुद्दसीहरदुप्परिमासणिहकण्टअन्तमणिअडम् । णहलग्गमोत्तिआफलगअसीसारूढणीहरन्तमइन्दम् ॥ २४॥ [अस्थितसमुद्रशीकरदुष्परिमर्पनिभकण्टकायमानमणितटम् ।

. नखल्ग्नमौक्तिकफलगजशीर्पारूढनिर्हादमृगेन्द्रम् ॥]

अस्थितरनवरतेश्व बंदेवी समुद्रशीकरें दुंष्परिमर्पनिभं दुःस्पर्शनीयतुल्यं कण्टकायमान दुरन्तत्वास्कण्टकप्रायं मणिमयं तटं यत्र तम् । तथा च मणिमयप्रदेशस्य तुङ्गतया शीकरे-रप्यगम्यत्विमाति प्रतिपाद्यितुं कण्टकसमानाकारत्वेन शीकरकर्द्धकमसपृद्यत्वमुत्प्रेक्षितम् । यद्वा तेषां शीकराणां दुष्परिमर्पः कण्टकप्रधानो नृक्षविशेषस्तिनमं कण्टकायमानिस-रयाद्यर्थस्तेनाप्यसपृद्यत्वमेवोक्तम् । एवं नखेषु लगानि मौक्तिकफलानि येषां तथाभृतानां गजानां शीर्षेष्वास्द्या निर्दादशालिनो मृगेन्द्रा यत्र तम् ॥

ओवट्ठकोमलाई वहमाणं मेहिवमिलअविमुक्काई । कप्पलआवसुआइअपवणुद्धअधवलअंसुआइ वणाई ॥ २५॥ [अववर्षकोमलानि वहमानं मेघविमादितविमुक्तानि । कल्पलताशोपितपवनोद्भृतधवलांशुकानि वनानि ॥]

एवं वनानि वहमानम् । किंभूतानि । मेघेन विमाईतानि अय त्यक्तानि अत एवाव-वर्षेण बृष्ट्या कोमलानि जलसंपकीत् । एवं कल्पलतायां शोपितानि पवनोद्धृतानि धव-लान्यंशुकानि येषु । बृष्ट्या आईक्तित्वात् कल्पलतासु वल्लाणामपि सत्त्वात् । 'धअव-ढंसुआणि' इति पाठे ध्वजपटल्पाण्यंशुकानि येष्वित्यर्थः । वश्चं लतादौ शोष्यत इति स-माचारः ॥

नदीप्रवाहमाह—

आरूढोअहिसिलिले अद्भुक्खअसरसिवसमपासहदुमे । कुसुमभरिए वहन्तं फलिहअडुत्ताणपत्थिए णइसोत्ते ॥ २६॥

[आरूढोद्धिसिललान्यर्थोत्खातसरसिवषमपार्श्वद्वमाणि । कुसुमभृतानि वहन्तं स्फटिकतटोत्तानप्रस्थितानि नदीस्रोतांसि ॥]

एवं नदीकोतांसि वहन्तम् । कीहशानि । आरूटानि प्रविष्टानि अतिक्रान्तानि वा उद्धिसिळिलानि येषु यैर्वा । उभयेपामुभयत्र प्राचुर्यादुभयथापि नदीनां प्रकर्षः । प्रथमे महत्वाद् द्वितीयेऽभिभावकत्वात् । एवमर्थे उत्खाता जलवेगापनीतभूमितया उत्पाटिताः सरसा जलसंपर्काद् विपमा मृत्तिकापगमादीपद्धुमाः पार्थद्दुमा येषु तानि । अत एव त-हुमाणामेव कुसुमेर्भ्रतानि पूर्णानि । एवं स्फटिकतटे उत्तानानि अगमीराणि सन्ति प्रस्थितानि प्रस्तानि । तत्र खातं कर्तुमशक्तत्वादिति भावः । 'अगाधमतलस्पर्शमृत्तानं तद्वि-पर्यये'॥

पुनरुत्तङ्गतामाह--

रिवरहतुरंगमाणं वाआइद्धिसहरोज्झरेहि धुवन्तम् । थोओछपरगहाई लालाफेणलवगव्भिणाइ मुहाई ॥ २०॥ [रिवरथतुरंगमाणां वातोद्धृतिशेखरिनईरैर्धावयन्तम् । स्तोकार्द्रप्रप्रहाणि लालाफेनलवगिभतानि मुखानि॥]

एवं रविरथतुरंगमाणां मुखानि वातोद्धृतैः शिखरनिईरेर्धावयन्तं क्षालयन्तम् । कीद-शानि । स्तोकमल्पमार्दप्रप्रहाणि । प्रप्रहो वल्गा । एवं लाला मुखनिष्टवृत्केदः तद्दृपस्य फेनस्य लवाः खण्डा गर्भिता अन्तःस्थिता येपु तानि । अन्यत्राप्यश्वानां संचारश्रमे सित फेनिलानि मुखानि क्षाल्यन्त इति ध्वनिः ॥

तदेवाह-

दीहरसिहरालग्गं पिजलओसिहिसिहाहअं वहमाणम् । पाअडिअमअकलङ्कं णिसासु कज्जलङ्ओअरं व मिअङ्कम् ॥२८॥ [दीर्घशिखरालम्नं प्रज्विलतीषधिशिष्वराहतं वहमानम् । प्रकटितमृगकलङ्कं निशासु कज्जिलतोदरिमव मृगाङ्कम् ॥]

एवं दीघेंगु शिखरेषु आलग्नं मृगाङ्कं निशासु प्रज्वलितानामोषधीनां शिखराभिहतं स्पष्टं वहमानम् । किंभृतम् । प्रकटितो मृगरूपः कलङ्को यत्र तम् । उत्प्रेक्ष्यते — कज्जिलं सकज्जलमुदरं यस्य तथाभृतमिव । अन्यदिष शरावादिकं निशि लोष्टत्रये दी-पोपिर निधीयमानं सकज्जलं भवतीति ध्वनिः । प्रकृते महत्वादेकदैव त्रिकृटस्य तस्य त्रिष्विष लोष्टप्रायेषु श्टङ्केषु लग्नो विधुः शरावस्तद्धोवृत्तिरोषधीदीपः कलङ्कः कज्जल-मिति भावः ॥

नदीनामाधिक्यमाह—

उद्धरिअधरणिविअर्छं आइवराहहिअवङ्कदूरोआहम् । णइसोत्तिहिन्भरन्तं खअरइसंतावसोसिअं मअरहरम् ॥ २९ ॥

[उद्धृतधरणीविकटमादिवराहहृतपङ्कदूरावगाढम् । नदीस्रोतोभिर्भरमाणं क्षयरिवसंतापशोषितं मकरगृहम् ॥)

मकरगृहं नदीनां स्रोतोभिर्भरमाणं पूर्यन्तम् । तत्र बीजमाह—िकंभृतम् । उद्गृताया धरण्या विकटं तुच्छम् । तथा च भूमिप्रमाणाधिकगर्भमित्यर्थः । अथादिवराहेण हतैः पङ्केर्द्र्रं व्याप्य अवगादं गर्भीरम् । एवं क्षयकालीनरिवस्यः संतापाच्छोषितम् । अयं भावः—प्रथमं वराहेण भूमिराक्चष्टा, तदनु अङ्गलेपात्पङ्कमाहितम्, पश्चात्प्रलयरिवकरैः स्थितमपि जलं शोषितम्, इत्थमिततुच्छसमुद्रपूर्णक्षमनदीप्रवाहशालितया विस्तारायामतुङ्ग-त्वान्युक्तानि ॥

कंदरागाम्भीर्यमाह—

अण्णाआगमणदिसे पुरओ पिडसइभेसिअणिअत्तमए । विवरभरिए वहन्तं उक्कणिअवणगए मइन्दिणणाए ॥ ३० ॥

[अज्ञातागमनदिशः पुरतः प्रतिशब्दभीषितनिवृत्तमृगान् । विवरभृतान्वहन्तमुत्कर्णितवनगजान्मृगेन्द्रनिनादान् ॥]

एवं मृगेन्द्रस्य निनादान् वहन्तम् । किंभ्तान् । अज्ञाता आगमनदिग्येषां तान् । एतेन शब्दादीनां सर्वत्र गाम्भीर्यतील्यमुक्तम् । एवं पुरतः प्रतिशब्देन भीषिता अत एव निवृत्ता मृगा यैस्तान् । तथा च विशिष्य शब्दानामृत्पत्तिदिग्ज्ञानाभावाद्यत्रेव येऽवस्थितास्ततः संमुखमेव ते पलायितुमारच्याः । अथ प्रतिरवस्यापि सर्वत्र तौल्येन पुनस्ततोऽपि परावृत्तां इति भावः । एवं विवरे कन्दरादो भृतान् व्याप्तान्, अथवा विवरेभृतान् धृतान् । अत्यक्तानिति यावत् । तेन चिरकालव्याः कृतम् । एवमुत्कणिता वनगजा यैः । त्रासादिति भावः ॥

पुनस्तदेवाह-

तामरसरआअभ्वं सरेसु सुव्वन्तमुहुरसरआअभ्वम् । गहिआमिसहरिअइअं वेलाणिलसीहरोह्नवणहरिअइअम् ॥ ३१॥

[तामरसरजञाताम्नं सरस्तु श्रूयमाणमधुरस्वरकादम्बम् । गृहीतामिपहरिदयितं वेलानिलशीकराईवनहरितायितम् ॥]

एवं सरस्सु तामरसरजोभिराताम् । एवं तत्रैव श्र्यमाणाः सन्तो मधुरा ह्याः स्वरा येषां तथाभृताः कादम्बा हंसा यत्र तम् । एवं गृहीतमामिषं मांसं यया तथाभृता हरेई- यिता सिही यत्र । यहा गृहीता सिपाणां हरीणां सिहानां दियतं प्रीतिविषयः । यहा गृहीतं प्राप्तमामिषं छोभनीयं भक्ष्यं यत्र तथाभृतम् । अत एव हरीणां दियतं प्रीतिविष्यो दयापात्रं वा । यहा गृहीता आमिषवह्रोभनीया, आमिषं सुन्दरी वा, हरे रामस्य द- यिता सीता यत्रेत्यर्थः । एवं वेछानि छशिकरेणार्देवने हरितायितं हरिद्वर्णाकृतम् । यहा हरिताचितम् । आर्देषु वनेषु हरिताभिर्द्वाभिराचितं व्याप्तमिति विश्रामयोग्यतोक्ता । आर्मिषं सुन्दराकारे रूपादिविषये ऽपि च' इति विश्वः ॥

पुनः कंदरागाम्भीर्यमाह--

मिलिअसमुदद्वन्ते पाअडणहमण्डले पहुत्तदसदिसे । उइअत्थमिअदिणअरे भुवणविहाए व्व कंदरे वहमाणम् ॥ ३२ ॥

[भिलितसमुद्राधीन्तान्प्रकटनभोमण्डलान्प्रभूतदशदिशः। उदितास्तिमतदिनकरान्भुवनविभागानिव कंदरान्वहमानम्॥]

एवं कंदरान्वहमानम् । कीहशान् । मिलिताः प्रविष्टाः समुद्रसैकदेशा येषु तान् । एतेन विकटत्वेन पातालक्ष्यत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु मिलितः समुद्रो यत्र ताहशोऽधीन्त एकदेशो येषामिति । समुद्राद्याधिक्यमुक्तम् । एवं प्रकटं नभोमण्डलं येषु । एतेनोध्वं-लोकस्वरूपत्वम् । एवं प्रभूताः पर्याप्ता दशदिशो येषु । अनेन मर्यरूपत्वम् । एवमुदितः सन्नस्तमितो दिनकरो येषु । अनेन विस्तीर्णत्वम् । इदमेवोत्प्रेक्ष्यते — भुवनानां विभागो येषु तानिव भुवनविभागस्वरूपानिवेति वा । त्रिभुवनस्य तत्रैव पर्याप्तिरिति भावः । यद्वा भुवनविभागनिवेति सहोपमा । यथा स्वश्तरिणावष्टभ्य त्रिभुवनं वहमानं तथा कंदरान-पीत्यर्थः । 'भुवनविधातानिव' इत्यपि कश्चित् । विधातो विस्तारः सम्हो वा । भुवनविभागगेऽपि विशेषणानां योजना पूर्ववत् ॥

निर्झरस्वादमाह—

उच्छितिओअहिभरिए थोअत्थोओसरन्तिणिव्वूढजले । आइमुहरे वहन्तं पुरओहुत्तलखणे सिहरणीसन्दे ॥ ३३ ॥ [उच्छिक्षोदधिभृतान्स्तोकस्तोकापसरिन्नर्व्यूढजलान् । आदिमधुरान्यहन्तं पुरतोऽभिमुखलक्षणाञ्ज्ञिखरिनःस्यन्दान् ॥]

एवं शिखराणां निःस्यन्दानिर्झरान्यहन्तम् । कीदशान् । उच्छिलितेनोदिधना ६ तान् तज्ञलेन पूर्णान् । एवं स्तोकं स्तोकमपसरिन्त शिखरेभ्यो वहिर्भवन्ति पश्चान्तिर्व्यू हानि संभूयोपचितानि जलानि येपु तान् । अल्पमल्पं निःस्त्य प्रचितत्वादित्यर्थः । अत एवादो मूलभागे निर्झरहपत्वेन मधुरान् पुरतोऽभिमुखेऽप्रे समुद्रक्षारयोगात् । अथवा दश्चायामादो मधुरान् । निर्झरजलवाहुल्यात् पक्षाह्मत्रणाव्धिजलसंपर्कोदेवेत्यर्थः ॥

रतन्छविमाह-

रअणच्छिविहुव्वन्तं वलन्तसेसिपहुलप्फणविहुव्वन्तम् । सरपरिविङ्किकमलं कडअलआलग्गसूररहअकस्मलम् ॥ ३४॥

[रत्नच्छविधाव्यमानं वलच्छेपपृथुलफणविधूयमानम् । सरःपरिवर्धितकमलं कटकलतालग्नसूरस्थचक्रमलम् ॥]

एवं रत्नच्छिविभिर्धाव्यमानं प्रक्षाल्यमानम् । एवं तहौरवादैव वलिद्धः वक्षीसविद्धः द्वेषस्य पृथुलेः फणिविध्यमानम् । यदा फणसंचारस्तदा केवलं कम्पमानसित्यर्थः । सरिति परिवर्धितानि कमलानि यत्र तम् । कटकवितिलतासु लग्नः सूररथचक्रस्य मलो मालिन्यं यत्र । चक्रान्मलः इयामिका यत्र । निपर्षणादिति वा । कटक एव रविः संचरतिति भावः ॥ मणितटमाह—

णहणीले वहमाणं उम्हाहअमहिसमग्गिओवरणवहे । पासपसरन्तिकरणे मअतण्हावेढिए सरे व्य मणिअडे ॥ ३५॥

[नभोनीलान्बहमानमुष्माहतमहिषमागिताबतरणपथान् । पार्श्वप्रसरिकरणान्मृगत्रष्णावेष्टितान्सरांसीव मणितटान् ॥]

एवं मणितटान्वहन्तम् । किंभ्तान् । नभोवत्रीलान्, नभित नीलानिति वा । इन्द्रनीलमयत्वात् । एवमुष्मणा आतपेन आहतैमिहिपैमीिता अन्विष्ठा अवतरणाय अधःप्र-देशगमनाय पन्थानो यत्र । एवं पार्खेषु प्रसरन्तः किरणाः कान्तयो येषाम् । एवं धृगः तृष्णया आविष्ठितान् व्याप्तान् । 'मृगतृष्णा मरीचिका' । 'सरांसीव' इति साधम्योपमा । सहोपमा वा । तान्यपि वहमानिमत्यर्थः । तानि कीहशानि । नभोवत्रीलानि, जलोत्क-पात् । द्वितीयपदे जलपानमजनार्थं महिषावतरणम् । तृतीयपदे किरणाः सूर्यस्य । चतु-धेपदे मृगेस्तृष्णया जलपानस्पृह्या आविष्ठितानीति सर्वे क्षीवं सरोविशेषणमिति विशेषः ॥ अनुरूपसंगतिमाह—

गअमिलअतमालवणं सीहमुहोरुद्धरअअसिहरक्खण्डम् । महिसाहअकसणसिलं अणुरूअट्टाणमुक्कवणअररोसम् ॥ ३६॥ [गजमृदिततमालवनं सिंहमुखावरुद्धरजतशिखरखण्डम् । महिषाहतऋष्णशिलमनुरूपस्थानमुक्तवनचररोषम् ॥]

गजैर्मृदितानि तमालवनानि यत्र । सिंहमुखेनावरुद्धानि कवलीकृतानि रजतशिखराणां खण्डानि यत्र । महिषेराहताः श्टङ्गाभ्यामित्यर्थात्कृष्णा शिला यत्र । अत एवानुरूप-स्थाने मुक्तः प्रस्तो वनचराणां रोषो यत्र तम् । समानवर्णत्वेन गजसिंहमहिषरूपसजातीय-अमात्प्रातिपक्ष्येण तेषां तत्तदुपमर्दकव्यापारोदप्रादिति सत्त्वबहलत्वमुक्तम् ॥

गजमुक्तावत्तामाह—

केसरिचलणतलाइअभिण्णपइण्णगअकुम्भमोत्तारअणम् । वणदवभीअपहाविअगअउलमलिअणइसंगमोत्तारअणम् ॥ ३०॥

[केसरिचरणतलाहतभिन्नप्रकीर्णगजकुम्भमुक्तारत्नम् । वनदवभीतप्रधावितगजकुलमृदितनदीसंगमोत्तारतृणम् ॥]

केसिरणां चरणतलेराहतास्तािखता अत एव भिन्ना विदीर्णा ये गजकुम्भास्ततः प्रकीर्णानि व्याप्तािन मुक्तारूपरत्नािन यन तम् । पूर्वनिपातािनयमात् । यद्दा केसिरचरणतलेराहतान्यत एव भिन्नािन स्वस्थानाद्वहिर्भूतािन सन्ति प्रकीर्णािन व्याप्तािन गजकुम्भानां मुक्तारत्नािन यन्न । यद्दा गजकुम्भमुक्तारचनास्तािखताः सत्यो भिन्नाः शतखण्डीभूताः अत एव विप्रकीर्णा विच्छिच विष्वकपतिता ये गजकुम्भास्तन्मुक्तानां रचनाविन्यासो यन्न । एवं वन्मदाबाद्धतिनातः प्रधावितेन गजकुलेन मृदितािन नदीनां संगमप्रवेशे उत्ताराणि उत्ता-छािन उद्घटािन यन्न । संतापशान्त्ये नदीपु प्रवेशादिति भावः । यद्दा पूर्वनिपातािनयमान्हजकुलेन नदीसंगमस्योक्तारेण उहाक्तनेन मृदितािन हणािन यन्नेत्यर्थः ॥

पुनरुचैस्त्वमाह--

कडअवलन्तरविरहं तलवणराइपिडघोलिख्य्मडतारम् । पासह्रणिसण्णस्स वि उअरि वीअभुअणस्स व णिस्संमन्तम् ॥३८॥

[कटकवलद्रविरथं तालवनराजिप्रतिघूर्णमानोद्भटतारम् । पार्श्वनिषण्णस्याप्युपरि द्वितीयभुवनस्येव निपीदन्तम् ॥]

एवं कटके वलन्वक्रीभवन्रविरथो यत्र, ऋजुमार्गाभावात् । तालवनस्य राज्यां प्रतिचूर्णमाना उद्घटास्तारा यत्र, तालप्रतिरुद्धमार्गत्वात् । 'तडवण' इति पाठे तटवन-राज्यामित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—पार्श्वे निषण्णस्य द्वितीयभुवनस्य भुवर्लोकस्याप्युपरि निष्धिदन्तमिव । सूर्यताराद्यधिष्ठाननक्षत्रलोकरूपस्य तस्य पार्श्ववितत्वादिति भावः ॥

तदेवाह—
अद्धच्छिण्णरिवअरे असमत्तपहुत्तसअलचन्दमऊहे ।
छिण्णकाखए वहन्तं उद्धाअणिअत्तगरुडमग्गिअसिहरे ॥ ३९॥
[अर्धच्छित्ररिवकरानसमाप्तप्रभूतसकलचन्द्रमयृखान् ।
छित्रकटकान्वहन्तमुद्धावितनिवृत्तगरुडमागितशिखरान् ॥]

एवं छिन्नकटकाञ्शङ्कविशेषान्वहन्तम् । किंभृतान् । अर्थे छिन्ना अविच्छिन्ना रिवकरा यत्र तान् । अर्थ एव पर्याप्तत्वाद् एवमसमाप्ते एकदेश एव प्रभूताः सकलाः, सकलस्य पूर्णस्य वा, चन्द्रस्य मयूखा यत्र । एवमुद्धावितेन उर्ध्वं प्रस्थितेन, अथ निवृत्तेन, गरुडेन मागितमन्विष्टं शिखरमप्रं यस्य । तथा च सुवेलस्योर्ध्वं प्रस्थाय गन्तुमशक्यत्वानिवृत्तेन गरुडेनाप्यन्तरावितिच्छनकटस्येव शिखरं विश्रमाय न लभ्यत इति मागितपदसूचितम-त्युचत्वम् । 'उप्पद्भणिअत्त' इति पाठे उत्पत्तिनिवृत्तेनेत्यर्थः । 'दुरालोकं दुरारोहं कट-कान्तरसंगतम् । भृगुपायं गिरेः श्वः तच्छिन्नकटकं विदुः' ॥

रत्नाधिक्यमाह—

सुरवहृण हिअअट्ठिअरअणवसारअं
साअरस्स रइअं मिव रअणवसारअम् ।
णिलिणिवत्तउडजाअमहुरसामोअअं
वउलवणिम्महन्तमुहुरसामोअअम् ॥ ४० ॥
[सुरवधूनां हृदयस्थितरन्प्रसायकं
सागरस्य रचितमिव रन्प्रसारकम् ।
निलनीपत्रपुटजातमधुरस्यामोदकं
वकुलवननिर्यन्मधुरसामोदकम् ॥]

एवं सुरवध्नां हृदयिश्यते रत्नेः प्रसाधकं प्रसाधनकर्तारम् । अभीष्टरत्नानां तत्रैव
लाभात् । वस्तुतस्तु—हृदयिश्यतरतनवसारकम् । हृदयिश्यतस्य रतस्य नवं सारकं साधकम् । अभिनवसंपादकमित्यर्थः । तासामपि केलिस्थानत्यात् । यद्वा रतनवसारदम् । हृदयिश्यतं रतरूपं नवं सारं धनं ददाति यस्तम् । यद्वा रतनवसारतम् । तादशरतस्य नवा
सत्या सारता यत्र तम् । एवं सागरस्य रत्नाकरस्य रिचतं रत्नानां प्रसारकं हृद्दमित्यर्थः ।
तरसंनिहृतत्वे सित रत्नबहुलत्वात् । एवं निलनीपत्रपुटैर्जातं मधुरमास्त्राद्यं मनोज्ञं वा श्याममुदकं यत्र । श्यामत्वमुत्कृष्टत्वख्यापनार्थम् । एवं चकुलवनाविर्यन्मधुरूपस्य रसस्यामोदो यत्र तादशं कं शिरो यस्य । यद्वा चकुलवने निर्यता पुष्पेभ्यः पतता मधुरसेन आमोदकं सौरभजनकमानन्दकं वा तादशमधुरस्यामोदं ददाति यस्तम् । चकुलवनिर्यन्मधुग्सामोददं वा ॥

धातुमत्तामाह—
तिन्वजरढाअवाहअहरिआलामोअविम्हराइअहरिणम् ।
संखोओअहिसीअरलवणरसासाअमहिसलिन्भन्तसिलम् ॥ ४१॥
[तीव्रजरठातपाहतंहरितालामोदिवमूर्छितहरिणम् ।
संस्यानोदिधिशीकरलवणरसास्वादमहिषलिह्यमानशिलम् ॥]

एवं तीत्रेण दुःसहेन जरठेनं मध्यंदिनीयेन आतपेनाहतानां स्पृष्टानां हरितालानामामो-देन सौरभेण मूछिता, मूछीहेतुतया विस्मापिता वा हरिणा यत्र तम् । आतपे सित ह-रितालस्य द्रवीभावादामोदस्तेन च मृगा मूर्छन्तीति प्रसिद्धिः । एवं संस्यानस्य आतप-योगादेव घनीभृतस्योदधिशीकरस्य यो लवणरसस्तदास्वादान्महिपाँ छिद्यमाना जिद्वया स्पृ-रूयमाना शिला यत्र । आतपशुष्कक्षारोदशीकरलवणरसलोभान्महिषा यत्र शिलां लिह-नतीत्यर्थः ॥

रौप्यं शिखरमाह—

तुङ्गरअअसिहरुगमेहि तारं गअं
सीहणिहअगअलोहिअमोत्तारङ्गअम् ।
गरुअधीरणिव्वाहिअवहुजुअसंखअं
उअहिसलिलसंकन्तसरुजुअसङ्खअम् ॥ ४२ ॥
[तुङ्गरजतशिखरोद्गमेस्तारां गतं
सिहनिहतगजलोहितमुक्तारङ्गदम् ।
गुरुकवैर्यनिवीहितवहुयुगसंक्षयमुद्धिसलिलसंक्तान्तसरङ्गजुकशङ्खगम् ॥]

तुङ्गानां रजतश्यङ्गाणामुद्गमेरुच्छ्रायेस्तारां नक्षत्रं गतं मिलितम्, समानवर्णत्वात्संगतं वा । मिश्रितमित्यर्थः । एवं सिंहनिहतस्य गजस्य लोहितेन रुधिरेण मुक्तानां रङ्गदं राग-प्रदम् । एवं गुरुकेण धेर्येण स्थिरतया निर्वाहितोऽतिवाहितो बहूनां युगानां संक्षयो नाज्ञो येन तम् । बहुतरप्रलयेऽप्यनष्टमित्यर्थः । एवमुद्धिसिलिलात्संक्तान्ताः सरिष क्र-जुकाः संमुखाः शङ्कका यत्र । सरःप्रविष्टेकमुखसमुद्रशङ्कामित्यर्थं इति संप्रदायः ॥ वयं तु—नाराङ्गकम्, तुङ्गरजतशिखरोद्गमेस्तारमुद्भयमङ्गकं वपुर्यस्य तम् । यद्वा ताराङ्गदम्, तुङ्गरजतशिखरोद्गमेस्ताराणामङ्गं चिति खण्डयित यस्तम् । शिखरस्तारादेहमेदकम् । दो अवखण्डने धातुः । यद्वा ताराङ्गदम्, 'तकारस्तरणिः प्रोक्तः' इति कोषः । तस्य सूर्यस्य अरङ्गदम् । तादशशिखरेर्वत्मावरोधकत्वादरङ्गप्रदमित्यर्थः । रङ्ग उछासः । यद्वा ताराङ्ग-तम्, तादशशिखरोद्गमेस्ताराणामङ्गता गुण्नभावो यस्मात्तम् । रजतशिखरकान्निभस्ताराणां

तिरोहितत्वादित्यर्थः । अथवा तुङ्गे उच्चप्रदेशे रजतं रूप्यं, शिखरं माणिक्यं, तदुद्रमैस्तारं निर्मलं, गतम् । ज्ञातिमत्यर्थः । तथा च--'निर्मले तारमाहुः' इति कोषः । यद्वा 'तुङ्गर-जतशिखरोप्रमेधिताङ्गतम्, तुङ्गं यद्रजतशिखरं तदेव उम्रो मेधिर्भ्रमिकमीवलम्बनस्तम्भ-स्तेन ताराणामङ्गता अप्राधान्यं यस्मात् । शिखरस्यैव महत्वेन प्राधान्यं, ताराणां तु शि-खरलप्रत्वेन क्षुद्रत्वादिति भावः । यद्वा तुङ्गरजतशिखारुगगमैस्ताराङ्गदम्, तुङ्गा रजतस्य शिखा शिखरं तस्या रुकान्तिस्तद्गमैस्तरसंचारैस्तारमुद्धटमङ्गदं यस्य तम् । वलयीभृतर-जतकान्तेरङ्गदत्वेन शिखरस्य बाहुत्वमित्यर्थः । यदा तुङ्गरयासिधरोद्गमैस्ता रङ्गकम्, तुङ्गो रयो वेगो येषां तथाभृता अतिधरा मृगयाशालिनो राक्षसास्तेषामुद्रमैरुध्वंसंचारै:। ता तावदित्यर्थे । रङ्गकं रङ्गजनकमस्तकम् । अथवा तारङ्गं तरङ्गसमृहः, तद्विशिष्टमस्तकमि-त्यर्थः । समृहे अन्(ण्) । यदा तुङ्गरतकशिखारुग्णमेघितारम् , तुङ्गे उच्चप्रदेशे रतं स्थितं यस्कं शिखरं तस्य शिखया रुग्णा विद्धा मेघिनी मेघिविशिष्टा तारा येन तम् । गतम् । ज्ञातमित्यर्थः । एवं द्वितीयपदे-सिंहनिधागतलोहितमुक्तारङ्गदम् , सिंहान्निःशेषतो द-धति ये अगा बुक्षाः, प्रत्यन्तपर्वता वा सिंहाधिष्ठानभुतास्तेषां सिंहनिधानानां तले उन हिताभिर्लाक्षताभिर्थात्सिहनिहतकारिकुम्भस्खिलताभिर्मुक्ताभी रङ्गदं कौत्रहलप्रदम् । तृतीयपदे--गृरुकधैर्यनिर्वाधितबहुयुगसखगम् , गृरुणा धैर्येण निर्वाधितमपीडितम् , अख-ण्डितमिति यावत्, निर्व्याधितं वा व्याधिशन्यम् । अथ च बहुनि गुगानि स्यति खण्ड-यति अतिवाहयति यस्तम् । पो धातुः । कर्मधारयः । निजविपत्ति विनेव चातिकान्त-नानायुगिमत्यर्थः । खमाकाशं गच्छतीति खगः । अत्युचिमत्यर्थः । चतुर्थे पदे---उद्धि-सालिलशङ्कमानसरऋजुकशङ्ककम्, उद्धिसालिलं शङ्कमाना अत एव सरसि ऋजुकानि मु-खानि येपां तथाभताः शङ्घाः के शिरांत यस्य तम् । ममुद्रजलबुख्या नदीवतर्मना शिरःसरः-प्रविविक्ष शङ्ककुरुमित्यर्थः । यहा उद्धिसलिलशङ्कान्तःसरऋजुकशङ्ककम्, उद्धिसलिल-शङ्कया अन्तःसरोमध्यप्रविष्टा ऋजुकाः संमुखीकृतमुखाः शङ्का यत्र एतादशं के पानीयं यस्य, नद्यादानामित्यर्थात्, तम् । समृद्रशङ्कास्पद्रत्वेन नद्यादिजलानां महत्त्वात्सुवेलस्य म-हत्वम् इति ब्रमः । विस्तरभयादन्यदुपेक्षितम् ॥

गुणान्तरमाह—

मिणपहम्मसामोअअं मिणपहम्मसामोअअम् । सरसरण्णणिदावअं सरसरण्णणिदावअम् ॥ ४३॥ [मिणिप्रहर्मदयामोदकं मिणपहम्यसामोदकम् । सरःशरण्यनिदावकं स्मरशरज्ञनिद्रापदम् ॥]

एवं प्रथमपदे—मणिप्रहर्भश्यामोदकम्, मणीनां प्रहमों भणिमयं विवरं तत्र श्याममु-दक्षं यत्र तम् । इन्द्रनीलादिसंबन्धानिम्नतया कुन्नबहुलत्वेनातपाद्यभावाच । यद्वा म-णीनां प्रथमः खात इति देशी । तत्र श्यामोदकम् । श्यामत्वादुत्कर्षो जलस्य । द्विती- यपदे-मणिपहर्म्यसामोदकम्, मणीन्पान्तीति मणिपाः यक्षाः, सर्पा वा तेषां हर्म्य क्री-डागृहं यत्र स मणिहर्म्यः । एवं सह आमोदेन वर्तते सामोदः । मणिपश्चासौ सामोदश्चेति तम । तथा प्रशंसायां कन् । अथवा मणिपानां हर्म्य सौधरूपं, सामोदकम् आमोदसहित-मस्तकम् । कर्मधारयः । आमोदः सीरभं हर्षो वा । अथवा मणिपानां हर्म्यं ससीरभं कं जलं यत्र तथाभृतम् । तृतीयपदे-सरः शरण्यनिर्दावकम् , सरः शरण्यानां सरोवरमा-श्रितानां निर्दावकम् । न तु तापकम् । शैत्यप्रदत्वात् । दुदुङ् उपतापे । जुल् । यद्वा सरसारण्यनिर्दावकम्, सरसारण्ये सजलवने निर्दावकम् । निर्गतो दावो यस्मात्तम् । दा-वानलज्ञन्यमित्यर्थः । अथवा सरसारण्ये निर्गतो दावस्य को विद्विदानलहूपो यत्र तम् । अथवा सरसारण्ये निःशेषितो दावो वनं यत्र, तादशं कं शिरो यस्येखर्थः । यद्वा सरसा-रण्यनिद्राप्रदम्, सरसमरण्यं यस्मात्स सरसारण्यः समुद्रस्तस्य निद्राप्रदं निद्रया स्वापकम् । अवष्टम्महेतुत्वात् । चतुर्थपदे — स्मरशरज्ञनिद्राप्रदम्, स्मरशरं जानन्तीांत स्मरशरज्ञा ग-न्धर्वास्तेषां निद्राप्रदं निद्राप्रदं स्थानं वा । यद्वा सरसाण्यनिद्रातकम्, सरसारण्ये नि-द्रातो जातनिद्रः को मयूरो यत्र तम् । यद्वा सरसारण्यनिर्दावकम्, सरसारण्ये निर्गताः सुमेरीरागता दावा देवा यत्र तादशं कं मस्तकं यस्य तम् । 'को ब्रह्माध्यनिलार्केषु शि-खरे सर्वनाम्नि च। पानीये च मयूरे च मुखशीर्पसुखेषु कम् ॥ दावो देव इति ख्यातो वनाभिवनयोरिप ।' इत्युभयत्रापि विश्वः । 'आमोदो हर्षगन्धयोः' इति धरणिः ॥

गुणान्तरमाह---

दरिअरक्खसामोअअं दरिअरक्खसामोअअम् । विसञकप्पहाञ्चनतः विसञकप्पहाञ्चनतञ्जम् ॥ ४४ ॥ [द्वराक्षसामोदकं दरीवराख्यस्यामोदकम् । विशदख्प्यप्रभातान्तं विषतकप्रभानतकम् ॥]

एवं प्रथमपदे — हप्तराक्षसामोदकम्, हप्तस्य बलवतो राक्षसस्य रावणस्यामोदकमानन्दजनकम् । यहा हप्तराक्षसामोददम्, रावणस्यैव आमोदः सौरभं तत्प्रदम् । नानासुगन्धिइव्यसत्त्वात् । यहा हप्तराक्षसामोदयम्, हप्तराक्षसाद्रावणादेरामः पोडा तस्योदयो यस्य ।
नित्यमुपमदीत् । अम रोगे धातुः । द्वितीयपदे — दरीवराख्यस्यामोदकम्, दर्यो कंदरायां
वरा आख्या नाम यस्यास्तस्या त्रिफलया स्याममुदकं यस्य तम् । यहा दरीवराख्यसामोदक्षम्, दर्यो वराख्येन शिल्हकनाम्ना सुरिभद्रव्येण सामोदकं ससौरभं कं मस्तकं जलं वा
यस्य तम् । यहा दरीवराक्षसामोदकम्, दर्यो वरमक्षमिन्द्रियं येषां ते वराक्षाः श्रेष्ठेन्द्रिया
योगिनो यक्षा वा तेषामामोदेन आनन्देन सह वर्तते यस्तम् । यहा दरीचराक्षस्यामोदकम्, दरीचरेण अक्षेण विभीतकनाम्ना वृक्षेण स्याममुदकं यस्य तम् । यहा दरीचराणां
किनराणामक्षस्येन्द्रियस्यामोदेन सह वर्तते यस्तम् । यहा दरीचराणामक्षेण य्तेन य आमोदस्तेन सहितम् । आधारभृतत्वात् । यहा दरीवराक्षसामोदयम्, दरीवराक्षाणां योगिनां,

साम्रां वेदानामुद्दयो यत्र तम् । त्रतीयपदे — विशद्र रूप्यप्रभातान्तम् , विशदेन स्पष्टेन रूप्येण रजतेन प्रभातो दीप्यमानोऽन्तः स्वरूपं यस्य तम् । विशद्र रूप्यप्रभाभिः कान्तम् । क-मनीयमित्रर्थः । चतुर्थपदे — विपत्र प्रमानतकम् , विपत्र रूणां प्रभाभिरनुभावेरन्तकं नाश-कम् । यद्वा विपत्र प्रभातान्तम् , विपत्र प्रभाभिस्तान्तं ग्लानम् । अथवा विपत्र स्थिः प्रभातोऽन्तोऽवसानं यस्मात्तम् । यद्वा विपत्र प्रभाततम् , प्राकृतत्वात् , प्रभातो दीप्तो विपत्र र्यत्र तम् । ततं विस्तीर्णम् । 'रूप्यं प्रशस्त रूपे स्याद्व्यं रजतिमध्यते । वरोऽभीष्टे देवतादेवरी जामात्र सिल्हयोः ॥ विफ्तलायां वरा प्रोक्ता शतावर्या वरीवरा । श्रेष्टे ऽन्य-वर्षिर्यतो वरं कदमीरजे मतम्' ॥

चन्दनवत्तामाह-

जरढिवसोसहिवेढिअभुअंगपरिहरिअचन्दणहुमक्खन्धम् । वोलन्तिवसहरप्पणमणिप्पहाहअविराइअहुमच्छाअम् ॥ ४५॥ [जरठिवेपोपिवेवेष्टितभुजंगपरिहृतचन्दनहुमस्कन्धम् । व्यतिक्रामद्विपधरप्रणमणिप्रभाहतविराजितंद्रुमच्छायम् ॥]

जरटाभिविषोषधिभिवेष्टिताः परिवृता अत एव भुजंगैः परिहृता विषनाशकज्वाला-दुःस्थतया त्यक्ताश्चन्दनदुमाणां स्कन्धाः प्रकाण्डानि यत्र तम् । अत एव व्यतिकामता-मन्यत्र गच्छतां विषधराणां फणामणिप्रभाभिराहताः स्पृष्टाः अत एव विराजिता दुमाणां च्छाया यत्र । सर्पसंचारेण फणामणिकान्तिप्रसरणादृमच्छायापि कान्तिमती भवतीत्पर्थः ॥

स्फटिकवत्तामाह---

फडिह्किरणणिवहेहिथरणिधवलाअअं
सुन्वमाणसुरसुन्दिग्मुद्धवलाअअम् ।
पलअसमअसिललेण वि असअलधोअअं
विवरणिन्तणवचन्दसिरसअलधोअअम् ॥ ४६ ॥
[स्फटिकिकिरणिनवहैर्थरणीधवलायकं
श्रूयमाणसुरसुन्दरीमुग्धप्रलापकम् ।
प्रलयसमयसिललेनाप्यसकलधोतं
विवरनिर्यन्नवचन्द्रसहशतटधौतम् ॥]

एवं स्फटिकानां किरणनिवहैर्धरण्या धवलायकं धवलत्वकारकम् । सकलपृथिवीधा-वल्यक्षमकान्तिमत्त्रया स्फटिकभ्मेर्महत्त्वमुक्तम् । एवं श्यमाणाः सुरसुन्दरीणां मुग्धा म-नोहरा, मोहमया वा प्रलापा यत्र तम् । यन्दीकृतानां कारागृहत्वात् । एवं प्रलयसम-यसिळिलेनापि असकल एकदेश एव धातम् । तदानीमृहेलसम्हेणापि सकलावच्छेदेन क्षा- लियतुमपारितमित्यर्थः । एवं विवरात्कंदरातो निर्यन्नुद्रच्छन्नवश्चन्द्रस्तत्सदृशं कलधौतं सु-वर्ण यत्र । नव इत्युदयकालीनया पिजरत्वात् । कलधौतं रजतं यत्रेति वा । तत्र नवो नव्य इत्यर्थे । नातिधवलत्वलाभात् । 'कलधौतं रूप्यहेन्नोः कलधौतं कलध्वनौ' इति विश्वः ॥

पद्मरागादिमत्तामाह-

रम्मअन्दराअच्छअं रम्मअन्दराअच्छअम् । सरगरगहणिसामरगअं सरगरगहणिसामरगअम् ॥ ४७ ॥ [रम्यचन्द्ररागच्छदं रम्यकंदरावृक्षकम् । साप्रप्रहिनःश्यामाप्रकं स्वर्गप्रहणीसामस्यम् ॥]

प्रथमे-रम्यचन्द्ररागच्छदम्,पद्मरागादिमणितेजस्तेन छद आवरणं यस्य तम् । यद्वा रम्याश्चन्द्ररागच्छदाः, चन्द्रः कर्पूरः, रागः पद्मरागादिलौहित्यम्, छदो वृक्षादि-पन्नम्, यत्र तादशम् । यद्वा रम्येण चन्द्ररागेण चन्द्रकान्तेन च्छद आवरणं यस्य तम् । यद्वा रम्यचन्द्ररागाच्छकम्, रम्यचन्द्रस्य रागेण उद्योतेन अच्छं निर्मलं कं शिरो यस्य तम्। अथवा रम्यचन्द्ररागवद् अच्छं कं जलं यत्र । यद्वा रम्येण चन्द्ररागेण उदयकालीनच-न्द्रकान्त्या छदा यस्य तम् । इति चन्द्रोदयाधारत्वेनोच्चत्वमुक्तम् । द्वितीये-रम्यकंद-रावृक्षकम् । रम्याः कंदरावृक्षा यत्रेत्यर्थः । यदा वृक्षशब्दस्य रित्वं न भवति तत्र च व-लोपे अकारस्तिष्ठति तेन 'अंच्छ' इति वृक्षवाची । यद्दा रम्यौ कंदरावृक्षो, कंदराकच्छौ वा यत्र । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । 'कच्छस्त्रणं लताकच्छे' इत्यन्यत्र । यद्वा रम्यकंदराच्छकम्, रम्यकंदरासु अच्छं निर्मलं कं जलं यत्र । यद्वा रम्यकंदराक्षकम्, रम्याः कंदरासु अक्षका विभीतका यत्र । यद्वा रम्यचन्द्ररागच्छन्द-कम्, रम्यकर्पूरस्य रागेण तद्विषयकानुरागेण च्छन्दकम् । अन्यत्र गमनवारकम् । यद्वा रम्यकंदराकक्षकम्, रम्येण चम्पकेन कंदरया च कक्षा अभिमानं यस्य तम् । ह्रतीये---सावप्रहनिः स्यामाप्रकम्, साप्रैः श्रेष्ठैः प्रहैर्नक्षत्रैर्निः स्यामं तेजः शालितया स्यामताशून्य-मग्रकं शिर:प्रदेशो यस्य । अथवा सह अग्रप्रहेण मुख्यप्रहेण वर्तते यत्तत्साप्रप्रहम् । अत एव निःश्याममप्रकं यस्य । धवलभ्यङ्गमित्यर्थः । चतुर्थे—स्वर्गप्रहणीसामप्र्यम्, स्वर्गप्रहणीनां स्वर्गवन्दीनां सामप्रयं साकल्यं यत्र । रावणेन तासां तत्रैव धारणात् । 'चन्द्रः सुधां गुकर्पूरधिमाहस्वर्णवारिषु । रम्यं मनोहरे रम्या रात्रौ रम्यश्च चम्पकः ॥ इति । सुन्दरीछन्दः ॥

पङ्कबाहुल्यमाइ-

पङ्कत्तरन्तलङ्घिअपरिवत्तवराहवश्विआहअसीहम् । सरसलिलोअरणिविडअणिअअभरत्थमिअकणअपहवगोच्छम् ॥४८॥

१. प्राकृतसन्दानुशासनेनेदं साधितम्, अन्यथोदितरीत्या तादशरूपानिष्पत्तिः.

[पङ्कोत्तीर्णलङ्कितपरिवृत्तवराहवश्चिताहतसिंहम् । सरःसलिलोदरिनपतितिनजभरास्तमितकनकपल्लवगुच्छम् ॥]

पङ्कादुत्तरन्सन् लिक्कतोऽर्थात्सिहेन, अथ परिवृत्तः, पुनः पङ्क एव प्रविष्टो यो वराह-स्तेन विवतो निष्फलीकृतप्रयत्नः अत एवाहतस्ताडित इव सिंहो यत्र तम् । पङ्कादु-त्तीणीं वराहः सिंहेनाक्रान्तोऽपि तदगम्ये पङ्क एव परावृत्य प्रविष्ट इत्यर्थः । एवं सरः-सिल्लोहरे पतितोऽथ निजभरेणवास्तमितो मन्नः कनकस्य हिरण्मयवृक्षस्य पह्नवगुच्छो यत्र तम् ॥

शिखरोत्कर्पमाइ-

णहसिरिं सअलणीलमेहलावण्णिअं बद्धजोइसाउव्बमेहलावण्णिअम् । सिहरेहिं बाहूहि व पच्छाअन्तअं मण्णुअं दिसाणं मित्र पच्छा अन्तअम् ॥ ४९ ॥ [नभःश्रियं सजलनीलमेघलावण्यां बद्धज्योतिषापूर्वमेखलावणितम् । शिखरैर्वाहुभिरित्र प्रच्छादयन्तं मन्युं दिशामित्र पश्चादायान्तम् ॥]

किंभृतम् । बाहुभिरिव बाहुपायैः शिखरैर्नभःश्रियं प्रच्छादयन्तं तिरोद्धतम् । एता-वता शिखराणां गगनाधिकदेशत्वमुक्तम् । नभःश्रियं कीदृशीम् । सजलमेघेर्लावण्यं सौन्द्र्यं तिद्दिशिष्टाम् । यद्वा सजलमेघस्येव लावण्यं यस्याः । श्यामत्वात् । अत्र समासोक्त्या सुवेलस्य नायकत्वं नभःश्रियो नायिकात्वं प्रतीयते । तत्र नायिकामिप किंभृताम् । सकल्लेमेघलावण्याम् । सकलः कलया सह वर्तते यो मेघः कालागुरुस्तेन लावण्यं यस्यास्ताम् । भियः कालागुरुस्तेनः श्वतः कोषः । एवं बद्धं ज्योतिर्येन तेन बद्धज्योतिषा नक्षत्रेण अपूर्वो मेखलाया वर्णो विच्छित्तस्तां प्रापितम् । इति नक्षत्रलोकस्य मेखलावर्तित्वमुक्तम् । ना-िकापि बद्धज्योतिरपृवंमेखलया वर्णिता स्तृता भवति । उत्प्रेक्षते—पश्चादायान्तमागच्छन्तमागमिष्यन्तं वा । वर्तमानसामीप्ये लट् । दिशां मन्युमित्र प्रच्छादयन्तमित्यन्वयः । नमःश्रीरूपनायिकां मत्समीपवर्तिनीं दृष्टा प्रतिनायिकारूपा दिशो मन्युमाचरिष्यन्तीति नायिकागोपनं तन्मन्युगोपनपर्यवसन्नमेवेत्यर्थः । कामुकोऽपि प्रतिनायिकां दृष्टा निकटस्यां नायिकां मुजादिना गोपयतीति ध्वनिः ॥

गुणान्तरमाह—

असुरवन्दिसाहारणं असुरवं दिसाहारणम् । सूरअं तमणिवालअं सूरअन्तमणिवालअम् ॥ ५० ॥

[असुरबन्दिसाधारणमसुरवं दिगाधारकम् । सूरगं तमोनृपालयं सूरकान्तमणिपालकम् ॥]

एवमसुरविद्साधारणम्, न सुरवन्दीनां देवल्लीणां साधारणम् । तुल्योपभोग्यम् । यथा राक्षसीनामुपभोगविषयस्तथा न देवल्लीणासित्यर्थः । यद्वा असुरविद्साधारणम् । असुरं रावणं विद्तुं शीलमेषां तेऽसुरविद्वनां राक्षसास्तेषां साधारणम् । सर्वेषामिषे तुल्योपभोग्यम् । द्वितीयषदे — असुरवं, न शोभते रवः शब्दो यत्र तम् । सिंहादिराक्षस-रवाधारत्वात् । अथवा असुरं रावणं वाति याति, वाधातोः कप्रत्यः । रावणगामिनम् । तदाक्षमणविषयत्वादित्यर्थः । एवं दिगाधारकम् । दिशामाधारभृतम् । दिगाहारकं वा । दिशामाहारकम्, आकर्षकिसित्यर्थः । तत्रैत्र समाप्तेर्दिशां धारणं क्रारकं वा । यद्वा दिन्याधारकम् । दिश्यं दिग्भवं तस्याधारकम् । 'दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवं' । दतीयपदे — सूर्गं, सूरं सूर्यं गच्छतीति यस्तम् । उच्चात् । अथवा शोभना उरगाः सर्पा यत्र तम् । एवं तमोनृपालयम् । तम एव नृपः । परेरपिर्मृतत्वात्तस्यालयं गृहम् । कुत्रकंदराबहुल-त्वात् । यद्वा तमोनिर्वापकम् । अन्धकारशमकम् । रत्नादिमयत्वात् । चतुर्थपदे — सूर्य-कान्तमणिपालकम् । सूर्यकान्तमणीनां चालयम् । यद्वा सूर्यतान्तमणिपालयम् । सूर्य-तान्तो गलानो यत्र । मणिपो रत्नाकरस्तदालयः । पश्चोद्देतयोः कर्मधारयः । तम् ॥

देहमहत्त्वमाह-

हरिणा बिलमहिहरणे समए जलएहि जलिणहोहि जुअन्ते । जंण चइअं भरेउं तं देहेण भुअणं भरेऊण ठिअम् ॥ ५१ ॥ [हरिणा बिलमहीहरणे समये जल्दैर्जलिनिधिमिर्युगान्ते । यन शिकतं भर्तुं तदेहेन भुवनं भृत्वा स्थितम् ॥]

किंभूतम् । तद्भुवनं देहेन शरीरेण भृत्वा व्याप्य स्थितम् । यद्धलेर्महीहरणे विष्णुना, समये वर्षासु जलदेर्युगान्ते प्रलये जलनिधिभिः सप्तभिरिप भर्तु व्याप्तुं न शकितं न पा-रितम् । तथा च विष्णुप्रभृतिभ्योऽपि व्यापकशरीरमित्यर्थ इत्यतिशयोक्तिः ॥

तदेवाह-

अत्थाअं व वहन्तं जालन्तरिणग्गउद्धअम्त्रमऊहम् । आसण्णसिहरवणदववोलीण पणठुमण्डलं दिअसअरम् ॥ ५२ ॥

[अस्तायमानमिव वहन्तं जालान्तरिनगतोर्ध्वताम्रमयूखम् । आसन्त्रशिखरवनदवन्यतिक्रान्तं प्रणष्टमण्डलं दिवसकरम् ॥]

एवं दिवसकर वहन्तम् । कीदशम् । आसन्नस्य निकटवर्तिनः शिखरस्य वनद्वेन व्य-विकान्तमान्नान्तम् । अत एव प्रणष्टमदृश्यं मण्डलं यस्य तम् । एवं ज्वालानामन्तरेण निर्गता बहिर्भूता ऊर्ध्ववितनः सन्त आताम्रा मयुखा यस्य । तथा चाताम्रोर्ध्वगतिदावा-नलज्वालाभिः प्रेरितानां दावाभिप्रविष्टस्य रवेरपि किरणानामूर्ध्वगतित्वमाताम्रत्वं चात एवोत्प्रेक्षते । अस्तायमानमिव अस्तं प्रयातमिव । अस्तमनेऽपि मण्डलस्पादद्यता किर-णानामूर्ध्वता लौहित्यं चेति भावः ॥

सिन्धुतरङ्गाभिघातमाह-

वडवामुहसंतावे भिण्णअडेअ गरुए तरङ्गपहरे । अविरहिअकुलहराण व सरिआण कए ण साअरस्स सहन्तम्॥५३॥ [वडवामुखसंतापाद्भिन्नतटान्गुरुकांस्तरङ्गप्रहारान् ।

अविरहितकुलगृहाणामिव सरितां कृते न सागरस्य सहमानम् ॥]

एवं कुलगृहं जनकगृहम् । अत्यन्तकुलगृहाणां सिरतां पुत्रीणामित कृते न सागरस्य जामातुरित वडवामुखसंतापात्तटभेदजनकान् गुरुकांश्च तरङ्गप्रहारान्सहमानमित्र । अ•न्योऽपि श्वशुरः जनकगृहमत्यजन्त्याः पुत्र्याः कृते जामातुः परुपाभिधानरूपं मुखसंतापं प्रहारं च सहत इति ध्वनिः । तथा च समुद्रतरङ्गप्रहारात्तटभेदेऽप्यभङ्गुरत्वं वडवानल-संनिधावप्यनुपतप्तत्वं च सुवेलस्येति भावः ॥

पुनरुचत्त्रमाइ—

रअणीसु उन्बहन्तं एकका अम्बमणिसिलासंकन्तम् ।

मुद्धमिअङ्कच्छाअं खुरमुहमग्गं व रइतुरंगाण ठिअम् ॥ ५४ ॥

[रजनीपृद्दहन्तमेकैका ताम्रमणिशिलासंकान्ताम् ।

मुग्धमृगाङ्कच्छायां खुरमुखमार्गमिव रिवतुरङ्गाणां स्थितम् ॥]

एवं रजनीपु मुग्धस्य यालस्य मृगाङ्कस्य छायां प्रतिविम्यमुद्वहन्तम् । किंभूताम् । एकंकस्यामातान्नायां शिलायां संक्रान्तां संगताम् । उत्प्रेक्षते — रिवतुरङ्गाणां स्थितं खुरमु- खस्य खुरमुस्य मार्गमिव । तथा च शिरित स्थितस्य वालचन्द्रस्य स्फिटिकादौ प्रति- विम्याः, तत्रेव संचरतां रिवहयानां खुरचिह्नविशिष्टमार्गत्वेनोत्प्रेक्षिताः । वस्तुतस्तु खुरमुखमार्गमिव । खुराप्रपातिमवेत्यर्थः साधीयान् । यद्वा मुग्धमृगाङ्कच्छायां खुरमुखमार्गमि- वेति सहोपमा । द्वयमिप वहन्तमित्यर्थः । एकंकित्यिप द्वितीयविशेषणम् ॥

काञनभूमिमाह—

विसमपरिसंठिएहिं विसमुद्धाइअलआहरोत्थइएहिं । कंचणसिलाअलेहिं छिण्णाअवमण्डलेहिं व परिकिखत्तम् ॥ ५५॥ [विपमपरिसंस्थितैर्विपमोद्धावितलतागृहस्थगितैः । काञ्चनशिलात्लैश्चिनातपमण्डलैरिव परिक्षितम् ॥] एवं काश्वनशिलातलैः परिक्षिप्तं व्याप्तम् । किंमूतैः । विषमं यथा स्यादेवं परिसंस्थितैर्न-तोष्ठतैः । विषमं यथा स्यादेवमुद्धावितैरूर्ध्वमुद्रतैर्लतागृहैः स्थगितैराच्छादितैः । कैरिव । छिष्ठातपस्य खण्डातपस्य मण्डलैरिव । तथा च विषमलतागृहादिसंधिप्रवेशात्कचित्कचि-बुटित्वात्स्थिता एव रविकराः काश्वनशिलाबुद्धं जनयन्ति । कपिशत्वात् । इत्युत्प्रेक्षा ॥

तुङ्गत्वमेवाइ---

अप्पत्तिविणअराई आअवभअसिहरसंठिअभुअंगाई । कर्डएहि उव्वहन्तं वणाइ उद्धपरिविड्विअच्छाआई ॥ ५६ ॥ [अप्राप्तिदेनकराण्यातपभयशिखरसंस्थितभुजंगानि । कटकैरुद्वहन्तं वनान्यूर्ध्वपरिविधितच्छायानि ॥]

एवं कटकैर्वनान्युद्वहन्तम् । किंभृतानि । अप्राप्तो दिनकरो यानि तानि । अधःस्थितसूर्यकत्वात् । एवमातपभयेन शिखरे उपिर संस्थिता भुजंगा येषु । रवेरधःस्थितत्वेन
तत्रातपसंबाधाभावात् । एवम्, उर्ध्वं परिवर्धिता छाया येषाम् । अत एव भुजंगानामुपिर
स्थितिः । छाया हि तरणिपराद्युद्धी भवतीति रवेरुपरिस्थितावधो गच्छेत्, इह त्वध एव
स्थिता उपिर गच्छतीति भावः । तत्रापि यथा यथा रविव्यवधानं तथा तथा तस्या
बृद्धिरिति परिवर्धितपदाद्दयन्तमधोवर्तित्वं रवेरवगम्यते ॥

तदेवाह-

तुङ्गत्तणपज्जनते वित्थअविक्खम्भसिट्टमुह्वित्थारे ।
तिअसगआण वहन्तं दन्तप्फलिह्जुअलंकिए कडअअडे ॥५७॥
[तुङ्गत्वपर्याप्तान्विस्तृतविष्कम्भशिष्टमुखविस्तारान् ।
विदशगजानां वहन्तं दन्तपरिघयुगलाङ्कितान्कटकतटान् ॥]

एवं त्रिदशगजानामैरावतादीनां परिघाकारदन्तयुगलेनाङ्कितान् चिहितान् कटक-तटान् वहन्तम् । कीदशान् । तुङ्गत्वे पर्याप्तान् । एवं विस्तृतेन विष्कम्भेन दन्तयोर्मध्य-भागेन शिष्टः कथितो मुखस्य विस्तारो थैः । तथा च ऋतदन्ताघातानां दिग्गजानाम-तिन्यविहतदन्तद्वयप्रान्तचिहेनानुमीयते मुखस्यतावान्विस्तार इति । तद्भिघातेनाप्यभङ्गु-रत्वं सृचितम् ॥

पारिजातसंबन्धमाइ-

तिअसगआण वहन्तं हत्थुम्हाहअकिलन्तपह्नवराए।
काडपरिघोलणकविले चिरवृढविमुक्कपारिआअअविडवे॥ ५८॥
[त्रिदशगजानां वहन्तं हस्तोष्माहतक्काम्यत्पल्लवरागान्।
कटकपरिघूर्णनकपिलांश्चिरव्युढविमुक्तपारिजातकविटपान्॥]

एवं चिरं व्याप्य व्यूडानुपचितानथ विमुक्तान्मिथः प्रविभक्तान् पारिजातिविटपान् वह-न्तम् । कीदशान् । त्रिदशगजानां कटकपरिचूर्णनेन गण्डयोः कण्ड्यनेन किपलान् । त्वगपगमात् । एवं हस्तस्य शुण्डाया उष्मणा निःश्वासगमनोत्थेन आहत अत एव ह्वा-म्यन् प्राप्तरूपान्तरः पत्रवानां रागो लौहित्यं येषु तान् । 'विटपः पत्नवे खिन्ने विस्तारे स्त-म्बशाखयोः' इति [वि]श्वः ॥

पासाअअं वहन्तं मणिक डअमऊहधविल अमअच्छाअम् । पुट्ठोवइअमहोज्झरजलघाउव्वत्तमण्डलं व मिअङ्कम् ॥ ५०.॥

[पार्श्वगतं बहन्तं मणिकटकमयूखधवितमृगच्छायम् । पृष्टावपतितमहानिर्झरजलघातोदृत्तमण्डलमिव मृगाङ्कम् ॥]

एवं पार्श्वेन मेखलया आगतं मृगाङ्कं वहन्तम् । कीदशम् । मणिमयस्य कटकस्य मय्खेन धविलता मृगस्य कलङ्करूपस्य छाया कान्तियंत्र तम् । हीरकादिकान्तिसंपर्कादुत्ये- क्षते—पृष्ठेऽवपतितस्य अर्ध्वादागतस्य महानिर्झरस्य जलाघातेन उद्गृत्तं विपरीतस्थितं मण्डलं यस्य तादशिमव । चन्द्रस्य पृष्ठे निर्झरपातादधोवर्तितत्वम्, उद्गृत्तत्वेन च मृगस्यो-परिगतत्वाद्लक्ष्यत्वेन धवलत्वमिति भावः ॥

वनसमृद्धिमाह---

सिललदरधोअकुसुमं दीसन्तोवरिपरिष्ठजरढालोअम् ।

मअरहरस्स वहन्तं अब्भासब्भिह्असामलं वणराइं ॥ ६० ॥

[सिललदरधोतकुसुमां दृश्यमानोपर्युपरिजरठालोकाम् ।

मकरगृहस्य वहन्तमभ्याशाभ्यधिकश्यामलां वनराजिम् ॥]

एवं वनराजि वहन्तम् । कीदशीम् । मकरग्रहस्य समुद्रस्य अभ्याशात्सामीप्याद्धिक-र्यामलाम् । नित्यं जलसंपर्कादुपचितत्वात् । एवं सलिलेन समुद्रस्येव किंचिद्धौतानि क्षा-लितानि कुमुमानि यस्यास्ताम् । एवं दश्यमान उपर्युपरि जरठ आलोको दर्शनं यस्याः । उपर्युपरि युक्षान्तरच्यवधानाभावात् । अथवा जरठ आलोकः सूर्यतेजो यत्र । उपर्युपरि बाहुल्येन तत्संयन्धादिति भावः ॥

देवगजानां गतागतमाइ-

तिअसगआण वहन्तं दूरुण्णिअसग्गणहणिअत्तमुहुअरे । ओवअणपअत्तन्ते उप्पअणपणठुणिग्गमे गइमग्गे ॥ ६१ ॥ [त्रिदशगजानां वहन्तं दूरोन्नीतमार्गनभोनिवृत्तमधुकरान् । अवपतनप्रवर्तमानानुत्पतनप्रणष्टनिर्गमान्गतिमार्गात् ॥ एवं त्रिदशगजानां गतिमार्गान् संचारमार्गान् वहन्तम् । कीदशान् । दूरोत्रीतमार्गान् । दूरे व्याप्य तर्कितपथाः सन्तो नभसो निवृत्ता मधुकरा येभ्यस्तान् । अत एव अवपतने-ऽवसरणे प्रवर्तमानान्श्रमरहृपचिद्वसत्त्वाङ्क्यक्तान् । पुनरूत्पतनेन प्रणष्टो निर्गमो येषामली-नाम् । पूर्वमेव गतत्वात् । तथा च क्रम्भलमा श्रमरा अपि दूरबुद्धा सुवेलतलं नागताः, किंतु तदर्थ एव निवृत्ता इति महोचात्वं सूचितम् ॥

रत्नाङ्क्ररोद्रममाह—

थोआअहतिमिराई वहमाणं थोअणिग्गअमऊहाई । णितग्गिगिविभणाइ व थोउत्तिण्णरअणङ्करहाणाई ॥ ६२ ॥

[स्तोकाहततिमिराणि वहमानं स्तोकनिर्गतमयूखानि । निर्यदग्निगर्भितानीव स्तोकोत्तीर्णरत्नाङ्करस्थानानि ॥]

एवं स्तोकमीपदुत्तीर्णानामुद्रतानां रत्नाङ्कुराणां स्थानानि वहमानम् । किंभूतानि । स्तोकं निर्गतो मय् खो येभ्यस्तानि । अत एव स्तोकमाहतं नाशितं तिमिरं यत्र । रत्ना- क्कुराणां स्तोकोद्रमेन मयू खस्यापि स्तोकोद्रमस्तेन च तिमिरस्यापि स्तोक एव नाश इत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—निर्यन्नप्तिर्यस्मात्तादृशगभीविशिष्टानीव । गर्भानिर्यत्पावकानीवेत्यर्थः । रत्नाङ्कुरस्यान्नितुल्यत्वाद्गभितविहस्थानस्यापि स्तोकशिखोद्रमेन स्तोकितिमिरनाश एव भनवतीत्याशयः ॥

वनगजयुद्धचिह्नमाह—

मोडिअपन्वाअदुमे उन्वेहावेहभग्गपुञ्जइअलए । वणगअजुज्झ परिमले वहमाणं पहरपडिअदन्तप्फडिहे ॥ ६३॥

[मोटितप्रवानद्भगानुद्वेलावेष्टभग्नपुञ्जितलतान् । वनगजयुद्धे परिमलान्वहमानं प्रहारपतितदन्तपरिघान् ॥]

किंभूतम् । वनगजानां युद्धपरिमलान्युद्धविमदीन्वहमानम् । किंभूतान् । मोटिताः सन्तः प्रवानाः शुष्कद्वमा येभ्यस्तान् । एवम्, उद्वेलावेष्टेन गजशरीरस्येत्यर्थाद्धमाः सत्यः पुिक्तता वर्त्तुलीभूता लता येभ्यः । उद्दृत्ता लता इस्तिशरीरमावेष्ट्य स्थिताः । अथ तन्दाकृष्ट्या उत्पाटनेन पुक्षीकृता इत्यर्थः । एवं प्रहारेण पितताः परिघाकारा दन्ता येभ्यस्तान् ॥

समुद्रजलसत्तामाह—

मन्दरपहरूच्छलिए अज्जवि वित्थिण्णमणिपहम्मणिहत्ते । जलणिह्जिलवोच्छेए अणिग्गआमअरसे समुव्वहमाणम् ॥६४॥ [मन्दरप्रहारोच्छिलितानद्यापि विस्तीर्णमणिप्रहर्म्यनिहितान् । जलनिधिजलन्यवच्छेदाननिर्गतामृतरसान्समुद्वहमानम् ॥]

मथनसमये मन्दरप्रहारेण उच्छिलितान् जलिनिधिजलस्य व्यवच्छेदाननेकदेशानद्यापि समुद्रहमानम् । किंभ्तान् । विस्तीर्णे मणिप्रहर्म्ये मणिविशिष्टे विवरे निमन्नप्रदेशे निहि-तान् । एवम्, अनिर्गतोऽमृतरसो येभ्यः तानद्यापि सत्तानुमितमहत्त्वस्य मन्दरोच्छालितज-लस्याधारतया विवरस्य महत्त्वेन सुवेलस्य महत्त्वं सुधामयतज्जलपानं च तत्रत्यानामुक्तम् ॥

रामशरसत्तामाह-

जलसंखोहालग्गं वहमाणं विसमलग्गपत्तणिवहम् । राह्वसरसंवाअं वज्जमुहक्खुडिअपक्खसेसं व ठिअम् ॥ ६५ ॥ [जलसंक्षोभालग्नं वहमानं विषमलग्नपत्रणानिवहम् ।

राघवशरसंघातं वज्रमुखोत्खिण्डतपक्षशेषभिव स्थितम् ॥]

एवं जलसंक्षोभात्समुद्रजलप्रेरणादालमं तटे संबद्धं राघवशरसंघातं वहमानम् । किंभूतम् । विषमं यथा स्यात्तथा लमः पत्रणायाः पक्षरचनाया निवहो यत्र तम् । जलतटयोरिभघातात्पत्रणाभङ्ग इति भावः । उत्प्रेक्षते—इन्द्रस्य वज्रमुखेन उत्खण्डितं पक्षशेषमिव स्थितम् । तथा च भमपत्रणाविशिष्टो राघवशरोन भवति, किंतु वज्रखण्डितः सुनेलपक्षशेष एवेत्सर्थः । पत्रणायाः पक्षसाम्येन तद्वत्तया शरेऽपि तदुपचारोऽत एव तट एव
तिरिध्यतिरिति भावः ॥

करिकेसरियुद्धमाह—

कुम्भोवग्गणिवडिअकरिहत्युक्खुडिअसीहकेसरभारम् । सहअरिविरुआअण्णणवलन्तभमरपरिवत्तिअलआकुसुमम्॥ ६६ ॥

[कुम्भावक्रमणनिपतितकरिहस्तखण्डितसिहकेसरभारम् । सहचरीविरुताकर्णनवलद्भमरपरिवर्तितलताकुसुमम् ॥]

एवं कुम्भयोरवक्रमणाद्दिकमणािक्षपितितेन करिणा हस्तेन खण्डितः सिंहस्य केसर-भारो यत्र तम् । कुम्भारूद्धस्य केसरिणः केसरकर्तनं तलपितितेनािप करिणा करेण कियत इत्यर्थः । एवं सहचरीिवरुतेन वलता वक्षीभवता अमरेण परिवर्तितं लताकुसुमं यत्र तम् । विद्रस्थािप अमरी सकामा यिद्दिशं संज्ञाशब्दं करोित परिचित्य तिद्शा वलमानस्य मधुपस्याश्रयीभृतकुसुमपरिवर्तनमुत्कण्टातिशयं व्यज्ञयतीित कामोद्दीपकत्वमुक्तम् ॥

चन्द्रकान्तसत्तामाह-

हिमसीअले वहन्तं पवणोमासविसमोसिसअसेआले । दिअसासारक्खुडिए दरवसुआअसिललेसिमणिप्यवहे ॥ ६०॥ 10

[हिमशीतलान्बहन्तं पवनावमर्षविषमोच्छ्वसितशैवालान् । दिवसासारखण्डितान्दरशुष्कसलिलाञ्शशिमणिपवाहान् ॥]

एवं शिश्मणीनां प्रवाहाञ्चलिन्पन्दान् वहन्तम् । किंभ्तान् । हिमवच्छीतलान् । एवं पवनस्यावमर्षेण संवन्धेन विषममुच्छ्वितानि किंचित्तिचिच्चलानि शैवालानि यत्र । नित्यं तज्जलसंबन्धादुत्पन्नानां शैवालानां पवनेन दरकम्पनमित्यर्थः । एवं दिवस-स्यासारेण आगमनेन खण्डितान्विच्छिन्नान् । अत एव दरशुष्कानि सिल्लानि यत्र तान् । चन्द्रकान्तस्य निशि जलोद्गमो दिवा शुष्कता भवतीति भावः । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगाद्वर्षे सुहद्वले' इति विश्वः ॥

पारदसत्तामाह—

विसमुद्धितअपरिमले कमिलिणिवत्तपरिघोलिरजलच्छाए । मरगअसिलाअलोवरि पवित्तपारअरसे समुद्दहमाणम् ॥ ६८ ॥

[विषमोळुलितपरिमलान्कमलिनीपत्रपरिघूर्णनजलच्छायान् । मरकतशिलातलोपरि प्रवृत्तपारदरसान्समुद्रहमानम् ॥]

एवं मरकतिशिलातलस्योपिर प्रवृत्तान् संगतान् पारदरूपान् रसान् समुद्रहमानम् । किंभूतान् । विषममुक्किल उद्गतः परिमलो विमर्दो येषां तान् । परिमलः सौरमं वा । एवं कमिलनीपिष्रे परिघूर्णमानस्य जलस्वेव छाया कान्तियेषाम् । हरिद्वर्णत्वेन कमिलनी-दलमरकतयोः, श्वेरयादस्थिरत्वाच जलपारदयोः साम्यसित्युपमा ॥

सूर्यसंचारक्रममाह-

आरुहइ व दिवसमुहे उद्धाअन्तुद्धमण्डलाउरतुरओ । सममण्डलवोलीणो ओअरइ व जं दिणावसाणस्मि रई ॥ ६९ ॥

[आरोहतीव दिवसमुखे उद्घावमानोर्ध्वमण्डलातुरतुरगः । सममण्डलव्यतिक्रान्तोऽवतरतीव यं दिनावसाने रविः ॥]

रिविदिवसमुखे यं पर्वतमारोहतीव । प्रातः स्वाभाविकं रवेरूर्ध्वगमनं दैवादाधारीभृतसुवेलसोद्देश्यकतयोत्प्रेक्षितम् । तथा च सुवेलमारोहतीति प्रतिभासत इत्यर्थः । तदुक्तम्—उद्धावमानं वेगशालि यद्ध्वम्ध्वंगामि मण्डलं तेनातुराः क्षिष्टास्तुरगा यस्य ।
भारवताम्ध्वरिहणे श्रम एव भवतीत्याशयः । एवं समे सुवेलम् धृति समेन मण्डलेन
व्यतिकान्तः सन् दिनावसाने सायमवतरतीव । यस्मादित्यर्थात् । पूर्ववदेव स्वभावसिद्धावतरणे तदवतरणत्वमुत्प्रेक्षितम् । तेन तस्माङ्गम्बत इति प्रतीयत इत्यर्थः । एतेन चरमाचरमशैलापेक्षयाप्युच्चत्वं तावद्रदिर्घत्वं च सूचितम् । पाठान्तरे अध्वीयमानं यद्धमण्डलं मण्डलस्योपरिभागस्तेनातुरतुरग इत्यर्थः ॥

तारकासंचारमाह—

छुन्दन्ति जत्थ वन्थे णिसासु विसमपरिहारपरिअत्तन्ता ।

कडएसु कउज्जोआ पुरओ वोलन्ततारआहि वणअरा ॥ ७० ॥

[क्षुदन्ति यत्र पथो निशासु विपमपरिहारपरिवर्तमानाः ।

कटकेषु कृतोद्योताः पुरतो व्यतिकान्ततारकाभिवनचराः ॥]

यत्र पर्वते वनचरा निशासु पथः क्षुद्दन्ति व्यतिक्रामन्ति । क्षिम्ताः । कटकेषु वि-पमस्य प्रदेशस्य परिहाराय त्यागाय परिवर्तमानाः । एवं पुरतो व्यतिक्रान्ताभिगंच्छन्ती-भिस्तारकाभिः कृतोद्योताः । अन्योऽपि निश्चि परिभ्राम्यन् पुरोगामिदीपिकोद्योतेन ग-च्छतीति ध्वनिः । तारकावनचरयोस्तुल्यवत्संचार इत्युक्तम् ॥

चन्द्रसंचारमाह-

पिअअमित्रओइआणं जत्थ अ सिहरमिलिअं चिलाअहूवणम् । बोलेइ वाहमइलिअकुसुमञ्जलिसमुअताडिअं सिसिविम्वम् ॥७१॥ [प्रियतमित्रयोजितानां यत्र च शिखरमिलितं किरातवधूनाम् ।

व्यतिक्रामित बाष्पमिलिनितकुसुमाञ्जलिसंमुखताडितं शशिम्बिबम् ॥ यत्र च पर्वते शिखरे मिलितं शशिबिम्बं प्रियतमेन वियोजितानां विश्वेषितानां कि-रात्तवधूनां बाष्णेण श्वासेन अश्रुणा वा मिलिनितो यः कुसुमाञ्जलिस्तेन संमुखेऽत्रतः ताडितं सह व्यतिक्रामित । गच्छतीत्पर्थः । अञ्जलिसम्हेन ताडितमिति वा । विरिहणीनां व्यव-हितोऽपि चन्द्रस्तापकः, किं पुनरितसंनिहित इतिहृदयावेगोद्रतश्वासमिलिनेन तापशान्त्यर्थ-मानीतेनापि पुष्णेणानुषङ्किकं चन्द्रताडनमित्यर्थः ॥

गगनतील्यमाह--

णहअलं व गहसोहिअं सिवआणअं
सिहररुद्धस्त्रमारुअरहसिवमाणअम् ।
रअणिसहरिकरणुग्गमेहि घणराअअं
दिरमुहेसु गुप्पन्तसीहघणराअअम् ॥ ७२ ॥
[नभस्तलिमव प्रहशोभितं सिवमानकं
शिखररुद्धस्त्रयमारुतरभसिवमानदम् ।
रत्नशिखरिकरणोद्गमैर्घनरागदं
दरीमुखेषु व्याकुलायमानसिंहघनसवकम् ॥]

किंभृतम् । नभस्तलमित्र प्रहेर्नक्षत्रैः शोभितम् । उच्चत्वात् । एवं विमानं व्योमयानं तत्सहितम् । वितानं विस्तारस्तत्सहितं वा । यद्वा सविमानम् । विगतं मानं यस्य । तद्भावो विमानता तत्सहितम् । अपिरमेयमित्यर्थः । सिवमानगं वा । विमानगा देवास्तत्सिहितम् । सर्वमिदं द्वयोरप्यन्वेति । एवं शिखरै रुद्धो यः प्रलयमारुतस्तद्रभसस्य तद्वेगस्य
विमानदमपमानदम् । प्रसरभज्ञकत्वात् । अपमाननाकर्तारं वा । वितानदं वा । मारुतरभसिवतानस्य तत्समृहस्य खण्डकमित्यर्थः । एवं रत्नशिखराणां किरणोद्गमैर्घनेभ्यो मेघेभ्यो रागदं लौहित्यदम् । पद्मरागादिकान्तिसंक्रमात् घनो रागोऽनुरागो यत्र । रत्नादित
एव ताहशं वा । वस्तुतस्तु रत्नशिखरिकरणोप्रम् । रत्नशिखराणां किरणेन दिशि दिशि
प्रसारणेन उत्रमुद्धटम् । एवमेधिघनराजकम् । एथः समृद्धित्तिद्वशिष्ट एधी, एधिनौ
समृद्धौ घनौ मेघौ राजानौ वा यत्र ताहशं कं मस्तकं यस्य तम् । तयोः समत्वात् ।
एवं कंदरामुखेकु व्याकुलायमानो विमूर्छनशीलः सिहस्य घनो रावो नादो यत्र तम् ।
प्राशस्ये कन् ॥

व्यापकत्वमाह—

जिम्मि समत्त व्य दिसा झीण व्य मही कआवसाणं व णहम् । अत्थिमिओ व्य समुद्दो णट्टं व्य रसाअलं णिसण्णं व जअम्॥७३॥

[यस्मिन्समाप्ता इव दिशः क्षीणेव मही गतावसानिमव नभः। अस्तिमित इव समुद्रो नष्टमिव रसातलं निषण्णिमव जगत्॥]

यस्मिन्पर्वते दिशः समाप्ताः पर्याप्ता इव । तद्वयतिरेकेणान्यत्रानवलोकनात् । मही
क्षीणेव क्षुद्रेव । नितम्बपर्याप्तत्वात् । नभः कृतावसानमिव । कृतमवसानमन्तो यस्येत्यर्थः । यावदाकाशस्य तेनैव व्याप्तत्वेन व्यवच्छेयवृत्यभावात् । अस्तमित इव समुद्रः ।
बृहत्कटकाक्षान्तत्वेन कंदरान्तर्यतत्वेन चाहद्यमानत्वात् । रसातलं नष्टमिव । बृहन्मूलावष्टव्यत्वात् । जगन्निषण्णमिव । मूलमौलिपार्श्वेषु पर्यवसितत्वात् ॥

विकटकूटतामाह-

जस्स सिहरेसु बहुसो वलन्ति वलमाणजुअवलन्तक्खन्धा । भीआरुणपरिवत्तिअघोणाघोलन्तचामरा रइतुरआ ॥ ७४ ॥

[यस्य शिखरेषु बहुशो वलन्ति वलमानयुगवलस्कन्धाः । भीतारुणपरिवर्तितघोणाघूर्णमानचामरा रवितुरगाः ॥]

रवितुरगा यस्य शिखरे बहुशो वल्नित वक्षीभवन्ति । किभूताः । वल्मानेन विकट-प्रदेशे लगित्वा वक्षीभवता युगकाष्टेन वलन्तो वक्षीभवन्तः स्कन्धा येषां ते । वृक्षयुगा-क्रान्तत्वात्स्कन्धस्य वक्रत्वमिति भावः । अत एव स्कन्धयुगभङ्गाद्रावणाद्वा भीतारुणेन सार्थिना परिवर्तिता ऋजुमार्गलाभाय भ्रामियत्वा पश्चात्कृता अत एव घोणायां घूर्णमानं चामरं येषाम् । तिर्यञ्चाखतया चामरभ्रमणमिति भावः । घोणा तु प्रोथमिश्चयाम् इति ॥ ज्योतिलेंकसत्तामाह— दीसन्ति जोइसबहे णिसासु बोहूण कुसुमणिवहं व जिहें |

गहिअपढमुचआइ व पहाअवोच्छिण्णतारआइ वणाई ॥ ७५ ॥

[दृश्यन्ते ज्योतिःपथे निशासूद्वा कुसुमनिवहमिव यत्र । गृदीतप्रथमोद्ययानीय प्रभातव्यवच्छित्रतारकानि वनानि ॥]

यत्र गिरो ज्योतिःपथे नक्षत्रलोके प्रभाते व्यविष्ठित्रा रिवरोचिपामिभवादिरलास्ता-रक्षा यत्र तथामृतानि वनानि दृश्यन्ते । कानीव । कुसुमिनवहमृद्देव भृत्वेव । निशासु गृहीतः प्रथमोचयः प्रथमत्रोटनं येपु तानीव । पृष्पाणां प्रथमावचये किंचिद्विश्वष्टं तिष्ठ-त्येवित । निशायामेव किंचिद्वत्वा किंचिद्वृह्ता किंचिद्वृह्तामिति प्रभाते शाखाप्रधानतरालदृश्याः क-तिप्यतारकाः पृष्पतुल्यतया तथोत्प्रेक्षिताः । तथा च द्वितीयावचय इव मध्यंदिने ता अपि न स्थास्यन्तीत्युच्यत्वमुक्तम् । यद्वा निशासु कुसुमिनवहं भृत्वेव गृहीतप्रथमोच्चया-नीव । अवचयशब्दस्यावचिनार्थकत्वेन गृहीतप्रथमावचितानि निशासु भृत्वा प्रभाते त्रो-टितपुष्पाणीत्यर्थः ॥

महिपाणां निद्रामाह-

जत्थ अ गमेन्ति णिइं णिसासु णीसासिवहुअपेलवज्रला । चन्दपरिमासपअडिअसिसमिणसिलिलोज्झराहुआ वणमहिसा ७६

[यत्र च गमयन्ति निद्रां निशासु निःश्वासविधुतपेळवजळदाः । चन्द्रप्रतिमर्पपकाटितशशिमणिसिळिळनिर्झराहता वनमहिषाः ॥]

यत्र च पर्वते वनमहिपा निशासु निद्रां गमयन्ति अतिवाहयन्ति । किंभूताः । चन्द्रस्य प्रतिमर्पेण स्पर्शेन प्रकटितं यचन्द्रकान्तमणिसिल्छं तस्य निर्श्नरेण आहताः स्पृष्टाः, अत एव निःश्वामन विधृता द्रं प्रेरिताः पेलवाः कोमलाः जलदा येः । प्रेरणे पेलवत्वं हेतुः । तथा च दिवा संनिहितरिवसंतप्ततया निश्चि तथाविधशैत्यलाभाविष्ट्रंय निद्राधिक्यं निःश्वासप्रकर्पेण सृचितम् ॥

महोरगसत्तामाह-

जत्थ अ सिहराविडिअं वल इ सिलाभित्तिविसमपास छ इअम् । भुअइन्दमणिणि हंसणपण हुउज्जो असंचअं सिसिविम्बम् ॥ ७०॥ [यत्र च शिखरापिततं वलति शिलाभित्तिविषमपार्थ्वीयितम् । भुजगेन्द्रमणिनि घर्षणप्रणष्टोद्योतसंचयं शशिविम्बम् ॥]

यत्र च गिरी शिखरे आपतितं सच्छिशिषम्यं वलति । अप्रतिहतपथलाभाय श्रमति । भिभ्नम् । शिलाभित्तौ विपमं यथा स्थात्तथा पार्श्वायितं तिर्यग्वितृतम् । पुरतः प्रतिरो- धादित्यर्थः । एवं तत्रैव भुजगेन्द्रमणेर्निचर्षणेन प्रणप्ट उद्योतानां संचयो यस्य उत् । तथा च शशितेजोऽभिभावकतेजःशास्त्रितया चन्द्रादिष फणामणेराधिक्यमुक्तम् ॥

कम्पोरकर्पमाह—

आमोइअपाआलो जस्स खडप्याअकम्प णिद्दअविहुओ । पव्वालेइ महिअलं अवलिच्छिअसेससाअरो मअरहरो ॥७८॥

[आमोचितपातालो यस्य क्षयोत्पातकस्पो निर्दयविश्वतः । प्रावयति महीतलमप्रतिष्टशेपसागरो मकरग्रहः ॥]

क्षयः प्रत्यः तद्गोत्पातकृतकम्पः येन निर्देयं विधृतं आन्दोलितः। मकरगृहः समुद्रो यस्य महीतलं तटमुमि प्रावयति । किंसूतः । आमोचितं त्यक्तं पातालं येन । कम्पकृतोच्छलनात् । तथा च विश्वव्यापनक्षमोऽप्येतत्कृतप्रतिरोधादन्यत्र गन्तुं न शकोतीति भावः । तदुक्तम्—अप्रतिष्ठा अनासादिताः शेपसागरा येन । एतत्कृतव्यवधानादेवेति
तुङ्गत्वददत्वददम्लत्वानि कथितानि । वन्तुतस्तु यस्य क्षयोत्पातकं येन विधृतः समुद्रो
महीतलं प्रावयतीत्यन्वयः । तथा च सागरान्तरनेरपेक्ष्येणापि प्रलये महीं यद्वयाप्रोति
तत्सुवेलकम्पादुच्छलितः सनित्युत्पेक्षितम् । तेन समुद्रक्षोभजनककम्पाधारत्वेन महत्त्वमुक्तमिति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

मेघसिंह्योः सहावस्थितिमाह-

जत्थ भमन्ति णहंकुससिहरसमासण्णमुहलकड्टिअजलआ । मुहपडिअविज्जुमण्डलदरपज्जलिअधुअकेसरा केसरिणो ॥७९॥

[यत्र भ्रमन्ति नखाङ्कशशिखरसमासन्तमुखरङ्गष्टजलदाः । मुखपतितविद्युनमण्डलदरप्रज्वलितधृतकेसराः केसरिणः ॥]

यत्र केसरिणः सिंहा भ्रमन्ति । किंभूताः । अङ्कुशाकारनखशिखरे समासन्ना लगाः । विद्धत्वात् । अत एव मुखराः पीडावशेन शब्दायमानाः सन्त आकृष्टा जलदा यैः । अत एव संमुखतया मुखे पिततेन विद्युनमण्डलेन किंचित् प्रज्वलिता अत एव धुताः केसरा यैस्ते । तथा च कारिश्रमान्नखविपाटितजलधरोदरिनर्गतविद्युज्ज्वलितानां केसराणां निर्वा-पणाय यथा यथा पतनं तथा तथाधिकमग्न्युत्तेजनम् । अतः परिश्रमण्डलित भावः ॥

हरिचन्दनेषु गजस्थितिमाह-

ओज्झरमज्ज्ञणसुहिआ जत्थ पुणो वि दिवसाअविकलिम्मन्ता । ि णिव्वाअन्ति णिसण्णा खन्धुग्बुट्टहरिचन्दणदुमेसु गआ ॥ ८० ॥

[निर्झरमज्जनसुखिता यत्र पुनरिप दिवसातप्रहाम्यमानाः । निर्वान्ति निपण्णाः स्कन्धोद्धृष्टहरिचन्दनदुमेषु गजाः ॥] यत्र गजाः स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु स्कन्धेन स्वांसेन वा उद्घृष्टाः कण्डूमार्जनाय कृतघर्षणा ये हरिचन्दनदुमास्तेषु निपण्णाः सन्तः शैत्याधिर्वान्ति सुखीभवन्ति । किंभूताः । निर्भरेषु मजनेन सुखिताः पुनरिप दिवसातपेन क्षान्ति नीयमानाः । तथा च प्रथमतापेन मजनं तदनुतापेन छायाश्रयणमिति सर्वथा सुखजनकत्वमुक्तम् । 'निर्वाणमस्तं गमने निर्वृती जलमजने । निर्वाणमपवर्गेऽपि निर्वाणं निर्वृति विदुः ॥' इति धरणिः ॥

रविगतागतमाह--

जत्थ अ भमिरमहुअरं कडअलआलग्गधवलचामरपम्हम् । ससिउद्गुअकुसुमरअं णज्जइ तुरिआण रइतुरंगाण गअम् ॥८१॥

[यत्र च भ्रमणशीलमधुकरं कटकलतालग्नधवलचामरपक्ष्मम् । श्विसतोद्धतकुसुमरजो ज्ञायते त्वरितानां रवितुरङ्गाणां गतम् ॥]

यत्र च दक्षिणायने त्विरितानां रवेस्तुरङ्गाणां गतं ज्ञायते । कथिमत्याह—िक्स्तम् । कटकलतासु लग्नानि धवलानि चामराणामर्थात्कण्ठादिनिवद्धानां पक्ष्माणि रोमाणि यत्र । अत एव तत्संघटाद्ध्र्रि भ्रमणशीला मधुकरा यत्र । लतावर्तिन एवेत्यर्थात् । एवं श्वित्तिन ह्यानामेव उद्धृतसुत्थापितं कुसुमानां रजो यत्र लतानामेव । तथा चोड्वीनमधुकरचामरपक्ष्मकुसुमपरागोद्गमैरेवानुमीयते रिवरनेन पथागत इति । न तु दृश्यते । कुज्ञकंद-रादिवशादिति भावः । 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किज्ञल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

सुरवन्दीसत्तामाह-

अञ्जणराएण सइ धूसरन्तआई
गण्डअलेस खिलअविसमोसरन्तआई |
सुरवन्दीण णअणगिलआई अंसुआई
कप्पलआण जत्थ मइलेन्ति अंसुआई || ८२ ||
[अज्ञनरागेण सदा धूसरायमाणानि
गण्डतलेषु स्खिलतिविषमापसरन्ति |
सुरवन्दीनां नयनगिलतान्यश्रूणि
कत्पलतानां यत्र मृलिनयन्संशुकानि ||]

यत्र सुरवन्दीनां रावणेन बन्दीकृत्य स्थापितानां देवस्त्रीणां नयनथोर्गिलितान्यश्रूणि । कर्तृणि । कल्पलतानामंग्रकानि वस्त्राणि मिलिनयन्ति । सकलपदार्थाकरत्वेन तत्र वस्त्रा-णामिष सत्त्वात् । तैरेवाश्रुप्रोञ्छनात्, सांनिध्येनाश्रूणां स्वत एव पतनाद्वेति भावः । कथिमत्यत् आह—अश्रृणि किमृतानि । अज्ञनस्य रागेण वर्णेन सदा धूसरायमाणानि । क-जलसंपक्तीद्भूसरच्छवीनीत्यर्थः । धूसरोऽन्तः स्वरूपं येषामिति वा । अत एव मालिन्य- हेतुत्वमिति भावः । सकजलाश्रुसंपर्कादुभयथाप्यंशुकविशेषणं वा । पुनः किंभूतानि अश्रृणि । विरहात्संतापाच दौर्वल्यान्नतोन्नतत्वेन गण्डतलेषु स्खलितानि सन्ति विषममप-सरन्ति । दिशि दिशि पतन्तीत्यर्थः ॥

दैर्घ्योत्कर्षमाह—

एकसिहरे समप्पइ जस्स अ सोसविअमितअदुमसंघाओ । सहदक्खिणुत्तराअणणहगमणागमणवितुतिओ रहवन्थो ॥ ८३॥

[एकशिखरे समाप्यते यस्य च शोषितमृदितद्रुमसंघातः। सदा दक्षिणोत्तरायणनभोगमनागमनविलुलितो रविपथः॥]

यस्य चैकस्मिन्नेव शिखरे रिवपथः समाप्यते सदा । कीदक् । दक्षिणोत्तरायणाभ्यां नभित गमनागमनेन विद्धितिः घृष्टः । तथा चायनद्वयेऽप्यथ्वनां मिथो व्यवधानो- त्कर्षेऽप्येकशिखर एव सदा पर्यवस्यतीति शिखरस्य वृहत्त्वम् । पुनः कीदक् । शोषितः सन्मृदितो हुमाणां संघातो यत्र । नित्यसंचारादिति भावः ॥

वृद्धिमाह---

जेण भरभिण्णवसुहं अप्फुण्णरसाअलं समोत्थइअणहम् । सन्वदिसाविच्छूढं परिवडुन्तेण वड्डिअं व तिहुअणम् ॥ ८४॥

[येन भरभिन्नवसुधमाक्रान्तरसातलं समवस्थगितनभः। सर्वदिग्विक्षिप्तं परिवर्धमानेन विधितमिव त्रिभुवनम्।।]

परि सर्वतो भावेन वर्धमानेन येन गिरिणा त्रिभुवनं वर्धितमिव । द्रदेशच्यापिकृतिमिन्
त्यर्थः । ततुपपादयिति—िकंभृतम् । येन गिरिणा भरेण देहपरिणाहेन भिन्ना वसुधा यत्र ।
आ मूलिनखातत्वात् । अथ येन आक्रान्तं रसातलं यत्र । मूलिवस्तारात् । तथा येन
समवस्थगितमितच्यातं नभो यत्र । शिरसो महत्त्वात्तथाभृतम् । अत एव सर्वासु दिक्षु
विक्षिप्तं प्रेरितम् । तथा चोपरि शिखरसमृद्ध्या नभः समुत्तोलनं परितो मूलस्थाल्येन पृथिच्याः प्रसारणमधस्ताच मूलवृद्ध्या पातालयन्त्रणमित्येवं क्रमादेकस्यैव त्रैलोक्यप्रेरणक्षमत्वेन महत्त्वमुक्तम् ॥

सदा सर्वेद्धसत्तामाह-

गन्धावद्धमहुअरा वसन्ति जत्थ सम्अं सुरअणाणुगआ । अण्णोण्णं पडिऊला एकक्खम्भिक्षआसुरगअ व्व उदू ॥८५॥

[गन्धाबद्धमधुकरा वसन्ति यत्र समकं सुरवनानुगताः । अन्योन्यं प्रतिकूला एकस्तम्भनिगल्तिसुरगजा इवर्तवः ॥] यत्रान्योन्यं प्रतिकूलाः परस्परिवरुद्धा अपि ऋतवः सममेकदेव सन्ति । रावणप्रभावादेशभेदाद्धा । एवं स्तम्भिनगिलिताः सुरगजा इव । यथा ते मिथो विरुद्धा अपि वसन्तीत्यर्थः । उभये किंभूताः । गन्धेन सौरभेण, ऋतुपक्षे—पुष्पस्य, गजपक्षे—दानस्य, आबद्धाः संबद्धा मधुकरा येस्ते । ऋतुपक्षे—गन्धाबद्धमधृनां कर्तार इत्यव्यर्थः । एवं सुरवनेन
नन्दनादिनानुगतास्तरसहितास्तान्यपि वसन्तीत्यर्थः । यद्धा सुरजनानुगताः । सुरगणानुगता वा । सुरवनानुगत्वा वा । सुरवनं शोभनवाद्यादि । सुरचनानुगता वा। रचना
संस्थानविशेषः । सर्वत्र हतीया समास इति ऋतुपक्षे । गजपक्षेऽपि सर्वमिदं समानमेव ।
सुरवनमनुगता आश्रिता इति विशेषः । सुरलानुगता इत्यधिकम् । सुरलेन मुक्ताफलेनानुगता इत्यर्थः । वयं तु—'एकस्तम्भे सुवेल एव निगलिताः सुरगजा इव यत्र ऋतवो
वसन्तीति सहोपमा । तथा च यथा दिग्गजा इह वसन्ति तथा ऋतवोऽपीत्यर्थः । तेन
नानादिग्वतिसकलदिग्गजाधिकरणत्वेन महत्त्वम्, इति वृमः ॥

शिखरोचतामाह---

दीसइ वि वलाअन्तो जत्थ समासण्णदहमुहभआविग्गो । सिहरन्तरालपडिलग्गमोइआणिकसण्डलो दिवसअरो ॥ ८६॥

[दृदयतेऽपि पलायमानो यत्र समासन्तद्शमुखभयाविग्नः । शिखरान्तरालप्रतिलग्नमोचिततिर्यक्रण्डलो दिवसकरः ॥]

यत्र दिवसकरोऽपि पलायमानो हर्यते । कृत इत्यत आह—समासन्नो निकटवर्ता दशमुखस्तद्भयादावित्र उद्वित्रः । एवम्—शिखरयोरन्तराले मध्ये लग्नं सन्मोचितं संमुखी-कृतं तिर्यग्मृतं मण्डलं येन । अन्योऽपि पलायमानः कण्टकादिलमं वस्नादि यथातथा मोचियत्वा गच्छतीति ध्वनिः ॥ आणिक तिर्यगर्थे देशी ॥

किनराणां गानमाह---

जत्थ अ मआण मणहरकिंणरगीअसुहिओणिमिहच्छाणम् । विसमिअरोमन्थाणं एइ विदद्धं चिरेण रोमं तथाणम् ॥ ८७ ॥

[यत्र च मृगाणां मनोहरिकंनरगीतसुखितावमीलदक्षाणाम् । विश्रमितरोमन्थानामेति विवुद्धं चिरेण रोम स्थानम् ॥]

यत्र च मनोहरेण किनराणां गीतेन गानेन सुखितानाम्, सुहितानां तृप्तानां वा, अत एव सुखवशादवमीलती मुकुलायमाने अक्षिणी येषां तथामृतानां सतां विवृद्धं भाववशा-दुत्फुल्लं रोम कर्त्रं चिरेण स्थानं एति पूर्वावस्थां प्राप्नोति सुखस्याधिकसमयव्यापित्वादिति भावः । कीदशानाम् —विश्रामं नीतो रोमन्थोऽलीकचर्वणं यैः । भावनास्वाभाव्या-दिस्मृतरोमन्थानामिति वा । विषमितोऽन्तरान्तरा विच्लेदित इत्यर्थः ॥

सदा कुमुदविकासमाह-

तीरपवित्तमुहलकलहं सरोअएसुं कुविअगइन्दवद्धकलहं सरोअएसुं। कुमुअवणाण जत्थ णहअन्दलग्गआणं

रविअरदंसणे वि ण हअं दलग्गआणम् ॥ ८८ ॥

[तीरप्रवृत्तमुखरकलहंसरोचकेषु

कुपितगजेन्द्रबद्धकलहं सरोवरेषु (सर उदकेषु, उदरेषु, वा)। कुमुद्वनानां यत्र नमश्चन्द्रलग्नानां

रविकरदर्शनेऽपि न हतं दलाग्रतानम् ॥]

यत्र गिरो सरः कर्छ उदकेषु, उदरेषु वा जलपानार्थमागताभ्यां कुपिताभ्यां गजेन्द्राभ्यां वद्धः कलहो यत्र तजातगुद्धमित्यर्थः । तथाभूतं तिष्ठतीत्यर्थात् । कथंभूतेषु । तीरप्रवृत्ते-स्तीरसंचारिभिः कलहंसै रोचकेषु रुचिकारकेषु । तेषां रोचकेष्विति वा । एवं यत्र कुमुद्दवनानां दलाप्रेषु तानं विकासो रविकराणां दर्शनेऽपि सूर्योदयेऽपि न हतं नापगतिमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—िकंभूतानाम् । नभित्त चन्द्रे लग्नानां मिलितानाम् । तथा च मुद्रणसाभग्रीसत्वेऽपि नित्यं विकाससामग्रीसत्वं सूर्यादप्पुपरिवर्तित्वं च कुमुद्दानां चन्द्रमिलनेनोक्तम् । [तदुक्तम्—] रविकरस्य दर्शनमात्रम्, अत एव दर्शनमिलनयोमिलनस्य वलन्वत्वात्कार्यो विकासो भवति, नतु दर्शनकार्यं मुद्रणमिति भावः । यद्वा सरोवरेषु कुमुद्दन्वनानां दलाग्रतानं न हतम् । किंभूतम् । गजेन्द्राभ्यां वद्धः कलहो यस्मे तथाभ्तम् । एकमेव कुमुदं प्रहीतुमुवतयोर्युद्धमित्यर्थ इति मङ्गाख्या । संप्रदायस्तु — सरोवरेषु कुपित-गजेन्द्रयद्धकलहिमिति वा सुवेलविशेषणं 'यत्र गिरो' इत्यम्रेतनेन संवन्धि —इति व्याचष्टेः॥

शेपनागावष्टम्भतामाह-

वलमाणम्मि महुमहे जत्थ अ पाउच्छलन्तरअणुज्जोअम् । विअन्तं फणपव्भारं गाढभरुत्ताणिअं णिमेइ अणन्तो ॥ ८९ ॥

[बलमाने मधुमथने यत्र च पादोच्छलद्रत्नोइयोतम्।

विकटं फणप्राग्भारं गाढभरोत्तानितं नियोजयत्यनन्तः ॥]

अनन्तः शेषः फणाशयाने मधुमथने वलमाने कृतपार्श्वपरिवर्तने सित गाहमरेण विश्वंभर(श्वभार)गौरवेणोत्तानीकृतं विकटं महान्तं फणप्राग्भारं यत्र गिरौ नियो-जयित पतनभयेन यन्म्ले[न] अवस्थापयतीत्यर्थः। किंभूतम्। पादेषु प्रत्यन्तपर्व-तेप्च्छल्ल्लत्नानामुद्द्योतो यस्मात्तम्। फणस्योत्तानीभावात्। तथा च पादपर्वता अप्य-स्यापातालम्लाः। अयं च विश्वंभरा विश्वंभरभारेऽप्यनन्तस्यावष्टम्भ इति भावः॥ फणानामुत्तानीभावेन तन्मणीनामधःपतितत्वेन तत्कान्तीनां फणाभिरेव व्यवधानाद्र्ध्वेग-मनागमने सुवेलस्यैव पादे मूले उच्छलनमिति तावद्रम्लकत्वमस्योक्तमिति मदुनीतः पन्थाः ॥

चन्द्रस्यावस्थामाह-

दीसइ कडअहीणो जस्स अ विवर्सिरसुट्भडमअच्छाओ । अवहोवासमऊहो सिहरूज्झर्भिण्णमण्डलो व्व मिअङ्गो ॥ ९० ॥

[द्दयते कटकालीनो यस्य च विवरसदृशोद्भटमृगच्छायः। उभयावकाशमयूखः शिखरनिर्झरभिन्नमण्डल इव मृगाङ्कः॥]

यस च कटक आलीनो मृगाङ्गः शिखरनिर्झरेण भिन्नं ताहितं मण्डलं यस ताहश इव हर्यते । अत्र बीजमाह —िववरसहशी उद्घटा मृगस च्छाया यत्र । अत एव उभ-यावकाशे पार्श्वद्वये मयूखा यस । तथा च —मृगाङ्कस्य कटकावरुद्धत्वेन मध्यभागः स्या-मिकायाः प्रकटतया तुच्छ इव लक्ष्यते । शुअकान्तिस्तु कटकावरोधादेव संमुखमगच्छ-न्ती पार्श्वयोद्धिधाभूयोध्वं गच्छतीति पतनिर्झरत्वेन भासत इति भावः ॥

त्रैलोक्याधारतामाह-

मज्झकरालाइ जिहं तिण्णि वि समअं णिरन्तरपहुत्ताई। थोरुण्णए हरिभुए वलआइ व भुअणमण्डलाइ टिआई॥ ९१॥

[मध्यकरालानि यत्र त्रीण्यपि समकं निरन्तरप्रभूतानि । स्थूलोन्नते हरिभुने वलयानीव भुवनमण्डलानि स्थितानि ॥]

यत्र त्रीण्यपि भुवनमण्डलानि मण्डलाकाराणि भुवनानि स्थितानि । कीदृशानि । मध्ये करालानि सन्ध्रियाणि । सुवेलेनैव विद्धत्वात् । एवम्—समकं तुल्यं निरन्तरं निः-संि प्रभूतानि मिलितानि । कानीव । स्युले उर्वते हरिभुजे वलयानीव । यथा यथोक्त-विशेषणविशिष्टानि वलयानि त्रिविकमस्य भुजे स्थितानीति रसातलभ्तलनभस्तलानि भित्तवा निर्गतोऽयमिति भावः । हरिभुजसुवेलयोर्वलयभुवनयोः साम्यम् ॥

नक्षत्राणां गतागतमाह-

सोसिअदुमा रइवहा णववणराइसुहसीअरा सिसवन्था । जत्थ वणन्तरतणुआ णवर ण णज्जन्ति तारआगइमग्गा ॥ ९२॥

[शोषितद्रुमा रिवपथा नववनराजिसुखशीतलाः शशिपथाः । यत्र वनान्तरतनुकाः केवलं न ज्ञायन्ते तारकागतिमार्गाः ॥]

यत्र गिरी शोषिता दुमा यत्र तथाभूता रविषथाः, एवं नृतना या वनराजिस्तया त-द्वद्वा सुखदाः शीतलाः शशिषथा अपि ज्ञायन्ते । फेवलं वनान्तरे वनमध्ये तनुकाः क्रशास्तारकाणां गतिमार्गा न ज्ञायन्ते द्रुमशोषणशैत्ययोरनुमापकत्वाद्रविचन्द्रयोः पन्था ज्ञायते । तारकाणां तु तथाविधचिद्राभावात्स्वतः क्रशत्वाच नं ज्ञायत इत्यर्थः ॥

देवस्त्रीसंचारमाह-

अलअपिडलग्गगन्धं तिअसवहूणं सिलाअलोत्थअमिलअम् । अकिखवइ जत्थ पवणो ओसुक्खन्तसुरहिं तमालिकसलअम् ९३

[अलकपितलप्रगन्धं त्रिदशवधूनां शिलातलावस्तृतमृदि(मिल)तम्। आक्षिपित यत्र पवनोऽवशुष्यत्सुरिमं तमालिकसलयम् ॥]

यत्र पवनिश्वदशवध्नां तमालिकसलयमाक्षिपति । कर्णात्पातयतीत्पर्थः । कीदशम् । अलकेषु प्रतिलग्नः संक्रान्तो गन्धो यस्य । सहत्रासादलकान्प्रतिलग्नो गन्धो यत्रेति वा । गन्धतेलादिसंबन्धात् । अत एव शुध्यत्मु सुरिभम् । एवम् शिलातलेऽवस्तृतम् । अत एव श्रुध्यत्मु सुरिभम् । एवम् शिलातलेऽवस्तृतम् । अत एव श्रुध्यत्म । अत एव श्र्यनेन गण्डपृष्ट्या मृदितम् । अथवा—त्रिदशवधूनामिति तृतीयार्थे पष्टी । तथा च यत्र गिरौ पवनश्चिदशवधूभिः शिलातलेऽवस्तृतं श्यनपरिस्तरणीकृतं सन्मृदितं पृष्टं तमालिकसलयमाक्षिपति । दिशि दिशे प्रेरयतीत्पर्थः । विशेषणान्तरं तु पूर्ववत् ॥

मेघानां गतागतमाह-

पवणाहअपल्हत्था दरीसु जस्स अ पुणो वि लग्गन्ति णहम् । पिंडसोत्तपिरियउम्मुहमुहुत्तपीअसिललोज्झरा सिललहरा ॥ ९४॥

[पवनाहतपर्यस्ता दरीषु यस्य च पुनरिप लगन्ति नभः। प्रतिस्रोतःप्रस्थितोन्मुखमुहूर्तपीतसलिलनिर्झराः सलिलधराः॥]

सिल्लिधरा मेघा यस च दरीषु पवनेनाहतास्ताङिताः सन्तः पुनरिप नमो (वि)-लगन्ति । मिलन्तीत्यर्थः । किंभूता । प्रतिस्रोतसा विपरीतमार्गेण प्रस्थिताः । अत एव उन्मुखा द्रश्वमुखाः । एवं मुह्ते व्याप्य पीतः सिल्लिनिर्द्वरो यस्ते । यद्दरीजलपानार्थे गता मेघास्तत्रत्यपवनोद्धतत्वादीषदेव जलं निपीय येनैवागतास्तेनैव पथा गगनं गच्छन्तीति दरीवायोरूर्श्वगतित्वेन विकटोदरत्वमुक्तम् ॥

श्वापदबाहुल्यमाह---

अिद्दुगअपणोिष्ठिअपडन्तताड्याअमुच्छिउद्विअसीहै । सद्दूरविसंदुरुणिविडिअअण्णोण्णतग्गक्षिणरिमहुणे ॥ ९५ ॥ तुङ्गअडोज्झरमुहले जस्स अ कसणमिणगण्डसेलद्भन्ते । सेवन्तीण ण पत्तो तिअसवद्गण सिद्धिलत्तणं अणुराओ ॥ ९६ ॥ (जुग्गअम्)

इति सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे सुवेलवण्णणो णवमो आसासओ ॥ [अदृष्टगजप्रणोदितपतत्तद्यातमू व्छितोत्थितसिहान् । शार्दू लरविसंष्ठु लिनपतितान्योन्यलग्निकिनरिमथुनान् ॥ तुङ्गतद्र निर्झरमुखरान्यस्य च कृष्णमणिगण्ड शैलार्धान्तान् । सेवमानानां न प्राप्तिस्त्रदश्वभूनां शिथिलत्वमनुरागः ॥]

(युग्मकम्)

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कासिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये सुवेठवर्णनो नवम आश्वासकः ॥

यस्य 'कृष्णमणिमयानां गण्डशैलानामधीन्तान्सेवमानानामाश्रितानां त्रिदशवधूनामनुरागो मनोभिनिवेशः शिथिलत्वं न प्राप्तः' इत्यित्रमस्कन्धके योजना । कीदशान् ।
अद्देशाज्ञातेन गजेन प्रणोदिताः सिंहनाशाय प्रेरिताः । अत एव पतन्तस्तटाः पर्वतैकदेशास्तदभिघातेन प्रथमं मूर्च्छिता अथोत्थिताः सिंहा येषु तान् । एवं शार्द्छरवेण
विसंष्ठुलं संश्रान्तम्, अत एव निपतितम्, अथान्योन्यलग्नं मिलितं किनराणां मिथुनं
येषु तान् , किम्तान् । तुङ्गस्य तटस्य पर्वतैकदेशस्य निर्झरेण मुखरान् उर्ध्वतः पतता
शब्दायमानान् ॥ आदिकुलकम् ॥

सुवेलोत्कर्षदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पृणीभृत्रवमी शिखा ॥

दशम आश्वासकः ।

अथ सुवेलारोहणमाह—

अह णिअअमहिहरेसु व सुवेलसिहरेसु णिव्विडअवीसत्थम् । परिसंद्विअं हअम्मि व अहअम्मि विदहमुहे पवंगमसेण्णम्॥१॥

[अथ निजकमहीधरेष्टिव सुवेलिशिखरेषु निर्वलितिविश्वस्तम् । परिसंस्थितं हत इवाहतेऽपि दशमुखे प्रवंगमसैन्यम् ॥]

अथ सुनेलदर्शनोत्तरं स्रवंगमसैन्यं सुनेलिशिखरेषु परिसंस्थितमानासम्बहणं चकारेत्य-थं: । निजकेषु महीधरेष्टिन । यथा स्त्रीयशैलेषु स्थितिः क्रियते । एतेन स्त्रेच्छाचार-निहारक्षोभामोटनादिना नानराणामभयत्वं रानणस्य च प्रतापभङ्गः सूचितः । तदुक्तम्— अहतेऽपि सकलसामग्रीसचिने निद्यमानेऽपि दशमुखे हत इन सित निर्नेलितं सानौ सानौ पृथरमृतं निश्वस्तमक्षुव्धमिति सैन्यिक्रययोरन्यतरिनशेषणम् । यद्वा निजकेति साहचर्येण निर्नेलितेति हत इनेति साहचर्येण परिसंस्थितमिति योज्यम्(१) । अत्र निर्नेलितेतिपदेन कपीनामुत्साहगर्वयोः सुवेलविस्तारस्य च प्रकर्ष उक्तः । निजमहीधरसुवेलशिखरयो**रूपमा-**संभवेत्युत्प्रेक्षा चमत्कारिणी ॥

अथ सुवेलोपमर्दमाह—

रइणा वि अणुच्छुण्णा वीसत्थं मारुएण वि अणालिद् । तिअसेंहि वि परिहरिआ पवंगमेहि मलिआ सुवेलुच्छङ्गा ॥ २ ॥

[रविणाप्यनुत्क्षुण्णा विश्वस्तं मारुतेनाप्यनालीढाः । त्रिदशैरपि परिहृताः प्रवंगमैर्मृदिताः सुवेलोत्सङ्गाः ॥]

ये रिवणाप्यनुत्सुणा उर्ध्वमनांक्रान्ताः किरणानामगम्यत्वात् । विश्वस्तं यथा स्यादेवं मारुतेनाप्यनालीदा अस्पृष्टाः । कुङ्गकन्दरादिवाहुल्येन भयात् । त्रिदशैविमानचारिभि-रिप परिहता अनाक्रान्ता रावणत्रासात् । ते सुवेलोत्सङ्गाः प्रवंगमैमीदिताः क्षोभामोटना-दिनाखिलीकृता इत्यर्थः । एतेन कपीनामुत्साहोत्कर्षो रावणापकर्षश्च सूचितः । यहा सर्वत्र 'कुङ्गकन्दरादिगहनत्वेन रावणादिभयेन च' इति योजनीयम् । विरोधालंकारः ॥

अथ लङ्कादर्शनमाह-

रिउणअरि त्ति सरोसं जणअसुआ एत्थ णिवसइ त्ति सहरिसम्। पहुणा लङ्काहिमुही उहअरसन्दोलिआ विइण्णा दिद्धिः॥ ३॥

[रिपुनगरीति सरोषं जनकसुतात्र निवसतीति सहर्षम् ।

प्रभुणा लङ्काभिमुखी उभयरसान्दोलिता विकीर्णा(वितीर्णा,वा)हिः॥ प्रभुणा रामेण लङ्कासंमुखी दृष्टिराद्रापकारस्य(१) रिपोरियं नगरीति सरोपं विकीर्णा विशेषतथाव्यव्याहरायादिमती(१) क्षिप्ता । जनकसुता मत्प्रेयसी अत्रेव पुरि निवसतीति सह्षं वितीर्णा दत्ता । प्रसादोत्पुङ्कत्वादिधमंत्रिशिष्टा समर्पितेति यावत् । अत एवोभयरसेन परस्परविरोधिना कोधोत्साहरूपेणान्दोलिताविभाव्यमानकमलदलशतव्यतिभेदन्वत्समयसीक्ष्म्येण स्वस्तचेष्टावैशिष्ट्यनरन्तर्यादेकमुपमृद्यापरेणावगादुमार्ज्याप्यनवगाहिता सत्प्रतिपक्षानुमानाभ्यां पक्ष इवेति कोधहर्षरूपभावसंधिः ॥

रावणक्षोभमाह—

तो सुअरामागमणो पत्रअक्षन्तसिहरेण जाआमरिसो । रोसेण गरितधीरो समं सुवेलेण कम्पिओ दहवअणो ॥ ४॥

[ततः श्रुतरामागमनः प्रवगाक्रान्तशिखरेण जातामर्षः । रोपेण गलितधैर्यः समं सुवेलेन कम्पितो दशवदनः ॥]

ततोऽनन्तरं प्रवगेराक्रान्तानि शिखराणि यस्य तथाम्तेन सुवेलेन समं दशवदनः कम्पितः श्लोभातः सवेलोऽपि कपिचङ्क्रमेण कम्पित इत्यर्थः। किंभृतो दशवदनः। श्रुतं

रामस्यागमनं येन । तथा जातो Sमर्षः परोत्कर्षासहिष्णुता यस्यैति रोषाद्भेदः। ए-वम् रोषेण गलितं धैयं यस्य प्रस्त्रेदाधरस्पन्दननयनारुण्यादिवैक्कव्योदयादिति धैर्यरूप-भावशान्तिः, त्रासरूपभावोदयश्च । गिरिरपि श्रुतं विश्रुतं ख्यातं रामागमनं यत्र । जात आमर्पो मर्षणं प्रत्रगतिमर्दनं यत्र । गलितं धैर्यं स्थिरता यस्यैतादशः । राव-णस्य क्षोभवर्णनमनुचितमिति रोषेण कम्पित इति वा ॥

अथ दिवसापयानमाह-

ताव अ आसण्णद्विअकइबलिंग्घोसकलुसिअस्स भअअरम् । दसवअणस्स समोसरिअपरिअणं मुअइ दिद्विवाअं दिवसो ॥ ६॥

[तावचासन्नस्थितकपिबलनिर्घोषकलुषितस्य भयकरम् । दशवदनस्य समपसृतपरिजनं मुख्जति दृष्टिपातं दिवसः ॥]

यावत्सुवेलावस्थिति कपयः कुर्वन्ति तावदेव आसन्नस्थितस्य निकटवितनः किप-बलस्य निर्धोषेण कलुषितस्य मदमेऽपि कपयः प्रगल्भन्त इति सक्रोधिचत्तस्य दशमुखस्य दृष्टेः पातो यत्रेति दृष्टिसंमुखं दिवसो मुचिति । दशमुखत्वात्काप्यवस्थाने दृष्टिपातः परि-इतो न स्यादिति सर्वथा बिर्ह्ममनमेव वरमिति संध्योपक्रमोऽभूदिति भावः । किंभू-तम् । भयंकरं द्रष्टुमशक्यम् । एवम् समपस्ताः पलायिताः परिजना यस्मात्तम् । अस्मासु विद्यमानेष्वेव कपीनामेवं प्रसर इति संमुखपिततानस्मानेव व्यापादियष्यतीति तात्पर्योदत्राचेतनस्यापि दिनस्य भयोत्प्रेक्षया रावणस्यातिदुर्धपत्वमृक्तम् ॥

अथ रविकराणां पिऋरतामाइ--

सुरगअणिहस्स रङ्गो कडून्तस्स णिलिणि व दिअसच्छाअम् । वलङ्ग हरिआलकविलो कमलरअक्खउरिओ व्व करपव्भारो ॥६॥ [सुरगजनिभस्य रवे: कर्षतो निलनीमिव दिवसच्छायाम् । वलित हरितालकिष्ठः कमलरजःकलुषित इव करप्राग्भारः ॥]

रवेः करसमूहो वलति परावर्तते । सर्वतो वर्त्तेलीभवतीत्पर्थः । किंभूतस्य । सुरगज ऐरावणस्तुल्यस्य सहजशोक्कथात् । एवं रिवप्रकाश्यत्वेन निलनीमिन दिवसच्छायां
कान्ति कर्षतः स्वेनैव सार्धे नयतः । करप्राग्भारः कीहक् । हरितालवस्किपलः । तत्रोरप्रेक्षते—कमलरजोभिः कलुषित इव च्छन्न इव । निलन्याः कर्षणे तदुचितमेनेति रिवरिप तत एव तदानीं किपलोऽभूदिति भावः । सुरगजस्यापि दिवसे छाया कान्तियस्यास्ताहशीं निलनीमाकर्षतः । शुण्डारूपकराम्भागो वक्रीभवति कमलरजःसंबन्धादुक्तवस्किपलश्चेति साम्यम् ॥

भय हुमच्छायानां दैर्घ्यमाह— ओलुग्गप्फरिसाणं झिज्जन्तपसारिआअवणिराआणम् । आआमिज्जन्तीण व जाअं तिलणत्तणं दुमच्छाआणम् ॥ ७॥ [अवरुग्णस्पर्शानां क्षीयमाणप्रसारितातपनिरायतानाम् । आयम्यमानानामिव जातं तिलनत्वं दुमच्छायानाम् ॥]

क्षीयमाणो यः प्रसारित आतपस्तन्मध्ये निरायतानां यथायथा आतपक्षयः तथातथा दीर्घाणां द्रुमच्छायानां तिलनत्वं तुच्छत्वं जातम् । तुच्छत्वं हेतुमाह—अवहरणः स्पर्शो यासां तथाभृतानां प्रचण्डातप इव तदानीं तथा शैत्यानुपलम्भादिदमुपलक्षणम् । तया श्यामिकानुपलम्भाच दीर्घत्वमुत्प्रेक्षते । आयम्यमानानामिव केनचिदाकुष्य दीर्घीक्रियमाणानामिव जलौकादिवदित्यर्थः । यद्वा प्राकृतत्वात्क्षीयमाणदिवसेन हेतुना निरायतं यथा स्यात्तथा प्रसारितानामायम्यमानजलौकादीनामिवेति पूर्व धर्मस्य, इह तु धर्मिणः संभावनादुत्प्रेक्षा ॥

अथ रविमण्डलमाइ---

दीसइ विद्युमअम्बं सिन्दूराहअगइन्दकुम्भच्छाअम् । मन्दरधाउकलङ्किअवासुइमण्डलनिअक्कलं रइबिम्बम् ॥ ८॥

[द्दश्यते विद्वमाताम्रं सिन्दूराहतगजेन्द्रकुम्भच्छायम् ।

मन्दरधातुकलङ्कितवासुकिमण्डलनिश्वकलं रविविम्बम् ॥]

रिविषम्बं विद्युमवदाताम्नं दश्यते । कीदक् । सिन्द्रेणाहतस्य स्पृष्टस्य गजेन्द्रकुम्भस्येव छाया कान्तिर्यस्य लोहितत्वात् । एवं मन्दरधातुभिः कलङ्कितस्य मथनसमये रज्ज्-भावेन घर्षणाद्रक्तीकृतस्य वासुकेर्मण्डलं वलयीभावस्तद्वान्नश्चक्रलं वर्तुलमिति सं-ध्याराग उक्तः ॥

अथ दिवसावशेषमाह-

-

मजलेन्ति दिसाहोआ छाआसामलइओअरं महिवेदम्। दिअसो कलावसेसो सिहरालग्गतणुआअवा धरणिहरा॥ ९॥ [मुकुलायन्ते दिगाभोगाइछायाइयामलितोदरं महीवेष्ट(पृष्ट)म्।

दिवसः कलावशेषः शिखराल्य्नतनुकातपा धरणिधराः ॥]

कला अवशेषो यस्य तथाभूतो दिवसः स्थित इत्यर्थात् । अत एव दिशामाभोगा वि-स्तारा मुकुलायन्ते संकुचन्ति प्रान्तेषु प्रकाशाभावात् । एवं छाया आतपाभावस्तया श्यामलितमुदरं यस्य तादग्महीपृष्ठं जातमित्यर्थात् । एवं शिखरेषु आ ईष्क्षप्रास्तनुकाः कृशा आतपा येषाम्, उच्चत्वात्, तथाभूता महीधरा जाताः । 'काष्टा, त्रिशत्तु ताः कृशाः इत्यमरः ॥ अय सूर्यावतरणमाह—
अत्थणिअम्बपरिणए हिआअवरअम्मि सुरगअस्मि व दिअसे |
दीसिंह पल्हत्थन्तं विहडिअधाउसिहरं व दिणअरविस्वम् ॥१०॥

1

[अस्तिनितम्बपिरणिते हृतातपरजासे सुरगज इव दिवसे । हश्यते पर्यस्यद्विघिटतधातुशिखरिमव दिनकरिबम्बम् ॥]

दिनकरिषम्यं विघिटतं गैरिकशिखरिषय पर्यस्यत्पतदृश्यते । कुत्र सित । सुर्गज ऐ-रायत इव दिवसे श्रेत्यात्प्राचीतः प्रतीचीगतत्वाच अस्तस्य चरमाचलस्य नितम्ये परि सर्वतीभावेन नते उपनते प्राप्ते । दिनस्य तत्रैव पर्यवसानात् । पश्चे परिवृत्य कृताचातत्वा-निविष्टदन्ते सित । कीदशि । हतं पातितम् आतप एव रजो येन । गैरिकस्यत्यर्थात् । अत एव आतपस्य रक्तता लभ्यते तदुद्धलनादेव च तदानीं दिनदिग्गगनादीनामिष रक्तत्विमिति भावः । अन्योऽपि परिणतः करी उद्धलिताभिर्धृलिभिः स्वं दिगादीनि च पूर्यिक्शखरं पात्यतीति ध्वनिः । 'करदन्तकृताघातो गजः परिणतो भवेत्' इति कोषः । अत्र दिनगजयोः, किरणरजसोः, रिविशिखरयोश्च साम्यम् ॥

अथ कमलानां संकोचमाह—

कमलाण दिअसविगमे संवज्झन्ति गलिआअविकिलिन्ताई । मअग्नदमत्तमहुअग्चलपकखुपुसिअमहुग्साइ दलाई ॥ ११ ॥

[कमलानां दिवसविगमे संबध्यन्ते गलितातपक्काम्यन्ति(क्वान्तानि)।

मकरन्दमत्तमधुकरचलपक्षोत्प्रोञ्छितमधुरसानि दलानि ॥]

दिवसस्य विगमे सायं कमलानां दलानि संवध्यन्ते संकुचन्ति । किंभूतानि । गिलित-नातपेन क्काम्यन्ति निष्प्रभाणि । तेषां दिन एव कान्त्युदयात् । एवं मकरन्देन मत्तस्य मथुकरस्य पक्षाभ्यामुत्प्रोञ्छितो मधुरसो येषु तानि । मकरन्दतुन्दिलतयोद्वयितुमपार-यतोऽबहिर्भवतोऽपि दलेषु पतनेन पक्षयोरसंवरणादिति भावः । मत्तस्य पतनमुचितमे-वेति ध्वनिः ॥

अथ रिवरावणयोरवस्थातील्यमाह—

दीवन्ति दो वि सरिसा कइचलणाइद्धमहिरअसमक्रन्ता । अध्याअन्तो अ रई आसण्णविणासणिप्पहो दहवअणो ॥ १२॥

[दृश्येते द्वाविष सदृशौ किपचरणाविद्धमहीरजःसमाकान्तौ । अस्तायमानश्च रिवरासन्तिवनाशनिष्प्रभो दशवदनः ॥]

अस्तायमानोऽस्तं गच्छन् रविः, निकटवर्तिना विनाशेन निष्पमो रावणश्च द्वाविष सद्दर्शो दृश्येते । वीजमाद्द-कपीनां चरणैराविद्धान्युत्थापितानि यानि सुवेलमहीर्जांसि तैः समाक्रान्तो । अत्र धूलीनां रिवपर्यन्तगमनेन कपीनामुद्धतचलनम्, रवेरिप निष्प-भत्वं च सूच्यते । शिरित कपिचरणोद्धृतधूलिपतनं सहत एवेत्यस्तायमानरिवसाम्येन रावणस्याचिरेण मृत्युरुक्तः । आसन्नमृत्युः स्वत एव निष्प्रभो भवतीति ध्वनिः ॥

अथ रवेरस्तमनमाह—

अद्धरथिमअदिणअरो तुङ्गोवासपरिसंटिआअवसेसो ।
गअणे मुक्कमिहअलो परिष्यवन्ततिलणो किलिम्मइ दिअसो॥१३॥
[अर्थास्तमितदिनकरस्तुङ्गावकाशपरिसंस्थितातपशेषः ।

गगने मुक्तमहीतलः परिष्ठवमानतिलनः क्राम्यति दिवमः ॥]

मुक्तं भूतलं येन स दिवसो गगने परिश्लवमान इव तिलनस्तनुः ह्याम्यति विशिष्टप्र-काशाभावात् । कीदक् । अर्धेनास्तिमितो जले मम्रो दिनकरो यत्र । एवं तुङ्गावकाशे उ-चप्रदेशे गिरिशिखरादौ परिसंस्थितमानपशेषं यत्र । बहूनामस्तिमितत्वादिति भावः । अत्र स्वनकर्त्वश्रिकरयेनोत्प्रेक्षितस्य दिनस्य रिवर्धमम्रो मूर्धा, उपिर संचरन्नातपशेषः कर-चरणादिः, गंगनं च समुद्रः इति व्यन्तनयोत्प्रेक्षितम् । स्वनकर्तापि जलोपर्येव मज्ज-नमूर्था चलत्करचरणादिः ह्याम्यतीति ध्वनिः ॥

अथ रविकिरणानामृध्वतामाह—

दिअसेण वणगएण व परंमुहाइद्धपाअवस्स व रविणो । दीसइ थोरकरालो उद्धो मूलिणवहो व्य करपव्भारो ॥ १४॥ [दियसेन वन्गजेनेव पराझुखाविद्धपादपस्येव रवेः । दश्यते स्थूलकराल ऊर्ध्वो मूलिनेवह इव करप्राग्भारः ॥]

रवेः करप्राग्भार उध्वी दर्यते । रवेरघोवृत्तितया तेजसाम्ध्वेगमनमिति भावः । क इव । मूलनिवह इव । मूलं शिरा । एवं स्थूलः प्राँदः पुत्तीभूतो वा । करालो मध्ये मध्ये सन्छिदः, तुङ्गो वा । प्राग्भारनिवहयोरि विशेषणम् । रवेः किंभृतस्येव । वनगजेनेव दिवसेन पराब्धुत्वमन्यतोमुखं प्रेरितस्य सतः पादपस्य वृक्षस्येव । अत्र दिनगजयोः, रिविपादपयोः, करशिरासमृहयोश्व साम्यम् । विदिक्पातितत्वातस्थूलः, तुङ्गतया विरलत्वेन च करालः शिरास्तोम एव दश्यो न तु वृक्ष इति किरणा एव दश्यन्ते, न रिविरिति भावः ॥

अथ संध्यागमनमाह---

णवरि अ दिणअरिवस्त्रं संझामइअस्मि णिअअरुहिरप्यक्के । दह्वअणस्स भअअरं पढमसिर्च्छेअमण्डलं व णिउडूम् ॥ १५॥

[अनन्तरं च दिनकरिवम्बं संध्यामये निजकरिवरपङ्के । दशवदनस्य भयंकरं प्रथमशिरदछेदमण्डलमिव निमग्नम् ॥] दिवसपतनानन्तरं च दशवदनस्य मण्डलाकारप्रथमशिरः खण्डमिव दिनकरिषम्बं संध्यामये निजकरिषरिष्ट्रे निममम् । लौहित्यात्तद्विधरस्वरूपत्वेनोत्प्रेक्षिता संध्या। तथा च संध्या वम्वेति भावः । भयंकरमित्युभयविशेषणम् । रविपतनस्यापि रात्रिहेतुत्वेन तत्त्वात्। अत्र प्रथमपदेन प्रधानीभृतं शिवाराधनेऽध्यक्तत्मिति रावणमृत्योरावश्यकत्वाद्चिरकर्तनीयत्वेनाकृत्तमपि कृत्तत्वेनोत्प्रोक्षितमिति भावः । यद्वा तदानीमेव शिवाराधनाय यत्प्रथमं निकृत्तवान्
तेन समं सहोपमा ॥

अथ कमलानां मुक्तलीभावमाह—

भमरभरोवत्ताइं परिणअकेसरपलोट्टरअगरुआई ।

रविविरहमिलन्ताई वि होन्ति करालाइ पङ्कञाण दलाई ॥ १६॥

[भ्रमरभरापवृत्तानि परिणतकेसरप्रलुठितरजोगुरुकाणि ।

रविविरहमिलन्यिप भवन्ति करालानि पङ्कजानां दलानि ॥]

पङ्कजानां दलानि करालानि सच्छिद्राणि भवन्ति । किंभूतानि । रिविवरहे सित परस्परं मिलन्त्यि । बन्धुविरहे सर्वे मिलन्त्येवेति ध्वानिः । अपिरत्र मिलतां सच्छिद्रता न तिष्ठतीति विरोधाभाससूचनाय । सच्छिद्रत्वे हेतुमाह — भ्रमराणां भरेणापवृत्तान्यवनतानिः । बहिर्भवतामपि मकरन्दतुन्दिलत्वेनोङ्गयनासमर्थत्वात् । एवं परिणतानां केसराणां रजोभिर्गुककाणि । केसराणां परिणत्या भ्रमराणां किंचिद्भिघातेनैव रजःस्खलनात्पश्चेषु गुक्त्वम् । अतोऽप्यवनितः सच्छिद्रताहेतुरिति भावः ॥

अथ प्रतीच्या रिवकान्तिच्छटामाह—

अवरिसावित्थिण्णो दीहमऊहिवसमप्पहासंघाओ । रअणिब्भरो व्व दीसइ कालमुहिक्खत्तदिअस्कडुणमग्गो ॥१७॥

[अपरिदशाविस्तीणों दीर्घमयूखविषमप्रभासंघातः । रजोनिर्भर इव दश्यते कालमुखिक्षप्तदिवसकर्पणमार्गः ॥]

दीर्घाणां मयूसानां विषमा नतोन्नता या प्रभा रूपं तस्याः संप्रातः समूहः अपरा दिक् प्रतीची तत्र विस्तीर्णः प्रौढो दर्यते, सर्वेषामेव तदा तत्र वर्तुलीभावात् । कीदक् । रजः परागः तद्वनिर्भरः पूर्णः । पिज्ञरत्वात् । क इव । कालो यमः रांध्यासमयश्च तन्मुखादा-श्विसस्य दिवसस्य कर्षणमार्गे इव । कालेन कविलत्स दिवसस्य निजवुद्ध्या रविणातिक-म्य गृहीत्वाक्रष्टस्य स्वेनैव सार्घे नियमानस्य कर्षणमार्ग इत्यर्थः । अन्यत्रापि कस्यचिन्मुं-स्नादाक्रष्टस्य भूम्यादौ कर्षणमार्गो दीर्घो विषमो रजो धूलिस्तन्निर्भरश्च मवतीति ध्वनिः ॥

अथ संध्यारागमाह—

उद्धोवअत्तिबिम्बे वेएण मिंह व दिणअरम्मि अइगए । उच्छितिआअवअम्बा संझाराअमिहिआ णहम्मि णिहित्ता॥ १८॥ je ...

[ऊर्थ्यापवृत्तविम्बे वेगेन महीमिव दिनकरेऽतिगते । उच्छिलतातपाताम्रा संध्यारागमेधिका नमिस निहिता ॥]

संध्यारागविशिष्टा मेघिका स्वल्पमेघो नभित निहिता लमा । उत्प्रेक्षते—कीदशी । अर्ध्वादपवृत्तं स्वलितं विम्बं यस तादशि दिनकरे वेगेन महीमिवातिगतेऽपगते सत्यु-च्छलितेनातपेनाताम्रा । अन्यसापि वृक्षादितो भूमौ पतित्वा चूर्णितस्य रुधिरादिकमूर्ध्व-मेवोच्छलतीति ध्वनिः ॥

अथ संध्यारागप्रौदिमाह—

अत्थिसिहरम्मि दीसइ मेरुअडुग्युटुकणअकदमअम्बो । वलमाणतुरिअरविरहपडिउट्टिअधअवडो व्व संझाराओ ॥ १९ ॥

[अस्तशिखरे दृश्यते मेरुतटोद्गृष्टकनककर्दमाताम्रः । वलमानत्वरितरविरथपतितोत्थितध्वजपट इत्र संध्यारागः॥]

अस्ताचलस शिखरे संध्यारागो दश्यते । क इव । वलमानोऽवतरणाय वक्रीभवन् सन् त्वारितो यो रिवरथस्तस्य पिततः सन्नुत्थितो ध्वजपट इव । अस्ताचलादवतीर्णस्यैव रथसातिनिन्ने पतनात्पिततः, पुनरुचारोहणादुत्थितः । तत एव रथो न दश्यते । किं तु पताकामात्रमिति भावः । लौहित्ये हेतुमाह—ध्वजपटः कीदक् । मेरुतटे उद्घृष्टो मुष्टो सः कनककर्दमः । सूर्यतेजःसंबन्धेन द्रवीभावात् । तेन आ ईपत्तामः ॥

अथ कुमुद्दविकासमाह—

विअसइ धवलाअम्बं गअरुहिरालिद्धकेसिरसङच्छाअम् । पवणन्दोलणचडुलं संझारज्जन्तकेसरं कुमुअवणम् ॥ २०॥

[विकसित धवलाताम्रं गजरुधिरालीढकेसिरिसटाच्छायम् । पवनान्दोलनचटुलं संध्यारज्यमानकेसरं कुमुदवनम् ॥]

कुमुद्दवनं विकसित । कीद्दक् । धवलमाताम्नं च । अत एव गजरुधिरेणाक्षिष्टा या केसिरिसटा तद्वच्छाया कान्तिर्यस्य तत् । एवं पवनक्वतेनान्दोलनेन चव्वलम् । संध्यया रज्यमानानि रागं प्राप्तानि केसराणि यस्य । तदानीं शोणत्वेनोपलम्भादिति भावः ॥

अथ च्छायामाइ—

होइ अपाअडदीहा दरवोच्छिज्जन्तविसमसंझाराआ । ओधूसरिअदसदिसा अबद्धतिमिरा दिणावसाणच्छाआ ॥ २१ ॥ [भवत्यप्रकटदीर्घा दरव्यवच्छिद्यमानविषमसंध्यारागा । अवधूसरितदशदिक् अबद्धतिभिरा दिनावसानच्छाया ॥] दिनावसाने छाया । वृक्षादीनामित्यर्थात् । भवति । कीदशी । अप्रकटा सती दीर्घा । सायं सर्वेव च्छाया पूर्वाभिमुखी दीर्घा । किंतु विशिष्य न गृह्यते, आगन्तुकच्छाययास्ताचल-च्छायया वा सर्वासामेकीकरणात् । एवं दर ईपद् व्यवच्छिद्यमानः कचित्कचिह्नमत्वात् । अत एव विपमः संध्यारागो यत्र सा । एवम् अवध्सरिता दश दिशो यत्र सा । प्रका-श्रप्रोदिविरहात् । एवम् अवद्मसंबद्धं तिमिरं यत्र । द्वित्रिक्षणोत्तरमागन्तुकत्वेन तदा विरत्नत्वात् । केचित्तु—भवति च प्रकटदीर्घा प्रकटा सती दीर्घा भवति चेत्यर्थमाहुः ॥

अथ संध्याशान्तिमाह-

संझाअवमुचन्तं जलिअपसम्मन्तहुअवहट्ठाणणिहम् । दूरत्थमिअदिणअरं जाअं संवत्तसरिसरूअं गअणम् ॥ २२ ॥

[संध्यात्पमुच्यमानं ज्विलितप्रशाम्यद्धृतबहस्थानिमम् । दूरास्तमितदिनकरं जातं संवर्तसदृशरूपं गगनम् ॥]

द्रे अस्तिमितो दिनकरो यत्र तद्गगनं संवर्तेन प्रलयेन सहशं रूपं यस्य ताहरजातम् । कीहक्ः । संध्याकालीनेन संध्यारूपेण वा आतपेन मुच्यमानम् । अत एव प्रथमं ज्वलितं पश्चात्प्रशाम्यित्रवर्षणतां गच्छयद्विहस्थानं तत्तुल्यम् । यथा यथा संध्यातपत्यागः, तथा तथा स्थामिकोद्यात् । संध्यातपद्दहनयोविपद्विस्थानयोश्च साम्यम् । प्रलयोऽपि संध्यातपरिव-श्न्यः कालानलोपशमात्रिर्वाणालातनीलीकृतविश्वश्चेति समता । प्रलयतुल्यतया चागन्तु-कतमसा नीलिमातिशयः सूचितः । सन्वत्येति पाठे सर्वत्र सहश्रहपमित्यर्थः ।भविष्यत्तमः-प्रागलभ्यादित्यर्थः ॥

अथ दीपोद्योतमाह—

संझाराअत्थइआ दरसंरूढन्धआरकअपरभाआ । दिअसच्छिवपरिसेसे झिज्जन्ते णिव्वलन्ति दीवुज्जोआ ॥ २३ ॥

[संध्यारागस्थागिता दरसंरूढान्धकारकृतपरभागाः । दिवसच्छविपरिशेषे क्षीयमाणे निर्वलन्ति दीपोइयोताः ॥]

दिवसस्य च्छितः शोभा तत्पिरिशेषेऽविश्विष्ठभागे क्षीयमाणे सित दीपानामुद्द्योता निर्वेल्लन्ति अभिभावकाभावातप्रथग्भवन्ति । किंभ्ताः । संध्यारागेण स्थागताः किं-चित्प्रकाशमस्वेनावरुद्धप्रसराः । अनन्तरं ई्षत्संरुद्धेनान्धकारेण कृतः परभागः अन्यतः शोभा येषां ते ॥

अथ चक्रविघटनमाह—

विहडन्तराअणिअलं उहअतडिट्टिअमिलन्तिदिट्टिरइस्रहम् । अवसं चकाअजुअं हुंकाराअत्तर्जाविअं वोच्छिण्णम् ॥ २४॥ ben

[विघट्टमानरागनिगडमुभयतटस्थितमिलहृष्टिरतिसुखम् । अवशं चक्रवाकयुगं हुंकारायत्तजीवितं व्यवच्छिनम् ॥]

चक्रवाकयुगं व्यवच्छित्रं विश्विष्टम् । कीदक् । विघटमानो निरोधाक्षमोऽनुरागरूपो निगडो यस्य तत् । निगडविघटने व्यवच्छेदो युज्यत एवेति भावः । एवं नद्यादेरभय-कूलस्थितं सद्दत एव मिलन्तीभ्यां दृष्टिभ्यां रितसुखं यस्य तथाभृतम् । स्थितान्तं दृष्टि-विशेषणं वा । एवम् अवशमस्वतन्त्रं हुंकाराधीनं जीवितं यस्य तथा । तथा च दृष्टिमि-लनेऽपि स्यन्दानिमेषयोरभावेन परस्परं संशयितस्य जीवितस्य स्वस्ववृत्तपरिज्ञापनाय कृतेन विरदृपीडोद्गमजनितेन वा हुंकारेणानुमित्या धारणामिति भावः ॥

अथ तिमिरप्रादुर्भावमाह—

ताव अ तमालकसणो कथणकडअं व वहलसंझाराअम् । परिपेह्रिऊण अ तमो हिअकदमसुरगइन्दणिहसो व्व ठिओ॥२५॥

[ताबदेव तमालकृष्णं काञ्चनकटकिमव बहलसंध्यारागम् । प्रतिप्रेर्य च तमो हृतकर्दमसुरगजेन्द्रानिवर्ष इव स्थितम् ॥]

यावरसंध्या गच्छिति तावदेव तमाठवत्कुष्णं तमः कर्त्त बहुलं संध्यारागं काञ्चनकटक-मिव प्रतिप्रेर्यं अवपात्य स्थितम् । क इव । हतकर्दमस्य सुरगजेन्द्रस्य निघर्षो गात्रघर्षण-स्थानमिव।सोऽपि गात्रसंबद्धकर्दमसंबन्धात्कृष्णः, कण्ड्यनादिविधिनागिरिकटकं भड्कत्वा तिष्ठतीति साम्यम् । सुरगजगात्रीयत्वेन महत्त्वमप्युक्तम् । हतकर्दमो निघर्षं इवेति वा ॥

अथ तमसः प्रसरणमाह-

आसण्णिम्म पिवरलं बहलं थोअन्तरिम्म दूरिम्म घणम् । ओभग्गदिद्विपसरं सन्वत्थ समिद्वअं पि दीसइ तिमिरम् ॥२६॥ [आसन्ने प्रविरलं वहलं स्तोकान्तरे दूरे धनम् ।

अवभग्नदृष्टिप्रसरं सर्वत्र समस्थितमपि दश्यते तिमिरम् ॥]

सर्वत्र समतया स्थितमपि तिमिरमीहशं दृश्यते । कीहशम् । आसन्ने निकटके प्रविरठं स्तोकव्यवधानं वहठं निकटापेक्षया बहुठं दूरे घनम्, तर्पेक्षयापि निविडम् । अत एव अव-भन्नो दृष्टिप्रसरो यत्र विषयाणामप्रहात् । सर्वत्रासन्नादिषु भन्नदृष्टिप्रसरमिति वा ॥

अथ दुमादीनामद्द्यतामाह—

घणविडविंदु अतिमिरा तिमिरालिद्धमङ्कन्तमुद्धिकसलआ । किसलअणिसण्णकुसुमा कुसुमामोएण णवर णज्जन्ति दुमा॥२७

[घनिवटपस्थिततिभिरास्तिभिरालीढमिळनायमानमुग्धिकसळयाः । किसळयनिषण्णकुसुमाः कुसुमामोदेन केवळं ज्ञायन्ते द्वमाः ॥] द्रुमाः केवलं कुसुमानामामोदेन ज्ञायन्ते । किंभूताः । घनेषु घनानि वा विटपेषु स्थिन तान्यनुच्छेदनीयानि तिमिराणि येषु ते । एवं तिमिरेरालीहानि स्पृष्टानि, अत एव मिलनायमानानि मुग्धानि किसलयानि येपाम् । एवं किसलयेषु निषण्णानि न तु ह-ष्टानि कुसुमानि येषामिति । शाखापत्रकुसुमेषु सरस्विष दृष्टिप्रसराभावेन सौरभमेवानुमाप-यतीति भावः ॥ श्टङ्गलाबन्धोऽयम् ॥

अथ सर्वत्र तिमिरस्याभिच्याप्तिमाइ-

मेलाविअसव्वदिसं आसण्णिम्म वि पणटुणअणालोअम् । सूरअव्वमहिअलं जाअं सूरवङ्णाणुरूअं तिमिरम् ॥ २८॥ [मेलितसर्वदिगासन्तेऽपि प्रनष्टनयनालोकम्।

सूचियतव्यमहीतलं जातं सूरपतनानुरूपं तिमिरम् ॥]

मेलिता एकीकृताः सर्वा दिशो येन, भेदज्ञापकाचिह्नाभावात् । आसन्नेऽपि प्रनष्टो न-यनस्यालोकस्तेजो, नयनेनालोको दर्शनं वा यस्मात्, विषयतिरोधायकत्वात् । अत एव सूचियतव्यं चक्षुरन्यप्रमाणवेदनीयं स्मर्तव्यं वा महीतलं यत्र तादशं तिमिरं सूर्यपतनस्या-नुह्यं योग्यं जातम् । यथा सूर्ये सत्यत्यन्तप्रकाशोत्कर्यहेतुरत्यन्तमन्धकारापकर्यः, तथा त-रपतने सत्यत्यन्तप्रकाशापकर्यहेतुरत्यन्तमन्धकारोत्कर्यः । कि वा सूर्यपतनं प्रलय इति तदनुह्पपिति भावः ॥

अथ गादतामाह-

ओक्खण्डेअन्त्रदढो पसरइ उक्खम्मिअन्त्रवहलुग्वाओ । अवलम्त्रिअन्त्रजोगो समिणा भेअन्त्रसंघओ तमणिवहो॥ २९॥

[अवखण्डियतव्यदृढः प्रसरत्युत्खनितव्यवहलोद्धातः। अवलम्बितव्ययोग्यः शशिना भेत्तव्यसंहतस्तमोनिवहः॥]

तमोनिवहः प्रसरित । कीहक् । बृक्षादिवद्वलण्डियतच्यः सन्हदः । तथा च नाव-खण्डियतच्यः । पृथिच्यादिवदुत्खिनितच्यः सन् बहलोद्धातो निविडावयवसंस्थानः, तथा च नोत्खिनितच्यः । अवलिम्बतच्यः सन् भित्यादिवद्योग्यो यदवष्टम्भेन स्थीयते । श-शिना भेत्तच्यः सन् वज्रादिवत्संहतो निःसंधि मिलितः, तथा च तेनापि न भेत्तच्य इति भावः । भेदनं द्विधाकरणम्, तेन तिर्यक्छेदनस्यादवलण्डनाद्धेदः । सर्वत्र कर्मणि तच्यः । अवलण्डियतच्येऽवलण्डने बृक्षादिवदृष्ट इन्येवंस्थेण सर्वत्र भावे वा । शिशना परं भेत्तच्यः संहतो मिलिनश्चेन्यपि कश्चित् ॥ संप्रदायस्तु—अवलण्डियतच्यः सन् हटः इति क्रमेण व्याचष्टे ॥

अथ गुरुतामाह—

वहइ व महिअलभरिओ णोल्लेइ व पच्छओ धरेइ व पुरओ। पेल्लेइ व पासगओ गरुआइ व उवरिसंटिओ तमणिवहो ॥ ३०॥ [बहतीव महीतलभृतो नोदयतीव पश्चाद्धारयतीव पुरतः । प्रेरयतीव पार्श्वगतो गुरुकायत इवोपरिसंस्थितस्तमोनिवहः ॥]

तमसो निवहो महीतले भृतो व्याप्तः सन् भूमिष्ठं वस्तुजातं वहत्युद्वहतीव भूमिव-दाधारीभूतत्वात् । पश्चात्रश्रुष्ठतो नोदयतीव पृष्ठचर इव पुरोवितनम् । पुरतोऽप्रे धारय-तीव पृष्ठपातुकं पुरोवर्तीव पृष्ठतोऽनोदनेऽप्यपतनात् । पार्श्वयोः स्थितः सन् प्रेरयतीव य-श्चयतीव यन्त्रवितसद्धार्थम् । तेषामेवोपरि स्थितः सन् गुरुकायत इव पतितगृहवदिति वहननोदनधारणप्रेरणगुरुत्वानुभवेन व्यापकत्वविशिष्टमूर्तत्वमुत्योक्षितम् ॥

अथ शशिकरोद्रममाह-

दीसइ अ तिमिरमिलिओ कसणिसलाभिण्णसिलसीभरधवलो । थोउम्मिहन्तदिसो उअअन्तरिअतणुओ सिसअरुज्जोओ॥३१॥

[द्दरयते च तिमिर्गमिलितः कृष्णशिलाभिन्नसिललशीकरधवलः । स्तोकोन्मीलिद्दगुदयान्तरिततनुकः शशिकरोद्दयोतः ॥]

उद्येनोदयाचलेनान्तरितः, अत एव तनुकः कृतः शशिकराणामुद्द्योतः पुरःप्रकाशो दृद्यते च । कीदक् । तिमिरेण मिलितोऽतएव कृष्णशिलया भिन्नः संभिन्नो यः स-लिलशीकरस्तद्वद्ववलः । शिलातिमिरयोः द्यामत्वेन शीकरोद्द्योतयोः श्वेत्येन साम्यम् । तत एव स्तोकमल्पमुन्मीलन्ती प्रकाशं गच्छन्ती दिक्प्राची यस्मात्स तथा । किंचि-दवच्छेदेन धवलिम्ना तिमिरापद्दारादिति भावः ॥

अथ पूर्वदिक्प्रकाशमाह-

दीसइ जुअक्खअस्मि व महिअलपरभाअससिअराहअतिमिरा । णिव्वडिअधूमहुअवहडज्झन्तसमुद्दसंणिहा पुव्वदिसा ॥ ३२ ॥

[द्दरयते युगक्षय इव महीतलपरभागशशिकराहतिमिरा । निर्विलितधूमहुतवहदह्यमानसमुद्रसंनिभा पूर्विदिक् ॥]

पूर्वा दिक् दर्यते । कीदशी । महीतलस्य परभाग एकदेशः । अथीत्प्राच्यवच्छिन्न
एव । तत्र शशिकरेराहतं स्पृष्टं ईपिद्वघिटतं वा तिमिरं यत्र तादशी । तदवच्छेदेनैव तदानीं भूमेः शशिकरसंबन्धात् । उत्प्रेक्षते—युगक्षय इव निर्विलतः पृथग्भूतो धूमो यस्मादेतादशो यो हुतवहः प्रलयाग्निस्तेन दह्यमानो यः समुद्रस्तत्संनिभा । तथा च रात्रेस्तमोमयतया प्रलयेन, शशिकराणां किचित्किचित्तिमिरसंबन्धाद्भृतत्या धूमेन, चन्द्रोदयकालीनलौहित्यस्य दहनेन, पूर्वदिशश्च तिमिरपूर्णत्वेन स्यामतया दह्यमानसमुदेण साम्यम् ॥

अथ चन्द्रकलोद्रममाह—

णवरि अ अच्छालोआ उअअगिरिक्खलिअवहलजोह्नाणिवहा । जाआ पणद्रुतिमिरा मुद्धमिअङ्कपरिपण्डुला पुत्र्वदिसा ॥ ३३॥

[अनन्तरं चाच्छालोका उदयगिरिस्खलितबहलञ्योत्स्वानिवहा ।

जाता प्रनष्टितिमिरा मुग्धमृगाङ्कपरिपाण्डुरा पूर्वदिशा ॥]

चन्द्रालोकदर्शनानन्तरं च पूर्वदिक् मुग्धेन वालेन लेखारूपेण मृगाङ्केन परिपाण्डुरा जाता । धूसरत्वे हेतुमाह—कीदशी । उदयगिरो स्खलितः प्रतिहतो वहलो निविडो ज्योत्म्नासमूहो यत्र सा सकलतेजसामनागमनाद्ध्सरत्वमिति भावः । अत एव किचि-ज्योत्म्नासंबन्धात्प्रनष्टं तिमिरं यत्र । अत एव तिमिराभावादच्लो निर्मल आलोको दर्शनं यस्याः । 'गूटमिअङ्क-' इति क्वचित्पाठः । तत्र गृहः संमुक्तः ॥

अथ शशिविम्बोदयमाह-

णवकमलोअरअम्बं केसरसउमारसंगलन्तमऊहम् । विरलेइ समासण्णं णीसेसेइ तिमिरं ण ता ससिविम्बम् ॥ ३४ ॥

[नवकमलोदराताम्रं केसरसुकुमारसंगलन्मयूखम् ।

विरलयित समासंत्रं निःशेषयित तिमिरं न तावच्छशिविम्बम् ॥]
शशिविम्बं कर्त्र यावत्भीदं न जातम्, तावत्समासत्रं निकटवर्ति तिमिरं विरलयित्,
न तु नाशयित । तथा च यथा यथा विधुव्यवधानं तथा तथा घनमेव तमः स्थितमिति
भावः । किंभूतम् । नवकमलोदरवदीपत्ताम्रं उदितमात्रत्वात् । एवं केसरवत्सुकुमाराः
सुखस्पर्शाः संगलन्तः पतन्तो मयूखा यस्य । तथा च शोणकमलकेसरसाम्यं चन्द्रतकिरणयोरित्युपमा ॥

अथ मण्डलप्रौढिमाइ---

तो उअअसिहरमिलिअं जाअं उप्पुसिअतिमिर्धवलच्छाअम् । इअहुत्तच्छिअसुरगअदन्तच्छेअपरिमण्डलं ससिविम्वम् ॥ ३५॥

[तत उदय(गिरि)शिखरिमलितं जातमुत्रोच्छिततिमिरधवलच्छायम् । इतोऽभिमुखस्थितसुरगजदन्तच्छेदपरिमण्डलं शशिविम्त्रम् ॥]

तत उद्गमानन्तरमितोऽभिमुखः पश्चिमाभिमुखः सन् स्थितो यः सुरगज ऐरावतस्त-इन्तच्छेदवत्परिमण्डलं वर्तुलं शिशिबम्बमुदयगिरिशिखरे मिलितं सदुत्पोच्छितमपसा-रितं तिमिरं येन तथाभूतत्वेन धवलच्छायं जातम् । तिमिराभावादिति भावः ॥

अथ नमोनीलिमोत्कर्षमाइ—

णवरि अ संसिअरणिसुद्विअविवलाइअतिमिरकलुसताराणिवहम् । जाअं बहुकुसुमोत्यअसिलाआरसंणिहं गअणअलम् ॥ ३६ ॥ [अनन्तरं च शशिकरिनपातितिविपलाियतितिभिरकलुपतारानिवहम् । जातं बहुकुसुमावस्तृतिशिलातलाकारसंनिभं गगनतलम् ॥]

चन्द्रधावल्यानन्तरं गगनतलं जातम् । कीदशम् । शशिना करैर्निपातितम् । अत एव विपलायितं तिःमिरं यस्मात्त्रयाभृतं च तत्कलुषम् । चन्द्रातपेनामिभृतत्वानमन्द्रच्छ-विस्ताराणां निवहो यत्र तादशं चेति कर्मधारयः । अत एव बहुकुसुमेनावस्तृतं व्यग्पं यच्छिलातलं तस्याकारं स्वरूपं तत्तुल्यम् । तथा च श्यामत्वेन शिलागगनयोः, श्वेत्येन ताराकुसुमयोस्तौल्यमित्युपमा ॥

अय हमच्छायामाह-

दरमिलिअचन्दिकरणा दर्युव्वन्तितिमिरपरिपण्डुरालोआ । दरपाअडतनुविडवा दरवद्भच्छाहिमण्डला होन्ति दुमा ॥ ३७॥ [दरमिलितचन्द्रिकरणा दरधाव्यमानितिमिरपरिपाण्डुरालोकाः।

दरप्रकटतनुविटपा दरबद्धच्छायामण्डला भवन्ति द्रुमाः ॥]

हुमा भवन्ति । कीहशाः । ईपन्मिलिताश्चन्द्रिकरणा येषु । अत एव ईपद्घाव्यमानं क्षाव्यमानं यत्तिमिरं तेन परिपाण्डुरा आलोकाश्चन्द्रकान्तिच्छटा यत्र । किचित्तिमिरस-त्वेन पाण्डुरत्वमित्यर्थः । अत एव चन्द्रकरितमिरयोरुभयोरिप सत्त्वादीपत्प्रकटाः क्रशा विटपा येपाम् । प्रौडविटपानां तु प्रकटत्वमेवेति भावः । एवम् ईपद्वद्धं छायामण्डलं येस्ते । 'ईपदर्थं दरोऽव्ययम्' इति विश्वः ॥

अथेन्दुमण्डलप्रीहिमाह—

होइ णहलङ्घणसहं जाअत्थामिकरणाहउक्खअतिमिरम् । विअलिअमुद्धसहाअं जरटाअन्तधवलं णिसाअरविस्वम् ॥ ३८ ॥

[भवति नभोलङ्गनसहं जातस्थामिकरणाहतोत्खातितिमिरम् । विगलितमुग्यस्वभावं जरठायमानववलं निशाकरिवम्बम् ॥]

विगलितो मुग्धस्वभावो बालत्वं यस्य तत्यौदं निशाकरिवम्बं नभोलङ्घने क्षमं भवति । कीदक्। जातं स्थाम स्थर्ये येषां तैः किरणेराहतं ताडितं सदुस्वातमुत्पादितं तिमिरं येन । अत एव जरठायमानं वर्धमानं चिरंतनं वा सद्धवलम् ॥

अथ ज्योत्ह्याप्रीहिमाह-

तहपरिसंटिअसेलं वित्थिण्णदिसं तहुज्जुअणइप्पवहम् । खन्तूण व उक्किण्णं सिसणा तमसंचअं पुणो वि महिअलम्॥३९॥ [तथापरिसंस्थितशैलं विस्तीर्णदिक्तथर्जुकनदीप्रवाहम् । खनित्वैवोत्कीर्णं शशिना तमःसंचयं पुनर्पि महीतलम् ॥] ३९ शशिना तमःसंचयं खनित्वा महीतलं पुनरप्युत्कीर्णमिव काण्डीकारितमिव । कीहक् । तथा पूर्ववत्परिसंस्थिताः शैला यत्र । एवम् तथा पूर्ववदेव विस्तीर्णा दिशो
यत्र । तथा पूर्ववदेव ऋजवो नदीनां प्रवाहा यत्र ताहशम् । तथा च यथा काष्टादिकं
खनित्वानपेक्षितभागमपसार्य करचरणचिवुकादिमत्प्रतिमादिकं क्रियते, तथा तमोलिसमिप गिरिगहनपृहादिसहितं भूतलं तिमिरमपसार्य तत्तद्वयवसंस्थानविशिष्टं शशिना
प्रकाशितमिति भावः ॥ अथवा—'तथापरिसंस्थितशैलम्' इत्यादि क्रियाविशेषणम् । तथा च महीतलं खनित्वेव तमःसंचय उत्कीर्णः क्षितिगर्भे निक्षिप्त इत्यर्थः । तत एवावरकामावाच्छेलादीनां प्रकाश इत्यभिप्रायः ॥

पुनर्छायामेवाह--

बह्रलम्मि वि तमणिवहे णिव्वालेऊण सम्वविअक्तवाओ ! अणुबन्धन्ति सिसअरा घेत्तुं ण चअन्ति पाअवच्छाआओ ॥४०॥ [बह्रेडिप तमोनिवहे निर्वालय सत्यापितरूपाः ।

अनुब्रधन्ति शशिकरा प्रहीतुं न शक्नुवन्ति पादपच्छायाः ॥ शशिकराः पादपानां छायाः कर्माणि प्रहीतुं स्रष्टुं नाशियतुमित्यर्थः । न शक्नुवि ा-क्ष्मतले तासामतिघनत्वात् । किं तु—अनुब्रधन्ति वेष्टयन्ति । किंभूतार्छायाः । बहः तमोनिवहे निर्वाल्य पृथकृत्य सत्यापितं रूपं यासां ताः । प्राह्यत्वेन स्थिरीकृतरूपं त्यर्थः । यथा कोऽपिश्वरो घाटिकया विद्रावितारिसैन्यात्पृथकृत्य किं च प्रियमाणमरण्या- श्रितं प्रहीतुमपारयन्वेष्टयति तथा शशिकरा अपि तमोनिवहमुन्मृत्य ततः पृथकृत्यापि

छायां बृक्षतलमाश्रितां स्रष्टुमपारयन्तः परितो वेष्टयन्तीत्पर्थः ॥

अथ कुमुदोत्पुल्लतामाह—
णवर करालेइ ससी मुहपरिहृदृणसमूससन्तदलउडम् ।
अविडिच्छिएकमेका विसअं फालेन्ति महुअर चिअ कुमुअम् ४१
[केवलं करालयित शशी मुखपरिघट्टनसमुच्छ्रसहलपुटम् ।

अप्रतीष्टैकैके विषदं पाटयन्ति मधुकरा एवं कुमुदम् ॥]

शशी कुमुदं केवलं करालयित सिच्छिद्रयित मुखं दलानामीषिद्वभागात् । किं तु विशदं स्पष्टं यथा स्यादेवं अप्रतिष्टिकैकेऽनपेक्षितपरस्परा मधुकरा एव पाटयन्ति । विकासयन्ति-त्यर्थः । किंभृतम् । मुखे परिघट्टनेन करचरणाद्यभिघातेन समुच्छ्यसन्ति दलपुटानि यस्य तत् । स्वस्यैव मुखेन परिघट्टनादिति वा । हठादेव मधुल्डधीच्छ्या स्वभावतो वा मुखेनेव प्रवेश इति तन्मुखमुद्देल्य प्रविशन्तीत्यर्थः । तथा च—मुकुलीकरणेन वर्तमप्रदर्शकत्व-मात्रं चन्द्रस्प, विकाशस्तु सहजसिद्धस्तत्कालानपेक्ष एव । मधुकरोत्कण्ठाधीन इत्यनेन परिपरानपेक्षया च मधुनामाधिक्यं व्याज्ञि ॥

अथ सर्वत्र तमःश्रून्यतामाह-

पुसिओ णु णिरवसेसं समअं थोरकरपेहिओ णु विराओ । ओत्थइओ णु समत्तो ससिणा पीओ णु णिइअं तमणिवहो॥४२॥

[प्रोञ्छितो नु निरवशेषं समं स्थूलकरप्रेरितो नु विशीर्णः । अवस्तृतो नु समस्तः शशिना पीतो नु निर्दयं तमोनिवहः ॥]

शशिना तमोनिवहः अवशेषशून्यं यथा स्यात्तथा प्रोञ्छितो नु । करैरित्यर्थात् । यत्कर्दमादि प्रोञ्छ्यते तत् किंचिदिप करे लगित, तमस्तु न तथा, इत्यत आह—सममेकदैव स्थूलकरैः प्रेरितो नु । प्रेरितमिप निकटं त्यक्ता दूरे तिष्ठति, प्रकृतं तु न तथा, इत्यत आह—विशिर्णः खण्डखण्डीभूतः । विशीर्णमप्येकदेशे तिष्ठति, इत्यत आह—समस्त
एव समन्ताद्वावस्त्ततो नु । विकीर्ण इत्यर्थः । अवस्तृतमिप खण्डस्फुटितं दिशि दिशि तिछत्येव, इत्यत आह—पीतो नु । यद्वा—समन्तत इत्यत्रैवानेतव्यम्, तेन पीतो नु समाप्तः
कथाशेषं गत इत्यर्थः । पीतावशिष्टमिप चषकादौ लगिति, इत्यत उक्तम् —निर्दयमिति
क्रियाविशेषणम् । तेन शत्रुविस्कमिप न रिक्षतिमिति भावः ॥

अथ गगनोज्ज्वलतामाह-

मंसलचिक्खिछणिहं हत्थागेज्झं व महिलअदिसाअकम् । खन्तूण व तमणिवहं चन्दूज्जोएण खउरिअं व णहअलम् ॥४३॥

[मांसलकर्दमिनभं हस्तप्राद्यमिव मिलिनितिदिक्तक्रम् । उत्खायेव तमोनिवहं चन्द्रोह्योतेन मुण्डित(धवलित)मिव नभस्तलम्]

चन्द्रोह्योतेन तमोनिवहमुत्खाय केशादिविच्छत्त्वा नभस्तलं मुण्डितिमव धविलितिम-वेति वा । तमोनिवहं किंभृतम् । चिक्खिल्लशब्दः कर्दमे देशी । तेन घनीभृतकर्दमिनभम् । अत एव हस्तेन प्राह्मिव निविडत्वात् । एवं मिलिनितं दिक्चकं येन तत्तथा । 'श-शिना' इति पूर्वस्कन्धकादनुषञ्जनीयम् । तेन शशिना नापितेनेवेत्यर्थात् । चन्द्रोह्योतेन क्षुरादिवत्करणीभूतेन नभस्तलं मुण्डितिमत्यन्वय इति वयम् ॥

वनमाह-

भिण्णतमदुद्दिणाई विखवन्तरविरलपिं अचन्दकराई ।
थोअसुहालोआई पअखन्ति व मुद्धपक्षवाई वणाई ॥ ४४ ॥
[भिन्नतमोदुर्दिनानि विटपान्तरिवरलपिततचन्द्रकराणि ।
स्तोकसुखालोकानि प्रकट्यन्त इव मुग्धपल्लवानि वनानि ॥]
शिश्वना वनानि प्रकट्यन्ते स्फुटीक्रियन्त इव । किंभृतानि । विटपानामन्तरेण र

न्ध्रेण विरलं यथा स्पात्तथा पितताश्चन्द्रस्य करा येषु । अत एव भिन्नं खण्डितं तम एव, तमसा वा, दुर्दिनं येषु । अत एव स्तोकमल्पं सुखालोकानि । ईषत्करपातात् । आलोकस्तेजरूळटा वा । अत एव छटासंबन्धान्मुग्धं मनोरमं पह्नवं येषां तानि । यद्वा— वनानि कर्तृणि मुग्धपह्मवानि क्षुद्रपह्मवान्यपि कर्माणि प्रकटयन्ति प्रकाशयन्ति चन्द्रोत्क-पौदित्यर्थः । विशेषणानि वनवत्पह्मवानामपीति ध्येयम् । विटपान्तरपिततचन्द्रकरत्यात्कि-रणेरेव प्रगलन्ति स्वन्तीवेति केचित् ॥

कुमुदसाम्राज्यमाह—

परिमिलिअहुमकुसुमा उअहुत्तिदिसागइन्दमअणीसन्दा ।
निव्विद्वपङ्काअवणा ओवग्गन्ति कुमुओअराइ महुअरा ॥ ४६ ॥
[परिमृदितद्वमकुसुमा उपभुक्तिदिग्गजेन्द्रमदिनस्यन्दाः ।
निर्घृष्टपङ्काजवना आक्रामन्ति कुमुदोदराणि मधुकराः ॥]

परिमृदितानि द्वमाणां कुसुमानि यैः, उपभुक्ता दिग्गजेन्द्राणां स्पन्दमाना मदा यैः, एवं निर्घृष्टमुपभुक्तं पङ्कजवनं यैः, तेऽपि मधुकराः कुमुदानामुदराण्याक्रामन्ति, न तु दलानि । विकासोत्कर्षेण दलानामधोगमनात्प्रसह्योदर एव पतनादिति भावः । एतेन रात्रौ दुमकुसुमाद्यपेक्षया सामयिकत्वेन कुमुदमध्नामास्वादसाम्राज्यं सूचितम् ॥

अथ चन्द्रस्योध्वरिहणमाह—

होइ णिराअअलम्बो गवक्खपिडओ दिसागअस्स व सिसणो | कसणमिणकुद्दिमअले गेह्नन्ती सरजलं व्व करपव्यारो || ४६ || [भवति निरायतलम्बो गवाक्षपिततो दिग्गजस्येव शिशनः । कृष्णमिणकुद्दिमतले गृह्वन्सरोजलिमव करप्राग्मारः ||]

दिग्गजसेव शशिनः करप्राग्भार इन्द्रनीलघटितकुद्दिमतले गवाक्षेण पतितः सन्
सरोजलिव एइनिरायतलम्बो भवति । गजस करः शुण्डा तदप्रभागः सरोजलं एइन्
रीघींकृतः सँख्रम्यो भवत्येवत्याशयः । तथा च—श्वेत्येन दिग्गजचन्द्रयोः, श्यामत्वेन सरोगलकुद्दिमयोः, दैर्घ्यण करपदक्षेष्रेण च शुण्डाकिरणयोः साम्येनोत्प्रेक्षा ॥
अथेन्दोरूर्वस्थितिमाइ—

दीसन्ति गअउलिणहे सिस्धवलमइन्दिबहुए तमिणवहे । भवणच्छाहिसमूहा दीहा णीसरिअकद्मपअच्छाआ ॥ ४७ ॥ [दृश्यन्ते गज्कुलिनिभे शिशधवलमृगेन्द्रविद्वृते तमोनिवहे । भवनच्छायासमूहा दीर्घा निःसृतकर्दमपदच्छायाः ॥] भवनानां छायासम्हा दीर्घा दश्यन्ते । चन्द्रस्य तिर्यग्ध्विस्थितत्वादित्याशयः । किंभूताः । श्यामत्वाद्रजकुळतुल्ये तमोनिवहे चन्द्र एव धवळो मुगेन्द्रस्तेन विद्वते सित निःस्तः कर्दमो यत्र तादशं यत्पदं पदार्पणस्थानं तद्रच्छाया शोभा येपां तथाभूताः । तथा च पङ्गादुत्तीर्णस्य करिणः पदपिद्धः पङ्कमयी भवतीति तथाभृतस्य विधुसिद्दिभिया प-ळायितस्य तमोगजस्य पदपिद्वतुल्यत्वं गृहच्छायानामित्यर्थः । सिहस्य स्वभावत एव ध-वळत्विमिति निर्थकत्वमाशङ्क्षय प्वीनिपातानियमेन मुगेन्द्रवद्धवळशशिविद्वते इति योज-यन्ति केचित् । केचित्तु—तमोगजविनाशक्षमत्वसूचनाय धवळो धुरंघरः । इत्यर्थमाहुः॥ अथेन्दोनंभोमध्येऽवस्थितिमाहः—

तंसुण्णमन्तिवस्यो जालन्तरिणग्गओसरन्तमऊहो ।
भिण्णविवरन्धआरो भगगच्छाहिपसरो विलग्गइ चन्दो ॥ ४८ ॥
[तिर्यगुन्नमद्विस्यो जालान्तरिनर्गतापसरन्मयूखः ।
भिन्नविवरान्धकारो भग्नच्छायाप्रसरो विलगित चन्द्रः ॥]

चन्द्रो विलगित नभोमध्यमारोहतीत्यर्थः । कीहक् । तिर्यग्देशादुन्नमद्ध्वंमुपरिगच्छ-द्विम्वं यस्य । मस्तकोपरिस्थितेरिति भावः । यद्वा — प्रथमं तिर्यग्भृतं सत्पश्चादुपरिगच्छ-द्विम्वं यस्य । अर्ध्वारोहणेन तिर्यग्भावादप्यसमत्वादित्यर्थः । एवं प्रथमं जालान्तरेण नि-गीता निःशेपतो गृहं प्रविद्याः, अथापसरन्तो गृहाद्वहिनिर्गच्छन्तो मयुखा यस्य । यदा च-नद्रस्तिर्यिक्स्थतः, तदा तिर्यग्वतिजालसांमुख्येन निःशेषतो गृहं प्रविद्या रूचयः, संप्रति गृहमस्तकोपरिस्थित इति गृहं न प्रविश्वन्तीत्यर्थः । एवं भिन्नो विवरस्थान्धकारो येन । संमुखंतया किरणानां तत्र प्रवेशात् । एवं च भन्नस्छायानां प्रसरो बहिर्गमनं येन । तथा निशामध्ये छायानां बुक्षादिमृल एव स्थितेरिति भावः ॥

पुनर्ज्योत्स्नामाह---

विच्छड्डिअचुण्णनिहा आवीअंसुअविसेसिअव्भच्छाआ । विअडगवक्खोवइआ दीवुज्जोअमिलिआ किलिम्मइ जोहा ॥४९॥ [विच्छदितचूर्णनिभा आपीतांशुकविशेषिताश्रच्छाया । विकटगवाक्षावपतिता दीपोइयोतमिलिता क्राम्यति ज्योत्स्ना ॥]

विकटेति हेतुगर्भम् । तथा च प्रौहोपरिस्थगवाक्षेणावपितता गृहं प्रविष्टा ज्योत्स्रा दी-पोइधोतेन मिलिता सती क्षाम्यति । स्वल्पत्वादिभभवेन मन्दीभवतीत्यर्थः । अत एव पु-जीकृतचूर्णनिभा प्रभाविरहात् । एव दीपरुचिसंबन्धादापीतेनेषत्पीतच्छविना प्रभारूपेणां-शुक्तेन विशेषिता सहशीकृताश्रस्य छाया कान्तिर्यया । मृष्टत्वादीषत्पीतवस्नसहशीकृता-श्रवुल्यकान्तिर्वा । यद्वा—आपीतांशुकेन पीतवस्नेण विशेषितं विशिष्टं यदश्रकं तद्बच्छाय यस्याः । वस्त्रपीतिमप्रतिविम्बादश्रकस्यापि किमीरितत्वादिति भावः । 'अच्छच्छाअ इति पाठे आपीतोंऽशुकेषत्पानविषयीकृतप्रभा सती विशेषिताल्पीकृताच्छा निर्मेला छाया कान्तिर्यस्याः सा । ईषत्पीतवस्रवदच्छा निर्मेला छाया यस्येत्यर्थो वा ॥

पुनः कुमुद्दविशेषमाह—

परिणामदरुम्मिक्तं ओवत्तेअञ्बबहरूजोह्णाभरिअम् । थोअत्थोअमडिलअं भरिवत्थारिअद्रुलं व वेवइ कुमुअम् ॥ ५० ॥ [परिणामदरोन्मीलमपवर्तियतन्यबहरूज्योत्स्नाभृतम् । स्तोकस्तोकमुकुलितं भरिवस्तारितदलिमव वेपते कुमुदम् ॥]

स्तोकस्तोकक्रमेण मुकुलितं जातमुद्रम् । दिवसे इत्यर्थात् । कुमुदं निशि परिणामेन क्र-मजरठतया ईपदुन्मीला उन्मीलनं तद्विशिष्टं सद्वेपते । अत एव अपवर्तियतव्यया घनीभावेन इस्तादिना बहिष्करणयोग्यया बहलज्योत्स्रया भृतं पूर्णम् । अत एव भरेण ज्योत्स्रागौरवेण विस्तारितपन्नमिव । अयमर्थः—दिवाजातमुद्रमपि कुमुदं स्वभावादेव निशि किंचिद्विकसितम् । अथ वर्त्मलाभेन ज्योत्स्रया पूरितत्वात्तद्वरेण दलानामधोग-मनादुत्पुत्तमासीदित्युन्मीलनकारणस्य वा तद्वेतुकस्य वा स्पन्दस्य भरहेतुकत्वोत्प्रेक्षया मुकुलनसमकालमेव विकासोत्कर्ष इति व्यज्यते । अन्योऽपि वयःपरिणामेनेपदुन्मीलः क-म्पत इति ध्वनिः ॥

वृक्षावस्थामाह—

पवणाअम्पिअसिहरा गओणिअत्तन्तविद्धविद्धअच्छाआ । सिसिकिरणपरिक्खित्ता जोह्णावेअविद्धआ पवन्ति व रुक्खा॥५१॥ [पवनाकम्पितशिखरा गतापनिवर्तमानविटपविधूतच्छायाः । शशिकिरणपरिक्षिप्ता ज्योत्स्नावेगपतिताः प्रवन्त इव वृक्षाः ॥]

शशिकिरणः परिक्षिप्ता वेष्टिताः, अत एव ज्योत्का नवसिळ्ळमिव तस्या वेगे प्रवा-हे पितताः सन्तो यक्षाः प्रवन्ते इव प्रवनं कुर्वत इव । किंभ्ताः । एवनेनाकिम्पतं शि-खरं येपाम् । अत एव । गतैः, अथापनिवर्तमानैरागतीर्वेटपेविध्ताः किम्पताः ख्या येपां ते । अन्योऽपि प्रवाहे पिततः करचरणादिव्यापारेण प्रवत इति वृक्षाणां शाखाकम्पहेतु-कच्छायाचाश्रक्येन प्रवनमुत्प्रेक्षितिपिति ज्योत्क्षाबाहुल्यम् ॥

पुनर्ज्योत्स्रामाह—

घरमणिमऊहभिण्णो सिललाहअबहलचन्दणरसच्छाओ । उद्देसुह्रलिअतमो दीसइ विवरिवसमो व्व जोह्णाणिवहो ॥ ५२ ॥ [गृहमणिमयृखिभन्नो सिललाहतबहलचन्दनरसच्छायः । उद्देशोद्धुल्तितमो दृश्यते विवरिवषम इव ज्योत्क्षानिवहः ॥] गृहमणीनां दीपानां मयृष्वैभिन्नः संगतः सन् । गृह इत्यर्थात् । सिल्लेनाहतस्य सिक्तस्य चन्दनरसस्येव च्छाया कान्तिर्यस्य पीतधवलत्वात् । तथाम्तो ज्योत्क्रानिवहः ।
उद्देशे कचित्कचिदुञ्जलितं विपर्यस्य स्थितं तमो यत्र, शाखापत्रादिच्छायारूपत्वात् । तथामृतः सन् । विवर्रेनिम्नप्रदेशैविषमो विसदश इव दश्यते । विहिरित्यर्थात् । कचित्कचिदवस्थिता शाखापत्रादिच्छाया विवरपुद्धं जनयतीत्पर्यः । 'दशेन्थनो गृहमणिः स्नेहाशः कजलक्ष्वजः' इति हाराविलः ॥

अथ ताराणां तानवमाह-

विअलिअणिअअच्छाअं जाअं जोह्नापरिष्पवन्तमिअङ्कम् । विच्छूढव्यमऊहं अविभाविअसह्नतारअं गगणअलम् ॥ ५३॥ [विगलितनिजकच्छायं जातं ज्योत्स्नापरिष्ठवमानमृगाङ्कम् ।

विक्षेतव्यमयूखमविभावितश्चक्षणतारकं गगनतलम् ॥]

गगनतलं जातम् । कीदृशम् । विगिलता अपगता निजकच्छाया स्थामरूपता यत्र, ज्योत्स्नाबाहुल्यात् । एवं ज्योत्स्नासु परिष्ठवमान इव तरित्रव मृगाङ्को यत्र, जले फेनव-त्संचारशीलत्वात् । एवं विक्षेसव्या हस्तादिस्फेटनीया मयुखाश्चन्द्रकान्तयो यत्र, घनी-भृतत्वात् । अत एव अविभाविता अलिक्षताः श्वश्णाश्चन्द्रालोकेनाभिभ्तत्वात्क्रशा-स्तारका यत्र तथाभृतम् ॥

पर्वतावस्थामाह---

णिव्विडिअतुङ्गिसिह्रा धवला दीसिन्त दिट्टमिह्अलवन्था।
णहमज्झिट्टअससहरवोच्छिण्णच्छाहिमण्डला धरणिह्रा॥ ५४॥
[निर्वालेततुङ्गिशिखरा धवला दृश्यन्ते दृष्टमहीतलवन्धाः।
नभोमध्यस्थितशशधरव्यवच्छित्रच्छायामण्डला धरणीधराः॥]

धरणीधरा धवला दश्यन्ते ज्योत्साबाहुल्यात् । कीदशाः । निर्वलितानि पृथग्भ्तानि तुङ्गानि शिखराणि येषाम् । एवं दष्टो महीतले बन्धः संधिर्येषाम् । एवं नभोमध्यस्थितेन शश्चरेण व्यवच्छिन्नोऽपनीतश्छायामण्डलो येषां ते । चन्द्रस्योपरिस्थित्या तल एव छा-याव्यवस्थितिरिति भावः ॥

ज्योत्स्राप्रकर्षमाह—

विवरं ति परिहरिज्जइ बह्लहुमच्छाहिमण्डलागअतिमिरम् । ओच्छुन्दइ वीसत्थं जोह्णाणिवहभरिअं थलं मिव विवरम् ॥ ५५॥ [विवरमिति परिह्रियते बह्लहुमच्छायामण्डलागततिमिरम् ।

आक्रम्यते विश्वस्तं ज्योत्स्नानिवहमृतं स्थलमिव विवरम् ॥]

बहलं वलं यहुमाणां छायामण्डलं तेनागतं प्राप्तं तिमिरं यत्र तत्स्थानिमत्यर्थात् । 'वि-वरिमदम्' इति बुद्धया परिद्वियते रन्ध्रसापि तमोमयत्वात् । एवं ज्योत्स्नानिवहेन भृतं पूर्णे विवरं रन्ध्रप्रदेशो विश्वस्तं निःशङ्कं यथा स्यादेवं स्थलमिवाकम्यते गम्यते तमोविरहात् । अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं कण्ठाभरणे-—'भ्रान्तिविपर्ययज्ञानं द्विधा सा प्रतिपद्यते । अत्रत्वे तत्त्वरूपा वा तत्त्वे वातत्त्वरूपिणी ॥'

अथ निशाचरीणां संभोगवर्णनमुपक्रमते युग्मकेन-

इअ वम्महजग्गाविअतीरविसूरन्तणिव्वलिअचकाए | जाअम्मि मडलिडप्पलदुक्खपहुप्पन्तमहुअरम्मि पओसे ॥ ५६ ॥ वम्मह्परव्वसाइं रामागमणपरिवड्डिआवेआइं । अहिलक्खन्ति मुअन्ति अ रहवावारं विलासिणीहिअआई ॥५०॥ (जुग्गअम्)

[इति मन्मथजागरिततीरिवद्यमानिर्निकितचक्रवाके । जाते मुकुलितोत्पलदुःखप्रभवन्मधुकरे प्रदोषे ॥ मन्मथपरवशानि रामागमनपरिवर्धितावेगानि । अभिलपन्ति मुझन्ति च रितव्यापारं विलासिनीहृद्यानि ॥]

(युग्मकम्)

इयनेन प्रकारेण प्रदोषे निशाभागे जाते सतीत्युत्तरस्कन्धकेनान्वयः । वस्तुतस्तु— प्रदोषे रजनीमुखे जातेऽतीते सतीत्यर्थः । तेन निशामध्यभागो लभ्यते । कीदृशि—मन्म-थेन जागरितावुज्जागरितौ जागरितमन्मथौ वा । अत एव तीरयोर्नदीकूलयोः खिद्यमानौ संगमाभावात्रिर्विलतौ विश्विष्टौ चक्रवाकौ यत्र । एवं मुकुलितेपृत्यलेषु दुःखेन प्रभवन्तो मान्तो मधुकरा यत्र । रात्रौ तेषां मुद्रणादलितुल्यप्रमाणोदरत्वाचेति भावः । विलासिनीनां हृदयानि प्रदोषसाम्राज्यान्मन्मथे परवशान्यस्वतन्त्राणि सन्ति रतिव्यापारं सुरतोत्सवं अ-भिलवन्ति, रामागमनेन परिवर्धित आवेगः कष्टं यत्र तथाभृतानि सन्ति मुचन्ति च । निजनिजस्वामिविधुरशिङ्कत्वादिति हर्पत्रासभावयोः संधिः ॥

तदेवोपपादयति--

लद्धगलन्तासाअं आवेअविहिण्णवम्महुष्ठलिअसुहम् । छिण्णघटिज्जन्तरसं णावज्जइ दइअचुम्बणं जुवईणम् ॥ ५८ ।

[लब्धगलदास्वादमावेगविभिन्नमन्मथोल्ललितसुखम् । छिन्नघट्यमानरसं नाबध्यते दयितचुम्बनं युवतीनाम् ॥] युवतीनां स्विवपये दियतकर्दकं द्यितिवपये स्वकर्दकं वा चुम्बनं नावध्यते चिरं न तिष्ठति। विपादोदयाद्वदये न लगतीति केचित्। वस्तुतस्तु—गाइं न संबध्यते। विरोधि-रसोपस्थित्याधरोष्ठशैथिल्यादित्यर्थः। कीदशम्। प्रथमं कामवशाह्रव्यस्तदैवावेगवशाह्रलक-पगच्छवास्वादः सीहित्यं यत्र। एवं आवेगेनोद्देगेन विभिन्नं संबद्धं खण्डितं वा मन्म-थेनोह्नलितमुत्तरलीकृतं सुखं यत्र। यद्दा आवेगेन विभिन्नः संबद्धः खण्डितो वा म-नमथस्तेनोह्नलितमृत्तरलीकृतं सुखं यत्र। एवं छिन्नः सन्बद्धमानः स्थाप्यमानो रसः श्वद्वारादिको यत्र। हर्षविषादयोस्तुल्यत्वादिति भावः॥

पुनस्तदेवाह---

वेवइ ससइ किलिस्मइ सअणे आमुअइ णीसहो अङ्गाई । ण विणज्जदको भीओओ मअणपरव्यसो विलासिणिसत्थो॥५९॥

[वेपते श्विसिति क्राम्यित शयने आमुञ्चिति निःसहोऽङ्गानि । न विज्ञायते किं भीत उत मदनपरवशो विलासिनीसार्थः ॥]

विलासिनीनां सार्थो वेपते श्वासं त्यजित झान्ति याति, निःसहः सञ्शयनेऽङ्गान्यामु-श्रति त्यजित तत्र विशिष्य ज्ञायते किं रामाद्गीत उत पक्षान्तरे मदनप्रतन्त्रः । वेपना-दिकार्याणां भयमदनोभयसाधारणत्यादिति भावः ॥

राक्षमीनां कातरतामाह-

पिअअमवच्छेसु वणे ओवइअदिसागइन्ददन्तुहिहिए। वेवइ दहूण चिरं संभाविअसमरकाअरो जुवइजणो ॥ ६०॥

[प्रियतमवक्षःसु त्रणानवपिततिद्ग्गजेन्द्रदन्तोहिःखितान् । वेपते दृष्ट्या चिरं संभावितसमरकातरो युवतिजनः ॥]

संभावित उपस्थितो यः समरस्तेन कातरो युवितजनश्चिरं वेपते । किं कृत्वा । प्रि-यतमवक्षःसु व्रणान्द्या । किंभूतान् । अवपतितस्य प्रहर्तुमागतस्य दिग्गजेन्द्रस्य दन्ता-भ्यामुङ्खिलानकृतचिद्गान् । तथा च वक्षःक्षतदर्शनेन श्रुरत्वानर्णयात्सङ्कामावस्यकत्वज्ञा-सिचिवेन पूर्वमिन्द्रयुद्धे सक्षता अपि भाग्येन जीविताः सप्रति किं स्यादिति संदेहेन कम्प इति त्रासरूपमावोदयः ॥

पुनल्लासमेवाइ---

सुरअसुहद्भयडिक्षं भमरदरक्कन्तमालईभयलिष्हम् । साहइ समरुप्पेसं उप्पित्थुम्मिल्लतारअं णअणजुअम् ॥ ६२ ॥ [सुरतसुखार्धमुकुलितं भ्रमरदराक्रान्तमालतीमुकुलिनभम् । शास्ति समरोत्पेषमुत्पित्सोन्मीलत्तारकं नयनयुगम् ॥] तासां नयनयुगं कर्द्ध समरोत्पेषं समरत्रासं शास्ति कथयति । कीहक् । सुरतसुखेना-धंमुकुलितं किचिन्मुद्रितम् । अत एव अमरेण ईषदाकान्तं यन्मालतीमुकुलं तत्तुल्यम् । मुकुले दरप्रविष्ट एव अमर इति मुकुलिताक्षितारकातौल्यम् । अथोत्पित्सया उद्देगेनो-न्मीलन्ती बिहर्भवन्ती तारका यस तत् । तथा च प्रथमं कामवशात्सुखभावनया कि-चिदन्तिहितापि तारका पुनरुद्देगवशात्सुखविच्छेदादुन्मीलिताभूत् । अत एव भयं ज्ञा-पयतीति भावः ॥

अथासां त्रासीपमर्दकस्य शक्कारस्योत्कर्पमाह —

अहं सिसिजणिआमोए मअपरिविह्नुअपिआहिसारणसोक्ते । मअणुम्मूलिअमाणे राअपराहीणरइसहिम्म पओसे ॥ ६२ ॥ वलइ अ दूमिअकुविओ अवसाइअहरिसिओ अईइ सरीरम् । ससइ अ चुम्बिअसुहिओ मअपाअडिअहिअओ विलासिणिसत्थो (जुग्गअम्)

[अथ शशिजनितामोदे मदपरिवर्धितिष्रयाभिसारणसौख्ये।
मदनोन्मूलितमाने रागपराधीनरितसुखे प्रदोषे।।
बलित च दूनकुपितोऽप्रसादितहर्षितोऽत्येति शरीरम्।
श्विसिति च चुम्बितसुखितो मदप्रकटितहृदयो विलासिनीसार्थः।।]
(यग्मकम्)

अथ रितभयविरुद्धभावेात्पत्यनन्तरं प्रदोषे सतीति संदंशकेनोत्तरस्कन्धके किया कर्टसमन्वयः कर्तव्यः । किद्दिशे । शिशना जिनतः प्रहृषां यत्र । एवं मदेन परिवृधितानि
प्रियाभिसारणरूपसौख्यानि यत्र । यद्वा मदेन कामोत्कर्षण परिवृधितं प्रियाभिसारणेन
प्रियस्यानयनेन सौख्यं यत्र । 'मदाइया सकामः प्रियः स्वयमेवाभिसरित' इति नायिकायाः, 'मदुत्कण्ठासमकालमेवाहमनयाहूतः' इति नायकस्य चेति भावः । यद्वा परिवधितेन मदेन नायिकाया यदभिसारणं तेन सौख्यं यत्र, द्वयोरित्यर्थात् । 'सकामोऽयमिससार्यित माम्' इति नायिकायाः, 'मदं ऋतार्थियतुमाहूत्यमागतेव' इति नायकस्य चेति
भावः । एवं मदनेनोन्म्लितो मानो यत्र । यद्वा मदनस्योन्म्लितं मानिमयत्ता यत्र ।
एवं रागोऽनुरागस्तत्पराधीनं रितसुखं यत्र । कदाचिदनुरागं विनापि रितसुखमुत्पद्यत
इति तदानीं चन्द्रिकासाम्राज्येन सर्वेषां सर्वत्रानुरागपूर्वकमेव तदासीदिति भावः । यद्वा
'राजपराधीन--' इति [पाठे] राहो रावणस्य पराधीनं रितसुखं यत्रेत्यर्थः । यदीदानीं
रावणो योद्धुमाकारयेत्, तदा सर्वेऽपि तत्र गच्छेगुरिति रितसुखं न भवेदिति भावः ।
विल्लासिनीनां सार्थो वलति च परावर्तते च । त्रासमुत्स्वज्य गृह्वारे प्रवर्तते इत्यर्थः । मान-

मुत्स्रज्य नायकसंमुर्खाभवतीति वा । तदेवाह—(?.....) प्रियतमंरप्रसादितोऽपि हिपितः सन् शरीरमत्येति । प्रियतमोपिर समर्पयतीत्यर्थः । अथ नायकेन चुम्बितस्तेन सु-खितः सन् श्विति श्वासं त्यज्ञित च सुख्यशात् । कीद्दक् । मदेन प्रकटितं व्यक्तं हृदयं यस्येति सर्वत्र हेतुः । स्वायत्त्यभावादिति भावः ॥ वयं तु—'पूर्वस्कन्धकविशेषणचतुष्टयेन सह क्रमेणोत्तरस्कन्धकवाक्यार्थचतुष्ट्यस्य समन्वयः । तथाहि—यतः शशिजनितामोदे, अत एवाद्नकृपितः, कुपितोऽप्यद्नोऽनुपतसः सन्वलितं चन्द्रजनितानन्देन कोपजन्योपता-पशान्त्या नायकानयनोद्योगमाचरतीत्यर्थः । एवं यतो मदपरिवधितत्यादि अत एव प्रियागमान्तरतं प्रियेरप्रसादितोऽपि हिपितः सन् शरीरमत्योति । तदुपरि पातयतीत्यर्थः । एवं यतो मदनोन्मृलितमाने अत एव प्रियेणाचुम्बितोऽपि सन् सुखितः श्वसिति तदीयपरिरम्भणजनितसुखाविष्काराच्छ्वासं मुखतीत्यर्थः । एवं यतो रागपराधीनेत्यादि अत एव मदप्रकटित-हदयोऽनुरागसाम्राज्यात्' इति व्रमः ॥

नवोद्याकोपमाह-

रोसपुसिआहराणं दइअवलामोलिचुम्वणपरुण्णाणम् ।

णिव्वलिअमण्णुगरुअं हरइ पराहुत्तनम्पिअं नुअईणम् ॥ ६४ ॥

[रोपप्रोञ्छिताधराणां दियतवलामोटितकचुम्बनप्रहिता(दती)नाम् ।

निर्वितितमन्युगुरुकं हरित पराङ्मुखन्नितं युवतीनाम् ॥

द्यितस्य यलादामोटितकेन यलादामोद्य । यलात्कारेणेयर्थः । कृतं यन्नुम्यनं तेनानांभ-मत्या प्ररुद्दतीनां पराक्षुखेन द्यितसांमुख्यपरिहारेण जिल्पतं सोपालम्भवचनं निर्विलितेन स्पष्टेन मन्युना ईर्ध्यारोपेण गुरुकं परिपुष्टं सत् हराति । द्यितस्य चित्तमित्यर्थात् । यथा यथा किंचिदुक्त्वा स्मार्यित तथा तथा मनोहारि भवतीत्यर्थः । किंभृतानाम् । रोपेण प्रो-िछतोऽधरो याभिस्तासाम् । त्वन्नुम्बनमिद्मस्वीकृतमिति ज्ञापियतुमञ्जलेन हस्तेन वाध-रोष्टं प्रोञ्छतीति स्त्रीणां स्वभावः ॥

अभिमारिकाणां विपादमाह---

अहिसारणं ण गेह्नइ ण संठवेइ अलअं ण पुच्छइ दृइम् । चन्दालोअपिडहओ वेवइ मृढिहिअओ विलासिणिसत्थो ॥ ६५ ॥ [अभिसारणं न गृह्माति न संस्थापयसलकं न पृच्छिति दूतीम् । चन्द्रालोकप्रतिहती वेपते मृढहृदयो विलासिनीसार्थः ॥]

चन्द्रस्यालोकेन दर्शनेन तेजसा वा प्रतिहतो निवारितगमनोत्साहो विलासिनीनाम-मिसारिणीनो सार्थः अभिसरणं न गृह्गाति कर्तव्यतया न स्वीकरोति, न च अलकं सं-स्थापयित संयमयित नायकनिकटगमनाय प्रसाधनभावेनेन्यर्थः । न च द्तीं पृच्छित कथै

१. अत्र 'दृमिअकुविओ' इत्यस्य व्याख्या त्रुटिता प्रतीयते.

गमनं स्यादित्यादिकामित्यर्थः । किं तु ममावज्ञामवैदग्ध्यमस्वायत्ति वा किं ज्ञास्यति प्रियः कथं वा तत्समागमः स्यादिति मृदहृदयः केवलं वेपते मदनागमनेन स चेदन्यमाश्रयेत्, अ अथ वा मामन्यानुरक्तामवगच्छेत्, तदा मया न जीवितव्यमिति भावः ॥

अथ श्रङ्गारसाम्राज्यमाह—

अवमाणिअरामकहं जहापुरपभट्टजुअइजणवावारम् । सोहइ रअणिअराणं आसङ्घिअद्गहमुहं पओसागमणम् ॥ ६६ ॥ [अवमानितरामकथं यथापुरःप्रच्छन्नयुवतीजनव्यापारम् । शोभते रजनीचराणामध्यवसितदशमुखं प्रदोषागमनम् ॥]

रजनीचराणां प्रदोषो रात्रिस्तदागमनं शोभते प्रीति जनयतीत्यर्थः । कीदक् । अध्य-विता विपक्षनिवारकत्वेनावधारितो दशमुखो यत्र तादशम् । यतः, अत एव-—अवमा-नितानादरविषयीकृता रामस्य कथा यत्र तथाभृतम् । सित रावणे को राम इत्येवंरूप-निश्चयात् । अत एव यथापुरो यथापूर्व प्रवृत्तो युवतीजनानां व्यापारः संभोगादिर्यत्रेति रितभावस्योदयः ॥

स्त्रीणामनुरागातिशयमाह—

पिअपासाहि णिअत्तो समुहं अलिअं पि जं भणइ दूइजणा ।
तं चिअ कामिणिसत्थो दूमेनिंत पि बहुसो णिअत्तेइ कहम्।।६७॥
[प्रियपार्श्वाचित्रत्तः संमुखर्मेलीकमिप यद्भणित दूतीजनः ।
तामेव कामिनीसार्थो दुन्वन्ती(ती)मिप बहुशो निवर्तयित कथाम्॥]

प्रियस्य पार्श्वात्समीपानिष्ठत्त आगतो द्तीजनः संमुखमप्रत एव अलीकमिष 'स न स्वयमेष्यित न वा त्वां नेष्यित, किं तु तवापराधानुक्त्वा परस्यामनुरज्यित' इत्यादि सि-थ्यापि यद्भणित दुन्वन्ती(ती)मुपतापयन्तीमिष तामेव कथां कामिनीसार्थो बहुशो निव-तैयित रसनिर्भरत्वात्परुषरूपामिष 'द्ति, स मां प्रति किमुक्तवान्, किं वा करिष्यित मया किंचिदत्र न श्रुतम्, किंचिदत्र न बुद्धम्' इत्यादिन्याजेन शतधा परावर्त्य श्रुणोतीत्यर्थः ॥

तासां वैदग्ध्यमाह-

सअणेसु पणअकलहे समुहणिसण्णपिअवेलविज्जन्तीहिं । परिवक्तिउं ण चइअं णवरं णअणेसु विअलिअं बाहजलम् ॥६८॥ [शयनेषु प्रणयकलहे संमुखनिषण्णप्रियन्यावर्त्यमानाभिः । परिवर्तितुं न शिकतं केवलं नयनयोर्विगलितं बाष्पजलम् ॥] प्रणयकलहे सित शयनेषु संमुखनिषण्णैः संमुखस्थैः प्रियेर्व्यावर्त्यमानाभिः । 'इतो

१. 'अलीकामपि यां भणति' इति भवेत.

बहिर्वज, किं तव प्रयोजनम्' इत्यायुक्त्वा कराभ्यामन्यतोऽभिमुखीकतुं प्रेरिताभिः कामिनीभिः परिवृतितुं पराङ्मुखीभवितुं न शिक्तिम् । तथा सित चेद्यं न वाद्येत्तदा रसिवच्छेद

प्रव स्मादिति परामर्शात् । किं तु केवलं नयनयोर्वाष्पजलं विगलितं त्यक्तम् । एवमनुरक्तामिप मामयित्यं गजयतीति भावः । रोदनाद्प्ययमनुर्ज्यत्विति वा ।। यद्वा कलहे
सित पराङ्मुखीभ्य सुप्ताया एव प्रियायाः प्रसादनाय गत्वा संमुखीभ्य स्थितस्य प्रियस्य
यत्तान्तो वर्ण्यते । तथाहि—अत्र पक्षे 'वेलविजनतीहिं' व्याकुलीकियमाणाभिरित्यर्थः ॥
तथा च संमुखनिषण्णैः प्रियरालिङ्गनचुम्बनादिव्यापरिण व्याकुलीकियमाणाभिः परिवर्तितुं
न शिकतम्, मनसा किंचित्प्रसन्नत्वात् । अन्यथा रसाभासः स्थात् । किं तु नयनयोर्बाष्यजलं त्यक्तं तदा तथापराधं कृत्वा संप्रति प्रसाद्यतीति भावः । तथाभृतापराधस्यापि
संमुखीभ्यत इति वा ॥

मानिनीमानभङ्गमाह-

अणुणअखणलद्भसुहे पुणो वि संभरिअमण्णुदृमिअविहले । हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसम्मइ रोसो ॥ ६९॥

[अनुनयक्षणलब्धसुखे पुनरपि संभृतमन्युदु:खितविद्वले । हृदये मानवतीनां चिरेण प्रणयगरुकः प्रशाम्यति रेपः ॥]

मानवर्तानां हृदये रोपश्चिरेण प्रशाम्यति । किंभ्ते । अनुनयः प्रसादनं तत्क्षणे लब्धं सुखं येन । अनुनयेन क्षणं व्याप्य लब्धसुखं इति वा । पुनरपि संभृतेन मन्युनापराधेन दुःखिते अत एव विद्वले व्याकुलीभृते । रोषः कीहक् । प्रणयेन गुरुकोऽनुन्मूलनीयः । तथा च यथा यथा प्रणयाधिक्यं तथा तथापराधे सित कोपाधिक्यमित्यनुनयेन प्रसादो-नमुखमिप हृदयं मन्युर्वाजस्मरणेन निवर्तत इति चिरकालेन प्रसादो भवतीति भावः ॥

स्त्रीणां वैलक्ष्यमाह-

अलअं छिवइ विलक्खो पिडसारेइ वलअं जमेइ णिअत्थम् । मोहं आलवइ सिहं दइआलोअणिडओ विलासिणिसत्थो ॥ ७० ॥ [अलकं स्टशित विलक्षः प्रतिसारयित वलयं यमयित निवसनम् । मोधमालपित सिखीं दियतालोकनिर्तितो विलासिनीसार्थः ॥]

मृतिश्वद्यसमादागतस्य दियतस्यालोकेन दर्शनेन नितंतश्च ब्रलीकृतो विलासिनीसार्थो विलक्षः प्रतिमाशून्यः । सल्ज इति वा । अलकं स्पृश्चिति । एवं वलयं प्रतिसारयित स्थानान्तरं प्रापयित, निवसनं संयमयित इतस्ततः समाकृष्य संवृणोति, मोघमफलं यथा स्यात्तथा सर्खामालपित सख्या सह तुन्छमालापं करोतीत्यर्थः । तथा च स्तोमद्देतुकं स-विमदं नायिकाया दियतेऽनुराग व्यनक्ति । तदुक्तं कण्ठाभरणे—'आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते'॥

नायकोत्कण्डामाह—
अन्ध्रमुद्रुणनुरिआणं सोहइ दइओवऊहणविराआणम् ।
असमत्तमण्डणाणं तहेअ सअणगमणं विलासवईणम् ॥ ७१॥ 🎺
[अभ्युत्थानत्वरितानां शोभते दियतोपगृहनविशीणीनाम् ।
असमाप्तमण्डनानां तथैव शयनगमनं विलासवतीनाम् ॥]

असमाप्तमपूर्णं मण्डनं प्रसाधनं यासां तासां विलासवतीनां तथैव असमाप्तमण्डनावस्थमेव शयने गमनं शोभते रसनीयतां याति । नायकस्य प्रीति जनयतीत्वर्थः । किंभूतानाम् । अभ्युत्थाने प्रियतमागमने सति विनयविशेषेण त्वरितानाम् । तदैव द्यितस्योषगृहनेनालिङ्ग-नेन विशीर्णानां व्याकुलानाम् । अस्वायत्तानामिति यावत् । तथा चाकस्मादागतं वह्नभ-मवलोक्यासमाप्तप्रसाधनापि कामिनी यावद्भगुत्थानमाचरति तावदेव तेन शय्यायामारो-पितेति नायिकायाः सौभाग्यं व्यज्यते ॥

नवोदामानमाह —

अवसाइअदिण्णसुहो सहीहिं थिरदिट्टिणिहुअवारिअविडिओ । हित्थहिअओ सुणिज्जइ पिएहिं अलिअकुविओ विलासिणिसत्थो ७२ [अप्रसादितदत्तसुख: सखीभि: स्थिरदृष्टिनिमृतवारितवीडित: । त्रस्तहृदयो ज्ञायते प्रियैरलीककुपितो विलासिनीसार्थ: ॥]

विलासिनीनां सार्थः प्रियेरलीकं मिथ्या तेन कृषित इति ज्ञायते। कुत इत्यत आह— कीटक् । अप्रसादितः सन् संभाषणादे। दत्तसुखः प्रत्युत्तराद्याचरणात् । दिण्णमृहो द-त्तमुखां वा वैमुख्यत्यागात् । अथ सखीभिः परावेद्य किंचिद्रृकुट्यादिचेष्टाविशिष्टया स्थि-रदृष्ट्या निवारितः सन् ब्रीडितो लिज्जितः । अहमिदानीमम्भिरेव मानं कर्तुमृपदिष्टा तथा कृतवत्यिष रक्षितुमजानती दियतवशत्वेन सकामा संभावितास्मीति भावः । अत एव ब-स्तहृदयः पश्चादेता रूश्चं विद्युन्तीत्याशयात् । तथा च संभाषणादौ प्रवृत्तािष सखीमुख-मवलोक्य निवृत्तेति शिक्षया कोषोऽयम् । न तु पारमाधिक इति प्रियेरज्ञायीति निगर्वः ॥

प्राहित्राणां मदमदनोत्कर्षमाह—
सह विद्वृत्रं सिहं मित्र बहुनित पिअअमाहिसारणिवरचे |
बारेइ चिरेण मओ लज्जं विच्छुहइ वम्महो चिअ पढमम् ॥७३॥
[सह विधितां सखीमित्र वर्धमानां प्रियतमाभिसारणिविन्ने |
बारयित चिरेण मदो लज्जां विक्षिपित मन्मथ एव प्रथमम् ॥]
मदिश्वरेण लज्जां वारयित, प्रथमं मन्मथ एव विक्षिपित । लज्जापगमसाध्यस्य प्रियाक्रिमारणहरूपमन्मथव्यापारस्य प्रथमत एवोत्पत्तेः, आलिङ्गनचम्बनादिहरूपमद्व्यापारस्य च

प्रियसमागमोत्तरकालीनत्वेन पश्चादिति भावः । किंभ्ताम् । प्रियतमेन यदिभसारणं नायिकायाः स्वसमीपनयनं तिद्विष्ठे सखीमिव वर्धमानाम् । 'वर्डन्तीम्' इति पाठे वर्तमानाम् । यथा प्रियामिसारणविष्ठदेतुः सखी लज्जाभूमित्वात्, तथा लज्जापीत्युपमा प्रियतमस्य यदिभसारणं नायिकया समानयनं तिद्विष्ठे इति वा । एवं सहवर्धितां सह प्रौढिमागतामिति सख्यामि । तथा चाजन्मसंगतापि लज्जा कामिनीभिरभिसरणे संगमे च
मुच्यत इति शृहारोत्कर्षः । मम तु व्याख्या—मन्मथ एव प्रथमं लज्जां विश्विपति दूर्
प्रापयति येनाभिसारः संपद्यते । मदस्तु चिरेण प्रियसमागमोत्तरं वारयति मन्मथविश्विप्तामेव लज्जां प्रियदर्शनेन सत्यागन्तुमुत्किण्ठतामि दूरत एव निषेधतीत्वर्थः । तत एव निभरमालिङ्गनचुम्बनादिकं जायत इति भावः । अत्र मदन्तरेक्यविचना मन्मथसंगतैवकारेण प्रियसमागमोत्तरमेव मदस्योत्पत्तिः, तदानीं च मदऋत्ये कामस्थापि सहकारित्विमत्येवकारशून्यमदश्च्दसाहचर्याद्यज्ञयता(नया) नाय(यि)काया धीरत्वं व्यज्यते । 'मदो
विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः' ।।

दूतीषु शिक्षामाह-

सिहअणहत्थाहि मुहं द्ररइअविसेसअं समक्खेतूण । जुबईहि विलिअविसमं अप्पाहिज्जइ ससंभमं दूइजणो ॥ ७४॥

[सखीजनहस्तान्मुखं दररचितविशेषकं समाक्षिप्य । युवतीभिविलितविषममध्याप्यते ससंभ्रमं द्तीजनः ॥]

युवतीभिर्द्तीजनः ससंभ्रमं सादरमध्याप्यते शिक्ष्यते । किं कृत्वा । ईपद्रचितं विशेषकं यत्र तन्मुखं विलतं साचीकृतम् । अत एव विषमं तिर्यग्यथा स्यादेवं सखीजनहस्तात्समा-क्षिप्याकृष्य । तथा च—प्रियसमीपगमनाय मुखमण्डनं कारयन्तीभिः प्रसाधकसादीह-स्तान्मुखमाकृष्य तिर्यकृत्वा प्रथमप्रेषित एव द्तीजनः पुनराहूय 'तदेव स्फुरितं किंचि-तिप्रयस्त्वया महाचिकमित्यं वक्तव्यो मदागमनं च हठात्र वक्तव्यम्' इत्यादिकमितिनिभृत-मुपदिश्यत इति वैदग्ध्यं सूचितम् । 'तमालप्त्रं तिलकं मुखिनन्दुर्विशेषकम्' ॥

अथासां रसमत्ततामाह-

अण्णं सिहअणपुरओ अप्पाहेन्तो अ अण्णहा दूइजणम् । जम्पइ विमुक्कधीरं अण्णं चिअ दइअदंसणे जुवइजणो ॥ ७५॥

[अन्यत्सखीजनपुरतोऽध्यापयंश्वान्यथा दूतीजनम् । जल्पति विमुक्तधीरमन्यदेव दियतदर्शने युवतिजनः ॥]

युवतीजनः सखीजनस्य पुरतोऽन्यद् अन्यथा च द्तीजनमध्यापयन्निप्रमक्कत्यमुपिद-शन्नन्यदेव विमुक्तधेर्य यथा स्यात्तथा दियतदर्शने जल्पतीति मृदतया रसमन्नत्वं व्यज्यत इति संप्रदायः । वस्तुतस्य —युवतीजनः सखीजनस्य पुरतः प्रतारणायाचान्नल्यमपहस्त- यन्गुरुपरतन्त्रा भवामि, संप्रति मदागमनं तत्र न स्यादित्यादिकमन्यदेव द्तीजनं जल्पति संप्रत्येताः प्रतारिताः, मया तत्रावश्यमेतासामिक्ष वार्यित्वा समागन्तव्यम्, तेन च ता-वदमुकस्थाने स्थातव्यमित्यादिक्रमेण सखीभ्योऽपि संगोप्य द्तीजनमध्यापयन्नुपदिश्चनिक्षञ्च-वादिविकारेणान्यथा जल्पति तथाकृते च दियतदर्शने सत्यतःपरं भवन्तो दृष्टा गुरुजनम-संबोध्येवागतास्मीत्यनुज्ञा दीयतां गमनायेत्यादिकं विमुक्तधेर्यतया तात्कालिकसंभोगतात्प-र्यक्मन्यदेव जल्पतीति चातुर्यचतुरस्रता सूचितेति मदुन्नीतः पन्थाः ॥

नवोदासंगममाह-

कह वि समुहाणिअङ्के कह कह वि वलन्तचुरिवओवत्तमुहो। देइ खलन्तुहावे णववहुसत्थे विसूरिअरअं पि धिइस् ॥ ७६॥

[कथमपि संमुखानीताङ्के कथं कथमपि वल्र्झम्त्रितापृष्टत्तमुखे । ददाति स्खलदुल्लापे नववधूसार्थे खिन्नरतमपि धृतिम् ॥]

नवनधूनां सार्थे विषये खिन्नता व्याकुलता तत्प्रधानं रतमपि धृति प्रीति ददाति यूनामित्यर्थात् । किंम्ते । पूर्वनिपातानियमात् कथमपि कष्टमृष्ट्या संमुखं यथा स्यात्त्याङ्कानीते मुक्तादिसमपेणदिव्यदानकाकृक्तिवलात्कारादिनाङ्कमुत्सङ्गमानीतेऽनन्तरं वलन्नुम्वितं
सदपवृत्तं तिर्यग्मृतं मुखं यस्य तत्र । चुम्वनासहत्वात् । एवं चुम्वनसमकालमेव स्खलन्
ब्रीडापीडाकामभङ्गरत्वादव्यक्त उछापो निषेधादिवचनं यत्र । तथा च यथा यथा वास्यमासामधिकं तथा तथा कामोद्दीस्या नायकस्य परा निर्वृतिरिति । उक्तं च कण्ठाभरणे—
'अभीष्टार्थस्य संप्राप्ती स्पृद्दापर्याप्तता धृतिः' ॥

मानिनीभङ्गाभिच्यक्तिमाइ---

सासइ विमुक्तमाणो वहलुव्भिण्णपुलउग्गमेण पिआणम् । पुरओहुत्तणिसण्णो गओणिअत्तहिअओ विलासिणिसत्थो ॥७०॥

[शास्यते विमुक्तमानो बहलोद्भिन्नपुलकोद्गमेन प्रियाणाम् । पुरतोऽभिमुखनिषण्णो गतापनिवृत्तहृदयो विलासिनीसार्थः ॥]

प्रसादनया विमुक्तमानो विलासिनीसार्थः प्रियाणां कृते । प्रियेभ्य इत्यर्थः । बहलो घन उद्भिन्नः स्फुटो यः पुलकोद्गमस्तेन प्रथमं गतम्, अथ मानच्युतावपिनवृत्तं नायका-भिमुखमागतं हृदयं यस्य तथाभृतः शास्यते कथ्यते । वधूजनः प्रसन्न इति पुलकेन प्रिये-रनुमीयते इत्यर्थः । कीहक् । पुरतो नायकस्याप्ते तदिभमुखनिषण्णोऽपि प्राचीमुखस्य प्रियस्य पुरः प्राचीमुख एव स्थित इति मानसमये पराङ्मुखीभृत इत्यर्थ इति हृदयापित्ज्ञान-सामग्री । यद्वा पुरतो नायकस्यामेऽभिमुखस्थितोऽपि । तथा च हृदयज्ञापकसंमुखाव-स्थितिसत्त्वेऽपि पुलकेनैव हृदयं ज्ञायत इत्यर्थः ॥

विश्रब्धनवोद्यारतमाह—

ण पिअइ दिण्णं पि मुहं ण पणामेइ अहरं ण मोएइ वला । कह वि पडिवज्जइ रअं पढमसमागमपरम्मुहो जुवइजणो ॥ ७८॥

[न पित्रति दत्तमि मुखं न प्रणामयत्यधरं न मोचयित वलात्। कथमि प्रतिपद्यते रतं प्रथमसमागमपराङ्मुखो युवतिजनः॥]

प्रथमसमागमेन पराङ्मुखो लजया विरुद्धवृत्तिर्युवितजनः प्रियेण दत्तमिष तन्मुखे विन्यस्तमिष । मुखं न पिवित । प्रियस्याधरपानं न करोतीत्यर्थः । प्रियेण चुम्बनाय याचि-तमप्यधरं न प्रणामयित नोन्नतं करोति । न प्रणाययित न ददातीति वा । न च बलान्मोचयित प्रियसाधराष्ट्रेनाकुष्टमिष बलान्न त्याजयतीत्यर्थः । एवं कथमप्यिनिर्वचनीयप्रकारण कष्टिन वा रतं प्रतिपद्यते । न तु व्यक्तं स्वीकरोतित्यर्थः । प्रियेणालिङ्गितं शरीरं न मोच्यतीति कोचित् । 'पदमसमागमपरव्यसो' इति पाठे परवश इत्यर्थः ॥

सख्यां दूतीपरिहासमाह-

अवलम्बिज्जि धीरं ण अ सो एहिइ इहुग्गए वि पओसे । इअ दूईहि तुलिज्जिइ पढमाणिअपिअअमो विलासिणिसत्थो ॥ ७९ ॥

[अवलम्ब्यतां धैर्यं न च स एष्यति इहोद्गतेऽपि प्रदोषे । इति दूतीभिस्तुल्यते(?) प्रथमानीतिप्रयतमो विलासिनीसार्थः ॥]

प्रथममानीतः प्रियतमा यस्य ताहशो विलासिनीसार्थो द्तीभिरित्यनेन प्रकारेण तुल्यते(?) । किं वदति किं वा चेष्टत इत्यादिहृदयनिरूपणाय पूर्वमानीतस्यापि प्रियस्य
संगोपनादुपहृस्यत इत्यर्थः । इति कथमित्यत आह—हे सखि, धैर्यमवलम्ब्यताम् । सः । तव
प्रिय इत्यर्थात् । उद्गतेऽपि प्रदोषे इह न च एष्यति । तथा च त्वयैव तत्र गम्यताम् । तेन
यत्स्यात्तत्त्यादित्यर्थः ॥ अथ च सत्यमेवोक्तम् । त्वया धैर्यमवलम्ब्यताम् । स इह प्रदोषे नैष्यति, किंतु संप्रत्येवागत इति च्छलोक्तिः ॥

मदिरायोगमाह-

देइ विलासवईणं सुहे अ दुक्खे अ पाअडिअमन्भावा । अणवेक्खिअलज्जाई सिह न्व वीसत्थजम्पिआइ पसण्णा ॥ ८० ॥

[ददाति विलासवतीनां सुखे च दुःखे च प्रकटितसङ्गावा । अनपेक्षित्रलेंज्जानि सखीव विश्वस्तजल्पितानि प्रसन्ता ॥]

प्रसन्ना वारुणी विलासवतीनामिति चतुर्थ्यर्थे पष्टी । विलासवतीभ्यः विश्वस्तजल्पि-तानि ददाति । मादकतया सदसिद्धिश्रम्भवचनानि वादयतीत्पर्थः । कीदशानि । अन- पेक्षिता लजा यत्र तानि । सखीव । यथा सखी लजानपेक्षाणि विश्रम्भजल्पितानि द्वातीत्पर्थः । सहोपमा । कीहशी । प्रसन्ना । सुखे च संभोगरूपे दुःखे च विप्रलम्भरूपे प्रकटितः प्रकाशितः सद्भावः श्रेष्टो भावः कामजनितो यया सा । [तथा सा] उभयद-शायामपि वारुण्या सात्विकभावोदयात् । सख्यपि सुखदुःखयोरिप प्रकाशितसीहार्दा प्रसन्ना चेति साम्यम् ॥

उद्दीपनविभावानाह—

चन्दुज्जोएण मओ मएण चन्दाअवो णु विङ्क्षिपसरो । दोहिं वि तेहिं णुमअणो मअणेण णु दो वि ते णिआ अइभूमिम्।।८१।।

[चन्द्रोइयोतेन मदो मदेन चन्द्रातपो नु वर्धितप्रसरः ।

द्वाभ्यामिप ताभ्यां नु मदनो मदनेन नु द्वाविप तौ नीतावितिभूमिम् ॥ नुशब्दो वितर्के । चन्द्रोह्थोतेन मदः किं वर्धितप्रसरो वृत्तः । मदेन किं चन्द्रातपो विधितप्रसरः । द्वाभ्यामिप ताभ्यां चन्द्रोह्थोतमदाभ्यां मदनः किं वर्धितप्रसरः । मदनेन च द्वाविप तौ चन्द्रोह्थोतमदौ किमितभूमिमुत्कर्षकाष्टां नीतौ । यद्वा वर्धितप्रसरो मदश्चन्द्रोह्थोतेन किमितभूमिं नीतः । तथाभृतश्चन्द्रातपो मदेन किमितभूमिं नीतः । द्वाभ्यामिप ताभ्यां तथाभूतो मदनः किमितभूमिं नीतः । द्वाविप तथाभूतो तौ मदनेन किमित्यादि योजनीयम् । परस्परोहीपकत्वादिति भावः । परिवृत्तिरलंकारः । 'संमोहानन्द-संमेदो मदो मद्यप्रयोगजः ॥'

आश्वासकं विच्छिन्दनाह-

चन्दअरेण पओसे णिज्जइ मअणेण महुमएण अ समअम् ।
दूरं दूरारूढो जुवईण पिएसु बहुरसो अणुराओ ॥ ८२ ॥
इअं सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहसुहबहे
महाकव्वे दसमो आसासओ ॥

[चन्दकरेण प्रदेशि नीयते मदनेन मधुमदेन च समम् । दूरं दूरारूढो युवतीनां प्रियषु बहुरसोऽनुरागः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरिचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकान्ये दशम आश्वासकः ॥ युवतीनां प्रियेषु बहुरसोऽनुरागः प्रदोषे रात्रौ चन्द्रकरेण मदनेन मधुमदेन च सममे-कदैव द्रमारूढः परां बृद्धिमुपागतः सन् दूरं नीयते उत्कर्षकाष्टां प्राप्यत इत्यर्थः । यद्वा मदनेन मधुमदेन च समं सह चन्द्रकरेण नीयत इति संबन्धः ॥

कामिनीकेलिदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णामृद्शमी शिखा ॥

एकादश आश्वासकः।

अथ जानकीदर्शनोदीपितमदनस्य रावणस्य विरहावस्थामाह— इअ पिंडसारिअचन्दे दृष्ठक्छण्डिअणिसापअत्तविरामे । चित्तविअकामिणिअणे जामच्छेअविसमं गअम्मि पओसे ॥ १॥ दीहं रक्छसवइणा चिन्तारेअविअधीरदाविअहिअअम् । दसहि वि मुहेहि समअं आलोइअसुण्णदसदिसं णीससिअम् ॥ २॥ (जुग्गअम्)

[इति प्रतिसारितचन्द्रे दूरोत्खण्डितनिशाप्रवृत्तविरामे । चेतितकामिनीजने यामच्छेदविषमं गते प्रदोषे ॥ दीर्घे राक्षसपितना चिन्तारेचितधैर्यदक्षितहृदयम् । दशिंरिप मुखैः समकमालोकितशून्यदशदिग्निःश्वसितम् ॥]

(युग्मकम्)

इस्यनेन द्तीप्रेषणप्रसाधनसंभोगादिना प्रकारेण प्रदोषे गते सतीस्यिप्रमस्कन्धकेन समन्वयः । कीदशे प्रदोषे । प्रतिसारितो द्रं प्रापितश्चन्द्रो येन । तत्र । यामिनीशेष-त्यात् । एवं द्रमुत्खिण्डितोनीकृता या निशा तया प्रवृत्तः प्रदत्तो वा विरामोऽवसानं संभोगव्यितरेको वा यत्र । एवं चेतितः प्राप्तचैतन्यः कामिनीजनो यत्र पूर्णकामतया मदापगमात् । यामस्य च्छेदेनापगमेन विषमं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । यामच्छेदेन निशाह्मासारसंभोग(१)साम्राज्याभावेनोद्वेजकत्यादिति भावः । राक्षसपितना दशिभरिष मुखेः सममेकदेव दीर्घ यथा स्यात्तथा निःश्वसितम् । सीतालाभोपायाभावादिति भावः । रामः संनिहितः, सीता न संमुखी वृत्ता' इत्यादिचिन्तया रेचितं युन्यीकृतं यद्वैयं तेन दिशंतं व्यक्तीकृतं हृदयमान्तरं यत्र तद्यथा स्यात् । अवलिम्बतमिष धेर्यं वुन्छत्या गोपनं न जनयतीत्यर्थः । एवं दशिभरिष मुखैरित्यर्थात् । आलोकिताः युन्या दश दिशो यत्र तद्यथा स्यात् । सीतां विना सर्वमेव शून्यं भासते इत्यर्थः । यहा सीतागतमनस्कत्या शून्यं यदालोकितं तद्विपयीकृतदशदिगित्युभयमिष क्रियाविशेषणम् । 'ध्यानं चिन्ता हिन्तानाप्तेः शून्यताश्वामतापकृत' इति चिन्तारूपावस्थोक्ता ॥

रावणस्योन्मादावस्थामाह-

चिन्तेइ ससइ जूरइ वाहुं परिपुसइ धुणइ मुहसंघाअम् । हसइ परिओससुण्णं सीआणिप्पसरवम्महो दहवअणो ॥ ३॥ [चिन्तयति श्वसिति खिद्यते बाहुं परिप्रोञ्छति धुनोति मुखसंघातम् । हसित परितोषशून्यं सीतानिष्पसरमन्मथो दशवदनः ॥]

सीतायां निष्प्रसरो निरुद्धवृत्तिर्भन्मथो यस्य । सीताया वैमुख्यात् । तादशो दशवदन श्चिन्तयति सीतालाभोपायमर्थात् । तं चालभमानः श्वसिति रम्भाशापस्पृत्या बलात्का रोऽपि न संपद्यत इति मनःखेदात् । एवं रामावष्टम्भात्सीता मामपि रावणं न गणयतीति खियते । अत एव बाहुं परिप्रोञ्छति परिमाष्टिं । रामं चेदेभिईनिष्यामि तदा सीता मामासादियष्यामीति भावः । यद्येभिः कैलासियव सर्वपर्वतानालोड्य नष्टानकरिष्यम्, तदा सेतुरेव न स्यादिति वा । एवं मुखसंघातं धुनोति । यथैतानि मुखानि प्रीतं पिना-किनं मनुष्यादप्यवध्यत्वमयाचिष्यन्त तदा रामावध्योऽहमभाविष्यभिति राम एव मया हते सीता सुलभा भवेदित्यसंतोषादिति भावः । तथा परितोषशून्यं इसति धिक् निदशान्, अमी यत्स्वयमसमर्था मनुष्यद्वारा मामभिभवितुमिच्छन्तीति हेलावशादिति भावः । यद्वा द्रस्थितेऽपि रामे या न वशीकृता सा कथियदानीं सविधस्थिते वशमेष्यतीति नैरार्याच्छ्रसिति । अत एव सीताहरणप्रयासो मम निष्फलो भविष्णुरिति खिद्यते । अथ धन्योऽयं बाहुः, येनाहरणसमये सीतां वक्षःस्थलमारोप्य किंचिदपि जन्मसाफल्यम-र्जितमिति सत्कुर्वन्याहुं परिप्रोञ्छति परामृज्ञतीत्यर्थः । अत एवाछञ्घसीतामुखचुम्बन-त्वादवज्ञाविषयत्वेन मुखसंघातं धुनोति । तथा जटाचीरपरिप्रहेऽपि रामे दढानुरागयमु-त्तमनायकं मामवजानातीत्यहो सीताया मौज्ध्यमिति परितोषशून्यं इसति । 'जूरइ' इत्यत्र 'कुप्पइ' इति पाठे रामे दत्तभरेयमिति कुध्यतीत्यर्थः । तत्र बाहुं परिप्रोञ्छति रामाद्यभिभावकत्वेन बाहोरेव सहायत्वात् । अत एव मुखसंघातं धुनोति । एकमुखोऽपि माहक् पराभविद्यमयोग्यः, कि पुनर्दशमुख इति भावः । एवं परितोषशून्यं इसति अहो रामस्य मौग्ध्यं यत्कपिभिर्मत्पराभविमच्छतीति भावः । शिरःकम्पहासौ क्रोधानुभावौ । क्रियादीपकम् । 'उन्मादश्वापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि' । तथा—'अस्थानहासरुदितगी-तप्रलपनादिकृत्'।।

स्मृतिरूपावस्थामाह-

बहु मण्णइ वच्छअङं हीरन्तुव्वत्तजणअतणआलिद्धम् । णिन्दइ अ वअणणिवहं अप्पत्तपिआमुहामअरसासाअम् ॥ ४ ॥

[बहु मन्यते वक्षस्तटं द्वियमाणोद्गृत्तजनकतनयाश्चिष्टम् । निन्दति च वदननिवहमप्राप्तप्रियामुखामृतरसास्वादम् ॥]

रावणो वक्षस्तटं बहु मन्यतेऽभिनन्दति । कुतस्तदाह—कीद्दक् । हियमाणया सत्या उद्दुत्तया संमुखीकरणायोद्वर्तितया । अन्तर्भावितणिच् । जनकतनयया आश्विष्ठम् । यतः । वदनिवहं निन्दति च । कुतस्तदाह—अप्राप्तः प्रिया सीता तन्मुखामृतरसस्या-स्वादो येन तम् । बहुष्विप सत्सु मुखेष्वेकस्यापि कृतकार्यत्वं नामृदिति हर्षविषाद-रूपभावसंधिः ॥

चिन्तासंगमगह—
पिंड हुन्तस्स वि से भग्गणिअत्तपिरसंठिवअभिज्जन्ते ।
विसमुद्धाइअकस्पे हिअए उद्धलइ अलहुअस्मि वि धीरम् ॥ ५॥
[प्रतिरुन्धतोऽप्यस्य भग्ननिवृत्तपिरसंस्थापितभिद्यमाने ।
विषमोद्धावितकम्पे हृद्ये उद्धलस्यलघुन्यपि धैर्यम् ॥]

अस्य रावणस्यालघुन्यपि धेर्यशालित्वाहुरुण्यपि हृदये धेर्यमुळळित चव्रलीभवित । तता बहिर्भवतीति यावत् । कीदृशस्य । प्रतिरुन्धतोऽपि । चिलतं धेर्यभित्यर्थात् । नि-वत्यतोऽपि । धेर्यं रक्षतोऽपि न तिष्ठतीत्यर्थः । किभूते । प्रथमं सर्वतोऽपि भन्ने सीता प्रत्यनुरूपवुद्धा गते अनन्तरं विवेकान्नलक्ष्वरशापस्मरणाद्वा निवृत्ते सित परिसंस्थापिते स्थिरीकृतं । पुनः सीतासौन्दर्यातिशयोपलम्भाद्भिद्यमाने स्थेर्यं त्यजतीत्यर्थः । यद्वा मनुष्य एवायं महावल इति चिन्तया भन्ने ततोऽसौ विष्णुरूपेणापि मां प्रत्यशक्तः कथं मनुष्यरूपेण शक्तो भवेदित्यवष्टम्भानिवृत्ते साध्यवसाये ततो मया रामे सर्वया विकम्य निहते सीता वश्वकतेव्येति परिसंस्थापिते स्थिरीकृते पश्चाद्वालिखरादिविनाशजलिधल-क्वादिस्मृत्या रामस्यातिवलत्वज्ञानाद्विद्यमानेऽध्यवसायं त्यजतीत्यर्थः । अत एव विषमं यथा स्थाक्तथोद्धावित उद्भतः कम्पो यत्र । चिन्तावेगादिति धेर्यरूपभावशान्तिः ॥

विषाद रूपभावोदयमाह---

तो से विसमुन्वत्तिअविरलपसारिअकरङ्गुलिदरत्थइअम् । खिलअं अंसम्मि मुहं विअभ्मिआआसगलिअवाहुप्पीडम् ॥ ६ ॥

[ततोऽस्य विषमोद्धतितविरलप्रसारितकराङ्गुलिदरस्थगितम् । स्खलितमंसे मुखं विजृम्भितायासगलितवाष्योत्पीडम् ॥]

ततो धेर्यत्यागानन्तरमस्यांसे मुखं स्खलितं संबद्धम् । किंभ्तम् । चिन्तासौष्ठवेन विषमं विसदशं यथा स्यादेवमुद्धातितोत्तानीकृता । अय च विरलं प्रसारिता याः कराहु-ल्यस्ताभिरीषत्स्थगितमवष्टव्थम् । चिन्तावशात्करावष्टमभेन स्कन्धे मुखं स्थापितमित्यर्थः । एवं विकृम्भितेन वाधितेनायासेनोद्धेगेन गलितो बाष्पोत्पीडो यस्मादिति रोदनमुक्तम् । 'उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्वसंक्षयः । निश्वासोच्छ्वासहत्तापसहायःन्वेषणादिकृत् ॥'

विषयनियुत्तिमाह ---

विसमुग्गाहिअमहुरं दूमिअदन्तव्वणाहरपरिक्खलिअम् । आअण्णेइ पिआणं वलन्तिहअआवहीरिअं जअसहम् ॥ ७ ॥ [विपमोद्गाहितमधुरं दूनदन्तव्रणाधरपरिस्खलितम् । आकर्णयति प्रियाणां वलमानहृदयावधीरितं जयशब्दम् ॥] स प्रियाणां मन्दोदरीप्रभृतीनां जयशब्दं वलमानेन सीतां प्रति भजता हृदयेनावधी-रितमवज्ञाविषयीकृतमाकणयति । सीतागतचित्ततया सम्यक्श्रवणाभावाद्वेरस्यापादकत्वा-चानादर इत्याश्चयः । किंभूतम् । पूर्वनिपातानियमात् । दन्तवणेन दृनाद्घरात्परिस्खलि-तम् । ओष्ठथवर्णस्यासम्यगुच्चारणादपरिस्फुटमित्वर्थः । अत एव विषमं नानारूपतयोद्घाहि-तमुच्चारितं तत एव मधुरमास्त्रादनीयम् । तथा च तथाविधजयशब्दस्याप्यवहेलया चिन्तासङ्गोऽप्युक्तः ॥

विषयान्तरेऽरतिमाह--

आमुअइ महइ सअणं मग्गइ रअणिविरमं जुडच्छइ दिअसम् । णीइ णिअत्तेइ पुणो रइलम्भोवाअमग्गणाडरहिअओ ॥ ८॥

[आमुञ्चिति महित शयनं मार्गिति रजनीविरामं जुगुप्सते दिवसम् । निरैति निवर्तते पुना रितलम्भोपायमार्गणातुरहृदयः ॥]

र्ताः सीतासंबिन्धसुरतं तत्प्राध्युपायस्य मार्गणमन्तेषणं तेन । यद्वा रितः कामपत्नां तत्प्राध्युपायो यस्य स कामस्तस्य मार्गणेषीणरातुरहृद्यो व्याकुलिचत्तो रावणः
श्वयनमामुज्ञति अधृतिवशात्यजित पुनरुत्थानखेदवशान्महृति वाञ्छिति । शेते इत्यर्थः ।
एवं रजन्या मादकत्वात्तद्विरामं मार्गति आकाङ्गति । जाते च रजनीविरामे दिवसं जुगुपत्ते निन्दति । तदा आकारसंगोपनाभावात् । अतएव निरैति आकारसंगोपनाय छोकानामम्रतो बहिनिगैच्छिति, ततः कुत्र गच्छामि बलात्कारेणेव सीतामानयामीति ।
निवर्तते पूर्वस्थानमेवायाति । यद्वा संकल्पोपनीतसीतालिङ्गनाय श्यनं मुज्जतीति हर्षः ।
पश्चाद्धमशान्तौ स्वप्नेऽपि सीतां पश्यामीति शयनं महित शेते इति विवोधः । अथ निद्रानुत्पत्या मादकत्वेन रजन्या विराममेवेच्छितीति दैन्यम् । पुनस्तथासित लोकानामम्रतो
बलात्कारोऽपि न स्यादिति दिवसं जुगुप्सते निन्दतीति मीडा । तदिदानीमेव निशि बलात्तामानयामीति निरैति निर्गच्छतीत्यर्षः । पुनिनवर्तते रम्भाशापस्मरणादिति धृतिः ।
तथा च नानाभावशबलत्वमुक्तम् । कियादीपकम् ॥

गोत्रस्वलनमाह --

पच्छाअन्तस्स वि से बहुसो हिअअट्ठिओ पिआण वि पुरओ । समअं मुहणिवहेम्मि वि सीआमइओ पअट्टइ समुहावो ॥ ९ ॥

[प्रच्छादयतोऽप्यस्य बहुशो हृदयस्थितः प्रियाणामिप पुरतः । समकं मुखनिबहेऽपि सीतामयः प्रवर्तते समुछापः ॥]

प्रच्छादयतोऽप्यर्थादालापमेव संगोप्यतोऽप्यस्य रावणस्य हृदयस्थितः सीतामयः समु-स्थापः प्रियाणां मन्दोदरीप्रभृतीनामप्यम्रे मुखनिवहेऽपि सममेकदैव बहुशः प्रवर्तते । सीता सीतेति बहुशो जल्पतीत्यर्थः । तेनावहित्या सूचिता । 'भयगौरवलजादेर्हर्षाद्याकारगु-तिरवहित्या । व्यापारान्तरशत्त्वन्यथा(भा)वभाषणविलोकनादिकरी ॥'

रागाधिक्यमाह—

तं पुलइअस्मि पेच्छइ उल्लावन्तो अ तीअ गेह्नइ गोत्तम् । ठाइ अतस्स समअणे अण्णस्मि वि चिन्तिअस्मि स चिअहिअए॥१०॥

[तां प्रलोकिते पश्यत्युलुपंश्च तस्या गृह्णाति गोत्रम् । तिष्ठति च तस्य समदनेऽन्यस्मिन्नपि चिन्तिते सैव हृदये ॥]

चो हेतो । यतोऽस्य रावणस्य समदने सकामे हृदयेऽन्यस्मिन्नप्यभीष्टवस्तुनि चिन्तिते सित सैव तिष्ठति । संकल्पवशात्सीतेव चिन्ताविपयीभवतीत्वर्थः । अतः प्रलोकिते दर्शने दर्शनकर्मणि वा तामेव पर्यति । रावण इत्यर्थात् । उह्नपंश्च तस्या एव गोत्रं नाम गृह्णाति जल्पतीति मनसि वचसि चशुषि सर्वत्रेव सैव स्फुरतीति विषयनिवृत्तिचिन्तासङ्ग-संकल्पादीनां सांकर्यम् ॥

अथ व्याध्यवस्थामाह-

साहइ से संतावं वासहरद्धन्तविसमपुञ्जिअकुसुमो । आअअणीसासहओ किलिन्तसम्गतरुपह्नवो उवआरो ॥ ११॥ [शास्त्यस्य संतापं वासगृहार्धान्तविषमपुञ्जितकुसुमः । आयतनिःश्वासहतः क्षाम्यत्स्वर्गतरुपह्नव उपचारः ॥]

अस्य संतापमुपचारो विरहोपशान्तिहेतुत्वेनोपादीयमानः पदार्थसंचयः शास्ति कथ-यति । किंभूतः । वासगृहस्यावस्थितिगृहस्यार्धान्ते एकदेशे पुष्ठितानि कुसुमानि यत्र सः । एवं यत आयतिनःश्वासेन हतः । अतः क्लाम्यन्तस्तत्संबन्धान्म्लायन्तः स्वर्गत-रूणां पत्नवा यत्र । तथा च पुष्पाणां वर्तुलीकरणेन यानि कथंचिद्षि न म्लायन्ति तेषामिष पारिजातपत्नवानां वैवर्ण्येन तापोत्कर्षोऽनुमीयत इत्पर्थः। 'व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वाम-पाण्डुताक्वशतादयः' ॥

देहविक्षेपादिना तदेवाह-

देहपरिणाहिवअडे वलइ भरोद्वत्तदिलअपासद्धन्ते । दूरोणामिअमज्झे विसमं भूमिसअणे पहोलिरहत्थो ॥ १२॥ [देहपरिणाहिविकटे वलित भरोद्वत्तदिलतपार्थार्थन्ते । दूरावनामितमध्ये विषमं भूमिशयने प्रघूर्णनशीलहस्तः ॥]

भूमी यच्छयनं पुष्पपत्नवादिमयं तल्पं तत्र प्रघूर्णनशीला इतस्ततः क्षिप्यमाणा इस्ता यस्य तथाभतो रावणो विषमं संतापवशाद्विपर्यरतं यथा स्यात्तथा वलति । पार्श्वपरिव्रर्तन माषरतीत्पर्थः । किंभूते शयने । देहो रावणशरीरं तस्य परिणाहो दैर्घ्यं तद्वद्विकटे तद्वनुसारित्वात् । एवं तस्य देहभरादेवोहृत्तौ विपर्यस्तौ । अथ च दिलतौ खण्डितौ पार्श्वयोरधीन्तावेकदेशौ यत्र । एकपार्श्वे पूर्व स्थित्यापरपार्श्वे च तदानीं गत्या पार्श्व- ह्यस्यापि विपर्यास इत्यर्थः । एवं दूरमवनामितमधः कृतं मध्यं यस्य । उदरस्याल्पत्वाद- त्यन्तसंबन्धाभावादवनमनमात्रमित्यर्थः । तथा च भूमिशयनेन 'विरक्तिः सुखहेत्नाम्' इत्यरतिरप्युक्ता ॥

द्राक्षिश्यमाह-

दिक्खण्णमेत्तिदिण्णो जणभसुभाहुत्तिहिअभिदण्णुक्कण्ठो । उह्नलइ खणविलक्खोणिअभन्तेउरमुहेसु से मुहणिवहो ॥ १३ ॥

[दाक्षिण्यमात्रदत्तो जनकसुताभिमुखहृदयदत्तोत्कण्ठः । उछ्जलति क्षणविलक्षो निजकान्तःपुरमुखेष्वस्य मुखनिवहः ॥]

अस्य मुखनिवहो निजकान्तःपुराणां मन्दोदरीप्रभृतीनां मुखेष्छलति चवलीभवति । चुम्बनानिवर्तते इत्पर्थः । क्षणं विलक्षो लजयाप्रसन्नः सन् । किंभृतः । दक्षिणो नायकस्तस्य भावो दाक्षिण्यं तन्मात्रेणानुरोधात् , न तु स्नेहात् । दत्तोऽपितः । एवं ज-नकसुता सीता तदिभमुखेन हृदयेन दत्तोत्कण्ठा यस्मै । सीतामेव द्रष्टुमित्यर्थात् । तथा च दाक्षिण्येन राक्षसीमुखे लक्षोऽपि सीतामुखदर्शनोत्कण्ठया कृष्यमाणः सम्यम्न संवध्यत इ-त्यर्थः । 'यो गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वयोषिति । न मुबत्यन्यचित्तोऽपि क्षेयोऽसौ दिक्षणो यथा ॥' इति कण्डाभरणम् ॥

संतापोत्कर्षमाह—

जा अण्णेण इसन्तो गमेइ उम्मच्छरं विलासिणिसत्थम् । ता दूसहसंतावं अण्णं से सोअदुम्मणं होइ मुहम् ॥ १४॥

[यावदन्येन हसन्गमयत्युन्मात्सर्यं विलासिनीसार्थम् । तावद्वःसहसंतापमन्यदस्य शोकदुर्मनस्कं भवति मुखम् ॥]

अन्येन मुखेन हसन्यावद्गमयित प्रतारयित रावणः, तावदेवास्य दुःसहः संतापो येन ताहश्चमन्यन्मुखं शोकेन दुर्भनस्कं भवति । सीतालाभोपायाभावादिति भावः । तथा च ता-सामीर्ष्याशान्त्यर्थमेकेन सकपटं हसतोऽप्यन्यन्मुखमालिन्येन संतापहेतुकेन संगोपनं तिष्ठ-तीत्यवहित्याविषादरूपभावसंधिः ॥

सीतामश्रचित्ततामाइ--

णिउणहसिआणुनिदं सीआलम्भावहारणिवसंवाअम् । सुणइ ण लक्खेइ फुडं अण्णिवइण्णिहिअओ पिआण दहमुहो १५ [निपुणहसितानुविद्धं सीतालम्भावधारणविसंवादम् । भृणोति न लक्षयति स्फुटमन्यवितीर्णहृदयः प्रियाणां दशमुखः ॥]

दशमुखः प्रियाणां निपुणं चातुर्येण यद्धसितं तेनानुविद्धं संबद्धं सीताया लम्भस्य प्राप्तेरवधारणमनेनोपायेन सीतालाम इति निश्चयस्तस्य विसंवादमन्यथाकरणं साध्वी सीता कथमनेन लब्धव्येत्यादिवचनरूपं श्रणोति किं तु स्फुटं न लक्षयिति । तत्र हेतु-माह—अन्यत्र सीतायां वितीर्णं हृद्यं येन । तथा च सोपहासमेताभिरुक्तं वचनं श्रुत्वापि सीतामग्रचित्ततया तत्तदर्थवत्तया न प्रतिसंधत्त इत्यर्थः ॥ यद्वा—प्रियाणामुक्तरूपं विसंवादवचनमन्यचित्ततया श्रणोति न, किं तु हसितानुवन्धात्स्फुटं लक्षयित । सीता मया न लब्धव्येति मामेता उपदावयन्तीति हसितेनानुभिनोतीत्यर्थः ॥

सीतापरतामाह-

ईसामच्छरगरूए साहिक्खेवपरिवड्टितोवालम्भे । कह कह वि गमेइ खणै विलक्खहसिएहिं कामिणिसमुझावे १६

[ईर्ष्यामत्सरगुरुकान्साधिक्षेपपरिवर्धितोपालम्भान् ।

कथं कथमपि गमयति क्षणं विलक्षहिततैः कामिनीसमुछापान् ॥]

निजानां कामिनीनां समुखापान्कथं कथमपि कष्टमृष्टथानुरूपव्याजाभावाद्वेलक्य-मप्रतिभा तया हसितै रावणो गमयत्मतिवाहयति । वव्ययतीति यावत् । कीहशान् । ईर्ष्यया सीतागुणासहिष्णुतया यो मत्सरे। प्रमर्थस्तेन गुरुकानप्रतिक्षेप्यान् । एवम्—अधिक्षेपस्तर्जनासंविलता निन्दा तत्सहितः परिवर्धित उपालम्भोऽपकारोक्तिर्यत्र तान् । तथा च यदा ताभिरुपालम्भादि क्रियते तदा सापराधत्वादाहार्यहास्येनेताः प्रसादयतीत्पर्यः । 'ईर्ष्यामाहुः समानेषु दानमानापकर्षणात्' इति कष्ठाभरणम् ॥

पुनश्चिन्तासंगममाह—

तस्स पिछक्दसेसं वाहोत्थअकण्ठविसमपअणिक्खेवम् । सङ्किज्जइ विमणाहिं फुडं ण णज्जइ पिआहि गोत्तक्खलिअम् १७

[तस्य प्रतिरुद्धशेषं बाष्पावस्तृतकण्ठविषमपदिनिक्षेपम् । शङ्कायते विमनोभिः स्फुटं न ज्ञायते प्रियाभिगीत्रस्खिलतम् ॥]

तस्य गोत्रस्खिलतं नामविपर्यासः सीतानामरूपस्तत एव विमनस्काभिः प्रियाभिः शङ्क्ष्यते एरम्, किंतु स्फुटं व्यक्तं न ज्ञायते । कीदशम् । प्रतिरुद्धं स्वरमङ्गरूपमावोदया-चैतन्ये सित एतासां त्रासाद्वानुचरितं शेषमेकवद्वर्णहृषं यत्र । एवम्—बाष्पावस्त्वतेन कण्ठेन विषमः स्फुटास्फुटः पदिनिश्लेषः पदोचार्णं यत्र । अत एव शेषानुचारणेन गद्गदक-ण्ठनया च सीतां प्रति किमप्ययमुचरतीति तर्कयन्तीत्यर्थः ॥ पुनरविहत्थामाह—
कह वि ठवेइ दहमुहो किं ति अणालविअमोहदिण्णालावम् ।
दइआहि गलिअवाहं रोसणिकत्तरपुलोइअं अप्पाणम् ॥ १८ ॥
[कथमपि स्थापयित दशमुखः किमित्यनालपितमोघदत्तालापम् ।
दियताभिर्गलितवाष्यं रोपनिरुत्तरप्रलोकितमात्मानम् ॥]

दशमुख आत्मानं स्वं कथमपि स्थापयित । किंभूतम् । किमिति कृत्वानालिपितेऽवादिते । अप्रश्न इति यावत् । अत एव मोघः प्रश्नं विना कृतत्वानिष्फलो मोहेनाझानेन वा दत्त उल्लापो येन तम् । अतएव गलितं वाष्पं गलितासु यथा स्यादेवं दयितामी रोपेण निरुत्तरमवचनं यथा स्यादेवं प्रलोकितं दृष्टं संकल्पेनोपस्थितायाः
सीतायाः प्रश्नश्रमात् किमित्युक्ते रुष्टाभिमन्दोदरीप्रभृतिभिः सक्रोधकटाक्षनिरीक्षितमात्मानं ज्ञाने सित स्त्रीकृतामवहेलां सोद्वा कृच्छ्रात्किकर्तव्यतास्टः संवरणं कृत्वा प्रकृति
प्रापयतीत्यर्थः ॥

भ्रमोत्कर्पमाह—

अणहिअओ वि पिआणं उन्मच्छपसारिअग्वविअहुंकारम् । अहिणन्दइ दह्वअणो समत्तिणिव्वेतिआहरोट्टपुलइअम् ॥ १९॥ [अन्यहृदयोऽपि प्रियाणामुन्मत्सरप्रसारिताधितहुंकारम् । अभिनन्दति दशवदनः समस्तिनिवेंहिताधरोष्टप्रलेकितम् ॥]

सीतागतचित्तत्वादन्यहृदयो दशवदनः प्रियाणां समस्तं संपूर्ण निर्वेक्षितं प्रस्फुरितम-धरोष्ठं यत्र तादशं प्रलोकितं दर्शनमभिनन्दति श्लाधते । कामविलासप्रसूतत्वश्रमादिति भावः । किंभूतम् । उद्गतेन मत्सरेण प्रसारितः समुत्थापितः, अथ च—अन्यचित्तत्वादा-वणेन विलासबुद्ध्याचितः सत्कृतो हुंकारो यत्र तम् ॥ अयमर्थः—अनिभेष्रतकर्तारमोष्ठा-वीषत्पुरः प्रेयं सश्चूमिक् सहुंकारमालोक्योपह्सिन्ति लोका इति प्रियाभिरिप सीतायामस्या-सिक्तमसहमानाभिस्तथाकृतमुपह्मसत्वेन न जानाति, प्रत्युत कामविलासप्रसूतत्त्वश्रमाद्वहु मन्यते इति शून्यहृद्यत्वाचित्तासक्ष एवोक्तः ॥

अथ संकल्पाह—
दुचिन्तिआवसेसं पिआहि उन्मच्छसंभमकआलोअम् ।
इसइ खणं अप्पाणं अणिहअअविसिज्जिआसणिअक्तन्तम् २०
[दुश्चिन्तितापदेशं प्रियाभिरुन्मत्सरसंभमकृतालोकम् ।
इसित क्षणमात्मानमन्यहृदयिमृष्टासनिनर्वतमानम् ॥]
स क्षणमात्मानं इसित । कथंभूतम् । अन्यहृदयेन सीताह्यान्यगतिचक्तत्वेन वि

सष्टं संकल्पोपस्थितसीताभ्युत्थानाय त्यक्तं यदासनं तस्मानिवर्तमानं बिह्म्म्य भूमावेवोपिवशन्तम् । 'निसम्मन्तम्' इति पाठे—विवेके सित पुनिर्निषदन्तम् । एवम्—प्रियाणां तथावुद्धजनकत्वादुश्चिन्तितोऽपदेशो विवेकोत्तरं किंचिन्मथ्याद्पणमुद्भाव्य नैतदासनं मद्यं रोचत इत्यादिव्यीजो येन तम् । अत एव प्रियाभिरुन्मत्सरेणोद्गतेष्येण संभ्रमेणोद्गेगेन कृत आलोको दर्शनं यस्य । तथा च—स्वस्य वृथासनत्यागेन प्रियाणामीर्ष्यादृष्या
चैवंविधोऽहमसमीक्ष्यकारीत्यात्मानं निन्दतीत्यर्थः । यद्वा—कीटसत्त्वभ्रमादेतदासनं वृथैवोजिद्मतवानस्मीत्यहो मम माग्ध्यमिति लन्धविकेस्तासां प्रतारणाय स्वयमेव स्वमात्मानमुपहसतीत्यर्थः । अत एव दुश्चिन्तित एवंस्पो व्याजो येन तासां तथाप्रतीत्यजननात् । 'दुचिन्तिओवएसम्' इति पाठे—रम्भानलकूबर्योः शापतः स्वनाशहेतुत्वेन दुश्चिन्तितो
बलादेव सीतामानयामीत्येवंस्प उपदेशः सीताप्रास्युपायो येनेत्यर्थः ॥

विप्रलम्भप्रकर्षमाह-

तह स गओ अइभूमिं जह ण विणिज्जन्तणं पिआहिण णाओ । ण अ णाऊण ण हसिओ ण अ हसिऊण अणुसोइउं ण अ तिण्णो ॥

[तथा स गतोऽतिभूमिं यथा न विनियन्त्रणं प्रियाभिर्न ज्ञातः । न च ज्ञात्वा न हसितो न च हसित्वानुशोचितुं न च तीणीः ॥]

स गवणस्तथा तेन प्रकारेणातिभूमि सीतां प्रत्यनुरागस्य परमकाष्ठां विरह्वेदनातिमर्यादां वा गतो यथा प्रियाभिर्मन्दोदरीप्रभृतिभिविनियन्त्रणं सप्रकाशमन्याजं वा सीतानुरागम्हिंतोऽयमिति न न ज्ञातः, अपि तु ज्ञात एव । ज्ञात्वा च अहो मूटोऽयमननुरक्तायामप्येवमनुरज्यतीत्यादिरूपेण न न हसितः, अपि तु हसित एव । हसित्वा च हा कष्टम्, ईदशी
विरह्वेदनामुख्य, कथं वा जीवेत्, अस्माभिरपि तथा क्रियतां येन सीता भजत्येनमित्यादिप्रकारेणानुशोचितुमनुकम्पितुं न च न तीर्णः शिकतः, अपि तु शिकत एवेति । प्रकारान्तराचिकितस्यत्वेन कादाचित्की मूर्छा सूचिता ॥

अथ रावणस्य चिन्तामेवाह-

चिन्ते च पडत्तो अवहोवासपसरन्तणीसासहअम् । दोसु णिमेऊण समं एकं आसण्णमुहकवोलेसु करम् ॥ २२ ॥ [चिन्तियतुं च प्रवृत्त उभयावकाशप्रसरिनःश्वासहतम् । द्वयोर्नियोज्य सममेकमासन्नमुखकपोलयोः करम् ॥]

रावणिश्वन्तियतुं प्रवृत्तश्च । सीताप्राप्त्युपायिमत्यर्थात् । किं कृत्वा । आसन्ने मुख-कपोलस्य नानात्वेन तत्करस्य निकटवर्तिन्यनायासलभ्ये मुखे कपोले च द्वयोरेकं करं समं तुल्यविन्निक्षिप्य । करं कीदृशम् । उभयावकाशे उभयपार्श्वे प्रसरिद्धिनिःश्वासैईतं तािडतम् । मखस्य नानात्वेनोभयदिशि वर्तमानत्वादिति निश्वासािधक्येन चिन्तािधक्यम् । नच

करस्याधेयत्वं लब्धम्, न त्वाधारत्वमिति वाच्यम् । संयोगमात्रस्य तदवस्थाया एव वा विवक्षितत्वादिति भावः । 'अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायानुचिन्तनम्' इति साहि-त्यदर्गणः ॥

अथ सप्तमिश्चिन्ताप्रकारमाह--

अङ्कागअं सहिज्जइ पओसरइविग्घसंकिएण कइवलम् । तं कस्स वि सोअत्थं वलइ अलद्धसुरअं महं चिअ हिअअम् २३ [अङ्कागतं सद्यते प्रदोषरतिविन्नशङ्कितेन किपवलम् । तत्कस्यापि शोकार्थं वलस्यलब्धसुरतं ममैव द्वदयम् ॥]

प्रदोषे रजन्यां या रितः सुरतं तिह्नमशिङ्कतेन तिह्नमशङ्कावता मयाङ्के कोडे आगतं किपवलं सहाते क्षम्यते । तद्वेतोरलञ्घसुरतं सन्ममैव हृदयं यहलित सुरताभावाकुलतया यच्चलीभवित तत्कस्यापि रामस्य वा सीताया वा ममैव वा शोकार्थम् । यदीदानीमीर्ध्यया युध्यामि तदा प्रदोषसुरतं विभिन्नं स्यादिति शङ्कया प्रदोषयुद्धं परिहृतम् । अथापि चेत्तन्न संपत्स्यते तदैतत्कालुष्येण कुद्धो रामं हृनिष्यामि तदा सीतायाः शोकः । तदभावे सीतामिव व्यापादियिष्यामि तदा रामस्य शोकः स्यात् । अथ स्त्रीकृपया तदिष चेन्न करिष्यामि तदाहमेव विरहृदुःखमितोऽपि लप्स्ये इति ममैव शोकः स्यादिति । तथोपायः क्रियताम् । येनेषा वश्वतिनी भवेदिति भावः ॥ यद्वा—प्रदोषसुरतार्थिनी मया किपवलं यत्सद्यते तत्कस्य विशोकार्थ शोकाभावाय, अपि तु न कस्यापि । यतोऽलञ्घसुरतं ममैव हृदयं वलित । तथा च यस्य सुरतार्थं क्षमा क्रियते तदलामेन श्वः प्रातस्तथा रोहं कर्म करिष्यामि यथा रामादीनां सर्वेषामुपतापः स्यादिति भावः ॥ यद्वा—यत्सद्यते तत्कस्य विशोकार्थम्, अपि तु न कस्यापि राक्षसस्य । यत्र सुरतमात्रालामेन ममैव धीरस्य हृदयं व्याकुलीभवित तत्र शत्रुकृतमुपरोधं दृष्ट्वा केषां राक्षसानां हृदयं व्याकुलं न स्यादिती-दानीमेव युद्धं युज्यते इति भावः ॥

अतएव युद्धकोटिकं विकल्पमाह-

किं भुअविवरपहोलिरसंखोहिष्फिडिअगहिअकिङ्गिणहअम् । अत्थाकासण्णिठअं णिष्फलचटुलमुहलं मलेमि कइवलम् ॥ २४॥

[किं भुजविवरप्रघूर्णनशीलसंक्षोभस्फेटितगृहीतकृष्टिनहतम् । अकस्मादासन्नस्थितं निष्फलचटुलमुखरं मृद्रामि कपिवलम् ॥]

अकस्मादकाण्डे आसन्नस्थितं निकटवर्ति कपिवलं किं मृद्रामि। करभुजादिना मर्दया-भीत्यर्थः। कीदञ्जम्। भुजानां विवरेष्वन्तरालेषु प्रथमं प्रघूर्णमानं पश्चात्संक्षोभेण भयेन स्फेटितं अष्टम्। पलायितमिति यावत्। ततो गृहीतं पुनर्धतं ततः कृष्टमाकुष्टं पश्चानिहतं ताडितम् । अत एव निष्फलं वृथा चटुलं चव्रलं मुखरं शब्दायमानम् । तथा च तथा सर्ति रामे भन्नसनोरथा सीता मामेवाश्रयेदिति भावः ॥

वलात्कारपक्षमाह--

ओ ससिकराहनुम्मिछलोअणन्दोलमाणवाहतरङ्गम् । आसाएमि कअग्गहणिरुत्तरुत्ताणिआणणं जणअसुअम् ॥ २५॥

[उत शशिकराहतोन्भील्लोचनान्दोलमानग्राप्पतरङ्गाम् । आस्वादयामि कचप्रहनिरुत्तरोत्तानिताननां जनकसुताम् ॥]

उत यदि प्रथमः पक्षो न स्यात्, तदा कचम्रहेण केशाक्षणेन निरुत्तरं निःशब्दं सत् उत्तानितम्ध्वेमुखीकृतमाननं यस्यास्तां जनकसुतामास्वादयामि सकचम्रहं चुम्बनाग्रुपभो-गविषयीकरोमि नक्तमेवेत्यर्थात् । वलादिति भावः । आसादयामि वा । किंभूताम् । शशिकरराहतयोः स्पृष्टयोः । अत एव मद्तिक्रमजन्यम्क्लीवरामादुन्मीलतोलीचनयो-रान्दोलमाना पूर्णमाना वाष्पतरङ्गा यस्यास्ताम् । अनभिमत्या रुद्तीमित्यर्थः ॥

रम्भाशापादयमपि पक्षो नेत्याशयमाशङ्क्याह-

कह विरहप्पडिऊला होहिइ समुहहिअआ पइम्मि उवगए। णैच्छइ इअरावि सिसं किं उण दिट्टम्मि दिणअरम्मि कमलिणी २६

[कथं विरहप्रतिकूला भविष्यति संमुखहृदया प्रसावुपगते । नेच्छतीतरथापि शशिनं किं पुनर्दष्टे दिनकरे कमलिनी ॥]

पत्युविरहे प्रतिकूला मां प्रत्यसंमुखी सीता संप्रति पत्यानुपगते सित कथं संमृखहृदया भिवध्यति । अर्थान्तरन्यासमाह—कमिलनी इतरथाप्यन्यथाप्यनृदितेऽपि दिनकरे शिननं नेन्छिति, किं पुनर्दष्टे सित । तथा च तदानीमिन्छाशङ्कापि नास्तात्यर्थः । अत्र कमिनिप्राया सीता, शिशपायो रावणः, सूर्यप्रायो रामः ॥

अभ्यर्थनादिप्रकारोऽपि नास्तीत्याह—

अव्भत्थणं ण गेह्नइ तिरई तिहुअणिसरीअ वि ण लोहेउम् ।
ण गणेइ सरीरवहं कह मण्णे होज्ज जाणई साणुणआ ॥ २०॥
[अभ्यर्थनां न गृह्णाति शक्यते त्रिभुवनिश्रयापि न लोभियतुम् ।
न गणयित शरीरवधं कथं मन्ये भवेज्ञानकी सानुनया ॥]

जानकी अभ्यर्थनां काक्का याच्त्रां न गृह्णाति न स्त्रीकरोति। त्रिभुवनश्रियापि दीयमा-नया लोभियतुं न शक्यते । किमपरमस्माभिः क्रियमाणं शरीरवधमपि न गणयति । तदेवं दैन्योक्तिदानप्राणम्रहणरूपोपायत्रयवैगुण्यान्मन्ये तर्कयामि कयं सानुनया गृहीतानुनया प्र-सन्ना भवेत् । न भविष्यतीत्पर्थः । तथा च प्रकारान्तरमनुसरणीयमिति भावः ॥ अतस्तदेवाह—
पडमाहप्पणिसण्णा अवमाणिअसेससप्पृरिससौडीरा ।
जड णवर होज्ज व वसा लुअराहवसीसदंसणा जणअसुआ २८
[पतिमाहात्म्यनिपण्णावमानितशेषसत्पुरुपशौटीर्या ।
यदि केवलं भवेद्वा वश्या लूनराघवशीर्पदर्शना जनकसुता ॥]

पत्युर्माहात्म्ये स्वाभाविके वालिवधादिजनिते च गौरवे निषण्णा दत्तभारा, अत एवा-वमानितमवज्ञाविषयीकृतं शेषस्य रामभित्रस्य सत्युरुषस्य शौटीर्यमहंकारो यया । तथा सा जनकसुता केवलं लूनस्य राघवशीर्षस्य दर्शनं यस्यास्तथाभृता सती । यदीति संभावना-याम् । तेन यदि वा वश्या भवेत्तदा भवेदित्यर्थः । प्रकारान्तरं नास्तीति भावः ॥

तत्रोपपत्तिमाह-

अद्दिट्ठलज्जिणज्जो भग्गपरित्ताणविअलिआसावन्धो । अवसो अबन्धुलहुओ भएण ठिइभङ्गसाहसं कुणइ जणो ॥२९॥

[अदृष्टलज्जनीयो भग्नपरित्राणविगलिताशावन्धः । अवशोऽवन्धुलघुको भयेन स्थितिभङ्गसाहसं करोति जनः ॥]

अदृष्टं लजनीयं लज्जास्थानं येन । लज्यतेऽस्माद्दिमित्रिति वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनीयर् । एवं भमं यत्परित्राणं रक्षणं तेन विगलित आशावन्धो मनोरथो यस्य । यद्वा भमपरित्राणश्वासौ विगलिताशावन्धश्रेति कर्मधारयः । अवशोऽस्वाधीनः । अविद्यमानवन्धुत्वेन लघुकोऽनादरणीयः सुखसाध्यो वा जनो भयेन स्थितिरित्यंकर्तव्यतानिश्रयः स्व-भावदार्व्यो वा तद्भक्षस्यं साहसमशक्यानुष्टानं कर्म करोति । तथा च राधवमृत्युज्ञानाल्ल-ज्जास्थानाभावेन भयेन च मद्दश्वतिनी भवेदिति भावः ॥

अथ सेवकाङ्गानमाह—

णवरि अ णं खेआलसजिम्भाअत्तवित्रद्धमुहसंघाअम् । भुमआभङ्गाणत्तो समअं पासेसु परिअणो अहीणः ॥ ३०॥

[अनन्तरं चैनं खेदालसंजृम्भायमाणविलतोर्ध्वमुखसंघातम् । भूभङ्गाज्ञप्तः समकं पार्श्वयोः परिजन आर्लानः ॥]

एतिचन्तानन्तरं चैनं रावणं भ्र्भङ्गमात्रेणाज्ञप्तः परिजनः समक्रमेकदैव पार्श्वयोवांमद-श्विणयोरालीनः संनिहितः । परमप्रमोविशिष्य व्याकुलचित्तस्य संमुखे स्थातुमशक्यत्वा-विति भावः। सेवकाह्मनहेतुंभ्रसंज्ञासमकालीनं चेष्टान्तरमाह—किंभृतमेनम् । खेदेन विर-हजन्यद्वःखेनालसं यथा सादेवं जृम्भायमाणोऽथ च वलितः सेवकाह्मानाय तिर्थग्भृतः स- त्र्वीं गगनाभिमुखो मुखानां संघातो यस्य तम् । कामोद्भेदाज्जृम्भादिमत्वमूर्ध्वमुखत्वं

विति भावः । नानादिग्वितिनानासेवकाह्मानाय नानामुखानामेकदेव भ्रूसंज्ञायामेषावस्थाभ्दिति सूचियतुं संघातपदमुक्ताम् ॥

अथाज्ञापृर्वावस्थामाह —

तो एकहिअअगुणिअं दसहि वि समअं मुखेहि अपाहेउम् । ण पहुप्पइ दहवअणो चिरकङ्क्षिअलम्भगव्भिणक्खरगुरुअम् ३१

[तत एकहृदयगुणितं दशिभरिप समकं मुखैरध्यापियतुम् । न प्रभवति दशनदनश्चिरकाङ्कितलम्भगिभताक्षरगुरुकम् ॥]

ततः सेवकागमनोत्तरमेकेन हृदयेन मनसा गुणितं चिन्तितं प्रमेयं दशिमरिप मुखैः समक्रमेकदैवाध्यापियेतुं शिक्षयितुं दशवदनो न प्रभवति न क्षमते । अत्र हेतुमाह—कीदशम् । चिरकाङ्गितो यः सीताप्रास्युपायस्तस्य लम्भेन प्रास्या गर्भितानि तत्कालोत्पन्नहर्षेण गद्गदकण्ठतयास्फुटीभूतानि यानि वक्तव्याक्षराणि तैर्गुरुकमतिशयितम् । तदुक्तम्—
'हर्षिस्त्वष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः' इति । तथा च—वाष्पस्यगितकण्ठत्वेन
बहुभिरिप मुखैर्वक्तव्यस्य न निष्पत्तिरिति स्वरभङ्गरूपभावोदयः ॥

अथानन्दादीत्सुक्यमाह—

अण्णेण समारद्धं वअणं अण्णेण हरिसगहिअप्फिडिअम् । अण्णेण अद्धभणिअं मुहेण अण्णेण से कह वि णिम्मविअम् ३२

[अन्येन समारव्धं वचनमन्येन हर्षगृहीतस्फेटितम् । अन्येनार्धभणितं मुखेनान्येनास्य कथमपि निर्मि(र्मापि)तम्॥]

अस्य रावणस्याज्ञारूपं तद्वचनमन्येन मुखेन समारच्यं वक्तुमिच्छाविषयीकृतम् । अन्येन मुखेन हर्षेण गृहीतं वक्तुमुपकान्तं सत्पश्चात्स्फेटितमानन्दोद्गतस्वरभङ्गेन गृहदकण्ठ-त्या श्रष्टं वक्तुं न पारितमित्यर्थः । अन्येनार्थमेव भणितं सत्पश्चादस्य स्वरभङ्गादिरूपप्र-तिवन्धकाभावेऽप्यन्येनोत्कण्ठावशादस्मादाच्छिय गृहीत्वा कथमप्यवशिष्टमर्थमुक्त्वा निर्मि-(र्मापि)तं समापितम् । यद्वा—अन्येनार्थमेव भणितं पुनर्भावोदयाद्थान्येन कथमपि भावोदयादेव कष्टस्रष्ट्यावशिष्टमर्थमुक्त्वा समापितमित्यर्थः । 'इष्टानवाहेरौत्सुक्यं कालक्षे-पासहिष्णुता । चित्ततापस्वराः स्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत् ॥'

अथ वाक्योपऋमे निश्चासमाह-

तो उग्गाहिअसोअं तेण भणन्तेन मुहपहोलिरधूमम् । संताविएक्कहिअअं दसकण्ठक्खलिअपलहुअं णीमसिअम् ॥ ३३॥ [तत उद्घाहितशोकं तेन भणता मुखप्रघूर्णनशीलधूमम् । संतापितैकहृदयं दशकण्ठस्खलितप्रलघुकं निश्वसितम् ॥]

ततो वक्तव्यस्थिरीकरणानन्तरं भणता वक्तुमुपक्रान्तेन तेन रावणेन निश्वसितं निश्वासः कृतः । सीतासमागमाय कातरकल्पनीयं कर्म चरामीति मनःखेदादिति भावः । उद्राहितः प्रकाशितः शोको मनोदुःखं यत्र एवम्, मुखेषु प्रघूर्णमानो धूमो यत्र मनस्तापादेवम्, संतापितमेकं हृदयं चित्तं यत्र तद्यथा स्यादेवं दशसु कण्ठेषु स्खिलतं हृदयादेकमेव प्रस्थितमन्तरा दशधाभृतम् अत एव प्रलघुकं स्वल्पं च यथा स्यादिति । सर्वे क्रियाविश्वणम् । सीतासमागमं प्रति कश्चिदुपायश्चिन्तितोऽस्ति स क्रियतामिति वाक्यपरत्वेन पूर्वस्कन्धकद्वयव्याख्यानं केचित्कुर्वेन्ति । तत्प्रकृतस्यैव संगतत्वादुपेक्षणीयम् ॥

अथ रावणवचनं प्रस्तौति-

आहासइ अ णिसिअरे आण्णासमकालिदण्णपिडसंलावे । महिणिमिओहअकरअलतंसिट्टअतिअभरुण्णिमअदेहद्धे ॥ ३४ ॥

[आभाषते च निशिचरानाज्ञासमकालदत्तप्रतिसंलापान् । महीनिवेशितोभयकरतलिर्यिक्स्थितित्रकभरोत्रमितदेहार्धान् ॥]

स निशिचरानाभाषते च । किंभूतान् । आज्ञासमकालं दत्तः प्रतिसंलापः प्रत्युत्तरं यै-स्तान् । अतिसंनिहितत्वात् । एवं मद्यां निवेशितं यदुभयकरतलं तेन तिर्यक्तिस्थतं यिष्ठकं तत्र भरेणोन्नमितो देहार्थो देहपश्चाद्भागो नितम्बरूपो येस्तान् । भूमिनिवेशितजानुकरतल-शिरस्कान् । तदुक्तम्—'पञ्चाङ्गचुम्बिभूमिकः प्रणमेदीश्वरं नरः' इति । प्रभुत्वमुक्तम् ॥

अथ तद्वचनस्वरूपमाह—

तं माआणिम्मिवअं रिउदंसणिवसमविअणिचलणअणम् । दावेह कण्टरहिअं सीआइ विओअपण्डुरं रामसिरम् ॥ ३५॥

[तन्मायानिर्मि(र्मापि)तं रिपुदर्शनविषमविष्ठतानिश्चलनयनम् । दर्शयत कण्ठरहितं सीताया वियोगपाण्डुरं रामशिरः ॥]

हे निशाचरा:, मायया निर्मितमनठीकवहर्शितं तत्कण्ठशून्यं रामशिरः सीतायाः कृते सीताये वा दर्शयत । किंभूतम् । रिपुदर्शनाय विषमं क्रोधेन भयानकं यथा स्यादेवं विवेते वक्रीभृते सती निश्चले स्थिरे नयने यत्र तत् । धनुःसंधानकालीनचेष्टाविशिष्टलोचनिम-त्यर्थः । एवं वियोगेन सीताया विरहेण पाण्डुरिमिति सर्वे विशेषणमनलीकत्वज्ञापनार्थम् ॥

अथ मायाशिरोघटनमाइ-

तो अमरिसमेलाविअभुमउग्गाहिअतरङ्गिअणिलाडअडम् । छिण्णाणिअं व्व तं चिअ ताहे चिअ तेहि णिम्मिअं रामसिरम् ३६ 1

[ततोऽमर्षमेलितभृद्गाहिततरङ्गितललाटतटम् । छित्रानीतमिव तदैव तदेव तैर्निर्मितं समिशिरः ॥]

ततस्तदाज्ञानन्तरं तैः सेवकैस्तदेव तत्क्षण एव तदेव साक्षादेव नतु कृतकत्वेन ज्ञाप्य-मानम्, रामशिरिहिछन्नानीतमिव छित्रं सद्यस्तदःनीतं तदिव निर्मितम्। कीदशम्। अमर्षेण मेळिताभ्यामेकीभूताभ्यां भ्रभ्यामुद्राहितमुत्किप्तम्। अत एव तरिक्षतं सश्रुकृटीकं लला-टतटं यत्र। तथा च युद्धकाळीनावस्थाविशिष्टत्वेन पारमार्थिकमेव तदिति घटनायेवमुक्तम्॥

अथ सेवकानां प्रस्थानमाह---

संपत्थिआ अ संभमचलणोवडणविसमुद्विआ पमअवणम् । कह वि समत्तप्पाहिदशवअणाणत्तिवावडा रणणिअरा ॥ ३७॥

[संप्रस्थिताश्च संभ्रमचरणावपतनविपमोत्थिताः प्रमदवनम् । कथमपि समस्ताध्यापितदशवदनाइप्तिच्यापृता रजनीचराः ॥]

रजनीचराः प्रमदवनं सीतावश्यितवन प्राप्ताश्च । किंभूताः । संश्रमेण भयेनादरेण वा यश्चरणयोरवपतनं त्वरया विन्यासस्तस्मै विषमं युगपदुत्थितास्त्वस्या गन्तुं सत्वरमुश्थिता इत्यर्थः ॥ यद्वा—चरणयोरवपतनेनाधो विन्यासविशेषेण विषममुश्थिता इत्यर्थः । कथमिष लज्जानिवन्धनकष्टेन समस्तमध्यापिता । यथा रामशिरः श्रद्धत्ते मां च स्त्रीकरोति सा, तथा कर्तव्यमित्यायुपदिष्टाः सन्तो दशवदनाञ्चप्तौ मायायां मस्तकोपनयनहृपायां व्याप्ताः सयताः ॥ यद्वा—समस्तं यद्ध्यापितमुपदिष्टहृपं वस्तु तदेव दशवदनाञ्चप्तिस्तत्र श्राष्ट्रता इत्यर्थः ॥

अथ प्रमद्वनप्राप्तिमाह-

पत्ता अ फुडिअमणिअडविवरुट्ठिअसलिलवद्धपङ्कअमउलम् । पवणसुअभग्गपाअवभङ्गगगअवालकिसलअं पमअवणम् ॥ ३८॥

[प्राप्ताश्च स्फुटितमणितटविवरोत्थितसल्लिबद्धपङ्कजमुकुलम् । पवनसुतभग्नपादपभङ्गोद्गतबालिकसलयं प्रमदवनम् ॥]

ते प्रमदवनं प्राप्ताश्च । किंभूतम् । हनूमत्कृतोमपर्देन स्फुटितं यद्वापीषु मणितदं ति-द्विवरेणोत्थितं यत्सिलिलं तत्र वदः संबद्ध उत्पन्नः पङ्कजानां मुकुलो यत्र । एवं पवन-कुतेन भन्ना ये पादपास्तेषां भङ्गेषु भङ्गस्थानेपृद्गतानि वालकिसलयानि यत्र । एतेन हनू-मद्विमर्दस्याचिरंतनत्वमुक्तम् । एवंविधमादकस्थानस्थित्यापि सीताया मनोविकारो नाभू-दिति सतीत्वमुपदिश्तिम् ॥

अथ द्वादशभिः स्कन्धकैरादिकुलकेन सीतावस्थामाह—
पेच्छन्ति अ सइसंठिअवअणविसंवइअथणणिसण्णकरअलम् ।
दृहवअणागमसङ्किअपअसदुप्पित्थलोअणं जणअसुअम् ॥ ३९ ॥

[प्रेक्षन्ते च सदासंस्थितवदनविसंवादितस्तननिषण्णकरतलाम् । दशवदनागमशङ्कितपदशब्दोत्पित्सलोचनां जनकसुताम् ॥]

रजनीचराः जनकस्रतां पर्यन्ति चेति समन्वयः । किंभूताम् । सदासंस्थिताद्वदनाद्विसंवादितं स्खलितं पश्चात्स्तनयोर्निषणं करतलं यस्यास्ताम् । एवं पृर्वनिपातानियमात्—शङ्कितदशवदनागमः शङ्कितः शङ्काविषयीकृतो दशवदनस्थागमो येन तथाभूतो यो
राक्षसानां पदशब्दस्तेनोत्पित्सोद्वेगो ययोस्ते उद्विष्ठे लोचने यस्याः । रावणागमनिज्ञासावशात् । तथा च निशाचराणां पदशब्दं श्रुत्वा रावणागमत्रासेन व्याकुलमालोकयन्त्या
सीत्या 'आः किं वृत्तम्' इति क्षोभेण कपोलतः करो हदि न्यस्त इत्यर्थः । दशवदनागमशङ्किता चासौ पदशब्दोद्विष्ठलोचना चेति तामिति केचित् । 'उप्पित्थ'शब्दस्त्रस्तव्याकुलवाची देशीति कश्चित् ॥

पिअअमसहत्थपेसिअमणिसुण्णइअसिढिलद्धवेणीवन्धम् । धोअकलधोअपाण्डुरपडन्तवाहपहउण्णअत्थणअलसम् ॥ ४० ॥

[प्रियतमस्बहस्तप्रेपितमणिश्न्यीकृतशिथिटार्धवेणीवन्धाम् । धौतकळधौतपाण्डुरपतद्वाष्पप्रहतोन्नतस्तनकळशाम् ॥]

पुनः किंभृताम् । भियतमस्य कृते स्वहस्तेनाभिज्ञानाय प्रेपितो यो मणिस्तेन शृत्यीकृ-तोऽत एव शिथिलो प्रन्थिशृत्योऽर्धवेणीवन्धो यस्यास्ताम् । अद्याप्यसंवृतकेशीमित्यर्थः । एवं धौतं मार्जितं यत्कलधौतं रूप्यं कज्ञलविरहात् । तद्वत्पाण्डुरेः पतद्भिर्वाष्पेरस्नुभिः प्रहृतौ ताडितावुन्नतौ स्तनकलशौ यस्यास्ताम् । उन्नतत्वेन स्तनयोरेवासूणां पात इत्यर्थः । यद्वा—धौतं जलेन क्षालितं यत्कलधौतं सुवर्णं तदाकृती पाण्डुरवाष्पप्रहृतौ स्तनकलशौ यस्या इत्यर्थः । निरन्तरमस्रुपतनाज्ञलक्षालितसुवर्णतुत्यत्वेन स्तनयोस्तस्या अतिगौराङ्गीत्वसुक्तम् ॥

अजमिअपम्हलवेणि वाह्जलपहाविआलओत्थइअमुहिम् । रसणासुण्णणिअम्बं विच्छिड्अमण्डणग्घविअलावण्णम् ॥ ४१ ॥

[अयमितपक्ष्मछवेणीं वाष्पजलप्रधावितालकावस्तृतमुखीम् । रसनाशृत्यनितम्बां विच्छर्दितमण्डनार्घितलावण्याम् ॥]

किंभूताम् । अयमिता असंयता, अत एव पश्मला जानपश्मा रूक्षा वेणी यस्या-स्ताम् । एवं बाष्पजलैरख्भाः प्रधावितैः प्रक्षालितर्वाष्पजलेषु, प्रधावितैरितस्ततोगा-मिभिवी, अलकैरवस्तृतं न्याप्तं मुखं यस्याः । एवं रसनया शून्यो नितम्बो यस्याः । एवं विच्छिदितं स्वक्तं यन्मण्डनमङ्गरागोऽलंकारश्च तेनाधितमुत्किषितं लावण्यं शोभा यस्याः । औपाधिकरूपादिष स्वाभाविकरूपस्याहादकःविमिति स्वभावसौन्दर्थमुक्तम् ॥ ... थोअमउआअअट्टिअपिअअमगअहिअअसुण्णणिचळणअणम् । कड्वळसद्दाअण्णणवाहतरङ्गपरिघोळमाणपहरिसम् ॥ ४२ ॥

[स्तोकमुकुलायतस्थितप्रियतमगतहृदयशून्यनिश्चलनयनाम् । कपिवलशब्दाकर्णनबाष्पतरङ्गपरिघूर्णमानप्रहर्षाम् ॥]

स्तोकमीपन्मुकुलिते, अत एवायतस्थिते दीर्घाभूते, अथ च प्रियतमे रामे गतं यद्भृद्यं मनस्तेन हेतुना शून्ये विषयाप्राहके, अत एव निश्वले वाह्यसंवेदनाभावात्स्थिरे नयने यस्यास्ताम् । भावनोपस्थितरामदर्शनसमुत्थमुखाखादेन नयनयोर्मुकुलनमिति भावः । एवं कपिवलस्य शब्दानां कोलाहलानामकर्णनाद्भावनाविच्छेदे सत्युपजातेषु वाष्पतरक्षेषु परिघूर्णमानः प्रवमान इव प्रहर्षो यस्याः । मामिप रामः स्मरतीलखुजनकत्वेनानन्दस्य स्फुटत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु—कोलाहलेन भावनाविच्छेदे रामदर्शनमुखविच्छेदाद्वि-पादेनोपजातेषु वाष्पेषु मदुद्धारायैते कपयः समागता इत्यानन्दाधुभिरुपवितेषु दोलाय-मान इव प्रहर्ष इत्याक्षिप्तविपादहर्षयोः संधिरिति मदुन्नोतः पन्थाः ॥

ईसरअभिण्णपाडलवसुआअप्फरसवाहविन्दुट्ठाणम् । विच्छड्डिअपरिधूसरणिअअसहावपरिसंठिआहरराअम् ॥ ४३॥

[ईषद्रजोभिन्नपाटलशुष्कपरुपवाष्पविन्दुस्थानम् ।

विच्छर्दितपरिधूसरनिजकस्वभावपरिसंस्थिताधररागम् ॥]

एवम्—ईषद्रजोभिर्भिन्नं संबद्धम्, अत एव गौरिमसंवन्धात्पाटलं श्वेतरक्तम्। अलूणा-मभावाच्छुष्कं सत्परुषं रूक्षं वाष्पिवन्दूनां स्थानं यस्यास्ताम्। 'पाअड' इति पाठ प्र-कटमित्यर्थः। असुस्थानेषु धूलिसंवन्धाच्छुष्कत्वं पाटलत्वं प्रकटत्वं वा, रूक्षत्वं चेति भावः। एवं विच्छिर्दितोऽलक्तकताम्बूलल्यागात्त्यक्तः अत एव परिधूसरः सन्निज-कस्त्रभावे परिसंस्थितः कृत्रिमारुण्यरहितोऽधरस्य रागो यस्या इति कुलस्त्रीत्वमुक्तम् । केचित्तु—अग्निमस्कन्धकस्थवदनविशेषणतया नपुंसकान्तत्वेन सर्वमिदं योजयन्ति॥

वअणं समुव्वहित्तं ओलुग्गकओलिञ्बलन्ताआमम् । असमत्तकलादीहं कइदिअहासण्णपूरिअव्वं व सिसम् ॥ ४४॥ [बदनं समुद्रहन्तीमबरुग्णकपोलिविलदायामम् ॥] असमस्तकलादीर्धं कतिदिवसासन्नपूरियतव्यमित्र शशिनम् ॥]

एवम्—अवरुग्णै दुर्वलौ यौ कपोलौ ताभ्या निर्वलन्स्पर्शभवत्रायाम ऊर्ध्वाधःक्षमेण दैर्ध्य यत्र तत् वदनं समुद्रहन्तीम् । अत्रोत्धेक्षते—असमस्ताभिरसमाप्ताभिरपूर्णाभिवो कलाभिदीर्घाकारं शशिनमिव । शशिनं कीदशम् । कतिपर्यदिवसंरासत्रं निकटवित पूर्ियतव्यं पूरणं यस्य तम् । भावे तव्यः । कतिदिवसरासत्रे निकट एव पूरियतव्यमिति कमिण वा । वदनमि द्वित्रदिनैरेव रामसंदर्शनात् कलागृद्ध्या पूरियतव्यमित्यभिसंधिः ॥

देह्-छिविणिव्विष्ठिए भिण्णद्रुव्वत्तरोअणासच्छाए । भूसणवन्धणमग्गे छिक्खिङजन्ततिष्ठणत्तणे वह्माणभ् ॥ ४५ ॥ [देहच्छिविनिर्विलितान्भिन्नद्रोहूत्तरोचनासच्छायान् । भूषणवन्धनमार्गीछक्ष्यमाणतिलिनत्वान्वहमानाम् ॥]

एवम्—भूषणस्य वलयादेर्बन्धनं योजना तस्य मार्गान् स्थानानि वहमानाम् । भूषणशून्यामित्यर्थः । किंभूतान् । लक्ष्यमाणं तलिनत्वं स्तोकत्वं कार्द्यं येषां तान् । तत्तदलंकारस्थानानां तत्तदाकारेण कृशीभूय परिणतत्वादिति भावः । पुनः कीदशान् । देहस्य स्वभावसिद्धा या छिवगौरता तया निर्विलितान् पृथगभूय प्रकाशमानान् । अन्यत्र छिवमालिन्यादिपिहिता तत्र तत्रेव परं तदभावादु ज्वलेति भावः । यद्धा—देहच्छिविभिर्निर्विलितान् अन्यदेहापेक्षया छिविविशेषेण पृथगभूतानित्यर्थः । अत एव भिन्ना संवद्धा पश्चादीषदुद्वित्ता या रोचना तया सच्छायानिवेत्युन्प्रेश्चा व्यज्ञ्या । रोचनोद्दर्तनादिव कान्तिविशेषं
गतानित्यर्थः । अन्यशरीरापेक्षया गारिमिवशेषोदयादिति भावः । भिन्ना पिष्टोर्द्वर्तिता लोडिता या रोचना तत्तु स्थकान्तीनिति केचित् । 'तिलिनं विरले स्तोकं' इति विश्वः ॥

दट्ठव्वचडुळणअणं उवऊहणळाळसप्फुरिअवाहुळअम् । आसण्णद्विअदइअं रसेण एकसञणिन्म व विसूरिन्तम् ॥ ४६॥ [द्रष्टव्यचटुळनयनामुपगूहनळाळसस्फुरितवाहुळताम् । आसत्रस्थितद्यितां रसेनैकशयन इव खिद्यमानाम् ॥]

एवम्—आसने निकटे स्थितो दियतो रामो यस्यास्ताम् । अत एव—रसेनोत्कण्ठया द्रष्टव्ये रामे रामदर्शने वा चटुळे चक्षळे नयने यस्यास्ताम् । एवम्—उपगृहने तदालिङ्गने लालसेन लोभेन स्फुरिते सस्पन्दे वाहुलते यस्याः । संनिहित एव प्रियः कदा द्रष्टव्यः कदा वा तदालिङ्गनं लब्धव्यमित्युक्किण्ठतामित्यर्थः । अत एव तदुभयप्राप्त्यभावातिस्वयमानाम् । उत्प्रेक्षते—एकशयन इव । यथेकत्र शयने काचिदासन्नस्थितद्यिता रसेन पूर्वोक्तविशेषणद्वयवती सती मानपरिष्रहादिना तदुभयालाभात्स्विद्यत इत्यर्थः । यद्वा—भावनावशादासन्नस्थितद्यितामुक्तविशेषणद्वयवती च । अत एव तदुभयासिख्या रसेनैकगयन इव खिद्यमानाम् ॥

दूसहिमअङ्कदंसणदुउणअरुक्कण्ठणीसहिणसण्णिङ्गम् । गअजीविअपरिसङ्किअणिसिअरिहत्थपरिमट्टणिचलहिअअम् ॥ ४७ ॥ • [दुःसहमृगाङ्कदर्शनिद्वगुणतरोत्कण्ठानिःसहनिषण्णाङ्गीम् ॥] गतजीवितपरिशङ्कितनिशिचरीहस्तपरिमृष्टनिश्चलहृदयाम् ॥]

एवम् — विरहिणीनामतिपीडाकरत्वादुःसहेन मृगाङ्कस्य दर्शनेन द्विगुणतरा योत्कण्ठा च्या निःसहानि निश्वेष्टानि सन्ति नियण्णानि । भूमावित्यार्थात् । अङ्गानि यस्यास्ताम् ।

मृर्छितामित्यर्थः । अत एव गतजीवितेयमिति परिशङ्किताभिः शङ्कावतीभिर्निशिचरी-भिरवेक्षिताभिर्हस्तेन परि सर्वतोभावेन श्वासानवाह्या मृष्टं श्वासनिरोधानिश्वलं हृद्यं यस्यास्ताम् ॥

हत्थेण वाहगरुइअदूरपलम्बालओत्थएण वहन्तिम् । पिअपेसिणङ्गुलीअअमणिप्पहापाअडेकपासं व मुहम् ॥ ४८ ॥ [हस्तेन वाष्पगुरूकृतदूरप्रलम्बालकावस्तृतेन वहन्तीम् । प्रियप्रेषिताङ्गुलीयकमणिप्रभाप्रकटेकपार्श्वमिव मुखम् ॥]

एवम्—वार्षरश्रुभिः स्तिभितत्वाद्धस्कृतैः, अत एव दृरं व्याप्य प्रलम्बेरलकेरवस्तृतेनाच्छादितेन हस्तेन मुखं वहन्तीम् । मुखं हस्ते कृत्वा तिष्ठन्तीमित्यर्थः । किमिव ।
प्रियेण रामेण प्रेपितं यद्कुर्लायकं नन्मणिप्रभाभिः प्रकटं व्यक्तमेकं पार्थ्वे यस्य तथाभूतमिव । तथा च—एकपार्थस्य करालकपिहितत्वादप्रकटन्वमेव, उपिरगतपार्थस्य तु प्रकटत्वम् । स्वच्छमुखान्तर्निर्गताभिरधःस्थितकराष्ट्रलीयप्रभाभिः कृतमिवेत्युत्प्रेक्षितम् ।
यद्वा—'पाविएकपासं व मुहम्' इति पाठः । तथा च—मणिप्रभाप्रावृत्तैकपार्थमिव । तेन
मणिप्रभाभिः प्रावृतं छन्नमेकं पार्थं यस्येत्यर्थः । तथा च मणिरन्द्रनीलत्वेन तत्प्रभावृत्तैकपार्श्वत्यमुत्प्रेक्ष्यमाणमलकेषु नीलतया तत्प्रभास्यनवगमयतीति निरवद्यम् ॥

आसण्णजुज्जविमणं रामभुआसङ्घणिद्वविअसंतावम् । हिअआवित्अदहमुहं किं मण्णे होहिइ त्ति विमुहिज्जन्तिम् ॥ ४९ ॥ [आसन्त्रयुद्धविमनसं रामभुजाध्यवसायनिष्ठापितसंतापाम् । हृदयापिततदशमुखां किं मन्ये भविष्यतीति विमुह्यन्तीम् ॥]

एवम्—आसन्नमंचिरभावि ययुद्धं तेन विमनस्तां युद्धं चानियतो जय इत्याशयात्। अथ रामभुनयोऽध्यवमायेन निष्ठापितो नाशितो युद्धिकि स्यादित्यादिसंतापो यस्यास्ताम्। रामो जेध्यत्येविति निध्यात्। पश्चात् हृदये आपिततो दशमुखो यस्यास्ताम्। तथा च तस्य लब्धवरत्वं पौरुषं च रमृत्वा पुनः संदिहानामित्यथैः। अत एव मन्ये विचारयामि। मनिरि वा। एकत्र रामोऽपरत्र रावण इति कोटिद्रयतौत्यान्वि भविष्यतीति विमुह्यन्तीं मृर्छन्तीं संशयानां वा॥

समुहालोअणविडिअं विडिअणिमिह्नपिअदंसणुमुअहिअअम् । ऊसुअहिअउम्मिहं उम्मिहोसरिअपइमुहिकिलम्मिन्तम् ॥ ५० ॥ (आइकुलकम्)

[मंमुखालोकनबीडितां बीडितनिमीलितिषयदर्शनोत्सुकहृदयाम् । उत्मुकहृदयोन्मीलितामुन्मीलितापसृतपतिमुख्हाम्यन्तीम् ॥] (आदिक्लकम्) एवम्—संकल्पोपस्थितस्य रामस्य संमुखालोकनेन बीडितां लद्विरहेऽपि जीवितास्मीति लिजाताम्। ततो बीडितत्वेन पुनर्निमीलितां निमीलितनेत्राम्। अनन्तरं प्रियस्य दर्शन उत्सुकहृदयामिति कर्मधारयः। तदनु(दु)त्सुकहृदयत्वातपुनरुन्मीलितां प्रियं द्रष्टुमुन्मी-लितनेत्राम्। पश्चादुन्मीलितेन नयनोन्मीलनेन भावनापरित्यागादपस्तेऽदृष्टे सति पति-मुखे क्लाम्यन्तीं पुनर्दर्शनोत्कण्ठावशात्। अथवा दृथैव भावनाविच्छेदकारिनयनोन्मीलनं कृतमिति चिन्तावशात्विद्यमानाम्॥ आदिकुलकम्॥

अथामीवां सीतासमीपगमनमाह-

दृदूण अ णं दूमिअहिअअपहोल्जन्तसंभरिअकाअन्त्रा । अञ्चीणा माआमअरामसिक्झअणकाअरा रअणिअरा ॥ ५१ ॥

[दृष्ट्वा चैनां दूनहृदयप्रघूर्णमानसंस्मृतकर्तन्याः । भाळीना मायामयरामशिरउछयनकातरा रजनीचराः ॥]

स [च] पुनः शोच्यामेनां सीतां दृष्ट्वा द्यावशाद् ने दुःखिते हृदये प्रघूर्णमानम्। विस्मृतमित्यर्थः । पश्चात्पुनरुङ्केशभयात्संस्मृतं कर्तव्यं मायाशिरःप्रदर्शनरूपं येस्ते रजनीचरा
मायामयं यद्रामशिरः, तस्योद्धयनेऽर्पणे कातराः सन्तः आलीनाः सीतासमीपमुपगताः
जीवत्येव रामे स्वत एव म्रियमाणा वराकी कथमसत्येन व्यापादनीयेति घृणावशादलीकं
शिरो नतु द्शयामासुरिति भावः ॥

अथ शिरःप्रदर्शनमाह-

अह तेहि तीअ पुरओ छेअसमुन्वत्तमासिद्ण्णावेढम् । ठिवअं राह्ववअणं छअमञ्झविलग्गवामहत्थं च धणुम् ॥ ५२ ॥

[अथ तैस्तस्याः पुरतक्छेदसमुद्भृत्तमांसदत्तावेष्टम् । स्थापितं राघववदनं छूनमध्यविलग्नवामहस्तं च धनुः ॥]

अथ सीतासमीपगमनानन्तरं छेदेन कर्तनेन समुद्दृत्तमुच्छ्वासितं यन्मांसं तेन दत्तमावेष्टं सर्वतो वेष्टनं यत्र तादशं राघववदनं छन्दिछत्रः सन्मध्ये विलग्नः संवद्धो वामहस्तो यत्र । राघवस्येखर्थात् । तद्धनुश्च तैर्निशाचरैस्तस्याः सीतायाः पुरतः स्थापितम् । तथा च—
एकव्यापारेणैव शिरो धनुर्लग्नः करश्च द्वयमपि छिन्नमिति भावः ॥

अथ सीतामोहमाह—

आलोइए विसण्णा उवणिज्ञन्तिम वेविडं आढत्ता। सीआ रअणिअरेहि रामसिर त्ति भणिए गअ चिअ मोहम्॥ ५३॥

[आलोकिते विषण्णोपनीयमाने वेपितुमारब्धा । सीता रजनीचरै रामशिर इति भणिते गतैव मोहम् ॥] शिरसि दूरादालोकिते सित सीता विषणा विषादमुपगता । कस्यैतदिति कृत्वेस्यर्थः। अथ रजनीचरेरुपनीयमाने निकटं प्राप्यमाणे सित वेपितुमारब्धा । ममेव निकटं यदान-यन्ति तत्प्रायो रामस्येव भवेदिति कृत्वा कम्पवती वभूवेस्थर्थः । पश्चात्तरेव रामशिर इति भणिते सित निःसंदेहा सती मोहमेव मूर्छामेव गता । नतु मृत्युमिष । सीताजीविताभिन्न-रामजीवितस्य विद्यमानत्वादिति भावः ॥

अथ सीताया भूमौ पतनमाह-

पडिआ अ हत्थसिढिलिअणिरोहपण्डरसम्लसन्तकवोला । पेलिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणी जणअसुआ॥ ५४॥

[पितता च हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोला । प्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनी जनकसुता ॥]

जनकसुता पतिता च । भूमावित्यर्थात् । केवलं मोहमेव गतेति न, किंतु पतितापीति चार्थः । किंभूता । हस्तेन शिथिलितो निरोधो यत्र तथाभृतः, पश्चाद्विरहेण करतलयन्न-णापसारितहथिरत्वेन वा पाण्डुरः सन् समुच्छुसन् यन्त्रितमांसोत्फुह्रतया पुष्टि वजन्क-पोलो यस्यास्तथाविधा । ज्ञानदशायां करावहदः कपोलिखितो मूर्छायां करः शिथिलीभूय बहिः स्खलित इत्यर्थः । एवम्—प्रेरितेन वामपार्थेन पतितत्वाद्वामभुजयन्त्रणयातिर्यगु-तथापितेन वामपयोधरेण विषमोत्रतः स्वानुसारेण तिर्थगुत्थापितो दक्षिणः स्तनो यस्याः । तथा च कुचयोः काठिन्यमुक्तम ॥

भूम्यवष्टमभेन सीता जीवितेत्याह—

सरणिस्म वन्धवाणं जणस्स किं होइ वन्धवो चिअ सरणम्। तह गुरुसोअकवित्रिश धरिन्स पिंडआ विसुन्धिआ धरणिसुआ ॥५५॥ [मरणे बान्धवानां जनस्य किं भवति बान्धव एव शरणम्। तथा गुरुशोककविता धरायां पितता विमूर्छिता धरणिसुता॥]

बान्धवानां मरणे सति जनस्य वान्धव एव शरणं कि भवति । बान्धव एव प्राणावल-भवनं भवतीत्यर्थः । तत्रोपपित्तमाह—तथा रामविपत्तिज्ञानजेन गुरुणा शोकेन कविलता समाकान्ता सती विमूर्छिना धर्णमुना सीनां धरायां पतिता, यतस्तत्काले तस्या मानृ-त्वाद्धरणिधरैवावलम्बनमभृदिति भावः ॥

अथ सीतायां मोहोन्कपंमाह-

ण कओ वाह्विमुक्खो णिव्वण्णेउं पि ण चइअं रामसिरम्। णवर पडिवण्णमोहा गअजीविअणीसहा महिम्मि णिसण्णा ॥ ५६॥ [न कृतो वाष्पविमोक्षो निर्वर्णयितुमपि न शिकतं रामशिरः। केवलं प्रतिपन्नमोहा गतजीवितनिः महा महां निषण्णा ॥] तया बाष्पविमोक्षो न कृतः, रामशिरो निर्वर्णयितुं विशेषेण द्रष्टुमपि न शिकतम् । केवलं प्रतिपन्नः स्वीकृतो मोहो यया तथाभृता सती गतजीवितो मृतस्तद्वितःसहा नि-श्वेष्टा सा मह्यां निपण्णा लिखितेव स्थिताभृदित्यर्थः । रोदनदर्शनादीनां ज्ञानसाध्यत्वेन तदानीं प्रसह्य मोहोदयात्तिकमपि न यृत्तमिति भावः । वस्तुतस्तु—दर्शनविच्छेदः स्यादिति वाष्पत्यागो न कृतः, दर्शने सति महद्दुःसं स्यादिति दर्शनमि न कृतम्, किं तु मोहे सति किमपि दुःसं न लब्धव्यमिति मोह एव परं स्वीकृतः, तत एवाचैतन्याः नमह्यां लिखितेव स्थितेत्यर्थः ॥

अथ मूर्छावस्थामाह---

खणणिचळणीसासं जाअं मोहन्धआरसामन्छाअम् । विरल्लमिलिअच्छिवत्तं मुच्छाहीरन्ततारअं तीअ मुह्म् ॥ ५७ ॥

[क्षणनिश्वलनिश्वासं जातं मोहान्धकारस्यामच्छायम् । विरलमिलिताक्षिपत्रं मूर्छोह्रियमाणतारकं तस्या मुखम् ॥]

तस्या मुखं जातम् । कीदशम् । क्षणं व्याप्य निश्वलो निश्वासो यत्र, मूर्छया प्राण-वायोरवरोधात् । एवम्—मोहो ज्ञानाभावस्तद्गृपेणान्धकारेण स्यामा छाया कान्तिर्यस्य, प्रसादाभावात् । एवम्—विरलमल्पं मिलिते किञ्चिन्मुद्रिते अक्षिपत्रे पक्ष्मणी यत्र तथा-भूतं सन्मूर्छया हियमाणे परावर्तिते तारके दृष्टिगोलके यत्र तादशम् । मूर्छापूर्वावस्था मोहः । यद्वा मोहोऽज्ञानमात्रम्, मूर्छा तु मनोविक्षोभविशेष इति भेदः ॥

मूर्छया दुःखसंवेदनाभावमाह-

विसरिअविओअदुक्खं तक्खणपट्भट्टरामगरणाआसम् । जणअतणआइ णवरं छद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहम् ॥ ५८ ॥

[विस्मृतवियोगदुःखं तत्क्षणप्रश्रष्टराममरणायासम् । जनकतनया केवछं छब्धं मूर्छानिमीछिताक्ष्या सुखम् ॥]

मूर्छं मुद्रिताक्ष्या जनकपुन्या तदानीं केवलं सुखं लब्धम् । ज्ञाने सित दुःखमात्रानु-भवादज्ञाने दुःखाभाव एव तदिति भावः । सुखं कीहक् । विरहृदुःखं यत्र । एवम्—त-रक्षणे प्रश्रष्टः प्रस्मृतो रामस्य भरणेनायासः पीडा रामनिष्टा खनिष्टा च यत्र तत् । यद्वा—'विस्मृतवियोग—' इति विशेषणद्वयविशिष्टं यथा स्यादेवं मूर्छानिमीलिताक्ष्या तया केवलं सुखं लब्धामित्यन्वयः। नयनिमीलनेन शिरोदर्शनजन्यमिष दुःखं नाभूदिति भावः॥

अथ कालेन श्वासंपरावृत्तिमाह---

थणपरिणाहोत्थइए तीए हिअअम्मि पअणुअं पि ण दिट्ठम्। दीहं पि समूससिअं सूइज्जइ णवर वेविरे अहरोट्टे ॥ ५९॥ -

[स्तनपरिणाहावस्थगिते तस्या हृदये प्रतनुकमि न दृष्टम् । दीर्घमिप समुच्छुसितं सूच्यते केवलं वेपनशीलेऽधरोष्टे ॥]

स्तनयोः परिणाहेन विशालतयावस्थागते व्याप्ते तस्या हृदये प्रतनुकमल्पमपि न हृष्टम् । चक्षुःस्पन्दापरिज्ञानात्र लक्षितम् । दीर्घे महदपि समुच्छ्वसितं निश्वासः केवलमधरोष्ठे वेपनशिले कम्पिते सित सूच्यते । श्वासं विना कथमधरोष्ठकम्प इति परं तक्यत इत्यर्थः । एतेन स्तनयोराभोगशालित्वमधरोष्ठस्य च तनुत्वं सूचितम् ॥

अथ मोहोपशान्तौ चक्षुमन्मीलनमाह—

अपरिष्फुः डणीसासा तो सा मोहविरमे वि णीसहपडिआ । अणुवज्झवाहगरुइअदुक्खसमुन्वूदतारअं उम्मिछा ॥ ६० ॥

[अपरिस्कुटनिश्वासा ततः सा मोहिवरामेऽपि निःसहपितता । अनुबद्धवाष्पगुरूकृतदुःखसमुद्धचूढतारकमुन्मीलिता ॥]

ततः श्वासपरावृत्त्यनन्तरं न पिर सर्वतोभावेन स्फुटो व्यक्तो निश्वासो यस्यास्तथा-विधातक्यमाणनिश्वासा सा मूर्छाविरामेऽपि निःसहं निश्चेष्टं यथा स्यादेवं पितता सत्युन्मी-लिता चश्चरुन्मुद्रणं चकारेत्यर्थः । अनुबद्धेन ज्ञाने सित तदानीमृत्यन्नेन वाध्येणाश्चिबन्दु-गुरूकृते यन्त्रिते अत एव दुःखेन समुद्ध्युटे उत्तानिते तारके गोलके यत्र तद्यथा स्यादि-त्युन्मीलनिक्तयाविशेषणम् ॥

अथ चतुर्भिरादिकुळकेन चैतन्ये सित शिरोदर्शनार्थमीषदुरियतायाः सीतायाः शि-रोदर्शनमाह—

पेच्छइ अ सरहसोहरिअमण्डलग्गाहिघाअविसमच्छिण्णम् । दूरधणुसंधिअश्चिअसरपुङ्खालिद्धसामलिअआवङ्गम् ॥ ६१ ॥

[पश्यित च सरभसावहृतमण्डलाग्राभिघातविषमच्छिन्नम् । दूरधनुःसंहिताञ्चितशरपुंङ्खालीढश्यामिलतापाङ्गम् ॥]

सीता रामशिरः पश्यित चेत्रयेतनचतुर्थस्त्रन्थकेन सह समन्वयः । कीदशम् । सर-भसं वेगेनावहृतस्य पातितस्य मण्डलायस्य खङ्गस्याभिघातेन विषमं तिर्यक्रमेण छित्रम् । एवं द्रं व्याप्य धनुःसंहिताश्चितस्य धनुरारोपिताकृष्टस्य शरस्य पुङ्गेनालीढौ स्पृष्टौ, अत एव नित्यं शराकर्षणेन पुङ्गावमर्षाजातिकणत्वेन श्यामलितावपाङ्गौ यत्र तदिति स-व्यसाचित्वमुक्तम् ॥

णिव्वूढरुहिरपण्डुरमउलन्तच्छेअमासपेहिअविवरम् । भज्जन्तपडिअपहरणकण्ठच्छेअदरलग्गधाराचुण्णम् ॥ ६२॥ [निर्ब्यूढरुधिरपाण्डुरमुकुलायमानच्छेदमांसप्रेरितविवरम् । भज्यमानपतितप्रहरणकण्ठच्छेददरलग्नधाराचूर्णम् ॥]

पुनः किंभूतम् । निःशेषतो व्यूढेन गलितेन रुधिरेण पाण्डुरं सन्मुकुलायमानं संकुच-यच्छेदस्थानमांसं तेन प्रेरितं मुद्रितं विवरं कण्ठनालरन्ध्रं यत्र तत् । मांसस्योत्फुलनादिति भावः । एवं पतितस्य सतो भज्यमानस्य भग्नस्य प्रहरणस्य खङ्गस्य कण्ठच्छेदे तत्स्थाने लग्नं धाराचूर्णं यत्र । खङ्गभङ्गेन चूर्णोकारस्य धारासंनिहितलौहकणिकारूपस्य धाराचूर्णस्य च संबन्धेन कण्ठस्य काठिन्यमुक्तम् ॥

णिद्दअसंदट्ठाहरमूलुक्खित्तदरिद्वदाढाहीरम् । संखाअसोणिअप्पङ्कपडलपूरेन्तकसणकण्ठच्छेअम् ॥ ६३ ॥ [निर्दयसंदष्टाधरमूलोत्क्षिप्तदरदृष्टदंष्ट्राहीरम् । संस्यानशोणितपङ्कपटलपूर्यमाणक्रष्णकण्ठच्छेदम् ॥]

एवं शरसंघानकालीनक्रोधान्निर्देयं संदद्याधरस्य मूले उत्क्षिप्तमुत्थापितम्, अत एव बहिर्भूतत्वेन किंचिदृष्टं दंष्ट्राहीरकं दंष्ट्राश्रं यत्र, दंष्ट्रारूपं हीरकं मणिविशेष इति वा । एवं संस्त्यानशोणितस्य विष्टन्धरुधिरस्य पङ्कपटलेन पूर्यमाणः, अत एव कृष्णः श्यामवर्णः कण्ठन्छेदो यत्र तत् । विष्टन्धरुधिरस्य श्यामत्वादिति भावः । 'सून्यप्रेण समं श्रूक्षणं दंष्ट्राप्रं हीरकं विदुः'॥

णिसिअरकअग्गहाणिअणिलांडअडणद्रभिउडिभुमआभङ्गम् । गलिअरुहिरद्धलहुअं अणहिअउम्मिहतारअं रामशिरम् ॥ ६४ ॥ (कुलअम्)

[निशाचरकचप्रहानीतललाटतटनष्टश्रुकुटिश्रूभङ्गम् । गलितरुधिरार्धलघुकमहृदयोन्मीलत्तारकं रामशिरः ॥]

(कुलकम्)

एवं निशाचरै: कचप्रहेण केशपाशमाकृष्यानीतम्, अत एव ललाटतटे नष्टी भुकु-टिभ्रूमङ्गी यत्र । केशाक्ष्यणेन ललाटत्वगुन्नयनात्कोधोपजातयोर्भुकुटिभ्रूमङ्गयोर्नाश इति भावः । नष्टो भुकुट्या भुवोश्च भङ्गो यत्रेति वा । एवं गलितरुधिरत्वेनार्थलपुकम् । एवम् अहृदयमचैतन्यादनभिप्रायमुन्मीलन्त्यौ प्रकाशमाने तारके गोलके यत्र । कचा-कर्षणात्रयनपक्ष्मणोरप्युत्रयनादिति भावः । सत्यत्वख्यापनाय सर्वमिदं कल्पितं रूपम् ॥

अथ शिरोदर्शनानन्तरं पुनः सीतापतनमाह-

तह णिमिअ चिअ दिट्ठी मुक्ककवोलिवहुरो उर चिअ हत्थो। गअजीविअणिचेट्टा णवरं सा महिअलं थणभरेण गआ॥ ६५॥ [तथा नियोजितैव दृष्टिर्मुक्तकपोलवियुर उरस्येव हस्तः । गतजीवितनिश्चेष्टा केवलं सा महीतलं स्तनभरेण गता ॥]

सीताया दृष्टिस्तथैव नियोजिता, यथा पूर्व शिरसि नियोजितासीत्, पुनर्दर्शनानन्तरमिष तथैव स्थितेत्यर्थः । एवं मुक्तः कपोलो येन तथाभूतः सन् विधुरो विद्वलो हस्तो यथा पूर्वमुरसि स्थितः, तदानीमिष तथैव स्थितः, किंतु गतेन जीवितेन निश्चेष्टा । यद्वा— गतजीवितं मृतकशरीरं तद्वत्रिश्चेष्टा सती सा सीता केवलं स्तनयोभरेण महीतलं गता । अयमर्थः—पूर्व निशाचरनिवेदनजनितज्ञानजन्यशोकेन पतिताभृत्, तदानीं पुनरुत्थाय निपुणनिभालनोपजातिर्णयवशात्तात्कालिकमोहोत्कर्षण पुरो दश्यमानरामशिरःसंमुखे-वाधोमुखीभूय पतितेति दृष्टर्ण्यभीष्टत्रिजटादिमुखं न गता, करोऽप्युरस्तादनादिव्याष्टती नाभूदिति निरवद्यम् । देहान्तरनैरपेक्ष्येण स्तनभरस्य भूमिसंवन्धादुत्तुिक्षमा काठिन्यं च सूचितमिति केचित् ॥

अथ पुनश्चेतन्ये सित पूर्वनिश्चयाप्रामाण्यशङ्कया पुनर्दर्शनेन सुदृढनिर्णयाय पुनरु-त्थितत्साह—

सो मुच्छिउट्विआए कि एअं ति गअणे दिसासु अ समअम्। सुण्णपरिघोलिअच्छं जाअं मूहपरिदेविअं तीअ मुहम् ॥ ६६॥

[ततो मूर्छितोत्थितायाः किमेतदिति गगने दिक्षु च समकम् । शून्यपरिघूर्णिताक्षं जातं मूढपरिदेवितं तस्या मुखम् ॥]

ततः पुनः पतनानन्तरं प्रथमं मूर्छितायाः पश्चाचैतन्ये सत्युत्थितायास्तस्या मुखं सूहस्येव पिरदेवितं दुःखप्रकाशनं यत्रेति मूहपिरदेवितमनक्षरपिरदेवितं जातम् । चेष्टयैव
पिरदेवनं चकारेत्यर्थः । तचेष्टामाह—िकंभृतम् । किमेतदिति कृत्वा किमेतदित्यभिरूप्य
गगने दिक्षु च सममेकदेव झून्ये मनोवैकल्येन विध्याप्राहके सति पिर सर्वतोभावेन घूणिते अक्षिणी यत्र । तथा च—रामपतने सति दिवाकरः प्रकाशत एव, नक्षत्राण्यपि न
च्यवन्ते, न वा दिग्दाह्भूमकेतुत्पातपवनादिकं दृश्यते, तत्कथिमिति जिज्ञासावशादिति
भावः । किमेतदिति कृत्वोत्थिताया इति केचित् ॥

अथ वाक्स्तम्भमाह-

णिव्वण्णेऊण अणं तत्तोहुत्तद्विओसिअन्तणिसण्णो ।
काङ्क्षन्तीअ ण पत्तो वअणं मरणं च से कह वि अप्पाणो ॥ ६७ ॥
[निर्वण्यं चैतत्ततोऽभिमुखस्थितावसीद्त्रिःसंज्ञः ।
काङ्क्षन्त्या अपि न प्राप्तो वचनं मरणं चास्या कथमप्यात्मा ॥]
च पुनः अस्या आत्मा वचनं मरणं च न प्राप्तः, रामजीवनायत्तजीवनत्वान्मरणाभावः,

तत एव संप्रति जीवाम्येवेत्यप्रतिभया वचनाभाव इति भावः । किंभूतायाः । एतद्राम-शिरो निर्वर्ण्य निर्राक्ष्य काङ्कन्त्याः, तदुभयमर्थादिच्छन्त्याः । आत्मा कीदक् । रामशिरो-भिमुखस्थितः सन्नवसीदिनःसहो भवन् , अथ च निःसंज्ञः । यद्वा — ततोऽभिमुखस्थित-त्वेनावसीदन्नत एव निपण्णस्तत्रेव स्थितः समीपगमनसामर्थ्याभावादिति भावः ॥

पुनरप्यावेगात्पतितेत्याह---

णवरि अ पसारिअङ्गी रअभरिउप्पहपइण्णवेणीवन्धा ।
पिंडआ उरसंदाणिअमहीअलचक्किलअत्थणी जणअसुता ॥ ६८॥
[अनन्तरं च प्रसारिताङ्गी रजोभृतोत्पथप्रकीर्णवेणीवन्धा ।
पिततोरःसंदानितमहीतलचक्रीकृतस्तनी जनकसुता ॥]

निर्वचनानन्तरं च जनकसुता पितता 'भूमी' इत्यर्थात् । भूमावि निपत्मातमानं व्या-पादयामीत्याशयात् । किंभूता । प्रसारितमङ्गं यया ताहशी । किचिद्ध्यङ्गे मृत्युहेतुरिभधा-तो जायतामितीच्छयेति भावः । एवं रजोश्वतो धृलिपूर्ण उत्पथप्रकीर्णः पृष्ठमपहाय यत्र कुत्रचिद्विपर्यस्तो वेणीवन्धो यस्याः । एवम् उरःसंदानितनाधोमुखपतनादुरसावष्टव्धेन महीतलेन चिक्रतौ यन्त्रणावशाच्चक्रवन्मण्डलाकृतीकृतौ स्तनौ यस्याः सा । एतेन स्तनयो-हन्नतकठिनत्वमुक्तम् ॥

स्तनजघनोन्नतिमाह-

सन्बङ्गणिसण्णाअ वि णीसेसक्खविअविशिक्षङ्गणिराओ । तीए मज्झपएसो थणजहणकरालिओ ण पावइ वसुहम् ॥ ६९ ॥ [सर्वोङ्गनिपण्णाया अपि निःशेपक्षपितविशिक्षङ्गनिरायतः । तस्या मध्यप्रदेशः स्तनजघनकरालितो न प्राप्नोति वसुधाम्॥]

भूमावधोमुखीभ्य सर्वाङ्गेण निपण्णाया अपि तस्या मध्यप्रदेश उदरं स्तनज्ञधनेन क-गालितः सान्तरालीकृतः सन् वसुधां न प्राप्नोति । स्तनयोर्जधनस्य चोन्नतत्वादुभयतोऽप्यु-त्तोल्य धृतत्वादवनीं न स्पृश्नतीत्यर्थः । अत एव करालितपदेनोदरस्यातिकृशत्वमुक्तम् । र्कादक् । निःशेषतः क्षपिता अपगता वलीविभङ्गा यस्य तथाभूतः सनिरायतो दीर्घः । दैर्ध्यादुभयतोऽप्याकर्षणात्रिवलिव्यपगम इत्यर्थः ॥

अथ चेतन्यसमकालमश्रुपातमाह---

सहसालोअविराअं दइअमुहे तिम्म साणुसअदहुव्ये । मोहं गन्तूण चिरं समअं वाहेण आगअं से हिअअम् ॥ ७० ॥ [सहसालोकविशीर्णं दियतमुखे तिस्मिन्सानुशयद्रष्टव्ये । मोहं गत्त्रा चिरं समं वाष्येणागतमस्या हृद्यम् ॥] अस्या हृदयं मनो बाष्पेणाश्रुणा सममागतिमिति सहोक्तिः । द्वयमप्येकदाविर्भृतिमत्यर्थः । किंभूतम् । अनुशयः पश्चात्तापः, तथा च सानुशयं द्रष्टव्ये वियोगेन रावणवधिवठम्बेन च सक्रोधं द्रष्टव्यिमत्यवधारिते तिस्मन् दियतस्य रामस्य मुखे सित यत्सहसा
आलोको निकृत्तस्य तस्याकस्मिकदर्शनं तेन विशीर्णे व्यपगतम् । अत एव चिरं मोहमप्रतिपत्तिदशां गत्वा समागतिमिति संबन्धः । तथा च पुनर्शनं चृत्तिमिति भावः ॥

अथ शिरोदर्शनाय व्यापारमाह-

तो कह वि लद्धसण्णा वाहोविग्गिअकवोलअलसंदट्टम् । मग्गइ संगोवेडं अलअं तीअ विहलो ण पावइ हत्यो ॥ ७१ ॥ [ततः कथमपि लब्धसंज्ञा वाष्पाकान्तकपोलतलसंदष्टम् । मार्गति संगोपयितुमलकं तस्या विद्वलो न प्रामोति हस्तः ॥]

ततो मनःसमांगमोत्तरं कथमि लब्धसंज्ञा प्राप्तचैतन्या सा बाध्येणाक्रान्तयोः क-पोलतलयोः संदृष्टमश्रुतंत्रन्धाङ्कमलकं संगोपियतुं संयमियतुं मार्गति व्यापारं करोति । किंतु तस्या विद्वलो विपर्यस्तो हस्तो न प्राप्नोति । रामशिरोदर्शनाय दृष्टिव्यवधायकालक-संयमनाय व्यापारितोऽपि हस्तः शोकवशादस्वायत्यालकपर्यन्तमिप नोत्तिष्ठतीत्यर्थः॥

अथ सीताया विहस्ततामाह-

आवेअसमुक्खितं तो से खेआगमोसिअन्तावत्तम् । पडिअं णिअउच्छक्ने अणातं चिअ पओहरे करजुअलम् ॥ ७२ ॥

[आवेगसमुिक्सितं ततोऽस्याः खे रागमावसीददपवृत्तम्। पतितं निजोत्सङ्गेऽप्राप्तमेत्र पयोधरी करयुगलम्।।]

ततोऽलकासंवरणानन्तरमस्याः करय्गलभावेगेनोद्वेगेन समुद्धिप्तमुत्यापितं सत् प-योधरौ अप्राप्तमेव । अस्पृष्टस्तनमेवेत्वर्यः त्नानजात्सङ्गे क्रोड एव पतितम् । कुतस्त-दाह—खेदापगमेनावसीदत्पीडया विङ्गलम्, अत एवापवृत्तं स्खलितम् । स्तनतटं ता-डियतुमभीप्सोरिप तस्याः खेदावसन्नतया करयुगं तावदूरमिप न गतम् । किंतु कचिदन्य नैव स्खलित्वा पतितमित्यर्थः ॥

अथ कटाक्षेण शिरोदर्शनमाह---

मूढिहिअआइ दहुं अचअन्तीअ समुहं कह ि गमिसरम् ।
तंसोणमन्तणीसह्वअणच्छन्दवित्रआणणाइ पुलइअम् ॥ ७३ ॥
[मूढहृदयया द्रष्टुमशक्कुवत्या संमुखं कथमिप रामशिरः ।
तिर्यगवनमिनः सहवदनच्छन्दवित्ताननया प्रलोकितम् ॥]
मृढहृदयया तया रामशिरः संमुखं द्रष्टुमपारयन्त्या सत्या कथमिप कष्टेन प्रलोकितं

दृष्टम् । दर्शनप्रकारमाह—किंभूत्या । तिर्यग्विवृतं सद्भ्मिष्टस्य तस्य दर्शनिसद्धार्थमवन-मन्नम्रम्, अथ च निःसहं दौर्वल्येन हठाद्यापारियतुमयोग्यं यद्भदनं तस्य छन्देन वशेन विलता वक्रीभृता अलका यस्यास्तया । यथा यथा शिरोदर्शनाय मुखं तिर्यकृत्यावनतं क्रियते तथा तथा विकीणी अलका अपि तिर्यग्वनमन्तीत्यर्थः । तथा च दर्शने सित छे-दकालीनरामदुःखज्ञानादर्शने सित निजोत्कण्ठावशादित्युभयथापि कष्टमिति मध्यवृत्त्या कटाक्षेण दृष्टमिति भावः । 'अभिप्रायवशो छन्दौ' इत्यमरः ॥

अथ वक्षस्ताडनसिहतं परिदेवनमाह—
परिदेविजं पउत्ता णिअअसरीरपिडमुक्रराहवदुक्खम् ।
करमग्गुट्ठिअसोणिअविवण्णजण्णअपओहरा जणअञ्जआ ।। ७४ ।।
[परिदेवितुं प्रवृत्ता निजकशरीरप्रतिमुक्तराघवदुःखम् ।
करमागोंस्थितशोणितविवर्णोन्नतपयोधरा जनकसुता ॥]

रामशिरोदर्शनानन्तरं जनकसुता परिदेवितुं विलिपतुं प्रश्ना । निजकशरीरे प्रति-मुक्तं करप्रहारादिना संक्रमितं राघवदुःखं यत्रेति क्रियाविशेषणम् । किंभूता । करमार्गेण प्रहारद्वारा कररूपेण वर्त्मना । यद्वा—करप्रहारस्थानेनोत्थितं यच्छोणितं तेन विवर्णो स्था-मताम्रीकृतां पयोधरौ यस्या इति मार्दवमुक्तम् ॥

अथ दशाभिः स्कन्धकैः परिदेवनवाक्यमाह-

आवाअभअअरं चिअ ण होइ दुक्खरस दारुणं णिव्वहणम् । जं महिलावीहत्थं दिट्ठं सहिअं च तुह्र मए अवसाणम् ॥ ७५॥ [आपातभयंकरमेव न भवति दुःखस्य दारुणं निर्वहणम् । यन्महिलावीभत्सं दृष्टं सोढं च तव मयावसानम् ॥]

आपात उपक्रम एव भयंकरम्। दुःखामत्यर्थात् । यहा—पष्टीनिर्देशाहुःखस्यापातभ-यंकरत्वमेव । निर्वहणं तु पर्यवस्थनं तु दारुणं न भवतीति विज्ञायते । यद्वेतोमिहिलानां वीभत्सं स्त्रीणां निन्दाकरं तवावसानं मरणं मया दृष्टम् । न केवलं दृष्टम् , अपि तु सोढं च । म-रणरूपतदनुरूपव्यापारभावात् । तथा च—एतस्य दर्शनमेवायोग्यम् । सहनं तु दूर् ए-वेत्यहमारम्भे मूर्किता परम् , न तु पर्यवसाने मृतेत्येकस्था मम निन्दया मत्सजातीयानां सर्वासामेव महिलानां मत्कृत्या निन्दाभृदिति भावः ॥

वाहुह्नं तुज्झ उरे जं मोच्छिहिमि त्ति संठिअं मह हिअए |
घरणिग्गमणपअत्तं साहसु तं कम्मि णिव्वविज्जड दुक्खम्॥७६॥
[बाष्पोष्णं तवोरिस यन्मोक्ष्यामीति संस्थितं मम हृदये |
गृहिनर्गमनप्रवृत्तं शाधि तत्किस्मिनिर्वाप्यतां दुःखम् ॥]

गृहनिर्गमनात्त्रभृति प्रवृत्तं वाष्येणोष्णम्, उष्णवाष्णं वा दुःखं तवोरिस मोक्ष्यामि त्वामुपलभ्य रावणवधे सित त्विय निवेद्य वा शमियतव्यमिति यन्मम हृद्ये संस्थितमव-धारितम्, तच्छाधि कथय किस्मिन्निर्वाण्यतां कस्य द्वारा शान्ति नीयताम् । त्वय्यपगते स्थानाभावादिति संप्रदायः ॥ मम तु व्याख्या—गृहनिर्गमनप्रवृत्तं दुःखं वाष्येणोष्णं सत्त-वोरिस मोक्ष्यामि तवोरिस रुदित्वा त्यक्ष्यामि रोदनेनेव तज्ज्ञापनात् । अन्यत्समानम् । शोकजत्वेन वाष्पस्योष्णतया दुःखस्याण्युष्णत्विमिति मन्तव्यम् ॥

विरहम्मि तुज्झ धरिअं दच्छामि तुमं त्ति जीविअं कह वि मए । तं एस मए दिट्ठो फलिआ वि मणोरहा ण पूरेन्ति महम्।।७७॥

[विरहे तव धृतं द्रक्ष्यामि त्वामिति जीवितं कथमपि मया । तदेष मया दृष्टः फल्लिता अपि मनोरथा न पूर्यन्ते मम ॥]

त्वां कदाचिदिष द्रक्ष्यामीति प्रत्याशया तव विरहे मया कथमिष जीवितं धृतम् । त-देष मृतस्त्वं दृष्टोऽसि । अतः फलिता अपि मनोरथा मम न पूर्यन्ते । त्वदृर्शनं जातिमिति फलिताः, मृतो दृष्टोऽसीति न पूर्यन्ते । संभाषणाद्यभावादिति भावः । यद्रा—'न पूरयन्ति महम्' दृष्टोऽसीति फलिता अपि महमुत्सवं न पूर्यन्ति । मरणदर्शनादिति भावः ॥

पुह्रवीअ होहिइ पई वहुपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी । कह ता महं चिअ इमं णीसामण्णं उअत्थिअं वेहव्वम् ॥ ७८ । [पृथिव्या भविष्यति पतिर्वहुपुरुषविशेषचञ्चला राजश्रीः ।

कथं तावन्ममैवेदं निःसामान्यमुपस्थितं वैधव्यम् ॥]

पृथिवी, राजलक्ष्मीः, अहं च तव तिसः परन्यः; तत्र त्वद्विगमे पृथिव्याः पितभीवि-ष्यिति । य एव राजा भवेत्स एव तस्याः पितिरित्याश्यः । तथा—बहुषु पुरुषिवशेषेषु चञ्चला राजश्रीः, अतः सापि राज्ञो लक्ष्मीरिति पृथिव्यनुगामिनी राजानमेव यास्यति । ताविद्वयवधारणे । ममेव कथं निःसामान्यमेतदुनयापेक्षयासाधारणमिदं वैधव्यमुपिस्थि-तम् । तथा चासत्यो ते भवत्पारोक्ष्यमेवेच्छतः । कुलक्षिया मम परं गतिरन्या नास्तीति मया मर्तव्यमेवेति भावः ॥

किं एअ त्ति पलत्तं विसर्जिमसेहेहि लोअणेहि अ दिटुम् ।
विअलिअलज्जाइ मए होइ फुर्डं णाह तुह मुहं ति परुण्णम्॥७९॥
[िकमेतदिति प्रलिपतं विषमोन्मीलिताभ्यां लोचनाभ्यां च दृष्टम् ।
विगलितलज्जया मया भवति स्फुटं नाथ तव मुखमिति प्ररुदितम्॥]
दूरादेव शिरोदर्शनानन्तरं मया किमतेदिति प्रलिपतमनर्थकमुक्तम्, विशिष्य ज्ञानामान्वात्। अथ संनिधानाच्छिर इति निर्णिते भवदीयत्वशङ्कया विषमं यथा सादेवमुन्मीलितान

सिंह ओ तुज्झ विओओ रअणिअरिहि समअं सहीहि व वृत्यम् । दहुं तुमं ति होत्तं जइ एत्ताहे वि जीविअं विअलन्तम् ॥ ८०॥

[सोढस्तव वियोगो रजनीचरीभिः समकं सखीभिरिव व्युधितम् । द्रष्टुं त्वामिति भवद्यदीदानीमिप जीवितं विगलत् ॥]

तव विश्लेषः सोढः, तथा च प्रथमं तदेवाशक्यम् । तदुपरि यथा सखीभिः सह स्थी-यते तथा रजनीचरीभिः समं व्युषितमिति ततोऽप्यशक्यमित्येतद्वयं त्वां द्रष्टुं कृतमिति तदा भवदभविष्यत् । रुङ्ख्ये शतृ वक्तव्यः । यदीदानीमपि त्वद्विपर्ययज्ञानानन्तरमपि जीवितं विगलव्यगलिष्यत् । तथाच तदानीमेव मया मृतं स्थात्, तथासित भवद्दर्शनं न भविष्य-तीति न मृतमिति वक्तं तदा शक्येत यदि संप्रति त्वद्दर्शनसंभावनाविरहे प्रियेत, न चेत्त-तसंपद्यते । तदा केवलं प्राणरक्षाये तत्कृतमिति पर्यवसत्रमिति भावः ॥

जाए परलोअगए तुमिम्म ववसाअमत्तसुहृदहुव्वे ।
हरिसछाणे वि महं उज्झइ अद्दिहृदहमुहवहं हिअअम् ॥ ८१ ॥
[जाते परलोकगते त्विय व्यवसायमात्रसुखदृष्टव्ये ।
हर्पस्थानेऽपि मम दह्यतेऽदृष्टदशमुखवधं हृदयम् ॥]

परलोकगते त्विय व्यवसायमात्रेणानुमरणादिना सुखद्रष्टव्ये जाते सित हर्पस्थानेऽपि भवह्र्यने संप्रति ममापत्तिर्जातेत्यानन्दस्थानेऽपि न दृष्टो दशमुखवधो येन तथाभूतं मम ह-द्यं दृह्यते भवदपकर्ता हृतो न दृष्ट इत्येव परं विषादवीजमिति वीरपत्नीत्वमुक्तम् ॥

वाहं ण धरेइ मुहं आसावन्धो वि मे ण रुम्भइ हिअअम् । णवरि अ चिन्तिज्जन्ते ण विणज्जइ केण जीविअं संरुद्धम्।।८२।।

[वाष्पं न धारयति मुखमाशावन्धोऽपि मे न रुणिद्ध हृदयम् । अनन्तरं च चिन्त्यमाने न विज्ञायते केन जीवितं संरुद्धम् ॥]

मम मुखं कर्त्व बाष्पं न धारयित न प्रतिबधाति नित्यं प्रवहद्रुपत्वात् । एवम्—आशा-बन्धोऽपि रामदर्शनमनोरथोऽपि हृदयं न रुणिद्ध न संकोचयित नित्यमुपचीयमानत्वात् । यद्धा—संप्रति पुनर्दर्शनशङ्काविरहेण स्वस्माद्धहिर्भवदिष मनो न स्वास्पदीकरोति । अन-न्तरं चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सित न विज्ञायते जीवितं केन संरुद्धम् । तथा च बाष्पहृद- A.

यजीवितानामभ्यन्तरमेकमेव स्थानं तत्र तदुभयोरवरोधः केनापि न क्रियते जीवितस्यैव परं क्रियत इति विधिना किमपरं दर्शनीयास्मीति भावः ॥ केचित्तु—मुखं वाष्पं न धारयति । अश्रु विनेव रोदनम् । रामदर्शनप्रत्याशापि नास्तीत्युभयं मरणलक्षणम्, तथापि यत्र म्रिये तत्र जानामि जीवितं केन रुद्धमित्यर्थमाहुः ॥

वोलीणो मअरहरो मज्झ कएण मरणं पि दे पिडवण्णम् । णिव्वूढं णाह तुमे अज्ज विधरइ अकअण्णुअं मह हिअअम्।।८३।।

[व्यतिकान्तो मकरगृहों मम कृतेन मरणमाप ते प्रतिपन्नम् । निर्व्यूढं नाथ त्वयाद्यापि ध्रियतेऽकृतज्ञं मम हृदयम् ॥]

ते त्वया मम कृतेन कारणेन मकरणृहः समुद्रो व्यतिकान्तो लिङ्कतः । किमपरम् । मरणमपि प्रतिपत्रं स्वीकृतम् । हे नाथ, अतस्त्वया निर्व्यूटं निस्तीर्णमद्यापीदशत्वद्यापारोत्तरमपि मम हृदयमकृतः यतः, ततो प्रियते तिष्ठति । स्थातुं न युक्तिमित्यर्थः । 'धृङ् अवस्थाने' धातुः । तथा च — अतः परमसानुमर्तुमृचितम्, तत्र करोति चेत्तदा यन्वया कृतम्, तत्र जानातीत्यकृतः व्यमिति भावः ॥

उग्गाहिइ राम तुमं गुणे गणेऊण पुरिसमइओ त्ति जणो । गलिअमहिलासहावं संभरिऊण अ ममं णिअत्तिहिइ कहम्॥८४॥

[उद्गास्यित राम त्वां गुणान्गणियत्वा पौरूपमय इति जनः। गलितमहिलास्वभावां संस्मृत्य च मां निवर्तियिष्यित कथाम्॥]

हे राम, जनस्ते गुणाञ्शार्यादीन्गणिवत्वा त्वां पौरुषमय इति कृत्वोद्वास्यित स्ताष्यित । उद्वाह्यिष्यत्युदाहरिष्यतीति वा । तत्रैव गिलतो महिलायाः स्वभावः पत्यनुमरणादिर्यस्या-स्तथाविधां मां संस्मृत्य कथामेव निवर्तयिष्यिति । ममासचिरिताया नामापि न प्राह्ममिति त्यक्ष्यतीत्यर्थः । यद्वा—कथां निवर्तयिष्यिति सत्युरुषेषु त्वाम, असचिरतासु मामुदा-हृत्य कथां संपादयिष्यतीत्यर्थः । 'महं' इति पाठे मम गलितं महिलास्वभावं सं-स्मृत्येत्यन्वयः ॥

तुह वाणुक्खअणिहअं दिच्छिम्मि दहकण्ठमुहणिहाअं ति कआ । मह भाअधेअविलिआ विवराहुत्ता मणोरहा पल्हत्था ॥ ८५ ॥

[तव बाणोत्खातिनहतं द्रक्ष्यामि दश्चकण्ठमुखनिघातिमिति कृताः । मम भागधेयविष्ठता विपराङ्मुखा मनोरथाः पर्यस्ताः ॥]

तव बाणेनोत्खातमुत्खिण्डितमत एव निहतं निपातितं दशकण्ठस्य मुखनिघातं द्रक्ष्या-मीति कृतां मम मनोरथा भागधेयेन दुरदृष्टेन विलेताः प्रतिहताः । अत एव विपराङ्मुखा विपरीताः सन्तः पर्यस्ता विशीर्णाः। रामशरलूनं रावणशिरो द्रष्टव्यमेव रूपतायां रावणशर-लूनं रामशिरो दष्टमतो वैपरीत्यमिति भावः ॥

जं तणुअस्मि वि विरहे पैमावन्धेण सङ्गई जनस्स जनो ।
तं जाअं णवर इमं पेच्छन्तीए अ तारिसं मज्झ फलम् ॥ ८६ ॥
[यत्तनुकेऽपि विरहे प्रेमावन्धेन शङ्कते जनस्य जनः ।
तज्जातं केवलिमदं पश्यन्त्याश्च तादशं मम फलम् ॥]

जनोऽल्पेऽपि विरहे प्रेमावन्धेन स्नेहनशेन जनस्य यच्छङ्कते तत्तादशं फलमिदं शिरः पश्यन्त्याः केवलं ममैव जातम् । तथा च विश्लेषेणादर्शनाज्जनो जनस्य मरणमाशङ्कते तदा शङ्कमात्रं मम । लूनशिरोदर्शनेन प्रत्यक्षमेव तज्जातमिति भावः ॥

अथ सीतां प्रति समाश्वासनपरं त्रिजटावाक्यं प्रस्तौति-

तो विलिवआणप्फन्दं गलन्तिह्अअपिरसुण्णलोअणज्ञुअलम् ।
महुरं आसासन्ती हत्थुण्णामिअमुही भणइ णं तिअङा ॥ ८७ ॥
[ततो विलिपतिनिस्पन्दां गलद्भृदयपिर्शून्यलोचनयुगलाम् ।
मधुरमाश्वासयन्ती हस्तोन्नाभितमुखीं भणत्येनां त्रिजटा ॥]

ततस्तत्परिदेवनोत्तरं हस्तेनोन्नामितं मुखं यया । सीताया इत्यर्थात् । एवंभूता त्रि-जटा मधुरं प्रियं यथा स्यादेवमाश्वासयन्ती सती एनां सीतां भणिते । किंभूताम् । विल-पितेन निस्पन्दाम् । एवं स्थानाञ्चर्यता हृदयेन परिश्न्यं विषयाप्राहकं लोचनयु-गलं यस्यास्ताम् ॥

अथ द्वादशभिक्षिजटावाक्यस्वरूपमाह---

अवरिगलिओ विसाओ अखण्डिआ मुद्धआ ण पेच्छइ पेम्मम् । मूढो जुवइसहाओ तिमिराहि वि दिणअरस्स चिन्तेइ भअम् ॥८८॥

[अपरिगिलितो विषादोऽखिण्डिता मुग्धता न प्रेक्षते प्रेम | मूढो युवितस्वभावस्तिमिरादिष दिनकरस्य चिन्तयित भयम् ॥]

अपरिगलितः पूर्णो विषादः, अक्षुण्णा मुग्धता, प्रेम च, त्रयमि न प्रेक्षते । वस्तुवि-चारक्षमं न भवतीत्यर्थः । एतानि यथा, तथा युवितस्वभावोऽिष मूढो न पश्यति । विचा-रक्षमो नेत्यर्थः । यतस्तिमिरादिष नाश्यात्राशकस्यापि दिनकरस्य भयं चिन्तयित । तथा च विषादादिसत्वं विचारिवरोधिति तच्चतुष्टयवती भवती तिमिरादिव रावणाद्दिनकरस्येव रामस्य भयं चिन्तयित शङ्कते । इदं तु शङ्कास्पदमि नेति भावः । केचित्तु—पूर्वार्धे पू-वीवद्याख्याय विषादादिवस्तुत्रयस्तस्यो युवतीस्वभावो मूढोऽज्ञः । यतस्तिमिरादिष — इ- त्यादिन्याख्यानमाहुः । 'अवरिगणिओ' इति पाठे अपरिगणितः । 'अपण्डिआ' इति पाठे अपण्डिता प्रज्ञाशून्येत्यर्थः ॥

तिहुअणमूलाहारं विसदमहिन्दपिडमुऋवूदरणधुरम् । जाणन्ती कीस तुमं तुलेसि सेसपुरिसाणुमाणेण पइम् ॥ ८९॥ [त्रिभुवनमूलाधारं विद्वलमहेन्द्रप्रतिमुक्तव्यूदरणधुरम् । जानती किमिति त्वं तुल्यसि शेषपुरुषानुमानेन पतिम् ॥]

हे जानिक, पित राममेतादशं जानित त्वं शेषपुरुषाणां प्राकृतजनानामनुमानेन मनुध्यत्वादिसाधर्म्येण किं तुल्यासि सदशीकरोषि । कीदशम् । त्रिभुवनानां मूलस्य कारणस्याधारमाश्रयम् । कारणिमत्यर्थः । तेन जगत्स्रष्टारम् । तथा हिरण्याक्षतः पराजयाद्विद्धलेन महेन्द्रेण प्रतिमुक्ता त्यक्ता । अथ स्वयं विष्णुरूपेण व्यूटा धृता रणधुरा येन तम् ।
तथा च हिरण्याक्षवधात्रयीमार्गरक्षया स्थितिकर्तारामित्युत्पत्तिस्थितिहेतुतया प्रलयहेतुमपीति नारायणरूपोऽयमिति साधारणजनवत्कस्यापि वध्य इति मा बुध्यस्वेति भावः ॥

अमिलिअसाअरसलिला अणहट्टिअमिहहरा अणुव्वत्तअला । रामस्स छिण्णपिंडअं कह पत्तिअसि धरणी धरेइ त्ति सिरम्॥ ९०॥

[अमिलितसागरसिलला अनघस्थितमहीधरानुद्वृत्ततला । रामस्य छिन्नपतितं कथं प्रत्येषि धरणी धारयतीति शिरः ॥]

अमिलितानि न परस्परमेकीभूतानि सागराणां सिलिलानि यत्र । एवम् अनघा अविशीणाः स्थिता महीधरा यत्र । तथा अनुद्गृत्तमुपिर नागतं तलमधोमागो यस्यास्तथाभूता धरणी छित्रं सत्पतितं रामशिरो धारयतीति कथुं प्रत्येपि । तथा च यदि सत्यं रामशिरःपतनं स्यात्, तदा सागरमिलनादिरूपा प्रलयादस्थोत्पातावस्था वा भवेदित्येतदभावादिदमप्यसत्यं मन्यस्वेति भावः । वयं तु यदि रामशिरःपतनं सत्यं स्यात्तदा त्वन्मादः
त्वेन त्विमित्र धरण्यपि व्याकुला भवेदिति सागरमिलनादिकं स्यात्, अतो मायेयमिति मत्वा
सुस्था भवेति भावमुत्पश्यामः । रामस्य पतने तत्कार्यस्य त्रिभुवनस्य पतनं स्यादेवेति
केचित् । तथा च रामजीवनमर्थापत्या निर्णीतमित्यवधेयम् ॥

मारुअमोडिअविडवं मिअङ्किरिणपिडमासमाउिलअकमलम् ।
कह होइ रामवडने इअ णिच्छाअं दसाणणघरुज्जाणम् ॥ ९१॥
[मारुतमोटितविटपं मृगाङ्किरिणप्रतिमर्पमुकुलितकमलम् ।
कथं भवति रामपतने इति निच्छायं दशाननगृहोद्यानम् ॥]
गमपतने सित इस्येन प्रकारेण दशाननगृहोद्यानं कथं निरुष्टायं कान्तिशन्यं भवति ।

रामपतने सति इत्यनेन प्रकारेण दशाननगृहोद्यानं कथं निरुष्टायं कान्तिशून्यं भवित । प्रकारमाह — कीदशम् । मास्तेन मोटितं विटपं यत्र । एवं सृगाङ्कितरणानां प्रतिमर्शन रसंस्पर्शान्गुकुलितं कमलं यत्र तथा । तथा च रामपतनं यदि सत्यं स्यात्, तदा मा-रतेन शाखाभङ्गश्चन्द्रेण कमलसंकोचः कर्तुं कि शक्येत । भवति च तथा । तज्जानीहि रामप्रतापो जागरूक इति भावः ॥

मा रुअसु पुससु वाहं उअऊहेऊण अंसपरिअत्तमुहम् । संभरिअ विरहदुक्खं रोत्तब्वं दे पुणो पइस्स वि अङ्के ॥ ९२ ॥

[मा रोदीः प्रोञ्छ बाष्पमुपगृद्धांसपरिवृत्तमुखम् । संस्मृत्य विरहदुःखं रुदितन्यं ते पुनः पत्युरप्यङ्के ॥]

स्वं मा रोदीः, बाष्पं प्रोञ्छ, स्वस्य पत्युर्वा अंसे परिवृत्तं तिर्यग्भूतं मुखं यत्र तद्यथा स्यादेवमुपगृह्यालिङ्ग्य । पतिभित्यर्थात् । विरहदुःखं च स्मृत्वा ते त्वया पुनरिप पत्युरङ्के रोदितव्यं विश्लेषदुःखानन्तरं मिलने बन्धवो बन्धुमालिङ्गय हदन्तीति तत्रापि पुनर्मिलनं रोदनं च स्यादित्यस्थाने नामङ्गलमाचरेति भावः ॥

अइरा अ दिन्छिहि तुमं तुह विरहोलुग्गपण्डुरं मुहछाअम् ।
गअरोससुहालोअं ओआरिअवावणिव्वुअं दासरिहम् ॥ ९३ ॥
[अचिराच द्रक्ष्यिस त्वं तव विरहावरुग्णपाण्डुरं मुखच्छायम् ।
गतरोषसुखालोकमवतारितचापनिर्वृतं दाशरिथम् ॥]

अचिराच त्वं दाशरिथं द्रक्ष्यसि । कीदशम् । तत्र त्रिरहेणावरुग्णा दुर्वेला अथ च पाण्डुरा मुखच्छाया यस्य तम् । एत्रं रावणवधेन गतरोषत्वात्सुखदश्यम् । तथा कृतकार्यत्वादवतारितेन हस्तादपसारितेन चापेन निर्वृतं सुखितम् । व्यव्रताविरहान् दिति भावः ॥

पत्तिहि अमिरसभिरअं हरेण वि अपत्थिणिज्जकण्ठच्छेअम् ।
फुट्टन्तं जइ होन्तं छिण्णं वि कअग्गहुग्गअं रामिसरम् ॥ ९४ ॥
[प्रतीह्यमर्षभिरितं हरेणाप्यप्रार्थनीयकण्ठच्छेदम् ।
स्फुटचिद् भवच्छित्रमि कचप्रहोद्गतं रामिशरः ॥]

प्रतीहि । इदं यदि च्छित्रमि रामशिरो भनदभिवष्यत्, तदा कचप्रहेणोद्गतमुस्थापितं सत् स्फुटदस्फुटिष्यत् । तिरस्कृतत्वादिति भावः । कीहक् । अमेषेण भृतं पूर्णम् । य-तोऽन्यदन्तः पूर्णं स्फुटत्येनैति ध्विनः । एवं रावणोपजीव्येन हरेणाप्यप्रार्थनीयो वक्तुम-प्यक्षक्यः कण्ठच्छेदो यस्य तत् । अतोऽप्यलीकमिदमिति भावः । कृङ्ख्यें शतृ । पार्थितः शत्रुसंसद्धे याचितेऽभिहितेऽपि च ।।

6

किं ति समाससिअव्ये मुज्झिस दहवअणदप्पभङ्गप्फालम् । पेच्छन्ती पमअवणं रामाणत्तिअरपवअआविद्धदुमम् ॥ ९५ ॥ [किमिति समाश्वसितव्ये मुद्यसि दशवदनदर्पभङ्गोत्फालम् । पश्यन्ती प्रमदवनं रामाज्ञतिकरप्रवगाविद्धदुमम् ॥]

दशवदनस्य यो द्र्मभङ्गस्तदुत्कालं तत्स्चकं प्रमदवनं पर्यन्ती त्वं समाश्वसित्वये हर्षस्थाने किमिति मुद्धासि रामशिरः शिङ्कत्वा विपीदसि । द्र्मभङ्गस्चकतामाह—रामा
श्वासिकरेण हन्मता आविद्धाः पातिता हुमा.यत्र तत् । तथा च तदानीमेकेनेव प्रवगेन

वाटिकाभङ्गलङ्कादाहाक्षमारणादिश्रकमं निष्प्रत्यूहमाचरितम्, इदानीं तादशकोटिक्षोटिप्लवगसमेतयो रामलक्ष्मणयोः का वार्तित भावः ॥

णिहउक्खअसुरलोअं दरिअणिसाअरणिहाअपल्हत्थन्तम् । कह तेण खणं वि विना धरेइ जस्स भुअणं भुअववट्टम्भम् ॥९६॥ [निहतोत्खातसुरलोकं दप्तिनशाचरिनघातपर्यस्यमानम् । कथं तेन क्षणमि विना धियते यस्य भुवनं भुजन्यवष्टम्भम् ॥]

भुजो व्यवष्टम्भ आश्रयो यस्य तद्भुजव्यवष्टम्भम् । तथा च निहतः सन्नुत्खातः स्थानान्तरं प्रापितः सुरलोको यत्र तत् । एवं दितेन निशाचराणां निवातेन पर्यस्यमानं व्याकुलीिकयमाणं भुवनं विनश्वरमिप यस्य भुजव्यवष्टम्भम् । यद्भुजावाश्रित्य विद्यमानम् । तेन रामेण विना क्षणमिप कथं श्रियते तिष्ठति । नह्याश्रये भन्ने सत्याश्रितं तिष्ठतीत्यर्थाप-त्यापि ज्ञायते रामो जीवतीति भावः ॥

तह तं सि गआ मोहं मुच्छागअपिडअणीसहिवसण्णङ्गी । रक्खसमाएति फुडं जाणन्ती जइ इमं अहं पि विसण्णा ॥९७॥

[तथा त्वमिस गता मोहं मूर्छागतपतितिनः सहविषण्णाङ्गी । राक्षसमायेति स्कुटं जानती यथेदमहमिप विषण्णा ॥]

है सीते, मूर्छाप्राप्तम् अत एव पतितं सिनःसहं निश्चेष्टं विषण्णमवसत्रं ['निसण्णाङ्गी' इति पाठे निषण्णम्] अङ्गं यस्यास्तादशी त्वं तथानिर्वचनीयं मोहं गतासि, यथा इयं राक्षसमाया न तु शिर इति स्फुटं जानती अहमपि विषण्णा । शिरोदर्शनेन मम विषादो नामून्, किं तु त्विद्विपादेन सत्यमेवैतत्स्यादिति भ्रान्त्या विषादो जात इति भावः ॥

मिलितणिसाअरपुरओ सुवेलमलअन्तरालणिम्मविअवहे । पेल्लिअतिऊडसिहरे अज्ज वि किं तुज्झ राहवे अग्गहणम् ॥९८॥ [मिलितिनशाचरपुरतः सुवेलमलयान्तरालिनमीपितपथे | प्रेरितित्रक्टशिखरेऽद्यापि किं तव राघवेऽप्रहणम् ॥]

मिलितानां विभीषणादीनां शत्रुसमागमांदेकीभूतानामिन्द्रजित्प्रभृतीनां वा निशाच-राणां पुरतः सुवेलमलययोरन्तराले निर्मितः सेतुपयो येन तथाभूते । तदनु प्रेरितान्यान्दो-लितानि त्रिक्टस्य सुवेलस्य शिखराणि येन ताहशि राघवे । अद्यापि तद्यापारप्रत्यक्षान-न्तरमपि । यद्दा—निशाचरैरप्रतिरोधेऽपि । किं प्रश्ने विस्मये वा । तव अग्रहणमनादरः । यत्तरिमन्नप्येवं संभावयसीति भावः । 'श्रहणं त्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम् ॥'

मिलआ मलअणिअम्बा थले व्य चङ्कम्मिअं महोअहिसिलिले । वुत्थं सुवेलसिहरे अज्ज वि किं तुज्ज राहवे अग्गहणम् ॥९९॥

[मर्दिता मलयनितम्बा स्थल इव चङ्कामितं महोदिधसिलले । ब्युषितं सुवेलिशिखरेऽचापि किं तव राघवेऽप्रहणम् ॥]

येन किपद्वारा मलयनितम्बा मिर्दिताः, स्थले यथा संचारः क्रियते तथा महोद्धिस-लिलेऽपि कृतः । सेतुं कृत्वेत्यर्थात् । क्रिमपरं सुवेलशिखरे व्युषितम् । अद्यापि क्रिं तत्र राघवे तवात्रहणम् । तथा च त्वमितमूढा पुनरिप मैवं शिक्क्ष्णा इति भावः ॥

अथ सीतायास्त्रिजटाहृदि पतनमाह—

तो अगहिओवएसा गओणिअत्तन्तजीविअमुहिज्जन्ती । तिअद्धाअ जणअतणआ सिहसद्भावसिरसं उरिम्म णिसण्णा१००

[ततोऽगृहीतोपदेशा गतापनिवर्तमानजीवितमुह्यन्ती ।

त्रिजटाया जनकतनया सखीसद्भावसदशमुरसि निषण्णा ॥]

ततिस्रजटावचनोत्तरं जनकतनया सख्यां यः सद्भावः सीहार्दे तत्सदशं तद्योग्यं यथा स्यादेवं त्रिजटाया उरिस निषणा । ईदशिवपत्ती य एवानुकूलं विक्त तत्रैवाङ्गसमर्पणं क्रियत इति भावः । किंभूता । अगृहीत इदिमत्यमेवेत्यस्वीकृतिस्रजटाया उपदेशो यया । अत एव प्रथमं व्यतिरेकनिश्चयाद्रतेन पश्चािष्ठजटावाचा संदेहादपिनवर्तमानेन पराष्ट्रत्या गतेन जीवितेन मुद्यन्ती प्राणसंदेहे सित मोहोत्कर्षादिति भावः । केचित्तु पुनर्मोहात्पतन्ती तदुपरि निषणोति भावमाहुः ॥

अथ तदवस्थायां सीताया रोदनमाह-

लोअणवइअरलग्गं तंसणिसण्णाअ तीअ तिअखावच्छे ।
गिलअं कपोलपेझणपीखिज्जन्तालउग्गअं वाहजलम् ॥ १०१॥
[लोचनव्यतिकरलग्नं तिर्यङ्निपण्णायास्तस्यास्त्रिजटावक्षसि ।
गिलतं कपोलप्रेरणपीड्यमानालकोद्भतं बाष्यजलम् ॥]

á

त्रिजटाया वक्षिस तिर्थङ्गिषण्णायास्तस्या बाष्पजलं लोचनयोर्व्यतिकरेण संपर्केण । लग्नं सत् । वक्षसीत्यर्थात् । गलितं त्रिजटावक्षिस सांमुख्येनैव पतितत्वाङ्ठोचनसंबन्धाद-स्तुसंबन्ध इति भावः । किंमृतम् । कपोलेन यत्प्रेरणं यन्त्रणं तेन पीड्यमानालकेभ्य उन्द्रतं निःस्तं तिर्यङ्गिषण्णत्वाद्धुणोरेक्यमिति भावः ॥

पुनश्चेतन्ये सति जल्पनमाह-

तो जम्पिउं पउत्ता पुणो वि अत्यैक्कडिष्ट्रिअसमूसिका । उरघोलिरवेणीमुहथणलग्गुग्युट्टमिहरआ जनअसुआ ॥ १०२ ॥ [ततो जल्पितुं प्रवृत्ता पुनरप्यकस्मादुत्थितसमुच्छ्विसिता । उरोघूर्णनशीलवेणीमुखस्तनलग्नोदृष्टमहीरजा जनकसुता ॥]

ततोऽश्रुत्यागानन्तरं जनकसुता जिल्पतुं प्रश्नता । अकस्मादुत्यितं समुच्छ्वसितं प्राण-बायुर्यस्याः सा पुनरागतप्राणा सतीत्यर्थः । त्रिजटावक्षःस्यलादुत्यिता सती समुच्छ्वसिता कृतोच्छ्वामा इति वा । पुनः किंभृता । उरिस पूर्णमानेन वेणीमुखेनोद्धृष्टमुत्योञ्छितं स्तन-लग्नं महीरजो यस्याः ॥

अथ चतुर्भिः पुनर्जल्पनस्वरूपमाह-

साहसु ज चिअ पढमं दहूण अहं इमं महिम्मि णिसण्णा । सि चिअ मोहुम्मिहा पेच्छामि अ णं पुणो धरेमि अ जीअम्।।१०३॥ [शाधि यैव प्रथमं दृष्ट्वाहिमिदं मह्यां निषण्णा । सैव मोहोन्मीलिता पश्यामि चैतत्पुनर्धारयामि च जीवम् ॥]

है त्रिजटे, शाधि कथय। इदं रामशिरो दृष्ट्या प्रथमं यैत्राहं मह्यां नित्रण्णा मूर्छिता-स्मीत्यर्थः। सैवाहं मोहे सत्युन्मीलिता पुनः प्राप्तचैतन्या सत्येतच्छिरः पर्यामि च जीवं धारयामि च। तिंक यया रामशिरो दृष्टं सान्या, या च मूर्छिता साप्यन्या, इदानीमहम-प्यन्येति। ईदगवस्थं यया रामशिरो दृष्टम्, सा जीवितुं न योग्येति धिग्मां निष्ठुरहृद्यां या प्रथमत एव न मृतास्मीति भावः॥

सहिआ रक्खसवसही दिट्ठं तुह णाह एरिसं अवसाणम्।
अज्ज वि वअणिज्जहअं धूमाइ चिअ ण पज्जलइ मे हिअअम्१०४
[सोढा राक्षसवसितर्देष्टं तव नाथ ईटशमवसानम्।
अद्यापि वचनीयहतं धूमायत एव न प्रज्वलित मे हृदयम्॥]

हे नाथ, मयासद्यापि राक्षसवसितस्त्वद्दर्शनप्रत्याशया सोढा । तत्रापि तवेदशमयो-ग्यमवसानं च दष्टम् । एतत्ततोऽप्यशक्यमिति भावः । अद्याप्येतद्दर्शनोत्तरमपि वचनीयेन वाच्यतया हतं मम हृदयं धूमायन एव संतापेन मोहान्धकाराविष्टं सदुःखमेवानुभवति, न तु प्रज्वलिति । तथा च ज्वलनपूर्वकालीना धूमायमानावस्थेति ज्वलिष्यत्यवश्यम् । किं तु राक्षसवासागमनकाल एव ज्वलितुं योग्यमवसानदर्शनेऽपि न ज्वलतीति लोकानामपवादे-न परास्तमित्यहमधन्येति भावः ॥

पुरिससिरिसं तुह इमं रक्खससिरिसं कअं णिसाअरवङ्णा ।
कह ता चिन्तिअसुलहं महिलासिरसं ण संपड्ड मे मरणम्।।१०५॥
[पुरुषसदशं तवेदं राक्षससदशं कृतं निशाचरपितना ।
कथं ताविचिन्तितसुलभं महिलासदशं न संपद्यते मे मरणम् ॥]

तव इदमवसानरूपं कर्म पुरुषाणां सदशम् । पुंसा दारहरणे सित युद्धादिना तदुद्धारः कर्तव्यः, संमुखे वा मर्तव्यमिति योग्यमित्यर्थः । निशाचरपितना च राक्षसानां सदशं कूरं कर्म कृतम्, चोरिकया ममापहरणं कृतम्, भवानपि हत्वा ममोपद्शितः । तद्योग्यमेवेति कथं तावन्महिलानां सदशं चिन्तितेनेच्छया सुलभं मे मरणं न संपद्यते भर्तुरनुमरणं क्षीभिः क्रियत इति तद्योग्यम् । तथा च यस्य यद्योग्यम्, तेन तत्कृतम् । मया तु न कृतमित्यहमविश्वसनीयेति भावः ॥

पवणसुअसिट्ठतुरिअं इह एन्तस्स अवलिम्बिं मह जीअम् ।
विरह्लहुअं पि राहव मए जिअन्तीअ जीविअं तुज्झ हिअम् १०६
[पवनसुत्रिष्टित्वरितिमिहागच्छतोऽवलिम्बतुं मम जीवम् ।
विरह्लघुकमपि राघव मया जीवन्त्या जीवितं तव हृतम् ॥]

सीता जीवतीति पवनस्तेन शिष्टे कथिते सित त्वरितं यथा भवत्येवं विरहेण लघुक-मिष गत्वरमिष मम जीवमवलिम्बतुं रिक्षितुमिहागच्छतस्तव जीवितं जीवन्त्या मया ह-तम्। यदि विरहात्तदैवामरिष्यम्, तदा मृतैवाहमिति ज्ञात्वा त्व्मिष नागिमष्यः। त-स्कथिममामवस्थामासादिषध्य इति भावः॥

अथ पुनरस्या मोहमाह-

अतअन्धभारिअमुही समुहागभ्कण्ठभमिअवेणीबन्धा ।
मोहपिडवण्णहिअआ दरजम्पिअणीसहं पुणो वि णिसण्णा १०७
[अलकान्धकारितमुखी संमुखागतकण्ठभ्रमितवेणीवन्धा ।
मोहप्रतिपनहृदया दरजिल्पतिनःसहं पुनरिप निषण्णा ॥]

अलकैर्विकीर्णतया स्यामत्वेनान्धकारीकृतं मुखं यस्याः, तथा संमुखागतः सन् कण्ठे भ्रमितो वेणीबन्धो यस्याः, इतस्ततः संचारात् । सा सीता मोहेन प्रतिपन्नमाकान्तं ह-द्यं यस्यास्तथा सती ईषज्जल्पितेनापि निःसहं कण्ठादिशोषादसामर्थ्यं यथा तथा नि-पण्णा पुनरिप मह्यां निपतितेत्यर्थः । निःसंज्ञा वासीदित्यर्थः ॥

6

भूमा पतनमेव स्फुटयति-

तो फुडिअवेणिवन्धणभङ्गगगअविसमकेसपहहत्थरणे । पडिआ रामोरत्थलसअणणिरासहिअआ महिअलुच्छङ्गे ॥१०८॥

[ततः स्फुटितवेणीवन्धनभङ्गोद्गतिवषमकेशपर्यास्तरणे । पतिता रामोरःस्थलशयनिराशहृदया महीतलोत्सङ्गे ॥]

ततः किंचिद्विलापानन्तरं रामस्योरःस्थलं यच्छयनं तत्र निराशं हृदयं यस्यास्तथा सती सीता महीतलस्योत्सक्षे पितता । एवंविधविपत्तौ पुत्र्यो मातुः ऋोड एव पतन्तीति भावः । किंभूते । स्फुटितस्य शिथिलत्वात्स्थानश्रष्टस्य वेण्या वन्धनस्य वन्धनपाशस्य भक्षेनापगमेनोद्गताः प्रस्ताः, अत एव विषमा व्यस्ता ये केशास्त एव पर्यास्तरणं यत्र तत्र । केशानां तृणादिवदास्तरणीभावेन वाहुल्यमुक्तम् ॥

पुनरिप शिरोदर्शनानुकूलव्यापारमाह—

तीअ णवपछ्रवेण व पहराअम्बविहलेण हत्थेण मुहम् । परिमज्जिउं ण चइअं एक्ककवोलमिलिआलअं कह वि कअम् १०९

[तया नवपछ्येनेव प्रहाराताम्रविद्वलेन हस्तेन मुखम् । परिमार्ष्टुं न शकितमेककपोलिमिलितालकं कथमपि ऋतम् ॥]

नवपह्नचेनेव वक्ष्मः प्रहारादाताम्रेण अत एवं विद्वलेन मार्जनाद्यसमर्थेन हस्तेन तथा मीतया मुखं परिमार्धुं न शक्तितम् । किंतु एकस्मिन्कपोले मिलिताः संवरणाद्वर्त्ती- कृता अलका यत्र ताहशं कृतम् । तथा च मुखमार्जनाभावेऽपि मुखोपरि विकीर्णत्वेन शिरोदर्शनप्रतिबन्धकत्वादलकानां संवरणं कियमाणमेककपोल एव निष्पत्रं करस्य विद्व- लत्वादर्शनस्य तावताय्युपपत्तः, अपरक्षपोले तु विकीर्णा एव ते स्थिता इत्यसामर्थ्यमुक्तम् ॥

अथास्त्रमार्जनमाह—

समुहमिलिअं पि जाहे रूअं वाहविहला ण गेह्नइ दिट्टी। नाहे कह कह वि कअं उहअकरुपुसिअलोअणं नीअ मुहम्११०

[संमुखिमिलितमिप यदा रूपं बाष्पविद्वला न गृह्णाति दृष्टिः। तदा कथं कथमाप ऋतमुभयकरोत्प्रोच्छितलोचनं तस्या मुखम्॥]

बार्ष्परश्रुभिविद्दला छन्ना दृष्टिः । तस्या इययात् । संमुखमिलितमपि रूपं घटादिम्बरूपं गदा न गृह्वाति न विपर्याकरोति तदा तया संतिया मुखं कथं कथमपि वक्षःप्रहारजन्यवै-कन्ये सत्यप्युभयकरेणोत्प्रोच्छिते माजिताश्रुणा लोचने यत्र तथाभृतं कृतम् । शिरोदर्शनो-स्कण्डावशादिति भावः ॥ अथ पुनः शिरोदर्शनमाह—

तो सा भमन्तमारुअविसमपइण्णालखपुसिअवाइजला । पेच्छइ राह्ववअणं णिसाअरोच्छुण्णमहिअलपहोलन्तम् ॥१११॥

[ततः सा अमन्मारतिवषमप्रकीणीलकोत्प्रोच्छितवाष्पजला । प्रेक्षते राघववदनं निशाचरावक्षुण्णमहीतलप्रघूर्णमानम् ॥]

ततोऽसुमार्जनानन्तरं सा राघववदनं पर्याते । क्रीदशी । श्रमता मारुतेन वास्रेन श्वास-रूपेण वा विषमं प्रकीणेंरितस्ततश्वालितैरलैकरुत्पोच्छितानि मार्जितानि वाष्पजलानि यस्याः सा । वदनं कीदक् । निशाचरैरवक्षुण्णं क्रतं सन्महीतले प्रघूर्णमानं प्रलुठत् ॥

अथ पुनरिप रोदनमाह—

लिक्खज्जन्तिबसाआ अञ्भहिउम्मिछणिचलिट्टअणअणा। रामसिरबद्धलक्खा धुन्वइ वाहेण से ण रुम्भइ दिट्टी ॥ ११२॥

[लक्ष्यमाणविषादाभ्यधिकोन्मीलिन्नश्चलस्थितनयना । रामशिरोबद्धलक्ष्या धान्यते बाष्पेणास्या न रुध्यते दृष्टिः ॥]

रामशिरसि रामशिरोरूपं वा बद्धमनुबद्धं लक्ष्यं यया तादश्यस्या दृष्टिर्बाष्पेण धान्यते क्षाल्यते, न त रुध्यते श्रियते । बाष्पस्याविश्रोन्तपत्नाद्।लोकनाप्रतीधातादिति भावः । किंभूता । लक्ष्यमाणो विषादो यस्याम् । एवम्—अभ्यधिकमुन्म्गिलिते तत्त्विज्ञासया सम्यग्विस्तारिते । अथ च—विस्मयान्त्रिश्चलस्थिते नयने गोलके यस्याः । दृष्टिरेकेव, दर्शनं वा ॥

अथ तस्या दैन्यमाह-

तो तं दहूण पुणो मरणेक्करसाइ वाहणीसारच्छम् । आउच्छसु मंति कअं तिअङागअलोअणाइ दीणविहसिअम् ११३

[ततस्तदृष्ट्वा पुनर्भरणैकरसया बाष्पनिःसाराक्षम् । आपृच्छस्व मामिति कृतं त्रिजटागतलोचनया दीनविहसितम् ॥]

• ततः पुनरस्नुमार्जनानन्तरं पुनस्ताच्छिरो दृष्ट्वा त्रिजटायां गते उन्मुखे लोचने यस्या-स्तथाभूत्या तया मामाप्रच्छस्व संवद मरणकृतोद्यमां मामनुजानीहीति दीनं शोच्यं स-करुणं वा हास्यं कृतं बाष्पेण गलितत्वान्तिःसारे अक्षिणी यत्र तद्यथा स्यादेवम् । किंभू-तया। मरण एव एकस्मिनेको वा रसो यस्यास्तादृश्या। तथा च—राक्षसीमध्ये मरणमिति दैन्यम्, मृत्वा हृठादेव रामो द्रष्टव्य इति हास्यम् । यहा लूनशिरोदर्शनोत्तर-मियरकालमेव जीवितास्मीत्यारमनिन्दावशाद्दीनविहसितमिति भावः ॥ 4

अथ त्रिजटां प्रत्यस्या वचनमाह— सिहअम्मि रामिवरहे दारुणहिअअप्पिडिच्छिए वेहव्वे । सहसु गअणेहलहुअं मह णिझज्जमरणं इमं ति परुण्णा ॥११४॥ [सोढे रामिवरहे दारुणहृदयप्रतिष्टि वैधव्ये ।

सहस्व गतस्त्रेहलघुकं मम निर्लज्जमरणिमदिमिति प्ररुदिता ॥]

हे त्रिजटे, प्रथमं रामित्रहें सोटे सत्यनन्तरं दारुणहर्येन प्रतीष्टेऽङ्गीकृते वैधव्ये च सित गता यः स्नेहस्तेन लघुकमनादरणीयम् । यत्र विरह एव मर्तुमुचितं तत्र वैधव्यमिष सोडवतीत्यहो निःस्नेहा दारुणा चेति दुर्वादविषयत्वादिति भावः । अत एव निर्लजनरण-मिदं मम सहस्व क्षमस्व नोपहासिवषयीकुर्यो इत्युक्ता सीता पुनः प्ररुदिता । ममाप्येव-मनक्षरं प्रसक्तमिति भावः ॥

पुनर्विलापमाह-

सन्वस्स अ एस गई ण उणो माणुण्णआण इममवसाणम् । अणुसरिसं ति भणन्ती आहन्तूण पर्डिआ थिरं थणअलसम् ११५ [सर्वस्य चैपा गतिर्न पुनर्मानोन्नतानामिदमवसानम् ।

अनुसदशमिति भणन्ती आहत्य पतिता स्थिरं स्तनकलशम् ॥ सर्वस्यैषा गतिः । उत्पत्त्यनन्तरं विनाशरूपेत्यर्थः । मानोन्नतानां पुनिरदमवसानम् । एवं क्ष्येषा गतिः । उत्पत्त्यनन्तरं विनाशरूपेत्यर्थः । मानोन्नतानां पुनिरदमवसानम् । एवं क्ष्येष्ण मरणं नानुसदशं न योग्यमिति भणन्ती सीता स्तनकलशमाहत्य कराभ्यां प्रहृत्य स्थिरं पतिता । भूमावित्यर्थात् ॥ यद्वा सर्वस्य स्त्रीजनस्यैषा वैधव्यरूपा गतिः । मानोन्नतानां पुनिरदमवसानं न योग्यमित्यन्वयः । तथा च—प्रियस्य मरणेन स्वस्य वैधव्येन वा तथा न दः खम् यथा भर्तुरसदशमृत्युनेति भावः । एतेन मरणिनश्चयः सूचितः ॥

आत्मन्यवज्ञामाह---

तह जीवलिजजाए विलवन्तीअ वि विसाअणीसहमउअम् । दासरिह त्ति पलन्तं पिओ त्ति सीआइ ण चइअं वाहत्तुम् ११६ [तथा जीवलिजतया विपलन्त्यापि विषादिनःसहमृदुकम् ।

दाशरिथिरिति प्रलिपतं प्रिय इति सीतया न शिकतं व्याहर्तुम् ॥ तथा लूनशिरोदर्शनानन्तरमि जीवो जीवितं तेन लिजितया सीतया विषादेन निःस-हमसामर्थ्यम् । अत एव मृदुकं लघु लघु यथा स्यादेवं विलपन्त्यापि सत्या रामसंबोधने 'दाशरथे' इति प्रभ्ताक्षरमि प्रलिपतम् । प्रियेखल्पाक्षरमि व्याहर्ते न शिकतम् । निःसहप्रलापे सुखोद्यवर्णोच्चारणेऽस्य योग्यत्वेऽपि लूनशिरोदर्शनमात्रेणामृताया मम कुतः प्रियत्वमस्मिन्निति भावः । स्नेहनिबन्धनमरणशालित्वेन दशरथस्योचितमपन्यममीति वि-शिष्य तन्नामग्रहणे तात्पर्यम् ॥

अथ प्रलापे नित्रतिमाह—
अणुसोइउं ण इच्छइ ण देइ अङ्गम्मि सा परम्मि पहारम् ।
वाहं मुअइ ण रुम्भइ मरिअव्वे लद्भपच्चअं से हिअअम् ॥११७॥

[अनुशोचितुं नेच्छिति न ददात्यङ्गे सा परस्मिनित्र प्रहारम् । वाष्पं मुञ्जति न रूणिद्धि मर्तव्ये लब्धप्रत्ययमस्या हृदयम् ॥]

सा सीतानुशोचनं कर्तुं नेच्छिति कण्ठशोषात्, परिसानित शत्रावित अङ्गे प्रहारं न ददाति निःसहत्वात्, बाष्पं न मुझिति किं तु रुणिद्धं बहुरोदनदुःस्थचक्षुःपीडाकरत्वात् शिरोदर्शनिवलोपकत्वाच । तिर्हं प्रणयस्य न्यूनत्वमतो हेतुमाह—अस्या हृदयं मनो म-र्तव्ये लञ्धप्रत्ययं यतो लञ्धः प्रत्ययो निश्चयो येन तज्ञातिनश्चयमित्यर्थः । तथा च मर्ण-रूपसर्वाधिकव्यापारे दत्तभरत्वादिति भावः ॥

अथ त्रिजटायाः सान्त्वनवचनं प्रस्तौति-

तो तं मरणणिमित्ते अणिअत्तन्ति अअं पअत्ता वत्तुम् । तिअडा धुअग्गकरअलदरपिडअपिडिच्छअङ्गविसमो अण्णम् ११८

[ततस्तां मरणिनिमित्ते अनिवर्तमानहृदयां प्रवृत्ता वक्तुम् । त्रिजटा धुताप्रकरतल्दरपिततप्रतीष्टाङ्गविषमावनताम् ॥]

ततः सीताया अनुशोचनादिनिश्रत्यनन्तरं त्रिजटा तां सीतां वक्तुं प्रश्नता। कीदशीम् ।
मरणिनिमित्ते अनिवर्तमानं हृदयं यस्यास्ताम् । कृतमरणिनश्रयाम् । एवं धुताश्राभ्यां
करतलाभ्यां किंचित्पतितं सत्प्रतीष्टमवलम्बितं यदङ्गं तेन विषमं व्यस्तं यथा स्यात्तथावनतां भूमिपतनादिरूपमरणव्यापाराविष्टसीतादेहस्य यथा यथा तत्प्रतिवन्धकत्रिजटाकरतलाभ्यां धारणम्, तथा तथा तत्त्याजनाय तदङ्गभङ्ग्या तदवनतत्वम् । अत एव त्रिजटाकरतलयोरिप सीताङ्गभङ्ग्या धुताशत्विमाति भावः ॥

त्रिजटावचनस्वरूपमाह—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिअरि त्ति मे जुउच्छंसु वअणम् । उज्जाणिम वणिम्म अ जं सुरिहं तं लआण गेह्वइ कुसुमम् ११९ [जानिक स्नेहभणितं मा रजनीचरीति मे जुगुप्सस्व वचनम् । उद्याने वने च यत्सुरिभ तल्लतानां गृह्यते कुसुमम् ॥]

हे जानिक, स्नेहेन भणितमुक्तम् । 'भरिअम्' इति पाठे भृतं पूर्णम्। मे वचनमहं रज-नीचरीति मा जुगुप्सस्व मा गईय । अर्थान्तरन्यासमाह—उद्याने गृहारामे वनेऽरण्ये च लतानां यत्कुसुमं सुराभि तदेव गृह्यते । नोद्यानमिति बदरीविभीतकादीनां गृह्यते, न वा वनमिति सुगन्धिपाटलादीनां त्यज्यते । 'वणम्मि व' इति पाठे उद्याने वने वा बद- रादीनामुपादानम्, वक्रलादीनां चानुपादानम् । एवं न किंतु यत्र यत्सुरभि तत्र तद्धपादीयते तदन्यत्यज्यत इति प्रहणपरिहारयोष्ठद्यानवनादित्वमुपाधिनं प्रयोजकः किं तु सौरभादिरि-तिवत्प्रकृतेऽपि वचनस्य प्रियत्वं विचार्यतां राक्षसीत्वमप्रयोजकमिति भावः ॥

अथ त्रिजटा स्त्रोक्तेनिरुपाधित्वं व्यज्जयति-

किमु जीअन्तीअ तुमे जइ अलिअं सिह ण होआ राहवमरणम्। अणहे उण रहुणाहे तुह में मरणिवहुरं किलिम्मइ हिअअम्१२०

[किमु जीवन्त्या त्वया यदालीकं सिख न भवेद्राघवमरणम् । अनघे पुना रघुनाथे तव मे मरणविधुरं क्वाम्यति हृदयम् ॥]

हे सिख, राघवमरणं यद्यलीकं मिथ्या न भवेत्तदा त्वया जीवन्ता किमु। किं प्रयोजन-मिन्यर्थः । तिंह तव मरणमेव श्रेष्ठमिति भावः ॥ यद्वा—यद्येतचालीकं तदा त्वया जी-वन्त्या किमु हो किं भ्यत इत्यर्थः । तदा त्वयापि मृतमेव स्यायुवयोरेकजीवत्वात् । तथा च त्वजीवितमेव तजीवने प्रमाणमिति भावः ॥ रघुनाथे पुनरनघेऽक्षते जीवित वा तव मरणेन विधुरं दुःखितं मम हृदयं यतः, ततः संप्रति क्वाम्यति । तथा च रामो जी-वत्येव, त्वं वृथा नात्मानं व्यापादयेति भावः ॥

पुनिंक्पाधित्वमेव द्रहयति-

चिन्ते उं पि ण लम्भइ जह संभावेसि तह इमं जह होन्तम ।
तो दाणि किं जणम्मि व तुमम्मि संटावणा महं अणुरूवा १२१
[चिन्तियतुमि न लम्यते यथा संभावयिस तथेदं यदि भवत ।
तदेदानीं किं जन इव त्विय संस्थापना ममानुरूपा ॥]

हे सीते, यथा त्वं संभावयित तर्केण जानाति । राममरणिमत्यर्थात् । तथा चिन्तयितुमिष आहार्योपिस्थितिविषयीकर्तुमिष न लभ्यते न युज्यते । अथ तथा सत्यमेवेदं यिद्
भवद्भविष्यत् । ऋड्क्ष्र्ये शतः । तदेदानीं रामं विना जन इव साधारणजन इव त्विय मम संस्थापना जीवियतुं व्यवसायः समाश्वासना किमनुरूषा योग्या। अपितु नेत्यर्थः । तथा च रामाद्रितवन्धनस्त्वय्यादरः, प्रत्युत पत्यनुमरणरूपधर्मप्रतिषेधः पापजनक इत्यतोऽपि जा-नीहि रामो जीवितीति भावः ॥

पुनर्पि सोपपत्तिमर्थापत्तिमाह-

सञला निसाअरपुरी घरपरिवाडिसमणीहरिअरुण्णरवा ।

एकेण कआ कइणा कह होइहि अणहरक्खरं रहुवडणम् १२२

[सकला निशाचरपुरी गृहपरिपाटिसमनिईदितरुदितरुवा ।

एकेन कृता कपिना कथं भविष्यत्यनघराक्षसं रघुपतनम् ॥]

सकला संपूर्ण कलासहिता मनोरमा वा निशाचरपुरी लङ्का गृहपरिपाट्यां गृहपर्याये समं युगपिन्न हितः शब्दान्तरोत्पादी रुदितरवः । राक्षसानामित्यर्थोत् । यस्यां ताहशी । यहा गृहपरिपाट्या समस्तुल्यो निर्हिदितो यथा दाहजन्यशब्दहारा गृहपरिपाटिः शब्दान्तरोत्पादिका तथा रुदितरवोऽपि यस्यामित्यर्थः । गृहदाहशब्दराक्षसरोदनशब्दयोस्तुल्य-वहुत्पत्तेः । एवंभूता । एकेनासहायेनानिर्धारितविशेषेण साधारणेन वा हन्मता कृता । अतः कथमधः क्षतादि तद्रहिता राक्षसा यत्र तथाभूतं रघुपतनं भवेत् । तथा च तथा-विधकोटिवानरसहाये तस्मित्रहते कोटिकोटिराक्षसा अपि निहताः स्युः, अतस्तदभावे तत्कर्थं तर्कयसीति भावः ॥

अथ राक्षसप्रलयं सिद्धान्तयति-

णित्य णिहम्मइ रामो अइरा लोहिइ अरक्खसं ते होक्कम् । दिट्ठं ति भणामि फुटं पत्तिअ कस्स वि पिओ कुलस्स विणासो १२३ [नास्ति निहन्यते रामोऽचिराद्भविष्यत्यराक्षसं त्रैलोक्यम् ।

दृष्टिमिति भणामि स्फुटं प्रतीहि कस्यापि प्रियः कुलस्य विनाशः ॥ निहन्यते राम इति पक्षा नास्ति नारायणस्पत्वात् । यहा—स नास्ति येन निहन्यते रामः । 'न' इति पाठे स नास्ति यं न हन्ति रामः । न केवलमेतावदेव किंत्वचिराश्रेलो-क्यमराक्षसं राक्षसश्चन्यं भविष्यति । इदं मया स्फुटं व्यक्तं दृष्टामिति भणामि योगेन । पुराणा-दिना वेत्यर्थः ॥ यहा—दृष्टं ज्ञातमिति स्फुटं भणामि । रावणादिप न विभेमीत्यर्थः ॥ विपक्षे वाधकमाह—प्रतीहि कस्यापि कुलस्य विनाशः प्रियः । काका—न प्रिय इ-त्यर्थः । तथा च कुलविनाशमलीकमभिधाय परसमाश्वासनं केनापि न क्रियत इति मह्र-चनमन्यथा मा शिक्षष्टा इति भावः ॥

अनिष्टापत्तिमुखेन शोकं त्याजयति —

उद्घुसु मुण्सु सोअं पुस एअं वाहमइितअं थणवट्टम् । सुणसु सउणेण वट्टइ समराहिमुहे पइम्मि अंसुणिवाओ ॥१२४॥ [उत्तिष्ठ मुख्य शोकं प्रोच्छ बाष्पमिलिनितं स्तनपृष्टम् ।

शृणु शकुनेन वर्तते समराभिमुखे पत्यावश्चनिपातः ॥]

उत्तिष्ठ, शोकं मुख, बाष्पैरसुभिः श्वासैर्वा मिलिनितं स्तनपृष्ठं प्रोच्छ । उपपत्तिमाह— श्रृणु पत्यौ समराभिमुखे सत्यश्रुनिपातः शकुननिमित्तं न वर्तते । किंत्वमङ्गलनिमित्त-मिति भावः ॥

अथ रामसत्तायामनुमानमाह—
मोत्तूण अ रहुणाईं लज्जागअसेअबिन्दुइज्जन्तमुहो ।
केण व अण्णेण कअ पाआरन्तरिअणिप्पहो दहवअणो ॥१२५॥

[मुक्त्वा च रघुनाथं लज्जागतस्वेदविन्दूयमानमुखः। केन वान्येन कृतः प्राकारान्तरितनिन्प्रभो दशवदनः॥]

च पुना रघुनाथं मुक्त्वा केन वान्येन दशवदनः किष्कद्धत्वात्प्राकारमात्रेणान्तरितः सन् निष्प्रभः कृतः । तथा च रामेणेव कृत इत्यर्थः । कीदक् । अवरोधजन्यया ज्ञया-गतैः स्वेदैविन्द्यमानं विन्दुभिः पूर्यमाणं मुखं यस्य स तथा । तथा च — रातिः हितमृत्यो-मुखश्रीरन्यथा प्रतिपद्यत इत्यतोऽपि रावणमृत्युमनुमाय रामजीवनमनुमीयतामिति भावः ॥ यद्या—सीताप्राप्तिय्यतिरेकनिश्चयाित्रष्यभ इत्यर्थः । तेन ततोऽपि तदनुमीयतामिति वा ॥

अथ भाविनं रामस्यानुरागव्यापारमभिधाय सीतां शीतलयति —

अइरा अ दे रहुसुओ तण्णाअन्तरगहत्थमउइअपम्हम् । मोच्छिहि वेवन्तङ्गुलिगुप्पत्रुक्खित्तविसमभाअं वेणिम् ॥ १२६ ॥

[अचिराच ते रघुसुतो आर्द्रायमाणाग्रहस्तमुकुलितपक्ष्माम् । मोक्ष्यित वेपमानाङ्गुलिगुप्यन्तुतिक्षप्तविषमभागां वेणीम् ॥]

अचिराच रघुसुतस्ते वेणीं मोक्ष्यति । किंभूताम् । आर्द्रायमानाभ्यां त्वत्स्पर्शात् स्विद्यद्भयां हस्तात्राभ्यां मुकुलितानि स्वेदसंबन्धात्संवृत्तानि पक्ष्माणि असंयमनादुत्थित-लोमात्राणि यस्पास्ताम् । एवं भावोदयादेव वेपमानाभिरङ्गुलीभिरुत्क्षिप्ताः समीकृता विषमभागा यस्याः । प्रोषितो भर्ता समागत्य प्राकृतं विरहिण्या वेणीबन्धं मोचयतीति भावः ॥

अथ रावणस्य निन्द्या मरणधीव्यमाह---

विअलिअलज्जालहुअं एअ करन्तस्स रहुवइस्मि धरन्ते ।
ण अ तह दुक्खामि तुमे जह पविवत्तस्मि दहमुहस्स सहावे १२७
[विगलितलञ्जालघुकमेताकुर्वतो रघुपतौ ध्रियमाणे ।
न च तथा दूये त्वया यथा परिवृत्ते दशमुखस्य स्वभावे ॥]

अहं त्वया हेतुभ्तया तथा न द्ये यथा दशमुखस्य खभावे परिवृत्तेऽन्यथाभृते सती-त्यर्थः । अन्यथाभावमेवाह । किंभूतस्य । रघुपतौ घ्रियमाणे जीवति सति विगलिता या यश्चमृलिका लजा तया लघुकमश्चाघनीयमेतन्मायामस्तकस्यं छलं कुर्वतः । तथा चैत्रंवि-धत्वहुःखेनापि मम तथा न दुःखम्, यथा लोकनिन्दितैकच्छलतदुत्यलजापरित्यागरूपप्र-कृतिविपर्ययाभ्यां रावणस्यासन्नमृत्युज्ञानादिति भावः ॥

अथ रामस्योत्कर्षेण परानभिभाव्यत्वमाह—

वालिवहदिट्ठसारं वाणगलिथअसमुद्दिण्णथलवहम् । रोहिअलङ्कावलअं मा लहुअं प्रेच्छ राहवस्स भुअवलम् ॥१२८॥ [रालिवधदृष्टसारं बाण्गलहस्तितसमुद्रदत्तस्थलपथम् । रोधितलङ्कावलयं मा रुघुकं पश्य राघवस्य भुजवलम् ॥]

हे जानिक, रायवस्य भुजवलं मा लघुकमलं पर्य जानीहि । कीहक् । वालिनो वधे दृष्टसारं ज्ञातवध्यरावणबाधकत्वरूपनिगर्वम् । अथ बाणेन गलहस्तितः प्रेरितो यः समुद्र-स्तेन दत्तो रामायेत्वयोत् स्थलरूपः पन्था यस्मात् । अथ रोधितं लङ्कावलयं येन । तथा च रामे नैतत्संभाव्यमिति भावः ॥

अथ शकुनदर्शनेन सत्यापयति-

दिट्ठांसि मए सिविणे सिससूरालिहणसोहिउम्मुहपिडमा । खन्धुद्विअसुरगअकण्णआलिबहुअधवलैसुअदसद्धन्ता ॥ १२९ ॥ [दृष्टासि मया स्वप्ने राशिसूर्यालिहनशोभितोन्मुखपितमा । स्कन्धोत्थितसुरगजकर्णतालिवधुतधवलांशुकदशार्धान्ता ॥]

हे सीते, त्वं मया खप्ने दष्टासि । कीदशी । शशिसूर्ययोरालिहनेन मिलनेन शोभिता उन्मुखी प्रतिमा आकृतिर्यस्याः सा । एवं स्कन्धेनोत्थित उन्नतस्कन्धो यः सुरगजस्त-त्कर्णतालेन विधुतो धवलांश्चकस्य दृशार्धान्तो यस्यास्तथा चैरावतस्कन्धोपि पार्श्वद्व-यवित्चन्द्रसूर्या श्वेताम्बरा च त्वत्प्रतिमा दष्टेति । पुष्पकोपि रामलक्ष्मणसाहित्यं सी-तायाः सूच्यमानं रावणक्षयेन राज्यलक्ष्मीप्राप्ति सूचयित । तदुक्तं खप्नाध्याये—'आरो-हणं गोहयकुक्षराणाम्' इत्यादि ॥

पुनः स्वप्नेनेव रावणाशुभं स्फुटयति—

दिट्ठो अ मे दहमुहो दहमुहपरिवाडिविअडकडूणमग्गो ।
कालदढ पासकड्डिअदरघडिअखिलअमुहसंघाओ ।।१३०।।
[दृष्टश्च मे दशमुखो दशमुखपरिपाटि विकटकर्षणमार्गः ।
कालदढपाशकृष्टदरघटितोद्धाटितस्बिलतमुखसंघातः ।।]

मे मया दशमुखश्च दृष्टः । खप्ने एवेत्यर्थात् । केवलं त्वमेवेत्यर्थः । कीद्दक् । दशानां मु-खानां परीपाट्यानुक्रमेण विकटो विस्तीर्णः कर्षणमार्गः छेदनस्थानं यस्य सः । तथा— छिन्नशिरस्कत्तया मुखावलम्बनस्थानस्य विकटत्विमत्याशयः । अत एव कालस्य यमस्य दृढपाशेन कृष्टः सन् पुनः किंचिद्धिटतः संबद्ध उत्पन्न इति यावत् । पुनरुद्धादितः छि-न्नोऽतः पतितो भूमावित्यर्थानमुखसंघातो यस्य । वारं वारं यमपाशा कृष्टः छिद्यते उत्पद्यते यतित चेत्रर्थः । तथा वासन्नो मृत्युः सूचितः ॥

अथ मस्तकस्य मायात्वं सिद्धान्तयति---

तं अवृतम्बसु धीरं णासउ संपइ अमङ्गतं जाव इमम् । मृणिअपरमत्थलहुई अवहीरिअणिप्फला णिअत्तउ माआ १३१ [तदवलम्बस्व धैर्यं नश्यतु संप्रत्यमङ्गलं यावदिदम् । ज्ञातपरमार्थलघुकावधीरितनिष्फला निवर्ततां माया ॥]

तत्पूर्वोक्तहेतोधेर्यमवलम्बस्य । यावदिति परिच्छेदे । इदममङ्गलं रोदनादिरूपं संप्रति नद्मतु । इयं च शिरोघटनरूपा माया निवतंताम् । कीदशी । ज्ञातपरमार्था सती लघुका तुच्छा कपटस्य विशेषादर्शनमात्रावधिकत्वात् । अतोऽवधीरितानादता सती निष्फला भ्रमाजनिका । तथा च कपटत्वेन निर्णायाबहेलया निष्फलयेति भावः ॥

अथ शिरोलीकत्वनिगमनेन त्रिजटाया वचनमुपसंहरसाह—

होत्तं जइ गमसिरं एआवत्थं पि तो समृससमाणम् । अमअं मित्र णाअरसं आसाएउण तुह ऋरप्फरिससुहम् ॥१३२॥

[भवद्यदि रामशिर एतावदवस्थमपि ततः समुच्छ्वसत । अमृतभिव ज्ञातरसमासाद्य तव करस्पर्शसुखम् ॥]

एतयदि रामशिरो भगदभविष्यत्तदा एतावदवस्थं छित्रमपि ज्ञातरसं तव करस्पर्श-मुखमसृतिमवासायास्वाय गा ममुच्छुसत्समुदश्वसिष्यदजीविष्यदित्यर्थः । सृतमप्यसृतेन जीवतीति रामशिरः सर्वथा नैतदिति भावः । खङ्कुर्थे शतः ॥

अथ नृनर्मानष्टाशङ्कीनि वन्धुजनहृदयानीति पुनरिप सीताया गेदनमाह— इअ रामपेस्मिकित्तणदृसह्वज्जाहिघाअदृमिअहिअआ । संभरिअ मुक्ककण्टमण्णमअं सरणणिच्छा वि परुण्णा ॥ १३३॥

[इति रामप्रेमकीर्तनदुःसहवज्राभिघातदुःखितहृद्या ।

संस्मृत्य मुक्तकण्ठमन्यमयं मरणनिश्चयापि प्ररुदिता ॥]

इत्यनेन प्रकारेण त्रिलटाकृतं यद्रामप्रेमकीर्तनं तदेव दुःखहेतुत्वाहुःसहो यो वज्राभि-घातस्तेन दुःखितहद्या नती सीता संस्कृत्य । पूर्वप्रेमच्यवहारमित्यर्थात् । मुक्तकण्ठमुचै-यथा स्यादेवं मरणे कृतनिश्चयाप्यन्यमयं पूर्वरोदनापेक्षयापि श्वङ्गारात्मकत्वेन तिल-क्षणं यथा भवत्येवं प्ररुदिता । यथा यथामृतस्यानुबन्धस्मरणं तथा तथा रोदनाधिक्यं भवतीति भावः ॥

अथ प्रकारान्तरेण सीतासमाश्वासनमाइ---

तो तिअडावअणेहि वि ण संठिआ जाव तीअ पवअकलअलो । रणसंणाहगभीरो ण सुओ राहवपहाअमङ्गलपडहो ॥ १३४॥

[ततस्त्रिजटावचनरिप न संस्थिता यावत्तया प्रवगकलकलः।

रणसंनाहगभीरो न श्रुतो राघवप्रभातमङ्गलपटहः ॥] सत्तश्चरमरोदनानन्तरं सीता विजटावचनगपि तावन्न संस्थिता रावणसंवन्धित्वान्न स- माश्वस्ता, यावत्तया प्रवगानां कलकलः, तथा राघवस्य प्रभातकालीनमङ्गलपटहृध्व-निश्च न श्रुतः । पटहृध्वनिः कीदक् । रणसंनाहनिमित्तं गभीरः । सर्वे श्रुत्वा संनद्यन्तित्ति तारतारीकृतः तथा च प्रवगकोलाहलपटहनिर्हादयोः श्रुत्या त्रिजटावचिस प्रामाण्यश्रहा-रप्रतीता सती आश्वासीदित्यर्थः । 'रणसण्णागम्भीरो' इति पाठे रणसंज्ञा रणसंकेतस्तदर्थे गभीर इत्यर्थः । प्रवगकलकलरूपो मङ्गलपटहृध्वनिरित्यर्थे इति केचित् ॥

अथ समाश्वस्तायाः सीताया निश्वसितमाह-

अह बहुविहसंठावणपचाणिज्जन्तजीविआसावन्धम् । तीअ गअसोअविसअं दूरुण्णामिअपओहरं णीससिअम् ॥१३५॥

[अथ बहुविधसंस्थापनप्रयानीयमानजीविताशावन्धम् । तया गतशोकविषदं दूरोन्नानितपयोधरं निश्वसितम् ॥]

अथ प्रत्ययानन्तरं तया निश्वसितं निश्वासः कृतः । असंभावितप्रत्रगकोलाहलादिना रामसत्तानिश्वयादिति भावः । बहुविधसंस्थापनेन त्रिजटाकृतसमाश्वासनेन प्रत्यानीयमा-नस्य गच्छतः परावर्तितस्य जीवितस्याशाबन्धो यस्मादिति क्रियाविशेषणम्। सीतया हर्ष-निश्वासः कृत इति त्रिजटादीनामि सीताजीविताशाबन्ध उत्पन्न इत्यर्थः । एवं गतेन शोकेन विषदमानन्दजत्वादनुष्णम् । एवं दूरमुत्रामितौ पयोधरौ यत्रेत्यि द्वयं क्रियावि-शेषणम् । तथा च 'दीहं पि समूससिअम्' इति पूर्वोक्तशोकहेतुकनिश्वासापेक्षयाप्यानन्द-हेतुकनिःश्वासस्य महत्त्ववर्णनेन शोकोत्तरकालीनत्वादानन्दस्य शोकापेक्षयाप्युत्कर्षः सूचितः ॥

अथ पुनः सीताया विरहदुःखोत्पत्तिमाह—

तो आसासिअसुहिए तीए पुणरुत्तसचविअवीसत्थे।

विहिंडिअवेहव्वभए पुणो वि संघडइ विरहदुक्खं हिअए ॥ १३६॥

[तत आश्वासितसुखिते तस्याः पुनरुक्तसत्यापितविश्वस्ते । विघटितवैधव्यभये पुनरिप संघटते विरहदुःखं हृदये ॥]

ततो रामसत्तानिश्चयेन जीवधारणोत्तरं तस्या हृदये विरहृदुःखं पुनरिप संघटते लगती-त्यर्थः । अन्तराशिरोदर्शनेन विरुद्धैवीभत्सादिरसोत्पत्त्या जागरूकस्यापि विप्रलम्भस्य वि-च्छेदादिति भावः । किंभूते । प्रथमं त्रिजटावचसाश्चासिते सित सुखिते । अथ राम-सत्तायारूपैकार्थतया पुनरुक्तेन प्रवगकोलाहृलादिना यत्सत्यापितं रामोऽस्तीति स्थिरीकर-णम् । भावे क्तः । तेन विश्वस्ते प्रमाणसंभवेन विशेषणाश्चस्ते । अत एव विगलितं वै-धव्यभयं यत्र तथाभूते ॥

अथ सीतायास्त्रिजटानुरागकथनमुखेनाश्वासकं विच्छिनति— माआमोहम्मि गए सुए अ पवआण समरसंणाहरवे । जणअतणआइ दिट्टं तिअङाणेहाणुराअभणिअस्स फलम् ॥१३७॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुह्वहे महाकव्वे एआरहो आसासओ ।

[नायामोहे गते श्रुते च प्रवगानां समरसंनाहरवे । जनकतनयया दृष्टे त्रिजटास्नेहानुरागभणितस्य फलम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये एकादश आश्वासकः ।

जनकपुत्र्या सीतया त्रिजटायाः स्नेही वात्सल्यं दया अनुरागः प्रीतिस्तत्पूर्मकस्य भणि-तस्य फलं तात्पर्यपर्यवसानं वा दृष्टम् । मत्प्रीत्या यथैवानया कथितं तथैव जातमिति ज्ञा-तमित्यर्थः । कुत्र सति । मायया जनिते मोहे गते प्रवगानां समरनिमित्ते संनाहस्य रवे संनद्यतां संनद्यतामित्यादिरूपे च श्रुते सति । द्वाभ्यां रामसत्तानिश्चयादिति भावः ॥

> मायोत्तमाङ्गदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेत्प्रदीपस्य संपूर्णकादशी शिखा ॥

> > द्रादश आश्वासकः।

अथ प्रत्यूपमाह—
ताव अ दरदिल उप्पलपले हिभू लिम इलन्तकल हंस उले ।
जाओ दरसंमी लिअहरिआ अन्तकु मुआअरो पचूसो ॥ १॥
[तावच दरदिल तो त्पलप्रलुटित धूलिम लिनायमानकल हंसकुल: ।
जातो दरसंमी लितहरितायमानकु मुदाकरः प्रत्यूषः ॥]

यावत् प्रवङ्गकलकलः श्रुतः, सीता विलापादुपरता वा, तावदेव प्रत्यूषो जातः । कीदक् । दरदलितेभ्य ईषिद्वकितिभ्य उत्पलेभ्यः प्रलुठिताभिर्निर्गताभिर्भ्लिभिर्मिलिनायमानानि कलहंसानां कुलानि यत्र सः । तथा—न केवलमुत्पलानां विकासारम्भः, किंतु
कुमुदानामिष मुद्रणारम्भ इत्याह—दरसंमीलितानि किंचिन्मुकुलितानि अत एव हरितष्टः
प्रस्य प्रान्तपत्रचतुष्टयस्पोपरिस्थित्या हरितायमानानि कुमुदानि यत्र तथाभृता आकरासरोवरादयो यत्र ॥

अथ निशावसानमाह-

अरुणाअम्बच्छाओ णवसिललाकलुसचिन्दमाहअमूलो । धाउकलङ्कक्खउरो ओसरइ तडो व्व रअणिपच्छिमभाओ॥ २॥

[अरुणाताम्रच्छायो नवसलिलाकलुषचिन्द्रकाहतमूलः । धातुकलङ्ककलुपोऽपसरित तट इव रजनीपश्चिमभागः ॥]

रजन्याः पश्चिमो भागश्चरमयामोऽपसरति । प्रभातं जातमित्यर्थः । कीद्दकः । अरुणे-

नारणोदयेन संध्यारागेण वाताम्रच्छायाः । एवं नवसिललं वन्या(१)तोयं कर्दमाविल-त्वात्तद्भदाकलुषा प्राभातिकत्वाद्भसरा या चिन्द्रका तयाहृतं स्पृष्टं मूलं यस । उदयाचलाव-च्छेदोऽप्रभागस्तत्रारुणसंबन्धात्ताम्रत्वम् । अस्ताचलावच्छेदो मूलभागस्तत्राविलचन्द्रिकासं-बन्धाद्भसरत्वमिति भावः । तट इव । यथा धातुकलङ्केन गैरिकक्षोदेन कलुषो विचित्रो नयादीनां तटः कलुषवन्याजलाहृतमूलः सन्नपसरित पत्ति सोऽपि धातुयोगात्ताम् इत्युपमा । यद्वा—रजनिशेषः पश्चिमाचलसैवारुणत्वाद्वैरिकमयस्तटश्चन्द्रिकारूपजलाहृतमूलत्वात्पत-तीत्युत्प्रेक्षा ॥

1

अथ वृक्षच्छायानां दुर्लक्ष्यत्वमाह—

णिव्वण्णिज्जाह रूअं अरुणसिहोलुग्गचिन्दअस्मि महिअले ।

ओव्वत्तधूसराणं णवर चलन्तीण पाअवच्छाआणम् ॥ ३॥

[निर्वर्ण्यते रूपमरुणशिखावरुग्णचिन्द्रके महीतले ।

अपवृत्तधूसराणां केवलं चलन्तीनां पादपच्छायानाम् ॥]

अरुणशिखाभिरवरुगणा मृष्टा चिन्द्रका यत्र तत्र महीतले केवलं चलन्तीनामेव पाद-पच्छायानां रूपं स्वरूपं निर्वण्येते लक्ष्यते न तु स्थिराणामित्यर्थः । किंभूतानाम् । अप-वृत्तानामपगतानाम् । अत एव नीलिमापगमाद्भुसराणाम् । अरुणचिन्द्रकयोरेकतरप्राग-रूभ्याभावाच्छाया विविच्य न गृह्यन्ते किंतु पवनान्दोलितशाखावशतया चलनादीषदाका-रतया च लक्ष्यन्त इति भावः ॥

प्राभातिकं रूपमाइ--

संमीलइ कुमुअवणं अद्धत्थिमअगिलअप्पइं सिसिबस्बम् । विअलइ रअणिच्छाआ अरुणाहअमुद्धतारआ पुन्वदिसा ॥ ४॥ [संमीलित कुमुदवनमधीस्तिमतगिलतप्रसं शशिबिस्वम् । विगलित रजनीछायारुणाहतमुग्धतारका पूर्वदिक् ॥]

कुमुदवनं संकुचित, शशिषिम्बमधीस्तिमितत्वाद्गितिप्रसमनुज्ज्वलम् । भवतीत्यथीत् । रजन्यार्छाया कान्तिर्विगलिति प्रभातवशात् । अरुणेनारुणकान्त्याहता स्पृष्टात एव मुग्धा मन्दा क्षुद्रा वा तारका यत्र ताहशी पूर्विदिक् । भवतीत्यर्थः ।

अथ गगनस्य परुपताम्रत्वमाह-

दीसइ अ तिमिररेइअपहन्यअम्वतरुणारुणाहअमिहिअम् । विसमिविहिण्णमणसिलाभङ्गप्फरुसमणिपव्वअद्धं व णहम् ॥ ५॥

[दृश्यते च तिमिररेचितप्लुवाताम्रतरूणारुणाह्तमेघिकम् । विषमविभिन्नमनःशिलाभङ्गपरुषमणिपर्वतार्धमिव नभः ॥] तिमिरेण रेचितं त्यक्तं सत्पक्षववदाताम्रेण तहणेनाहणेनाहता छन्ना । अहणीकृतेति यावत् । ताहशी मेधिका स्वल्पमेघो यत्रैवंभूतं प्राच्यवच्छित्रं नभो विषमं विभिन्ना खण्डखण्डीकृता या मनःशिला तस्या भङ्गन चूर्णेन पहषं रूक्षं विचित्रं वा मणिपर्वतस्यार्थ- मित्र दश्यत इत्यन्वयः । तथा च गगनस्य नीलतया पर्वतेन, प्राच्यवच्छित्रस्य तस्या- हणोदयाहणमेधिकाविशिष्टस्य पद्मरागादिमणिविशिष्टपर्वतार्थेन, तत्रैवेतस्ततःप्रसृतानामह- णक्कान्तीनां मनःशिलाचूर्णेन तौल्यमित्युपमा ॥

अथ चन्द्रस्यास्तमनमाइ---

ताव अ अत्थणिअम्बं णवसिल्लाउण्णगअपअच्छविकलुसो । पत्तो अरुणुण्णामिअपासह्नन्तगअणोसरन्तो व्य ससी ॥ ६ ॥

[तावचास्तिनितम्बं नवसिल्लापूर्णगजपदच्छविकलुपः । प्राप्तोऽरूणोन्नामितपार्श्वायमानगगनापसरन्निव शशी ॥]

यावदरुणप्रागल्भ्यं भवति तावदेव शशी अस्ताचलनितम्बं प्राप्तः । कीहक् । नवस-लिलेनापूर्णं यद्गजस्य पदं मण्डलाकृतिपदस्थानं तस्य या छविस्तद्वत्कलुषः पाण्डुरः । ता-त्कालिकवृष्टिजलस्य कर्दमाविलत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षते—अरुणेनोत्रामितमुत्तोलितम् । अत एव पार्श्वायमानं पूर्वपार्श्वनोत्थितं सत्पिश्वमपार्श्वनावनतं तथा प्रतिभासाबद्गमनं तस्मादपसरित्रव । अन्यत्रापि गृहादावेकपार्श्वनोत्थाप्यमाने शिरःस्थितं वस्त्वपरपार्श्वन पत्तीति ध्वनिः ॥

अथ वनानामवस्थामाह-

होन्ति पवणाहआइँ फुडमहुरविहंगणीहरन्तकआईँ । गुञ्जन्तमहुअराइँ धुससिल्हालहुअकिसलआइ वणाइँ ॥ ७ ॥

[भवन्ति पवनाहतानि स्फुटमधुरविहंगनिद्दद्धुतानि ।
गुज्जन्मधुकराणि धुतशीतलघुकिकसलयानि वनानि ॥]

वनानि पवनेनाहतानि सन्ति धुतं पिततं यच्छीतं तेन लघूनि किसलयानि येषां त-थाभूतानि भवन्ति । वायुना शीतपतनात्पत्राणां लघुत्वमित्यर्थः । किंभूतानि । स्फुटं म-धुराणि विहंगानां निर्द्धदन्ति शब्दान्तरोत्पादीनि स्तानि यंत्र तानि । प्रातार्विहंगादिश-ब्दोत्पत्तेरिति भावः । एवं गुज्जन्तो मधुकरा येषु । शिल्हा शीते देशी ॥

अथ चन्द्रस्य पतनमाह-

अरुणक्रन्तिवअलिअं णिअअङ्काणुगअवहलजोह्नाभरिअम् । अरुथसिहराहि पिडअं उक्खिडअकरावलम्बणं सिसिविम्बम् ॥८॥ [अरुणाक्रान्तिवगिलितं निजाङ्कानुगतबहलज्योत्स्नामृतम् ।

अस्तशिखरात्पतितमुखण्डतकरावलम्बनं शशिविम्बम् ॥]

अस्तशिखराच्छिशिविम्बं पतितम् । कीद्यः । अरुणेनाक्रान्तत्वादुत्तानीकृतत्वाद्विग-ितं स्थानभ्रष्टम् । एवम्—विहरसत्त्वानिजाङ्केऽनुगताभिर्वहरुज्योत्क्राभिर्भृतं पूर्णम् । गुरुत्वात्पतनं युक्तमेवेत्याशयः ॥ एवम्—उत्खण्डितं विघटितं करैः किरणेरवरुम्बनं यस्य । किरणानामसत्त्वात् । अन्योऽपि वृक्षादो वर्तमानस्त्याजितशाखादिनिष्टहस्ताद्यवरु-म्बनः सन्गुरुत्वाद्धः पततीति ध्वनिः ॥

अथ चक्रयोः संघटनमाह-

पिअअमिवयोअदुक्खं कह वि गमेऊण जामिणीअ पहाए । अणुधाइ पिडकअन्ती अञ्मुट्ठाउं व सहअरी चक्काअम् ॥ ९ ॥ [प्रियतमिवयोगदुःखं कथमि गमियत्वा यामिन्यां प्रभाते ।

अनुधावति प्रतिरुवत्यभ्युत्थातुमिव सहचरी चक्रवाकम् ॥]

सहचरी चक्री प्रभाते चक्रवाकमनु छक्ष्यीकृत्य धावति गच्छति । उत्प्रेक्षते—अभगुत्यातुमिव चक्रस्यागमनं ज्ञात्वाभ्युत्यानं कर्तुमिव । यथैकिस्मन्नागच्छत्यन्योऽभ्युत्यानं करोतीत्यर्थः । पाठान्तरे—वाति गच्छति 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातुः । किं
कृत्वा । यामिन्यां रात्रौ यामिन्या वा करणभूत्या प्रियतमस्य चक्रस्य वियोगेन दुःखं
कथमपि कष्टेन गमियत्वातिवाह्य । कीदशी । प्रतिस्वती एतज्जिज्ञासानिमित्तं चक्रेण
स्ते कृते सति प्रतिरवं कुर्वती । प्रविद्योदनं कुर्वतीत्यये प्रतिस्वतीति वा । एतेनोत्कण्ठा सूचिता ॥

अस्ताचलस्यावस्थामाह-

जाअं समिक्षअन्ते अन्महिओसिहिसिहाकरालिअपासम् । अत्थसिहरं मिअङ्के अण्णमअपअट्टचन्दमणिणीसन्दम् ॥ १०॥

[जातं समालीयमानेऽभ्यधिकौपधिशिखाकरालितपार्श्वम् । अस्तशिखरं मृगाङ्केऽन्यमयप्रवृत्तचन्द्रमणिनिस्पन्दम् ॥]

मृगाङ्के समालीयमाने संबद्घे शिखरेणैव तिरोहितत्वालीनतां गच्छति वास्ताचलशिखरं जातम् । कीदक् । अभ्यधिकाभिश्चन्द्रस्य संनिधानेन प्रौदाभिरोपधीनां शिखाभिः
करालितं दन्तुरितं पार्श्व यस्य तथाभूतम् । एवम्—अन्यमयमन्यादशं यथा स्यात्तथा
प्रश्वत्रश्चन्द्रमणीनां निःस्पन्दो जलनिर्गमो यत्र । चन्द्रस्यातिसंनिहितत्वेन बाहुल्यादिति
भावः ॥ चन्द्रस्य लीनतापक्षेऽभ्यधिकानां नानाविधानामोपधीनामित्यन्वयः कर्तव्यः ।
एवं च—अन्यमयमल्पिमत्यर्थः । तथा च—चन्द्रस्यास्तमनादोपधिप्रभाणां दन्तुरितत्वमात्रं नतु प्रौद्धः, चन्द्रमणीनामपि जलनिर्गमः पूर्वापेक्षया स्वल्प एव सूर्योदयकालसांनिध्यादिति भावः ॥

अथारुणोदयमाह—

दृरोणअणक्खत्तं अरुणसिहाहअगलस्थिओणअजोह्नम् । अत्थमइ व ससिसहिअं उट्टेइ व उअअपव्वआहि णहअलम् ॥११॥

[दूरावनतनक्षत्रमरूणशिखाहतगलहस्तितावनतःयोत्स्वम् । अस्तायत इव शशिसहितमुत्तिष्ठतीवोदयपर्वतान्तभस्तलम् ॥]

द्रादवनतानि नक्षत्राणि यस्मात् । एवम्—अरुणशिखाभिराहता स्पृष्टा । अत एव—गलहिस्तताः प्रेरिताः सत्योऽवनताः प्रतीच्यां पितता ज्योरस्ना यत्र तादशं नभस्तलं श-शिना सहितमस्तायतेऽस्तं यातीवोदयपर्वतादुत्तिप्रतीव । चन्द्रास्तमनारुणोद्गमाभ्यां त-थानुद्र्युत्पत्तेरियमुत्प्रेक्षा ॥

अथ प्रत्यृषापगममाह-

पइलम्भेण पओसो जाओ दिण्णप्पत्लो रइसुहेण णिसा । आणिअविरहुक्कण्टो गलइ अणिव्विण्णवम्महो पश्चसो ॥ १२ ॥ [पतिलम्भेन प्रदोपो जातो दत्तपत्लो रितसुखेन निशा । आनीतिविरहोस्कण्टो गलस्यनिर्विण्णमन्मथः प्रस्यूषः ॥]

स्त्रीणां पतिप्राप्त्या प्रदोषो निशायभागो दत्तफलो जातः । असति पतिसमागमे दूर्ता-गतागतेन तचर्चया सति च तद्दर्शनादिनापूर्वरसोत्यत्तेरिति भावः । तदुत्तरमालिङ्गनचु-म्बनादिना रतिसुखेन निशापि दत्तफला । जातेत्यर्थात् । आनीता विरहादुत्कण्ठा येन । अत एव — अनिविण्णोऽनिर्वाण उद्दीसो वा मन्मयो यत्र तथाभूतः सन् प्रत्यूषः परं ग-लति गच्छति । प्रियविश्लेषशङ्कया रसविच्छेदकरवेन हृदये न लगतीत्यर्थः ॥

अथ प्राभातिकं सुरतमाह—

वीसम्भविड्मअरसं अइराअक्खिलिअसेससंठिअरसणम् । विअलिअमएण णिउणं पश्चसरअं पओसदूरव्मिहिअम् ॥ १३ ॥

[विश्रम्भवर्धितरसमतिरागस्खलितशेपसंस्थितरसनम् ।

विगलितमदेन निपुणं प्रत्यूपरतं प्रदोपदूराभ्यधिकम् ॥]

प्रत्यूपरतं प्रदोपरतादूरेणाभ्यधिकं प्राथमिकादपि प्रदोपरताद्रसनीयतयातिश्चाघनीयं जातमित्यर्थः । तदेवाह—कीदक् । विश्रम्भेण प्रत्यासत्त्या वर्धितो रसः संभोगरूपः श्ट-क्षारो मनःप्रीतिवी यत्र । द्वितीयरते विश्रम्भेण लज्जाविरहादुत्कण्ठाया यथावदभिव्यज्ञ-नात् । न तु प्रथमरतं इति भावः । अतिरागेणात्यनुत्रन्धेनात्यासक्केन वा स्खलितापगता शेषेणैकदेशेन संस्थिता रसना यत्र । शेपसंस्थिता अपि रसना अतिरागेण स्खलिता इ-त्यर्थः । प्रदोपरते लज्जासत्वेनोत्कण्ठावशादल्पकालव्यास्या च तथाविधोपमद्दीभावाद्रस-

नादिकं शेषावच्छेदेन स्थितमेव, द्वितीयरते तु विश्रम्भापगतलञ्जत्वेनाधिकसमयव्यास्या च बहुविधोपमर्दाच्छेषावच्छेदेनापि न स्थितमिति रसनारूपो ऽप्यन्तरायः सुरते न स्थित
इति भाव इति वयम् ॥ सांप्रदायिकास्तु—अतिरागेण स्खलिता अपि रसना शेषेण संस्थिता यत्रेत्यर्थमाहुः ॥ 'वसणम्' इति पाठे शेषेणाञ्चलादिनेत्यर्थः । तथा च—प्रथमरते लञ्जासत्त्वादङ्गावरणार्थमञ्चलादीनां भूयो भूयः समर्पणादेकदेशेन वसनं स्थितमेव ।
द्वितीयरते त्वतिरागेण तद्यि स्खलितम् । अन्यत्पूर्वव्रद्धाख्येयम् । एवं च विगलितमदत्वेन हेतुना निपुणं चतुरं ज्ञानपूर्वकतयालिङ्गनचुम्बनादिन्यापारवैशिष्टयविशिष्टमित्यर्थः । प्रथमरते तु मदसत्त्वेन रसिवशेपमम्रचित्ततया तादृशनेपुण्याभावादिति भावः ॥ 'दूरन्तरिअम्' इति पाठे प्रत्यूषरतं प्रदोषरतापेक्षया दूरान्तरितम् । चिरकालेन जातिमत्यर्थः ॥
विगलितमदेन निपुणं सलञ्जम् । प्रथमं मदाधिक्यालञ्जा नासीदित्यपि केचित् ॥ अचिराचेति सं[त्युप]स्कृत्य प्रदोषरतानन्तरमचिरादेवोत्कण्ठया प्रत्यूषरतं जातिमत्यर्थः ।
तेन प्रथमरतस्य चिरकालब्यापकत्विमत्यन्ये ॥

चषकमाह---

संकन्ताहरराअं थोअसुरासंठिउप्पलद्धत्थइअम् । चसअं कामिणिमुकं किलिन्तवउलतणुओ ण मुश्रइ गन्धो ॥१ ४॥ [संक्रान्ताधररागं स्तोकसुरासंस्थितोत्पलार्धस्थिगतम् । चपकं कामिनीमुक्तं क्लाम्यद्वकुलतनुको न मुञ्जति गन्धः ॥]

कामिनीभिर्मुक्तं त्यक्तमि चपकं क्राम्यन्म्लायद्यद्वकुलपुष्पं तद्गन्धवत्तनुकः स्वल्पो गन्धो न मुश्रति । ईपरसुरागन्धस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः । कीदशम् । संक्रान्तः पानसमये ल-क्रोडपरस्य रागस्ताम्यूलादिकृतो यत्र । एवम्—स्तोकसुरायां संस्थितेनोत्पले नार्ध-स्थिगतमर्थाच्छादितम् । सुराया निपीतत्वेन किंचिद्वशेषसत्वात्तत्र चोत्पलानामवशिष्टत्वा-दिति भावः । क्षाम्यता बकुलेन तनुरल्पीयानित्यपि केचित् ॥

स्त्रीणां रतान्तावस्थामाह-

पिसिंद्रिलकेसकलाओ उन्त्रित्ति मेहलावरुद्धणिअस्त्रो । छाआलग्गपरिमलो पिअअममुक्कतणुओ विलासिणिसत्थो ॥१५॥ [प्रिशिथलकेशकलापो उद्घर्तितमेखलावरुद्धनितम्त्रः ।

छायालग्नपरिमलः त्रियतममुक्ततनुको विलासिनीसार्थः ॥]

विलासिनीनां सार्थः प्रियतमेन मुक्तः संभोगानन्तरं त्यक्तः संस्तनुको दुर्वलो जात इति शेषः । अतिसुरतोपमर्दात् । भाविविरहादित्यन्ये । किंभूतः । प्रशिथलो विकीर्णः के-शक्लापो यसेति विपरीतरतावस्था । एवम्—उद्वर्तितयोर्ध्वमुखीभ्य स्थितया मेखलया-वहद्वो नितम्बो यसेति साहजिकरतावस्था । तथा च—उभयरूपं रतमासीदिति भावः । एवम् — छायया आभामात्रेण यिकिचिदित्यर्थः । लग्नः परिमलः कस्त्रिकादिविमदेत्यितद्गन्धो वा यस्य । एतेनात्युपभोगः सूचितः । यद्गा—संभोगानन्तरमुपति नारीणां गृहगमनाय शरीरसंयमनावस्थेयम् । तथाहि —प्रशिथिलोऽक्षमतया वन्धदार्ह्याभावेन
दिशि दिशि पतितः । एवम् — उद्घाततया आलसात्वरया वा यथा तथापेणेन पूर्वविपरीतयेत्यर्थः ॥

तदेतासां गृहगमनारम्भमेवाह-

दुण्णिमअवामचलणं वलन्तपीणोरुविसमपाउद्धारम् । दुक्खेण संटविज्ञइ पिअहुत्तणिअत्तपियअं जुवईहिं ॥ १६ ॥ [दुर्नियोजितवामचरणं वलस्पानोरुविपमपादोद्धारम् ।

दुःखेन संस्थाप्यते प्रियाभिमुखनिवृत्तप्रस्थितं युवतीभिः ॥

युवतीभिः प्रियाभिमुखानिष्ठत्तं प्रियं पश्चात्कृत्य प्रष्ठत्तम् । प्रियपराङ्मुखमित्यर्थः । यद्प्रस्थितं गृहगमनोद्यमस्तदुःखेन संस्थाप्यते स्थिरीक्रियते । तात्कालिकविरहात्संभोगश्रमाचेति
भावः । किंभृतम् । दुःखेन नियोजितं भूमाविषतं वामचरणं यत्र । एवम् —पीनत्वाह्रस्रता
संमुखामुत्थापिवनुमसामर्थ्याद्वक्रीअवतोरुणा हेतुभूतेन विपमः समसाध्यतया विपर्यस्तो दक्षिणपादस्योद्धार उत्थापनं यत्र । स्त्रियो हि प्रथमं वामपादमन्ने विन्यस्य पश्चाह्क्षिणपादमुत्थाप्य चलन्तीति स्वभावः । तथा च—तथाकर्तुमुद्यता अपि संभोगोत्कर्पाजङ्गानितम्यस्य जर्डाभृतत्वेन झटित्युत्थापनमर्पणं वा चरणयोः कर्तु न शकुवन्तीति भावः ॥

अथ दिनागमनमाह-

संखोहिअकमलसरो संझाअवअम्त्रधाउकदमिअमुहो । टाणिफिडिओ व्व गओ रित्तं भिमऊण पडिणिअत्तो दिअसो १७

[संक्षोभितकमलसराः संध्यातपाताम्रधातुकर्दमितमुखः । स्थानस्फिटित इव गजो रात्रि भ्रभित्वा प्रतिनिवृत्तो दिवसः ॥]

स्थान एव स्फिटितो भ्रष्टोऽपगतो दिवसो रात्रिं व्याप्य भ्रमित्वा द्वीपान्तरं गत्वा गज इव प्रतिनिवृत्तः पुनरागतः । यथा बन्धनस्थानाद्रष्टो गजो रात्रो भ्रमित्वा प्रतिनिव-तिते प्रातः स्वस्थानमायातीत्यर्थः । साम्यमाह—कीदृक् । संक्षोभितं विकासितं कमल-प्रधानं सरो येन । पक्षे—संक्षोभितं गुण्डाद्यभिघातेनोपमिदितम् । एवम्—संध्यातप एवा-ताम्रो धातुकर्दमो गैरिकपङ्कस्तद्विशिष्टं श्लसुपक्रमो यस्य । पक्षे—संध्यातपवदाताम्र इत्यर्थः । तटाभिघातादिना मुखे गैरिकमंपकीदिति भावः ॥

अथ कमलप्रकासमाह—

अरुणपिडवोहिआए अन्भुत्थन्तीअ आअअं व दिणअरम् । साहेन्ति विहिडिआईं णिमिअं कमलाईं दिअसलच्छीअ पअम् १८ [अरुणप्रतिबोधिताया अभ्युत्तिष्ठन्त्यागतिमव दिनकरम् । शासित विघटितानि नियोजितं कमलानि दिवसलक्ष्म्याः पदम् ॥]

विघटितानि विकसितानि कमलानि आगतं दिनकरमस्युत्तिष्ठन्त्येव तद्भ्युत्थानमाच-रन्त्येव दिवसलक्ष्म्या नियोजितमितं पदं चरणं शासित कथयन्ति । दिनकरप्रत्युद्धजने दिनश्रियात्र चरणं निहितमिति कमलदलविघटनेन शायत इति भावः । किंभूतायाः । अरुणेन प्रतिबोधिताया जागरिताया निश्चि तत्र सुप्ताया इल्पर्थात् । अरुणोदयमुपकम्य प्रथमं कमलवन एव तदुद्धवादिति तात्पर्यम् । अन्योऽपि—'केनचिदयं मान्यो भवति, अस्योपस्थानं क्रियताम्'—इत्यादिप्रतिबोधितस्त्वरया गच्छन् यत्र न्यस्यति तत्राभिधाता-दन्यथा संस्थानं भवतीति ध्वनिः । यद्धा—अरुणेन प्रतिबोधितायाः 'तव स्वामीः दिनकर इहागतः' इति शापितायाः । इत्यादिरूपेण समासोक्त्या प्रोधितभर्तृकावृत्तान्त एव सूचितः ॥

कम्बूनां व्यवस्थामाह-

एकेकमवोच्छिण्णं पभोसवीसत्थिवहिंडिअं उअहिजले । जणिं व चन्दपिंडमं अलिअइ विहाअकाअरं सङ्घरलम् ॥१९॥

[एँकैकक्रमन्यविष्ठनं प्रदोषविश्वस्तविघटितमुद्धिजले । जननीमिव चन्द्रप्रतिमामालीयते विभातकातरं शङ्ककुलम् ॥]

प्रदोषे विश्वस्तमभयं यथा स्यात्तथा विघटितं सदेकैकक्रमेण व्यविच्छत्रं विश्विष्टं श-ह्वकुलं प्रभाते कातरं विश्वेषेण दुःखितं सजननीं मातरमालीयते एकस्या एवैकदा शताव-धिशङ्का उत्पद्यन्ते । तथा च—ते सहैव संचरन्तः सायं विश्विष्टाः प्रातः पुनर्जननीमनुसंधाय तत्समीपे वर्तुलीभवन्तीत्यर्थः । किंभूतामिव । उद्धिजले चन्द्रप्रतिमामिव स्थितामित्यर्थः । प्रातश्चन्द्रस्य प्रतिबिम्बस्य तत्र स्फुटत्वादिति भावः । श्वेत्येन साम्यम् । यद्वा—जननी-मिव चन्द्रप्रतिमामालीयते इत्युत्प्रेक्षा । जननीभ्रमाचन्द्रप्रतिविम्बमाश्विष्य वर्तुलीभवन्ती-त्यर्थः । यद्वा—यथा जननीभ्रम आलीयते तथा तम्रमाधन्द्रप्रतिविम्बमपीति सहोपमा ॥

अथ कमलसौरभोद्रममाह—

होइ कमलाअराणं समूससन्ताण चिरणिरोहेकमुहो । संचालिअमहुमहुरो मारुअभिण्णो वि मंसलो चिअ गन्धो॥२०॥

[भवति कमलाकराणां समुच्छ्वसतां चिरिनरोधैकमुखः । संचालितमधुमधुरो मारुतभिन्नोऽपि मांसल एव गन्धः ॥]

समुच्छ्वसतां विकसतां कमलाकराणां गन्धः प्रामातिकेन मारुतेन भिन्नोऽपि दिशि दिशि क्षितोऽपि मांसलो घन एव भवति । अत्र बीजमाह—चिरं निरोधेन मुद्रणाद्वहिर्ग- मनप्रतिबन्धेनैकमुख एकं भुखं यस्येत्यहमहिमकया बिहर्भवितुमुत्किष्ठित इत्यर्थः । यहा— चिरिनरोधे सत्येकं मुखं द्वारं यस्येत्यर्थः । तेन प्रतिरुद्धानामीयत्कमलविकासे तत्यथेन बिहर्भवतामनिलेनाप्यल्पता कर्तुं न शक्यत इति भावः । एवं संचालितेन मधुना मधुरो मनोहारी ॥

अथ राक्षसानामपशकुनमाह—

जं चिअ कामिणिसत्थं आडच्छन्ताण मुक्कवाहत्थवअम् । रक्खसभडाण तं चिअ जाअं णिप्पच्छिमोवऊहणसौक्खम्॥२१॥

[य एव कामिनीसार्थः आपृच्छमानानां मुक्तवाष्पस्तवकः । राक्षसभटानां स एव जातो निष्पश्चिमोपगूहनसौख्यः ॥]

आप्रश्नं युद्धाय संवदनं क्वर्वतां राक्षसभटानां य एव कामिनीसार्थः समरशङ्कया त्यक्ता-श्रुपूरो वृत्तः स एव निष्पश्चिममपुनर्भावि उपगृहनसौख्यमालिङ्गनसौख्यं यस्य तथाभूतो जातः । तथा च—संवदनकालीनपिरस्भणातिरिक्तं परिरस्भणं नास्तीत्यमङ्गलं तात्कालि-काश्रुनिर्गमेन सूचितमिति संप्रामे रक्षसां क्षय उक्तः ॥

अथ रामस्य निद्राभङ्गमाह---

अह समरन्तरिअसुहो दहमुहवेरपिडमुञ्चणाअअदिअहो । लद्धामरिसावसरो अलद्धणिदो वि राहओ पिडउद्धो ॥ २२ ॥ [अथ समरान्तरितसुखो दशमुखवैरप्रतिमोचनागतदिवसः । लब्धामपीवसरोऽलब्धनिद्रोऽपि राघवः प्रतिबुद्धः ॥]

अथ प्रत्यूपोत्तरं देवतारूपत्वाद्विरहदुःखाद्वालच्यनिद्रोऽपि राघवः प्रतिमुद्धो जागरितः । लौकिकचक्षर्मुद्रणं विरहजन्यमोहं वा तत्याजेत्यर्थः । कीदक् । समरेण युद्धरसेनान्तरितं विभ्नितं संकल्पोपनीतसीतासमागमजन्यं सुखं यस्य । यद्वा —समरेणान्तरितमन्तःप्रापितं सुखं यस्य विरहदुःखे सत्येव वीररसोद्रेकेण परं सुखोत्पत्तिरित्यर्थः । एवं
दश्मुखे यद्वैरं तत्त्रितमोचनाय प्रत्यपकारायागतो दिवसो यस्य । एवं लच्योऽमर्यस्यावसरो येन।तथा च—तात्कालिकामर्योद्गतयुद्धरसेन श्वद्वारोऽन्तरित इति भावशान्त्युदयौ॥

अथ रामस्य मनः खेदमाह—

सीआविओअदुक्खं विसहन्तस्स चडजाममेत्तन्तरिअम् । दीहो अ गओ कालो ण समा एका अ सा णिसा रहुवइणो २३ [सीतावियोगदुःखं विषहमाणस्य चतुर्याममात्रान्तरितम् । दीर्घश्च गतः कालो न समैका च सा निशा रघुपतेः ॥]

चत्वारो यामाः प्रहरचतुष्टयं तन्मात्रेणान्तरितं सीतावियोगदुःखं विषद्दमानस्य । प्रात-

स्तद्वुःखोपशमादिति भावः । रघुपतेर्दीघीं बहुतरश्च कालो गतः । सैका निशा परं न गता न गतैव । संनिहितसीतासमागमोत्कण्ठयातिवाहायेतुं दुःसहा बभूवेत्यर्थः । कीदशी । न समातीव बहुतरकालेनापि न तुल्या तावत्समयजन्यविरहद्वुःखापेक्षया तद्रात्रिजन्यत-हुःखाधिक्यादियमेवाधिकेत्यर्थः । काकाक्षिगोलकन्यायादुभयत्रान्वयो नकारस्य । व-स्तुतस्तु रघुपतेर्दीर्घश्च कालो गतः सा च निशा गता, किं त्वियं न समा दुःखहेतुत्वा-त्ततोऽधिकेत्यर्थः ॥

अथ रामस्य धनुर्दर्शनमाह—

उम्मिछन्ती चिअ से णिद्दासेसोणअच्छिवत्तकखित्रा । गुरुओलइअरणभरे दिट्ठी दिट्ठसमरे धणुम्मि णिसण्णा ॥ २४ ॥

[उन्मीलन्त्येवास्य निद्राशेषावनताक्षिपत्रस्खलिता ।

गुरुकावलगितरणभरे दृष्टिदृष्टसमरे धनुषि निषण्णा ॥]

उन्मीलन्त्येवोन्मेषसमकालमेवास्य दृष्टिर्धनुषि निपण्णा । कीदशी । निद्रायाः शेषेण तन्द्रीरूपावशिष्टभागेन निद्राविच्छेदेन वावनताभ्यामक्षिपत्राभ्यां स्खलिता पृथग्भूता । तथा च—निद्राजन्यालस्येन किंचिन्मिलद्प्यक्षिपत्रद्वयं विजित्य प्रवोधसमकालमेव नि-खिलविषयपरित्यागेन धनुषि लमेति वीररसोत्कर्षः सूचितः । किंभूते । गुरुकोऽन्या-निर्वाद्योऽवलगितो रणभरो यत्र । एवम्—दृष्टः समरो यस्येति सर्वत्र जयशीलत्वा-दृध्यवसाय उक्तः ॥

अथ रामस्योत्थानमाह—

मुअइ अ किलिन्तकुसुमं अवहोवासमिलओवहाणद्धन्तम् । सइपरिअत्तणविसमं हिअआवेअपिसुणं सिलासअणीअम् ॥२५॥

.[मुञ्जिति च क्राम्यत्कुसुममुभयावकाशमृदितोपधानार्धान्तम् । सदापरिवर्तनविषमं हृदयावेगिपशुनं शिलाशयनीयम् ॥]

रामो न केवलं धनुः पश्यति, अपि तु शिलारूपं शयनीयं मुचिति च । शिलायाः शी-तल्लेन शयनीयत्या विरहतापस्याधिक्यमुक्तम् । कीहशम् । सदापरिवर्तनेन पार्था-नतरशयनेन विषमं निम्नोन्नतम्, अत एव क्लाम्यन्ति कुसुमानि यत्र । एवं वामदक्षिणा-वकाशद्वये मृदितौ घृष्टावुपधानस्याधीन्तौ यत्रेति स्थैर्याभावेन संतापस्याधिक्यमुक्तम् । अत एव हृदयावेगस्य मनस्तापस्य पिश्चनं कथकम् । एभिरेव संतापोत्कर्षोऽनुमी-यत इति भावः ॥

अथ जटासंवरणं संदानितकेनाह-

तो सेलसारगरुअं अइराहोन्तदइआसमागमिपसुणम् । अहिणन्दिऊण सुइरं फुरमाणव्महिअपीवरं वामभुअम् ॥ २६ ॥ खणसंमाणिअधम्मो धणुकड्डणमग्गमोइअपरिट्ठविअम् । बन्धइ मलिअविसज्जिअतमालसअणसुरहिं जडापव्भारम्॥२०॥ (जुग्गअम्)

[ततः शैलसारगुरुकमित्राद्भविष्यद्दयितासमागमिषशुनम् । अभिनन्द्य सुचिरं स्फुरदभ्यधिकपीवरं वामभुजम् ॥ क्षणसंगानितधर्मो धनुःकर्पणमार्गमोचितपरिस्थापितम् । बन्नाति मृदितविसृष्टतमालशयनसुर्गम जटाप्राग्मारम् ॥]

(युग्मकम्)

ततस्तल्पत्यागानन्तरं जटाप्राग्मारं यप्नाति । राम इत्यर्थात् । इत्युत्तरस्कन्धकेनान्वयः । किं कृत्वा । स्पुरत्स्पन्दमानम् । अत एवाभ्यधिकं मांसलं वामभुनं सुचिरमभिनन्य स्तुत्वा । तथा च—शकुनसाहुण्यस्याभिनन्दनं कर्तव्यमिति सूचितम् । किंभ्तम् । शैलवत्सारेण वलेन गुरुकम् । एवम्—अचिराद्भाविनः सीतासमागमस्य पिशुनं
कथकम् । इति कार्यसिद्धिरुक्ता ॥ स कीहक् । क्षणं क्षणेनोत्सवेन वा संमानितो धर्मो
येन । देवपूजादेस्तत्कालकर्तव्यत्वादिति मङ्गलसूचनम् । जटाप्राग्मारं किंभ्तम् । धनुःकर्षणमार्गान्मोचितं शरत्यागकाले करस्खलनशङ्कया कर्णम्लाद्धहिष्कृतम् । अथ च—परिस्थापितं संयतम् । एवम्—पार्श्वपरिवर्तनादिना मृदितं तदनु तदानीं विसष्टं यत्तमालपुष्पशयनं तेन सौरभयुक्तम् ॥

अथ धनुर्प्रहणमाह—

दाऊण गिलअवाहं चिरधरिआऊरमाणरोसाअम्बम् । दिद्धिं लङ्काहिमुहिं समत्यणिव्वडिअतारआदुष्पेच्छम् ॥ २८ ॥ गेह्नइ गिह्अत्यामं सीआसुण्णइअसअणमग्गट्टविअम् । बहुसो विरहुक्कण्टिअणिमिअमुहोरुण्णमइअकोडिं चावम् ॥२९॥ (जुग्गअम्)

[दत्त्वा गलितवाष्यां चिरभृतापूर्यमाणरोपाताम्राम् । द्विष्टं लङ्काभिमुखीं समस्तिनिवीलिततारकादुष्प्रेक्ष्याम् ॥ गृह्णाति गृहीतस्थामं(म) सीताशून्यीकृतशयनमार्गस्थापितम् । बहुशो विरहोत्किण्ठितनियोजितमुखावरुदितमृदितकोटि चापम् ॥] (युग्मकम्)

लङ्काभिमुखीं दृष्टिं दत्त्वा । लङ्कां दृष्ट्रेत्यर्थः । रामश्चापं एद्वातीत्युत्तरस्कन्धकेन संदा-

नितकम् । किंभूताम् । गलितो बाष्पो यत इति सीतापहाराहुःखमुक्तम् । एवम् — चिरं धृतेन संचितेन तदानीं समयलाभादापूर्यमाणेन संनद्धेन रोपेणाताम्राम् । अत एव — समस्तं निर्वलितया रोपेण विस्पारणात्प्रथग्भृतया तारकया दुष्प्रेक्ष्यामिति सपक्षस्यापि दुष्प्रेक्षणीयतया विपक्षनाशकत्वमुक्तम् ॥ चापं कीदशम् । गृहीतं श्लातं स्थाम बलं यस्य तम्(त्) । एवम् — सीतयाश्चन्यीकृते शयनस्य मार्गे वामपार्थक्षे स्थाने सीताप्रातिनिध्येन स्थापितम् । एवम् — विरहादुत्काण्ठितेनोत्कण्ठया । यद्वा — विरहोत्कण्ठितं संनियोजितं सीताम्रमेण प्रागिव तन्मुखवुद्धा निवेशितं यन्मुखं तस्य रुदितैस्तदलाभेन भ्रमनिवृत्तौ मनःखेदोद्धतेरस्थिभर्मृदिता कोटिरमं यस्य । इति वामनेत्रापाङ्गसंगताटनित्वमुक्तम् ॥

अध ज्यारोपणमाह--

तो तं महिअलिणिविअं वामकरावेढिणिट्टुरपिरग्गहिअम् । दाहिणहत्थेण कअं वलन्तदेहभरणामिअं सज्जीअम् ॥ ३० ॥ [ततस्तन्महीतलिनिवेशितं वामकरावेष्टिनिष्टुरपिरगृहीतम् । दक्षिणहस्तेन कृतं वलदेहभरनामितं सजीवम् ॥]

ततो प्रहणानन्तरं तद्धनुस्तेन रामेण प्रथमं महीतछे निवेशितम् एकाटन्यावष्टव्धम् । अनन्तरं वामकरस्यावेष्टेन मुष्टिना निष्ठुरं दृढं यथा स्यादेवं परिगृहीतं धृतम् । तदनु ज्यारोपणसमये वलतस्तिर्यग्भृतस्य देहस्य भरेण नामितं सद्क्षिणहस्तेन सजीवं जीवा ज्या तत्सिहतं कृतम् । यथा यथा देहस्य नम्नता तथा तथा तद्भरणे धनुषोऽपीति जानिरसंकारः । 'ज्या जीवा जीवनं जीवो जीवो कर्णवृहस्पती' ॥

अथ रामस्य प्रस्थानमाह-

काऊण सिसअमन्थरगरुअसिरोअम्पतिज्ञअं पिडवक्खम् । चिलओ चलन्तपव्वअविलङ्अधणुमेत्तसाहणो रहुणाहो ॥ ३१॥

[कृत्वा श्वसितमन्थरगुरुकशिरःकम्पतर्जितं प्रतिपक्षम् । चिलतश्वलत्पर्वतविलगितधनुमीत्रसाधनो रघुनाथः ॥]

रघुनाथश्विलतः । युद्धायेत्यर्थात् । किंभूतः । चलित पर्वते विलगितं निवेशितं यद्धनुस्तन्मात्रं साधनं सिद्धिसामग्री यस्य । विरहदौर्वल्येन संचाराय धनुःकोट्यावष्टच्धस्य
सुवेलस्य चलिन बलप्रकर्ष उक्तः । किं कृत्वा । प्रतिपक्षं रावणं सीतादुः खस्मरणजन्यश्वसितेन मन्थरस्तद्विलम्बेन विलम्बितो यः शिरःकम्पस्तेन तर्जितं भीषितं कृत्वा । श्वसितहेनुको वास्तविकः शिरःकम्पस्तर्जनरूपेणोत्प्रेक्षितः ॥

अथ किपसैन्यसंचारमाह-

चिलअं च तुलिअपव्वअमिलन्तसिहरणहणिम्मिएक्समिहहरम् । अणुरूअभुअपरिद्विअविडवमुणिज्जन्तपाअवं कइसेणम् ॥ ३२॥ 1

[चिलितं च तुलितपर्वतिमलिच्छिखरनभोनिर्मितैकमहीधरम्। अनुरूपभुजपरिस्थितविटपज्ञायमानपादपं कपिसैन्यम्।।]

न केवलं राम एव चिलतः, किंतु किपसैन्यमिष चिलतम् । कीदक् । तुलितानामुस्थापितानां पर्वतानां मिलद्भिः शिखरैर्नभिस निर्मित एको महीधरो येन । तदेकाकारस्वादित्यर्थः । एवम्—अनुरूपेषु किपानां सदशाकारेषु भुजेषु परिसंस्थिताः सन्तो विटपैक्रीयमानाः पादपा यत्र तादशम् आकारतौल्यात् । भुजैः समं भेदाब्रहसामशीसत्त्वेऽिष विटपरूपस्य विशेषस्य दर्शनेन वृक्षोऽयमिति विविच्य ब्रह इति किपानां महत्त्वं पर्वतव्रक्षादीनामस्त्रीकृत्योत्थापनादुद्योगशीलत्वं सूचितम् । स्वानुरूपेभुजरूपैः परिस्थितविटपैक्ञीयमानश्रक्षस्वरूपं भुजेषु विटपश्रमादृक्षस्वेन श्रमविषय इत्यर्थ इति किचित् ॥

कपीनां तेजःप्रकर्षमाह-

संणज्झन्ति कुडिरसा संणाहभरेण किं करेन्ति समत्था।

णिअअवलं चिअ कवअं कड्णापि हिआ भुआ अ पहरणम् ३३

[संनद्यन्ति कुपुरुषाः संनाहभरेण किं कुर्वन्ति समर्थाः।

निजकवलमेव कवचं कपीनामप्रतिहती भुजी च प्रहरणम्॥]

कुपुरुषा अश्रूराः संनाहं कुर्वते, समर्थाः पुनः संनाहरूपेण भरेण देहगौरवापादकमात्रेण किं कुर्वन्ति, अपि तु न किमपीत्यर्थः । इति कृत्वा कपिभिः संनाहो न कृत इति भावः । अत एव कवचादेरन्यथासिद्धिमाह—कपीनां निजकवलमेव कवचं परशिक्षेभ्यस्त-नुत्राणकारणमित्यर्थः । एवं च—अप्रतिहतौ परानिभभाव्यौ भुजावेव प्रहरणं पराभिभव-कारि शस्त्रम् । सङ्गादीनां तु कदाचित्प्रतीघातशङ्कापीति भावः ॥

अथ सेनासंनिवेशप्रकारमाह—

णाअणिसाअरसारं माआणिक्रलुसजुज्झगइप्पनुद्रम् । अग्गक्खन्धम्मि कअं लङ्कामग्गणिउणं विहीसणसेणम् ॥ ३४॥

[ज्ञातिनशाचरसारं मायानिष्कलुषयुद्धगतिप्रबुद्धम् । अप्रस्कन्धे कृतं लङ्कामार्गनिपुणं विभीषणसैन्यम् ॥]

विभीषणसैन्यमश्रस्कन्धे सैन्याग्ने कृतं स्थापितम् । सुश्रीवादिभिरित्यथोत् । कृत इन्त्यत आह्—ज्ञातं निशाचराणां सारं वलं निगृहमन्त्रणा वा येन । एवं मायया निष्क-ल्या निरुपद्रवा वा मायासु निष्कल्या वा ये राक्षसास्तेषां युद्धप्रकारे प्रवृद्धं प्रवीणम् । य-द्धा—मायया कपटेन निष्कलुषेण कपटव्यतिरेकेण च या युद्धगतिस्तत्रोभयत्र प्रवीणम् । एवं च—लङ्काया मार्गस्यान्तर्वतिदुक्तहनानास्यानस्य निभुणं क्षातारं यत इति राज-वीतिरुक्ताः ॥

अथ रामस्य गुद्धप्रहणमाह—
समरतुरिअस्स सुक्रअं कह मोत्तव्वं ति दूमिओ सुग्गीवो ।
गहिआउहम्म रामे सोअइ अ विहीसणो निसाअरवंसम् ॥३५॥

[समरत्वरितस्य सुकृतं कथं मोक्तव्यमिति दुःखितः सुग्रीवः । गृहीतायुधे रामे शोचित च विभीपणो निशाचरवंशम् ॥]

रामे गृहीतागुधे सित समरे त्वरितस्य स्वयमेव गुगुत्सतो रामस्येत्यर्थात् । सुकृतं शो-भनं कृतमुपकारो वालिवधादिरूपः कथं मोक्तव्यं प्रत्युपकारेण सदशीकर्तव्यमिति कृत्वा सुप्रीवो दुःखितो रामस्यामोघशस्त्रतया रावणवधादेरित एव संभवादस्माकमन्यथासिद्धिः स्यादिति भावः । एवं विभीषणोऽपि निशाचरवंशं शोचनाविषयीकरोतिं सकलराक्षसक्षय-ध्रीव्यादिति भावः ॥

अथ धनुरास्फालनमाह---

अप्फालिए धनुम्मि अ खोहिआगिरिविहुअसाऔर रहुवइणा ।
कम्पिअघरपाआरा अङ्गिक्खवणिवसमं व वेवइ लङ्का ॥ ३६ ॥
[आस्फालिते धनुषि च क्षोभितगिरिविधृतसागरे रघुपितना ।
कम्पितगृहप्राकाराङ्गक्षेपणिविषमिव वेपते लङ्का ॥]

क्षोमितः कम्पितो गिरिः सुवेलस्तेन विधुतस्तत्कम्पेन भूमिकम्पात्कम्पितः सागरो यस्माद् एवंभूते धनुषि रघुपतिनास्फालिते सति कम्पिता गृहाः प्राकाराश्च यत्र तथाभूता लङ्काङ्कानामवयवानां यरक्षेपणमितस्ततः प्रापणं तेन विषमं यथा स्यादेवं वेपत इव । अन्यस्यापि कम्पे करचरणादिक्षेपणं भवतीति ध्वनिः । तथा च गृहप्राकारादिकमङ्गत्वेनो-रप्रेक्ष्य तत्कम्पे लङ्काकम्पत्वमुरप्रेक्षितमित्यास्फालनशब्दस्य सकलकम्पहेतुत्वादुचैस्त्वं सूचितम् ॥

अथास्पालनशब्दस्य सीताकर्णगोचरतामाह— झीणपुलआइअङ्गी अउब्बहरिसमिलिआणणा जणअसुआ । सोऊण समासत्था पढमुहात्रं व राह्वस्स धणुरवम् ॥ ३७॥ [क्षीणपुलकाचिताङ्गयपूर्वहर्षमिलितानना जनकसुता । श्रुत्वा समाश्वस्ता प्रथमोल्हापमिव राघवस्य धनूरवम् ॥]

राघवस्य प्रथमसंभाषणिय प्रथमाह्वानिय धनुःशब्दं श्रुत्वा जनकसुता समाश्वस्ता मत्प्रत्युद्धारः स्यादित्यध्यवसायेन प्रीतहृदयाभूदित्यर्थः । कीहशी । क्षीणं चिन्तादुर्वेलम् । अथ च—पुलकराचितमङ्गं यस्यास्ताहशीति । रामधनुःशब्देन सान्विकभावोदय उक्तः । एवम्—अपूर्वेण प्रागनाशङ्कितेन हर्षेण मिलितमाननं यस्या इति विकसितत्वादिरूपमुख-

चेष्टासूचनम् । अन्योऽपि देशान्तरादागत्याहूय कुशलप्रश्नादिना विरहिणीमाश्वासय-तीति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां कलकलमाह-

मुच्छाविअजुवइजणो रक्खसवइहिअअमहिहरासणिवाओ । वामोहेइ पुरिअणं सीआकण्णसहओ पवङ्गकलअलो ॥ ३८॥

[मूर्छितयुवतीजनो राक्षसपतिहृदयमहीधराशनिघातः ।

व्यामोहयति पुरीजनं सीताकर्णसुखदः प्रवङ्गकलकलः ॥]

स्वङ्गानां कलकलः पुरी लङ्का तज्जनं व्यामोहयति गभीरत्वादाकस्मिकत्वाच । की-हक् । मूर्छितो राक्षसयुवतीजनो येन । युवतीत्वेन पतिविनाशशङ्कया कातरताधिकयात् । एवम्—राक्षसपतेर्हृदयमेव दृढत्वानुङ्गत्वाच महीधरस्तत्राशनिधात एव । भेदकत्वादशनि-पर्वते पत्ततीति ध्वनिः । एवंभूतो दुःसहः सीताकर्णयोः परं सुखदः सुभगो वा । पतिसं-चन्धित्वादिति भावः ॥

अथ कपीनां दिशि दिशि धावनमाह—

कइवररहसुद्धाइअधुअसमअपहाविओअहिसमक्कन्तो । सिललभरेन्तदरिमुहो रसइ पसम्मन्तपिड्रवं धरणिहरो ॥ ३९॥ [कपिवररभसोद्धावितधुतसमयप्रधावितोदिधसमाक्रान्तः ।

सिललिश्रयमाणदरीमुखो रसित प्रशाम्यःप्रतिरवं धरणीधरः ॥]

धरणिधरः सुवेलो रसित शब्दायते । किह्क् । किपवराणां रभसेन यदुद्धावितं वेग-स्तेन धृतसमयो मुक्तमर्यादोऽतः प्रधावित उत्पथगामी य उद्दिधस्तेन समाक्षान्तः । अत एव—सिलेलेन श्रियमाणं पूर्यमाणं द्रीमुखं यत्र तथाभूतः । तथा च द्रीपृच्छिलि-तसमुद्रजलप्रवेशादुरिथतशब्दत्वेन रसितीत्यर्थः । अत एव—प्रशाम्यननुत्तिष्ठन् प्रतिरवो यत्र तद्यथा स्यादिति कियाविशेषणम् । कंदराणां जलपूर्णत्वात्प्रतिध्वनेरनुत्पत्तिरिति भावः॥

अथ रामधनुःशब्दनिवृत्तिमाह—

णिज्जिअसेसकलअलो पढमप्फालिअरसन्तथणुणिग्घोसो । सामरिसविअम्भिआणणदहवअणाअण्णिओ चिरेण पसन्तो॥४०॥

[निर्जिताशेषकलकलः प्रथमास्फालितरसद्धनुनिर्घोपः। सामर्षविज्मिनताननदशवदनाकणितश्चिरेण प्रशान्तः॥]

रामेण प्रथममास्फालितस्य, अत एव—रस्तो धनुषा निर्घोषः प्रतिरव एतावानितग-भारोऽयमिति सामर्पत्वाद्विजृम्भितमाताम्रश्रुकृटिमस्वादुद्धतमाननं यस्य तेन दशवदनेना-काणितः संश्विरेण प्रशान्तो गभीरत्वात् । कांदक् । निर्जितोऽशेषः सकलः शेषः स्वभिन्नो वा कलकलो येन । तथा च सामर्षेणापि रावणेन श्रुत एव नतु तद्गाम्भीर्यमुषितचित्तेन प्रत्युत्तरमाचरितुं पारितमिति भावः । श्रुतिबाहुल्येनाकर्णनवैलक्षण्यप्रतिपादनाय दशवद-नपदेनोपन्यासः ॥

अथ रावणजागरणमाह-

ताव अ रक्खसणाहो पाआरन्तरिअकडइअं कइसेणम् ।
रणमहिअं अगणेन्तो णिअए णिद्वापरिक्खअम्मि विउद्धो ॥४१॥
[तावच राक्षसनाथः प्राकारान्तरितकटिकतं किपसैन्यम् ।
रणमहितमगणयिक्तिके निद्वापरिक्षये विवुद्धः ॥]

यावद्रामधनुर्ध्वनिः शाम्यति तावदेव निजके स्वभावसिद्धे न तु भयादिनिमित्तके नि-द्रापरिक्षये सित राक्षसनाथो विबुद्धो जागरितः। किं कुर्वन्। प्राकारेणान्तरितं व्यवहितम्, अथ च कटिकतं कटकत्वेन सेनात्वेन व्यवस्थितम्। यद्धा—कटकं वलयस्तद्वल्रद्धामाविष्टय स्थितं, कपिसैन्यं रणे महितं सत्कृतमप्यगणयन्। एतेनाहंकारित्वमुक्तम्॥

अथ रावणस्य पार्श्वपरिवर्तनमाह-

वहइ विवलाअणिइं विइओवासपरिअत्तणावद्धसुहम् । विसमसुअमङ्गलरवं ओहीअन्तपअलाइअं दहवअणो ॥ ४२॥ [वहति विपलायमाननिद्रं द्वितीयावकाशपरिवर्तनावद्धसुखम् । विषमश्रुतमङ्गलरवमवहीयमानप्रचलायितं दशवदनः॥]

दशवदनोऽवहीयमानं क्रमेण द्वसमानं प्रचलागितं सल्पे आलस्याद्ध्यंनं वहति । किंम्तम् । विपलायमानापगच्छन्ती निद्रा यत्र, एवं द्वितीयावकाशे तल्पस्यापरभागे परिवर्तनेन पार्श्वशयेनाबद्धं सुखं येन । अत एव किंचित्तन्द्रीसत्त्वाद्विपममपरिस्फुटं श्रुतो मङ्गलरवो जयजीवेत्यादिरूपश्चारणादिकृतो मृदङ्गादिसमुत्थो वा यत्र तथाभ्तम् । इति मङ्गलरवस्याकर्णनवैषम्येनासन्नविनाशत्वमपि ध्वनितम् । 'धूर्णितं प्रचलायितम्' इत्यमरः ॥

अथामुष्य तन्द्रीभङ्गमाह—

तो महुमअमुबन्तामसिणोहीरन्तलोहिअच्छिणिहाअम् । धणुसदामरिसहअं णिदासेसं दसाणणस्स विअलिअम् ॥ ४३॥ [ततो मधुमदमुच्यमानामसृणापिद्वयमाणलोहिताक्षिनिघातम् । धनुःशब्दामर्षहतं निद्राशेषं दशाननस्य विगलितम् ॥]

ततो धृणितानन्तरं दशाननस्य निद्राशेषमालस्यरूपं विगलितमपगतम् । किंभूतम् । म-धुमदेन मुच्यमानः अत एव आ ईषन्मसणमपिद्वयमाणो मन्दं मन्दमुन्मील्यमानो टोहि-ताक्षिसमृद्दो यत्र । दशमुखत्वान्मुद्रणादिव्यापारेण मधुमदश्वश्चिषि तिष्ठतीति भावः । 'ही-

ű.

अन्त—' इति पाठे—अवहीयमानमपचीयमानं लौहित्यं यत्र तथाभूताक्षित्रन्दमित्यर्थः । 'मु-चन्तम्' इति पाठे—निद्राशेषस्यैव विशेषणम् । मधुमदस्यापि तदानीमपगमादित्यर्थः। पुनः किंभूतम् । मदग्रेऽप्येवं प्रौदिरिति रामधनुःशब्दामर्थेण हतं खण्डितम् । वीररसोत्पत्ते-रिति भावः ॥

अथामुष्याङ्गभिङ्गमाह—

तुङ्गमणितोरणाइ व एककमलङ्घिअङ्गुलिंकरालाई।

नद्धं भुअजुअलाइं मुअइ वलेऊण णिअअसअणुच्छङ्गे ॥ ४४ ॥

[तुङ्गमणितोरणानीव एकैकऋमलङ्घिताङ्गुलिकरालानि ।

ऊर्घ भुजयुगलानि मुञ्जति वलयित्वा निजकशयनोत्सङ्गे ॥]

रादणो भुजयुगलानि उर्ध्व वलियता उत्थाप्य तिर्यम् नीत्वा वलित्वा स्वयमेव पार्श्वायितो भूत्वा निजकमात्मीयं न तु सीतागतमनस्कत्वादरुचिविषयमन्दोदरीप्रभृतीनामिष
यच्छ्यनं तदुत्सङ्गे मुद्यति क्षिपति । विश्वतिभुजत्वाद्वयोद्वयोर्वामदक्षिणभुजयोरङ्गमङ्गावेकीकरणायुगलानीति वहुत्वोपन्यासः । किंभूतानि । एकैकक्रमेण लिख्वताः परस्परसंधिभिर्निर्गत्य परस्परमितिकम्य संबद्धा या अङ्गलयः । करयोरित्यर्थात् । ताभिः करालानि दन्तुराणि, अत एव तुङ्गानि यानि मणिविशिष्टानि तोरणानि पुरद्वाराणि तानीव तत्सदृशानि ।
भुजयोद्वीरपार्श्ववर्तिस्तम्भाम्यामङ्गुलीनामुपरिस्थकङ्गुराभिस्तुल्यत्वादित्याशयः । अङ्गदादिसत्त्वानमणिशब्दोपादानम् ॥

अथ युद्धोद्योगसूचकं रावणवाद्यरवमाह---

अह भअचिलिएरावणभज्जन्तकखम्भिदण्णसुंरसंखोहम् । आहम्मिउं पञ्जतं रणसंणाहिपसुणं दशाणणतूरम् ॥ ४५ ॥

[अथ भयचिलतैरावणभज्यमानस्तम्भदत्तसुरसंक्षोभम्। आहन्तुं प्रवृत्तं रणसंनाहिपशुनं दशाननतूर्यम्॥]

अथ रावणोत्यानानन्तरं रणाय यः संनाहस्तस्य ज्ञापकं दशाननस्य तूर्य पटह आहन्तुं प्रवृत्तं वादियतुमारन्थम् । किंभूतम् । भयाचिलितेन पलायमानेनैरावणेन भज्यमानो यो बन्धनस्तस्मस्तेन दत्तः सुरेभ्यः संक्षोभो येन तत् । तदानीमन्योपरोधिनवन्धनत्वेनातिग-म्भीरतया तादशरवस्य कदाप्यसंभवादिति भावः ॥

अथ सप्तिमः स्कन्धकैरवलिभः सह रायितानामिप रक्षसां श्रङ्गारिज्ञत्यरं वीररसमाह— रणसण्णापिङ्डद्धा गहिअजहासण्णपहरणा रअणिअरा । मीलन्तकण्ठलग्गं थोअं घेत्तृण णिग्गआ जुवइजणम् ॥ ४६ ॥ [रणसंज्ञाप्रतिबुद्धा गृहीतयथासन्नपहरणा रजनीचराः। मीलत्कण्ठलम्नं स्तोकं गृहीत्वा निर्गता युवातिजनम्॥]

रजनीचरा मीलत्रेव निद्रालस्येन मुद्रितनेत्र एव कण्ठलमः समराय गच्छतीति कृता-लिङ्गनो यस्तं युवितजनमि स्तोकं गृहीत्वापि श्रितैकमुजन्यापारादिनैव तत्संतोषाय प्रत्यालिङ्गय निर्गता मदग्ने मा केऽपि गच्छन्त्वित्यहमहिमकया प्रस्थिता इति वीरोत्कर्षः सूचितः । अत एवोक्तं रणाय संज्ञा संकेतो वाद्यरः परकृतकरादिन्यापारो वा तेन प्रति-षुद्धा जागरिताः सन्तो गृहीतं यथा निकटवर्तिखङ्गमारभ्य लगुडपर्यन्तं प्रहरणमस्त्रं यैस्त-थामूताः । इति सत्वरता सदसिद्वचारवैमुख्येन जितकाशित्वं च सूचितम् ॥

आउच्छमाणगहिआ सुअम्मि अत्थेकसमरसण्णावडहे । जुअइमुहाहि पियाणं णेन्ति अमुक्कसिढिलट्टिआ अहरोट्टा ॥ ४०॥

[आपृच्छयमानगृहीताः श्रुते आकस्मिकस्मरसंज्ञापटहे । युवतिमुखाग्प्रियाणां निर्यान्यमुक्तशिथिलस्थिता अधरौष्ठाः ॥]

अकस्मात्समराय संज्ञा संकेतस्तत्स् चकपटहे तद्भनी श्रुते सित आपृच्छणमानाभिर्योद्धमनुज्ञाप्यतामित्यादिसंवदनिवपयीकियमाणाभिः स्त्रीभिर्गृहीतास्तदानीमुदकण्ठया निजाधरौछेन पातुमाक्रान्ताः प्रियाणामधरौष्ठा युवितमुखान्निर्यान्ति बहिर्भवन्ति । किंभूताः । अमुक्ताः प्रियेस्तासामनुरोधेनात्याजिता अपि संप्रामचित्तत्वादच्यापारितत्वेन शिथिलस्थितास्तामिरिप वैमनस्थेन तथानाक्रान्ततया दृढं न संबद्धाः । अतः ख्वयमेवापसरन्तीति
भावः । यद्दा—प्रियाभिरेवामुक्ता अपीत्पर्यः । उध्वीष्ठस्थ पानावर्णनेन अधः स्थिता अधरस्या वा ओष्ठा इत्यर्थः । यद्दा—अधरसिहता ओष्ठा गृहीताश्चुम्विता इत्युभयोरन्वयः ॥

पिअअमकण्ठोलइअं जुअईण सुअम्मि समरसण्णाहरवे । ईसिणिहं णवर भअं सुरअक्खेएण गलइ बाहाजुअलम् ॥ ४८ ॥

[प्रियतमकण्ठावलगितं युवतीनां श्रुते समरसंनाहरते । ईपिन्नभं केवलं भयं सुरतक्षेपेण गलति बाहायुगलम् ॥]

युद्धाय गच्छतीति प्रियतमस्य कण्ठेऽवलिगतमालिङ्गनाय नियोजितं युवतीनां बाहा बाहुस्तद्युगलमकस्मात्समरसंनाहाय रवे दक्षायाः श्रुते सति नायकस्य युद्धरसोत्पत्या सुर-तस्य क्षेपेण त्यागेन गलित स्वलित । तत्र भयं केवलं किंचिन्निभं व्याजः । तथा च संभावितयुद्धभिया बाहू विश्वश्यविति व्याजमात्रम् । वस्तुतस्तु रसान्तरितनायकौदास्येन विलक्ष्यचित्ततया नायिकानामप्यालिङ्गनं विघटितमिति भावः । रसभङ्गवर्णनमशकुनत्वेन विरस्तपोपकत्वेन च न दोपावहमित्यवधेयम् । 'वाहा भुजायां वाहस्तु मानभेदे वृषे हये' ॥

4

सुअसण्णारवतुरिआ पिडवण्णाउहिवहत्थवितअकरअला । उन्वेद्धन्ति णिसिअरा वच्छवलनतत्थणं पिआवेदसहम् ॥ ४९ ॥

[श्रुतसंज्ञारवत्विरिताः प्रतिपन्नायुधिवहस्तविलतकरतलाः । उद्वेल्लयन्ति निशाचरा वक्षोवलस्तनं प्रियावेष्टसुखम् ॥]

श्रुतेन संज्ञारवेण युद्धसंकेतशब्देन । दक्कादीनामित्यर्थात् । त्वरिता निशाचराः प्रति-पन्नं प्राप्तं यदायुधं तत्र वीरकामरसयोक्तरत्या विहस्तं व्ययमत एव धर्तुमधर्तु वा एकतर-परिच्छेदाभावाद्विलतं वकत्वेनासम्यक् संबद्धं करतलं येषां तथाभूताः सन्तो वक्षिष्ठ वलन्तौ स्थिरत्वाभावादालिङ्गनदार्ब्याभावेन तिर्यग्लुठन्तौ स्तनौ यत्र तादशं प्रियाणामा-वेष्टमालिङ्गनं तत्सुखमुद्देलयन्ति चश्चलयन्ति । द्विचित्ततया न स्थिरीकुर्वन्तीत्यर्थः । स्त-नादिपरिहारेण खङ्गादावेव हस्तस्य व्ययतयापि वीरस्थैवोत्कर्ष इति भावः । उद्देलयन्ति त्याजयन्ति करस्य व्याप्तत्वाद्वक्षसैवेति भाव इति केचित् ॥

हर्मन्तीण पिअअमे अक्कअउन्ने वि पणअभङ्गस्मि कए । जुअईण चिरपक्दो भअहित्यस्मि हिअए ण लग्गइ माणो ॥५०॥

[रुन्धतीनां पियतमानकतपूर्वेऽपि प्रणयभङ्गे कृते । युवतीनां चिरप्ररूढो भयोद्विग्ने हृदये नं लगति मानः ॥]

नायकैरक ऽपि अकर्तब्येऽपि वा प्रणयस भन्ने नायिकान्तरासङ्गादिना कृते सित चिरप्रस्टो युवतीनां मानो युद्धे किं स्यादिति भयोद्दिमे हृदये न छगति । किंभूतानाम् । प्रियतमान् रुन्धतीनां युद्धान्त्रिवर्तयन्तीनाम् । तथा चानिवर्तने गमिष्यत्येवेत्यवगत्यैव त-त्प्रतिवन्धाय मानोऽपगच्छतीत्यर्थः । यद्दा प्रियतमान् रुन्धतीनां भाविविश्लेषशङ्कया सुरते नियोजयन्तीनामित्यर्थः ॥

जह जह पिआइ रुव्भइ संभाविअसामिआवमाणव्मिहिअम् । तह तह भडस्स बहुइ संमाणिअमच्छरेण समरुच्छाहो ॥ ५१॥ [यथा यथा पियया रुध्यते संभावितस्वाम्यपमानाभ्यधिकम् ।

तथा तथा भटस्य वर्धते संमानितमत्सरेण समरोत्साहः ॥]

भटस्य समरोत्साहः प्रियया यथा वध्यते निवर्तनेनालिङ्गनचुम्बनादिरसान्तरापा-दनेन वा विघटते तथा तथा संभावितेन तिर्कतेन स्वामिनोऽपमानेनाभ्यधिकं यथा स्यादेवं संमानितेनाहतेन शत्रुं प्रति मात्सर्थेण सह वर्धते अगमने सित स्वामी रावणोपमानं कुर्या-दित्युत्साहमात्सर्थयोराधिक्यमिति भावः ॥

अथ राक्षसानां प्रयाणमाह—

दइआकरेहि धरिआ खलिआ पणएण पेम्मराएण हिआ । माणेण ववट्ठविआ रणपरिओसेण णिग्गआ रअणिअरा ॥ ५२ ॥ [दियताकराभ्यां धृता स्खिलताः प्रणयेन प्रेमरागेण हताः । मानेन व्यवस्थापिता रणपरितोषेण निर्गता रजनीचराः ॥]

प्रथमं दियतानां कराभ्यां धृताः, अथ प्रणयेन स्खिलता विहतगमनोधमाः, तदनु प्रेम्णा रागेण च हता दियताभिमुखीकृता एवंभूता अपि रजनीचरा मानेनाहंकारेण व्यव-स्थापिता गमनाय स्थिरीकृताः सन्तः संभोगापेक्षया रणे परितोषेण पक्षपातेन निर्गता इति प्रस्थाने निवर्तनेनामङ्गलमुक्तम् । प्रणयप्रेमरागाणामुक्तरोक्तरमुरकर्षेण भेदः ॥

कियद्भिः संनहनं न कृतमित्याह-

सुरसमरुचच्छन्दा कइसमसीसलहुआइअस्मि रणभरे । लज्जन्ति अ संणहिउंण अविसहन्ति पसरं परस्स णिसिअरा ५३

[सुरसमरोचच्छन्दाः कपिसमशीर्षलघुकायिते रणभरे। छजन्ते च संनद्धं न च विषहन्ते प्रसरं परस्य निशिचरा.॥]

निशिचराः सुराणां समरे उच्चच्छन्दोऽभिप्रायो येषां तथाभ्ताः, अत एव किपिभिः समं समशीर्षेण स्पर्धया छघुके श्लाघनीये प्रकृते रणभरे संनद्धं संनाहं कर्तुं छज्जन्ते सुर-समर एव संनाहो युक्त इत्याशयात् । तिहं युध्यन्ति कृत इत्यत आह—चो हेतौ । यतः परस्य शत्रोः प्रसरमितिक्रमं न विषहन्ते । तथा च परातिक्रमभञ्जनाय परं युध्य-नित । तत्संनाहेन विनापि स्यादिति गर्वः सूचितः । 'अभिप्रायवशौ छन्दौ' इत्यमरः ॥

अथ प्रभूणां कियतांचित्रीतिसिद्धत्वे पुनः संनहनमाह—

वणविवरेसु करालं वणवेढेसु मुहलं खलनतद्धन्तम् । होइ उरत्थलविसमं पुट्टिणिराअट्टिअं महोअरकवअम् ॥ ५४॥

[त्रणविवरेषु करालं त्रणवेष्टेषु मुखरं स्खलदर्धान्तम् । भवत्युरःस्थलविषमं पृष्ठनिरायतस्थितं महोदरकवचम् ॥]

महोदरस्य रावणश्रातुः कवचं भवति । कीदशम् । संधुक्षितानां व्रणानां विवरेषु क-रालं सिछिद्रम् । एवं व्रणानां वेष्टेषु उच्छुसितसंधुक्षितमांसभागेषु बुद्धुदाकारेषु मुखरं मिथः संघद्टाच्छब्दायमानम् । अत एव तत्रैव स्खलन्नवरोधेन इठादनपसरनेकदेशो यस्य । ए-तेन बहुयुद्धविजयित्वमुक्तम् । एवमुरःस्थले विषममुदरस्य महत्त्वेन निन्नोन्नतम् । एवं पृष्ठे निरायतं दीर्घ सत्स्थतं स्थिरम् । समत्वेन मिलितत्वादिति भावः ॥

प्रइस्तस्य संनहनमाइ-

सरमोक्खेस सहत्थो संगज्झ इरिसिओ कमेण पहत्थो ॥ ५५ ॥

[सुरसमरदृष्टसारो राक्षसनाथस्य जङ्गमः प्राकारः । शरमोक्षेपु सुहस्तः संनद्यते हर्षितः क्रमेण प्रहस्तः ॥]

प्रहस्तो रावणमातुलः सेनापितः ऋमेणासंश्रमाद्यथोचितप्रकारेण संनद्यते । कीटक् । सुराणां समरे दृष्टं सारं वलं यस्य । तत्र कृतकार्य इत्यर्थः । एवं राक्षसनाथस्य जङ्गमो गितशिलः प्राकारो महत्त्वादावरकत्वाच । एवं शराणां मोक्षेपु सुहस्तो लघुहस्तः । अत एव दृष्वितो युद्धरसवत्त्वादिति भावः । 'पाआवो' इति पाठे प्रताप इत्यर्थः ॥

त्रिशिरसस्तदाह—

तिसिरस्स समुक्खित्तो बहुकण्डन्तरकरालिओ संणाहो । सिढिलं चिअ ओसरिओ एक्समुहुक्खित्तहत्थतणुअम्मि उरे ॥५६॥

[त्रिशिरसः समुिक्षिप्तो बहुकण्ठान्तरकरालितः संनाहः । शिथिलमेवापसृत एकमुखोित्क्षिप्तहस्ततनुके उरितः।।]

त्रिशिरसो रावणपुत्रस्य मस्तकत्रयप्रवेशसौकर्याय उद्ध्वें क्षिप्तः संनाहो बहूनां कण्ठा-नामन्तरेषु मध्येषु करालितः सच्छिदः सनुरसि शिथिलं मन्दमेवापस्रतोऽधोगतो न तु हठात् । उरसि की हशे । एकमुखेनेकोपक्रमेणोत्क्षिप्तैः संनाहबाहुमध्यप्रवेशनायोत्तोलितै-ईस्तैस्तनुके । मिलितोत्थापितहस्तपट्तया कृष्ट्या कृशीभूतेऽपीत्यर्थः । अत एव कण्ठत्र-यक्तरषट्तया वैषम्येन तिर्थग्भृतत्वात्प्रतिरुद्धगतित्वेनापसरणे शैथिल्यमिति भावः ॥

महोदरस्य तदाइ-

दिण्णमहिअम्पगरुअं संचालेन्ते महोअरे अप्पाणम् । वच्छत्थलपुञ्जइओ ओसरइ भरेण अप्पणो संणाहो ॥ ५७ ॥

[दत्तमहीकम्पगुरुकं संवालयित महोद्र आत्मानम्। वक्षःस्थलपुञ्जितोऽपसरित भरेणात्मनः संनाहः॥]

दत्तेन महीकम्पेन गुरुकं यथा स्यादेवं महोदरे आत्मानं शरीरं संचालयित सित वक्षः-स्थले पुन्नितो वर्तुलीभृतोऽपि संनाह आत्मनः संनाहस्यैन भरेण गौरवेणापसरित । उदर-महत्त्वेन प्रतिरुद्धगतिरिप देहसंचारजनितसंचारादधः पततीत्यर्थः । इति संनाहमहत्त्वेन देहमहत्त्वमुक्तम् । पूर्वमुरित विषमस्थितत्वमात्रमुक्तिमिदानीं परिधानपर्यन्तिमित्यपौनरु-क्तयम् । अन्य एव महोदरोऽयमिति वा ॥

इन्द्रजितस्तदाह—

णीसरिएरावणदन्तमुसलदीसन्तमसिणणिहसच्छाअम् । कवअं मज्झकरालं उत्तम्भिज्ञङ उर्तथले इन्दङ्गो ॥ ७० ॥ [निःसृतैरावणदन्तमुसल्दश्यमानमसृणनिघर्षच्छायम् । कवचं मध्यकरालमुत्तम्यते उरःस्थले इन्द्रजितः ॥]

इन्द्रजितो रावणपुत्रस्य उरःस्थले कवचमुत्तभ्यते उत्तानीक्रियते । हृद्यस्योन्नतत्वेने-त्यर्थात् । किंभूतम् । निःस्रतानां भित्त्वा बहिर्गतानामैरावणदन्तमुसलानां द्ययमानस्य मसणस्य नूतनत्वाचिक्रणस्य निघर्षस्य निघर्षणस्थानस्य छाया कान्तिरुज्जवलता यत्र तत् । अत एव मध्ये करालं सच्छिद्रम् ॥

अतिकायस तदाइ-

अइकाभस्स वि कवए चिरेण ऊरुसु ठिअपलम्बोसारे । देहप्पहाविमुकं जाअं वोच्छिण्णकसणमिहिअं व णहम् ॥ ५९ ॥

[अतिकायस्यापि कवचे चिरेणोर्कोः स्थितप्रलम्बावसारे । देहप्रभाविमुक्तं जातं व्यवच्छिनकृष्णमेघिकमिव नभः ॥]

चिरेण देहदैध्योद्विलम्ब्यावपतनेनोवीः स्थितः प्रलम्बोऽवसारः प्रस्तारो यस्येत्यूरूपर्यन्तलिस्वेऽतिकायस्यापि रावणपुत्रस्य कवचे नमो गगनं व्यवच्छिन्ना पृथग्भूय संगता कृष्णमेधिका यत्र तथाभूतिमव जातम्। नमिस मेघवन्नीलं कवचमिप लग्नमित्यर्थः। नभः कीदशम्। देहस्य कवचान्तरितत्वेन तत्प्रभया विमुक्तं त्यक्तमिति स्वरूपनिवेचनमात्रम्। 'कवचम्' इति प्रथमान्तपाठे देहप्रमया श्यामया विमुक्तं त्यक्तं सत् व्यवच्छित्रापगता कृष्णमेधिका यत्र तथाभूतं नम इव जातम्। यथा निर्मेधतया केवलमेव नमो लक्ष्यते तथा देहकानितिरोधानात्कवचमपीत्यर्थः। वस्तुतस्त्वत्र पक्षे 'देहप्पहाणुविद्धम्'इति पाठः, तथा च देहप्रभाभिरनुविद्धं लौहवलयच्छित्रैर्वहिर्भूय संबद्धं जातं तत्र व्यवच्छिन्ना पृथग्भूता कृष्णमेधिका यत्र तादशं नम इवेति श्यामत्वेन कवचनमसोदेंहप्रभामेघयोश्च तौल्यमिति यथा नमिस मेघो लक्ष्यते, तथा कवचे देहप्रमापीत्यर्थः॥

धुम्राक्षस्य तदाइ---

समरतुरिओ विसूरइ उरत्यलुव्वत्तदाविअंसोवासम् । आवन्धिऊण कवअं वज्जमुहच्छिण्णवन्धणं धुम्मक्खो ॥ ६०॥

[समरत्वरितः खिद्यते उरःस्थलोद्भृतदर्शितांसावकाशम् । आबद्धय कवचं वज्रमुखाच्छिन्नबन्धनं धूम्राक्षः ॥]

समराय त्वरितो धूम्राक्षः कवचमावस्य खिखते योऽहमिन्द्रेण समं युद्धवान् स एव कपिभियों द्धं संनत्यामीत्याशयात् । किंभूतम् । वज्रमुखेन छिन्नं बन्धनं यस्य तथाभूतम् । अत एव उरःस्थले उद्धृतं बन्धनाभावेन विपरीत्य पतितम् अतो दक्षितोंऽसावंकाशोंऽसप-देशो येनेति संमुखघातेन शृरत्वमुक्तम् ॥ अशनिप्रभस्य तदाइ—

रोसेण चिरपरूढे फुडिए असणिप्पहस्स वणसंघाए । कवअविवरेहि गलिअं सुइरं उप्पाअजलहरस्स व रुहिरम् ॥६१॥

|रोषेण चिरप्ररूढे स्फुटितेऽशनिप्रभस्य व्रणसंघाते । कवचविवरैर्गिलितं सुचिरमुत्पातजलधरस्येव रुधिरम् ॥}

अश्वानिप्रभस्य रावणमावुलस्य रुधिरं कवचिववैरेः सुचिरं गलितम् । कस्मिन्सिति । चिरात्प्ररूढे उन्नतमांसीभृय संधुक्षिते व्रणसंघाते रोषेण स्फुटिते सति । रोषजन्यस्पन्दने-नोल्फुल्लतया कवचघर्षणात् । किंभृतस्येव । उत्पातजलधरस्येव । यथा तस्माद्रुधिरं गल-तीत्पर्थः । श्यामत्वादनिष्टसूचकत्वाच तेनोपमा ॥

निकुम्भस्य तदाइ —

उक्किखप्पन्तणिराआ अमरिसवेअविलए णिउम्भस्स उरे । फुडदाविअसीमन्ता विअलिअलोहवलआ विसट्टइ माढी ॥६२॥

[उल्क्षिप्यमाणनिरायतामर्षवेगविलते निकुम्भस्योरित । स्फुटदर्शितसीमन्ता विगलितलौहवलया विशीयते माढी ॥]

निकुम्भस्य कुम्भक्षणिसुतस्यामर्थस्य क्रोधस्य वेगेन त्वरया समुद्रमेन विलते उच्छ्विति उरिस माढी । देश्यां ठौहाङ्गठीयघटितो जिरह इति प्रसिद्धः । संनाहो विश्वीयेते द्विधा भवति । किंभूता । उत्किप्यमाणा सती निरायता दीर्घा । एवम्—स्फुटं दिशतः सी-मन्तो द्विधाभावरेखा यया । अत एव विगठितानि चुटित्वा पिततानि ठौहवठयानि यस्याः । तथा च क्रोधेन हृदयस्योत्फुञ्जतया कवचस्यातिपीडनाद् द्विधाभावेनामङ्गठं स्चितम् ॥

शुकस्य तदाह—

सुरपहरणघाअसहं सुओ वि सुपरिच्छअं णिवन्धइ कवअम् । समुहृद्विअं ण आणइ पुरओ दुव्वाररामसरदुज्जाअम् ॥ ६३ ॥

[सुरप्रहरणघातसहं शुकोऽपि सुपरिच्छदं निबञ्चाति कवचम् । संमुखस्थितं न जानाति पुरतो दुर्वाररामशरदुर्जातम् ॥]

रावणमन्त्री शुकोऽपि सुरप्रहरणानां घातसहं सुपरिच्छदं कवचं निवधाति । किंतु पुरतोऽग्रे भावि [दुर्वारेभ्यो] रामशरेभ्यो दुर्जातमुपद्रवं (तेषां दुर्जातं) देहं भित्त्वा दुर्निर्गमं वा संमुखस्थितं पुरोवर्त्यपि न जानाति न पश्यति । अत एव संनत्यतीत्पर्यः । राम- शरिनपाते कवचेनापि न रक्षेति भावः ॥

सारणस्य संनहनाभावमाह—

तुरिआउच्छिअकामिणिवलन्तर्धाणओवऊहणाहिण्णाणम् । थणपरिमलं दअन्तो णीइ चिअ सारणो ण वन्धइ कवअम्।।६४॥

[त्वरितापृष्टकामिनीवलद्भन्योपगृहनाभिज्ञानम् । स्तनपरिमलं दयमानो निरैत्येव सारणो न वधाति कवचम् ॥]

अपरो मन्त्री सारणो निरेति युद्धाय गच्छत्येव । परं कवचं न वधाति । किंमूतः । त्विरितमापृष्टाया वक्ष्यामीति संभाषितायाः कामिन्यास्तदेव वलतो धन्योपगृहनस्य गा-ढालिङ्गनस्याभिज्ञानं चिद्धं स्तनयोः परिमलम् । कस्तृरिकादिपङ्कलेपमालिङ्गनकाले स्वव-क्षिसि लग्नमित्यर्थात् । दयमानो रक्षन् कवचोपमर्देन न तिष्टेदिति श्वङ्गारितया प्रियायाम-नुरागित्वमुक्तम् ॥

अथ रथानां घटनमाह-

जुत्ता कुम्भस्स रहे माआवद्धमुह्लन्धआर्धअवडे । सुरुह्हिर्दट्टकेसरगुप्पन्तभुअङ्गप्रगहा केसरिणो ॥ ६५ ॥

[युक्ताः कुम्भरय रथे मायाबद्धमुखरान्धकारध्वजपटे । सुररुधिरदृष्टकेसरध्याकुलभुजङ्गप्रग्रहाः केसारिणः ॥]

मायाबद्धो मुखरो गर्जन्नन्धकार एव ध्वजपटो यत्र तत्र कुम्भकर्णपुत्रस्य कुम्भस्य रथे केसिरिणो युक्ता योजिताः । कीदशाः । सुराणां रुधिरेईटेषु केसरेषु व्याकुटा भुजङ्गा एव प्रप्रहाः खटीनरञ्जवो येषु ते । शुष्कशोणितसंबन्धात्स्कन्धवाटानां कार्कर्येन दुः-स्थतया भुजङ्गानां व्याकुटत्विमिति भावः ॥

अथ राक्षसानां खङ्गग्रहणमाह-

णिम्माएइ अमिरसं पिडहरथेइ गरुअं पि सामिअसुकअम् । विहुणइ पराहिमाणं णिमिओ मुट्ठिम्मि मण्डलग्गस्स करो।|६६॥

[निर्मापयत्यमर्पं प्रतिहस्तयित गुरुकमिप स्वामिस्कृतम् । विधुनोति पराभिमानं नियोजितो मुष्टौ मण्डलाग्रस्य करः ॥]

अयं खङ्गोऽमर्पे जनयति । अतो गुरुकमि स्वामिनः सुकृतमुपकारं प्रतिहस्तयिति प्रतिस्वीकरोति प्रत्युपकरोतीत्यर्थः । एवं परेषामिभमानमहंकारं विधुनोतीति कृत्वा करो हस्तो मण्डलाग्रस खङ्गस्य मुद्यौ खङ्गधारणस्थाने नियोजितो वीरेरित्यर्थात् । मिलिओ इति पाठे मिलित इत्यर्थः ॥

१-३. दिग्धशब्दोऽपि पुस्तकान्तरे दश्यते.

अथ देवस्त्रीणां स्वयंवरोत्कण्ठामाइ—

संगज्झन्ति समत्था ण सहिज्जइ कलअलो विसूरइ हिअअम् । विरएइ सुरवहुजणो विमाणतोरणगआगओ णेवच्छम् ॥ ६७ ॥

[संनद्यन्ति समर्था न सह्यते कलकलः खिद्यते हृदयम् । विरचयति सुरवधूजनो विमानतोरणगतागतो नेपध्यम् ॥]

समर्था राक्षसाः संनद्यन्ति । तैरेव कलकलः । कपीनामित्यर्थात् । न सद्यते । तेपा-मेव हृदयं खिद्यते । युद्धालाभादित्यर्थात् । इति कृत्वा सुराणां वध्वनो विमानस्य तोरणे द्वारि गतागतः सन् नेपथ्यमलंकारं विरचयति । वीराणां वरणाय युद्धाज्ञासया विमा-नस्य द्वारपर्यन्तमागच्छति तदानीं युद्धाभावान्नेपथ्यचिकीर्पया पुनरन्तर्गच्छति चेति सं-मामे भविष्यद्वहुत्रूप्पतनं सूचितम् ॥

अथ लङ्कावरोधमाह—

इअ जा समरसअह्लो संण न्झइ हरिसिओ णिसाअरलोओ । ता रहुवइदीसन्तं अहीणं चिअ समन्तओ कइसेणम् ॥ ६८॥

[इति यावत्समरसतृष्णः संनद्यति हर्षितो निशाचरलोकः। तावद्रघुपतिदृश्यमानमालीनमेव समन्ततः कपिसैन्यम्॥]

इत्यनेन प्रकारेण समरे सतृष्णो निशाचरलोको हाँपतः सन् यावत्संनह्यति तावदेव रघुपतिना दश्यमानं किपसैन्यं समन्तादालीनमेव संगतमेव । लङ्कायामित्यर्थात् । अति-हठाहङ्कावरोधेन किपनामहंकारित्वमुक्तम् ॥

अथ लङ्कोपमर्दमाह---

भग्गारामितओलं दलिउज्जाणभवणोविणग्गमलहुइम् । ओवग्गन्ति पवङ्गा सोहाविणिअंसणं णिसाअरणअरिम् ॥ ६९ ॥

[भग्नारामिवलोलां दलितोद्यानभवनोपिनर्गमलघुकाम् । अवकामिनत प्रवङ्गाः शोभाविनिदर्शनं निशाचरनगरीम् ॥]

स्रवङ्गाः शोभाया विशेषतो निदर्शनं दृष्टान्तभृतां निशाचरनगरीं लङ्कामवक्रामन्ति उपमर्द्यान्ति । अत्र प्रकारमाह—कीदशीम् । भमेरारामैः साधारणोपवनैर्विलोलां भमा-रामां विलोलां चेति वा । एवम्—दृलितैरुद्यानै राजोपवनैर्भवनैर्धृहैरुपनिर्गमैद्वरिर्लेषुका-मल्पीभृताम् । शोभैव विशिष्टं निवसनं वश्चं यस्या इत्यर्थो वा । 'आरामः स्यादुपवनम्' 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः ॥ अय प्रवगानां कोलाइलमाइ—
अङ्काअअरअणिअरं धीराअन्तपवआहिवधरिज्जन्तम् ।
रसइ विसमाअअपअं रोसुद्धाइअपरिट्ठिअं पवअवलम् ॥ ७० ॥
[अङ्कागतरजनिचरं धीरायमाणप्रवगाधिपध्रियमाणम् ।
रसति विषमागतपदं रोषोद्धावितपरिस्थितं प्रवगवलम् ॥]

अङ्क आगता रुङ्कातः प्रत्यासन्ना रजनीचरा यस्य तथाभूतं प्रवगवरुं रसित शब्दा-यते । राक्षसान्दष्ट्रेत्यर्थात् । किंभूतम् । धीरायमाणेन प्रवगपितना ध्रियमाणमवेक्ष्यमाणम् । हे कपयः, मा धावत रजनीचरा निर्यान्तु ततो मारयतेत्युक्त्वा निरुध्यमानं वा । अत एव निशाचरानागच्छतो दृष्ट्वा हन्तुं रोषेणोद्धावितं पश्चात्सुश्रीवनिषेधेन परिस्थितम् । एवम्— विषमं व्यस्तमागतं पदं यस्य तथा । जातिस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥

अथ नभसि देवतावतरणमाइ--

रहसङ्क्षित्रन्तगव्त्रिअक्षहसेण्णच्छन्दणह्वअलङ्कीणसुरम् । वन्दित्तणदट्टव्वं पेच्छइ सुरवहुजणो णिसाअरणअरिम् ॥ ७१ ॥ [रभसाङ्कीयमानगर्वितकपिसैन्यछन्दनभस्तलालीनसुराम् । वन्दीत्वद्रष्टव्यां प्रेक्षते सुरवधूजनो निशाचरनगरीम् ॥]

सुराणां वधूजनो निशाचरनगरीं छङ्कां प्रेक्षते । हर्षेणेत्यर्थात् । किंभूताम् । पूर्व बन्दी-त्वेन बन्दीभावेन द्रष्टव्यां न तु रावणिभया स्वारिसकतयेति रावणप्रतापभङ्कः सूचितः । पुनः कीहशीम् । रभसेन वेगेनाछीयमानं संगतं सद्गीवतं यत्कपिसैन्यं तच्छन्देन तद्वशेन नमस्तछे आछीना अवतीर्णाः सुरा यत्र तथाभृताम् । येनैव क्रमेण प्राकारं परितः क-पयः स्थितास्तेनैव क्रमेण राक्षसिभया कपिसंनिधिमाश्रित्य छङ्कोपिर नभसि देवता अपि स्थिता इत्यर्थः ॥

अय प्लवगानामितस्ततो थावने वेगातिशयमाह—
रणरहसपित्थआणं उरुवेअविसदृसेलसिहरकखिला ।
पवआण पढमभग्गा पङ्गित समइञ्छिआण मग्गेण दुमा ॥७२॥
[रणरभसप्रस्थितानामूरुवेगविशीणशैलशिखरस्खलिताः ।
प्रवगानां प्रथमभग्नाः पतन्ति समितिक्रामतां मार्गेण हुमाः ॥]

रणे रभसादुत्साहात्प्रस्थितानां प्रवगानां समितकामतामितकम्य गच्छतां सतां मार्गेण पश्चादुर्वेविगेन विशीर्णेभ्यः शैछशिखरेभ्यः स्खिछताः पृथग्भृता हुमाः पतन्ति । भूमावि-त्यर्थात् । किंभृताः । प्रथमं भन्ना वेगवशाह्रमप्रे गतेनोरुवातेन प्रथमं भन्ना अप्यति-कम्य गतेषु किष्षु पश्चात्पतन्तीति बछवेगवपुःप्रकर्षे उक्तः । केचित्तु प्रस्थितानामागताना- भयातिकामतामाग्च्छतामित्येकेनैत पया गतागतमाचरतामित्यर्थे प्रयमं गमनसमये भन्ना अपि भञ्जकवेगमारुता कान्तत्वादेव न पतिता अथागमनोत्तरं तिश्ववृत्तौ पतिता इत्यर्थमाहुः॥

अय रावणस गजन्यूहरचनामाह—
णहअलसमुद्विएहिं पाआरन्तरिअधअवडेहिं पवङ्गाः ।
सूर्णन्त गुडिअवारणरइअघडावन्धसंठिए रअणिअरे ॥ ७३॥
[नभस्तलसमुद्धितैः प्राकारान्तरितध्वजपटैः प्रवङ्गाः ।

सूचयन्ति गुटितवारणरचितघण्टात्रन्धसंस्थितान्रजनीचरान् ॥]

स्रवहा गुटितानां कृतसंनग्हानां वारणानां रचितेषु घण्टावन्धेषु संस्थितात्रजनीच-रान् सूचयन्ति तर्कयन्ति । कैः । नभस्तले समुत्थितैः प्राकारान्तरितानां ध्वजानां पटैः । तथा च प्राकारव्यवधानाददष्टानप्युत्थितपताकासम्हेन गजाननुमायानुमिन्वन्ती-त्यर्थः ॥

अथ कपीनां परस्परालापमाह-

भमइ पवणाणुसारी पवअवलस्स खलिउद्विअपउच्छलिओ । दुमभङ्गसद्दविसमो महिणीहरिअगरुओ समुझवणरओ ॥ ७४॥ [भ्रमति पवनानुसारी प्रवगवलस्य स्खलितोत्थितपदोच्छलितः। द्रुमभङ्गशब्दविषमो महीनिर्द्वदितगुरुकः समुद्घपनरवः॥]

प्रवगवलस्य समुह्यपनरवो निशाचरागमनशङ्काजनितयुद्धव्यवस्यानुकूलपरस्पराभाषण-कोलाहलः पवनानुसारी सन् श्रमति । वेगजनितः साहजिको वा वायुर्यदा यिद्दिश वाति तदा तत्रायमपीत्यर्थः । किंभूतः । प्रथमं स्खलितं त्वरावश्चाद्भूमावेव विपर्यस्तपिततम्, अथोत्यितमुत्यापितं यत्पदं तस्मादुच्छलितः संचारशब्दाहृङ्का अर्ध्व परितश्च प्रापित इत्यर्थः ॥ अथास्त्रार्थे द्रुमाणां भङ्गाच्छन्देन विषमो नीचोच्चः । तदनु मह्या निर्हृदितेन गु-रुको मांसलः ॥

अय उङ्गापरिखातटभङ्गमाह—

णिइलिअमणिअडाणं देन्ति जहासण्णविवरपल्हत्थाणम् । विहडिअसुवेललम्बिअदिसावलन्तोज्झरत्तणं फडिहाणम् ॥ ७५॥ [निर्देलितमणितटानां ददित यथासन्तविवरपर्यस्तानाम् । विघटितसुवेललम्बितदिग्वलिन्हर्सरत्वं परिखाणाम् ॥]

निर्दे छितं प्रवङ्गसंचारात्रुटितं मणिमयं तटं यासां तासाम् । अतएव ययासत्रैर्विवरै-र्निम्नभागैः पर्यस्तानामितस्ततो गतानां छङ्कापरिखानां तद्वर्तिज्ञ छानां विघटितास्किपच-स्क्रमणास्किचित्किचिद्विशीर्णास्तुवे छाल्लिनताः पतिता दिक्षु वलन्तो वक्रीभूय वहन्तो ये निर्झरास्तद्भावं ददति । वानरा इत्यर्थात् । कपिचङ्कमणद्विधाभूतनानासुवेलप्रदेशानुस्यूत-नानामहीनिम्नप्रदेशेन परिखाजलानि सुवेलम्लमातिकम्य गतानि सुवेलावतीर्णनिर्झरवुद्धि जनयन्ति तत्सर्वे बद्धमणिमयपरिखातटविदलनद्वारा वानरा निष्पादयन्तीत्पर्थः ॥

अथ लङ्कागोपुरातिक्रममाह—

जे चिरआलपरूढा समराइञ्छिअमहिन्दपअणिकखेवा।

ते णवर गोनुरन्तरविहडणचडुलेहि वाणरेहि विडहिआ ॥ ७६॥

[ये चिरकालप्ररूढाः समरातिकान्तमहेन्द्रपदनिक्षेपाः ।

ते केवलं गोपुरान्तरविघटनचटुलैर्वानरैर्विघटिताः ॥]

समरादितकान्तस्य पलायितस्य महेन्द्रस्य ये पदिनिक्षेपाश्चरणिवन्यासस्थानानि चि-स्कालमारभ्य प्रस्टा उपिवताः प्रव्यक्ता इति यावत् ते गोपुरस्य पुरद्वारस्य यदन्तरमभ्य-न्तरं तस्य विघटने विमर्दने चटुलैश्वबलैर्वानरैः केवलं विघटिता विमर्दिता नान्यैरि-स्यर्थः । पूर्वे लङ्कावरोधसमये पुरद्वारत एव महेन्द्रः पलायितस्तचरणिचिङ्कानि सर्वे प-स्यन्तिति रावणेनाद्यापि रक्षितानि, पुनस्तदा वानरेरेव स्वचरणिवमर्देरन्तरितानीति म-हेन्द्रापकीर्तिः कपिभिरपहस्तिता । तत्र रावणेन प्रतिवन्धः कर्त्ते न शिक्ति इति भावः । केऽपि न लक्षयन्त्विति राक्षसानामप्यगम्येनातिनिगृदेन काचित्कलङ्कान्तःप्रदेशेन पला-यितस्य महेन्द्रस्याद्यापि स्थितानि चरणचिङ्कानि कपिभिर्विलुलितानीति तत्प्रदेशगमनेन कपीनामातिप्रसरः सूचित इति वा ॥

अय परिखाजलक्षोभमाइ---

जाआ णिसाअरपुरी पाआरव्भन्तरावसेसधअवडा । खणवाणरसंवेद्धिअफलिहाविज्झविअरक्खसेन्द्रपथावा ॥ ७७ ॥

[जाता निशाचरपुरी प्राकाराभ्यन्तरावशेषध्वजपटा । क्षणवानरसंवेछितपरिखाविध्मापितराक्षसेन्द्रप्रतापा ॥]

राक्षसपुरी जाता । कीहशी । प्राकाराभ्यन्तरेऽवशेषा अवशिष्टा ध्वजपटा यस्यां तथा सा । गोपुरासन्नध्वजपटानां किपिमरपनीतत्वादिति भावः । एवम् —क्षणं व्याप्य वानरैः संवैक्षितामिश्व कमाचबलीकृताभिः परिखाभिविध्मापितो निर्वापितः । प्रश्नमं नीत इति यावत् । राक्षसेन्द्रस्य प्रतापो यत्र । तथा च बहिस्तत्प्रतापरूपो विद्वनीस्तीति तत्प्रशमे विक्षोभितपरिखाजलप्रसरणहेतुकत्वमुत्पेक्षितमन्योऽपि विद्वर्जलेन शाम्यतीति ध्वनिस्तेन प्राकाराभ्यन्तरमात्रपर्यवसायी रावणप्रतापः स्थित इति तात्पर्यम् ॥

अथ परिखावेष्टनमाह-

विअडगिरिऊडसंणिहणिरन्तरासण्णवाणरपिरिक्खत्ता । जाआ पाआरोहअमज्झव्त्रृदफिडह व्व रक्खसणअरी ॥ ७८ ॥ [विकटगिरिकूटसंनिभिनरन्तरासन्तवानरपरिक्षिप्ता । जाता प्राकारोभयमध्यव्यूटपरिखेव राक्षसनगरी ॥]

विकटानि यानि गिरीणां कूटानि श्वज्ञाणि तत्संनिभैस्तत्तुल्येनिरन्तरमासन्नेमिछितैर्वान्तरः परिक्षिप्ता वेष्टिता राक्षसनगरी प्राकारद्वयमध्ये व्यूढोपचिता परिखा यस्पास्तादशीव जाता। परिखाया एकः प्राकारः स्थित एव, अपरः परिदिश मण्डलाकारः स्थितः कपि-व्यूह एवाभूदित्युत्प्रेक्षा। तथा चोक्तं रघौ—'द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्विरिव वानरैः' इति ॥

अथ द्वारलग्नैः कपिभिर्द्वारमतिक्रम्य प्राकारेऽधिरूढमित्याह-

तो तं वलन्तविअङं वाणरसेण्णं विहत्तदाराहोअम् । जाअं णिवहणिरन्तरलङ्कापाआरघडिअमण्डलिवन्धम् ॥ ७९ ॥

[ततस्तद्वलिद्विकटं वानरसैन्यं विभक्तद्वाराभोगम् । जातं निवहनिरन्तरलङ्काप्राकारघटितमण्डलीवन्धम् ॥]

ततः परिखोपरोधानन्तरं तद्वानरसैन्यं बलद्वारप्रदेशास्त्रवेशाय दिशि दिशि गच्छत्स-द्विकटं विस्तीर्णं ततो विभक्तः संकीर्णत्वायुगपत्प्रवेशक्षमिवस्ताराय राक्षसिनर्गमाय च भन्नो द्वारसाभोगो विस्तारो येन तथाभूतं सिन्नवहैः सजातीयैर्निरन्तरं मिलितं यथा स्था-त्तथा लङ्काप्राकारे घटितो निर्मितो मण्डलीबन्धो मण्डलाकाराविस्थितिर्येन तथा जातम् । प्राकारोपरि प्राकारकमेण स्थितमिल्पर्थः । विभक्तः किपमुख्येभ्यो विभज्य दत्तो द्वाराणा-माभोगो येन । लङ्काद्वाराणां बहुत्वादिसर्थः ॥

अथापरेऽपि परिखाप्रान्तवर्तिनस्तर्ष्ट्रा परिखामतिक्रम्य प्राकारं लक्षितवन्त इत्याह्—

विइओअहिगस्भीरे कित्हावत्तस्मि विइअवद्धगिरिवहा । आढत्ता लङ्घेषं बिइअसुवेलं व वाणरा पाआरम् ॥ ८० ॥

[द्वितीयोद्धिगम्भीरे परिखाष्टिष्ठे द्वितीयबद्धगिरिपथाः । आरम्धा लङ्घायेतुं द्वितीयसुवेलामिव वानराः प्राकारम् ॥]

वानरा द्वितीयं सुवेलमिव प्राकारं लक्ष्यितुमारच्याः । लक्ष्तिवन्त इत्यर्थः । किंभूताः । द्वितीयसमुद्रवद्गम्भीरे परिखापृष्ठे तन्मण्डले द्वितीयो बद्धो गिरिभिः पन्था यैस्ते । एको गिरिपथः समुद्रे दत्तः परः परिखायामित्यर्थः । तथा च यथा सुवेलमूले समुद्रस्तथा प्राकार-मूले परिखेत्युभयोक्भयत्वेनोत्प्रेक्षया महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ रक्षोवलप्रयाणमाह—

णवरि अ मुक्ककलअलं वाणरतुलिअम्मि दहमुहाहिट्ठाणे |

चिलअं रअणिअरवलं खअग्गिविहुए व्व महिअले उअहिजलम्॥८१॥

[अनन्तरं च मुक्तक़लकलं वानरतुलिते दशमुखाधिष्ठाने । चलितं रजनीचरवलं क्षयाग्निविधृत इव महीतल उदधिजलम् ॥]

प्राकार।तिक्रमानन्तरं रजनीचराणां बलं मुक्तकलकलं सचलितम् । युद्धायेत्यर्थात् । कः सित । दशमुखस्याधिष्ठाने पुरे वानरेस्तुलिते आक्रान्ते सित । एतदुपरिस्थातुं न युक्त-मित्याशयात् । कि.मिव । उद्धिजलमिव । यथा क्षयः प्रलयस्तत्कालीनामिभिर्विधुते व्याप्य व्याकुलीकृते महीतले तिन्नवीपणाय समुद्रजलं चलतीति किपशत्वेन विद्वकिप-सैन्ययोः, श्यामत्वेन जलिधजलरावणवलयोः, महत्त्वेन च लङ्कामहीतलयोस्तौल्यम् ॥

अथ निकुम्भस्य प्रयाणमाह-

आरुढो णीइ रहं आसण्णगइन्दलङ्गणवलन्तेहिं। सरहेहिं समर्तुलिओ जुत्तं जुअभग्गकेसरेहिं णिउम्भो॥ ८२॥

[आरूढो निरैति रथमासन्नगजेन्द्रलङ्घनवलमानैः।

शरभैः समरत्वरितो युक्तं युगभन्नकेसरैनिकुम्भः ॥]

समराय त्वरितो निकुम्भः शरभैरष्टापदैर्युक्तं रथमारूढः सन्निरैति निर्गच्छित । किं-भूतैः । आसन्नाः पुरोवर्तिनो ये गजेन्द्रास्तहहनाय वलमानैः सारिथना प्रतिरोधात्तिर्यरम-वद्भिः । सिंहाभिभावकत्वेन हस्तिलङ्गनसमर्थत्वात् । एवं युगेन स्कन्धवर्तिकाष्टविशेषेण संघर्षणाद्भग्नाः केसरा येषां तैरित्यभ्यासतः सुशिक्षितत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रजहस्य प्रयाणमाह---

कह वि परिवद्धकवओ समरासङ्घिअसमत्थवाणरहोओ । णीइ धणुकोडिताडणतृरविअतुरङ्गमो रहेण पअङ्घो ॥ ८३॥

[कथमपि प्रतित्रद्धकवचः समराध्यवसितसमस्तवानरलोकः । निरैति धनुष्कोटिताडनत्वरिततुरङ्गमो रथेन प्रजङ्घः ॥]

प्रजङ्गनामा राक्षसो रथेन निरैति । कीहक् । कथमपि त्वरया यथा तथा प्रतिबद्धः कतचो येन । एवम्—समरेऽध्यवसितः सर्वैः सह मयैव योद्धव्यमिति स्थिरीकृतः समस्त-वानरलोको येन । तथा धनुष्कोट्या ताडनेन प्ररणया त्वरां कारितास्तुरङ्गमा येनेति यु-द्धोत्साहः स्वितः ॥

अथेन्द्रजिन्निर्गमनमाह—

चडुलवडाआणिवहो कश्रणघरिभित्तिविअडक्वरबन्धो । इन्दइणो वि पसिरओ एकुदेसो व्व रक्खसंडरीअ रहो ॥ ८४॥ [चंदुलपताकानिवहः काञ्चनगृहभित्तिविकटक्वरबन्धः । इन्द्रजितोऽपि प्रसृत एकोदेश इव राक्षसंपूर्या रथः॥] 3)

इन्द्रजितोऽपि रथः प्रस्तश्रिलतः । कीहक् । चटुरुश्रवरः पताकानिवहो यत्र । का-धनगृहिभित्तिवद्विकटो विस्तीर्णः कृषरस्य बन्धो विन्यासो यत्र । कड्व । राक्षसपुर्या रुङ्का-या एक उद्देशः प्रदेश इव चिलत इत्युत्प्रेक्षा । तत्रापि पताकानां कनकगृहभित्तीनां च सत्त्वादिति भावः । 'कृषरस्तु युगंधरः' ॥

एतस्य तुरङ्गानाह-

खणपरिअत्तमइन्दा खणलिक्खअकुक्षरा खणन्तरमहिमा ।
तम्म खणमेत्तमेहा रहं बहन्ति खणपव्यक्षा अ तुरङ्गा ॥ ८५ ॥
[क्षणपरिवृत्तमृगेन्द्राः क्षणलक्षितकुञ्जराः क्षणान्तरमहिषाः ।
तस्य क्षणमात्रमेघा रथं बहन्ति क्षणपर्वताश्च तुरङ्गाः ॥]

तस्य रथं तुरङ्गा वहन्ति । कीह्शाः । क्षणं परिष्टत्तास्यक्ततुरङ्ग्या गन्तव्यदिग्वि-परीतमुखा वा चरणाकान्तरथा वा मृगेन्द्राः सिंहाकाराः क्षणं लक्षिताः कुजराः, क्षणा-न्तरे महिपाः, क्षणमात्रं मेघाः, क्षणं गतिमन्तः पर्वता। इतीन्द्रजितो मायाविस्वमुक्तम्

अथ योधानामितरानपेक्षं निर्गमनमाह—

अविसरिज्ञअणिकन्ते अत्थाणक्योहहरुहुत्रुअमुहरे । दहवअणम्स सुहावह आण्णाभङ्गो वि तक्खणं णिअअवरे ॥८६॥

[अविमर्जितनिष्कान्ते अम्थानक्षोभहलहलोधितमुखरे । दश्वदनस्य सुखायत आज्ञाभङ्गोऽपि तक्षणं निजक्वके ॥]

तरक्षणं निर्गमावसरेऽविमाजिते गन्तुमनाज्ञापिते, एकैकं न गन्तव्यं किंतु संभूयेति निवारितनिर्गमेऽपि वा, निष्कान्तेऽहमहाभिक्या पुरोगते निजकबले दशवदनस्याज्ञाभक्षो-ऽपि सुखायते । 'आज्ञाभक्षो नरेन्द्राणाम्' इति निषेधेऽपि धन्या अमी यिश्ववारिता अपि न तिप्रन्तीति मदाप्ताः ग्रुराश्चेति मनःप्रीतिमृत्यादयन्तीत्यर्थः । किंभूते । अस्थानक्षोभादाकास्मिकक्षोभाद्वात्यतेन हलहलेन कलकलेन मुखरे शब्दायमाने पूर्वनिपातानियमात् । यहा—हलहलशब्दो गुद्धोत्कण्डायां देशी । युद्धोत्कण्डया मुखर इत्यर्थः । वस्तुतस्तु हलमिलिरिति(?) प्रसिद्धार्थवाची । तेन हलहलस्योत्यितेनोत्यानेन मुखर इत्यर्थः ॥

अथ तत्काले सेनासजीकरणमाह-

गुडिअगुडिज्ञन्तभर्छं मोह्इ रणतुरिअजुत्तजुज्जन्तरहम् । घडिअघडेन्तगअघर्छं चलिअचलन्ततुरअं णिसाअरसेणम् ॥८७॥ [गुटितगुट्यमानभटं शोभते रणलरितयुक्तयुज्यमानरथम् । घटितघट्यमानगजघटं चलितचलत्तुरङ्गं निशाचरसैन्यम् ॥]

निशाचरसैन्यं शोभते । कीहकू । गृटिताः कृतसंनाहा गुट्यमानाः संनद्यमाना भट ५१ यत्र । केचित्संनद्धाः, केचित्संनह्यन्तीत्यर्थः । एवम्—रणत्वरितेन वीरेण केचियुक्ताः केचियुक्ताः केचियुक्ताः केचियुक्ताः केचियुक्ताः केचियुक्ताः वाश्विद्धस्यमाना गजघटा यत्र । तथा केचिचलिताः केचित्तरांचलन्तरहायत्र यत्र तथाभृतमिति रणसं-रम्भ उक्तः ॥

अथ बलस्य निष्क्रमणमाह-

हत्थिगअवरिअराअं रह्गअसचिविअपवअवइसोमेत्ति ।

आसगअवरिअहणुमं भूमीगअवरिअकड्वलं णीइ वलम् ॥ ८८ ॥

[हस्तिगतवृतरामं रथगतसत्यापितप्लवगपितसीमित्रि ।

अश्वगतवृतहनूमद्भूमीगतवृतकपिवलं निरैति वलम् ॥]

हस्तिगतैर्वृतोऽनेन सममस्माभियोद्धव्यमिति स्वीकृतो रामो यत्र । तस्य नायकत्वामुख्यबल्चेन युद्धमिति भावः । एवम्—रथगतैः सत्यापितावेताभ्यां सहास्माभियोद्धव्यवेति स्थिरीकृतौ सौमित्रिष्टवगपती यत्र । एवम्—अश्वगतैर्वृतो योद्धव्यत्वेन स्वीकृतो
भान्यत्र । तथा—भूमिगतैः पत्तिभिर्वृतं स्वीकृतमविश्वृं कपिवलं यत्र तद्धलम् । निराणामित्यर्थात् । निरेति । केचित्तु 'वरिअ' इत्यत्र वारितः परिवारित इत्यर्थः । तेन

हास्तर्गतेवीरितो वेष्टितो रामो यत्रेति क्रमेण सर्वत्रार्थमाहुः ॥

अथ बलस्य निष्क्रमणप्रकारमाह-

रहसंघट्टक्खिलअं गोउरमुहपुञ्जइज्जमाणगअघडम् । भवणन्तरगुप्पन्तं अघडेन्तेकमुहणिग्गमं वलइ वलम् ॥ ८९ ॥

[रथसंघट्टस्खलितं गोपुरमुखपुड्यमानगजघटम् । भवनान्तर्य्याकुलमघटमानैकमुखनिर्गमं वलति वलम् ॥]

तद्बलमघटमानोऽसंपद्यमान एकमुखेनेकोपक्रमेण । एकदेति यावत् । निर्गमो यस्य तथा सद्बलति । निर्गमव्यव्रतया दिशि दिशि मण्डलीमाचरतीत्रर्थः । किंस्तम् । रथानां संघट्टेन संमर्देन स्खलितं प्रतिहतगति । एवम्—गोपुरमुखेन पुच्यमानाः संकीर्णतया वर्तु-लीकियमाणा गजघटा यत्र युगपिक्रिगमनाभावात् । तथा—भवनयोरन्तरे मध्ये व्याकुल-म् । ऋजुमार्गालाभादिति भावः ॥

अथ रथानां बहिर्भावमाह---

दुक्खेण गोउराई वलन्तजुअकोडिविहडिअकवाडाई । वोलन्ति रक्खसरहा तंसोणामिअधआहओवरितडिमा ॥ ९० ॥

[दुःखेन गोपुराणि वलसुगकोटिविघटितकपाटानि। व्यतिकामन्ति राक्षसरथास्तिर्यगवनामितध्वजाहतोपरितिडमाः॥] राक्षसरथा गोपुराणि पुरद्वाराणि संकीर्णतया दुःखेन व्यतिक्रामन्ति छङ्गन्ते । किंसू-तानि । कपाटयोरन्तरासंकीर्णतया छप्नकोटित्वेन वछतो वक्रीभवतो युगस्य तुरगस्कन्ध-काष्टस्य कोटिभ्यां प्रान्ताभ्यामतिकम्य संचारेण विघटिते कपाटे यत्र तानि । रथाः किं-भृताः । उच्चतया निर्गमसीकर्याय तिर्यगवनामितेन । सार्थिनेत्यर्थात् । ध्वजेन आहतं स्पृष्टमुपरितिहिमं द्वारस्योपरिभागो थैः ॥

अथ भूमेर्भारमाह—

णिसुढिअदिसागइन्दं भग्गभुअङ्गप्फणं दलिअपाआलम् । गरुअं पि रक्खसाणं अइराहोन्तलहुअं भरं सहइ मही ॥ **९१॥**

[निपातितदिग्गजेन्द्रं भग्नभुजङ्गफणं दिलतपातालम् । गुरुकमपि राक्षसानामचिराद्भविष्यलुघुकं भरं सहते मही ॥]

मही सर्वेसहा राक्षसानां गुरुकमिप भरं सहते । कृत इयह आह—अचिरादल्पकाछेनेव भविष्यळ्युकं छ्यूभविष्यन्तम् । राक्षसानां भयादिति भावः । 'होन्त' इति रूडथें
शह । वस्तुतस्तु—भविष्यती छ्युता यसेति भविष्यळ्युतम् । भविष्यदल्पताकमित्यर्थः । भरं
पुनः किंभूतम् । निपातिता दिग्गजेन्द्रा येन । भ्मेरवनमनेन दन्तावष्टम्भत्यागादिति
भावः । अत एव—भन्ना भुजङ्गस्य शेषस्य फणा यस्मात् । तथा—दिलतं पातालं येन ।
भूपतनादित्यर्थः । अन्येनापि गुरुकमिप दुःखमल्पकालव्यापि बुद्धा सहाते इति ध्वनिः ॥

अथार्घवरुनिर्गममाह-

अग्गक्खन्धाविद्धअं मज्झे दारमुहरुद्धपुञ्जिअपिहुलम् । ऊसासिअसाहिमुहं कूलाभरिअभवणङ्गणं णीइ वलम् ॥ ९२ ॥ [अप्रस्कन्धापिततं मध्ये द्वारमुखरुद्धपुञ्जितपृथुलम् । उच्छ्वासितरथ्यामुखं कूलभृतभवनाङ्गणं निरैति बलम् ॥]

बलं निरैति बहिर्भवति । कीटक् । अग्रस्कन्धेन सैन्याग्रभागेन आपिततं बहिर्भ्य प्रस्तम् । यद्वा—अग्रस्कन्धे वितंकिपिसन्याग्ने आपिततं स्वाग्रभागेनेवेत्यर्थात् । मध्य मध्यभागे संकीर्णतया द्वारमुखेन रुद्धं सत्पुजितं वर्तुलीकृतमत एव पृथुलं पुष्टम् । अथ— उच्छासितं कियतां निर्गमनादसंबाधीकृतं रथ्यामुखं येन । साहिशब्दो राजमार्गे देशी । तथा—कूलेन पश्चाद्धागेन भृतं झिटिति निर्गमनाभावात्प्रितं रथ्यासंनिहितं भवनाङ्गणं येनेति बलबाहुल्यमुक्तम् ॥

अथ बलस्य बहिर्शमनमाह-

इअ दारकअत्थम्भं णीइ विहिण्णविअङं णिसाअरसंणम् । एकसमुहदरिविणिग्गअसमत्यलुत्ताणपत्थिअणइच्छाअम् ॥ ९३ ॥ [इति द्वारकतस्तम्भं निरैति विभिन्नविकटं निशाचरसैन्यम् । एकमुखदरीविनिर्गतसमस्यलोत्तानप्रस्थितनदीच्छायम् ॥]

निशाचरसैन्यमित्यनेन प्रकारेण द्वारे कृतस्तम्भं संकीर्णतया पुजितं सिश्चमंच्छिति।अत एय—विभिन्नं बिहर्भूय दिशि दिशि प्रस्तं सिद्धक्रटं विस्तीर्णम् । पुनः किभूतम् । एक-मुखी या दरी ततो विनिर्गता। अर्थात्—बिहः । समस्थले उत्तानप्रस्थितागभीरप्र-स्ता या नदी तद्वच्छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतम् । बलवाहुल्येन द्वारस्यक्यप्रतिभासादे-कमुखेत्युक्तम् । तथा च—यथा कन्दरातो जलं निर्गत्य बिहः प्रसरित तथा लङ्कातः से-नापीति दरीलङ्कयोजेलंसैन्ययोः साम्यम् ॥

अथ लङ्कायां सेनाश्च्यतामाह—

जाआइ तं मुहुत्तं पुण्णज्झीणसरिआपुलिणसोहाइँ । रक्खसघरङ्गणाई गअसमराहिमुहजोहपइरिकाइँ ॥ ९४ ॥

[जातानि तन्मुहूतं पूर्णक्षीणसरित्पुलिनशोभानि । राक्षसगृहाङ्गणानि गतसमराभिमुखयोधप्रतिरिक्तानि ॥]

तन्मुहूर्ते व्याप्य राक्षसानां गृहाङ्गणानि गतैः समराभिमुखयोधैः प्रतिरिक्तानि शून्यानि सन्ति । प्रथमं जलेन पूर्णमथ क्षीणं वन्याजलिनगमातुच्छं यरसरितां पुलिनं तरसमान-शोभानि जातानि । यथा जलनिर्गमात्पुलिनं तुच्छं भासते । तथा सेनानिर्गमादृहाङ्गणान्य-पीत्यर्थः ॥

अथ कपिसन्यस्य राक्षसंसन्यसंमुखागमनमाह—

लङ्कावेढणतुरिओ आलोइअदारणिन्तरक्खसलोओ । रसिऊण पवअणिवहो खरपवणाइद्भवणदओ व्व पचलिओ ॥९५॥

[लङ्कावेष्टनत्वरित आलोकितद्वारिनर्यद्राक्षसलोकः । रिसत्वा प्रवगनिवहः त्वरपवनाविद्ववनदव इव प्रचलितः ॥]

ेलङ्काविष्टनत्वरितः प्रवगनिवह आलोकितो द्वाराचिर्यत्राक्षसलोको येन तथाम्तः सन् रिसत्वा सिहनादं कृत्वा प्रचलितः । क इव । वनदव इव । यथा खरपवनेनाविद्धः क्षिप्तः। प्रसारित इति यावत् । ताहशो वनदवः प्रचलित, तथा राक्षसान् हट्टा कपयः प्रचेलुरि-त्यर्थः । वनदवकिपसैन्ययोः किपशत्वेनोद्धतत्वेन परेपां दाहकत्वेन च साम्यम् ॥

अथ राक्षसबलसंचारक्रममाह—

पहरुज्जअपाइकं परिवड्ढ्र पक्खपसरिआसारोहम् । मुक्कङ्कुसमाअङ्गं सिढिलिअरहपग्गहं णिसाअरसेणम् ॥ ९६ ॥ [प्रहारऋजुकपदाति परिवर्धते पक्षप्रसृताश्वारोहम् । मुक्ताङ्कुशमातङ्गं शिथिलितस्थप्रयहं निशाचरसैन्यम् ॥] तन्निशाचासैन्यं परिवर्धते । उत्तरोत्तरं भटानामागमनादिति भावः । किंभूतम् । प्रहारे ऋजुका वेध्यसंमुखीकृतकुन्ताः पदातयो यत्र । एवम्—पक्षयोः पार्श्वयोः प्रम्रता
अश्वारोहा अश्ववारा यत्र । एवम्—मुक्ताङ्कुशास्यक्ताङ्कुशावरोधा मातङ्गा यत्र । तथा—
शिथिलिता हयसंचारार्थमनाकृष्टा रथानां प्रष्रहा रदमयो यत्र तथाभूतमिति युद्धरीतिहक्ता॥
अथैतद्वपरि किंपसैन्यसंचारक्रममाह—

तो एकाअअवेअं एककमदिण्णमहिअलब्महिअपअम्। टाइ अणोहीणभडं तह परिमण्डलपहाविअं कइसेणम्।। ९७॥

[तत एकागतवेगमेकैककमदत्तमहीतलाभ्यधिकपदम् । तिष्ठत्यनवहीनभटं तथा परिमण्डलप्रधावितं कपिसैन्यम् ॥]

ततो रक्षोबलागमनोत्तरं किपसैन्यं तथा तेन प्रकारेण तिष्टति । प्राकारतटमवलम्ब्ये-सर्थात् । किभूतम् । एकागत एककमागतो वेगो यस्य तत् । प्रथममेतान्दष्ट्रा एकरूपेण धावितमित्यर्थः । अथ कियद्रमागत्य एकैकक्रमेण परस्परमपेक्ष्य दत्तं महीतलेऽभ्यधिक-मुत्तरोत्तरभूम्यतिकामकं पदं येन । प्रतिपक्षचेष्टां निरूप्य लघुलघुक्कतािप्रमाग्रिमम्मिष्रद्द-णमित्यर्थः । अथानविद्याना अनपगतधैर्या भटा यत्र । तथा सत्परिमण्डलेन मण्डलीमुपकम्य प्रधावितं पुनः कृतवेगमित्यर्थः ॥

अथोभयसैन्यसंघटमाह—

पत्थिन्त आअरोसा पत्थिज्जन्ति अ महग्वरणसोडीरा ।
णिहणन्ति णिहण्णन्ति अ अणुराएण णवरं ण भज्जन्ति भडा॥९८॥
इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे
वारहो आसासओ ।

[प्रार्थयन्ते जातरे।षाः प्रार्थ्यन्ते च महार्घरणशौटीर्याः । निम्नन्ति निहन्यन्ते चानुरागेण केवलं न भज्यन्ते भटाः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये द्वादश आश्वासकः । जातरोषा भटाः प्रार्थयन्ते परानुपहन्धन्ति युद्धायाकारयन्ति वा । न केवलं प्रार्थ-यन्ते किंतु परेः प्रार्थ्यन्ते उपहृध्यन्ते च योद्धमाहूयन्ते वा । एवम्—महार्घमुत्कृष्टं रणे शौ-टीर्यमहंकारो दर्षो वा येषां तथाभृताः सन्तो निम्नन्ति। परानित्यर्थात् । न केवलं निम्नन्ति किंतु निहन्यन्ते च । परेरित्यर्थात् । एवं व्यतिरेके सति अनुरागेण युद्धोत्साहेन केवलं न भज्यन्त इति शौर्यमुक्तम् । 'प्रार्थितः शत्रुसंहद्धे याचितेऽभिहितेऽपि च' इति कोषः ॥

सेन्यसंघटदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभुद्रादशी शिखा ।।

त्रयोदश आश्वासकः ।

अथ पुरःसराणां द्वन्द्वयुद्धमाह-

अह णिग्गअमिलिएहिं अहीणसमागएहि अ विमुद्धरवस् ।
रअणिअरवाणरेहिं दिण्णं सिहअं च गरुअरणपत्थाणम् ॥ १॥
[अथ निर्गममिलिताभ्यामालीनसमागताभ्यां च विमुक्तरवस् ।
रजनिचरवानराभ्यां दत्तं सोढं च गुरुकरणप्रस्थानम् ॥]

अथ मिथः सैन्यसमागमानन्तरं रजनीचरेण वानरेण च द्वास्यां द्वास्यां गुरुकं रणप्रस्थानं रणयात्रोचितं कर्म एकेन प्रहारादिना दत्तमन्येन सोहं च देहस्याये समर्पणादिना प्रतीष्टं चेत्यर्थः । किंभ्तास्याम् । एकः खब्यृहान्निर्गतः परः पुरो गत्वा मध्ये मिळितः संनिहितस्तथाभ्तास्याम् । एवं च विमुक्तरयं ससिंहनादं यथा स्यादेवमार्ठानावाक्षेपादेकीभूता सन्ता
समागतो समं तुस्यं संगता तास्यामित्यर्थः । यद्वा—रजनीचरवानरेरिति संस्कृत्य लङ्कातः
सुवेलतश्च निर्गतरन्तरा मिळितैरिति क्रमेण सर्व पूर्ववद्वयाख्येयम् । विमुक्तरविमिति
सर्विक्रयाविशेषणं वा ॥

अथ पश्चादागतानां व्यापारमाह-

तह अ पुरिष्ठणिवाइअदेहोवरिणिमिअचलणपत्थणतुरिआ । एक्ककमं अहिगआ थोअं जह पहरलालसा ओसरिआ ॥ २॥

[तंथा च पुरोगनिपातितदेहोपरिनिवेशितचरणप्रस्थानर्लारताः । एकैकमभिगता स्तोकं यथा प्रहारलालसा असृताः ॥]

ते योघा एकैकं परस्परं तथाभिगताः संगता यथा प्रहारलालसाः प्रहारसस्पृहाः सन्तः स्तोकभीषद्पस्ताः पश्चादागताश्च । सिश्रणे सितं खङ्गादिप्रहारो न घटते इति किचिक्षय-विहता इत्यर्थः। किभ्ताः । पुरोगाणां निपातितम् । परः प्रहत्येत्यर्थात् । यदेहं तहुपरिनिवे-िशताभ्यां चरणभ्यां यत्प्रस्थानं पराभिमुखगमनं तत्र त्वरिताः । स्थानाभावान्मृतकोपरि चरणो दत्वेत्यर्थः । तेन स्वीयानां मरणं दृष्ट्वाप्यप्रे गता इति शार्यमुक्तम् । पुरोगिनपातितं यदेहं परस्थेत्यर्थात्ररुदृहमतिकम्य संगता इति दर्पान्धत्वमुक्तमिति वा ॥

अथ भटानां शांघ्रकारितामाह-

जह हिअएहिं ववसिअं रअकलुसेहिं णअणेहिं जह सच्चित्रम् । रअणिअरेहिं रणमुहे तह पिडवक्खिम्म पहरणं ओहरिअम् ॥३॥ [यथा हृदयैर्व्यवसितं रजःकलुषाम्यां नयनाम्यां यथा सत्यापितम् । रजनीचरै रणमुखे तथा प्रतिपक्षे प्रहरणमवपातितम् ॥] रणमुखे रजनीचरैर्यथा हृदयैर्व्यवसितमिदमस्रमित्थं व्यापार्यवत्यमिति चिन्तितं तन दनुपदमेव रजोभिः कलुपाभ्यामीपन्मुकुलिताभ्यां नयनाभ्यां यथा सत्यापितमयमत्र प्रह-तेव्य इति निर्धारितं तथा तत्समकालमेव रजोमुद्रितदृष्टिनापि प्रतिपक्षे प्रहरणं खङ्गाय-यपातितं प्रक्षितमिति कायव्यापारस्य हृदयादिव्यापारतृत्यतया सत्वोत्कर्ष उक्तः ॥

भटानां तेज:प्रकर्षमाह-

पअलम्भटभहिअजवा मुहिपरिहविअणिप्पअम्पक्खरगा । सञ्चविअलद्भलक्खा पढमपहार्गविसआ ण भज्जनित भडा ॥ ४ ॥

[पदलम्भाभ्यधिकजवा मुष्टिपरिस्थापितनिष्प्रकम्पखङ्गाः । सत्यापितलब्धलक्ष्याः प्रथमप्रहारविषया न भज्यन्ते भटाः ॥]

पदलम्भेन परच्यृहरूपस्थानप्राध्याभ्यधिकवेगाः, तथा मुद्रौ परि सर्वतोभावेन स्थापितत्वेन स्थिरखद्गाः, तथा सत्यापितो निजन्यृहादेव हन्तन्यत्वेन स्थिरीकृतः पश्चादागत्य
लन्धो लक्ष्यः शत्रुर्येस्तथामृता भटा राक्षसाः प्रथमप्रहारस्य विषया अपि यावदमीभिः
प्रहारः क्रियते तावरस्थायिभिरेव लक्ष्यः कपिभिर्यक्षादिना प्रहता अपि न भज्यन्ते नापसर्गन्त, किंतु प्रतिप्रहारं प्रयच्छन्ति । राक्षसेन प्रथमं निजसेन्यादिः सत्यापितस्तदनु
मन्दं मन्दमागच्छता संनिधा कृतवेगेन लन्धो यावत्प्रतिक्रियते तावदेव कृतप्रहारोऽपि कपिखद्वादिना ताडित इत्यर्थः । यद्दा प्रथमं निजन्यृहादेव कपिभिः शिलादिना ताडिता राक्षसास्तदनु अनेनाहं ताडित इति कुधा सत्यापितं लक्ष्यं कपि वेगेनागत्य
लन्धा न भज्यन्ते न पराजयन्ते किंतु तमभिहत्य जयन्तीत्यर्थः । 'विस्त्रा' इत्यत्र विपदाः स्पष्टा इति वा । 'भडा' इत्यत्र 'भवा' इति कचित्पाठः ॥

प्रहृतगजानां वैकल्यमाह-

विहुणन्ति चलिअविडवे मुहमण्डलघोलणुष्पुसिअसिन्द्रे । पवअसहत्थाइद्धे कुम्भअडुक्खुत्तपाअवे माअङ्का ॥ ५॥

[विधुन्वन्ति चलितविटपान्मुखमण्डलघूर्णनोत्प्रोञ्छितसिन्द्रान् । प्रवगस्वहस्ताविद्धान्कुन्भतटभग्नपादपान्मातङ्गाः ॥]

ष्ठ्रवगैः स्वहस्तेनाविद्धान् क्षिप्तानथ क्रम्भतटे भ्रमान्पादपान्मातङ्गा विधुन्वन्ति पात-नाय चालयन्ति नतु पातियतुं पारयन्तीति कपीनां प्रहारदार्ह्यमुक्तम् । विधुन्वन्ति अव-ध्य पातयन्तीति गजप्रकर्ष एवेति केचित् । किभ्तान् । शिरोविध्नेन चलितविटपानत एव विटपैरेव मुखमण्डलपूर्णनेनोत्प्रोञ्छितमपासितमलंकारीभृतं सिन्दूरं यैस्तान् ॥

रावणं प्रति रणस्य दुरन्ततामाह-

रोसस्य दासरहिणो मअणस्स अ दूसहस्स रक्खसवइणो । समअं चिअ अङ्कृतो दोएह वि अणुक्तअदारुणो परिणामो ॥ ६॥ [रोपस्य दासरथेर्मदनस्य च दुःसहस्य राक्षसपतेः । सममेवारव्धो द्वयोरप्यनुरूपदारुणः परिणामः ॥]

दासरथे रोपस्य राक्षसपतेर्मदनस्य च द्वयोरप्यनुरूपो योग्यो दारुणो दुरन्तः परिणामः पर्यवसानं सममेकदेवारच्यो देवेनेत्यर्थात् । युद्धेन वा । जगन्मातुः सीताया अभिटापुकस्य रावणस्य यः कामस्तस्य तदुदाहरणहेतुकस्य रावप्रयस्य च कोपस्य राक्षसनाश एव योग्यो विपाक इति भावः । दुःसहस्येति मदनरोपयोरपि विशेषणम् ॥

परिणामस्य दारुणतामाह-

णिहणन्ति गएहिं गए तुरएहिं तुरङ्गमे रहेहिं अ रहिणो ।
जाअं पवङ्गमाणं पिडवक्खो पहरणं च रक्खससेण्णम् ॥ ७ ॥
[निव्नन्ति गजैर्गजांस्तुरगैस्तुरङ्गमान्स्यैश्च रिथनः ।
जातं प्रवङ्गमानां प्रतिपक्ष्यः प्रहरणं च राक्षससैन्यम् ॥]

प्रवङ्गमानां प्रतिपक्ष्यो हननकर्म प्रहरणं च तत्करणमायुधं द्वयमपि राक्षससैन्यमेव जा-तम् । यतो गजादिभिः सजातीयरेव गजादीनिघन्तीति रामरोषप्रभाव एवायमिति भावः ॥ अथ रक्षसां पोरुपमाह—

सरविक्रिणण्महिहरा सरविहिडिअसेसमुग्गराहअसेला । पहरणमग्गाइविअभुअनुण्णिअपन्वआ भमन्ति णिसिअरा ॥ ८॥

[शरिवकीर्णमहीधरा शरिवघटितशेषमुद्गराहतशैलाः। प्रहरणमार्गाञ्चितभुजचूर्णितपर्वता अमन्ति निशाचराः॥]

शरेविंकीणीः कणशः कृत्वा विक्षिता महीधराः कपीनामस्त्राणि यैस्ते निशाचरा भ्रमिन्त । किंम्ताः । शरेविंघिटतानामथीत्पर्वतानां शेषा अविश्विष्टाः शरेरिप भे- चुमशक्या ये ते मुद्ररेराहताः खिण्डताः शेला यैस्ते । मुद्रराहतशरिमनाविश्वष्टक- पिशेला इत्यर्थः । यद्वा—रामादिशरिवघिटतानामर्थान्मुद्रराणां ये शेषा मुद्ररास्तैराहतशेला इत्यर्थः । यद्वा—शरेविंघिटताः, शेषे यथा(पथान्)मुद्ररेराहताः शैला यैरिन्त्र्यर्थः । एवम्—प्रहरणमार्गे प्रहरणस्थानेऽज्ञिता अभिषिक्ताः । प्रहरणीकृता इत्यर्थः । य मुजास्तेश्व्णिताः पर्वता यैरित्यर्थः । यद्वा—प्रहरणमार्गाच्छन्न्यणमन्नयातस्थानादिन्नता अतिकान्ता ये मुजास्तेश्व्णिताः पर्वता यैरित्यर्थः । यद्वा—प्रहरणमार्गाच्छन्न्यणमन्नयातस्थानादिन्नता अतिकान्ता ये मुजास्तेश्व्णिताः पर्वता यैरित्यर्थः । पर्वता यैरित्यर्थः । पर्वाद्वाद्वादि । येऽक्षेनं लब्धास्ते मुन्तेरेव चूर्णिता इत्यर्थः । तथा च द्रतरे शरेद्रे मुद्ररैः संनिधो मुजैः । सूर्वनेव(१) शेला विद्यारिताः, किंतु मुजैश्व्णिता इति शरादिकरणोत्कर्षक्रमण विघटनादिक्रियोत्कर्षक्रमा- दितगपेक्षया मुजानामाधिक्यमायाति ॥

कपीनामाकारस्थील्यमाह—

भाअपडिओ वि वित्थअगिरिपरिणाहविअडे पवङ्गक्खन्धे । अपहुष्पन्तावेढो उहलइ गअस्स थोरकरपटभारो ॥ ९ ॥ [भागपतितोऽपि विस्तृतगिरिपरिणाहविकटे प्रवङ्गस्कन्धे । अप्रभवदावेष्ट उछलति गजस्य स्थृलकरप्राग्भारः ॥]

गजस्य स्थ्रः करः शुण्डा तस्य प्राग्भारोऽत्रभागः प्रवङ्गानां स्कन्धे भागे योग्यस्थाने एकदेशे वा पतितोऽपि । भागेनंकदेशेन पतितोऽपि वा । अप्रभवन्मातुमसमर्थमावेष्टं म-ण्डलीभावो यस्य । यद्वा अप्रभवदसंपद्यमानमावेष्टनमाक्रमणं येनेति स्कन्धस्य वृहत्वादा-वेष्ट्य धर्तुमपारयन्सन्नुङ्गलित चवलीभवतीत्यर्थः । हेतुमाह—किंभ्ते । विस्तृतो यो गिरिस्तस्येव यः परिणाहो विस्तारस्तेन विकटे दुर्प्राह्ये । गिरिपरिणाहवद्दिकटे विस्तीर्ण इति वा ॥

रक्षोवक्षोनिक्षोभमाह—

रअणिअरोरत्थलचुण्णिअस्स कइरोसपेसिअस्स सिहरिणो । उद्धं उद्धाइ रओ ओसरइ अहोमुहो सिलासंघातो ॥ १० ॥ [रजनिचरोरःस्थलचूणितस्य कीपरोपप्रेषितस्य शिखरिणः । जर्ध्वमुद्धावति रजोऽपसरस्योमुखः शिलासंघातः ॥]

रजनीचराणामुरःस्थले चूणितस्य कपिना रोपेण प्रेपितस्य शिखरिणो रजो धूलिह-ध्वमाकाशमुद्धावित लघुत्वात् । चूणितशिलासंघातोऽधोमुखः समपसरति गुरुत्वात्पतती-त्यर्थेन कुद्धकपिक्षिप्तपर्वतरिप निशाचरा न पातिताः । तथा सति चूर्णनं न स्यात् । प्रत्युत स्थिरीभृतानां तेषां वक्षोभिस्त एव चूणिता इति कपीनां प्रहारे रक्षसां तु वक्षसि दार्च्य-मुक्तम् ॥

वलयोः साधारणमुत्कर्भमाह-

रिउवलमज्झणिराआ णिहअणिरन्तरणिसुद्धणज्जन्तभडा । विक्रमणीसामण्णा दहुं पि भडाण दुक्ररा गइमग्गा ॥ ११ ॥ [रिपवलमध्यितरायता निहतनिरन्तरानेपातितज्ञायमानभटाः ।

[ारपुत्रलमध्यानरायता निहतानरन्तरानपातितज्ञायमानमटाः । विक्रमनिःसामान्या द्रष्टमपि भटानां दुष्करा गतिमार्गाः ॥]

भटानां गतिमार्गाः संचारवत्मांनि द्रष्टुर्माप दुष्करा अशक्याः । किंभूताः । रिपूणां चलस्य निरायता दीर्घाः । एवम्—निहताः, अत एव निरन्तरं निपातिताः सन्तो शय-माना हर्यमाना भटा यत्र । वस्तुतस्तु—पूर्वनिपातानियमात् भट्शयमानाः । तथा च नि-पातितैर्भेटेश्रीयमाना लक्ष्यमाणाः । रिपुबलमध्ये येन पथा वीरा गच्छन्ति तत्र शतशो

रिपवः पतन्तीति निरायतभटनिपातनाकारेण ज्ञायतेऽनेन [पथा] वीरो गत इ[ती]त्यर्थः । अत एव विक्रमेण निःसामान्या असाधारणाः ॥

पुनस्तदेवाह--

णिव्युव्भइ सोडीरं अप्पिड्हित्थलहुओ हसिज्जइ पहरो । वडुइ वेरावन्धो अइसंधिज्जन्ति साहसेसु समत्था ॥ १२ ॥ [निवार्ह्यते शोण्डीर्यमप्रतिहस्तलधुको हस्यते प्रहारः । वर्ध्यते वैरावन्धोऽतिसंद्धित साहसेपु समर्थाः ॥]

शौण्डीर्य युद्धे चातुर्यमहंकारा वा निर्वाद्यते तदनुरूपव्यापारेण निष्पाद्यते । सुभँटोरिति शेषः । तथा —अप्रतिहस्तत्वादसदशत्वाद्धपुकोऽनादरणीयः प्रहारो हस्यत उपहासविष-यीक्रियते । अथ—प्रहारे सति वैरस्य आवन्धो वर्ध्यते वैरमधिकं वर्ध्यत इत्यर्थः । हेतु-माह्-समर्थाः साहसेषु प्राणानपेक्षकर्मसु अतिसंद्धात अति(भि)निविष्टा भवन्तीत्पर्थः । अतिसंधीयन्ते वा समर्थेः सहाभियुष्यन्त इत्यर्थः ॥

पुनस्तदाह-

ण पडइ पडिए वि सिरे सृह्णविहिण्णं पि णेअ भिज्जइ हिअअम् । दुष्परिइअं ण लग्गइ हाविज्जनतं पि पिडभाडाण रणभअम् ॥१३॥ [न पतित पतितेऽपि शिरिस शूह्णविभिन्नमपि नैव भिद्यते हृदयम् । दुष्परिचितं न लगित लाग्यमानमपि प्रतिभटानां रणभयम् ॥]

प्रतिभटानां शिरसि पतितेऽपि न पति । कवन्ध इति शेषः । युद्धसंस्कारसस्वादि-ति केचित् । वस्तुतस्तु--शिरसि पतितेऽपि हृदयं न पति नाधो गच्छित न कातरता-मवलम्बत इत्यर्थः । एवम्--हृदयपदच्छलाद्वक्षोरूषं हृदयं शृलेन विभिन्नं विदीर्णमिष तथापि मनोरूषं तन्न भियते । किंतु युयुत्सायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । तथा लाग्यमानमिष शत्रुभिराधीयमानमिष रणभयं न लगति न संवध्यते दुष्परिचितम् । यतः शूराणां रण-भयेन संवन्धो न घटते । कदाप्यपरिचितत्वादित्यर्थः ॥

पुनस्तदेवाह—

सहइ पहरेसु दप्पो दप्पट्ठाणेसु सहइ पुरिसासङ्घो ।

जिद्दोसेसु भडाणं ओसारेसु वि ण ओसरइ रोसरसो ॥ १४ ॥

[सहते प्रहारेपु दपों दर्पस्थानेपु सहते पुरुपाध्यवसायः ।

निर्देषिषु भटानामपसारेष्विप नापसरित रोषरसः ॥

प्रहारेषु । शत्रोरित्यर्थात् । भटानां दर्पः सहते । शौर्यादेव प्रहारः सद्यत इत्यर्थः । एवम्—दर्पस्थानेष्वभिमुखागमनादिव्यापारेषु पुरुषाध्यवसायः सहते । प्रहारपूर्वकाळीनो-

Sिममुखागमनादि छक्षणशीर्यव्यापारी जेतव्यभेव मयेत्रध्यवसायेन सह्यते इत्यर्थः । तत एव तदानीं पुरो गत्वा मिलन्ति न तु भज्यन्ते इति भावः । एवं निदीपेष्वपसारेषु न भयेन । किंतु प्रहारसीकर्याय । पश्चादागमनेष्विप रोपरसी नापसरित । किंत्वप्रे धावित वर्षते इ-त्यर्थः । यद्वा—दर्पः सहते क्षमते समर्थो भवित । द्र्पादेव प्रहारः क्रियते इत्यर्थः । तथा दर्पस्थाने पुरोगमनादिव्यापारेषु अध्यवसायः क्षमते तेनव तिक्वयत इत्यर्थः ॥

अथ कपीनां पतनावस्थामाह--

रिउगअभिण्णुकिखत्ता रोसविहुब्बन्तचडुलकेसरणिवहा । दढदट्टदन्तमृला रसिऊण समच्छरं णिमिहन्ति कई ॥ १५॥

[रिपुगजभिन्नोन्क्षिप्ता रोषिवधूयमानचदुलकेसरनिवहाः । इडद्ष्टदन्तमृला रसित्वा समन्सरं निमीलन्ति कपयः ॥]

रिपूणां गर्जगदामिर्वा भिन्ना अथोरिक्षमाः कपयो रानस्वा शब्दं कृस्वा समस्सरं नि-मीलिन्त मारसर्यसिहिता एव मुर्च्छन्ति श्रियन्ते वा। मारसर्यज्ञापकमाह — किंभूताः। रोषेण विध्यमानोऽतएव चटुलः केसरनिवहो येपां ते । एवम्—इडम्ध्वदन्तर्द्ष्टमधोदन्तम्लं येरिति केसरकम्पदन्तम्लदंशरूपं क्रोधलक्षणमुक्तम् ॥

पुनः श्रूगणां प्रकर्षमेवाह-

अवहीरणा ण किज्जह सुमरिज्जह संसए वि सामिअसुकअम् । ण गणिज्जह विणिवाओ दट्ठे वि भअस्मि संभरिज्जह लज्जा ॥१६॥

[अवधीरणा न क्रियते स्मर्यते संशयेऽपि स्वामिसुकृतम् । न गण्यते विनिपातो दृष्टेऽपि भये स्मर्यते लज्जा ॥]

भटेरवधीरणानास्था न क्रियते जये यशक्ति वा । तथा —प्राणसंशयेऽपि स्वामिनः सु-क्रुतमृपकारः सत्कारो वा स्मयंते । तथा — विनिपातो मरणमपि न गण्यते न विचार्यते । एवम् — भये दृष्टेऽपि लजा स्मर्यते । तथा च कीर्तिसुकृतलजादिरक्षानिमित्तं प्राणानु-पेक्ष्य युध्यते, न तु भयं क्रियत इति भावः ॥

अथ श्र्निशाचराणां मृत्युमाह-

पढमाणिआहि सुइरं जे जीविअसंसअम्मि वि परिच्छूढा । ते चिअ अहिमुहणिहआ सुरवन्दीहि अहिसारिआ रअणिअरा १७॥

[प्रथमानीताभिः सुचिरं ये जीवितसंशयेऽपि परिक्षिप्ताः । त एवाभिमुखानेहताः सुरवन्दीभिरभिसारिता रजनीचराः ॥] प्रथमं पूर्व बन्दीकृत्यानीताभिः सुरसुन्दरीभिः सुचिरं व्याप्य विभीषिका कृते जीवितसंशयेऽपि ये रजनीचराः परिश्विता जात्यपकर्षेण त्यक्तास्त एव संप्रामाभिमुखनि-इताः सन्तः पुनरभिसारितास्तदानीं शोर्यमृत्युना प्राप्तदेवत्वात्ताभिर्वता इत्यर्थः ॥

अथ कपीनां तेजःप्रकर्पमाह—

रअणिअरबद्धलक्खो अबद्धरुहिरपरिपण्डुरङ्गच्छेओ । अगणिअवणसंतावो उण्हपहारसग्सो समहिअइ कई ॥ १८॥

[रजनीचरबद्धलक्ष्योऽबद्धरुधिरपरिपाण्डुराङ्गच्छेदः।

अगणितत्रणसंताप उष्णप्रहारसरसः समालीयते कपिः ॥]

रजनीचरे । कृतप्रहार इत्यर्थात् । यदं ठक्ष्यं येनेति प्रहर्तारे दत्तदृष्टिः कृपिः समाली-यते । प्रथमं येन हतस्तत्रेव प्रतिहृतुं मिळतीन्यर्थः । कीहक् । उण्णे तात्कालिके शत्रुकृते प्रहारे सरसः क्रोधवशात्प्रतिहन्तुं सानुरागः । मक्रोधरसो वा । एवम्—अवद्भेन प्रवहता रुधिरेण परिपाण्डुरोऽक्षच्छेदः क्षतं यस्य तथा । तथा च त्रणसंतापविचारश्न्य इति वि-जिगीपुत्वमुक्तम् ॥

पुनः शूराणां स्वभावमाह-

ण पडिक्खन्ति अवसरं ओच्छुन्दन्ति जणिअं परेण पश्चावम् । बोलेन्ति जहाभणिअं साहुकारपुरओ अइन्ति समत्था ॥ १९ ॥

[न प्रतीक्ष्य(क्ष)न्तेऽवसरमाक्रामित जनितं परेण प्रतापम् । व्यतिक्रामित यथाभणितं साधुकारपुरत आयान्ति समर्थाः ॥]

समर्था अवसरं न प्रतीक्ष्य(क्ष)न्ते । स्वसामग्रीन्य्नतया अदेशेऽप्यकालेऽपि मिलन्ति प्रहरन्ति च । दर्पान्नतत्वादिति भावः । एवम्—परेण जनितं प्रतापमाकामिति । स्वप्र-तापोत्कर्षजननात् । एवम्—ताडियध्यामीत्यादि यथाभणितं व्यतिकामिन्ति निर्वाहयन्ति । तदैव ताडनादिव्यापारात् । तथा—साधुकारपुरतः प्रतिपक्षप्रहारादिकं दृष्ट्रा साधु सा-ध्विति कृत्वा आयान्ति । तमेव [प्रति]प्रहर्तुमित्यर्थात् । एतद्यापारोत्कर्षण विपक्षकृत-साधुकारस्य पुरतः संमुखे आयान्ति इति वा । वयं तु—पुरतोऽप्रतः स्थान एव प्रथमं स्वेनैव कृतः साधुशब्दाभिलापो यावदायाति विपक्षवलं, तावत्स्वयमेवागच्छन्तीति शब्दा-पक्षयाप्यधिकवेगवत्तया सत्त्वोत्कर्ष उक्त इति व्रमः ॥

अथ द्वादशभिः कुलकेन श्राणां युद्रमाह—

इअ ताण तं विअम्भइ सुरङ्गणासुरअलम्भसंकेअहरम् । भग्गजमलोअवन्थं महेन्दभवणुङजुआइअवहं जुज्झम् ॥ २० ॥ [इति तेषां (तैयोर्वा) तद्विजृम्भते सुराङ्गनासुरतलम्भसंकेतगृहम् । भग्नयमलोकपयं महेन्द्रभवनऋजुकाषितपथं युद्धम् ॥]

१. पाठसंभावना पक्षान्तरे.

इति वश्यमाणप्रकारेण तेषां वानराणां राक्षसानां च तयोः किपराक्षससैन्ययोवी तयुद्धं विज्ञम्भते वर्धते । कीदक् । सुराङ्गनासुरतस्य प्राप्तौ संकेतगृहम् । भटानामिति शेषः । अत्रेव ताभिस्तेषां वरणात्तदुत्पत्तेरिति भावः । इति शौर्येण मरणमुक्तम् । अत एव महेन्द्रभवनस्य कृते ऋजुकायितः संमुखीकृतः पन्था येन । सर्वेऽपि वृत्वा ताभिस्तत्रैव नीयन्ते इति भावः । अत एव भन्नोऽप्रहतीकृतो यमलोकस्य पन्था येन । कातराणामसन्वादित्याशयः ॥

कड्वच्छत्थलपरिणअणिअअमुहत्थिमअदन्तिदन्तप्फलिहम् । णिहअभचमहिअणिविडअसुरवहुचलवलअमुहलपवअग**इवहम् २ १** [कपिवक्षःस्थलपरिणतनिजकमुखास्तमितदन्तिदन्तपरिघम् ।

निहतभटमहितानेपतितसुरवधूचलवलयमुखरप्रवगगतिपथम् ॥]

युद्धं कीहक् । कपीनां वक्षःस्थलेषु परिणतानां पश्चादागत्य दत्तदन्तप्रहाराणां पूर्वनिपातानियमादत्राक्षपणाइन्तिनां निजकमुख एवास्तिमिता वक्षसो दृढत्वेन स्फोटनाभावानम्लेनैव स्कन्धपर्यन्तं गतत्वाददृद्या दन्तपरिघा यत्र तदिति गिरिवत् स्थितत्वेनापतनादक्षोभनत्वं वलवत्त्वमाकारमहत्त्वं च कपीनाम्, गजानां तु प्रहारदार्ह्यम्, तेजस्वित्वं
वक्षोनिर्भेदनादेव संनिधिर्भवतीति जानतां क्रोधमार्च्छितत्वं च सूचितम् । केचित्तु यथा
यथा गजो दन्तो निर्यन्त्रयति तथा तथा कपिरिष वक्षः पुरः करोतीत्युभयोरिष सत्त्वोतर्क्ष इति वदन्ति । परिणताः कृतप्रहारा इति दन्तपरिघस्येव विशेषणमिति वा । भावे
त्रेन परिणतेन प्रहारेणास्तिमता इति वा । एवम्—निहतभटानां महितेन समीह्या निपतितानां स्वर्गीदागतानां सुरवधूनां चलवल्यमेर्नुखराः प्रवङ्गानां गतिपथा यत्रेति । परव्यूहे प्रवगा येन पथा संचरन्ते तत्र बहुवो श्रियन्त इति बङ्गीनामागमनावरणव्यापाराय
नानाकरचमत्कारेण वल्यानां झणझणत्काराच्छव्दायमानत्विमिति भावः । वस्तुतस्त्वेकमेव
वीरं करेण धारयन्तीनां परस्परं कलहेन करप्रतिक्षेपाय करव्यापारतो वल्यद्भणत्कारोपचयेन मौखर्यमिति वयम् ॥

ओवअणोसुद्धरहं उप्पअणोच्छित्तविह्रडमाणगइन्दम् । गहिअप्पिडिअतुरङ्गं अणुधाविअपवअणिहअरक्खसजोहम्।।२२॥ [अवपतनावपातितरथमुत्पतनोक्षिसविघटमानगजेन्द्रम् ।

गृहितस्फेटिततुरङ्गमनुधावितप्रवगनिहतराक्षसयोधम् ॥]

एवमवपतनेनोत्स्रवनादाकाशतः पतनेनावपातिता अन्तरिक्षस्था एव निजकभरेण म-हीमानीय च्णिता रथा यत्र । कपिभिरित्यर्थात् । एवम्—उत्पतनेनोत्फालेन , इत्थिप्ताः खशरीरेण प्रेयीकाशं नीताः, अत एव विघटमानाः स्फुटितदेहसंघयो गजेन्द्रा यत्र । ए-वम्—गृहीताः सन्तः स्फेटिताश्चन्नलताद्वहिर्गतास्तुरङ्गा यत्र । अत एवानुधावितास्तद- श्वपश्चालमा ये प्रवगास्तीनिहता राक्षसयोधास्तदश्ववारीभृता यत्रेत्युत्फालावफालवेगवलप्र-कर्ष उक्तः ॥

रसणिव्वाओरत्थलसहिवसहिज्जन्तचन्दणहुमप्पहरम् । कलअललोहुग्वाडिअमुह्वोलीणसरमग्गणिन्तणिणाअम् ॥ २३ ॥

[रसनिर्वृतोरःस्थलसुखविषद्यमानचन्दनद्रुमप्रहारम् ।

कळकळ्ळोभोद्धाटितमुखब्यातिक्रान्तशरमार्गनिर्यन्निनादम् ॥]

एवम्—रसेन । चन्दनस्यैवेत्यर्थात् । निर्मृते उरःस्थले सुखेन विषद्यमानश्चन्दनहुमप्र-हारो यत्र । प्रियाविरहोत्तप्तत्वेऽपि रसेन शैल्यजननात्प्रहारस्यापि सुखद्त्वमिति भावः । रसेन वीरेण निर्नृत इति वा।वीररसात्प्रहारोऽपि सुखद् इत्यर्थः । तथा—कलकलस्य लो-मेन चिकीर्षया उद्घाटिताच्यात्तान्मुखाद्यातिक्षान्तस्य वहिर्भृतस्य शरस्य मार्गेण रन्ध्रेण निर्यन् वहिर्गच्छित्रनादो यत्र । क्षतदशायामप्यन्यकलकलभ्रुत्या तिचकीर्पया वीररसो-त्कर्षः सूचितः ॥

भिण्णघडिज्जन्तघडं पडिरुद्धोसरिअचक्रलिअपाइकम् । सहिरोहिण्णरहवहं मृहसुक्खप्रेणणिहुअहेसिअतुरअम् ॥ २४ ॥

[भिन्नघट्यमानघटं प्रतिरुद्धापसृतचित्रतपदाति ।

रुधिरापभिन्नरथपथं मुखशुष्कफेननिभृतहेषिततुरगम् ॥]

किंभृतम् । प्रथमं कपीनां संचारेण भिन्ना द्विधाभृताः, अथ हस्तिपक्षेर्घयमानाः पूर्व-वत्स्थाप्यमाना गजघटा यत्र । एवम्—अम्रतः प्रतिरुद्धा अतएवापस्ताः पश्चाद्भताः स-न्तश्चिक्षताश्वक्रवद्ध्णन्तः प्रतिरोधकमावेष्टियतुं मण्डलीमाचरन्तो वा पदातयो यत्र । ए-वम्—रुधिरेणापभिन्नः प्रतिहतो रथानां पन्था यत्र । जलबहुत्वेन रथसंचारामावात् । तथा—मुखे शुक्को यः फेनस्तेन निभृतं मन्दं द्रेषितं येषां ते तुरगा यत्र । मुखशोषे स्फुटं शब्दानिष्वत्तेरिति भावः ॥

रिउपहरणपरिओसिअसाहुकारस्वगिवभणपडन्तिसरम् ।
णिव्भिण्णपहरमुच्छिअवअणव्भन्तरिवदाअभङचुकारम् ॥ २५ ॥
[रिपुप्रहरणपरितोषितसाधुकारस्वगर्भितपतच्छिरम् ।

निभिन्नप्रहारमृच्छितवदनाभ्यन्तरविशार्णभङ्चुकारम् ॥]

एवम्—रिप्णां प्रहारेण परितोषितानां वीराणामस्त्रकण्ठस्पर्शसमकालीनः साधुकार-रवो गर्भितो गर्भस्यो यत्र तथाभूतं सत्पतन्छिरो यत्रेति प्रहाग्लाघवमुक्तम् । एवम्— निर्भिन्नेन दथेन प्रहारेण मूर्च्छितानाम् । प्राक्कतत्वादत्राकर्षणाद्भटानां वदनाभ्यन्तरे वि-

१. 'विसह' इति पाठः.

शीर्णी मूर्च्छेया मुखमुद्रणादस्फुटीभृतश्चकारोऽर्थातिसहनादो यत्र । मूर्च्छितेन मूर्छया वि-शीर्णी भटानां चुकारो यत्रेति वा । चुकारशब्दो देश्यां शब्दवाची ॥

सेलपहरूव्विआइअदुक्खववद्वविअहत्थिपत्थिअजोहम् । भग्गधअचिह्नविमुहिअपणद्वणिअअभडदुक्खणज्जन्तरहम् ॥२६॥

[शैलपहारोद्वेदितदुःखन्यवस्थापितहस्तिप्रार्थितयोधम् । भग्नध्वजचिद्वविमुपितप्रनष्टनिजकभटदुःखज्ञायमानरयम् ॥]

एवम्—शैलप्रहारोद्वेदितैः, अत एव दुःखेन व्यवस्थापितैः स्थिरीकृतैर्हस्तिभिः प्रा-थिता रुध्यमाना योधा यत्र । एवम्—भन्नेर्ध्वजिचिहैः पताकाभिर्विमुषितवचौरितवत्प्र-नष्टा अदस्या अलक्ष्याः सन्तो निजकभटानी दुःखेन ज्ञायमाना स्था यत्र तादशम् ॥

गिरिपेक्षिअरहकङ्कणविहलविसारिअमुहत्थणन्ततुरङ्गम् ।

महिअलपलोट्टमहिहररअअरसोमलिअभिण्णपण्डुररुहिरम् ॥ २७॥

[गिरिप्रेरितरथक्षणविद्वलप्रसारितमुखस्तनत्तुरङ्गम् ।

महीतलप्रलुठितमहीधररजतरसावमृदितभिन्नपाण्डुररुधिरम् ॥]

एवम्—गिरिभिः प्रेरिता यिन्त्रता ये स्थास्तेषां कर्षणेन विद्वलाः, अत एव प्रसारि-तमुखा व्यात्तमुखाः सन्तः स्तनन्तः खेदाविष्कारं कुर्वन्तस्तुरङ्गा यत्र । तथा महीतले प्रलुठितानां पतितानां वानरायुधीभूतानां महीधराणां रजतरसेन रूप्यक्षोदेनावमृदितानि घृष्टानि अत एव भिन्नान्येकीभूतानि सन्ति पाण्डुराणि श्वेतरक्तानि रुधिराणि यत्र तत्तथा ॥

कइमुक्कचुण्णिअद्विअसेलमुणिज्जन्तसरससरिआमग्गम् । ओहरिअवञ्चिआसिमग्गोवडन्तवाणरजोहम् ॥ २८ ॥

[कपिमुक्तचूर्णितस्थितशैलज्ञायमानसरससरिन्मार्गम् । अवपातितवञ्चितासिमार्गावपतद्वानरयोधम् ॥]

एवम्—कपिमुक्तत्वात्प्रहारदार्द्योन यत्र पतितास्तत्र चूर्णितस्थिता ये शैलास्तेषां ज्ञा-यमानाः सरसाः सरिन्मार्गाः स्रोतांसि यत्र । जलमिश्रणाचूर्णानां सरसत्वेन ज्ञायतेऽत्र स्रोतः स्थितमित्यर्थः । एवम्—रक्षोभिरवपातितानामय च कपिभिर्निःस्त्य विज्ञताना-मसीनां मार्गे पतनपथेऽवपतन्तो वानरयोघा यत्र तथाभूतम् । तथा च यत्र ये स्थितास्ते बहिर्गताः, अन्ये पुनस्तत्र पतन्तः खण्डिता इति कपिबाहुल्यमुक्तम् ॥

अहिधावन्तपवङ्गममुक्रंसणिराजकेसरसडुग्घाअम् । मज्झन्तभाअणिवडिअदण्डाउहभिण्णमहिअलोविद्वभडम् ॥ २९ ॥ [अभिधावत्प्रवङ्गममुक्तांसनिरायतकेसरसटोद्धातम् ।

मध्यान्तभागनिपतितदण्डायुधभिन्नमहीतलापविद्धभटम् ॥]

एवम् अभिधावतां प्रवङ्गमानां मुक्तो विकीर्णः सत्रंसेषु निरायतो दीर्घः केसरसटा नामुद्धातो यत्र । जवजन्यसंस्कारात् । एवम्-मध्यस्यान्तभागेन निपतितं यद्दण्डरूपमा-युधं तेन भिन्नाः सन्तो महीतलेऽपविद्धाः पातिता भटा यत्र तत्।।

गहिअसिरदद्रवाणरणिसाअरोरत्थलद्धरोविअदाढम् ।

णहधरिअपव्यओन्झरसीअरतण्णाअगरुइओसण्णरअम् ॥ ३०॥

[गृहीतशिरोदष्टवानरिनशाचरोरःस्थलार्धरोपितदंष्टम् । नभोधृतपर्वतिनर्झरशीकरार्द्रगुरुकितावसन्नरजः ।)]

एवम्-गृहीते आक्रम्य धृते शिरसि दष्टा ये वानरास्तैनिशाचराणामुरःस्थलेऽधरोपिता दंष्ट्रा यत्र । रक्षोभिः कपीनां शिरः कवल्तिम्, कपिभिस्तेषां वक्षसि दंष्ट्रा निखातेत्यर्थः । तत्र शिरसः कवितत्वेन दंपूणामत्यन्तप्रेरणाभावादर्धनिसम्रत्विभिति भावः । एवस् —न-मसि धृतानां पर्वतानां निर्झरशीकौराईत्वाद्वरूणि सन्त्यवसन्नानि पतितानि रजांसि यत्रेति युद्धसौकर्यमुक्तम् ॥

सारहिहत्थअलाहअमुहपिडउद्विअतुरङ्गणिव्वृढरहम् । सरघाअनुण्णिओविडिअपव्वआवीअरुहिरसरिआसोत्तम् ॥ ३१॥ (आइकुलअम्)

[सारथिहस्ततलाहतमुखपतितोत्थिततुरङ्गनिर्व्यूढरथम् । शरघातच्णितावपतितपर्वतापीतरुधिरसरित्स्रोतः ॥]

(आदिकुलकम्)

किंभूतम् । प्रथमं संभ्रमेण पतिताः, तदनु सारथिना इस्ततलेनाइतमुखत्वादुत्थिता ये तुरङ्गास्तैर्निर्व्यृद्धाः संचारिता रथा यत्र । एवम्-रक्षःशरघातेन चूर्णिताः सन्तः श्वितौ अवपतिता ये कपीनां पर्वतास्तैश्रूर्णद्वारा पीतानि शोषितानि रुधिरसरितां स्रोतांसि यत्र तत् ॥

अथ बलयोरावर्तनमाह-

अट्टन्ति असहणाइं खण्डिज्जन्तपिंडसारिअद्धन्ताइं। वोच्छिज्जनतमुहाई भिज्जनतोसरिअपिडभडाई बलाई ॥ १२ ॥ [आवर्तन्तेऽसहनानि खण्ड्यमानुप्रतिसारितार्धान्तानि । व्यवच्छिद्यमानमुखानि भिद्यमानापसृतप्रतिभटानि बलानि ॥]

बलान्यावर्तन्ते । परस्परमुपर्युपरि पतन्तीत्यर्थः । किंम्तानि । परेषां प्रहारमुक्षं वासहमानानि । तथा — खण्ड्यमानाः सन्तः प्रतिसारिताः पराख्युखीकृता अर्धान्ताः किंतिपये यत्र । अत एव व्यविच्छियमानमुखानि । मानभङ्गप्रसङ्गात् । पुनः स्वीयैः कैश्चिदागत्य भिद्यमानाः सन्तोऽपस्ताः पश्चाद्रताः प्रतिभटाः प्रहर्तारो येषां तानि । तथा च कैंश्चित्केचित्प्रथमं निहत्यापसारितास्तहृष्ट्रा तत्पक्षपूरणाय तदीयेरन्यरागत्यामी पुनर्निहत्य निवर्त्यन्ते तहृष्ट्रा पुनरेतदीयेरेते पराभ्यन्ते, पलायितास्तु स्वपक्ष(पूरकपक्ष)पूरणाय पुनः परावर्तन्ते इति क्रमेणोत्तरोत्तरमप्युन्मत्तकेलिरिव युद्धमभूदिति भावः ॥

राक्षसानां जिगीषामाह---

वाणरपहरूक्खिञ्ञा अणिरूविअलक्खपेसिआसिपहरणा। मुच्छाणिमीलिअच्छा ओहीरन्ता वि अहिअन्ति णिसिअरा॥३३॥

[वानरप्रहारोत्लिण्डिता अनिरूपितलक्ष्यप्रेषितासिप्रहरणाः।

मूर्च्छानिमीलिताक्षा अपिद्वयमाणा अप्यालीयन्ते निशिचराः ॥]

वानराणां प्रहारेणोत्खण्डिता ब्रणिताः । अत एव अपितयमाणाः स्वीयैः पश्चात्रीयमानाः अपि निश्चिरा मूर्च्छया निमीलिताक्षाः । अत एवानिरूपितमदृष्टं यह्नस्यं चान्त्यं(?) तत्र प्रेषितं प्रेरितमसिरूपं प्रहरणं शक्षं यैस्तथाभूताः सन्तस्तेनेव लक्ष्येण शत्रुणा आलीयन्ते मिलिन्त । प्रथमं यैईतास्तानात्मीयजनकृतप्रतिबन्धमुपेक्ष्य मूर्छितत्वेनादृष्ट्वापि संगम्य प्रहर-न्तीति रक्षसां तेजस्विलमुक्तम् ॥

अथ कपीनां पतनप्रकारमाह-

चुण्णिअगरुअपिडभेडो फुरइ अणहीणरक्खसाहअविहरो । खण्डिज्जन्तपअट्टो ओलिच्छिण्णपिडओ पवङ्गमजोहो ॥ ३४॥

[चूर्णितगुरुकप्रतिभटः स्फुरस्यनालीनराक्षसाहतविह्वलः । खण्ड्यमानप्रवृत्तः पङ्किन्छिनपतितः प्रवङ्गमयोधः ॥]

प्रथमं चूिणतो गुरुकः प्रतिभटो येन । तदनु येन सह प्रवृत्तयुद्धस्तदन्येन केनचिद्दनाठीनेन दूरवर्तिना राक्षसेन पश्चादलक्षितमागत्य हतः सन् विह्नलो मूिच्छतः । अथ मूच्छीदशायां खङ्गादिना खण्ड्यमानोऽपि तत एव लब्धचैतन्यः पुनः प्रवृत्तः । योद्धमित्यथात् । अनन्तरम् । ओलिरिति पङ्कौ देशी । तैरेव पङ्किक्रमण छिन्नः सन् पतितः स्रवङ्गमयोधः स्पुरित कम्पते । मरणोत्तरमपि कोधसंस्कारसत्त्वादिति भावः ॥

उभयत्र शूराणां शरीरनिरपेक्षतामाह—

सोडीरेण पआवो छाआ पहरेहिं विक्कमेहिं परिअणो । जीएण अ अहिमाणो रिक्खिज्जइ अ गरुओ सरीरेण जसो ॥३५॥ [शौण्डीर्येण प्रतापश्छाया प्रहारैर्विक्रमैः परिजनः । जीवेन चाभिमानो रक्ष्यते च गुरुकं शरीरेण यशः ॥]

सुभटै: शौण्डीर्येणाहंकारेण युद्धचातुर्येण वा प्रतापो रक्ष्यते । संकटे सति तथा शौण्डीर्यमाचरिन्त यथा सर्वेषामप्यश्चन्यत्वेन प्रतिभासन्त इति प्रतापरक्षा भवतीत्यर्थः । प्रहारेरुष्टाया रक्ष्यते । तत्रैव तथा प्रहरिन्त यथा कान्तिरक्षा भवतीत्यर्थः । विक्रमेः एरिजनः ।
संकटपतितः सेवकादिः पराक्रम्य रक्ष्यत इत्यर्थः । जीवेन चाभिमानो गर्वः । अतिसंकटे
जीवनमप्युपेक्षन्ते नतु परावृत्य गर्वे नाशयन्तीत्यर्थः । शरीरेण च यशः । परप्रहारोपस्थितौ
श्राचिक्रमभिमुखक्षतादिकमप्यक्षीकृत्य यशो गृह्णन्ति नतु शरीरे ठावण्यव्ययभिया दयां कुर्वेनतीति सन्वोद्रेकः सूचितः । रक्ष्यत इति सर्वत्रान्वितम् । अतः क्रियादीपकम् ॥

रक्षसां रणाभिलावमाह—

भिज्जइ उरो ण हिअअं गिरिणा भज्जइ रहो ण उण उच्छाहो । छिज्जन्ति सिरणिहाआ तुङ्गा ण उण रणदोहला सुहङाणम्।।३६॥

[भिद्यते उरो न हृदयं गिरिणा भज्यते रथो न पुनरुत्साहः ।] छिद्यन्ते शिरोनिघातास्तुङ्गा न पुना रणदोहदाः सुभटानाम् ॥]

सुभटानामुरो वक्षःस्थलं शक्षेभियते । नतु हृदयं चित्तं भियते । क्षतादिष मनो रणोत्सुकमेन तिष्ठतीत्यर्थः । एवम्—कपीनामक्षेण गिरिणा रथो भज्यते न पुनः समरोत्साहो
भज्यते । किं तु रथभङ्गे सित दीप्यत इत्यर्थः । एवम्—शिरोनिघाताश्चियन्ते । निघातः
समृहः । न पुना रणदोहदा रणाभिलाषाः । ते तु मरणोत्तरममरशरीरेऽप्यनृवर्तन्ते इति
जिगीषुत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रथमोत्थितरजःप्रशममाह—

सेलोज्झरेहिं गअणे धुअलोहिअसीअरेहिं धारामग्गे । मअसिललेहिं घडासु अ वोच्छिज्जइ पसरिअं महिरउट्टाणम् ३७ [शैलनिईसरैर्गगने धुतलोहितशीकरैर्धारामार्गे ।

मदसिलेलैघेटासु च न्यविन्छदाते प्रसृतं महीरजउत्थानम् ॥]

प्रसृतमूर्ध्वाधोव्यापि महीरजसामुत्थानमुद्गमो गगने कपिभिरुत्तोलितानां शैलानां निर्द्ध-रैव्यवच्छिद्यते प्रशाम्यते । एवम्—धारामार्गे रणस्थाने धुतैरितस्ततो गतैर्लोहितानां शो-णितानां शीकरैः । एवं गजानां घटासु च मदजलैः । व्यवच्छिद्यत इत्यनुषज्यते ॥

अथ कपीनां भुजभङ्गमाह-

विसहिअखग्गपहरा गइन्ददन्तिहिअग्गलापिङ्स्आ । सेलाइब्छणवित्रिआ विसमं भज्जनित पवअवाहुप्पिङिहा ॥ ३८॥

P

[विसोढखङ्गप्रहारा गजेन्द्रदन्तिखितार्गलाप्रतिरूपाः । शैलातिक्रमविलता विषमं भज्यन्ते प्रवङ्गबाहुपरिघाः ॥]

स्रवङ्गानां बाहुपरिघा भज्यन्ते जुट्यन्ति । विषमं विसदशं यथा स्यात्तथा । किंभूताः । विसोदः खन्नप्रहारो यैः । अत एव गजेन्द्रदन्ताभ्यां लिखितां यागेला तत्प्रविरूपास्तगुल्याः । खन्नवणानां दन्तोल्लेखचिद्दैरगेलाभिश्व बाहूनामुपमा । यद्वा गजेन्द्रदन्तोल्लिखताश्च अगेलाप्रतिरूपाश्चेति कर्मधारयः । भिन्नत्वे हेतुमाह—शैलानामतिक्रमेण क्षत्तोत्पत्या धारणासामध्यीद्धःपतनेन वलिता यन्त्रणमासाद्य वक्षीभूता । अत एव द्विधा भवनतीत्यर्थः ॥

अथ पक्षिणां रुधिरत्यागमाह— तेण्हाइओ वि सुइरं संणाहच्छेअगव्भिणस्मि वणमुहे । णिव्वलिअलोहविरसं ण पिअइ आमुअइ चक्खिऊण विहङ्गो ३९ [तृषितोऽपि सुचिरं संनाहछेदगर्भिते व्रणमुखे । निर्विछितलोहविरसं न पिवसामुखस्यास्त्राच विहङ्गः ॥]

विह्ही गृधादिः सुचिरं तृषायुक्तोऽपि सन् संनाहस्य छेदेन खण्डेन गर्भिते गर्भस्यतच्छेदै व्रणस्य मुखे रुधिरनिर्गमस्थाने रुधिरमास्वाद्येषिवद्भयालिह्य न पिवति । किंत्वामुखित त्यजित । अत्र हेतुमाह—किंभूतम् । निर्वलितेन पृथग्भूतेन संनाहस्य लोहेन तत्कणेन विरसम् । लोहकणिकासंपर्काद्विस्वादमित्यर्थः ॥

अथ कवन्धानां वेगमाइ---

वेवइ पिडिओ वि भुओ ओसुद्धस्मि वअणस्मि धरइ अमिरसो । लुअसीसं पि कबन्धं धावइ उक्खिलकण्ठलोहिअधारम् ॥ ४०॥ [वेपते पतितोऽपि भुजोऽवपातिते वदने घ्रियतेऽमर्थः । लूनशीर्षोऽपि कबन्धो धावत्युत्क्षिप्तकण्ठलोहितधारः ॥]

छिनः सन् पतितोऽपि भुजो वेपते । भटानाभित्यर्थात् । अल्लोबमनादिरूपकर्भसंस्का-रसत्त्वादिति भावः । एवम्—छित्त्वावपातितेऽपि मुलेऽमर्पो भुकुट्याबारुण्यादि तिश्वश्चे भ्रियते । तदवस्थायां कर्तनलाघनात् । एवम्—गतशीर्षोऽपि छिन्नमौलिरपि कनन्ध उ-त्थिप्ता उर्ध्वगता कण्ठस्य लोहितधारा यत्र तथाभृतः सन् धावति । पूर्ववेगोत्कर्षादि-ति भावः ॥

वीराणां रणरसवत्तामाह— देइ रसं रिउपहरो वहइ धुरं विकस्सस्स वेरावन्धो । आअडिअरणरहसो दप्पं वडेइ आअओ अइमारो ॥ ४१ ॥ [ददाति रसं रिपुप्रहारो वहति धुरं विक्रमस्य वैराबन्धः । आकृष्टरणरमसो दर्पं वर्धयसागतोऽतिभारः ॥]

वीराणां रिपुकृतः प्रहारो रसमुत्साहं ददाति । नत्वनुत्साहम् । मल्लयोरिव प्रतिप्रहार-चिक्रीपीत्कर्षकत्वात् । तथा—वैरावन्धो वैरासञ्जनं विक्रमस्य धुरां वहति । तस्माद्विक्रमो वर्धत इत्यर्थः । एवम्—आगत उपरि पतितोऽतिमारः कठिनकार्यगौरवं दर्पं बलं वर्ध-यति । कीटक् । आकृष्ट आनीतो रणे रमस उत्कण्ठा येन । मत्कृत्यमेवैतदित्यभिसंधाना-दिति भावः ॥

भटानां रणे कालक्षेपासहिष्णुतामाह—

साहेइ रिउं व जसं ण सहइ आआरिअं व कालक्खेवम् ।
लहइ सुहं मिव णासं जीअं बुअइ समुहं पहरणं व भडो ॥४२॥
[साधयित रिपुमिव यशो न सहते आकारितमिव कालक्षेपम् ।
लभते सुखमिव नाशं जीवं मुखति संमुखं प्रहरणामिव भटः ॥]

भटो यशः साधयति । रिपुमिव यथा रिपुं विजित्यात्मसात्करोति तथा तत एव यशो-ऽपीत्यर्थः । एवम्—यथा आकारितं युद्धाय परेषामाक्षेपवचनं न सहते तथा कालक्षेपमिष । तिस्मन् सित तत्कालमेव युध्यतीत्यर्थः । किंच—यथा परप्रहारादिना सुखं लभते तथा तेनैव नाशमिष । पश्चादनागमनादिति भावः । एवम्—संमुखं यथा प्रहरणमस्त्रं मुखति तथा स्वयमेव जीवमिष । शूराणां संमुखमरणस्य कमनीयत्वादिति सर्वत्र सहोपमा । ना-श्वजीवत्यागयोरन्यथासिद्धत्वस्वकृतत्वभेदादुक्तिवैचित्र्यमित्यवधेयम् ॥

कपीनां मूर्च्छावस्थामाह--

विसिहअखग्गपहरा विभिलेअलोहिअकिलिन्तणीसारभुआ ।
मुच्छिज्जन्तो अहा अक्कन्ता णिअअमिहहरेहि पवङ्गा ॥ ४३॥
[विसोढखङ्गप्रहारा विगलितलोहितक्काम्यिनःसारभुजाः ।
मूर्छोयमाना अवमीलन्त आक्रान्ता निजकमहीधरैः प्रवङ्गाः ॥]

विसोढः खङ्गप्रहारो यैः वाहावित्यर्थात् । अत एव विगलितशोणितत्वात्क्वाम्यन्तो विङ्क-ला निःसारा बलशून्या भुजा येषां ते प्रवङ्गा अस्त्रीकृतैर्निजकमहीधरैरेवाकान्ता यन्त्रिताः। सत्रणस्य बाहोरबलत्वेन धर्तुमक्षमतया गिरीणां पतनादिति भावः । अत एव—पर्वतभ-रान्मूर्क्वायमानाः सन्तोऽवमीलन्तो निमीलन्नयनाः ॥

पत्रभिरुभयत्र शूराणां जीवनिरपेक्षतादिरूपमुस्कर्षमाह—

दअइ कुसुअं व माणं वड्ढन्तं पि अणहं ण पत्तिअइ जसम् । ण करेइ लोअगरूए जीअ चिअ णवर आअरं भडसत्थो ॥४४॥ [दयते कुसुमिन मानं वर्धमानमप्यन्धं न प्रत्येति यशः । न करोति लोकगुरुके जीव एव केवलमादरं भटसार्थः ॥]

भटानां सार्थः कुसुमिषव मानमहंकारं इयते रक्षति । यथा कुसुमे कोमल[स्व]बुद्धा विमर्दविरहेणाभक्षुरत्वमम्लानत्वं च मृग्यते तथा मानेऽपीत्पर्थः । संमुखमरणादिना वर्धमा-नमप्यनघं निष्कलुषं यशो न प्रत्येति । मम यशः प्रोष्टं जातिमिति न जानाति । तथा चापरिपूर्णत्वश्रमेणोत्तरोत्तरमि तस्य विद्धे कालुष्यामावाय च प्राणव्ययेन यतत इ-त्यर्थः । केवलं लोकेषु गुरुके श्राघनीये जीव एवाइरमुपेयबुद्धि न करोति । किंतु तृणाय मन्यते । इति जीवमिष दत्त्वा मानं यशश्च वर्धयतीत्पर्थः ।।

णिहआलक्षित्वअजोहे जाए लहुअस्मि णिअअधारामग्गे।
परिवङ्कृत्ताइभरं गरुअं परसंकुलं अइन्ति समत्थाः ॥ ४५॥
[निहतालक्षितयोधे जाते लघौ निजकधारामार्गे।
परिवर्ध्यमानाजिभरं गुरुकं परसंकुलमायान्ति समर्थाः॥]

अलक्षितं क्षिप्रकारितया कृतः को मारयतीत्यनाकलितं यथा स्यादेवं निहताः परयोधा यत्र तथाभूते निजधारामार्गे स्वारव्धसंत्रामे लघी जाते सति निर्वाहिते सति समर्थाः पर-संकुलं परचक्रमायान्ति । कीदशम् । परिवर्ध्यमान आजिभरो येन । स्वपक्षक्षयं दृष्ट्वा एत-रपक्षमितिकामिदत्यर्थः । अत एव गुरुकमनिभाव्यम् । तथा च बहुशः कृतयुद्धा अपि श-त्रोहपस्थितौ परिश्रममगणियत्वा पुनर्युध्यन्तीत्यर्थः ॥

धारेन्ति जसस्स धुरं एन्तं ण सहन्ति विक्रमस्स परिहवम् । रोसस्स करेन्ति धिइं माणं वड्डेन्ति साहसस्स समत्था ॥ ४६ ॥ [धारयन्ति यशसो धुरामायान्तं न सहन्ते विक्रमस्य परिभवम् । रोषस्य कुर्वन्ति धृति मानं वर्धयन्ति साहसस्य समर्थाः॥]

समर्था यश्नसं धुरां धारयन्ति । परानितकम्य यशो निर्वाहयन्तीत्यर्थः । आयान्तं सं-भाव्यमानं विक्रमस्य परिभवं न सहन्ते । दुष्करयुद्धेनापि विक्रमं रक्षन्तीत्यर्थः । ए-वम्—रोषस्य धृतिं धारणं कुर्वन्ति । अत एव साहसस्य प्राणानपेक्षकर्मणो मानं परि-माणं वर्धयन्ति । यशोविक्रमयो रक्षायै रुष्ट्वा साहसमिप कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

पयरासाइअहरिसं खणमुच्छागिलअरणमणोरहसोक्खम्। जीअविढन्तच्छरसं सिरपरिवित्तअजसं विअम्भइ समरम्॥४०॥

[प्रहारासादितहर्षः क्षणमूर्छागलितरणमनोरथसौख्यम् । जीवार्जिताप्सराः शिरःपरिवर्तितयशा विजृम्भते समरः ॥] प्रहारेण प्रहारं दत्त्वा आसादितो हुनों यत्र । परप्रहारेण वा । एवम्—क्षणं परप्रहार् रान्:मूर्छया गलितं रणाभिलावसीख्यं यत्र । केवलं मूर्छासमये सङ्गामसुखं न जायत इ-त्यर्थः । एवम्—जीवेनार्जिता जीवं दत्त्वा लब्धा अप्सरसो यत्र । शोर्यात् । तथा—शि-रसा परिवर्तितानि शिरो दत्त्वा गृहीतानि यशांसि यत्र । एवंभृतः समरो विजृम्भते व-धते । सर्वे क्रियाविशेषणं वा ॥

संदेहेसु हसिज्जइ रिज्जिज्जइ साहसे रिमञ्जइ वसणे ।

मुच्छासु वीसिमज्जइ णिब्बूढं ति णवरं गणिज्जइ मरणे ॥ ४८॥

[संदेहेषु हस्यते रज्यते साहसेषु रम्यते व्यसने ।

मूर्छासु विश्रम्यते निर्व्यूढमिति केवलं गण्यते मरणे ॥]

भटै: प्राणसंदेहेषु जीवने लक्ष्म्याः, मरणे देवस्तीणाम्, कीर्तेरुभयत्र लाभ इत्यानन्दती हास्यं क्रियते । परेषामनध्यवसितत्त्वबुद्धिपरिहाराय वा संदेहादेव प्राणानपेक्षकर्मरूपसा- हसेऽनुरज्यते । युद्धेनत्यर्थात् । अथ तत्र व्यसने प्राणसंकटे सति रम्यते । जीवनादपीदानीं मरणमतिश्रेयः स्वर्गहेतुत्वादित्युत्साहः क्रियते तत्रैव प्रहारे सति मूर्छासु परं विश्रामो लभ्यतेऽपरथा युध्यत एव तदुत्तरं मरणे सति निर्व्यूटं स्वकृत्यं निर्वाहितसिति गण्यते । शत्रुविनाशनरूपं स्वामिनः, सुरस्त्रीलाभस्वर्गवासरूपं चात्मनः प्रयोजनं सिद्धमिति बुध्यत इत्यतिशूरत्वमुक्तम् ॥

अथैकादशभिः स्कन्धकै रणरेणृत्यानमाह--

चित्रओ अ चरणपह्यो अनुव्वदिण्णरङ्गण्डलगहासङ्को । ______ अत्थेककिब्रुभणिसो अभाअभग्गदिश्रसो महिर्उग्वाओ ॥ ४९ ॥

[चिलितश्च चरणप्रहतोऽपूर्वदत्तरिवमण्डलप्रहाशङ्कः । अकस्मादाकृष्टनिशोऽभागभग्नदिवसो महीरजउद्धातः ॥]

किपहस्त्यश्वादीनां चरणैः प्रहृतः प्रेरितो महीरजसामुद्धातो घनीभृतः समृहश्विलत उ-रिथतश्चेत्यर्थः । कीहक् । अपूर्वोऽद्भुतो दत्तो रिवमण्डले प्रहृस्य राहोराशङ्का वितकों येन स तथा । रजरछक्ते रवी सर्वप्रासो राहुणा कृत इति वितकोंऽमावास्यां विनेव जायत इत्यद्भुतत्वम् । अत एवाकस्माहिवाप्याकृष्टा आनीता निशा येन । तथा—अभागेऽस्थाने प्रहरद्वयेऽपि मन्नो विनाशितो दिवसो येन । सूर्यस्यास्तमितत्वादित्यन्धकारमयत्वमुक्तम् ॥

अथेषां प्रसर्णकममाह—

मूले वहलुग्घाओ मज्झोआसे पसारिअत्तणति । णहपुिअअवित्थरिओ पडइ दिसासु गरुअत्तणेण महिरओ ॥५०॥

[मूळे बहलोद्धातं मध्यावकाशे प्रसारितत्वतिडनम् । नभःपुञ्जितविस्तृतं पतिति दिक्षु गुरुत्वेन महीरजः ॥]

मूले उद्गमस्थाने बहुलो निबिह उद्घातो यस्य । अथ—मध्यावकाशे किंचिद्ध्वंप्रदेशे किरकर्णतालादिना प्रसारितत्वेन तिहनं विरलम् । तहुक्तम्—'तिहनं विरले तुच्छे' । अनन्तरम्—नभिस सर्वतः समेत्य पुजितं सिद्धस्तृतं प्रसतं महीरजः कर्र पश्चादिक्षु पति । प्रसारि भवतीत्यर्थः । केन । गुरुत्वेन। तथा च लघुत्वादुत्थितं वियति सर्वतो घनीभूय लब्ध-गुरुत्वं सत्पवर्तात्यर्थः ॥

अयैषानेकीभावमाह—

मुअइ भरेइ णु वस्तुहं णीइ दिसाहिं थएइ णु दिसाअक्रम् । अदिटुणिग्गमवहो पडइ णहाहिं गअणं विलग्गइ णु रओ॥५१। [मुञ्जति विभर्ति नु वसुधां निरैति दिग्भ्यः स्थगयति नु दिक्चक्रम् ॥ अदृष्टनिर्गमपथं पतित नभसो गगनं विलगति नु रजः ॥]

रजो वसुधां मुझित नु।अन्यत्रगमनात् । अथवा विभित्तं पूर्यित नु।वसुधायामेव घनीभूय स्थितत्वात्। अथ—दिग्भ्यो निरैति निर्गच्छित नु।अत्रैव ततः समागमादित एव गमनाद्वा । दिक्चकं स्थगयित व्याप्नोति नु। अथवा अत्रैव नभसः पति नु। इतो गमनं विछगति आक्रामित नु। सर्वत्र हेतुमाह—अदृष्टो निर्गमस्य प्रादुर्भावस्य पन्था यस्य तत्।
तथा च—सर्वत्र स्यानीभ्तत्वेन कुतो निर्गच्छित कुत्र वा गच्छतीत्येकतरिश्रयाभावादधिस्तर्थग्ध्वप्रसरणवितर्केण सकलव्यापकत्वमुक्तम् ॥

अथैषां सर्वदेहव्यापकत्वमाह-

दीसइ रअणिअरवर्लं पवङ्गजोहेहिं मंसलरअन्तरिअम् । ओसाअहअस्स ठिअं पुरओ मणिपव्वअस्स व हअच्छाअम् ५२ [दृश्यते र्जनीचरवर्लं प्रवङ्गयोधैमाँसलरजोन्तरितम् । अवश्यायहतस्य स्थितं पुरतो मणिपर्वतस्येव हतच्छायम् ॥]

प्रवङ्गयोधेः सह मांसलैधेनै रजोभिरन्तरितं छन्नमत एव हतच्छायं हतप्रमं रजनीचर-वलं हर्यते । किंभ्तिमेव । अवस्यायेन तुपारेण हतस्य च्छनस्य मणिप्रधानपर्वतस्य पु-रतः स्थितमिव । तथा च—स्वभावेन क्रोधेन चारुणवर्णाः प्रवङ्गा अपि रजरुछन्ना इ-यवस्यायच्छन्नमणिपर्वतत्वेनोपिमता इति सर्वेषां धूलिच्छन्नत्वमुक्तम् ॥

अथैषां नभिि प्रसरणमाह—

ओधूसरिअधअवडो पसरइ मइलिअतुरङ्गममुहप्पेणो । कसणमिहिअ व्य तणुओ णहम्मि सामलइआअवो रआणवहो५३ [अवधूसरितध्वजपटः प्रसरित मिलिनिततुरङ्गममुखफेनः। कृष्णमेधिकेव तनुको नभिस स्थामलितातपो रजोनिवहः॥]

तनुकः स्वल्प एव रजोनिवहो नभसि प्रसरित भ्यापको भवति । कृष्णमेधिकेव । यथा कृष्णः स्वल्पो मेघो नभसि प्रसरित । किंभूतः । इयामिलतः इयामीकृत आतपो येन स तथा । मेघोऽप्येवम् । एवम्—मिलिनतस्तुरङ्गममुखफेनो येन । तथा—अवध्सरिता ध्वजपटा येनेति भूमेहत्याय तुरङ्गमुखे गलित्वा पताकासु मिलित्वा क्रमेष गगनं व्याप्त-वानित्युक्तम् ॥

अथेषां नैविड्यमाह-

वाणररहसविसिंजअणहङ्गणोवर्असेलमग्गणिराओ । रहणो कलुसच्छाओ पखर पणालोज्झरो व्व किरणुज्जोओ॥५४॥

[वानररभसविसर्जितनभोङ्गणावपिततशैलमार्गानिरायतः । रवेः कलुषच्छायः पतित प्रणालिनर्झर इव किरणोद्द्योतः ॥]

रवेः किरणोद्द्योतः किरणप्रकाशः पति । प्रणालनिर्झर इव प्रणालस्य सौधादिस्थित-जलिर्गमरन्ध्रस्य निर्झरो जलधारा यथा पतित तथैवेत्यर्थः । साम्ये बीजमाह—कीहक् । वानरे रभसेनोत्साहेन विसर्जितास्यक्ता अत. एव नभोङ्गणादवपितता ये शैलास्तेषां मार्गेण पतनवर्त्मना निरायतो दीर्घः । तथा च गिरिभिः स्वश्ररीरेणावष्टभ्य निजवर्त्मध्-लीनामधानयनादप्रतिबन्धेन तरणितेजसामधःपतनादन्यत्र तु ध्लिभिः प्रतिरोधान्न तथेति भावः । पुनः कीहक् । कलुषच्छायः परितः समागतरजःसंपर्कादिति कलुषत्वेन वर्तुलत्वेन दीर्घत्वेन च तक्तील्यादुपमा ॥

अथैषां खड़ादौ पिण्डीभावमाह—

कुविओहरिअणिसाअरपवअदढक्खन्धपूरिअद्भन्तासु । मंसलमहुकोसणिहो बज्झच बज्झकहिरासिधारासु रओ ॥ ५५॥

[कुपिताबहृतिनशाचरप्लवगदृढस्कन्धपूरितार्धान्तासु । मांसलमधुकोषनिभं बध्यते बद्धरुधिरासिधारासु रजः ॥]

बद्धं स्त्यानीमृतं रुधिरं यासु तासु असिधारासु रजो वध्यते संबध्यते । दृढीभवतीति यावत् । किमृतासु । कुपितैर्निशाचरैरवहृतोऽवपातितोऽत एव प्रवगानां दृढेऽपि स्कन्धे पूरितो व्यासः । मम इति यावत् । अप्रभागो यासां तासु । अत एवोत्थापनानन्तरं तत्रैव रुधिरसंपर्कादाईत्वेन संदानि[त]त्वान्मांसलः स्थूलो यो मधुकोषरछत्राकृतिमधूत्प- तिस्थानं तत्तुल्यम् । वर्दुल्त्वादिति भावः ॥

1

अधेषां गजमुखे पङ्कीभावमाह—

रणपरिसक्कणविहला रइकिरणाइअकिलिन्तमणुलिअणअणा । णिव्वाअन्ति गइन्दा सीअरसंवलिअरेणुकदमिअमुहा ॥ ५६॥

[रणपरिसर्पणविद्वला रविकिरणाहतक्काम्यन्मुकुलितनयनाः । निर्वान्ति गजेन्द्राः शीकरसंबलितरेणुकर्दमितमुखाः ॥]

रणे परिसर्पणेन भ्रमणेन विद्वलाः । अत एव रविकिरणेराहताः स्पृष्टाः सन्तः ह्वा-म्यन्तोऽथ च मुकुलितनयना मुद्रिताक्षा गजेन्द्रा निर्वानित सुखिता भवन्ति । अत्र बीज-माह—शीकरसंवलिते रेणुभिः कर्दमितमुखाः संतापे सति निजोदरजलावसेकादाननलम-रेणुपङ्केन शैत्योत्पत्तेरिति भावः ॥

अथैषां मूले विरलत्वमाह—

मूलाहोअकराला सोणिअसोत्तणिवहन्तरालपसरिआ । एकक्षमेण समअं संवज्झन्ति उअर्रि महिलडप्पीडा ॥ ५७ ॥

[मूळाभोगकराळाः शोणितस्त्रोतोनिवहान्तराळप्रसृताः । एकैकऋमेण समं संबध्यन्ते उपरि महीरजउत्पीडाः ॥]

महीरजसामुत्पीडा उपरि एकैकक्रमेण परस्परेण सममेकदेव संबध्यन्ते मिलन्ति । किं-मृताः । शोणित(प्रवाह)निवहस्यान्तरालेषु प्रस्ता उत्थिताः । अत एव —म्लामोगे म्-लस्थाने कराला विरलाः । अयमर्थः—यत्र यत्र न शोणितप्रवाहस्तत्र तत्रोत्थिता अन्यत्र शोणितसत्त्वान्नोत्थिता इति मूले विरला अपि नमसि गत्वा मिथा मिश्रिताः ॥

अथेषां नमसि खण्डखण्डीभावमाह—

णिन्वालेऊण णहे गअसुक्कारिअवलन्तधअवडतणुइम् । पवणो कडूइ विसमं छाआवहपट्टधूसरं रअलेहम् ॥ ५८ ॥

[निर्वाल्य नभिस गजसूत्क्वतवलद्भुजपटतनुकाम् । पवनः कर्षति विषमं छायापथपृष्ठवूसरां रजोलेखाम् ॥]

पवनो रजोलेखां नभिस निर्वाल्य पृथकृत्य विषमं यथा स्यादेवं कर्षति । धाराक्रमेण स्थाने स्थाने प्रापयतीत्यर्थः । किंभूताम् । गजानां सूत्कृतैरूर्ध्वश्वसितेवेलन्तिर्यग्वज-न्तो ये ध्वजपटास्तत्समीपे तद्वत्तनुकां कृशाम् । तदुपरि च्छायापयो नभिस्थतं सुरगजव-र्य तत्वृष्ठवद्वसराम् । तथा चोपरि स्थितत्वेन धूसरत्वेन कृशदीर्थत्वेन च पताकापटच्छा-यापथाभ्यामुपमा ॥

अथैषां गजदष्टिरोधकतामाह-

संरुम्भइ दिटुवहं गआण अहिमुहपहाविआण रणमुहे । मारुअकम्पिङजन्तो वअणव्भासम्मि मुहवडो व्व महिरओ ५९ [संरुणद्धि दृष्टिपथं गजानामभिमुखप्रधावितानां रणमुखे । मारुतकम्प्यमानो वदनाभ्यासे मुखपट इव महीरजः ॥]

महीरजः कर्त्व रणमुखेऽभिमुखप्रधावितानां गजानां दृष्टिपथं संरुणद्धि । पुरो द्रष्टुं न ददातीत्पर्थः । अत एव कियन्तः शत्रवो जीवन्तीति भावः । किंभृतः । मारुतेन कम्प्य-मानः प्रसार्यमाणः । अत एव वदनस्याभ्यासे निकटे मुखपट इव मुखाच्छादकपट इव । सोऽपि कुद्धगजस्य मुखे दीयमानंस्तदृष्टिपथं रुणद्वीत्युत्प्रेक्षा ॥

अथ द्वाभ्यामेषां ऋमेण प्रशान्तिमाह-

णवरि अ भडवच्छत्थलवणमग्गणिराअपत्थिषच्छिलिआए | रुहिरणईअ महिरओ चम्मूलिअकूलपाअवो व्व णिसुद्धो || ६० || [अनन्तरं भटवक्षःस्थलव्रणमार्गनिरायतप्रस्थितोच्छ्विलतया । रुधिरनद्या महीरज उन्मूलितकूलपादप इव निपातितम् ॥]

रजोवृद्धनन्तरं च भटानां वक्षःस्यलेषु त्रणमार्गेभ्यो त्रणस्थानेभ्यो निरायतं दीर्घ यथा स्यादेवं प्रस्थितोच्छ्वलितया रुधिरनद्या महीरजो निपातितम् । मूले विच्छेदान्नाशितिमत्थर्थः । किं(भूत)मिव । उन्मूलितस्य कूलस्य पादप इव । अन्ययाप्युच्छ्वलितया नद्या कूलमुन्मूल्य वृक्षः पात्यते इत्युत्प्रेक्षा । वक्षःक्षतेन शौर्यमुक्तम् ॥

अथेषां क्रमेणातिकार्श्वमाह—

पलहुअणीहारणिहं संघाइअकमलणालतन्तुच्छाअम् । घोलइ दरवोच्छिण्णं मारुअभिण्णतिलणिट्ठअं रअसेसम् ॥ ६१॥ [प्रलघुकनीहारिनभं संघटितकमलनालतन्तुच्छायम् । घूर्णते दरव्यवच्छिनं मारुतभिन्नतिडनिस्थतं रजःशेषम् ॥]

रजःशेषं रुधिरैरवशेषितं रजः प्रथमं दूरव्यवच्छित्रं रुधिरसंपर्केण मूळविच्छेदादीषतृथक्षृथ्यम्भूतं तदनु मारुतेन भिन्नं खण्डखण्डीकृतमतस्तडिनिस्थितं विरलस्थितं सत् घूणिते ।
दिशि दिशि गच्छतीत्यर्थः । कीदशम् । खण्डखण्डीभावेऽपि प्रलघुका विन्दुरूपा ये नीहारास्तिन्नमम् । वर्षुलाकारत्वात् पश्चात्संघिटता नालमङ्गादुत्पादिता ये कमलनालानां तन्तवस्तेषामिव च्छाया यस्य तथाभृतम् । वर्षुलाकारस्यैव खण्डस्य मारुतेन पुनः शतशो
विच्छिद्य किंचिद्यविहतस्थितदीर्घनानासूत्रसदशिकृतत्वादिति । प्रथमं किंचिद्यवच्छित्रस्थितं, तदनु हिमबिन्दुवत् खण्डखण्डीभूतं, पश्चादनेकिषसतन्तुवद्ध्वीधस्तिर्यक्कमेण
कशीभूय प्रस्तिमित्यर्थः । पाण्डुरत्वेन हिमतन्तुभ्यां तौल्यम् ॥

१ 'रजोऽयं रजसा सार्घ स्त्रीपुष्पगुणध्िषु' इत्यजयकोषाद्रजशब्दस्याकारान्तस्य पुं-लिङ्गत्वम्. एवं च 'कर्कृ' इति सामान्ये नपुंसकत्वे बोध्यम्.

1

अथ गजानां पतनमाह--

रुम्भन्तुज्जुअमरगं धराहरन्तरबलन्तणइसोत्तणिहम् । बलइ वलन्तधअवर्डं पर्डिअगइन्दणिवहन्तरालेसु बलम् ॥ ६२ ॥

[रुध्यमानर्जुकमार्गं धराधरान्तरवलन्नदीस्रोतोनिभम् । अलि वलद्भुजपटं पतितगजेन्द्रनिवहान्तरालेषु बलम् ॥]

पतितस्य गजेन्द्रनिवहस्थान्तरालेषु श्रून्यावकाशेषु वल(द्रूर्ण)द्भूजपटं सद्वलं वलितं चूर्णते । किंभूतम् । रुध्यमान ऋजुमार्गी यस्य तत् । तथा च पतितगजावरुद्धः संमुख-मार्गत्वादवकाशेन गन्तुं वलस्य अमणम्। तत एव पताकानामपीत्यर्थः। अत एव धराधरा-णामन्तरे वलद्वजीभवद्यन्नदीस्रोतस्तिन्नभम् । यथा पर्वतावरुद्धपथत्या संमुखमपहाय पर्वत्तयोरन्तरेण चलितुं नदीप्रवाहा वक्षीभवित तथेदमपीति । पर्वतैर्गजानां, स्रोतसा बलस्य तौल्यादुपमा ॥

अथ कपीनां पतनमाह-

दूसहसहिअप्पहरा दुव्वोज्झविलग्गसमरणिव्वृदभरा । ओच्छुण्णदुरगमपहा कअदुक्करपेसणा पडन्ति पवज्ञा ॥ ६३ ॥

[दुःसहसोढप्रहारा दुर्वहिवलप्रसमरानिर्व्यूढभराः । अवक्षुण्णदुर्गमपथाः ऋतदुष्करप्रेषणाः पतन्ति प्रवङ्गाः ॥]

द्वःसहाः सन्तः सोटा प्रहारा यैः । एवम्—दुर्वहस्य दुःखनिर्वाहनीयस्य विल्रमस्यो-पगतस्य समरस्य निर्व्यूटो निर्वाहितो भरो यैः । शत्रूणां जयात् । एवम्—अवक्षुण्ण आ-क्वान्तो दुर्गमः परागम्यः पन्था यैः । अथ च—कृतं निष्पादितं दुष्करमसाध्यं प्रेषणं राजाज्ञा यैः । एवंभूता अपि प्लवङ्गाः पतन्ति स्रियन्त इति रणस्य घोरत्वमुक्तम् ॥

अथ युद्धसमृद्धिमाह---

बन्धुवहबद्धवेरं सहस्सपूरणकबन्धजणिआमोअम् । वङ्कृह भडदिण्णरसं भुजपञ्वलपहुअवीरपडणं जुज्झम् ॥ ६४ ॥

[बन्धुवधबद्धवैरं सहस्रपूरणकबन्धजनितामोदम् । वर्धते भटदत्तरसं भुजप्रबलप्रभूतवरिपतनं युद्धम् ॥]

वन्धृनां पितृश्रातृपितृव्यादीनां वधेन बद्धं वैरं यत्र । एवम्—सहस्रस्य पूरणं य-स्मात्तेन चरमेण कबन्धेन जनित आमोदो नर्तनं यत्र । सहस्रश्रूरपतने एकः कबन्धो नृत्यतीति प्रसिद्धिः । एवम्—भटेभ्यो दत्तो रसः प्रीतिर्येन । एवम्—भुजाभ्यां प्रबलानां प्रभूतानामसंख्यानां वीराणां पतनं यत्र । तादृशं युद्धं वर्धते । प्रकर्ष गच्छतीत्यर्थः ॥ अथ शिवानां संभारमाह—
मिणवन्धागअपुद्धिअसंणाहच्छेअवलअदिण्णांवेढम् ।
णोउं ण चएइ सिआ मूलुच्छिण्णगरुअं णिसिअरस्स भुअम् ॥६५॥
[मिणवन्धागतपुद्धितसंनाहच्छेदवलयदत्तावेष्टम् ।
नेतुं न शक्तोति शिवा मूलोच्छित्रगुरुकं निशिचरस्य भुजम् ॥]

शिवा सगाली मूलास्कन्धादुच्छित्रं कृतमत एव गुरुकं निशिचरस्य भुजं नेतुमन्यत्र प्रापयितुं न शक्तोति । किंभूतम् । मणिवन्धे करमूले आगतः सन् पुङ्कितो यः संनाहच्छे-दवलयो वलयाकृतिः संनाहच्छेदस्तेन दत्तमावेष्टं चतुर्दिशि वर्तनं यत्र । स्कन्धे खङ्गपा-तात् संनाहसहितस्य भुजस्य छेदे संनाहः संस्त्य करमूलमागत्य वर्तुलीभूय स्थित इत्यामृ-लच्छेदादेव गुरुकस्य भुजस्य संनाहेनातिगुरुत्वादुत्तोलयितुं न पारयतीत्यर्थः ॥

अथ रुधिरसरित्प्रवाहमाह-

आवत्तन्तरविल्ञा रुहिरणिहाएसु पासबद्धप्रेणा । ओझन्तपम्हगरुआ अत्थांअन्ति पर्डिजण चमरुपीडा ॥ ६६ ॥

[आवर्तान्तरविलता रुधिरनिघातेषु पार्श्ववद्धफेनाः।

आद्रीयमाणपक्ष्मगुरुका अस्तायन्ते पतित्वा चामरोत्पीडाः ॥]

चामराणामुत्पीडाः रुधिरनिघातेषु पतित्वा आवर्तान्तरे रुधिरश्रमिमध्ये विलता श्र-मिताः सन्तोऽस्तायन्ते मर्जन्ति । अत्र हेतुमाह—किंभृताः । रुधिरसंपर्कादार्शयमाणैः पक्ष्मभिः केशैर्गुरुका यतः । एवं पार्श्वे प्रान्ते बद्धा लगा फेना यत्र । चमरश्रामरोऽपि चेति शब्दभेदः ॥

अथ गजानां वैक्रव्यमाह-

उद्भमुहमुक्कणाआ पुन्वद्भशोसिअन्तपच्छिमभाआ । कुम्भे पवअसिलाहअखुप्पन्तुद्धङ्कसे धुणन्ति गइन्दा ॥ ६७ ॥ [ऊर्ध्वमुखमुक्तनादाः पूर्वार्धभरावसीदत्पश्चिमभागाः ।

कुम्भान्प्रवगशिलाहतनिखायमानोध्नीङ्कशान्धुन्वन्ति गजेन्द्राः ॥ गजेन्द्राः प्रवगैः शिलाभिराहतत्ताहितः सन् निखायमानोऽन्तः प्रवेशित उर्ध्व उपिर-वर्ती उर्ध्वरण्हो वा अङ्कशो यत्र तान् कुम्भान् धुन्वन्ति चालयन्ति । कुम्भे पूर्वारोपित एवाङ्कशः शिलाभिघातेन मगः । तदुद्धारार्थमिति भावः । पीहावशेन वा । अत एव किंभूताः । उर्ध्वमुखाः सन्तो मुक्तनादाः कृतचीत्काराः । अथ च—पूर्वीर्धस्योत्तो- लितस्कन्धभागस्य भरेणावसीदन् यिद्यतः पश्चिमभागोऽधःस्थितनितम्बप्रदेशो येषा-मिति जातिरलंकारः ॥

1

अय राक्षसानामपयानमाह— अह पवअभरुव्भन्ता पहरुज्जुअतिअसभङ्गदाणसमुइआ । जाआ रक्खसजोहा पढमुग्गअदुक्करं पिडवहाहिमुहा ॥ ६८ ॥ [अय प्रवगभरोद्घान्ताः प्रहारऋजुकत्रिदशभङ्गदानसमुचिताः । जाता राक्षसयोधाः प्रथमोद्गतदुष्करं प्रतिपथाभिमुखाः ॥]

अथ गजवैकल्यानन्तरं राक्षसयोधाः प्रतिपथाभिमुखाः प्रतीपगमनोन्मुखा जाताः । प्रथममुद्रतमुपस्थितमत एव दुष्करं यथा स्यात् । राक्षसानां युधि पठायनमिदं प्रथममेवोपस्थितमिति ठजावशादिति भावः । किंभूताः । प्रवगानां भरेणाधिक्येनोद्धान्ता दिशि
दिशि गच्छन्तः । प्रवगानाक्षान्तदेशालाभादिति भावः । एवम् — प्रहारे युद्धे ऋजुका
निष्कपटा अकपटयोधिनो ये त्रिदशास्तेषां भङ्गदाने समुचितायोग्याः । तजेतार इत्यर्थः ॥

अथ परावृत्तिमाह—

भगगोणिअत्तिअगअं भमिअं ठाणपरिवत्तिओभगगरहम् । एकपअवित्रअजोहं मण्डितिदण्णतुरअं णिसाअरसेण्णम् ॥ ६९ ॥

[भग्नापनिवर्तितगजं भ्रमितं स्थानपरिवर्तितावभग्नरथम् । एकपदविलतयोधं मण्डलीदत्ततुरगं निशाचरसैन्यम् ॥]

निशाचरसैन्यं श्रमितम् । युद्धाय पुनः परावृत्तमित्यर्थः । कीदृशम् । भन्नाः पलायिताः सन्तोऽपनिवर्तिता युद्धसंमुखीकृता गजा यत्र । एवम्—स्थाने परिवर्तिता युद्धायं श्रामिता अवभन्ना विमुखा रथा यत्र । एवम्—एकपदेनैकोपकमेण वलिता वक्रीभृता योधाः पत्तयो यत्र । तथा—मण्डल्यां गतिविशेषे दत्ताः प्रेरितास्तुरगा यत्र । मण्डलीग्रयेव परावर्तिताश्वमित्यर्थः । तेन हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुरङ्गबलपरावृत्तिकृत्ता । केचित्तु श्रमितं पश्चाद्गतमिति व्याख्याय पलायनपरतयैव स्कन्धकमिदं व्याचक्षते । एतद्नुसारे-णाश्रमाश्रिममपि तथेति स्फुटत्वात्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुनः पलायनमाह—

अमरिसवित्थक्कन्ता वि वलाअन्ति भमिऊण गलिआमरिसा | ईसिविअत्तच्छूडा णिडभीअङ्घीणवाणरा रअणिअरा || ७० || [अमर्षवितिष्ठमाना वि(अपि)पलायन्ते भ्रमित्वा गलितामर्षाः | ईषद्विवृत्तक्षिप्ता निर्भीतालीनवानरा रजनीचराः ||]

निर्भीता अत एवालीनाः संगता वानरा येषां ते रजनीचरा युद्धाय ईषद्विश्वत्ताः परा-वृत्ता अथ क्षिप्ताः प्रेरिताः सन्तः । किपिभिरित्यर्थोत् । पुनरिप भ्रमित्वा परावृत्य पला-यन्ते । किंभृताः । प्रथमममर्षेण वितिष्ठमाना विलम्बिता अनन्तरं गलितामर्था ईर्घ्यो-शुन्याः । प्राणकातरत्वादिति भावः ॥ अथ पलायनावस्थामाह—

रहसंदाणिअतुरअं तुरङ्गमोरत्थलक्खलिअपाइक्षम् । पाइक्कावलिअगअं गअभज्जन्तरहसंकुलं वलइ बलम् ॥ ७१ ॥

[स्थसंदानिततुरगं तुरङ्गमोरःस्थलस्खलितपदातिकम् । पदासावलितगजं गजभज्यमानस्थसंकुलं वलति बलम् ॥]

निशाचराणां वलं वलित घूर्णते । किंभूतम् । रथैः संदानिता मिलितास्तुरगा यत्र । एवम्—तुरङ्गमाणामुरःस्थलात्स्खलिता घटिताः पदातयो यत्र । पदातिभिराविलताः पृष्ठे तुरङ्गमातिक्रमादुपरुद्धा गजा यत्र तत् । गजैभेज्यमाना ये रथास्तैः संकुलमेकीभृतम् । गजै रथा रथैरश्ववारास्तैः पत्तयः पत्तिभिश्च गजा उपर्युपरि पतित्वातिक्रान्ता इति च-तुरङ्गचलिवपर्यास उक्तः ॥

अथ कपीनां विश्राममाह—

ससइ विसमुद्धकम्पं गरुआअन्तभुअलम्बिओभग्गदुमम् । विहलोसरिअपंडिभडं सण्णोवाहिअणिसाअरं पवअवलम् ॥७२॥

[श्वसिति विषमोर्ध्वकम्पं गुरुकायमानमुजलम्बितावसप्रद्रुमस् । विद्वलापसृतप्रतिभटं सन्नापवाहितानिशाचरं प्रवगवलम् ॥]

विषमस्तिर्यक्काद्ध्वः कम्पो यस्य तत्प्लवगवलं श्वसिति मारणीयापयानेन विश्रामश्वासं स्वजित । तत एव शिरःप्रश्चसङ्गकम्प इत्यर्थः । किंभूतम् । विपक्षापयाने सित श्रमज्ञानाज्ञदीभावेन गुरुकायमानाभ्यां भुजाभ्यां लिम्बता अधः संस्ता अवसमा विपक्षाभिच्यातेन च विश्रीणशाखापत्रा द्वमा यस्य । एवम्—विद्वलाः सन्तोऽपस्ताः पलायिताः प्रतिभटा यस्य । एवम्—सन्ना अवसन्ना अपवाहिताः पातिता निशाचरा येन तत्त्रथा । कियन्तो मारिताः कियन्तः पलायिता इत्यर्थः ॥

अथ रक्षसां पुनः परावृत्तीच्छामाह-

अक्खण्डिअसोडीरा पवआणिअपढममाणभङ्गावसरा । भग्गा वि भमन्ति पुणो णीसेसं रक्खसा ण गेह्नन्ति भअम् ७३

[अखिण्डतशौण्डीर्याः प्रवगानीतप्रथममानभङ्गावसराः।

भग्ना अपि भ्रमन्ति पुनर्निःशेषं राक्षसा न गृह्णन्ति भयम् ॥]

यतोऽखिष्डितशौण्डीर्या अखिण्डताहंकारा अतो भमा अपि राक्षासाः पुनर्भमिन्त ।
युद्धाय निर्वाततुमित्यर्थात् । किंभृताः । प्रत्रगैरानीत उपस्थापितः हि प्रथमस्य मानभङ्गस्यावसरः समयो येपां ते । प्रथमोऽवसरो वा । अन्यदा कदापि येपां मानभङ्गो न जात

इत्यर्थः । अत एवासह्यतया निवर्तनमिति भावः । यतो श्रमन्ति तत एव ज्ञायते निःशेषं भयं न गृह्गन्ति । अन्यथा पलायनमेव कुर्युरिति भावः ॥

अथ चतुर्भिः कुलकेन पटायनमेवैषामाह—

तह वि अ दरपरिवत्तिअचकलङ्ज्जन्तगरुअचकरहवहम् । वित्थक्कन्तपहाविअसमत्थसंटावणाविढत्तरणजसम् ॥ ७४ ॥

[तथापि च दरपरिवर्तितचक्रायमाणगुरुकचक्ररथपथम् । वितिष्ठमानप्रधावितसमर्थसंस्थापनार्जितरणयशः ॥]

यद्यपि युद्धाय साकाङ्कं तथापि निशाचरसैन्यं भग्नमित्यित्रमचतुर्थेनान्वयः । कपीनामुप्रतया पटायितमित्यर्थः । दरपरिवर्तितः किंचिद्धामितोऽत एव चक्रायमाणश्वकाकृतिर्युकक्षचक्रस्य रथस्य पन्था यत्र । परावृत्त्ये रथन्नामणे तिर्यक् चित्रतचक्रोक्षिक्षितः पन्या
अपि चक्राकृतिरभूदित्यर्थः । अत एव घर्षणसंपादकत्वेन गुरुकेति चक्रविशेषणमिति
वयम् । संप्रदायस्तु—'दरपरिवर्तितान्यत एव चक्रायमाणानि गुरूणि चक्राणि येषां तादशानां रथानां पन्या यत्र' इत्याह । एवं वितिष्ठमानैर्युद्धार्थमवस्थितैः, अथ च पटायितानां
परावर्तनाय प्रधावितरितस्ततो गच्छद्भिः समर्थेः संस्थापनाय मामेरित्यादि समाश्वासनवाक्येनार्जितं रणे यशो यत्र । एवं रणाय परानाश्वासयामास तेनैव यशो उच्धमित्यर्थः ।
यद्धा—वितिष्ठमानैः प्रधावितानां पटायितानां समस्तानां संस्थापनायेत्रन्वयः ॥

वाणरपरंमुहोणामिअद्धमोडिअलिलाडवट्टणिसिअरम् ।
परसेण्णकलअलाहित्थपडिणिअत्तन्तगअविओलारोहम् ॥ ७५ ॥
[वानरपराब्मुखावनामितार्धमोटितल्लाटपद्दनिशिचरम् ।
परसैन्यकलकलोद्दिग्नप्रतिनिवर्तमानगजिवलोलारोहम् ॥]

किंभूतं सैन्यम् । वानरैः पराखुखीकृत्यावनामिताः, अत एवार्धमोटितं ललाटपटं येषां तथाभृता निशिचरा यत्र । तत्पलायनादन्यतो मुखानां निशाचराणां पृष्ठतो गत्वा कपि-भिर्धतस्य शिरसः स्वाभिमुखीकरणाय यदावर्तनं तत्प्रतिबन्धादेव ललाटस्यार्धमोटितत्व-मित्यर्थः । एवम्—जयोत्साहजनितेन वानरसैन्यकलकलेनोद्दिमेश्यक्षत्तेभ्यस्तत एव प्रतिनिवर्तमानेभ्यः पलायमानेभ्यो गजेश्यो विलोलाश्रवलाः । पतिता इति यावत्। आरोहा हित्तपका यत्र । गजानामुद्दृत्तगत्या हित्तपकानां पतनमित्यर्थः ॥

चलवाणराणुधाविअवालधरिज्जन्तणिचलिट्ठअतुरअम् । णिहअभडपिडअसारिहपवङ्गभेसिअतुरङ्गहीरन्तरहम् ॥ ७६ ॥ [चलवानरानुधावितवालिध्रयमाणिनश्चलिश्चततुरगम् । निहतभटपतितसारिधप्रवङ्गभोषिततुरङ्गद्वियमाणरथम् ॥] एवम्—चलेवानरेरनुधाविताः पृष्ठतोऽनुगताः, अत एव वाले सरे पुच्छके वा ध्रियः माणाः सन्तो निश्वलस्थितास्तुरगा यत्र । किपिभिर्धृतत्वेन प्रतिरुद्धगतिखात् । एवम्— निह्तो भटो रथी यस्य पतितः सारथिर्यस्य तादश एव प्रवङ्गेन भीषितैः कोलाहलादिना त्रासितैस्तुरङ्गैद्धियमाणा रथा यत्र । पलायिताश्वपृष्ठलमाः सून्या एव रथा गच्छन्तीत्यर्थः ॥

धारामग्गणिवाइअवलपिडहअविरलवाणकिणअमग्गम् । भग्गं गलन्तपहरणसुण्णइओहअभुअं णिसाअरसेण्णम् ॥ ७७ ॥ (अन्त्यकुलअम्)

[धारामार्गनिपातितबलप्रतिहतविरलवानरोन्नीतमार्गम् । भन्नं गलत्प्रहरणशून्यीकृतोभयभुजं निशाचरसैन्यम् ॥]

(अन्यकुलकम्)

धारामार्गे संप्रामे निपातितं यद्वलं करितुरगादि तेन हेतुना प्रतिहता विच्छित्रा अत एव विरलाः स्थाने स्थाने प्रवृत्ताः सन्तो वानरेष्ठतीता ऊहिता मार्गा यस्य गन्तृणां हत-त्वेन धाराकारत्वाभावाद्वर्तमेनो विरलत्वमत एवात्र संचारचिद्रमनेन गता इत्यादि कवि-(पि)तर्कप्रसक्तिरित्यर्थः । एवम्—गलद्भिः प्रहरणैरह्नैः श्रून्यीकृता उभये भुजा यस्य ता-दशम् । भयेनास्त्रमिप स्वलितं त्यक्तं चेत्यर्थः ॥

अथेषां परावृत्तिमाह—

अह हिअमच्छरलहुआ एककमचक्खुरक्खणाहिअहिअआ। हिअआविडअदहमुहा विल्जा पिडमुक्सरणभआ रअणिअरा ७८

[अथ हृतमत्सरलघुका एकैकक्रमचक्ष्रक्षणाहितहृदयाः।

हृदयापतितदशमुखा विलताः प्रतिमुक्तरणभया रजनीचराः ॥]

अथ पलायनानन्तरं रजनीचरा हृदये आपिततो दशमुखो येषां तथाम्ताः, अत एव प्रतिमुक्तरणभयाः सन्तो विलता घूणिताः । युद्धं त्यक्ता गन्तव्यं तदा दशमुखो मारियष्य-तीति युद्धमेव वरिमिति भीतिमुत्स्रज्य पुनर्युद्धाय परावृत्ता इत्यर्थः । किंभूताः । हतमत्स-रत्वेन मारसर्यश्चन्यत्वेन लघुका निःसाराः । मारसर्थे सित पलायनमेव स्यादिति भावः । एवम्—एकैकक्रमेण परस्परं चक्षुषां रक्षणे आहितान्यपितानि हृदयानि येस्ते । चक्षुः सं-मुखे लज्या परस्परं त्यक्तुमपारयन्त इति सहैव परावृत्ता इति भावः ॥

अथैषां पुनः पौरुषमाह-

वोच्छिण्णसंधिअजसा होन्ति णिअत्तसँमुहट्टविअसोडीरा । कड्बलदुप्परिअहा सिढिलिअपिडवण्णरणधुरा रअणिअरा ॥७९॥

१. अयं पाठः सटीकपुस्तके नास्ति.

[ब्यविच्छन्नसंहितयशसो भवन्ति निष्टत्तसंमुखस्थापितशौण्डीर्याः। कपिबलदुष्परिकलनीयाः शिथिलितप्रतिपन्तरण्धुरा रजनीचराः॥]

शिथिलिता त्यक्ता अथ प्रतिपन्ना स्वीकृता रणधुरा यैस्ते रंजनीचरा भवन्ति । की-हशाः । प्रथमं व्यवच्छित्रं त्रुटितमनन्तरं संहितं सूत्रवद्योजितं यशो यैस्ते तथा । एवम्— निवृत्तमपगतं पश्चात्संसुखे स्थापितं शौण्डीर्यमहंकारो यैः । एवम्—कपिबलैर्दुष्परिकल-नीया दुराधर्षाः । तथा च—यशःशौण्डीर्ये दुर्धर्पत्वं च भङ्गादपगतम्, युद्धाय परावृत्या पु-नरागतमित्यर्थः ॥

अथ पुनर्युद्धमाह---

तो भङ्गलिजआणं परिविद्धिअपसरहरिसिआण अ गरुअम् । रअणिअरवाणराणं वरिआआरिअभडं पवट्टइ जुज्झम् ॥ ८०॥

[ततो भङ्गलिकतानां परिवर्धितप्रसरहर्षितानां च गुरुकम् । रजनीचरवानराणां वृताकारितभटं प्रवर्तते युद्धम् ॥]

ततस्तदनन्तरं भङ्गेन लिजतानां रजनीचराणां, परिवर्धितेन प्रसरेण हिषतानां च वा-नराणां, गुरुकं युद्धं प्रवर्तते । किंभूतम् । इतोऽमुकेन समं मया योद्धव्यमिति स्वीकृतः सन्नाकारितो आहूतो भटो यत्र तदिति संप्रदायः । वस्तुतस्तु—भङ्गेन हेतुना मया परा-जितमिति रक्षसा कातरेण समं मम युद्धमभूदिति कपीनां [च] लजेत्यर्थः । परावृत्तिलक्ष-णेन च परिवर्धितप्रसरेणोभयेषामपि हर्ष इत्युभयमप्युभयविशेषणमिति न द्वन्द्वानृपपत्ति-रिति वयम् ॥

अथ सुप्रीवप्रजङ्गयोर्द्दनद्वयुद्धमाह-

सुग्गीवेण पअङ्घो सत्तच्छअपाअवेण दिण्णरणसुहो । वणगअदाणसुरहिणा वच्छुच्छलिअकुसुमदृहासेण हओ ॥ ८१ ॥

[सुग्रीवेण पजङ्घः सप्तच्छदपादपेन दत्तरणसुखः ।

वनगजदानसुरभिणा वक्षउच्छ्रलितकुसुमाइहासेन हतः ॥]

सुत्रीवेण सेनामुखे पतितत्वाचिरं कृतयुद्धत्वाच दत्तरणसुखः प्रजङ्गो नामः राक्षसः ससच्छदपादपेन करणीभूतेन हतस्ताडितः । पादपेन किंभूतेन । वनगजानां दानेन सुरभिणा । एतेन मत्तगजगण्डकण्ड्यनसहत्वेन महत्वमुक्तम् । दानवद्वा । एवम्—वक्षसः ।
प्रजङ्गस्येत्यर्थात् । उच्छुिलतानि कुसुमान्येवाद्यहासो यस्य तेन । साधु ताडितोऽयं मत्प्रहारसहो न भवतीति वृक्षापहासविषयोऽभृदित्युत्प्रक्षा ॥

द्विविदाशनिप्रभयोस्तदाह-

दिविआहअस्स समरे सुरहिं उरपिडअसरसचन्दणगन्धम् । असिणप्पहस्स जीअं अग्घाअन्तसिह्योणिमिष्ठस्स गअम् ॥८२॥

[द्विविदाहतस्य समरे सुरिभमुरःपतितसरसचन्दनगन्धम् । अशिनप्रभस्य जीवमाजित्रसुखितावनिमीलतो गतः ॥]

समरे द्विविदेनाहतस्य । चन्दनेनेत्यर्थात् । अशनिप्रभस्य रक्षसो जीवो गतः । किंभू-तस्य । सुरिभमुरिस पिततस्य सरसचन्दनस्य गन्धमाजिव्रतः सतः सुखितस्य, अत एवा-विनमीलतो मुद्रितनयनस्य । तथा च—मूर्च्छोपूर्वकमरणजन्यदृष्टिमुद्रणं चन्दनगन्धाव्राण-सुखहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षितम् ॥

मैन्दवज्रमुष्ट्योस्तदाह—

हन्तूण वज्जमुर्हि हसइ महन्दो वि मुहिघाअणिसुद्धम् । आहित्थदिद्विणिग्गअजलणसिहाअम्बफुडिअलोअणजुगलम्॥८३॥

[इत्वा वज्रमुष्टिं हसित मैन्दोऽपि मुष्टिघातनिपातितम् । उद्विग्नदृष्टिनिर्गतञ्वलनशिखाताम्रस्फटितलोचनयगलम् ॥]

वज्रमुष्टिं राक्षसं हत्वा मैन्दे। प्रिविद्धाता हसित। हठादेव मृत इत्याशयात्। किं-भूतम् । मुष्टिघातेन निपातितम् । एवम्—उद्दिमाभ्यां दृष्टिभ्यां निर्गता या ज्वलनशिखा क्रोधात् तया आताम्रं सत् स्फुटितं मुष्टिघातादेव बहिर्भूतं स्फुरितं दीप्तं वा लोचनयुगळं यस्य तम् ॥

सुषेणविद्युन्मालिनोस्तदाइ---

कुविएण विज्जुमाली चिरजुन्झिअहरिसिओ सुसेणेण कओ । चलणजुअलावलम्बिअणक्खुक्खित्तखुडिओहअभुअप्फडिहो॥८४ [कुपितेन विद्युन्माली चिरयुद्धहर्षितः सुषेणेन कृतः । चरणयुगलावलम्बितनखोत्क्षिप्तखण्डितोभयभुजपरिघः ॥]

तुमीवश्वग्रोण वानरवैथेन सुषेणेन कुपितेन सता विद्युन्माठी नाम राक्षसश्चरणगुगले-नावलम्बितौ भूमाववष्टच्यो अथ पूर्वनिपातानियमात् करद्वयनखेः खण्डितावृत्पाटिताव-थोरिक्षप्तौ क्वचित्प्रेरितावुभयभुजपरिचौ यस्य तादक् कृतः । भूमौ पद्मामवष्टभ्य नखेष-कृत्य भुजद्वयमन्यतः क्षिप्तमित्यर्थः ॥

नलतपनयोस्तदाह—

सिंहअपहरं णलेण वि तवणस्स तलाहिघाअमोडिअकण्ठम् ।
णिहिअं देहम्मि सिरं देहो अद्धणिमिओ महिअलम्मि कओ।।८६
[सोढप्रहारं नलेनापि तपनस्य तलाभिघातमोटितकण्ठम् ।
निहितं देहे शिरो देहोऽर्धनिवेशितो महीतले कृतः ॥]

P

1

नलेनापि तपनस्य रक्षसः शिरः कर्मतलाभियातेन चेपेटप्रहारेण मोटितकण्ठं सहेहे निहितं स्थापितम् । तथा चेपेटप्रहारः कृतो यथा तदीयं शिरस्तदीयकवन्ध एव प्रविष्ट-मित्यर्थः । सोहप्रहारं यथा स्यात्तपनकृतप्रहारं सोह्नेत्यर्थः । न केवलं शिर एव तथा कृतम् । अपि तु तदीयदेहोऽपि महीतलेऽर्धनिवेशितः कृतः । तथा च एकेनैव प्रहारेण शिरः क- बन्धे प्रविष्टम्, कवन्धेऽऽप्येषेन भूमौ प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

इनुमबम्बुमालिनोस्तदाह—

इन्तूण जम्बुमार्लि झत्ति विहिण्णो अइश्विओ पवण्णसुओ । सअलतलगाढताडणभिण्णुच्छलिअसिरमेअसित्तदसदिसम् ॥८६॥

[हत्वा ज्म्बुमालिनं झटिति विभिन्नोऽतिक्रान्तः पवनसुतः । सकलतलगाढताडनभिन्नोच्छलितशिरोमेदःसिक्तदशदिक् ॥]

पवनसुतो जम्बुमालिनं हत्वा झटिति विभिन्नस्तस्मादेव राक्षसात्प्रथग्भृतः सन्नतिका-न्तो दूरं गतः । कीदक् । सकलतलेन संपूर्णचपेटेन गादतादनाद्भिन्नैः स्फुटितैरथोच्छलितैः शिरोमेदोभिः सिक्ता दश्चदिशो येन स तथा । [चिन्द्रकायां] तलतादनेन् याविच्छिरोमेदः समुच्छलति तावदेव तत्संपर्कभिया दूरमुप्रुत्य गत इति वेगोत्कर्षे उक्तः ॥

अथ मेघनादाङ्गदयोद्वीदशभिस्तदाह-

अह गेण्हइ अइभूमिं इन्दइवालितणआण रणसोडीरम्।
णिहएक्कमेक्कपरिअणसहत्थपिडवण्णसंसअतुलारोहम् ॥ ८७ ॥
[अथ गृह्वात्यतिभूमिमिन्द्रजिद्वालितनययो रणशौण्डीर्यम्।
निहतैकैकपरिजनस्वहस्तप्रतिपन्नसंशयतुलारोहम्॥]

अथ जम्बुमालिवधानन्तरिमन्द्रजिदङ्गदयो रणे शौण्डीर्यमहंकारश्चातुर्ये वातिभूमिमुत्क-र्षकाष्ठां गृह्णाति । द्वयोरिप तुल्यवलत्वात्तुल्यं वर्धते इत्यथेः । कीदशम् । निहता एकैकस्य परस्परस्य । एकैके वा तयोरेव ये परिजनास्तैहेंतुभूतैः स्वहस्तेन स्वकृत्या प्रतिपन्नः स्वी कृतः संशयरूपतुलायामारोह आरोहणं यस्मात् । ताभ्यामेवेत्यर्थात् । तादशम् । परस्पर-कृत्या परस्परपरिजनक्षयं दृष्टा अनयोः को जयेदेवंरूपः संशयो रणशौण्डीर्यादिति मावः कस्य शौण्डीर्ये महदिति संशयविषयत्वं शौण्डीर्यस्यैवेति केचित् । निहता एकैकपरिजन यस्मात्तथाभृतं च तत् स्वहस्तेत्यादिक्रमेण कर्मधारयो वा ॥

बाणन्धआरिअदिसं धणुमण्डलपरिगअं विसेसेइ परम् । आलोइउक्खआण्अपुक्रपडन्तेहि गिरिसहस्सेहि कई ॥ ८८ ॥ [बाणान्धकारितदिशं धनुर्भण्डलपरिगतं विशेषयति परम् । आलोकितोत्खातानीतमुक्तपतिद्गिरिसहस्नैः किपः ॥] किपरङ्गदः परिमन्द्रजितं प्रथममालोकितैरथोत्खातैरथानीतैरथ मुक्तैरथ पत्ति द्विरिस-हक्षेविशेषयत्यतिकामित । स्वापेक्षया न्यूनं करोतीति वा । यद्वा आलोकिता दिक्रियाणां गुगपद्गत्या क्षिप्रकारित्वमुक्तम् । परं किम्तम् । वाणराच्छादितत्वेनान्धकारिता दिशो येन तम् । नत्वङ्गदाच्छादकिमत्याशयः । एवम्—धनुर्मण्डलेन परिगतं मण्डलाकारेण धनुषा संगतिमत्यर्थः ॥

णिवडन्ति कुसुमणिव्मरमिलिअवलन्तिवडवोवऊढमहुअरा । विवइण्णप्फललहुआ धुतमज्झक्खुडिअपछ्वा दुमणिवहा ॥ ८९॥

[निपतन्ति कुसुमनिर्भगमिलितवलद्रिटपोपगूटमधुकराः । विकीर्णफललघवो धुतमध्योत्खण्डितपल्लवा हुमनिवहाः ॥]

हुमाणां निवहा निपतिन्त । मेघनादोपरीत्यर्थात् । कीहशाः । कुसुमैर्निर्भरा व्याप्ताः अथ मिलिता मूलभागमंत्रे कृत्वाक्षेपणात्परस्परं संबद्धाः, अत एव वलन्तो वक्तीभवन्तो ये विट-पास्तेषुपगृद्धाः पृथक्पतनिभया मिश्रीभ्य स्थिता मधुकरा येषु ते । एवम्—विकीर्णेरित-स्ततः पतितैः फलैर्लघवः । विकीर्णफलाः सन्तो लघव इति वा । एवम्—धुताः सन्तो मध्ये अन्तरा देशे उत्खण्डिताः पह्नवा येषां ते । इन्द्रजित्पर्यन्तं सफलपह्नवा न गच्छ-नतीत्यर्थः ॥

वालितणअं ण पावइ गअणे गुप्पइ दुमेहि सरसंघाओ ।

छिज्जन्ति अद्भवत्थे एन्ता दहमुहसुअं ण लङ्घन्ति दुमा ॥ ९० ॥

[वालितनयं न प्राप्तोति गगने गोप्यते दुमैः शरसंघातः ।

छिद्यन्तेऽर्धपथे आयान्तो दशमुखसुतं न लङ्घन्ते द्वमाः ॥]

मेघनादस्य शरसंघातो वालितनयं न प्राप्नोति । तावद्रं न गच्छतीत्यर्थः । किंतु गगने-ऽन्तर इवाङ्गदक्षिप्तेर्द्वमैगोंप्यते तिरोधीयते व्याकुलीभवति वा । अत एव तेऽपि द्वमा दशमुखसुतं न लङ्कन्ते । तावत्पर्यन्तं न गच्छन्ति । किंतु आयान्तः सन्तोऽर्धपये एव विच्छिबन्ते । तैरेव शरैरित्यर्थात् । तथा च द्वयोरपि तुल्यक्रियत्वमुक्तम् ॥

विक्खित्तलोद्भक्तमं सरदिलउद्धाअमाणचन्दणगन्धम् ।
उद्धुः ग्मन्दाररअं सरसलवङ्गदलगव्मिणं होइ णहम् ॥ ९१॥

[विक्षिप्तलोध्रकुसुमं शरदलितोध्वीयमानचन्दनगन्धम्। उद्भतमन्दाररजः सरसलवङ्गदलगर्भितं भवति नमः॥]

नमो भवति । कीदशम् । विक्षिप्तानि लोधस्य क्रसुमानि यस्य । एवम्—इन्द्रजितः श्ररेण दिलतानां चन्दनानामूर्ध्ययमान उर्ध्वप्रसारी उद्घावमानो वा गन्धो यत्र । दलने सित सौरभोद्रमात् । तथा उद्धृतानि मन्दारस्य देवतरो रत्तांसि यत्र । पुष्पाणामित्यर्थोद् । एवम्— सरसैर्छवङ्गस्य दर्छेर्गिमतं व्याप्तम् । अङ्गदस्यैतान्यस्त्राणीति भावः ॥ r

इअ तं समपि छहत्थं वारंवारवलि एणसाहुकारम् । इन्दइवालिसुआणं परं पमाणं गअं पि वडूइ जुज्झम् ॥ ९२ ॥

[इति तत्समप्रतिहस्तं वारंवारबलदत्तसाधुकारम् । इन्द्रजिद्वालिसुतयोः परं प्रमाणं गतमपि वर्धते युद्धम् ॥]

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण इन्द्रजिद्वालिसुतयोस्तद्युद्धं परं प्रमाणमुस्कर्षकाष्ठां गतमपि वर्ध-ते । पूर्वपूर्वतोऽप्युस्कृष्टं भवतीत्यर्थः । किंभृतम् । समः प्रतिहस्तः परप्रहारनिवारणादिरूपा प्रतिक्रिया प्रतिपक्षो वा यत्र । एवम्—वारंवारं वलाभ्यां दत्तः साधुकारो यत्र । स्वस्व-पक्षव्यापारोस्कर्षादित्यनेन सह सप्तिभरादिकुलकम् ॥

दुमकुसुममज्झणिग्गअसरपुङ्खालग्गणिज्जमाणमहुअरम् । णिव्यावारोवसिअट्टिओहआविग्गसेण्णविम्हअदिट्टम् ॥ ९३ ॥

[द्रुमकुसुममध्यनिर्गतशरपुङ्कालग्ननीयमानमधुकरम् । निर्व्यापारापसृतस्थितोभयाविग्नसैन्यविस्मयदृष्टम् ॥]

किंभूतं युद्धम् । अस्तीकृतवृक्षस्य कुसुमानां मध्येन निर्गतिरिन्द्रजितः शरैः पुङ्गेष्ट्यास्त्राः सन्तो नीयमाना मधुकता यत्र । मधुसंवन्धेन मधुपा अपि पुङ्गे लमा गच्छन्तीस्वर्थः । एवम्—अपूर्वयुद्धदर्शनाय निर्व्यापाराभ्यां युद्धभ्म्यस्त्रगतागतमार्गयोस्त्यागाय चापस्तिस्थताभ्यां पार्श्वयोः पश्चाद्वातिभ्यामुभयोराविमाभ्यां स्वस्त्रप्रमुमरणशङ्कयोद्विमाभ्यां
सैन्याभ्यां विस्मयेन दृष्टम् । उभयमिति सैन्यविशेषणं वा । 'एजमाण' इति पाठे शराणां
पुङ्गालमाः सन्तो ज्ञायमाना मधुकरा यत्रेत्यर्थः ।।

दहमुहतणअविसन्जिअसर्भरिअणहङ्गणुप्पइअवालिसुअम् । वालिसुअरोसपेसिअसालिसलासेलरुद्धदहमुहतणअम् ॥ ९४ ॥

[द्रशमुखतनयविसृष्टशरमृतनभोङ्गणोत्पतितवालिसुतम् । वालिसुतरोषप्रेषितशालशिलाशैलरुद्धदशमुखतनयम् ॥]

एवम्—दशमुखतनयेन विस्रष्टैः शरैर्धतात्पूरितात्रमोङ्गणादुत्पतितः प्रहारवारणायोध्वे गतो वालिसुतो यत्र । एवम्—वालिसुतेन रोषतः प्रेषितैः शालो वृक्षः शिलाः शैलाख तै रुद्धो न तु प्रतिहतः । प्रतिक्रियासत्त्वात् । दशमुखतनयो यत्र तत् ॥

णिसिअरसरणिद्दारिअवाणरदेहरुहिरारुणिदसाहोअम् । वाणरपहरपअत्तिअरेक्खसरुहिरोहकदमिअभूमिअलम् ॥ ९५॥

[निशिचरशर्रानदिंगितवानरदेहरूधिरारूणदिशामोगम् । वानरप्रहारप्रवर्तितराक्षसरुधिरौघकर्दमितमूमितलम् ॥]

१. 'रक्खसदेहरुहिरो' इति सटीकपुस्तकपाठः.

एवम्—निशिचरस्येन्द्रजितः शरैनिर्दारितो वानरस्याङ्गदस्य यो देहस्तस्य रुधिरैररुण-स्ताम्रो दशानां दिशामाभोगो विस्तारो यस्मात् । एवम्—वानरस्याङ्गदस्य प्रहारैः प्रव-रिततेनोत्पादितेन राक्षसस्येन्द्रजितो [देहस्य] रुधिरौघेन कर्दमितं भूमितछं यस्मात्तत् ।।

रिउसूलदूमिओहीरमाणवालिसुअदिण्णवाणरसोअम् ।

सेलाहिघाअमुच्छिअदहमुहतणअभअभिण्णरअणिअरबलम् ॥९६॥

[रिपुशूलदु:खितावाह्मयमाणवालिसुतदत्तवानरशोकम् ।

शैलाभिघातमूर्छितदशमुखतनयभयभिन्नरजनीचरबलम् ॥]

एवम्—रिपोरिन्द्रजितः श्रुलेन दुःखितः सन्नविद्यमाणोऽवपात्यमानो यो वालिसुतस्तेन दत्तो वानरेभ्यः शोको यत्र । तन्मरणसंदेहात् । एवम्—शैलाभिघातान्म्कितेन दशमुख-तनयेन हेतुना भयेन भिन्नं पृथग्भृतं पलायितं रजनीचरवलं यस्मात्तत् । एतन्मूर्कया वान-रप्रसरशङ्कावशादिति भावः ॥

तारातणअविसेसिअरअणिअरपअत्तपवअसेण्णकलअलम् ।

मन्दोदरिसुअदूमिअवाणरपरिओसमुहलरक्खसलोअम् ॥ ९७ ॥

[तारातनयविशेषितरजनीचरप्रवृत्तप्लवगसैन्यकलकलम् ।

मन्दोदरीसुतदुःखितवानरपरितोषमुखरराक्षसलोकम् ॥]

एवम्—तारातनयेनाङ्गदेन विशेषितोऽतिकान्तो यो रजनीचरः शक्कजित्तेन हेतुना जातानन्दत्वात् प्रवृत्त उत्पन्नः प्रवगसैन्यस्य कलकलो यत्र तत् । एवम्—मन्दोदरीसुतेन दुःखितो व्याकुलो यो वानरोऽङ्गदस्तेन हेतुना परितोषान्मुखराः कृतकोलाहला राक्षसलो-का यत्र । अङ्गदेन यदा मेघनादः परिभूयते तदा प्रवङ्गानाम्, यदा च मेघनादेनाङ्गदः तदा निशाचराणां मुहुर्मृहुरानन्दकोलाहलोऽभ्दित्यर्थः ॥

मुअपिडअणिप्फलप्फिलिइभङ्गहेलाहसन्तवाणरजोहम् । उरिभण्णिसिलाअलमेहणाअमुक्कट्टहासपण्डुरिअणहम् ॥ ९८ ॥ (आइकुलअम्)

[मुजपतितनिष्फलपरिघमङ्गहेलाहसद्वानरयोधम् । उरोभिन्नशिलातलमेघनादमुक्ताद्वहासपाण्डुरितनभः ॥]

(आदिकुलकम्)

एवं मुजयोः । अर्थोदङ्गदस्य । पतितः सिन्नष्फलः । अनिमभावकत्वात् । यः परिघो मेघनादस्य तद्भक्षेन द्विभामावेन सानन्दत्वाद्धेलया इसन्तो वानरयोधा यत्र । भुजयोः किमपि नामृत् प्रत्युत्त परिघ एव मम इत्याशयः । एवम्—वरसि मिन्नं स्फुटितं शिला-

१. अयं पाठो लिखितपुस्तके नोपलभ्यते.

-

तलमङ्गदमुक्तं यस्य तेन येघनादेन गांवंतया मुक्ती योऽद्वहासस्तेन पाण्डुरितं नमो य-स्मात्तत् ॥

अयेन्द्रजित्पराजयेनाश्वासकं विच्छिनति— अह इन्दर्शम्म वालितणएण समराणुराअभग्गुच्छाहे । णिहुओ त्ति हसन्ति कई माआइ ठिअ त्ति हरिसिआ रअणिअरा ९९ इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे

तेरहो आसासओ।

[अथेन्द्रजिति वालितनयेन समरानुरागभग्नोत्साहे ।
निहत इति हसन्ति कपयो मायया स्थित इति हर्षिता रजनीचराः॥]
इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये त्रयोदश आश्वासकः ।
अथ द्वन्द्वयुद्धानन्तरं वालितनयेनेन्द्रजिति समरानुरागे भग्न उत्साहो यस्य तथाभूते
सति तिरोभवित्रन्द्रजित्रिहतो मृत इति कृत्वा कपयो हसन्ति, मायया स्थित इति कृत्वा
रजनीचरा हर्षिताः । तत्त्वकृत्वादिति भावः ॥

द्धन्द्वसंत्रामदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य शिखा पूर्णा त्रयोदशी ॥

चतुर्दश आश्वासकः।

अय रामव्यापारमाह—
अह णिप्फलगअदिअसो जहिच्छिआ संपडन्तदहमुहलम्मो ।
जूरइ लङ्काहिमुहो अलसाअन्तहतरक्खसो रहुणाहो ॥ १ ॥
[अय निष्फलगतदिवसो यदच्छया संपद्यमानदशमुखलम्भः ।

खियते लङ्काभिमुखोऽलसायमानहतराक्षसो रघुनाय: ॥]

अथेन्द्रजित्तिरोधानोत्तरं एघुनाथः खियते । अत्र हेतुमाह—कीहक् । निष्फलो गतो दिवसो यस्य स तथा । अकृतरावणवधत्वात् । तदेवाह—यहच्छया स्वेच्छया संपद्यमानो दशमुखस्य लम्मः प्राप्तिर्यस्य । अत एव लङ्काभिमुखः । रावणागमसाकाङ्कुत्वात् । एवम्—अलसायमानो मन्दं मन्दमस्रं व्यापारयन् सन् इता राक्षसा येन तथामृतः । अप्रति-पक्षवुद्धानास्थावशा(व)दिति भावः ॥

अथ रामस पुनः शरतिति(स)क्षामाह—
एएसु सुहणिसण्णो ण णीइ समरं दसाणणो त्ति गणेन्तो ।
इच्छइ दिण्णाआसे रअणिअरेसु पिडमुश्चिउं सरणिवहे ॥ २ ॥

[एतेषु सुखनिषण्णो न निरैति समरं दशानन इति गणयन्। इच्छति दत्तायासात्रजनिचरेषु प्रतिमोत्तुं शरनिवहान् ॥]

एतेषु रजनीचरेषु सुखनिषण्णः कृताध्यवसायो दशाननः समरं प्रति न निरैति निर्ग-च्छतीति विचारयन् सन् रजनीचरेषु शरनिवहान् प्रतिमोक्तामिच्छति । रघुनाथ इत्य-र्थात् । किंम्तान् । दत्त आयासो यैस्तान् । परेध्वित्यर्थात् । तथा च-एतावत्कालः पर्यन्तमनास्थया शरानीज्झत् । अथास्थयेति भावः ॥

अथ शराणां त्यागमाह—

दिट्टम्मि परिथअम्मि अ आविडिअस्मि अ परे सरणिसुस्भन्ते । समरम्मि विस्रन्ता मोहुकारिसिअदुमा भमन्ति पवङ्गा ॥ ३ ॥

[दृष्टे प्रस्थिते चापितते च परे शरिनपात्यमाने । समरे खिद्यमाना मोघोत्कृष्टद्वमा भ्रमन्ति प्रवङ्गाः ॥]

निजन्यूहस्थ एव दृष्टे परे शत्रों रणाभिमुखं प्रस्थित च पलायिते वा परे आपातिते निकटमागते च परे रामस्य शरैनिंपात्ममाने सति प्रतिभटाभावात् खिद्यमाना अथ च मारणीयामावान्मोघं निष्फलं मोघा वा उत्क्रष्टा उत्तोलिता द्वमा यैस्तादशाः प्रवङ्गाः स-मरे तद्भूमौ भ्रमन्ति घूर्णन्ते । रामेणैव सर्वस्मिन् इते हन्तव्यगवेषणयेति भावः ।।

अथैषां दशभिवेंगोत्कर्षमाह—

भेत्तूण तुरिअमुक्के अणुलोमपहाविए सिलासंघाए । पढमं साहेन्ति परं विहाखिअवाणरमणोरहा रामसरा ॥ ४॥

[भित्त्वा त्वरितमुक्ताननुरोमप्रधाविताञ्शिलासंघातान् । प्रथमं साधयन्ति परं विघटितवानरमनोर्था रामश्ररा: ॥]

रामशराः प्रथमं परं शत्रुं साधयन्ति नाशयन्ति । किं कृत्वा । त्वरितं यथा स्यात्तया मुक्तान्, अथानुलोमं शरगन्तव्यदिगभिमुखं प्रधाविताञ् क्षिलासंघातान् भित्त्वा विदार्य । कपिमिर्येद्यपि त्वरया मुक्ताः शिळास्तथापि पश्चान्मुक्ता अपि शरा अन्तरेव ता निर्मिद्य परान्विदारयन्तीत्यर्थः । अत एव पश्चाद्विघटितो वानराणां मनोरधो मम शिलाभिरेते इन्यन्तामित्यमिलाषो यैस्ते । तथा च शिलाविदारणशत्रुमारणानन्तरमेव कपयो जा-निन्त रामेण शरो मुक्त इति तदानीं मनोरथो भज्यत इति रामस्य क्षिप्रकारित्वमुक्तम् । प्रथमं त्वरितं मुक्तानिति केचित् ॥

पुनस्तमेवाह—

छिज्जइ करेण समअं पवए णहिअइ रक्खसाण पहरणम् । पावइ तुरिअविमुकं अणहं ण अ रक्खसं पवङ्गपहरणम् ॥ ५ ॥ P

[छियते करेण समं प्रवगे नाळीयते राक्षसानां प्रहरणम् । प्राप्तोति त्वरितविमुक्तमनघं न च राक्षसं प्रवङ्गप्रहरणम् ॥]

राक्षसानां प्रहरणं शरादि करेण समं छियते । रामशरेरित्यर्थात् । अत एव प्रवमे नालीयते न संवध्यते स्वयमेव नष्टत्वात् । तथा च राक्षसानामिति वहुत्वेन स्थाने स्थाने रक्षोभिः प्रथमं संहितमि शरादि यावत् क्षिप्यते तावदेव तद् दृष्ट्वा रामेण संधाय मुच्च-मानैः शरेरिहछन्नमिति तत्तत्संधानोत्तरसंमावितप्रेरणापूर्वसूक्ष्मक्षण एव रामेण संधाय मुक्ताः शरास्तावद् दूरं गत्वा कृतकृत्या वसूवः । अथ च प्रवग इत्येकवचनेन एक एव रामो यावत्तेषु वहुषु नाना शरान्व्यापारयति स्म, तावत्तेषामेकेनापि शरो न व्यापार-ियतुं पारित इति भावः । एवं च रामापेक्षया त्वरितं प्रथमतो विमुक्तं प्रवमानां प्रहरणं शिलादि अनधमितद्वं राक्षसं न प्राप्नोतीति पथानमुक्तरामशरिनकृत्ते राक्षसादी प्रथममुक्तं शिलादि अतितिमत्युभयथापि रामस्य लघुहस्तत्वमुक्तम् । करेणेत्यत्र 'शिलाहिं' इति पाठे शिलाभिः समं तुल्यं छिद्यत इत्यर्थः । तथा च यथा किपिनः प्रथममुक्तापि शिला पथानमुक्तरामशरेण संनिधावेव छिन्ना, तथा शिलामुक्तिसमकालमुक्तमिपि राक्षसानामक्रमितो व्यवधान एव ततः संनिधौ छिन्नमित्यतो लघुहस्तत्वमुक्तम् ॥

तमेवाह—

भिण्णे वच्छम्मि सिला गिरिसिहरं छिण्णपाडिअसिरहाणे । णिवडर सराहिसंधिअपरक्समेहि पवएहि रोसविमुक्सम् ॥ ६ ॥

[भिन्ने वक्षिप शिला गिरिशिखरं छिन्नपातितशिरःस्थाने । निपतित शराभिसंहितपराक्रमैः प्रवगै रोषविमुक्तम् ॥]

किपिभिः प्रथमं मुक्ता शिला पश्चानमुक्तरामशरैर्भिन्ने राक्षसानां वक्षसि पति । ए-वम्—रामशरैरेव छिन्नस्य सतः पातितस्य शिरसः स्थाने राक्षसानामेव गले प्रत्रेगे रोषेण विमुक्तमि गिरिशिखरं पति । तथा च तक्तस्थान एव लक्ष्ये शिलादीनां पतनाद्वक्षो-भेदनशिरइछेदनादिष वीरो न पतित इति लघुहस्तत्वमेवोक्तमः । किंभूतेः । रामस्य शरे-णाभिसंहितो विचतः पराक्रमो येषां तैः । शत्रुमारणस्य तत एव सिद्धत्वात् । अत एवो-क्तम्—निपतति, न तु किंचिदिष करोतीति भावः ॥

तमेवाह--

सइ संधिओ चिअ सरो रहुणाहस्स सइ चकलइअं च धणुम् । अच्छिजाइ अ सराहअसइपल्हत्थन्त रक्खसिसरेहि मही ॥ ७ ॥

[सदा संहित एव शरो रघुनायस्य सदा चक्रीकृतं च घनुः । आच्छादाते च शराहतपर्यस्यद्राक्षसशिरोभिर्मही ॥]

रघुनाथस्य श्ररः सदा संहित एव पतंजि(प्रत्यिक्व)कारोपित एव, धनुश्च सदा चक्रीकृतं चक्राकारमेव । श्रराणामादानसंधानविमोक्षाणां श्चेष्ट्यादित्यंमूतमेव दश्यत इत्यर्थः । एवं श्रीराहतानि स्पृष्टानि सन्ति पर्यस्यन्तीतस्ततः पतन्ति यानि राक्षसंशिरांसि तैर्मेही आ-च्छावते व्याप्यत इत्यर्थः ॥

तमेवाह—

विसमालग्गहुअवहा विसहररेअविअविलमुहपिडच्छन्दा । दीसन्ति बाणमग्गा रक्खसदेहेसु से ण दीसन्ति सरा ॥ ८॥

[विषमाल्झहुतवहा विषधररेचितविलमुखप्रतिच्छन्दा । दृश्यन्ते बाणमार्गा राक्षसदेहेष्वस्य न दृश्यन्ते शराः ॥]

राक्षसदेहेषु बाणानां मार्गा निर्गमपथाः परं दृश्यन्ते, न पुनरस्य रामस्य शरा दृत्य-न्वयः । क्षिप्रगतत्वादिति मावः । किंमूताः । विषमं स्थाने स्थाने आलमो हुतवहो येषु ते । एतेन शराणामामेयत्वमुक्तम् । एवम् — विषधरैः सपै रेचितानां श्रून्यीकृतानां बि-लमुखानां विवराणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिरूपाः । तान्यपि दीर्घाणि कचित्कचिल्लभविषानला-नीति शराणामपि सपैसमानशीलत्वेन घातकत्वमुक्तम् ॥

पुनस्तदेवाह-

उक्करिसन्तस्स करे पत्थन्तस्स हिअए रसन्तस्स मुहे । दीसन्ति णवर पडिआ णिबद्धसिरपडणसूइआ रामशरा ॥ ९॥

[उत्कर्षतः करे प्रार्थयमानस्य हृदये रसतो मुखे ।

दृश्यन्ते केवलं पतिता निबद्धशिरःपतनसूचिता रामशराः ॥]

रामश्ररा उत्कर्षतः श्ररानाकर्षतः परस्य कर एव, प्रार्थयमानस्य किपरयमित्थं मारणीय इति प्रतिसंद्धानस्य हृदय एव, रसति हिन्निः ताडयेत्यादि शब्दं कुर्वाणस्य मुख
एव, केवलं पतिता दृश्यन्ते, न तु गृद्धमाणा गच्छन्तो वा। तथा च रक्षोभिः किपव्यापादनाय कायिको मानसो वाचिको वा पदा य एव व्यापारः कृतस्तदा तमेव प्रतिरुद्धवन्त इति रामश्रराणां मन्त्रमयदेवताधिष्ठान(त्व) मुक्तम्। किंभूताः। निबद्धानां व्यूहे
संयोजितानां वीराणां शिरःपतनेन सूचिताः प्रकाशिताः। तथा च व्यूहवर्तिवीरशिरःपतनैरनेन यथा रामश्ररो गत इति केवलमनुमीयते, दृश्यते पुनर्लक्ष्यकरादिस्थानलम एवेति
रामस्य कृतहस्तत्वमुक्तम्। यहा—निबद्धं शिरस्राणादिसंबद्धं यिच्छरस्तत्यतने सूचिताः
सुष्ठ योग्या इति स्वरूपनिर्वचनिमति वयम्। संप्रदायस्तु निबद्धं कवन्धसंगतं यिच्छरस्तरपतनेन सूचिता इति व्याचष्टे॥

तमेवाह—

जो जत्य चिअ दिट्ठो सुओ जिंह जस्स विअलिओ वि णिणाओ । चिलेओ अ जो जिंह चिअ तस्स तिहं चेअ णिविडिआ रामसरा१०

१. 'रेइअ' इति पाठो लिखितसटीकपुस्तक उपलभ्यते.

1

1

[यो यत्रैव दृष्टः श्रुतो यत्र यस्य विगलितोऽपि निनादः । चलितश्च यो यत्रैव तस्य तत्रैव निपतिता रामशराः ॥]

यो वीरो यत्रैव हे.ए:, तथा यस्य वीरस्य यत्रैव विगलितोऽप्युरियतोऽपि निनादः श्रुतः, तथा यश्च वीरो यत्रैव चलितः, तस्य कृते तत्रैव रामशरा निपतिता इति क्रमेण दृष्टवेधित्वं शब्दवेधित्वमश्रुतादृष्टवेधित्वं च शराणां सूचितम् ॥

तमेवाह-

हअहत्थिभ बतुरङ्गा दीहा दीसन्ति तम्मि रक्खससेण्णे । अग्गक्खन्धपअत्ता कूलं भेत्तृण णिग्गआ रामसरा । ११ ॥

[हतहस्तिभटतुरङ्गा दीर्घा द्वयन्ते तस्मित्राक्षससैन्ये । अप्रस्कन्धप्रवृत्ताः कूलं भिच्वा निर्गता रामशराः ॥]

तत्र राक्षससैन्ये अप्रस्कन्धेन सेनामुखेन प्रवृत्ताः प्रविद्याः क्लं पश्चाद्भागं भित्ता निर्गता रामशरा हता इस्तिनो भटास्तुरङ्गाश्च यैस्तथाभूताः सन्तो दीर्घा धाराकारा दृश्यन्ते । एकैकपृष्ठलप्ताः परे परे गच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा दीर्घाकारेण इतं इस्त्यादि पतितं दृष्ट्या सेनाया मुखे प्रविश्य पश्चान्निर्गता धारावाहिनो रामश्चरा इत्यनुमित्या विषयीक्रियन्त इत्यर्थः । दशेषपलिच्धपरत्वादित्याशयः ॥

तमेवाह-

जं चिअ उअलद्धभअं काहिइ समअं पडाइअव्वारम्भम्। तं रामसराहिइअं दिट्टं णवर पडिअं णिसाअरसेण्णम् ॥ १२॥ [यदेवोपलब्धभयं करिष्यति समं पलायितव्यारम्भम् । तद्रामशराभिहतं दृष्टं केवलं पतितं निशाचरसैन्यम् ॥]

तिश्वशाचरसैन्यं रामशरैरिमहतं सत्केवलं पतितं दृष्टम् । तिकम् । यदेव उपलब्ध-भयं सत्सममेकदेव पलायितव्ये पलायने । भावे तव्यः । आरम्भमुखमं करिष्यति । तथा च—शूराः पलायितात्र निघ्नन्तीति पुराणश्रुत्या पलायिनोद्यमपूर्वकाल एव रामेण हत्तिमिति भावः ॥

पुनस्तमेवाह—
इअ तं बाणुिकत्तं पडन्तसमकालिद्दृसिरसंघाअम् ।
सुअसारणावसेसं खणेण रक्खसबलं कअं रहुवङ्णा ॥ १३॥

[इति तद्वाणोत्कृत्तं पतत्समकाल्दष्टशिरःसंघातम् । शुक्रसारणावशेषं क्षणेन राक्षसबलं कृतं रघुपतिना ॥] इस्रनेन प्रकारेण बाणैश्स्कृत्तं तद्राक्षसबलं रघुपतिना श्रुकसारणावशेषौ यत्र तथामूतं क्षणेन क्रुतम् । पूर्वपरिचितत्वात्क्रपया ग्रुकसारणावेव रक्षितौ । परे सर्वे एव हता इत्यर्थः । किंभूतम् । पतन् सन् समकाल्यमेकदैव दष्टः शिरःसंघातो यत्रेति रामस्य लघुहस्तत्वमु-क्तम् । अत एव क्षणेनेत्युक्तम् ॥

अथ संध्यामाह-

ताव अ सलोहिआरुणरक्खसबलिणिव्विसेससंझातिमिरो । परमत्थओ चिरस्स व णिव्वाओ गलिअरक्खसभओ दिअहो १४

[तावच सलोहितारूणराक्षसबलनिर्विशेषसंध्यातिमिरः। परमार्थश्चिरस्येव निर्वाणो गलितराक्षसभयो दिवसः॥]

तावदेव गैलितं राक्षसानां मयं यत्र । निश्चि तेषां वलवत्त्वात् । तथाभूतः सन् दिवसो निर्वाणोऽपगतः । किंभूत इव ।चिरस्य चिरकालस्य परमार्थस्तत्त्वस्कपमिव । तथा च दिवसो न गतः किंतु चिरकालो गत इत्येक एव दिवसो निकटवर्तिसीतावियोगदुःखाति-श्चयहेतुत्वादलञ्घरावणत्वाच्च(रो)रामस्य चिरकालत्वेनोत्प्रेक्षितः । पुनः कीदक् । सलोहितं श्वतजन्यशोणितसहितम् । अत एवारुणं यद्राक्षसवलं तिन्निर्वशेषं तत्तुल्यं संध्याकालीनं तिमिरं यत्र तदिति लौहित्येन संध्यारागशोणितयोः, श्वामत्वेन तिमिरराक्षसवलयोः साम्यम्॥

अथ पुनर्मेघनादागमनमाह---

अह उग्गाहिअचाओ एको वालिसुअमोडितरहुप्पइओ । संचरइ मेहणाओ णिअअच्छिविमेलिअन्धआरिम्म णहे ॥ १५॥ [अथोद्घाहितचाप एको वालिसुतमोटितरथोत्पतित:। संचरित मेघनादो निजकच्छिविमेलितान्धकारे नमसि ॥]

अथ संध्यागमानन्तरमेको मेघनादो नमिस संचरित । कीहरो । निजककान्त्या मिलितं स्यामत्वादेकीकृतमन्धकारं मायाकित्पतं यत्र तत्र । स कीहर् । उद्राहित उत्तोलितश्चापो येन ताहक् । एवम्—वालिसुतेन मोटिताद्भप्राद्रथादुत्पतितः । कृतोत्फाल इत्यर्थः ॥

अथ रामलक्ष्मणयोर्बन्धनोपऋममाह—

तो णिट्ठविअणिसिअरा इन्दइणा गरुअवेरमूलाहारा |
समअं चिअ सच्चित्रा अद्दिट्ठेण विहिणेव्य दहरहतणआ || १६ ||
[ततो निष्ठापितिनिशिचराविन्द्रजिता गुरुकवैरमूलाधारौ |
सममेव सत्यापितावदृष्टेन विधिनेव दशरथतनयौ ॥]
तत आगमनानन्तरमदृष्टेनालक्षितेनेन्द्रजिता दशरथतनयौ सममेकदैव सत्यापितौ नाग-

^{9. &#}x27;लगतं' इति पुस्तकान्तरे. 'गलित' इति यथाश्रुतपाठे 'राक्षसानाम्' इति कर्तरि षष्ठी.

पाशलक्ष्यत्वेन व्यवस्थापितौ । किंभूतेनेव । विधिनेव । विधिरदृष्टं विधाता वा तेनेव । तदायत्तत्त्वादिरग्रुरप्रेक्षा । तावप्यदृष्टावस्मदाखप्रत्यक्षौ भवतः । दशरथतनयौ किंभूतौ । निष्ठापिता नाशिता निशिचरा याभ्यां तौ । अत एव खरादिनाशकत्वाद्भुरुकस्य वै-रस्य मूलाधारौ ॥

अथ नागपाशत्यागमाह—

मुअइ अ सअम्भुदिण्णे ताण भुअङ्गमुहणिग्गआणलजीहे । णीसेसणिहअरक्खसवीसत्थपलम्बिओहअभुआण सरे ॥ १७॥

[मुञ्जिति च स्वयंभूदत्तांस्तयोर्भुजङ्गमुखनिर्गतानलिङ्कान् । निःशोषनिहतराक्षसिवश्वस्तप्रलिम्बतोभयभुजयोः शरान् ॥]

स मेघनादस्तयो रामलक्ष्मणयोः कृते स्वयंभुवा ब्रह्मणा दत्तात्र् शरान् मुञ्जिति च । किंभूतान् । भुजङ्गानां मुखेभ्यो निर्मता विषानलविशिष्टा जिह्ना येषु तान् । वस्तु-तस्तु भुजङ्गरूपेभ्यो मुखेभ्यो निर्मता विषानला एव जिह्ना येषां तानित्यर्थः । तयोः किंभूतयोः । निःशेषनिहतराक्षसत्वाद्विश्वस्तं यथा स्यादेवं प्रलम्बितानुभयभुजौ ययोः । मारणीयाभावेन शरादिव्यापारकरणाभावादिति लम्बमानत्वेन नागपाशबन्धनसौकर्यमुक्तम् ॥

अथ वन्धनमाह---

तो भिण्णङ्गअदेसा णिहारिअवीअबाहुपाअडिअमुहा । राहवदेहम्मि ठिआ तिअसंदाणिअभुआ भुअङ्गमवाणा ॥ १८ ॥

[ततो भिनाङ्गददेशा निर्दारितद्वितीयबाहुपकटितमुखाः।

राघवदेहे स्थितास्त्रिकसंदानितभुजा भुजङ्गमवाणाः ॥]

ततस्त्यागानन्तरं भुजङ्गमा एव बाणास्त्रिके । तयोरेवेत्यर्थात् । संदानितौ बद्धौ भुजौ यैस्तथाभूताः सन्तो राघवयोर्देहे स्थिताः । किंमृताः । एकस्य भुजस्य मिन्नो विद्धोऽङ्ग-द्देशः कफोण्युपरि देशो यैस्ते । पुनर्निर्दारितद्वितीयवाहौ प्रकटितमुखा एकवाहुमध्येन प्रविश्यात्यक्ततिन्मिश्रतद्वितीयवाहौ वहिर्भूतमुखा इत्यर्थः ॥

एतत्पृष्ठलमापरशराणां निर्गममाह—

णिद्धोआअसणीला णिन्ति विसाणलफुलिङ्गपज्जलिअमुहा । धणुसंधाणविमुङ्गा अउव्वणाराअविव्भमा मुअइन्दा ॥ १९ ॥ [निधौतायसनीला नियोन्ति विषानलस्फुलिङ्गप्रज्वलितमुखाः ।

धनुःसंघानविमुक्ता अपूर्वनाराचविश्रमा भुजगेन्द्राः ॥]

इन्द्रजिता धनुःसंधाने सति विमुक्ता भुजगेन्द्रा निर्यान्ति । किम्ताः । निर्धौतं दा-होत्तरं जले क्षिप्तं यदायसं लौहं तद्वज्ञीलाः । एवम्—विषानलस्पुलिङ्गेः प्रज्वलितं दीप्तं मुखं येषां ते । अत एवापूर्वनाराचानामाभ्रेयादीनामिव विश्रमो विलासो येषाम् । यद्वा— विशिष्टश्रमो येभ्यस्ते । सर्पः परमार्थशरो न भवतीति भावः ॥

अथैषां पतनमाह-

णिवडन्ति विज्जुमुहला तारसमन्भिह्भलोहलट्टिन्छाआ । कसणजलओअराहि व रक्खसमाअन्धआरिअणहाहि सरा॥२०॥ 30

[निपतन्ति विद्युन्मुखरास्तालसमभ्यधिकलौहयष्टिच्छायाः।

कृष्णजलदोदरादिव राक्षसमायान्धकारितनभसः शराः ॥]

राक्षसमाययान्धकारितात्रभसो विद्युत इव मुखराः शन्दायमानाः शरा भुजङ्गरूपा निपतन्ति । राधवयोर्देह इत्यर्थात् । कृष्णो जलद उदरे येषां तस्मादिवेति नभोविशेष्णम्, तमसो जलदेनौपम्यात् । अत एव विषामिकपिशत्वेन शराणां विद्युद्धिः साम्यम् । विद्युन्मेघानिपततीति प्रकृतोऽर्थः । नीलमेघानामुदरादिवेति संमुख एवोपमा, तमोविशिष्ट-नभसो मेघेन तुल्यत्वादिति वा । शराः किंभूताः । तालदृक्षात्समभ्यधिका महत्यो या लौहयष्टयस्तद्वच्छया कान्तिर्येषां ते । अग्निमुखत्वेऽपि श्यामत्वाद्दीर्घताचेति भावः ॥

अथ्रैषां नानारूपतामाह—

पढमं रिविबम्बिणहा पलउक्कासंणिहा णहद्धपडन्ता । मिन्दन्ता होन्ति सरा दरिणिव्भिण्णभिमेआ भुआसु भुअङ्गा ॥२१॥

[प्रथमं रविविम्बनिमाः प्रलयोल्कासंनिमा नमोर्धपतन्तः।

मिन्दन्तो भवन्ति शरा दरिनिर्भन्नभ्रमणशीला मुजासु मुजङ्गाः ॥ ते शराः प्रथमं नमःशिखरे दश्यमानाः सन्तो रिविधम्बद्धत्या भवन्ति । विधामिमयत्वे सित गगनमूल्वर्तित्वात् । अथ नभसोऽर्धात्पतन्तः सन्तः प्रल्योल्काभिः संनिमा मुखेनामिमयत्वे सित भोगेन दण्डायमानत्वात् । अथ । मुजावित्यर्थात् । भिन्दन्तो दशन्तः सन्तः शरा मुखस्य मुजनिविष्टत्वेनामेरप्रकाशे सित ऋजुकृतदेहत्वात् । अथ त्योर्मुजासु दर ईषिप्तिर्मिन्नं दष्टं यैस्तयाभूताः कृतिकिचिद्दंशाः । अथ च भ्रमणशीला भोगेन वल्याकाराः सन्तो भुजङ्गा भवन्तीति सर्वत्र संबध्यते । तथा च वस्तुतस्ते-(न) मुजङ्गा एव, कि तु सांनिध्यक्रमेणावयवप्रकाशक्रमेण मायया वा तथा तथा प्रति-भासन्त इत्यर्थः ॥

अथ वानरादिचेष्टामाइ—

बिष्झिन्त दहरहसुआ दरभग्गमणोरहा किलिम्मन्ति सुरा । अदिट्टमेहणाआ उण्णामिअपन्वआ भमन्ति पवङ्गा ॥ २२ ॥ [बिष्येते दशरथसुतौ दरभग्नमनोरथाः क्लाम्यन्ति सुराः । अदृष्टमेघनादा उन्नामितपर्वता भ्रमन्ति प्रवङ्गाः ॥]

1

8

दशरथसुतौ बध्येते । नागपाशैरित्यर्थात् । तयोर्नारायणस्पत्वेन अल्पममो रावण-वघरूपो मनोरथो येषां तथामृताः सन्तः सुराः क्लाम्यन्ति । किमकस्माञ्जातमिति सचिन्तत्वात् । एवम्—न दष्टो मेघनादो येस्तादशाः प्रवङ्गा उत्थापितपर्वताः सन्तो अमन्ति दिशि दिशि गच्छन्ति । केनेदं कृतमिति जिश्वासयेत्यर्थः ॥

अथैषामवस्थामाह—

रसइ णहम्मि णिसिअरो भिण्णमभिण्णहिअअं दिसासु कश्वलम्। भिज्जन्तो वि ण भिज्जइ रिखदंसणदिण्णलोअणो दासरही॥२३॥

[स्सित नभिः निशिचरो भिन्नमभिन्नहृदयं दिक्षु कापिवलम् । भिद्यमानोऽपि न भिद्यते रिपुदर्शनदत्तलोचनो दाशरिथः ॥]

नभित निशिचरो मेघनादो रसित शब्दायते । तयोर्बन्धनादास्फोटनमाचरतीत्यर्थः । अभिन्नहृदयमपराब्युखचित्तं किपवलं दिक्षु भिन्नं तदनुसंधानाय घूणितम् । दाशरयी रामो भिद्यमानोऽपि नागपाशैः खण्ड्यमानोऽपि न भिद्यते न पराब्युखचित्तो भवति । शौर्यसत्त्वात् । कीदक् । रिपोरिन्द्रजितो दर्शने दत्ते लोचने येन स तथा । दाशरियरिति लक्ष्मणसाधारण्याय जातिपरिमिति केचित् ॥

अथ सर्पाणामङ्गेषु प्रसरणमाह—

रोसाणलपज्जलिअं जलन्तवडवामुहाणलपिडच्छन्दम् । अङ्गेसु लद्धपसरा हिअअं से णवर परिहरन्ति भुअङ्गा ॥ २४ ॥ [रोषानलप्रज्विलं ज्वलद्धडवामुखानलप्रतिच्छन्दम् । अङ्गेषु लब्धप्रसरा हृदयमस्य केवलं परिहरन्ति भुजङ्गाः ॥]

अस्य रामस्योङ्गेषु छन्धप्रसरा न्याप्ता भुजङ्गा रोषानछेन प्रज्विलतं यतस्तत एवं केवछं हृदयं परिहरन्ति । तापभीत्या तत्र परं न गच्छन्तीत्यर्थः । किंभूतम् । ज्वछतो वहवान-छस्य प्रतिच्छन्दं समम् ॥

अथ तद्भुजानामवस्थामाह-

ताण भुअङ्गपरिगआ दुक्खपहुव्वन्तविअडभोगावेदा । जाआ थिरणिकम्पा मलअअडुप्पण्णचन्दणदुम व्व भुआ ॥ २५॥ [तयोर्भुजङ्गपरिगता दुःखप्रभवद्विकटभोगावेष्टाः ।

जाताः स्थिरनिष्कम्पा मलयतटोत्पन्तचन्दनदुमा इव भुजाः ॥ तयोर्भुजा भुजङ्गैः परिगताः सन्तः स्थिरनिष्कम्पा जाताः । के इव । मलयतटोत्पन्न-चन्दनवृक्षा इव । ते सर्पवेष्टिताः स्थिरनिष्कम्पा एवेत्याशयः । किंमृताः । दुःखेन प्रमव-

१. 'प्रतरण' इति पाठः.

द्विकटभोगैरावेष्टनं येषां ते । महत्वाज्झटिति वेष्टयितुं न पारयन्तीत्यर्थः । चन्द्नमृष्ये-वमेवेति भावः ॥

अथ तयोरवस्थामाह—

तह पिंडवण्णधणुसरा सरिणिव्मिज्जन्तिणञ्चलभुअप्फलिहा । दहोहुमेत्तलिक्खअणिप्फलरोसलहुआ कआ रहुतणआ ॥ २६ ॥

[तथा प्रतिपन्नधनुःशरैः शरिनिर्भियमाननिश्वलभुजपरिघौ । दष्टौष्टमात्रलक्षितनिष्फलरोषलघुकौ कृतौ रघुतनयौ ॥]

रघुतनयौ शोरीनिर्भिग्यमानत्वानिश्वलौ भुजपरिघौ ययोस्तथाभृतौ कृतौ । इन्द्रजितेत्व-र्थात् । किंभूतौ । तथा पूर्ववदेव प्रतिपन्नं घृतं धनुःशरं याभ्यां तौ । करस्थितधनुःशरा-वित्यर्थः । एवमुत्तरीष्ठेन दष्टो योऽघरौष्ठस्तन्मात्रेण न तु व्यवसायेन लक्षितो ज्ञातोऽथ च निष्फलः प्रतिक्रिया विरहायो रोषस्तेन हेतुना लघू अक्षमत्वेन ज्ञायमानावित्यर्थः ॥

अथ शोणितनिर्गमनमाह-

सरणिविभण्णसरीरा जाआ आलोअमिग्गिअव्वावअवा | दरिद्वपत्तणन्तरणिहित्तसंखाअलोहिआ रहुतणआ | २७ | [शर्रानिर्भिन्नशरीरी जातावालोकमार्गितव्यावयवी | दरदृष्टपत्रणान्तरिनहितसंस्थानलौहिती रघुतनयौ ||

श्रीनिभिन्नशरीरौ रघुतनयौ आलोकाय दर्शनाय मार्गितव्या अन्वेषणीया अवयवा ययोस्तौ जातौ । सपीवृतत्वात् । आलोकेन दीपादिना तमःप्रागल्भ्यादिति केचित् । एवम्—किंचिदृष्टं पत्रणा पुङ्कस्तदन्तरे तन्मध्ये निहितं स्थितं संस्त्यानं घनीभूतं लो-हितं ययोस्तौ । क्षतादीषदवकाशे शरेणागत्य पुङ्के स्वल्पतया पतनाभावेन रुधिरं घनी-भृतमित्यर्थः ॥

अथ तयोर्जडीभावमाह—

सरसीविओरुजुअलं संकीलिअविद्दलणिचलद्विअचलणम् । णिअलिअदेहावअवं संचरिअव्वं पि रहुसुआण अवहअम् ॥२८॥

[शरस्यूतोरुयुगलं संकीलितविद्वलिश्वलिस्थितचरणम् । निगलितदेहावयवं संचरितव्यमपि रघुसुतयोरपहतम् ॥]

रघुसुतयोः संचरितन्यं संचरणमप्यपहृतम् । सर्पाक्रान्तत्वात्स्पन्दोऽपि नामृदित्यर्थः । इतैः स्यूतमृद्युगळं यत्र । संकीलितत्वेन विद्वल्ली, अथ च निश्चलस्थिती चरणी यत्र । एवम्—निगलिता देहावयवा यत्र । तद्यथा स्यादिति सर्वे क्रियाविशेषणम् ॥

अथ धनुःपतनमाह—

तो सुरिष्ठअएहि समं पिष्ठअं विहलन्तपढमसंठिअवाणम् । अद्दिट्टरिष्ठविसिष्ठिअअसरपहरक्कुसिअवामहत्थाहि धणुम् ॥ २९ ॥ [ततः सरहृदयैः समं पिततं विह्यसम्बद्धाः

[ततः सुरहृदयैः समं पतितं विघटमानप्रथमसंस्थितवाणम् । अदृष्टरिपुविसृष्टशरप्रहाराङ्किशितवामहस्ताद्भनुः ॥]

ततो जडीभावानन्तरमदृष्टेन रिपुणा विष्ठ्ये यः शरस्तत्प्रहारेणाङ्कृशितादङ्कशाकारेण वक्रीकृताद्वामहस्ताद्धनुः पतितम् । रामछक्ष्मणयोरित्यर्थात् । प्रुराणां हृदयैः समम् प्रुराणामपि हृदयं पतितं तेऽध्यचेतना जाता इत्यर्थः । सहोक्तिरलंकारः । धनुः कीदशम् विघटमानः प्रथमसंस्थितो वाणो यत्र तत् । शरोऽपि पतित इत्यर्थः ॥

अथ दिवि देवस्त्रीणामाऋन्दमाह—

उद्धाइओ अ सहसा विवलाअविमाणति सपिन्छमदेसे । सुरवहुविसमक्षन्दो एक्समुहाहअरसन्ततिन्तच्छाओ ॥ ३०॥ [उद्धावितश्च सहसा विपलायितविमानति अपश्चिमदेशे । सुरवधूविषमाञ्जन्द एक्समुखाहतरसत्तन्त्री छायः॥]

सुरवधूनां विषम आक्रन्द उद्घावित उत्थितश्च । कुत्र । विपलायितानां विमानानां त-हिमस्य पश्चिमदेशे पश्चाद्भागे । रामावस्थादर्शनार्थे विमानप्रवेशद्वारदेशादधःपश्यन्तीनां युद्धदिदक्षया दिवि स्थितानां देवस्त्रीणां रामधनुःपाते सत्याक्रन्दोऽमवदित्यर्थः । आक्रन्दः कीदक् । एकमुखमेकदैवाहतानामत एव रसन्तीनां तन्त्रीणामिव छाया यस्येति तन्त्री-ध्वनितुल्यमाधुर्ये इत्यर्थः ॥

अथ रामपतनमाइ-

तो पिंडओ रहुणाहो भञ्जन्तो तिहुवणस्स आसावन्धम् । सीहणहङ्कुसपहओ तुङ्गं आसण्णपाअवं व वणगंधो ॥ ३१॥ [ततः पिततो रघुनाथो भञ्जंख्रिभुवनस्याशाबन्धम् । सिहनखाङ्कराप्रहतस्तुङ्गमासन्नपादपिमव वनगजः ॥]

ततस्तदाक्रन्दानन्तरं रघुनाथः पतितः । भूमावित्यर्थात् । त्रिमुवनस्याशाबन्धं रामेण रावणो हन्तन्य एवंमृतं भञ्जन्खण्डयन् । रामे पतिते आशाबन्धोऽपि गत इत्यर्थः । व-नगज इव । यथा सिंहनखाङ्कशेन प्रहतो विद्धो वनगजस्तुक्षमासत्रं पार्श्वस्यं पादपं भञ्जयन् पत्ततीत्यर्थः । अत्र वनगजेन रामस्य, पादपेनाशाबन्धस्य, नखाङ्कशेन शरस्य च तु-ल्यत्वाद्धपमा ॥

अथ लक्ष्मणपतनमाह— पिडिअस्स अ रहुवइणो पिडिओ अणुमग्गअं सुमित्तातणओ । उद्घृष्टिअस्स पणओ पल्हत्थस्स व दुमस्स छाआणिवहो ॥ ३२ ॥ [पिततस्य च रघुपतेः पिततोऽनुमार्ग सुमित्रातनयः ।

ऊर्घ्वस्थितस्य प्रणतः पर्यस्तस्येव द्वमस्य छायानिवहः ॥]

पतितस्य रघुपतेरनुमार्गे पश्चात्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः प्रणतो नम्नः सन् व्याप्यो वा पतितस्य रघुपतेरनुमार्गे पश्चात्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः प्रणतो नम्नः सन् व्याप्यो वा पतितः । छायानिवह इव । यथा—उद्यंस्थितस्य तुङ्गस्य दुमस्य पर्यस्तस्य पतितस्य सः तोऽनुमार्गे पश्चात्प्रणतो नम्नरछायानिवहः पतित, तस्यैवेत्यर्थात् । यथा वृक्षात् पतित तः च्छाया पततीत्यर्थेन रामस्य वृक्षेण, लक्ष्मणस्य तच्छायया तौल्येन लक्ष्मणजीवनस्य राम-जीवनाधीनत्वमुक्तम् ॥

सराणां तयोर्दर्शनमाह-

धरणिपिडएसु तेसु अ णिव्वण्णन्तसमुहोणअभरुव्वत्ता । उत्ताणिएकचका सुराण तंसतिडमा चिरं आसि रहा ॥ ३३ ॥

[धरणिपतितयोस्तयोश्च निर्वर्ण्यमानसंमुखावनतमरोद्धृत्ताः । उत्तानितैकचक्राः सुराणां तिर्यक्तिडिमाश्चिरमासन्स्थाः ॥]

तयो रामलक्ष्मणयोधेरणिपतितयोश्च सतोः सुराणां रथा निर्वर्ण्यमाने रामलक्ष्मणौ जी-वतो नविति निरूप्यमाणे सति संमुखीभ्यावनतानामधोमुखानाम् । अर्थात्सुराणाम् । भरेण उद्भृत्ता नतोन्नताश्चिरमासन् । यिद्दशमाश्रित्य रामलक्ष्मणदर्शनं चक्रुस्तिद्दिशि गौरवेण नता अत एवापरिदिशि समुन्नता बम्बुरित्यर्थः । अतस्तत्रैवोत्तानितमूर्ध्वगतमेकं चक्रं येषां ते । अत एव तिर्यक्तिडमास्तिर्यग्गतपार्श्वभित्तय इत्यर्थः ॥

अथ त्रैठोक्यशोकमाह—

हिअअपडणे व्व मूढं रइपडणे व्व सहसा तमस्मि णिवडिअम् । रामपडणस्मि जाअं सिरपडणे व्व गअजीविअं तेझोकस् ॥३४॥

[हृदयपतन इव मूढं रिवपतन इव सहसा तमिस निपतितम्।

रामपतने जातं शिरःपतन इव गतजीवितं त्रैलोक्यम् ॥]

रामपतने सित त्रैलोक्यं जातम् । कीदशम् । यथा हृदयं मनस्तत्पतने तदपगमे सित मूढं मवित तथैव मूढमञ्जम् । किं कर्तव्यमिति ज्ञानिवरहात् । एवम्—रिवपतने रवेर-स्तमने यथा सहसा तमिस निपतित तथैव तमिस मूर्च्थायां निपतितं गुरुतरशोकात् । एवम् । यथा शिरःपतने सित गतजीवितं प्राणशून्यं भवति तथैव गतजीवितं सृतिमिवे-तथैः । रामरूपरक्षकाभावादिति मावः ॥

1

अथ कपीनां राघवपरतामाइ—

अह रामपरित्ताणं सुण्णदिसामुहपलोअणणिरुच्छाहम् । अअणिचलपुञ्जइअं ण मुअइ पिडअं पि राहवं कइसेण्णम् ॥३५॥

[अथ रामपरित्राणं शून्यादिक्युखप्रलोकननिरुत्साहम्।

भयनिश्वलपुञ्जितं न मुञ्जिति पतितमिप राघवं किपिसैन्यम् ॥ किमूतं सै-किपिसैन्यं कर्द्धं पतितमिप राघवं न मुञ्जित । श्रूरत्वात्स्वामिमिक्तित्वाच । किमूतं सै-न्यम् । रामात् परित्राणं यस्य तत् । एवम्—रामेण विना श्रून्यानां दिब्बुखानां प्रछो-किने निरुत्साहम् । एवम्—मयेन रामविपत्तिजनुषा शत्रुतो वा निश्वलं सत्पुञ्जितं वर्तु-लिभूतम् । अन्यत्रापि प्रतिकर्तव्योपस्थितौ सर्वे संभूय विचारयन्तीति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां निश्वेष्टतामाह—

दीणं भग्गुच्छाहं उन्विग्गमणं विसाभपेक्षिअहिअअम् । राहवविद्यणणअणं आलेक्खगअं व संठिअं कइसेण्णम् ॥ ३६ ॥

[दीनं भग्नोत्साहमुद्धिग्नमनो विषादप्रेरितहृदयम् । राघववितीर्णनयनमालेख्यगतिमव संस्थितं किपसैन्यम् ॥]

किपसैन्यमालेख्यं चित्रं तद्गतिमव संस्थितम् । यथा चित्रिलिखितं निश्वलमचेतनं च भवति तथेत्यर्थः । तदेवाइ—कीदृशम् । विषादेन प्रेरितं नानाशङ्कायामारोपितं हृदयं यस्य । एवम्—राघवयोर्वितीर्णे अपिते नयने तदित्यपरं निगदव्याख्यातम् ॥

अथ रामस्य मुखप्रसादमाह—

पिंडअस्स वि रहुवइणो दीसन्तो देइ पवअवइसंलावम् । अविसाअमहग्घविओ सासअधीरधरिओ मुहस्स पसाओ ॥३७॥ [पिततस्यापि रघुपतेर्दश्यमानो ददाति प्रवगपतिसंलापम् । अविषादमहार्घितः शाश्वतवैर्यधृतो मुखस्य प्रसादः ॥]

पतितस्यापि रघुपतेर्भुखस्य प्रसादो दश्यमानः सन् । अर्थात्सुप्रीवेण । प्रत्रगपतये सुप्रीवायैव संलापमाश्वासवाक्यं ददाति । कीदक् । अविषादेनानुद्वेगेन महाधितो दु-र्लभः । एवम्—शाश्वतेन सार्वदिकेन धैर्येण घृतः । तथा च—तस्यानुद्वेगधैर्यमुखप्रसादे-र्जीवच्छूरिचिहैः सर्व एवाश्वस्तिचित्ता बम्वुरित्यर्थः ॥

अय पुनः सुप्रीवस्येन्द्रजिद्दर्शनमाह

णवरि अ विहीसणजलाहअच्छिणा वाणराहिवेण णहअरो । पासिम धणुसहाओ दिट्ठो कअपेसणो दसाणणतणओ ॥ ३८॥ [अनन्तरं च विभीषणजलाहताक्षेण वानराधिपेन नमश्चरः । पार्श्वे धनुःसहायो दृष्टः कृतप्रेषणो दशाननतनयः ॥]

अथ समाश्वासानन्तरं वानराधिपेन दशाननस्य तनयः पार्श्वे निकटे नमश्वरो गगन-चारी दृष्टः । कीद्क् । धनुःसहायो धनुर्धरः । एवम्—कृता प्रेपणा रावणाज्ञा येन ता-दृक् । सुप्रीवेण कीद्दशेन । बिभीषणस्य राक्षसमायाहरमन्त्रेणाभिमन्त्रितं यज्जलं तेना-हृते स्पृष्टे क्षालिते अक्षिणी यस्य तेन । तथा च—तत एव मायाहरणाद्दिव्यदृष्टिना दृष्ट इति भावः ॥

अथ सुग्रीवपौरुषमाह—

तो रोसतुलिअपव्वअसहसुद्धाइअपहाविओ सुग्गीओ ।
लङ्कं भअविवलाअं अहिलेऊण णवरं ठिओ रअणिअरम् ॥ ३९॥

[ततो रोषतुलितपर्वतसहसोद्धावितप्रधावितः सुप्रीवः।

लङ्कां भयविपलायितमभिलीय केवलं स्थितो रजनीचरम् ॥] ततस्तद्दर्शनानन्तरं सुप्रीवो रजनीचरमिन्द्रजितं लङ्कामभिलीय प्रापय्य केवलं

ततस्तद्दशनानन्तरं सुप्रावा रजनाचरामन्द्राजत छङ्कामामछाय प्रापथ्य कवछ स्थितः । किंभूतः । रोषेण तुलितपर्वत उत्तोलितिगिरिः सन् सहसा उद्धावितः कृतो-त्फालः, तदनु प्रधावितः कृतवेगः । तं किंभूतम् । भयेन पठायितम् । तथा च—तं दृष्ट्वा उत्सुत्य तथा विद्रावयामास यथेन्द्रजित्प्रमुखाः सर्वेऽपि छङ्कां प्रविष्टा इत्यर्थः ॥

अथ रावणोत्साहमाह—

इन्दइणा विणिवेइअराहवणिहणसुहिओ णिसाअरणाहो । आसाइअजणअसुआसमागमोवाअणिव्वुओ ऊससिओ ॥ ४०॥

[इन्द्रजिता विनिवेदितराघनिधनसुखितो निशाचरनाथः । आसादितजनकसुतासमागमोपायनिर्वृत उच्छ्रसितः ॥]

इन्द्रजिता विनिवेदितेन रामलक्ष्मणौ हत्वा गतोऽस्मीत्येवं कथितेन राघवयोर्निधनेन सुिखतो निशाचरनाथो रावण आसादितेन लच्चेन जनकसुतासमागमोपायेन निर्वृतः सु-खितः सनुच्छुतितो दीर्घश्वासं कृतवान् । रामनिधनमेव तदुपाय इति भावः ॥

अथ सीताया मूर्छितरामदर्शनमाह—

अह णिसिअरीहि दहमुहवअणाणिअदिटुसरसखणवेहव्वा ।
मुक्किन्दविसंठुलदरविलविअमुच्छिआ कआ जणअसुआ ॥४१॥
अथ निशिचरीभिर्दशमुखवचनानीतदृष्टसरसक्षणवैधव्या ।
मुक्ताकन्दविसंष्ठुलदरविलिपतमूर्छिता कृता जनकसुता ॥

अथ रावणोत्साहानन्तरं निश्चिरिभिर्जनकसुता मुक्त आक्रन्दो यया सा मुक्ताक्रन्दा, अत एव विसंपुठा विद्वला, अत एव दरविलिपता किंचिद्विलापवती सती मूर्छिता छता । अत्र हेतुमाह—कीहशी । दशमुखवचनेन आनीतया सत्या दृष्टं ज्ञातं सरसं ता-त्कालिकं क्षणं व्याप्य वैधव्यं यया सा । सर्वत्र कर्मधारयः । तथा च—रावणवाचा ता- भिरानीय रामपतनं द्विता सती तां तामवस्यां प्रापदित्यर्थः । मुक्ताक्रन्दं विसंष्ठुलेन दर-विलिपितेन सूर्छितेति केचित् । तात्विकमिप रामपतनं मायामस्तकवच्छन्दमात्रेण न प्रत्ये- प्यतिति रणशिरसि तद्श्रियतुं सीतासमानायिता रावणेनेति रामायणवार्ता । गरुडागमनेन तदैव प्रतीकारो वृत्त इति क्षणं वैधव्यमुक्तम् ॥

अथ रामस्य प्रलापमाह—

तो गअमोहुस्मिल्लो पेच्छन्तो राहवो स्विमित्तातणअम् । परिदेविषं पषत्तो तक्खणपञ्मद्वस्थलसीआदुक्खो ॥ ४२ ॥ [ततो गतमोहोन्मीलः प्रेक्ष्यमाणो राघवः सुमित्रातनयम् । परिदेवितुं प्रवृत्तस्तत्क्षणप्रश्रष्टसकलसीतादुःखः ॥]

ततः सीतादर्शनानन्तरं राघवः परिदेवनं प्रलापं कर्तु प्रवृत्तः । किंभूतः । गतेन मो-हेन मूर्छया उन्मीला नयनोन्मीलनं यस्य तथाभृतः सन् सुमित्रातनयं प्रेक्ष्यमाणः । ज्ञाना-नन्तरं तस्मिन्नेव दृष्टिः पतितेति स्नेहातिशय उक्तः । अत एव तत्क्षणे प्रभ्रष्टं विस्मृतं सकलं सीतादुःखं येनेति ततोऽप्यधिकः पक्षपात उक्तः ॥

अथ लक्ष्मणोत्कर्षपरं प्रलापवाक्यमाह-

जस्स सअलं तिहुअणं आरुहइ धणुम्मि संसमं आरूढे । सो वि इओ सोमित्ती णित्य जए जं ण एइ विहिपरिणामो ४३

[यस्य सकलं त्रिभुवनमारोहित धनुषि संशयमारूढे ।

सोऽपि हतः सौमित्रिर्नास्ति जगित यं नैति विधिपरिणामः ॥]

सोऽपि सौमित्रिर्ठक्ष्मणो हतः । यस्य धनुषि आरूढे सज्जे सित सकलं त्रिमुवनं संज्ञयमारोहित । स्थास्यित न वेति संदेहिवषयीभवतीत्यर्थः । अर्थान्तरं न्यस्यति—ज-गति स नास्ति यं विधरदृष्टस्य परिणामो नैति नागच्छित । तथा च—सर्वमप्यदृष्टवस्यम्, अत एव परेरपरिभाव्योऽप्ययं हत इति भावः ॥

अथात्मगईणापरं तद्वाक्यमाह--

अहवा अं कअकजो मज्झ कए मुक्कजीविओ सोमित्ती ।
णिष्फलवृद्धभुअभरो णवर मए चेअ लहुइओ अप्पाणो ॥ ४४॥
[अथवायं कृतकार्यो मम कृते मुक्तजीवितः सीमित्रिः ।
निष्फलव्यूद्धभुजभरः केवलं मयैव लघूकृत आत्मा ॥]

अथवायं सौमित्रिर्मम कृते मित्रिमित्तं मुक्तजीवितो यतस्तत एव कृतकार्यः, एवंवि-धकीर्तिरेव महत्कार्यम् । तथा सित मरणेऽपि न क्षतिरिति भावः । केवलं मयैवातमा लघूकृतः । कृत इत्यत आह—आत्मा कीद्दक् । निष्फलं यथा भवति तथा व्यूढी धृतौ मुजावेव भरी भारी येन स तथा । तथा च—लक्ष्मणरक्षावन्ध्यत्वाद्भारत्वमेव भुजयोर्न तु सफलत्वमिति भावः ॥

अथ सुप्रीवं प्रति रामस्य वचनमाह—

अह जम्पइ सुग्गीवं महुरं उच्छाहदाविअपरिच्छेअम् । वअणं सहसोवित्थिअमरणावत्थाववट्टविअगम्भीरम् ॥ ४५॥

[अथ जल्पति सुग्रीवं मधुरमुत्साहदर्शितपरिच्छेदम् । वचनं सहसोपस्थितमरणावस्थाव्यवस्थापितगाम्भीर्यम् ॥]

अथ परिदेवनोत्तरं स रामः सुप्रीवं प्रति वचनं जल्पति । कीद्दक् । मधुरमिष्टम् । उरसाहेन दर्शितः परिच्छेदो लक्ष्मणेन सहानुमरणे निश्चयो यत्र । वक्तव्यभागपरिच्छेद इति वा । एवम्—सहसोपस्थितायां मरणावस्थायां व्यवस्थापितं स्थिरीकृतं गाम्भीर्यमकातरत्वं यत्र तत् । मधुरत्वादि क्रियाविशेषणं वा ॥

सुग्रीवादि प्रशंसापरं तद्वाक्यस्वरूपमाह—

णिव्वूढं धीर तुमे इमो वि उअहुत्तं भुअवलो कहलोओ । कम्मं इमेण वि कअं जअणिव्विडिअजसदुक्करं मारुइणा ॥ ४६॥

[निर्क्यूढं धीर त्वयायमप्युपमुक्तभुजबलः किपलोकः । कर्मानेनापि कृतं जगनिर्विलितयशो दुष्करं मारुतिना ॥]

हे घीर, त्वया निर्व्यूढं प्रत्युपकारः कृतः । अयमपि किपलोक उपमुक्तभुजवलः । सेतुवन्धादिना व्यापारितभुजवलः । अनेनापि माहतिना कर्म कृतम् । कीहक् । जगतो निर्वलितं पृथग्भूतं यशो यत्र तत् । दूत्रविलक्षणयशोनिधानम् । अथ च दुष्करं समुद्र-लङ्कनादिक्यत्वाद् । अथवा जगद्विलक्षणयशोभिमेहत्तरैरिप दुष्करिमत्यर्थः । तथा च भवतां श्रमो मया ज्ञात इति भावःः ॥

विभीषणं प्रत्यनुशयपरं तदाह-

आबद्धबन्धुवेरं जं मे ण णिआ विभीसणं राअसिरी । दुक्खेण एण अ महं अविहाविअवाणवेअणरसं हिअअम् ॥४७॥

[आबद्धवन्धुवैरं यन्मया न नीता विभीषणं राजश्रीः । दुःखेनैतेन च ममाविभावितवाणवेदनारसं हृदयम् ॥] आबद्धं बन्धुना रावणेन समं वैरं येन । मदर्थमित्यर्थात् । एतादृशं विभीषणं प्रति मया राज्ञो रावणस्य श्रीरुंङ्का प्रभुता यन्नानीता न प्रापिता । अयं राजा न कृत इत्यर्थः । एतेन दुःखेन मम हृदयमविभावितोऽपरिज्ञातो बाणवेदनारसो येन तथामूतम् । अस्तीत्यध्याहारः । तथा च रावणभयादनेन छङ्कां(ङ्कायां) न गन्तव्यमन्यत्र स्थानमस्य नास्त्येवेति मरणदुःखादिप महदुःखमिति भावः ॥

अथ सुग्रीवविसर्जनपरं तदाह—

ता वचसु मा मुज्झसु तुरिअं तेणेअ सेडवन्धेण तुमम् । पेच्छसु बन्धववग्गं दुक्खं कालस्स जाणिडं परिणामम् ॥ ४८॥ [तावद्रज मा मुद्य त्वरितं तेनैव सेतुबन्धेन त्वम् ।

प्रेक्षस्य बान्धववर्गे दुःखं कालस्य ज्ञात्वा परिणामम् ॥]

ताविदिति वाक्योपसंहारे । हे सुग्रीव, यावद्भवन्तोऽपि नाभिभूतास्तावत्त्वं तेनेव सेतु-बन्धेन त्वरितं त्रज गृहाय गच्छ मा मुद्ध । मोहं मा कुरुष्वेत्यर्थः । अथ बान्धववर्गे प्रे-क्षस्व । कुत इत्यत आह—किं कृत्वा । वालस्य परिणामं दुःखं दुःखहेतुं ज्ञात्वा । तथा च यत्र ममैवेयमवस्था, तत्र भवतां का गतिरिति भावः ॥

अथ सप्तभिः सुत्रीवोक्तिमाह—

तो तिन्वरोसलङ्क्षिअविहुआणणदुक्खधरिअबाहुप्पीडो । रहुबङ्गो पिडवअणं भणइ अदाऊण वागरे पवअवर्ड ॥ ४९॥

[ततस्तीवरोषलङ्कितविधुताननदुःखधृतबाष्पोत्पीडः । रघुपतेः प्रतिवचनं भणत्यदत्त्वा वानरान्प्रवगपतिः ॥]

ततो रामवचनादुत्तरं प्रवगपितर्वानरान्भणित । किं कृत्वा । रघुपतेः कृते प्रतिव-चनं प्रत्युत्तरमदत्त्वा । अयुक्तत्वादत एवातिरोषत्वाद्वा । किंभृतः । तीवरोषेण लिहतम-तिक्रान्तमत एव विधृतं कम्पितं यदाननं तेन दुःखेन धृतो बाष्पोत्पीडो येन स तथा । रामदुःखादुदश्रुरित्थर्थः ॥

वच्चह लक्खणसिहअं णवपस्चवरइअवीरसअणत्थरणम् । पावेह वाणरउरिं अविहाविअबाणवेअणं रहुणाहम् ॥ ५० ॥

[ब्रजत लक्ष्मणसिंदतं नवपळ्ठवरचितवीरशयनास्तरणम् । प्रापयत वानरपुरीमिवभावितबाणवेदने रघुनाथम् ॥]

हे वानराः, यूयं त्रज्ञत । लक्ष्मणसहितं रघुनायं वानरपुरीं किष्किन्धां प्रापयत । कि-भतम् । नवपल्लवे रचितं वीरशयने आस्तरणं यस्य तम् । अत एवाविभावितापरिज्ञाता बाणवेदना यत्र तद्यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । नवपल्लवादिकोमलोपचारेण वाणवेदना परिहर्तन्योति भावः ॥

अहअं पि विज्जुपडणाइरित्तसंपाअगहिअपविवद्धधणुम् । अद्घोहरिआसाइअवलिअभुअक्खित्तमोडिअगआविहलम् ॥ ५१॥ [अहमापि विद्युत्पतनातिरिक्तसंपातगृहीतप्रवृद्धधनुषम् । अधीवद्वतासादितविलतभुजाक्षितमोटितगदाविद्वलम् ॥] 1

अहमपि दशमुखमीदशं करोमीति चतुर्थस्कन्धकेनान्वयादन्यकुलकम् । कीदशम् । विद्युत्पतनाद्य्यतिरिक्तेनाल्लं प्रवृद्धं महद्धनुर्यस्य तम् । प्रथममुत्प्रुत्य तद्धनुर्गृहीध्यामीत्यर्थः । अथ रावणेनेत्यर्थात् । अर्धेनार्ध-भागेनावहृतया मदुप्रविपातितयाथ तदैव मयासादितया करेण धृतया तद्दनु विलतादा-मोट्य वक्तीकृताद्रावणस्य भुजादाक्षिप्तयातिकम्य गृहीतया पथान्मोटितया भमया ग-दया विह्नलम् । धनुर्ग्रहणानन्तरं तेन मदुपरि गदा क्षेप्तच्या, सापि मयान्तरिक्ष एवाति-क्रम्य प्रहीतव्या, ततोऽस्त्राभावाद्याकुल एव स्यादित्यर्थः ॥

खन्धद्धन्तोवाहिअकरजुअलोलुग्गचन्दहासक्खग्गम् । अक्कन्तचलणतािङअदिलअरहाहोमुहोसरन्तपहरणम् ॥ ५२ ॥ [स्कन्धार्धान्तापवाहितकरयुगलावरुगणचन्द्रहासखङ्गम् । आक्रान्तचरणतािङतदिलतरथाधोमुखापसरत्रहरणम् ॥]

पुनः किंभूतम् । अर्थानममैव । स्कन्धस्याधीन्तेऽपवाहितः पातितः सन् मयेव करयुगलेनावरुग्णे गृहीत्वा भम्रश्चनद्रहासनामा खङ्गो यस्य तम् । गदाभङ्गानन्तरं तेन मयि
खङ्गः पातनीयः, सोऽपि मया भञ्जनीय इत्यर्थः । एवम् —अर्थानमयेव । आक्रान्तादधिछितादथ चरणेस्ताहितादत एव दिलतात्स्फुटितात्तस्यैव रथादधोमुखं सदपसरद्भूमौ पतत्
प्रहरणमस्त्रसमुदायो यस्य तम् । तस्य खङ्गादिशून्यतायां सत्यामुत्ध्रुत्य मया यदाहत्या तद्रथो भञ्जनीयः, तदन्ज ततोऽप्यस्त्राणि पतिष्यन्तीत्यर्थः ॥

भगगपुरिस्नविसं ठुलभुअजुअलुक्खुिस्असेसिणिप्फलबाहुम् । वज्जिणहह्त्थिणवर्डन्तिदण्णदृढमुट्टिभिण्णवच्छद्धन्तम् ॥ ५३ ॥ [भग्नपुरोगविसंष्टुलभुजयुगलोत्खिण्डतशेषिनष्फलबाहुम् । वज्जिनमहस्तिनिपतदत्तदृढमुष्टिभिन्नवक्षोर्धान्तम् ॥]

एवम्—मयैव । तस्येत्यर्थात् । भगाः पुरोगामिनः पुरोवर्तिनः । अर्थाद्दश । ये बा-ह्वस्तैर्विसंष्ठुळो विकलः सन्ममैव भुजयुगलेनोस्खण्डिताः शेषाः पश्चाद्वर्तिनो निष्फलाः कार्याजनकत्वाद्दश् बाह्वो यस्य तम् । अथ विरथस्य तस्य पुरः पुरोवर्तिनो दश, पश्चा- त्पश्चाह्वातिनोऽपिदश्च, एवं विंशतिरिष बाहवो मया भुजाभ्या मुत्पाटनीया इत्यर्थः। यह्वा—मयैव प्रथमं भग्नमत एव पुरोवर्ति सत्, विसंष्ठुलं यद्धुजयुगलं तेनैव हेतुना तत्प्रतिबद्धत्वेनोत्खण्डिता-खुटिताः शेषा निष्फला बाहवो यस्य तम् । मुख्यबाहुद्वयभञ्जनात्तदिन्वताः परेऽप्यष्टादश्च भिज्ञताः स्युरित्यर्थः । एवम्—वज्रनिभस्य हस्तस्य निषतन्सन्दत्तोऽपितो यो हहो मुष्टि-स्तेन भिन्नो वक्षसोऽर्धान्तो यस्य । तथा च बाहुभङ्गानन्तरं मुख्या तस्य वक्षो विदार-यिष्यामीत्यर्थः ॥

भुअणिन्वालिअकड्डिअखुडिअकेकविसरन्तपिन्बद्धसिरम् । णिप्फलसीआसंधिअणकखुक्खुडिअहिअअं करेमि दहमुहम्॥५४ (अन्त्यकुलअम्)

[भुजनिर्वालितकृष्टखण्डितैकैकविसरत्प्रदृद्धशिरसम् । निष्फलसीतासंहितनखोत्खण्डितहृदयं करोमि दशमुखम् ॥]

(अन्यकुलकम्)

एवम्—भुजाभ्यां निर्वािलतानि भृत्वा भृत्वा पृथकृतानि तद्दु आकृ[ष्टान्याकृ]ष्टानि पश्चात्खाण्डितानि सन्ति एकेकं प्रत्येकं विसरन्ति भूमो पतन्ति प्रवृद्धान्युपचितानि शि-रांति यस्य तम् । वक्षोविदारणानन्तरं प्रत्येकं तस्य मस्तकानि विच्छिय विच्छिय भूमो पातियध्यामीत्यर्थः । अथ कार्योनिष्पत्त्या निष्फलं यथा स्यादेवं सीताविषये संहितमास-जितमत एव नखैरुत्खण्डितमभ्यन्तराद्प्युत्खातं हृद्यं यस्य तथाभूतम् । शिरःख-ण्डनानन्तरं सीताया :सक्त्यपराधात्तदन्तःस्थितमपि तन्मनो नखैरुत्खाय बहिः करि-ष्यामीत्यर्थः ॥

इअ अज्जं चेअ मए णिह्यम्मि दसाणणे णिआ किकिन्धम्। अणुमरिहिइ व मरन्तं दिच्छिहि व जिअन्तराहवं जणअसुआ ५५ [इसदीव मया निहते दशानने नीता किष्किन्धाम्।

अनुमरिष्यति वा म्रियमाणं द्रक्ष्यति वा जीवद्राघवं जनकसुता ॥]

इत्यनेन प्रकारेणायैव मया दशानने निहते सित किष्किन्धां नीता सित जनकसुता जीवन्तं राघवं द्रक्ष्यति वा । अथ तथाभूतमेव म्नियमाणमनुमरिष्यति वा । तथा च—इतः सीताया नयने रामस्य जीवने मरणे वा पक्षद्वयेऽपि सीतालाभ इत्युभयथापि मम प्रत्युपकारसिद्धिः स्यादथ नयनं न चेत्तदा कस्यामपि दशायां तस्य तल्लामो न स्यादिति महदनिष्टम् ॥

अथ रामस्य गरुडाह्वानमाह-

विसहरबाण ति इमे विहीसणेण विणिवारिए सुग्गीए । आहत्तो चिन्तेउं मन्तं हिअएण गारुडं रहुणाओ ॥ ५६ ॥ [विषधरबाणा इतीमे विभीषणेने विनिवारिते सुग्रीवे । आरब्धश्चिन्तयितुं मन्त्रं हृदयेन गारुडं रघुनाथः ॥]

इमे विषधराः सर्पास्तद्र्या बाणास्तथा च किं करिष्यन्तीति कृत्वा विभीषणेन सुम्रीवे विनिवारिते सित । राघवयोः किष्किन्धां प्रेषणादित्यर्थात् । रघुनाथो रामस्तत्प्रतीकाराय गारुडं मन्त्रं हृदयेन चिन्तयिद्यमारुष्यः ॥

अथ गरुडागमनमाह-

ण्वरि अ सहसुच्छिप्पन्तसाअरद्धन्तधुव्दमाणस्वेलम् । जाअं खरवाआहअकिरन्तरकखसकलेवरं धरणिअलम् ॥ ५७॥

[अनन्तरं च सहसोत्क्षिप्यमाणसागराधीन्तधूयमानसुवेलम् । जातं खरवाताहतकीर्यमाणराक्षसकलेवरं धरणीतलम् ॥]

मन्त्रचिन्तनानन्तरं च घरणीतलं महीतलं जातम् । कीदशम् । सहसा उत्क्षिप्यमा-णेन । पक्षपातैरित्यर्थात् । सागरस्याधीन्तेन सुवेलसीनिहितमागेन दोध्यमानः कम्प्यमानो धाव्यमानः क्षाल्यमानो वा सुवेलो यत्र तादशम् । एवम्—खरेण तीक्ष्णेन पक्षयोरेव वातेन कीर्यमाणमितस्ततः प्रेर्यमाणं राक्षसानां कलेवरं यत्र तत् । विरोधित्वादित्याशयः ॥

अथ गरुडदर्शनमाह--

पेच्छइ अ कणअपेहुणवहलुज्जोअपिडसारिअमहातिमिरम् । णविपञ्छमनुअपम्हं थिरिपित्थिणिहित्तमहुमहासणमग्गम् ॥ ५८ ॥

[प्रेक्षते च कनकापिच्छबहलोइयोतप्रतिसारितमहातिमिरम् । नवपिच्छमृदुकपक्ष्माणं स्थिरपृष्ठनिहितमधुमथनासनमार्गम् ॥]

रामो गरुंड प्रेक्षते चेत्युत्तरस्कन्धकेन संदानितकम् । कीदशम् । कनकमयानां पि-च्छानां बहुछोद्द्योतेन प्रतिसारितं महातिमिरं येन तम् । सुवर्णमयगरुत्तेजसा तमो नाश-यन्तमित्यर्थः । एवम्—नवपिच्छत्वान्नृतनपक्षत्वान्मृदुकपक्ष्माणं मृदुछोमात्रम् । एवम्— स्थिर पृष्ठे निहितो मधुमथनासनस्य मार्गः स्थानं यत्र तम् । तद्वाहनत्वादिति भावः ॥

दुव्वारवासवाउह्घाअविमुक्तेक्कपिञ्छपाअडवच्छम् । रामो पाआलच्छिअकण्ठवलन्तद्विओरअधरं गरुडम् ॥ ५९ ॥ (जुग्गअम्)

[दुर्वारवासवायुधघातविमुक्तैकपक्षप्रकटवक्षसम् । रामः पातालाञ्चितकण्ठवलस्थितोरगधरं गरुडम् ॥]

(युग्मम्)

किंभूतम् । दुर्वारस्य वासवायुधस्य वज्रस्य घातेन विमुक्तख्रुटितो य एकः पक्षस्तेन प्रकटं वक्षो यस्य तम् । पक्षाभावेनावरणाभावादिति भावः । एवम्—पातालादिश्वत आक्रष्टः सन् कण्ठे वलन् वक्रीभ्य स्थितो य उरगस्तद्धारकम् । पातालादेव तदानीमा-गमनाच्यवाक्रष्टसर्पेण वेष्टितकण्ठमित्यर्थः ।

अथ नागपाशत्यागमाह—

तो कअरामपणामे गरुडे ओवइअसमुहसंठिअदिट्टे । दोह्न वि मुक्कसरीरा ण विणज्जइ ते कहिं गआ सरणिवहा।|६०।।

[ततः क्रतरामप्रणामे गरुडे ऽवपतितसंमुखसंस्थितदृष्टे ।

द्वयोरिप मुक्तशरीरा न विज्ञायते ते कुत्र गता शरिनवहाः ॥]

ततो रामस्य तद्दर्शनानन्तरं द्रादेव कृतप्रणामे गरुढेऽवपिततेनाकाशादवतरणेन संमुखसंस्थिते दृष्टे सित द्रयोरिप रामछक्ष्मणयोर्भुक्तं त्यक्तं शरीरं यैस्तथाभूताः सन्तः शरिनवहाः कुत्र गता इति न विज्ञायते । रामसंमुखगतं गरुडं दृष्ट्वा हठादेव सर्पाः पला-यिता इति भावः ॥

अथ गरुडालिङ्गनमाह—

अह सरबन्धविमुक्को विणआतणओवऊहणक्खअरहिओ । अप्पाहिअत्थमन्तो जाओ गअगरुडदारुणो रहुणाहो ॥ ६१ ॥

[अथ शरबन्धविमुक्तो विनतातनयोपगूहनक्षतरिहतः । अध्यापितास्त्रमन्त्रो जातो गतगरुडदारुणो रघुनाथः ॥]

अथ गरुडसांनिध्यानन्तरं शरबन्धाद्विमुक्ती रघुनाथो गतेन गरुडेन हेतुना दारुणो दुःसहो जातः । तस्मिन्सति तदासक्तत्वादिति भावः । कीदक् । विनतातनयस्योपगृहना-दालिङ्गनात्क्षते रहितः शून्यः । एवम्—गरुडेनाध्यापित उपदिष्ठोऽस्त्रमन्त्रो गारुडो यस्मै सः । गरुडेनालिङ्गय सर्पभयाभावायोपदिष्टानिजमन्त्रः प्रवलोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ धूम्राक्षस्य युद्धोद्योगमाह—

अह सरबन्धविमुके सोऊण णिसाअराहिबो रहुणाहे। आअअगरुडासङ्को धुम्मक्खम्मि सअलं णिमेइ रणभरम् ॥६२॥

[अथ शरबन्धिवमुक्तौ श्रुत्वा निशाचराधिपो रघुनायौ । आगतगरुडाशङ्को धूम्राक्षे सकलं नियोजयित रणभरम् ॥]

अय गरुडगमनोत्तरं शरबन्धाद्विमुक्तौ रघुनाथौ श्रुत्वा निशाचराधिपः सकलं रणभरं धूम्राक्षे नियोजयतीति । कीहक् । आगता गरुडादाशङ्का यस्य । गरुड एवास्मान् हन्तु-मागत इत्येवंरूपतदाशङ्कावानित्यर्थः । आगताद्वरुडादिति वा ॥ अथ धूम्राक्षस्य प्रयाणमाह— सो रोसेण रहेण व उच्छाहेण व णिसाअरवलेण समम् । णीइ भुअं व पहरिसं वहमाणो विकसं व वेरावन्धम् ॥ ६३ ॥ [स रोषेण रथेनेवोत्साहेनेव निशाचरवलेन समम् ।

निरैति भूजिमव प्रहर्षे वहमानो विक्रमिय वैरावन्धम् ॥]

स धूम्राक्षो रणाय निरैति । रथेनेव रोषेण समम् । यथा रथेन सह निर्गच्छति तथा रोषेणापि सहेत्यर्थः । एवम्—उत्साहेन सह यथा तथा निशाचरवलेनापि सहेत्यर्थः । किंभूतः । यथा भुजं तथा प्रहर्षमानन्दमपि । एवम्—यथा विक्रमं तथा वैरावन्धमपि वहमान इति सर्वत्र सहोपमा ॥

अथ इनृमद्भुम्राक्षसैन्ययोः सांमुख्यमाह—

तो सो रक्खसणिवहो सह धुम्मक्खेण साअरद्धन्तणिहो। वडवामुहाणलस्स व संचरणपहम्मि मारुअसुअस्स ठिओ ॥६४॥

[ततः स राक्षसनिवहः सह धूम्राक्षेण सागरार्धान्तनिभः । वडवामुखानलस्येव संचरणपथे मारुतसुतस्य स्थितः ॥]

ततो धूम्राक्षनिर्गमनानन्तरं सागरस्यार्धान्त एकदेशस्तिन्नभो बहुलत्वान्नीलत्वाच त-तुल्यो राक्षसनिवहो धूम्राक्षेण समं तेजस्वित्वात्किपिशत्वाच बडवामुखानलस्येव मारुत-सुतस्य संचरणपये संमुखे स्थितः । तथा च सागरार्धान्ततुल्यत्वेन राक्षसनिवहस्य भक्ष्यत्वम् , बडवानलत्वेनोत्प्रेक्षया इन्मतो भक्षकत्वं प्रतीयते ॥

अथैतयोर्युद्धमाह—

अह दारुणावसाणे कइरक्खससेण्णवइअरिम्म पश्चते । संभारिअक्खणिहणो ओत्थरइ सरेहिं मारुई धुम्मक्खो ॥ ६५ ॥

[अथ दारुणावसाने किपराक्षससैन्यव्यितकरे प्रवृत्ते । संस्मृताक्षिनिधनोऽवस्तृणाति शरैर्मारुति धूम्राक्षः ॥]

अथ सांमुख्यानन्तरं क्षयहेतुत्वाहारूणमवसानं यस्य ताहिश किपराक्षससैन्ययोर्व्यतिकरे युद्धरूपे प्रवृत्ते सित धूम्राक्षः शरैर्मारुतिमवस्तृणाति आच्छादयति । किंभूतः । संस्यृत-मक्षस्य भ्रातुनिधनं मरणं येन ताहक् । लङ्कादाहसमयेऽक्षोऽनेनैव हत इति क्रोधादिति भावः ॥

अथ ध्म्राक्षरथभङ्गमाह—

तो तस्स सरिणघाए रोमन्तरलग्गणिष्पले धुअमाणो । अकस्मणमोडिअरहो हिअधुम्मक्खधणुसंठिओ हसह कई ॥६६॥ [ततस्तस्य शरनिघातात्रोमान्तरलग्ननिष्फलान्धुन्वानः । आक्रमणमोटितरथो हृतधूम्राक्षधनुःसांस्थितो हसति कापैः ॥]

ततः शरवृष्टचनन्तरमाक्रमणेनोत्पुत्वारोहणेन मोटितो भन्नो रथो येन । धृम्राक्षस्रोत-र्थात् । स किपहेनूमान् हतमाच्छिय गृहीतं यद्भाक्षस्य धनुस्तत्र संस्थितः हसति । धू-भ्राक्षं लक्ष्यीकृत्येत्यर्थात् । मर्कटस्वभावोऽयमिति भावः । किं कुर्वन् । तस्य धूम्राक्षस्य शरनिधातात्रोमान्तरेषु लगान् सतो निष्फलानकिंचित्करत्वाद्धन्वानो देहोत्क्षेपणादिना दिशि दिशि क्षिपन् ॥

अथ हन्मदेहदार्ट्यमाह--

भग्गो भुअस्मि फलिहो वच्छुच्छलिअदलिअं ण दट्टं मुसलम् । धुम्मक्खरोसमुकं पवअस्स जिहं तिहं विराइ पहरणम् ॥ ६७॥

[भग्नो भुजे परिघो वक्षउच्छ्वलितदलितं न दृष्टं मुसलम् । धूम्राक्षरोषमुक्तं प्रवगस्य यत्र तत्र विशीर्यति प्रहरणम् ॥]

हनूमतो भुजे परेषां परिघो भन्नो द्विधाभूतः । वक्षस उच्छ्विलितं सद्दलितं द्विधाभूतं मुश्चलमपि न दृष्टम् । कुत्र गतमित्यर्थः । एवम् —धूम्राक्षेणापि रोषेण मुक्तं प्रहरणं प-रिघादि प्रवगस्य यत्रैव तत्रैव देहे विशीर्यति खण्डखण्डीभवति । पतितं सदित्यर्थात् । एतेन वम्रदेहत्वमुक्तम् ॥

अथ गुग्मकेन ध्रमक्षमरणमाह— तो दीहवामकरअलपिडवण्णावेढणोणअगलुद्देसम् । इम्भन्तजीविणग्गमवच्छव्भन्तरभमन्तसीहिणिणाअम् ॥ ६८॥ खणवावारिविसंठुलगलन्तपहरणपलम्बिओहअहत्थम् । कुणइ पभक्षणतणओ उद्घृट्टिअमुक्कजीविअं धुम्मक्खम् ॥ ६९॥ (जुग्गअम्)

[ततो दीर्घवामकरतलप्रतिपन्नावेष्टनावनतगलोद्देशम् । रूध्यमानजीवनिर्गमवक्षोभ्यन्तरभ्रमित्सहिननादम् ॥ क्षणव्यापारिविसंष्ठुलगलत्प्रहरणप्रलिम्बतोभयहस्तम् । करोति प्रभज्जनतनय ऊर्ध्वोत्थितमुक्तजीवितं धूम्राक्षम् ॥]

(युग्मकम्)

ततः परिघादिप्रहारानम्तरं प्रभञ्जनतनयो हन्मान् धूम्राक्षमूर्ध्वेमुत्यितं गतं सन् मुक्तं त्यक्तं जीवितं येन तादशं करोतीत्यत्तरस्कन्धकेनान्वयः । किंभूतम् । दीर्घेण आमकर- तलेन प्रतिपन्नमङ्गीकृतं यदावेष्टनमामोध्य प्रहणं तेनावनतो गलोहेशो यस्य तम् । वाम-बाहुनावेष्टयामोध्य गले धृतमित्यर्थः । अय कण्ठस्य मोटितत्वाद्रुध्यमानो जीवनिर्गमस्तेन हेतुना वक्षोभ्यन्तरे अमन् सिंहनिनादो यस्य तम् । प्राणावस्थित्या सिंहनादो धूर्णती-त्यर्थः । पुनः किंभृतम् । गलामोटने सति क्षणं व्यापारिणौ प्रतिक्रियानिमित्तं हन्मत्करादिनि-मोचनाय कृतप्रयत्नौ सन्तौ विसंष्ठुलौ विह्नलौ । अत एव गलत्प्रहरणौ पतद्क्षौ सन्तौ प्रलम्बितावुभयहस्तौ यस्य तम् । निर्याणपीडया करयोरवशीमावेन पतद्क्षत्वं लम्बमा-नत्वं चेत्यर्थः ॥

अथाकम्पनप्रयाणमाह-

अह पिंडए धुम्मक्खे हअसेसिम्म अ गए णिसाअरसेण्णे । दहमुहसमुहाणत्तं णिन्तं पेच्छइ अकम्पणं पवणसुओ ॥ ७० ॥ [अथ पितते धूम्राक्षे हतशेषे च गते निशाचरसैन्ये । दशमुखसंमुखाज्ञसं निर्यन्तं प्रेक्षतेऽकम्पनं पवनसुतः ॥]

अथ पूर्वोक्तप्रकारानन्तरं धूम्राक्षे पतिते निशाचरसैन्ये च हतशेषे हतावशिष्टे स्वल्पे सित दशमुखेन संमुखे आज्ञप्तम् । युद्धायेत्यर्थात् । निर्यन्तं लङ्कातो बहिर्भवन्तमकम्पनं नाम रावणपुत्रं पवनसुतः प्रेक्षते, न तु प्रसह्यातिकामित । तथासित निकटवर्तिनीं लङ्का-मेव प्रविशेदित्याशयः ॥

अथाकम्पनपतनमाह—

तं पि विइण्णोरत्थलवीसत्थोहरिअणिट्ठिआउहणिवहम् । ओसुम्भइ हणुमन्तो एकेकक्ष्वखुडिअविष्पइण्णावअवम् ॥ ७१॥ [तमपि वितीर्णोरःस्थलविश्वस्ताबहृतनिष्ठितायुधनिबहम् । अवपातयित हनूमानेकैकखण्डितविप्रकीर्णावयवम् ॥]

तमि । निकटागतिमत्यर्थात् । हन्मानवपातयित । अकम्पनं मारयामासेत्यर्थः । किंमृतम् । वितीर्णे प्रहारायाप्रे कृत्वा दत्तं यदुरःस्थलम् । हन्मतेत्यर्थात् । तत्र विश्व-स्तमश्लोमं यथा स्यादेवमवहृतः पातितः । अकम्पनेनेत्यर्थात् । अत एव निष्टितः शतख-ण्डीमृय विनष्ट आयुधनिवहो यस्य तम् । हन्मृता प्रहरेत्युक्त्वापुरः कृते वश्लसि वज्र-मयत्वादकम्पनप्रहितान्यस्त्राणि खण्डखण्डीमृतानीत्यर्थः । अधैकैकं प्रत्येकं खण्डिताः सन्तो विप्रकीर्णा हन्मतेव दिशि दिशि क्षिप्ता अवयवाः करचरणादयो यस्य तम् ॥

अथ नीलप्रहस्तयोर्युद्धमाह—

अह दहमुहसंदिट्ठो हणुमन्ताघाअसमतुलग्गिष्किओ । पिंडओ णीलस्स मुहे अलद्धसमरसुहदूमिअस्स पहत्थो ॥ ७२ [अथ दशमुखसंदिष्टो हनूमदाघातसमतुलाग्रस्फेटितः । पतितो नीलस्य मुखेऽलब्धसमरसुखदुःखितस्य प्रहस्तः ॥]

अथाकम्पनवधानन्तरं युद्धाय दशमुखेन संदिष्टो हन्मत्कृतादाघातात्समतुलाग्रेण का-कतालीयसंवादसाम्येन दैवात्स्फेटितो बहिर्भृतः प्रहस्तो नाम राक्षसोऽप्राप्तसमर् सुखत्वाहुः-खितस्य नीलस्य मुखे संमुखे पिततः । हनुमता हन्तुमारच्धोऽपि दैवादपक्रान्तो नीलस्याग्रं प्राप्तवानित्यर्थः ॥

अथ नीलोरसि प्रहारमाह-

णवरि अ पत्थाणे चिअ बाणो कालाअसो पहत्थविमुक्को । पिंडओ णीलस्स उरे वणपिंडिभिण्णरुहिरुग्गमेण पिसुणिओ॥७३॥

[अनन्तरं च प्रस्थान एव बाणः कालायसः प्रहस्तविमुक्तः । पतितो नीलस्योरसि व्रणप्रतिभिन्नरुधिरोद्गमेन पिशुनितः ॥]

सांमुख्यानन्तरं च प्रस्थान एव प्रहस्तं प्रति नीलस्य प्रयाणसमय एव प्रहस्तेन वि-मुक्तः कालायसो द्रवीकृतत्वेन स्थामलौह्घटितो वाणो नीलस्योरसि पतितः । यदैव नी-लस्तदतिक्रमाय प्रस्थितस्तदैव प्रहस्तमुक्तो वाणस्तदुरसि पतित इत्यर्थः । अथ स बाणो व्रणात्प्रतिभिन्नस्य रुधिरस्योद्गमेनोच्छलनेन पिशुनितः क्षिप्रगमनत्वान्नीलरुधिरोद्गमेन सू-चितः । अनुमापित इति यावत् ॥

अथ नीलस्य कल्पद्रमक्षेपमाह-

वेओवत्तिअविद्धवं मुअइ कई वि सुरहत्थिपरिमलसुरहिम् । गइमग्गलग्गभमलं पिंडसोत्तपसारिअंसुअं कप्पदुमम् ॥ ७४ ॥

[वेगापवर्तितविटपं मुख्यति कापिरापि सुरहस्तिपरिमलसुरिभम् । गतिमार्गलग्नभ्रमरं प्रतिस्रोतःप्रसारितांशुकं कल्पद्धमम् ॥]

किपरिष कल्पद्धमं मुश्रित । प्रहस्तं प्रतीत्यर्थात् । किम्तम् । वेगेनापवितितिनि पश्चा-दिभमुखीकृतानि विटपानि यस्य तम् । वेगोत्कर्षेण प्रतिकृठीकृतवाय्त्कर्षिति भावः । एवम्—सुरहस्तिनामैरावतादीनां परिमलेन कटकण्ड्यनादिविमर्दे रूपसंबन्धेन सुर-भिम् । मदसंबन्धादिति तदुपमर्दसहत्वेन महत्त्वं दृढत्वमप्युक्तम् । एवम्—गितमार्गे लम्ना अनुगामिनो भ्रमरा यस्येति विश्विष्टभ्रमरेरप्यलभ्यत्वेनाप्युत्कृष्टजवत्वम् । एवम्—प्रतिस्रो-तसा पश्चाद्वर्त्मना प्रसारितमंशुकं वस्त्रं यस्य । वेगमारुतेनेत्यर्थात् । अनेनापि तदेवोक्तम् ॥

अथैतद्रक्षस्य मुक्तावर्षणमाह—

बोलन्तजलहरस्स व तो से आसारजललवत्थवअणिहो । आगममग्गम्मि ठिओ धुअविडवक्खलिअमोत्तिआफलणिवहो ७५ [व्यतिक्रामज्जलधरस्येव ततोऽस्यासारजललवस्तबकिनभः । आगममार्गे स्थितो धुतविटपस्खलितमुक्ताफलिवहः ॥]

ततस्यागानन्तरमस्य नीलक्षिप्तकलपदृक्षसागममार्गे संचाणपथे धुतेभ्यः कम्पितेभ्यो विटपेभ्यः स्ख्लितो मुक्ताफलनिवहः स्थितः । अस्य किमूतस्य । व्यतिक्रामतो नभिष्ते गच्छतो जलधरस्येव । फलिनवहः कीहक् । आसारो वृष्टिस्तजलस्य छवो विन्दुस्तरसम्मूहिनमः । तथा च जलधरप्रायस्य कल्पहुमस्य वृष्टिजलिनदुप्राया मुक्ताः पतिता इत्यथः ॥

अथ प्रहस्तोरसि तदृक्षभङ्गमाह---

तो तस्त भुअविमुक्को भग्गो वणभरिअमोत्तिअप्फलवअरो । भज्जन्तविडवविअलिअसिअंसुआवीअपहररुधिरम्मि उरे ॥७६॥

[तत्तस्तस्य भुजविमुक्तो भग्नो व्रणभृतमौक्तिकफलप्रकरः। भज्यमानविटपविगलितसितांशुकापीतप्रहाररुधिरे उरसि॥]

ततस्तदनन्तरं नील्रभुजेन विमुक्तः क्षिप्तः । कल्पद्रुम इत्यर्थात् । तस्य प्रहस्तस्योरितः भन्नो विश्वीणः । इत्युरसः प्रहारस्य च दार्ब्यमुक्तम् । किंभूतः । त्रणेषु तजनितक्षतेषु भृतो व्याप्तो मौक्तिकफल्प्रकरो यस्य स तथा । उरित कीहरो । भज्यमानेभ्यो विट-पेभ्यो विगलितानि यानि सितांशुकानि तिस्थतवस्त्राणि तैरापीतानि संस्रज्य शोषितानि प्रहारजन्यरुथिराणि यत्रेति विशेषणाभ्यां क्षतमुक्तायतनवस्त्रभ्रंशनेरिप प्रहारोत्कर्ष उक्तः ॥

अथ नीलस्य शीघ्रिक्रयतामाह-

समअं वश्वेह सरे थएइ समअं कई दुमेहिं णहअलम् । समअं तेण विमुक्को चउिह्सं पाअडो सिलासंघाओ ॥ ७७॥ [समं वश्वयित शरान्स्थगयित समं किपर्दुमैर्नभस्तलम् । समकं तेन विमुक्तश्रतुर्दिशं प्रकटः शिलासंघातः॥]

किपर्नीलः सममेकदैव तत्प्रेषिताञ्शरान् वश्चयित । उत्पतनावपतनादिना वारयती-त्यर्थः । एवम्—कदैव दुमैर्नेभस्तलं स्थगयत्याच्छादयित । एवम्—एकदैव तेन किपना विमुक्तः शिलासमूहश्चतुर्दिशं प्रकटः । सर्वत्र पततीत्पर्थः । तथा च शरान् वश्चयन्नेव दुमान् क्षिप्तवांस्तदैव च शिला इति कृतहस्तत्वमुक्तम् ॥

अथ नमसि नीलाख्यण्डनमाह—

विअलन्तदुमच्छेभा सरघाअदलन्तविअलिअसिलाणिवहा । दीसन्ति दल्लिभपन्वभवोच्छिज्जन्तोज्झरा णहअलुद्देसा॥ ७८॥ 1

[विगलह्रमच्छेदाः शरघातदलद्विगलितशिलानिवहाः ।

दृश्यन्ते दिलतपर्वतन्यविच्छियमानिर्म्भरा नभस्तलोद्देशाः ॥]

नभस्तलप्रदेशा दश्यन्ते । कीदशाः । विगलन्तो द्रुमाणां छेदाः प्रहस्तशरप्रहारकृताः खण्डा यस्मात् । एवम्—तस्यैव शरघातेन दलन्तः सन्तो विगलिताः पतिता नीलिक्षस-शिलानिवहा यस्मात् । एवम्—तस्यैव शरेण दिलतानां पर्वतानां व्यविच्छिद्यमाना नि-र्श्वरा यत्र ते । पर्वतेषु द्विधाभृतेषु निर्झरा अपि द्विखण्डीभूता इत्यर्थः । पर्वतेषु शतख-ण्डेषु प्रथग्भूता इति वा ॥

नीलस्यावस्थामाह-

गिरिधाउरअक्खउरो अंसविपल्हत्थवहलकेसरणिवहो । संझाअवविच्छुरिओ सजलो व्व घणो णहम्मि दीसइ णीलो ७९ [गिरिधातुरजःकलुषोंऽसविपर्यस्तवहलकेसरिनवहः ।

संध्यातपविच्छुरितः सजल इव घनो नमसि दश्यते नीलः ॥]

नभसि नीलो दृश्यते । सर्वेरित्यर्थात् । कीद्यः । क्षिप्यमाणगिरीणां गैरिकरजोभिः कल्लयः कर्वृरितः । स्वतो नीलत्वात् । एवम्—असे स्कन्धमूले विपर्यस्तो नित्यं नमनो- नमनादिना विसंष्ठलः केसराणां स्कन्धवालानां निवहो यस्य स तथा । क इव । संध्या- तपेन संध्याकालीनरविकिरणेन विच्लुरितः संबद्धः । अरुणीकृत इति यावत् । एवंभूतः सजलो घन इव । तथा च—जलसंबन्धेन श्यामतया मेघेन नीलस्य, रक्ततया संध्यारा- गेण गैरिकर तसां तौल्यादुपमा ॥

अथ नीलेन प्रहस्तधनुर्प्रहणमाह-

णवरि अ गअणद्धन्ते ओवडणिक्खत्तधणुणिअत्तिथिमिओ । तह धरिओ विअ दीसइ पढमविमुकेहि सरसमूहेहि कई ॥८०॥

[अनन्तरं च गगनार्धान्तेऽवपतनाक्षिप्तधनुर्निवृत्तांस्तिमितः । तथा धृत इव दृश्यते प्रथमविमृत्तैः शरसमूहैः कापिः ॥]

किपनींठः प्रहस्तेन प्रथमं विमुक्तैः शरसमूहैस्तथा धृत इव दृश्यते । किंभूतः । ग-गनस्यार्थान्ते उपर्येकदेशेऽवपतनेनोध्र्यादधोगमनेनाक्षिप्तमतिक्रम्य पृहीतं धनुर्येन तथा-भूतः सिन्नवृत्तो यत एवावपतितस्तत्रेव गतः सन् स्तिमितः स्थिरीभूतः । तथा च—प्र-थमं प्रहस्तेन शरा विमुक्तास्तदुत्तरमवप्य प्रहस्तधनुर्पृहीत्वा निवृत्य पूर्वस्थानस्थितो नीठः । स्तिमितोऽपि शरैः पृष्ठगामिभिर्धृत इव लक्षितो न तु धृत इत्यवफालोत्फालयोः क्षिप्रता सूचिता ॥

१. अन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वं चिन्त्यम्.

अय प्रहस्तस्य मुशलक्षेपमाह— अह णिसिअरेण मुसलं णीलस्स ललाटवट्टपञ्चण्फलिअम् । मज्झिम्म धरेन्तरवं समुहागअतुरिअवश्चिअं पिडवण्णम् ॥ ८१॥ [अथ निशिचरेण मुशलं नीलस्य ललाटपट्टप्रत्युत्फलितम् । मध्ये भ्रियमाणरवं संमुखागतत्वरितविञ्चतं प्रतिपन्नम् ॥]

अथ धनुःश्रूत्यतानन्तरं निशिचरेण स्वेनैव क्षिप्तं मुशलं नीलस्य ललाटपद्वारप्रत्युत्फ-लितं यत एव गतं तत्रैवागतं सन् मध्ये प्रतिपत्रम् । इस्तेनोत्सुत्य गृहीतिमत्यर्थः । ध्रियमा-णरवं सिंसहनादं यथा स्यात् । कीर्दशम् । संमुखागतं त्वरितमेव विश्वतम् । ललाटभेद-नाभावात् । तथा च—प्रत्युत्फलेनोत्कर्षेण प्रहारललाटयोर्दार्व्यप्रकर्षः । यद्वा—मध्ये स्व-यमुत्सुत्य पुरोगत्वा मध्यवत्मेनि धृतमिति प्रथमजातमुशलोच्छलनादि प्रहस्तोत्फालस्य शीघ्रत्विमत्याशयः ॥

अथ नीलेन शिलाग्रहणमाह—

गेण्हइ अ जलणतणओ सुवेलसिहरद्धलग्गमेहच्छाअम् । विअखपहत्थोरत्थलसमवित्थारकढिणत्तणं कसणसिलम् ॥ ८२ ॥ [गृह्णाति च ज्वलनतनयः सुवेलशिखरार्धलग्नमेघच्छायाम् । विकटप्रहस्तोरःस्थलसमविस्तारकठिनत्वां कृष्णशिलाम् ॥]

च पुनर्ज्वलनतनयो नीलः कृष्णशिलां गृह्णति । किंभूताम् । विकटं विस्तीर्णे यतप्र-हस्तस्योरःस्थलं तत्समे विस्तारकिनत्वे यस्यास्तामिति तदिभभवसौकर्याय । एवम्— सुवेलशिखरस्यार्धान्ते उपरिदेशे लग्नस्य मेघस्येव छाया कान्तिर्यस्यास्तामिति । यथा सु-वेलशिखरोपरिभागे मेघस्तिष्ठति तथा नीलहस्तोपरि शिलापीति सुवेलेन नीलस्य, शिख-रेण मुजस्य, तद्ध्वभागेन करस्य, मेथेन शिलायास्तुल्यत्वम् ॥

अथ नीलोत्फालमाह-

दूरसमुप्पइएण अ णीलेण सिलाअलोत्थअम्मि दिणअरे । जाओ णहम्मि दिअसो तक्खणवद्धतिमिरा महिअलम्मि णिसा ८३ [दूरसमुत्पतितेन च नीलेन शिलातलावस्तृते दिनकरे । जातो नभसि दिवसस्तत्क्षणवद्धतिमिरा महीतले निशा ॥]

द्रं समुत्पतितेन कृतोत्फालेन च नीलेन दिनकरे शिलातलेनावस्त्रते छन्ने सित नभिस दिवसो जातः, तत्क्षणे बद्धं संबद्धं तिमिरं यया सा निशा महीतले जातेत्यर्थात् । शिलया रिवरदमीनां व्यवहितत्वादधः प्रसरणाभावादत एवोर्ध्वं प्रसरणाद्दिवस इति भावः ॥

१. 'कीदशम्' इति पदं 'भ्रियमाणरवम्' इत्यतः प्राग्भवेत्. २. 'नीलस्य' इति भवेत्.

7

अय प्रहस्तवधेनाश्वासकं विच्छिनति—
अह णीलस्स पहत्थो रणाणुराएण सहिअगाढणहरो ।
घाअव्धन्तरभिण्णो गलन्तजीअरुहिरो गओ धरणिअलम् ॥८४॥
इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे
महाकव्वे चउदहो आसासओ ।

[अथ नीलस्य प्रहस्तो रणानुरागेण सोढगाढप्रहारः । घाताभ्यन्तरभिन्नो गलजीवरुधिरो गतो धरणितलम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये चतुर्दश आश्वासकः । अथ शिलोत्थापनानन्तरं प्रहस्तो धरणितलंगतः । पतित इत्यर्थः । कीदक् । रणानुरागेण संप्रामप्रीत्या नीलस्य सोदः प्रतीद्यो गाढः प्रहारो येन । शिलाकृत इत्यर्थात् । तथाभृतः । अत एव घातेन शिलाभियातेनाभ्यन्तरे भिन्नश्र्णो वहिः क्षताभावात् । तत एव च गल-द्विर्भवज्ञीवः प्राणस्तद्र्पं रुधिरं यस्य तादक् । अभिघाते सति रुधिरनिर्गमस्यौचित्याज्ञीव एव रुधिरस्वेन रूपितो यतो जीव एव रुधिरमतो यागादावशत्रहतस्य छागादेश्तरकालं खण्डनेऽपि रुधिरनिर्गमाभावः, सजीवस्यैव तिभगमादिति भावः ॥

रक्षोविक्षोभदशया रामदासप्रकाशिता । रामसेतुप्रदीपस्य शिखा पूर्णा चतुर्दशी ॥

पबदश आश्वासकः।

अथ रावणस्य प्रयाणमाह— अह णिहअस्मि पहत्थे वन्धुवहामरिसणिन्तवाहुप्पीडो । चिलिओ सिहिपचरगअहुंकारभरेन्तदसदिसो दहवअणो ॥ १॥ [अथ निहते प्रहस्ते बन्धुवधामर्धनिर्यद्वाष्पोत्पीडः ।

चिलतः शिखिप्रत्युद्गतहुंकारिश्रयमाणदशदिग्दशवदनः ॥]

अथ शिलापतनानन्तरं प्रहस्ते निहते सित दशवदनश्विलः । रणायेत्यर्थात् । की-हक् । बन्धूनां वधेनामधीन्निर्यन्बिहर्गच्छन्बाष्पोत्पिडो यस्य सः । इति यात्रासमये रो-दनादमङ्गलमुक्तम् । पुनः कीहक् । शिखिना विह्ना प्रत्युद्गतः संगतः क्रोधशोकहेतु-कत्वाद्यो हुंकारस्तेन गम्भीरतया श्रियमाणाः पूर्यमाणा दश दिशो येन स तथा ॥

अथैतस्य हास्यमाह—

तह कुविएण पहिंसअं करालमुहकन्दराभरेन्तदश्चित्रम् । जह से भअतुण्हिको भवणक्खम्भेसु परिअणो वि णिलुको॥२॥ [तथा कुपितेन प्रहसितं करालमुखकन्दराभ्रियमाणदशदिशम्। यथास्य भयतूष्णीको भवनस्तम्भेषु परिजनोऽपि निलुकितः॥]

करास्तानि व्याप्तत्वात्सिच्छिद्राणि मुखान्येव कन्दरास्ताभिर्धियमाणाः पूर्यमाणा दश दिशो यत्र तद्यात्तदशमुखव्याप्तदशदिग्यथा स्यादेवं कुपितेन रावणेन तथा प्रहसितं हास्यं कृतं यथा भयेन तूष्णीको मौनी अस्य रावणस्य परिजनोऽपि भवनस्तम्भेषु निस्तृकितः । निस्तीन इत्यथः । कुद्धस्य दष्टिपथो वर्जनीय इत्याशयादिति भावः ॥

अथैतस्य रथारोहणमाह--

तो रक्खसपरिवारं णिअपाअभरोणमन्तपच्छिमति हमम् । सारहिणा रुच्भन्तं चहुलतुरङ्गमधअं रहं आह्रहो ॥ ३॥

[ततो राक्षसपरिवारं निजपादभरावनमत्पश्चिमतिष्ठमम् । सारिथना रुध्यमानं चटुळतुरङ्गमध्वजं रथमारूटः ॥)

ततो हास्यानन्तरं स रथमारूढः । किंभृतम् । राक्षसाः परिवाराः परिचारका यत्र तम् । तैः परिवृत्तमिति वा । एवम्—निजपादयोर्भरेणावनमद्धोगच्छत्पश्चिमं तिष्टमं भि-त्तिर्यस्य तम् । पश्चाद्धागेनेवारोहणसंप्रदायात्सारिथगौरवेण तेजस्वितया वा चटुलाश्चब-लास्तुरङ्गमा अत एव ध्वजश्च यत्र तम् । अत एव रुध्यमानम् । कचिद्प्युट्टीय मा ग-च्छेदिति तुरगवल्गाकर्षणादिना स्थाप्यमानम् ॥

अथ कपीनां रावणज्ञानमाह-

हुंकारेण सहाए खुहिअमहाकलअलेण लङ्कामज्झे । पुरसेण्णकलअलेण अ णाओ चलिओ त्ति वाणरेहि दहसुहो ॥४॥

[हुंकारेण सभायां क्षुभितमहाकलकलेन लङ्कामध्ये ।

पूर्णसैन्यकलकलेन च ज्ञातश्चलित इति वानरैर्दशमुखः ॥]

दशमुखः सभायां तिष्ठतीति वानरैः कोधजन्यहुंकारेण ज्ञातः । तथा—क्षुभितानाम् । नगरीयाणामित्यर्थात् । महाकोलाहलेन लङ्कामध्ये आगत इति ज्ञातः । पश्चात्पूर्णस्य च तुरङ्गतापत्रस्य सैन्यस्य कलकलेन रणरणकसमुत्येन लङ्कातो युद्धाय चलित इति ज्ञातः ।

अथैतस्य नगरान्निर्गममाह—

णवरि अ मुहणिवहोवरि दुक्खपहुत्तधवलाअवत्तच्छाओ । णिग्गन्तूण पुरीओ भञ्जइ भग्गरणमच्छरं कइसेण्णम् ॥ ५ ॥

[अनन्तरं च मुखनिवहोपिर दुःखप्रभूतधवलातपत्रच्छायः । निर्गम्य पुरीतो भनिक्त भग्नरणमत्सरं किपसैन्यम् ॥] अथ प्रस्थानानन्तरं स रावणः पुरीतो निर्गम्य बिहुर्गत्वा किपसैन्यं भनिक्त भज्जयित पराब्धुखीकरोति । किंभृतम् । मुखानेवहस्योपरि दुःखेन प्रभूता संमिता धवठातपत्रस्य च्छाया यस्य स तथा । क्रोधेन मुखानामुन्फुछतया महत्त्वोत्कर्षात् । सैन्यं किंभृतम् । भन्नो रणाय मत्सरोऽभ्यसूया यस्य तम् ॥

अथ कपीनां पलायनमाह----

तो मुहमेत्तवलन्ता पच्छिमकेसरसङाहअग्मक्खन्धा । भगगाणुमग्गलग्गा पेच्छन्ति दसाणणं पर्वगमणिवहा ॥ ६ ॥

[ततो मुखमात्रवलमानाः पश्चिमकेशरसटाहताग्रस्कन्धाः । भग्नानुमार्गलग्नाः प्रेक्षन्ते दशाननं प्रवङ्गमनिवहाः ॥]

ततो रावणागमनानन्तरं अझानां पळायितानामनुमार्गे ळझाः पश्चाद्रच्छन्तः प्रवङ्गमनिवहा दशाननं प्रेक्षन्ते । पुरागता व्यवहिता एव पश्चाद्गतानां तु रावणकृतापरिपातशद्वित्वादिति भावः । किंभूताः । मुखमात्रेण वळमानाः पश्चादिभमुखा न तु चरणेरत एव
पश्चिमाः पश्चादिभमुख्यः स्कन्धसंनिहितपश्चाद्भागन्नत्तयो वा याः केसरसटास्ताभिराहता
स्पृष्टा अत्रस्कन्धा अत्रप्रदेशा येषां ते । सिंहावळोकितन्यायेन प्रेक्षणान्मुखस्य परित्रत्तत्वेन
सटानामपि परिन्नत्त्वादित्याशयः ॥

अथ नीलस्तान्परावर्तवतीत्याह—

तो ते शिष्णपअट्टे दहवअणक्षन्तिदिण्णविद्दविअपए । पम्हट्टजहाअणिए भणइ समुप्पण्णरणभए जलणसुओ ॥ ७॥ [ततस्तान्भिन्नप्रवृत्तान्दशवदनाक्रान्तदत्त्तिवद्रिवितपदान् । प्रश्रष्टयथाभणितान्भणित समुत्पन्नरणभयाञ्ज्वलनसुतः ॥]

ततस्तेषां पलायनोत्तरं तान्ससुत्पन्नसमरभयान्कपीञ्ज्वलनसुतो नीलो भणित । किंभूतान् । प्रथमं भिन्नानितस्ततो गतानय प्रवृत्तानेकीभूँतान् । यद्वा—प्रथमं भिन्नान्यलायितानय प्रवृत्तानपकीर्तिभिया परावृत्य संभ्यस्थितान् । एवम्—दशवदनाक्रान्तिनया दत्तं भूमावर्षितं विद्रवितं शीघ्रं विसंघुलं वा पदं यैस्तान् । एवम्—प्रश्रष्टं प्रस्मृतं यथाभणितं यैस्तान् विस्मृतयुद्धप्रतिज्ञावचनात् इति ॥

अथ नीलस्य परावर्तनवाक्यमाह-

मा मुञ्जह समरधुरं एस समुक्तिखत्तमलअसिहरद्धन्तो । जस्स कएण पडाअह ते चिअ वो हरइ जीविअं पवअवई ॥ ८॥ [मा मुश्रत समरधुरामेष समुत्क्षिप्तमलयशिखराधीन्तः । यस्य कृतेन पलायध्वं तदेव वो हरित जीवितं प्रवगपतिः ॥]

हे कपयः, समरस्य धुरां भारं मा मुखत । कुत इत्यत आह—एष प्रवगपतिः समु-

त्थापितमलयैकदेशः सन् । युष्मान् हन्तुमित्यर्थात् । यस्य जीवितस्य कृतेन निमित्तेन पलायध्वं तदेव वोयुष्माकं जीवितं हरति । हरिष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामित्ये लट्' । तथा च—पलायने मरणापकीर्ता, युद्धे तु मरणे कीर्तिस्वर्गो, इतस्था तु कीर्तिर्लक्ष्मिश्चेति युद्धमेव सम्यगिति भावः ।।

अथ रावणस्य रामदर्शनमाह-

सीआहिअहिअएण अ अह सो ति दसाणणेण सारहिसिट्ठो ।
ण वि तह रामो ति चिरं जह तीअ पिओ ति सबहुमाणं दिट्ठो ॥ ९ ॥
[सीताहितहृदयेन चाथ स इति दशाननेन सार्थिशिष्टः ।
नापि तथा राम इति चिरं यथा तस्याः प्रिय इति सबहुमानं दृष्टः ॥]

अथ नीलवचनोत्तरं दशाननेन सोऽयं राम इति सारिथना शिष्टः कथितो रामस्तथा मत्प्रतिपक्षः कृतसमुद्रबन्धनादिपुरुषार्थं इति कृत्वापि तथा न दृष्टो यथा तस्याः सीतायाः प्रियः स्वामी प्रेमपात्रं च तदुपभोगभाजनं चेति कृत्वा सबहुमानं साद्रम् । सश्चाद्यमिति यावत् । चिरं दृष्टः । कीदगस्य लावण्यं किं वा पौरुषमिति जिज्ञासावज्ञादिति भावः । अत्र बीजमाह—किंभूतेन । सीतायामाहितचित्तेन । तथा चाहिमयतापि श्रमेण सीतां न लभे, अयं त्वनायासेनैव लब्धवानिति धन्योऽयमिति तात्पर्यम् ।।

अथ रावणापयानमाइ--

अह रामसराहिअओ पवएहि परंमुहोहसिज्जन्तरहो । छिण्णपडिआअवत्तो लङ्काहिमुहो गओ णिसाअरणाहो ॥ १०॥

[अथ रामशराभिहतः प्रवगैः पराङ्मुखोपहस्यमानरथः । छिन्नपतितातपत्रो लङ्काभिमुखो गतो निशाचरनाथः ॥]

अथ रामदर्शनानन्तरं रामशरेणाभिहतो निशाचरनाथो लङ्काभिमुखः सन् गतः । लङ्कां प्रविष्ट इत्यर्थः । प्रविगः पराङ्मुखत्वात्पश्चादुपगम्य करतलादिभिरुपहस्यमानो रथो यस्य । एवं छिन्नं सत्पतितमातपत्रं यस्य स तथा ॥

अथ कुम्मकर्णप्रवोधनमाह-

तो तेण लघुइअजसं पत्तविणासेण मुक्कसोडीरपअम् । पिडवोहणं अआले सुहोवसुत्तस्स कुम्भअण्णस्स कअम् ॥ ११ ॥ [ततस्तेन लघूकृतयशः प्राप्तविनाशेन मुक्तशौटीर्यपदम् । प्रतिबोधनमकाले सुखोपसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य कृतम् ॥]

ततो छङ्काप्रवेशानन्तरं प्राप्तविनाशेन तेन रावणेन अकाले न्यवस्थितजागरणसमयं विनेव सुखोपसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य प्रतिबोधनं ऋतम् । किंभूतम् । लघुकतं यशो येन स्वाक्षमताप्रकाशनात् । तथा—मुक्तं शौटीर्येणाहंकारेण पदं स्थानं यतः परसापेक्षत्वात्त-रिक्रयाविशेषणं वा ॥

अथ कुम्भक्षणप्रयाणमाह—

सो वि अ जम्भाअन्तो अआलपिडवोहगरुइअसिरद्धन्तो ।
णीइ हसिऊण सुइरं लहुअं सोऊण रामवहसंदेसम् ॥ १२ ॥

[सोऽपि च नृम्भायमाणोऽकालप्रतिबोधगुरूकृताशिरोर्धान्तः।

निरैति हसित्वा सुचिरं लघुकं श्रुत्वा रामवधसंदेशम् ॥]

अकाले प्रतिवोधेन जागरेण गुरूकतः स्तम्भितः शिरोधीन्तो मस्तैकरूपैकदेशो यस्य तथाभूतः सन् जुम्भायमाणः स कुम्भकर्णोऽपि रामवधरूपं संदेशमभीष्टवचनं शुरवा यतो लघुकमीषरकरमतः सुचिरं हसित्वा निरैति । निर्गच्छतीत्पर्थः ॥

अथैतस्य देहमहत्त्वमाह-

ओच्छुण्णरइरहवहो जाओ देहस्स से कणअपाआरो । ऊरुपएसालग्गो दरखलिओ व्य तर्वाणव्जराअपरिअरो ॥ १३॥

[आक्रान्तरिवरथपयो जातो देहस्यास्य कनकप्राकारः। ऊरुप्रदेशालम्रो दरस्वलित इव तपनीयरागपरिकरः॥]

अस्य कुम्भकर्णस्य देहस्य उरुप्रदेशालमः कनकप्राकारो दरस्वलितिव्वकरूपस्वस्था-नार्तिकचिद्धोपस्रत ऊरुलम्रत्वात्तपनीयस्य सुवर्णस्य रागो रज्ञनं यत्र स सुवर्णघितः परिकर इव जातः । परिकरो मेखलावित्रके निबध्यत इति समाचारः । स तु सुप्तोत्थि-तस्य शिथिलीभवत्येवेति ध्वनिः । कीद्दक्पाकारः । आक्रान्तो रिवरथस्य पन्था येन स तावदुच इत्युत्प्रेक्षा ॥

अथास्य प्राकारलज्जनमाह-

A

लिङ्घिअपाआरस्स अ तो से विवलाअमाणमअरप(क्क)ग्गाहा । जाणुष्पमाणसिलला जाआ फिडहागआ समुद्दद्वन्ता ॥ १४॥ [लिङ्घितप्राकारस्य च ततोऽस्य विपलायमानमकरप्रप्राहाः। जानुप्रमाणसिलला जाताः परिखागताः समुद्रार्धान्ताः॥]

ततः संनिध्यानन्तरं लिङ्कतप्राकारस्यास्य कुम्भकर्णस्य जानुद्रप्रसिल्लाः सन्तः समु-द्रैकदेशाः परिखागताः परिखाप्रविष्टा जाताः । प्राकारसंनिहितभूमेः कुम्भकर्णचरणयित्र-तत्वेनावनमनात्समुद्रस्योत्रमनम् । तत एवतज्लस्य नीचगामितया परिखायां संक्रम इति भावः । तथापि परिखाजलस्य जानुप्रमाणत्वमित्यस्य महत्त्वमुक्तम् । किंभूताः । विपला-यमानाः क्षोभादितस्ततो गामिनो मकरप्रप्राहा यत्र ते । प्रप्राहो जलसिंहः ।। अथ कपीनां पलायनमाह—
तो तं पेच्छन्त चिअ पच्छाहुत्ता णिअत्तरणवावारा ।
हत्थपचन्तधराहरविसमक्कन्ता पखाइआ कइणिवहा ॥ १५ ॥

[ततस्तं पश्यन्त एव पश्चादिभमुखा निवृत्तरणव्यापाराः । हस्तपतद्धराधरविषमाक्षान्ताः पलायिताः कपिनिवहाः ॥]

ततः प्राकारलक्षनानन्तरं तं कुम्भकर्णे पश्यन्त एव पश्चादिभमुखाः सन्तः किपिनि-वहाः पलायिताः । किमृताः । निष्टत्तयुद्धव्यापाराः । एवम्—हस्तात्पतद्धराधरेण विष-ममाकान्ता भीत्या सम्यग्धर्तुमसामध्येन यिन्त्रताः ॥

अथामुष्य युद्धमाह-

अह सेलेहि तरूहि अ फिलहेहि अ मोग्गरेहि हन्तूण दढम् । दढदण्डाउहमग्गणमुसलेहि खणेण वाणरवलं सअलम् ॥ १६॥

[अथ शैलैस्तरुभिश्च परिघेश्च मुद्गरेईत्वा दृढम् । दृढदण्डायुधमार्गणमुशलैः क्षणेन वानरवलं सकलम् ॥]

अथ कापिमङ्गोत्तरं शैलादिभिर्दढं दण्डरूपमायुधं मार्गणो वाणो मुसलं चैतत्पर्यन्तैरह्नीः क्षणेन सकलं वानरबलं दढं यथा स्यात्तथा इत्वेति परस्कन्धकेन संदानितम् ॥

तो पवआइ गआई तुरआइ अ रक्खसाइ लोहिअमत्तो । रामसराघाअधुओ णिअअबले परबले पअत्तो खतुम् ॥ १७ ॥

[ततः प्रवगान्गजांस्तुरगांश्च राक्षसांछोहितमन्तः । रामशराघातधुतो निजकवले परवले प्रवृत्तः खादितुम् ॥]

स कुम्भकर्णो रामशराघातेन धुतः कम्पितः सन् क्रोधात् निजकवले परवले च प्रव-गादीन् खादितुं भोक्तं प्रवृत्तः । एषामेव लोहितै रुधिरैर्मत्तो यतः । युग्मकम् ॥ अय कुम्भकर्णभुजच्छेदमाह—

चिरजुण्झिअस्स तो से दोएह वि रामधणुणिग्गअसराहिहआ । पढमं धरणीअ भुआ पच्छा छेअरुहिरोज्झरा पस्हत्था ॥ १८॥

[चिरयोधितस्य ततोऽस्य द्वाविष रामधनुर्निर्गतश्चराभिहतौ । प्रथमं धरण्यां भुजौ पश्चाच्छेदरुधिरनिर्झराः पर्यस्ताः ॥]

ततः सैन्यक्षयानन्तरं चिरं योधितस्य । कपिभिरित्यर्थात् । अस्य कुम्भकर्णस्य राम-धनुनिर्गतेन शरेणाभिहतौ छिन्नौ द्वाविप भुजौ घरण्यां प्रथमं पर्यस्तौ पतितौ, पश्चात् छेदरुधिराणां निर्झराः पर्यस्ता विकीर्णो इति रुधिराणां प्रतिरोधत्यागेन प्रथमं भुवि प-तनाईत्वेऽपि भुजयोः प्राथमिकं पतनं प्रहारस्यातिशयं तयोगौरवं वा सूचयित ॥ अथानयोः पतनस्थानमाह-

एको रुद्धणइमुहो अणुवेलं णिविडिओ सुवेलो व्व भुओ । साअरलद्धत्थामो वीओ से वीअसेउबन्ध व्व ठिओ ॥ १९ ॥

[एको रुद्धनदीमुखोऽनुवेलं निपतितः सुवेल इव भुजः । सागरलब्धस्थामा द्वितीयो द्वितीयसेतुबन्ध इव स्थितः ॥]

एको भुजः समुद्रस्य वेठामनु सुवेठ इव स्थितः । यथा वेठायां सुवेठस्तिष्ठति तथेत्यर्थः । तत्समानरूपत्वात् । कीहक् । रुद्धं नदीनां मुखं समुद्रप्रवेशस्थानं येन सः । तथा
समुद्रोऽपि रुद्धपरिदग्वितिनदीमुख इति साम्यम् । एवं सागरे ठन्धं स्थाम स्थैयं येन
तथाभूतः सन् द्वितीयो बाहुद्वितीयसेतुवन्ध इव स्थितस्तत्समानाकारत्वात्प्रथमो विद्यत
एवेति आवः ॥

अथ कुम्भकर्णशिरदछेदमाह—

आअण्णकाङ्किष्ण अ तो से चक्कलिअसिहिसिहेण रणमुहे । रहुवइसरेण तुङ्गं चक्केण व राहुणो सिरं उक्खुडिअम् ॥ २० ॥

[आकर्णकृष्टेन च ततोऽस्य चक्रिकतिशिखिशिखेन रणमुखे । रघुपतिशरेण तुङ्गं चक्रेणेव राहोः शिर उत्खण्डितम् ॥]

ततो भुजपतनानन्तरमाकर्णकृष्टेन रघुपतिशरेण अस्य कुम्भकर्णस्य तुङ्गमुचं शिरो मस्तकमुरखिष्डतम् । कीदशेन । चक्रिला चक्राकारा शिखिनः शिखा यत्र तेन । आग्ने-यत्वात्तद्भूपतेजोमयत्वाद्वा । राहोः शिर इव । यथा राहोस्तुङ्गं शिरश्रिक्रतशिखिशिखेन चक्रेणोत्खिष्डितमित्यर्थः ॥

अथ शिरःपतनमाह-

गअणुण्णएण तेण अ पवणभरेन्तमुहकन्दरामुहलेण । छिण्णपिडएण वि कओ चउत्थतुङ्गसिहरुग्गमो व्व तिऊडो ॥२१॥

[गगनोन्नतेन तेन च पवनिश्रयमाणमुखकन्दरामुखरेण । छिन्नपतितेनापि ऋतश्रतुर्थतुङ्गशिखरोद्गम इव त्रिकूटः ॥]

पुनर्गगनं व्याप्योन्नतेन च्छिन्नपतितेनापि तेन शिरसा त्रिक्टः सुनेलश्चतुर्थस तुङ्गस्य शिखरस्योद्गम उत्पत्तिर्यत्र तथाभूत इव कृतः । त्रयाणां विद्यमानत्वाचतुर्थ तदेव शिरो जातिमत्युत्प्रेक्षा । किभूतेन । पवनेन श्रियमाणा पूर्यमाणा या मुखमेन कन्दरा तया मुख-रेण शब्दायमानेनेत्यवकाशातिशयादस्य महत्त्वमुक्तम् । शिखरमपि तादशकन्दरामुखरमिति साम्यम् ॥

अथ कबन्धपतनमाह-

पिंडए अ कुम्भअण्णे दूरपलाअदरभगगपक्षग्गाहो । देहभरन्तुच्छङ्गो पव्वालेइ वडवामुहं सअरहरो ॥ २२ ॥ [पितिते च कुम्भकर्णे दूरपलायितदरभग्नप्रशहः । देहिश्रियमाणोत्सङ्गः प्रावयते वडवामुखं मकरगृहः ॥]

च पुनः कुम्भक्षणे पतिते सित मकराणां गृहं यत्र स समुद्रो वडवामुखं वडवाझि हा॰ वयित व्याप्नोति । कीहशः । दूरं पटायितः सन् भगः क्षोणिक्षोभसंभूतः परस्परसंघहाँ हेहाभि-घाताद्वा अन्यथा संस्थितावयवः प्रश्नाहो जलसिंहो यत्र स तथा पक्षग्गाहो देशी वा । अत्र हेतुमाह—देहेन कबन्धेन भ्रियमाणः पूर्यमाण उत्सङ्गो यस्य । तस्य तत्रैव पतितत्वादिति वडवानल्रष्टावनेन (१) तदा ह्यस्यापि जलस्यादाहादाधिक्यं तेन च समुद्रक्षोभाधिक्यात्क-वन्धनस्य महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ रावणस्य रोषमाह-

तो कुम्भअण्णणिहणं सोऊण दसाणणो पहत्थव्यहिअम् । रोसाअवरज्जन्तं पुणो वि हसिऊण धुणइ मुहसंघाअम् ॥ २३ ॥

[ततः कुम्भकर्णनिधनं श्रुत्वा दशाननः प्रहस्ताभ्यधिकाम् । रोषातपरज्यमानं पुनरपि हसित्वा धुनोति मुखसंघातम् ॥]

ततस्तत्पतनानन्तरं प्रहस्तनिधनादप्यधिकं दुःखदत्वात्कुम्भकर्णस्य निधनं श्रुत्वा द-शाननः पुनरिप मुखसंघातं धुनोति । विषादेन चालयतीत्यर्थः । किंभृतम् । रोषरूपेणातपेन तीक्ष्णत्वात् रज्यमानमरुणीकियमाणम् ॥

अथ पुनरपि रावणप्रयाणमाह—

णिन्तस्स अ तं वेलं अमरिसपरिवड्ढिअस्स भवणुच्छङ्गे । खम्मन्तरिवत्थारा ते चिअ वच्छत्थलस्स से ण पहुत्ता ॥ २४॥ [निर्यतश्च तद्देलायाममर्पपरिवर्धितस्य भवनोत्सङ्गे । स्तम्भान्तरिवस्तारास्त एव वक्षःस्थलस्यास्य न प्रभूताः ॥]

भवनस्योत्सङ्गे येरेव पूर्व गतागतं कृतं त एव स्तम्भयोरन्तरस्य मध्यस्य विस्तारा अवकाशास्तस्यां वेठायां निर्यतो युद्धाय प्रस्थितस्य वास्य रावणस्य वक्षःस्थलस्य न प्रभ्ता न परिमिताः। किभ्ताः। (१) खल्पपरिमाणा वभूवृरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह— किभूतस्य । अमर्षेण परिवधितस्योत्फुह्रस्य। तथा च—वक्षःस्थलोत्फुह्रतया स्तम्भान्तरेण हठाकिःगिनाभावादमङ्गलं सूचितम् ॥

अथेन्द्रजिद्विज्ञितिमाह—

दरिणरगअस्स णवरि अ उग्वाडिअवच्छभरिअभवणुच्छङ्गो । जाणुपडिडिट्टिओ से जम्पइ इसिऊण मेहणाओ त्ति सुओ ॥२५॥

[दरनिर्गतस्यान्तरं च उद्घाटितवक्षोभृतभवनोत्सङ्गः । जानुपतितांत्थितोऽस्य जल्पति हसित्वा मेघनाद इति सुतः ॥]

गृहान्तः स्तम्मद्वयगमनान्तरं दरनिर्गतस्य ततः किंचिद्वहिर्भृतस्यास्य रावणस्य मेघन्नादः स्रतो जानुभ्यां पतितः समुत्थितः । पूर्वकायेनेत्यर्थात् । हितत्वा क्रोधादिति वक्ष्य-माणं जल्पिते । किंभृतः । उद्धाटितेनोत्थितत्वात्प्रकाशितेन वक्षसा भृतो व्याप्तो भवनो-त्सङ्गो येन स तथा । युद्धरसोत्फुळत्वात् । अत एव हृदयोत्साहव्यजनाय तदुद्धाटनमिति भावः ॥

चतुर्थिर्विज्ञतिवाक्यस्वरूपमाह-

णिम्माविअस्मि कज्जे साहसगरूए वि अप्पण चिअ गुरूणा । पुत्तेण पुत्तसरिसं पुत्तप्करिसं ण पाविओ होइ पिआ ॥ २६ ॥

[निर्मितेऽपि कार्ये साहसगुरुकेऽपि आत्मनैव गुरुणा । पुत्रेण पुत्रसदशं पुत्रस्पर्शं न प्रापितो भवति पिता ॥]

साहसविषयत्वेन गुरुके लोकेराहते। साहसेनापि गुरुकेऽसाध्ये इति वा। ताहरोऽपि कार्ये गुरुणा पित्रा आत्मनेव निर्मिते निर्वाहिते सति पुत्रेण पिता पुत्रसहरं पुत्रस्पर्श पुत्रजन्मसुखतुल्यं पुत्रस्पर्शसुखं प्रापितो न भवति ताहशपुत्रस्य पुत्रत्वाभावात्तत्स्पर्शेन सुखानुत्पत्तेरिति भावः॥

स्वोत्कर्षपरं तदेवाह-

कीस ममस्मि धरेन्ते माणुसमेत्तस्स दहरहसुअस्स कए । इअ णीसि अप्पण चिअ लहुअन्तो अम्ह रक्खसडलस्स जसम्॥२७

[िकिमिति मिय ध्रियमाणे मानुषमात्रस्य दशरथसुतस्य कते । इति निरैषि आत्मनैव लघूकुर्वन्मम राक्षसकुलस्य यशः॥]

हे तात, मिय भियमाणे जीवित सित मानुषमात्रस्य न तु देवादेर्दशस्यस्तस्य कृते इस्यनेन प्रकारान्तरेण आत्मनैव किमिति निरैषि युद्धाय निर्गच्छसीसर्थः । मामेवादिशेति भावः । किं कुर्वन् । मम किमपरं राक्षसकुलस्य च यशो लघ्कुर्वन् । एतेऽयोग्या एवेति रावणः स्वयमेव प्रस्थितोऽभृदिति लोकप्रसिद्धिः स्यादिति भावः ॥ रावणोत्कर्षपरं तदाह-

उक्खअभुअंगरअणं णिसुढिअणन्दणवणं पलोटिअसेलम् । अप्पाणं व ण आणसि समं समत्थस्स तिहुअणस्स भरसहम् ॥२८॥

[उत्त्वातभुजंगरतं निपातितनन्दनवनं प्रलोटितशैलम् । आत्मानं वा न जानासि समं समस्तस्य त्रिभुवनस्य भरसहम् ॥]

हे तात, त्वमात्मानं वा न जानासि स्वं न परिचिनोषि। यदमितयोगिना मानुपेण समं युयुत्सुरसीति भावः। किंभूतम्। सममेकदैव समस्तस्य त्रिभुवनस्य भरसहम्। त्रैलोक्यम-प्येकत्र भवति तथापि त्वया समं न पारयतीत्यर्थः। तदेवोपपादयति—पुनः किंभूतम्। उत्खा-तमुत्पादितं भुजंगस्य शेषादेः फणारत्नं येनेति पातालस्य, विच्छिय निपातितं नन्दनवनं येनेति स्वर्गस्य, प्रलोडितः परिवर्तितः कैलासः शैलो येनेति मर्त्यस्य, परिभावकत्वमुक्तम्॥

रामेण समुद्रो बद्ध इति महत्त्वमाशङ्कय तत्प्रतिक्षेपपरं तदाह—

किं णिहणेमि रणमुहे सरेकसोसविअसाअरं रहुणाहम् । ओ सत्त वि अज्जं चिअ वलन्तवडवामुहे मलेमि समुहे ॥२९॥

[किं निहन्मि रणमुखे शरैकशोषितसागरं रघुनाथम् । उत सप्ताप्यदैव वलद्बडवामुखान्मृद्रामि समुद्रान् ॥]

शरिकः शोषितः सागरो येन तं रघुनाथं कि रणमुखे निहन्मि मारयामि । उत प-श्लान्तरे अधैव सप्तापि समुद्रान् मृद्रामि व्याकुलयामि । किंभूतान् । वलिहिशि दिशि गच्छद्वडवामुखमौर्वानलो येषु तानिति श्लोभाधिक्यमुक्तम् । एकसमुद्राभिभावकाद्रामादु-भयपश्लेणाप्यहमधिकः स्यामिति भावः । शरैकेन शोषित इति वा ॥

अथ युग्मकेनेन्द्रजितो रथारोहणमाह—

इअ विण्णविअदहमुहो पिच्छमसारहिकरट्टविअसीसको । आबद्धकवअमन्थरपअविक्रमभरणमन्तिकत्थअति हिमम् ॥ ३०॥ धअसिहरिट्ठअजलहरमुचन्तासिणपि हिप्किलअसूरकरम् । समरतुरिओ विलग्गइ रहं सुआसण्णरामधणुणिग्घोसो ॥ ३१॥ (जुग्गअम)

[इति विज्ञापितदशमुखः पश्चिमसारथिकरस्थायिशीर्धकः । आबद्धकवचमन्थरपदिवक्रमभरनमद्भिस्तृततिष्ठिमम् ॥

ध्वजशिखरस्थितजलधरमुच्यमानाशनिप्रतिफलितसूरकरम् । समरत्वरितो विलसति रथं श्रुतासन्वरामधनुर्निर्घोषः ॥

(युग्मकम्)

इत्यनेन प्रकारेण विज्ञापितो दशमुखो येन स मेधनादः समस्तिरितः सन् स्थं विलसित। आरोहित इत्यर्थः। इत्यिप्रमस्कन्धकेन समन्वयः। किंमूतः। पिश्चमेन पश्चाद्विता सारिथना करे स्थापितं शिर्षक्र गिरस्ताणं यस्य स तथा। रथं किंमूतम्। आ ईषद्वद्वो यः कवचः तेन मन्थरयोर्यन्त्रणाद्वरूक्तयोः पादयोर्विक्रमादुद्वृत्तारोहणाद्वरेण गौरवेण नमदधोगच्छद्विस्तृतं तिहमं पश्चाद्वितिमित्तिभागो यस्य तम् । तथा च कवचं यथा तथा परिधायापि शीर्षकं न गृहीतवानिति त्वरातिश्चय उक्तः ॥ पुनः किंमूतम् । ध्वजानां शिखरेषु स्थितैर्जन् लधरेर्सुच्यमानेष्वशनिषु प्रतिफंलिताः संकान्ताः सूरस्य करा यत्र तम् । इति वक्रेषु रिवक्रसंख्वादुद्योतप्रकर्षेण तिहत्कल्पनम् । एतत्सर्वे मायाकिल्पतिमिति भावः । समस्त्वरा-हेतुमाह—िकंमूतः। श्रुत आसनस्य निकटवर्तिनो रामस्य धनुर्निर्घोषो येन। इति रणोत्साह उक्तः ॥

अधामुष्य प्रस्थानमाह—

इअ वारिअदहवअणो दहवअणाणित्तिविलइडिककत्तभरो ।
णीइ रहं आरूढो रक्खसपरिवारिओ दसाणणतणओ ॥ ३२ ॥
[इति वारितदशवदनो दशवदनाइतिविलगितोक्षिप्तभरः ।
निरेति रथमाङ्ढो राक्षसपरिवारितो दशाननतनयः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण वारितदशवदनो राक्षसैः परिवारितो वेष्टितश्व दशाननतनयो स्थमा-रूडः सन् निरेति।रणाय निर्गच्छतीत्यर्थः । किंभूतः । दशवदनस्याञ्चया विलगितो योजितः सन्नुतिक्षत उत्थापितो भरः संप्रामरूपो येन स तथा । अन्यत्रापि समर्थेन केनचिद्धितं भारादि समुत्थाप्यते इति ध्वनिः ॥

अथ रथवेगमाह-

जो दहमुहग्गदारे तुरिअपहाविअरहस्स जो णअरिमुहे । खोहेन्तस्स कइवलं सो चिअ वेओ अ से पअत्तहलहलो ॥ ३३॥

[यो दशमुखाग्रद्वारे त्वरितप्रधावितरथस्य यो नगरीमुखे । क्षोमयतः क्रिबल्सः एव वेगश्चास्य प्रवृत्तहल्हलः ॥]

त्वरितं प्रधावितो रथो यस्य तयाभृतस्यास्य मेघनादस्य यो वेगो रथकृत एव दशमु-खस्याप्रवर्तिनि द्वारे । मूळस्थान इत्यर्थः । यश्च नगरीमुखे लङ्काया गोपुरे । मध्य इत्यर्थः । कपिवलं क्षोभयतो विमर्दयतश्च तस्य स एव वेगो जात इत्यर्थात् । तथा च परेषां यथा यथा पुरः समागमनं तथा तथा शत्रुसांनिध्येन वेगशैथिल्यं भवति । मेघनादस्य तु पितुरुत्साहनाय तद्ये चरमकाष्टापन्न एव जवोत्कर्ष आसादिथ पर्यन्ते संग्रामशिरसि तथैव स्थित इति रणोत्साहः सूचितः । वेगः कीदक्। प्रवृत्तो हलहलः क्षोमविशेषो यस्माद्वि-पक्षाणामित्यर्थात् । शब्दोऽयं देशी ॥

अथ नीलादिभिरस्य प्रतिक्षेपमाह —

अह रामबद्धलक्खो पढमुद्धाइअपवंगमक्खविअवलो । वाणरजोहेहि समं जलणसुएण वरिओं दसाणणतणओ ॥ ३४॥

[अथ रामबद्धलक्ष्यः प्रथमोद्धावितत्प्रबङ्गमक्षपितवलः । वानरयोधैः समं ज्वलनसुतेन वृतो दशाननतनयः ॥]

अय समरभूमिगमनोत्तरं रामे बद्धं छक्ष्यं शरछक्ष्यता येन तथाभूतो दशाननतनयस्तत एव वानरयोधेईन्मदादिभिः समं ज्वलनसुतेन नीलेन वृतः। पुरो गत्वा प्रतीष्ट इत्यर्थः। कीदक्। प्रथमोद्धावितमभेकृतवेगमत एव स्रवङ्गमैः क्षिपतं नाशितं वलं यस स तथा। ये पुरः समागतास्ते किपिभिईता इत्यर्थः॥

अथ सर्वेरेकदा युद्धमाह-

णीलेण गण्डसेलं दिविएण दुमं सिलाअलं मारुइणा । दारेइ सरेहि समं णलेण मुकं च मलअसिहरक्खण्डम् ॥ ३५॥

[नीलेन गण्डशैलं द्विविदेन द्वुमं शिलातलं मारुतिना । दारयति शरैः समं नलेन मुक्तं च मलयशिखरखण्डम् ॥]

नीलादिाभिर्मुक्तं गण्डशैलादिकं सममेकदैव शरैर्दारयति भेघनाद इत्यर्थादिति निगद-व्याख्यातम् । गण्डशैलो गिरेः स्थूलोपलः ॥

अथ विभीषणमन्त्रणमाह—

तो भग्गपवअसेण्णं णिउम्भिलाहुत्तसचिविअपत्थाणम् । वारेह मेहणाअं विभीसणेण भणिओ सुमित्तातणओ ॥ ३६ ॥

[ततो भग्नप्रवगतैन्यं निकुम्भिलाभिमुखसत्यापितप्रस्थानम् । वारयत मेघनादं विभीषणेन भाणितः सुमित्रातनयः ॥]

ततो युद्धानन्तरं भम्नं भ्रवगानां सैन्यं येन। एवम्—निकुम्भिला नाम यज्ञस्थानं तद्भि-मुखं सत्यापितं स्थिरीकृतं प्रस्थानं येन । यष्टुभित्यर्थात् । तं मेघनादं वार्यत । यथा तत्र न याति तथा चरतेति विभीषणेन सुमित्रातनयो लक्ष्मणो भणितः । तत्र गत्वा द्वतीयवे-लायामस्यां ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा दुर्जयः स्यादिति भावः ॥ अथ मेघनादपतनमाह----

तो माआहि सरेहि अ सेलेहि अ जुज्झिअस्स रक्खससरिसम्। सोमित्तिणा णिसुद्धं पिआमहत्येण मेहणाअस्स सिरम्॥ ३७॥

[ततो मायाभिः शरैश्च शल्यैश्च युद्धस्य राक्षससदशम् । सौमित्रिणा निपातितं पितामहास्त्रेण मेघनादस्य शिरः ॥]

ततो विभीषणसन्त्रणानन्तरं मायाभिर्मेघन्नष्टिजलपातादिभिः शरैः शल्येश्व राक्षससदशं तद्योगं यथा स्यात् । अत्युत्कटमित्यर्थः । तथा युद्धस्य कृतयुद्धस्य । कर्तरि क्तः । मेघ-नादस्य शिरः सौमित्रिणा ब्रह्माक्षेण निपातितम् ॥

अथ रावणरोदनमाह-

सोऊण इन्दइवहं मुअइ सरोसं दसाणणो वाहजलम् । अब्भुत्तियदीवाणं णिवडइ तुप्पं व तक्खणं सहुआसम् ॥ ३८॥

[श्रुत्वा इन्द्रजिद्धधं मुञ्जति सरोषं दशाननो वाष्पजलम् । अभ्युत्तेजितदीपानां निर्वलति घृतमिव तत्क्षणं सहुताशम् ॥]

इन्द्रजितो वधं शुत्वा दशाननः सरोषं वाष्पजलं मुश्रति । तच्च निर्वलति पृथग्भूय पततीत्यर्थः । किमिव । घृतमिव यथाभ्युत्तेजितानां दीपानां घृतं सहुताशं दीपरिमसंपिकं सिन्नर्वलति द्वीभवति इति दीपदशाननयो रिम्मरोपयोर्घृतवाष्पयोस्तौल्यादुपमा । तथा च तदानीमुत्तेजितदीपवद्शाननोऽभृदिति भावः ॥

अथ रावणस्य रोषविषादावाह-

णिहए अ मेहणाए परिअत्तन्तेण तक्खणं चिअ विहिणा । रोसविसाएहि समं हत्थेहि व दोहि आहदो दहवअणो ॥ ३९॥ [निहते च मेघनादे परिवर्तमानेन तत्क्षणमेव विधिना । रोषविषादाभ्यां समं हस्ताभ्यामिव द्वाभ्यामाहतो दशवदनः ॥]

च पुनर्मेघनादे निहते सित तत्क्षणमेव परिवर्तमानेन विरुद्धवृत्तिना विधिनादृष्टेन विधात्रा च द्वाभ्यां हस्ताभ्यामिव रोषविषादाभ्यां दशवदन आहतस्ताङितः । तथा च विधेरिप इन्द्रजितो भीतिः स्थिता, हते च तस्मिन् रावणवधेऽिप साध्यवसायत्वात्प्रतिक्- लत्वं जातिमिति रावणरोषविषादौ विधिहस्तत्वेनोत्प्रेक्ष्य तत्ताडनमुक्तम्, तेन विधिताङितो न जीवतीति ध्वनितम् । प्रकृते रोषविषादयोरेव युद्धहेतुत्वेन मृत्युहेतुत्विमत्याशयः । अन्येनािप रिपुईस्ताभ्यां ताङ्यत इति ध्वनिः । यद्वा विधेरिप मेघनादजीवनपर्यन्तमे- वानकूल्यं स्थितम्, हते च तस्मिन् प्रातिकूल्यं जातम्, अतस्तथा कृतवानिति भावः ॥

अथ पुनरिप रावणप्रयाणमाह—
णीसेसणिहअबन्धू तो सो एको वि बहुभुआदुप्पेच्छो ।
भीषणमुहसंघाओ रक्खसलोओ व्व णिग्गओ दहवअणो ॥४०॥
[नि:शेषनिहतबन्धुस्ततः स एकोऽपि बहुभुजादुष्प्रेक्ष्यः ।
भीषणमुखसंघातो राक्षसलोक इव निर्गतो दशवदनः ॥]

ततो रोषविषादानन्तरं निःशेषं निहतो बन्धुर्थस्य स हतसकलराक्षसत्या एकोऽप्य-सहायोऽपि दशवदनो राक्षसलोक इव राक्षसपुज इव निर्गतो रणायेत्यर्थात् । पुजत्वे हेतुमाह—कीहक् । बह्वीभिर्भुजाभिर्बुष्पेक्ष्यः । एवम्—भीषणो भयानको मुखानां समूहो यस्य तथा । तथा च द्विभुजैकमुखत्वेन प्रसिद्धलोकवैलक्षण्याद्रोषादुरफुद्धतया विशताविष बाहुषु दशस्विष मुखेषु कोटिकोटिवुद्धिर्भवतीत्युत्प्रेक्षा मत्येलोकादिवदाक्षसलोकः ॥

अथामुष्य रथारोहणमाह—

णवरि अ पवणपणोि अकसणपछाआदरन्धआरिअसूरम् । परिणअमत्तेरावणमअपन्वालिअतुरंगकेसरभारम् ॥ ४१ ॥ [अनन्तरं च पवनप्रणोदितकृष्णपताकादरान्धकारितसूरम् ॥ परिणतमत्तैरावणमदण्लाविततुरङ्गकेसरभारम् ॥]

निर्गमनान्तरं स रथमारूढ इत्युत्तरस्कन्धकेन संदानितकम् । किंभ्तम् । पवनेन प्रणोदिताश्वालिता याः कृष्णपताकास्ताभिरन्धकारितोऽन्धकारिविशिष्ट इव कृतः सूरो
येन तम् । पवनोत्यापितत्वेन पताका एव सूर्यविम्बल्झाः इयामतया सूर्योऽप्यन्धकारालिक्वित इति बुद्धि जनयन्तीति भावः । अत एवोत्पातादयोऽत्र सूचिताः । नीलपताकानां
बाहुल्येन सूर्यस्य छन्नतया रिवरप्यन्धकारच्छन्न इति बुद्धिर्वा । एवम्—परिणतः परिवृत्य
कृताधातो यो मत्तरावणस्तस्य मदैः प्रावितस्तुरङ्गाणां केसरभारो यत्रेति पूर्वपूर्वमिष बहुयद्धसहत्वमुक्तम् ॥

चक्रमलमइलिओअरधअवखपुसिअसिसिबिम्बपिच्छमभाअम् । धणअगआभङ्गुगगअसिहिजालालुङ्क्षिअं रहं आरूढो ॥ ४२ ॥ (जुग्गअम्)

[चक्रमलमिलिनितोदरध्वजपटप्रोञ्छितशशिविम्वपश्चिममागम् । धनदगदाभङ्गोद्गतशिखिज्वालाकलुषितं रथमारूटः ॥]

(युग्मकम्)

पुनः किंभूतम्। चक्राण मलन मारत तं घर्षणे सति संकान्तेन स्यामीकृतसुदरं यस्य

8

तथाभूतः सन् तदानीं ध्वजपटेन प्रोव्छितः शशिविम्बस्य पश्चिमस्तलवर्तिभागो येन त-थाभूतम् । चन्द्रे चक्रमलसंबन्धादुत्पन्ना इयामिका पताकया प्रोव्छ्यापसार्यते येनेति गगनचारित्वमुच्यतं च सूचितम्। एवम्—धनदस्य गदाया भङ्गादुद्रताभिः शिखिज्वालाभिः कलुषितमीषद्दाहाद्वृत्रीकृतम्। पूर्वे युद्धे सित कुबेरस्य गदा तत्र प्रहारेण भन्ना ततोऽभिरु-त्थितस्तेन कलुषमिति बहुयुद्धसहत्वमुक्तम् ॥ युग्मकम् ॥

अथ निशिचरीणामुद्देगप्रकाशमाह—

दहूण अ तं णिन्तं पीआ मङ्गलमणाहि रअणिअरीहिं । अत्तो चिअ उप्पण्णा तेहिं चिअ लोअणेहि वाहत्थवआ ॥ ४३॥

[दृष्ट्वा च तं निर्यान्तं पीता मङ्गलमनोभी रजनीचरीभिः।। अत एवोत्पन्नास्ताभ्यामेव लोचनाभ्यां वाष्पस्तवकाः॥]

च पुनस्तं निर्योन्तं दृष्ट्वा सङ्गलचित्ताभिर्विशाचरीभिर्याभ्यामेव लोचनाभ्यामुत्पन्ना वाष्प-स्तवकास्ताभ्यामेव पीताः। निहतसकलथन्धुत्वेन रावणः स्वयमेव रणाय गच्छतीति शोच्य-बुद्धा निर्गता अप्यश्रुविन्दवो यात्रायाममङ्गलानि मा भवन्तिवति पुनरन्तर्नीता इत्यर्थः॥

अथ रावणस्य कपिसैन्यदर्शनमाह—

तो तेण करअलिहअसेलोज्झरसिललिणव्वरिअवच्छअडम् । दिट्ठीहि अ बाणेहि अ तुलिअं जाइ लहुअं पवंगमसेण्णम् ॥ ४४॥

[ततस्तेन करतल्रस्थितशैलिनिर्झरसलिलिनिर्दृतवक्षःस्थलम् । दृष्टिभिश्च वाणैश्च तुलितं याति लघुतां प्रवङ्गमसैन्यम् ॥]

ततो युद्धक्षेत्रगमनानन्तरं तेन रावणेन दृष्टिभिश्च बाणेश्च तुलितं प्लनङ्गमसैन्यं लघुतां याति । प्रथमं दर्शनेनैव ज्ञातं किपवलिमदं मदुपमर्द न सिह्घ्यते, चरमं शरत्यागे निर्धारि-तिमिति तुलितपदार्थः। सांमुख्ये सिति श्वच्यं शरत्यागे सिति श्वच्यतरमभूदिति लघुतापदार्थः। किंभूतम्। करतलिथतस्य शैलस्य निर्धरसिलिलेन निर्धतं शीतिलितं वक्षःस्थलं यस्य तत् । तथा च रावणदर्शनादुत्तपते हृदि क्षोमोद्गतकरकं येन पर्वतपरिष्ठत्या निर्धरातिन शैत्यमभूदत एव दृष्ट्या तुलितिमिति भावः। अन्यद्धि तुलायामारोपितं सत्त्वश्चन्यतया लघुतामेव गण्डतिति ध्वनिः। 'वाणेहि व' इति पाठे वाणेरिव यथा वाणेस्तुलितं लघुतां याति तथा दृष्टिभिरपीति सहोपमा॥

अथ विभीषणदर्शनमाह---

पासाविडिअम्मि वि से विहीसणे पवअसेण्णकअपरिवारे । दीणो त्ति सोअरो त्ति अ अमरिसरससंधिओ वि उहलइ सरो ॥४५॥

[पार्श्वापिततेऽप्यस्य विभीषणे प्रवगसैन्यकृतपिरवारे । दीन इति सोदर इति चामर्थरससंहितोऽप्युछ्छिलि शरः ॥] अस्य रावणस्य पार्श्वापतितेऽप्यस्य विभीषणे अमर्षरसेन संहितोऽपि शरः दीन इति सोदरोऽयमिति हेतोरुळळिति वे(व्य)द्धं न स्थिरीभवतीत्यर्थ इति रोषकरुणभावयोः संधि-रित्यम्रे कृपया न विद्ध इति भावः । किंभूते । प्रवगसैन्येन कृतः परिवारो वेष्टनं यस । यद्वा प्रवगसैन्यं कृतः परिवारः परिजनो येन तस्मिन्नित्यर्थः ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्तिवेधमाइ--

विसहिअपढमप्पहरो णवरि अ रोसेण संधिउब्भडवाणो । इन्दासणीअ व दुमो सत्तीअ उरम्मि तक्खणो णिव्भिण्णो॥४६॥

[विसोढप्रथमप्रहारोऽनन्तरं च रोषेण संहितोद्भटवाणः। इन्द्राशन्येव द्वमः शक्योरसि लक्ष्मणो निर्भिनः॥]

विसोढः प्रथमप्रहारो येन । रिपोरित्यर्थात् । अनन्तरं च रोषेण संहित उद्भटो बाणो येन तथाभूतो लक्ष्मणः शक्त्या उरित निर्मित्रस्ताहितः । रावणेनेत्यर्थात् । एकं रावण-प्रहारं सोद्वा यावद्वाणं लक्ष्मणः संद्धाति तावदेव शक्त्या निर्मित्र इत्यर्थः । द्रुम इव । यथा इन्द्राशन्या वन्नेण द्रुमा निर्मिचते तथेत्यर्थः ॥

अथ लक्ष्मणस्य विशल्यकरणमाह—

सो वि अ पवणसुआणिअधराहरोसहिविङ्ण्णजीअब्धहिओ । तह संधिअचावसरो णिसाअरेहि सह जुज्झिउं आढत्तो ॥ ४७ ॥

[सोऽपि च पवनसुतानीतधराधरीषधिवितीर्णजीवाभ्यधिकः । तथा संहितचापशरो निशाचरैः सह योद्धमारब्धः ॥]

सोऽपि च लक्ष्मणः पवनसुतेनानीतस्य धराधरस्य औषध्या वितीर्णेन प्रत्यानीय इत्तेन जीवेन प्राणपञ्चकेनाभ्यधिको नूतनसृष्ट्या श्रमराहित्येन परमतेजस्वी सन् निशाचरैः सह रोद्धमारच्यः । कीदक् । तथा पूर्ववदेव संहितं चापशरं येन स तथिति क्षतजन्यधातुवैष-याभाव उक्तः ॥

अथ त्रिभिरादिकुलकेनेन्द्ररथागमनमाइ---

अह रामो वि णिअच्छइ तुरअखुरप्पहरविहलजलहरवट्टम् । ठिअवज्जहरालम्बिअकणअद्भक्खम्भणिम्महन्तपरिमलम्॥४८॥

[अथ रामोऽपि निर्ध्यायित तुरगखुरप्रहारिबहुलजलधरपृष्ठम् । स्थितवज्रधरालम्बितकनकथ्वजस्तम्भनिर्यत्परिमलम् ॥]

अथ लक्ष्मणविश्वत्यतानन्तरं रामोऽपि स्वर्गात्रिपतितं रथं निध्यायति पर्यतीति तृ-गियस्कन्घकेन सहान्वयः । किंभूतम् । तुरगाणां खुरप्रहारेण विद्वलानि स्थाने स्थाने खिष्डतानि जलधराणां पृष्ठानि यस्मात्तम् । एवम्—स्थितेन वज्रधरेणालम्बितातपृष्ठेना-वष्टव्यात्कनकथ्वजस्तम्भान्निर्यन्परितः प्रसर्पन्परिमलः सौरमं यत्र । इन्द्रदेहस्थितपारि-जातादिसंबन्धात् ॥

वामभुअगहिअपग्गहमाअलिभरणमिअदीहरधुरादण्डम् । भिज्जन्तमेहसीहरतण्णाओणअणिसण्णचामरपम्हम् ॥ ४९॥

[वामभुजगृहीतप्रग्रहमातिलभरनिमतदीर्घधुरादण्डम् । भिद्यमानमेघशीकराद्रीवनतिनषण्णचामरपक्ष्माणम् ॥]

किंभूतम् । वामभुजेन गृहीतः प्रत्रहो बल्गा येन स तस्य मातलेरिन्द्रसुतस्य भरेण न-भितो दीर्घो धुरादण्डो यत्र तम् । अधःपतनेन मातलेरिप तदुपरि नमनादिति भावः । एवम्—भिद्यमानस्य द्विधाभूतस्य वर्त्मवितिनो मेघस्य शीकरैरम्बुकंणैराद्राण्यत एवावन-तानि सन्ति निषण्णानि भिथो मिलितानि चामराणां पक्ष्माणि यत्रेत्यलंकृतत्वमुक्तम् ॥

सिंगिहसतुसारोहिअर्विअरवसुआअधअवडसिहद्धन्तम् । उण्णअपच्छिमति पं णिवडन्तं स्वअवइं व सग्गाहि रहम् ॥५०॥ (कुलअम्)

[शशिंनिघर्षतुषाराद्भितरिवकरशुष्कध्वजपटशिखार्धान्तम् । उन्नतपश्चिमतिष्ठमं निपतन्तं खगपतिमिव स्वर्गेरित्थम् ॥]

किंभूतम् । शशिनो निघर्षे सित तदीयतुषारेराद्रीकृतः पश्चात्तदघोवितिनो खेः करैः शुष्को ध्वजपटस्य शिखामं तदधीन्तो यत्र तिमिति तावद्रादागमनमुक्तम् । एवम्—उन्
नतं पश्चिमतिक्षमं यस्य । अम्रभागेणाधःपतने पश्चाद्रागस्योत्थितत्वादिति भावः । खगपतिभिव । यथा गरुङः स्वर्गादघो गच्छतीत्यर्थः । आदिकुलकम् ॥

अथ रामस्य मात्रलिमेलनमाह-

तो रामो माअडिणा पढमदराभासणुम्मुहपसण्णमुहो ।
तिअसबहुमाणगरुअं दूरअरोणामिआणणेण पणमिओ ॥ ५१ ॥

[ततो रामो मातिलना प्रथमदराभाषणोन्मुखप्रसन्नमुखः। त्रिदशबहुमानगुरुकं दूरतरावनमिताननेन प्रणतः॥]

तत आगमनानन्तरं दूरतरमतिदूरमत एवावनम्रीकृतं मुखं येनेत्यादर उक्तः ताहरोन मातिलना रामः प्रणतो नमस्कृतः । त्रिदशानामिन्द्रादीनां बहुमानेन सत्कारेण गुरुकम-तिशियतं यथा स्यात् । रामः कीहक् । प्राथमिके कुशलप्रश्नादिरूपे किंचिदाभाषणे उ-न्मुखं सत्प्रसन्नं मुखं यस्य स इति प्रतीतत्वमृक्तम् ॥ अथ कवचदानमाह—

देइ अ रहपुञ्जइअं उहअकरिक्खवणपाअिखअवित्थारम् । कवअं तिहुअणवइणो अब्भन्तरलग्गणिम्महन्तपरिमलम् ॥५२॥

[ददाति च रथपुञ्जितमुभयकरक्षेपणप्रकटितविस्तारम् । कवचं त्रिभुवनपतेरभ्यन्तरलग्ननिर्यत्परिमलम् ॥]

त्रिभुवनपतेरिन्द्रस्य । त्रिभुवनपतये रामायेति वा । चतुर्ध्येये षष्ठी । कवचं ददाति च । मातिलिरित्यर्थात् । किंभृतम् । रथे पुज्जितम् । तत्रैव स्थापितत्वादिति महत्त्वमुक्तम् । अथोत्थापने सित उभयकराभ्यां क्षेपणेन पार्श्वयोशीहुद्वयस्थानोत्थापनेन प्रकटितो विस्तारो यस्य । हृदयोत्थापनाभिन्यज्ञनाहुभयकरस्थानयोः क्षेपणेन वा । एवम्—अभ्यन्तरे लक्षः सिन्नर्थिन्नतत्तः प्रसर्पन् परिमलः श्रीखण्डादेर्थत्र तमिति तत्कालोत्तारितत्वमुक्तम् ॥

अथ कवचपरिघानमाह-

तं च कवअं सुराहिवसव्वङ्गपहुत्तलोअणसहष्परिसम् । सीआविरहोलुग्गे जाअं थोअसिहिलं रहुवइस्स उरे ॥ ५३ ॥

[तच कवचं सुराधिपसर्वाङ्गप्रभूतलोचनसुखस्पर्शम् । सीताविरहावरुग्णे जातं स्तोकशिथलं रघुपतेरुरसि ॥]

तच कवचं सीताया विरहेणावरुग्णे दुवेले रघुपतेरुगिस स्तोकमीषत् शिथिलं जातम् । दौर्षल्यादेव किंचिदवकाशादिति रामस्येन्द्रतुल्यदेहत्वमुक्तम् । किंभूतम् । सुराधिपस्य सहस्राक्षस्य सर्वोङ्गेषु प्रभ्तानां व्याप्तानां लोचनानां सुखस्पर्शम् । नयनस्य कठिनस्पर्शा-सहत्वेन तक्तत्स्थानेषु कोमलीकृतत्वादिति भावः ॥

अथ कवचबन्धनमाह-

महिअलमोइण्णेण अ सुरवइहत्थपरिमाससइदुह्नलिअम् । आरूढस्स रहं से कवअं सव्विङ्गअं कअं माअिं जा ॥ ५४ ॥ [महीतलमवतीर्णेन च सुरपितहस्तपरिमर्पसदादुर्लिलतम् । आरूढस्य रथमस्य कवचं सर्वोङ्गिकं कृतं मातिलना ॥]

महीतलमवतीर्णेन समागतेन च मातिलना कवचं रथमारूढस्यास्य रामस्य सर्वाङ्गवं सर्वाङ्गव्यापि कतं च । रथारोहणानन्तरं कवचपरीधानमिति कार्थः । किंभूतम् । सुरप् तेईस्ताभ्यां परिमर्षेण रजोमार्जनादिना व्यापारेण दुर्छेलितं स्नेहपात्रीकृतम् । उज्वलीक रणादिति रामे तत्पक्षपात उक्तः ॥

अथ रामे लक्ष्मणविज्ञाति प्रस्तौति-

तो णीलरविसुराहिं समिलओ राहवं सुमित्तातणओ । भणइ धरणीअ तक्खणविलइअधणुगविभणं णिमेऊण करम् ॥ ५५॥ 2

[ततो नीलरविसुताभ्यां समन्वितो राघवं सुमित्रातनयः। भणति धरण्यां तत्क्षणविलगितधनुर्गिभतं निवेश्य करम् ॥]

तता रामस्य कवचपरिधानोत्तरं नीलसुग्रीवाभ्यां समन्वितः सुमित्रातनयो धरण्यां करं निवेश्य राघवं भणति । किंभूतं करम् । तत्क्षणे विलगितेन गृहीतेन धनुषा गर्भितम् । पूर्णाभ्यन्तरमित्यर्थः । मुष्टिना धृतत्वादिति वामः ॥

त्रिभिविंज्ञितिवाक्यमाह-

वीसमत तुम्ह चावं अद्योणमुहिष्किडिअसिढिलजीआवन्धम् । अइरा पेच्छ विराअं ममस्मि णीले व्व रविसुए व्व दहमुहम् ५६

[विश्राम्यतु तव चापमटोनमुखस्फेटितिशिखिलज्याबन्धम् । अचिरात्पश्य विशीर्णं मिय नीले वा रिवसुते वा दशमुखम् ॥]

हे राम, तव चापम् अटिनमुखस्फेटित उत्तारितः सन् शिथिलोऽस्तब्धो ज्याबन्धो यत्र तथा सत् विश्राम्यतु सुखीभवतु । प्रान्तादुत्तार्थ धनुष्येव ज्या निवेश्यत इति संप्र-दायः । तर्हि रावणस्य का वार्तेत्यत आह—मिय नीले वा रिवसुते वा सित विशीर्ण वि-शकिलप्रत्येकावयवं दशमुखं पश्य । समर्थे सेवके सित प्रभुणा न युध्यत इति भावः ॥ तव योग्योऽपि नायसित्याह—

गरुअस्मि कुणसु कोवं लहुए दहमुहवहस्मि मुअसु अमरिसम् । तुङ्गं तटं णिसुस्मइ ण अ णइवप्पं समत्थितिं व वणगओ ॥५७॥

[गुरी कुरुष्व कोपं लघी दशमुखवधे मुश्रामर्थम् । तुङ्गं तटं निपातयित न च नदीवप्रं समस्थलीं वा वनगजः ॥]

हे राम, गुरावस्मदायसाध्ये कोपं स्वन्यापाराय कुरुष्य । लघौ सुकरत्वादस्मदादि-साध्ये दशमुखवधेऽमर्षे मुख । अपकर्षहेतुत्वादन्यथासिद्धत्वादिति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यति—वनगजस्तुङ्गमुचं तटं पर्वतादेनिपातयति न च नदीवप्रं वेलादिरूपं समस्थली समभूमि वो निपातयतीत्पर्थस्तेषामनुच्चत्वेन बुद्धनारोहादिति भावः ॥

स्वयं सामर्थें दिष्ठ प्रभुणा परिजन एव भारो निधीयत इति दृष्टान्तयन्नाह—
पज्जत्तरस समत्थं दिह्उं अद्धिष्ठिपेचिछएण नि तिउरम् ।
रहुवइ किं व ण सुव्वइ आणत्ती तिणअणस्स तिअसेहि कआ ५८
[पर्याप्तस्य समस्तं दग्धुमधीक्षिप्रेक्षितेनापि त्रिपुरम् ।
रघुपते किं वा न शृणोषि आज्ञितिस्त्रिनयनस्य त्रिदशैः कृता ॥]
हे रघपते, किं वा न शृणोषि न शृतवानसि त्रिनयनस्याज्ञितराज्ञा त्रिदशैः कृता ।

त्रिपुरवध इत्यर्थात् । किंभूतस्य । अर्धाक्षिप्रेक्षितेनापि कटाक्षमात्रेण समस्तं त्रिपुरं दग्धुं पर्याप्तस्य समर्थस्य । तथा चेतरासाध्यमेव प्रभुणा साध्यत इति भावः ॥

अथ रामस प्रत्युत्तरमाह—

तो दहवअणालोअणरोसुग्गअसेअलङ्क्षिअणिलाङअङो । पुलइअणीलरविसुओ पणअं पिडभणइ लक्खणं रहुणाहो ॥ ५९॥

[ततो दशवदनालोकनरोषोद्रतस्वेदलङ्क्षितल्लाटतटः।

प्रलेकितनीलरविसुतः प्रणतं प्रतिभणति लक्ष्मणं रघुनाथः ।।]
ततो लक्ष्मणवचनोत्तरमवलोकितनीलसुधीवः सन् प्रणतं लक्ष्मणं रघुनाथः प्रतिभणति ।
किंभूतः । दशवदनालोकनाद्रोषेणोद्गतैः स्वेदैर्लिक्षतमितकान्तं ललाटतटं यस्यतीर्घ्योक्ता ।।

प्रत्युत्तरवाक्यमाह—

णिव्वृद्धजिम्प्रभाणं आसङ्घइ तुम्ह ववसिअं मह हिअअम् । किं उण भरो व्व होहिइ सअं अणिटुविअदहमुहो मज्झ भुओ ६०

[निर्व्यूढजिल्पतानामध्यवस्यति युष्माकं व्यवसितं मम हृदयम् ।

कि पुनर्भर इव भविष्यति स्वयमिष्ठापितदशमुखो मम भुजः [] मम हृदयं कर्त्र निर्व्यूढजिल्पतानां निर्वाहितस्वप्रतिज्ञानां युष्माकं व्यवसितं कर्म अध्यवस्यति । सिद्धत्वेन जानातीत्यर्थः । किं पुनः किं तु स्वयमात्मनानिष्ठापितदश-मुखो भवद्भिरेव नाशितत्वाद्विनाशितरावणः सन्नेष मम भुजो भर इव भविष्यति । अकृतैवंविधकार्यत्वादुद्वहने गुरुरेव स्यादिति मयैव हन्तव्य इति भावः ॥

पुनस्तदेवाह-

कुम्भस्स पहत्थस्स अ दूसह णिहणेण इन्द्रइस्स अ समरे । दसकण्ठं मुहविद्यअं केसरिणो वणगअं व मा हरह महम् ॥६१॥

[कुम्भस्य प्रहस्तस्य च तुष्यत निधनेनेन्द्रजितश्च समरे । दशकण्ठं मुखपतितं केसरिणो वनगजिमव मा हरत मम ॥]

हे सुत्रीव, नील, लक्ष्मण, यथासंख्यं समरे कुम्भस्य प्रहस्तस्य चेन्द्रजितश्च निधनेन य्यं तुष्यत । कुतस्वस्वकार्यत्वात् । मम केसरिणो मुखपतितं संमुखगतं वनगजिमव द-शकण्ठं मा हरत मा आच्छिय गृह्णीत । तथा सत्याक्षिप्तगजः सिंह इवाहमकृतार्थं एव स्यामित्युत्प्रेक्षया व्यज्यते । केसरिणो वनगजिमविति क्रमादुपमा वा ॥

अथ रावणस्य शरत्यागमाह---

ताण अ कहं पअत्तं वोच्छिन्दन्तस्स दहमुहस्स रणमुहे । उम्मूलिउं पअत्तो अग्गक्खन्धम्मि कइबलं सरणिवहो ॥ ६२॥ 1

[तेषां च कथां प्रवृत्तां व्यवच्छिन्दतो दशमुखस्य रणमुखे । डन्मूलियतुं प्रवृत्तोऽग्रस्कन्धे कापिबलं शरानिवहः ॥]

च पुनर्दश्रमुखस्य शरिनवहो रणमुखेऽत्रस्कन्धे सैन्याप्रे । स्थितिमत्यर्थात् । किपिबळ-सुन्मूलियतुं प्रवृत्तः । अभवदित्यर्थात् । अत एव तेषां रामादीनामित्यं प्रवृत्तां कथौ व्यवच्छिन्दतो विघटयतः । आकस्मिकरावणशरत्यागेन सर्वे संभ्रान्ता वभूवुरित्यर्थः ॥

अथ रामरावणयोर्युद्धमाह—

तो दोण्ह वि समसारं बाणवहप्फिडिअतिअसपेक्खिजन्तम् । एक्षअरमरणगरुअं जाअं रामस्स दहमुहस्स अ जुज्झम् ॥ ६३ ॥

[ततो द्वयोरिप समसारं वाणपथस्फेटितत्रिदशप्रेक्ष्यमाणम् । एकतरमरणगुरुकं जातं रामस्य दशमुखस्य च युद्धम् ॥]

ततो रावणशरपातानन्तरं रामस्य दशमुखस्य च द्वयोरिप युद्धं जातम् । रामेण रा-वणः प्रतीष्ट इत्यर्थः । किंभृतम् । समसारं समबलम् । एवम्—वाणपथस्फेटितबाणपातिभया बहिर्भृतस्थिता ये त्रिदशास्तैः प्रेक्ष्यमाणम् । आकाशादित्यर्थात् । एवम्—एकतरस्य मरणेन गुरुकं सातिशयम् ॥

अथ रामोरसि वाणप्रहारमाह-

तो किंड्डिकण चावं कुण्डलमणिकिरणघिडअजीआवन्धम् । मुक्को रामस्य उरे पढमं हअवन्धुणा दहमुहेण सरो ॥ ६४॥

[ततः क्रष्ट्वा चापं कुण्डलमणिकिरणघटितज्याबन्धम् । मुक्तो रामस्योरिस प्रथमं हतबन्धुना दशमुखेन शरः ॥]

ततो युद्धारम्भानन्तरं यतो इतसकलपुत्रश्रात्रादिबन्धुनात एव पीडितत्वात्त्रथमं दश्युखेन रामस्योरित शरो मुक्तः । किं कृत्वा । कुण्डलमणिकिरणैर्घटितः संबद्धो ज्या-बन्धो यत्र तथथा स्यादेवं चापं कृषुा । आकर्णमित्यर्थः । चापविशेषणं वा कुण्डलेत्यादि ॥

अथ रामक्षोभमाह—

वेअपिडएण तेण अ तह धीरो वि परिकस्पिओ रहुणाहो। अप्पाणणिव्विसेसं सअलं जह णेण कस्पिअं तेहोक्सम् ॥ ६५॥ [वेगपिततेन तेन च तथा धीरोऽपि परिकस्पितो रघुनाथः। आत्मनिर्विशेषं सकलं यथानेन कस्पितं त्रैलोक्यम्॥]

वेगात्पतितेन तेन च शरेण धीरोऽपि रघुनाथस्तथा कम्पितो यथानेन रघुनाथेनात्म-निर्विशेषं सदृशं यथा स्यादेवं सकलं त्रैलोक्यं कम्पितम् । रामिवपत्तिशङ्कित्वादिति भावः । वस्तुतस्तु आत्मनो निर्विशेषमभित्रमात्मस्वरूपं त्रैलोक्यं कम्पितम् । रामस्य विष्णुरूपत्वेन सर्वस्यापि तदात्मकत्वात्स्वकम्पे स्वाभिन्नकम्पो युज्यत एव । विश्वंभरत्वेन वा तत्कम्पे त्रेलोक्यकम्प इति वयम् ॥

अथ रामशस्यागमाह—

रहुणाहस्स वि वाणो अणुपरिवाडिघडिअप्कुडिअकेऊरम् । दह्वअणभुअणिहाअं तालवणक्खन्धपरिअएण अइगओ ॥ ६६ ॥

[रघुनाथस्यापि बाणोऽनुपरिपाटिघटितस्कुटितकेयूरम् । दशवदनभुजनिघातं तालवनस्कन्धपरिचयेनातिगतः ॥]

रघुनाथस्यापि बाणस्तालवनस्कन्धेषु यः परिचयोऽभ्यासस्तेन दशवदनस्य भुजसमूह-मितगतोऽतिक्रम्य गतः । पुरा सप्ततालानेकदैवाभिनत्तद्रीत्येव रावणस्य विश्वतिमिषि बाहून्भित्ता गत इत्यर्थः । किंभूतम् । अनुपरिपाट्यानुक्रमेण घटिता एकाभिमुख्येन स्थिताः, अथ च स्फुटिता बाणेनैव विद्धाः केयूरा येषु (यस्मिन्) तमित्यङ्गदस्थान एव भुजानभिनदित्याशयः ॥

अथ रावणस्य बाणत्यागे लाघवमाइ--

अण्णं संधिअवाणं रहसाअद्विअणिराअवद्वं अण्णम् । समअं रक्खसवइणो अण्णं सरलहुइओअरं होइ धणुम् ॥ ६०॥

[अन्यत्संहितबाणं रमसाक्रष्टनिरायतपृष्ठमन्यत् । समं राक्षसपतेरन्यछघुक्रतोदरं भवति धनुः ॥]

राक्षसपतेर्धनुः सममेकदैव भवति । कीदशम् । संहितवाणं सत् अन्यत् अन्यावर्श्यं समकोटिद्वयत्वात् । रभसेनाक्रष्टत्वाक्तिरायतपृष्ठमुत्यापितपृष्ठं सदन्यत् कोटिद्वयनमनात् । शिर्ठिचूकृतोदरं शरत्यागेन तुच्छोदरं सत् अन्यद्विकटोदरत्वात् । इति संधानाकर्षणत्यागा-नामेककालिकत्वेन शिक्षाकौशलमुक्तम् ॥

अथ रामस्यापि तदाह-

सइसंधिअणिन्तसरं अवङ्गदेससइलग्गजीवावन्धम् । दीसइ सइमुक्कसरं सइमण्डलिअविअडोअरं रामधणुम् ॥ ६८॥

[सदासंहितनिर्यच्छरमपाङ्गदेशसदालग्नज्याबन्धम् । दृश्यते सदामुक्तशरं सदामण्डलितविकटोदरं रामधनुः ॥]

रामधर्जुदृश्यते । कीदशम् । सदा संहिताः सन्तो निर्यान्तः शरा यस्मादिति संधान-समकालमेव निर्गमनमुक्तम् । यद्वा—सदासंहितशरं सदानिर्यच्छरमिति व्यवस्थाद्वयकय-नम् । एवम्—अपाङ्गदेशे सदालमञ्याबन्धं सदैवाकर्णकृष्टमित्यर्थः । एवम्—सदामुक्तश-रमसंधानदशायामेव शरशून्यमित्यर्थः । एवम्—सदामण्डलितं मण्डलाकारं सद्विकटोदरं उच्छोदरं त्यक्तशरत्वात् । यद्वा—सदा मण्डलितोदरं सदा विकटोदरं चेत्यर्थः । तथा च प्रेक्षकेषु येन धनुषा यावस्था प्रतिपन्ना तदृष्टिस्तामेवाप्रहीदिति इस्तलाघवमुक्तम् ॥ अथोभयसाधारणं कौशलमाह—

वामो पसारिअ चिअ दाहिणहत्थो अवङ्गदेसणिविडओ । चावेसु अ तह णिमिआ ताणं दीसन्ति अन्तरालेसु सरा ॥६९॥

[वामः प्रसारित एव दक्षिणहस्तोऽपाङ्गदेशनिपतितः । चापयोश्च तथा नियोजितास्तयोर्दश्यतेऽन्तरालेषु शराः ॥]

तयो रामरावणयोरुभयोरिप वामो इस्तः प्रसारित एव दण्डाकार एव दश्यते, उत्था-पितवनुष्ट्रात् । दक्षिणस्तु अपाङ्गदेशे निपतित एव, कृष्टघनुष्ट्रात् । तथा चापयोश्च नियो-जिताः संहिताः सन्तः शरा अन्तरालेषु लक्ष्यलक्षकयोस्तयोरेव मध्येषु दश्यन्ते, धारावा-हित्वात् । तथा च कदा गृहीताः कदा त्यक्ता इति न ज्ञायत इति भावः ॥

अथ रामस्य रावणशराभिघातमाह-

दहमुहविसज्जिएण अ सरेण सीआविओअसइसंतत्तम् । हिअअं अमुक्कधीरं णिहाअभिण्णं पि राहवेण ण णाअम् ॥ ७० ॥

[दशमुखनिसृष्टेन च शरेण सीतानियोगसदासंतप्तम् । हृदयममुक्तधैर्यं निधातभित्रमपि राघनेण न ज्ञातम् ॥]

दशमुखत्यक्तेन च शरेण निघातः संघटविशेषस्तेन भिन्नमि ताडितमि हृदयं राघ-वेण न ज्ञातम् । सीतावियोगेन संतप्तं यतः । संतापेनैव विधरीकृतत्वादिति भावः । न हि प्रौटविषम् छितमि जनं विषान्तरं मृच्छियतीत्याशयः । अत एव अमुक्तिधैर्यम् । धैर्य-विशिष्टमित्यर्थः ॥

अथ रावणस्य रामशराभिघातमाह-

रहुणाहपेसिएण अ सरेण समुहागअस्स रक्खसवइणो । भिण्णो णिडालवट्टो ण अ से फुडभिडडिविरअणा विद्दविआ॥७१॥

[रघुनाथप्रेषितेन च शरेण संमुखागतस्य राक्षसपतेः।

भिनं ललाटपृष्ठं न चास्य स्फुटभ्रुकुटिविरचना विद्राविता ॥]

रावणस्य ललाटपृष्ठं भिन्नं दारितम् । न चास्य ललाटपृष्ठस्य पूर्व-काल एव क्रोधादुत्पन्ना स्फुटा अुकुटिविरचना विद्राविता त्याजिता । ललाटभेदेऽपि अुकुटिसत्त्वेन वीररसोत्कर्षः ॥

१. अत्र टीकायन्थः कियांखुटितः प्रतिभाति.

भय रावणस्य मूर्छामाह—
तो से मुच्छाविहलो लोहिअणीसन्दर्भरिअलोअणणिवहो ।
वारंवारपअट्टो भिमओ बाहुसिहरेसु मुहसंघाओ ॥ ७२ ॥
[ततोऽस्य मूर्च्छाविद्वलो लोहितनिःस्यन्दभृतलोचननिवहः ।
वारंवारपृष्ट्तो भ्रमितो बाहुशिखरेषु मुखसंघातः ॥]

ततः शराभिघातानन्तरमस्य रावणस्य मुखसंघातो बाहूनां शिखरेषु स्कन्धेषु वारंवारं प्रवृत्त उत्थायोत्थाय निपतितः सन् भ्रमितो पूर्णितः । तथा च—प्रहारदार्ब्यमुक्तम् । किंभूतः । मूर्छया विद्वलोऽसंवृतः । एवम्—लोहितस्य निःस्यन्देन व्याप्तलोचनसमृहः । तेषामघोवर्तित्वादिति भावः ॥

पुनरपि रावणशरत्यागमाह-

तो गअमोहुम्मिल्लो णअणहुआसणपइत्तपत्तणपम्हम् । मुअइ सरोसाअङ्किअविइअमुहावङ्गमिलिअपुङ्कं बाणम् ॥ ७३ ॥

[ततो गतमोहोन्मीलो नयनहुताशनप्रदीप्तपत्रणापक्ष्माणम् । मुञ्जति सरोषाकृष्टदितीयमुखापाङ्गमिलितपुङ्कं बाणम् ॥]

ततो मूर्छोनन्तरं गतमोहत्वादुन्मीला नयनोन्मीलनं यस्य स उन्मीलितनयनो रावणो वाणं मुश्चति । किंभूतम् । रक्षःस्वाभाव्यादमषेंद्भुतेन नयनहुताशनेन प्रदीप्तानि किंचि॰ व्वलितानि पत्रणा पुङ्कस्तस्य पक्ष्माण्यप्रानि यत्र तम् । एवम्—सरोपाकष्टत्वात् द्वितीय-मुखस्य पुरोवर्ति मुखप्रवर्ति मुखस्यापाङ्गे मिलितः पुङ्को यस्येत्याकर्षणोर्त्केषण कोषो-स्कर्षः सूचितः ॥

पुनरपि रामशरत्यागमाइ—

तो सो खआणलणिहो किरणसहस्सेहि णिव्भरेन्तदसदिसो । रहुवइसरराहुमुहे पन्थद्धे स्रमण्डलो व्व णिउड्डो ॥ ७४ ॥

[ततः स क्षयानलिनभः किरणसहस्नैनिश्चियमाणदशदिक् । रघुपतिशरराहुमुखे पथ्यर्धे सूरमण्डलिमव निमग्नः ॥]

ततस्यागानन्तरं स रावणवाणः अधे पथि रघुपतिक्षिप्तः श्रर एव राहुस्तन्मुखे सूर्य-मण्डलमिव निममः । राहुणा भानुरिव रामशरेण कवलीकृत इत्यर्थः । सूर्यसाम्यमाह— कीटक् । क्षयानल्जुल्यः । आमेयत्वात् । एवम्—किरणसहस्रोनिश्रियमाणाः पूर्यमाणा दशदिशो येन स तथा । रविरप्येवमेवेत्यर्थः ॥

अथ रामस्य चरमवाणसंधानमाह-

रहुणाहो वि सधीरं उक्करिसेऊण अग्गहत्थेण सरम् । आसण्ण लाइअव्वं पेच्छइ फुडकमलाअरं व दहमुहम् ॥ ७५ ॥ 1

[रघुनाथोऽपि सधैथेमुत्क्रब्याग्रहस्तेन शरम् ।

आसने लवितव्यं प्रेक्षते फुलुकमलाकरिमव दशमुखम् ॥]

रघुनाथोऽपि सधेर्य यथा स्यादेवं हस्ताप्रेण शरमुन्कृष्य तूणादाकृष्य शासने निकटे एव लिवतव्यं छेदनीयं फुल्लकमलानामाकरं शर इव दशमुखं प्रेक्षते । अत्र नानःकमल-तुल्यतानामुखसत्त्वादाकरत्वेन रावणस्योत्प्रेक्षा । मालिकोऽप्याकरे फुल्लुष्पाणि प्रथमं पश्यति पश्चादविचेनोति इति तन्मुखानां पश्चाच्छेदनीयत्वं गम्यते ॥

अथ शरसंधानमाइ---

रामो संधेइ सरं विभीसणन्तेण वलइ रक्खसलच्छी। दहमुह्विणासिपसुणं फुरइ अ सीताइ तक्खणं वामच्छम्। । ७६।

[रामः संदधाति शरं विभीषणान्तेन वलति राक्षसलक्ष्मीः । दशमुखविनाशपिशुनं स्फुरति च सीतायास्तत्क्षणं वामाक्षि ॥]

रामः शरं धनुषि संदधाति । तथा सित रावणवधनिर्णयाद्राक्षसानां छक्ष्मी रामपक्षीयत्वेन भयाभावापचितत्वाच विभीषणस्यान्तेन पार्श्वेन वल्लति वक्षीभवति । तमाश्रयितुगुपक्रमत इत्यर्थः । अन्योऽपि भीतो भयहेतुपक्षीयमाश्रयत इति ध्वनिः । च पुनस्ततक्षणमेव दशमुखविनाशस्चकं सत् सीताया वामाक्षि स्पुरति वेपते । स्त्रीणां वामाक्षिस्यन्दोऽभीष्टस्चक इति भावः ॥

अथ रावणस्यापशकुनमाह—

वामं णिसिअरणअणं रहुवइणो दाहिणं च फुन्दइ णअणम् । बन्धुवहरज्जिपसुणं पप्फुरइ विहीसणस्स लोअणजुअलम् ॥ ७७ ॥

[वामं निशिचरनयनं रघुपतेर्दक्षिणं च स्पन्दते नयनम् । बन्धुवधराज्यपिशुनं प्रस्फुरति विभीषणस्य लोचनयुगलम्॥]

निशिचरस्यास्य रावणस्य वामं नयनं स्यन्दते । मरणस्चकत्वात् । रघुपतेश्व दक्षिणं नयनं स्यन्दते । अभीष्टभार्यालाभ तयकत्वात् । विभीषणस्य लोचनयुगलं प्रस्फुरति वेषते । रावणरूपवन्धुवधानिष्टसूचकत्वेनवामम्,निजराज्यलाभरूपामीष्टसूचकत्वेन दक्षिणमित्यर्थः॥

अथ रामस्य धनुराकर्षणमाइ---

वच्छभरन्तुच्छङ्गे संधिअबाणे धणुम्मि कड्डिज्जन्ते । रामसरपत्तणेहि व उप्पुसिआ सुरवहूण बाहत्थबआ ॥ ७८ ॥ [बक्षोश्रियमाणोत्सङ्गे संहितबाणे धनुषि कृष्यमाणे । रामशरपत्रणैरिव उत्प्रोञ्छिताः सुरवधूनां बाष्पस्तबकाः ॥] वक्षता हृदयेन त्रियमाणः पूर्यमाण उत्सङ्गो यस्य । श्र्याकर्णकृष्टत्वं चापस्य, हृदयस्योत्सा-होत्फुल्लतं च । हृदयं परिपूर्य प्रहारः कृत इति लोकप्रसिद्धिरप्युक्ता । ताहशे संहितवाणे अनुषि कृष्यमाणे सित । रामेणत्यर्थात् । सुरवधूनां बाष्पस्तवका रामशरस्य पत्रणं पुश्च-वर्तिपक्षस्तैरिव उत्प्रोञ्छिता मार्जिताः । रामशराकर्षणसमकालमेव सुरन्वदीनामानन्दा-श्रुप्रमार्जनं जातमित्यस्य संहितरामशरपक्षप्रोञ्छनहेतुकत्वमृत्त्रेक्षितम् । अन्यत्रापि अशु वस्नादिश्वस्णद्रव्येण प्रोञ्छवत इति ध्वनिः ॥

h

अथ रावणस्य शिरदछेदमाइ—

णवरि अ सो रहुवइणा वारं वारेण चन्दहासिच्छण्णो । एकोण सरेण लुओ एकमुहो दहमुहस्स मुहसंघाओ ॥ ७९ ॥

[अनन्तरं च स रघुपतिना वारं वारं चन्द्रहासच्छिनः । एकेन शरेण लून एकमुखो दशमुखस्य मुखसंघातः ॥]

धनुराकर्षणानन्तरं च रघुपतिना दशमुखस्य मुखसमूह एकेन शरेण एकं मुखमुपक्रमी यस्य स एकोपक्रमः सन् लूनः । एकदैव च्छित्र इत्यर्थः । कीदक् । वारं वारं शिवारा-धनसमये चन्द्रहासेन रावणखद्गेण छित्रोऽपि । तथा च य एव क्रामिकच्छेदेन पुनः पुन-क्तिष्ठाते स एव रामशरेण एकदा खण्डित इति पुनरनुत्थानं व्यज्यते । रामेणैव पूर्व भूयो भूयश्चन्द्रहासेन क्रमशिङ्कत्त्वाद्धात्थित इति तदानीमेकदैव शरेण छित्रत्वात्रोत्थित इति केचित् ॥

अथ रावणपतनमाइ---

अविद्दत्तकण्ठगरुओ छिन्नो वि दसाणणस्स होइ भ्रथअरो । धरणिअलुत्तिण्णस्स व णिअअच्छेअपिडर्डाटुओ मुहणिवहो ॥८०॥

[अविभक्तकण्ठगुरुकारिछन्नोऽपि दशाननस्य भवति भयंकरः। धरणितलोत्तीर्णस्येव निजकच्छेदप्रत्युत्थितो मुखनिवहः॥]

धरणीतल उत्तीर्णस्य भूमिपतितस्य दशाननस्य छिन्नोऽपि मुद्धनिवहो सयंकरो स-वाते । कीटक् । अविभक्तकण्डः सन् गुरुकः । कण्ठविभागाभावेनादरस्थानं जीवितत्व-भ्रमादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—निजकच्छेदेभ्यः प्रत्युत्थित इव पूर्ववत्युनकत्पन्न इव । अतोऽप्य-भिनवोत्पत्तिभ्रमेण सर्वेषामाशङ्काविषय इति भावः । छेदेऽपि कवन्घलप्रस्यैव भूमौ पतनमिति प्रहारलाघवमुक्तम् ॥

अथ रावणजीवनिष्क्रमणमाह—

तस्स इअस्स रणमुहे रक्खसणाहस्स अहिमुहं अप्पाणो । दसहि वि मुहेहि समअं सिहाकरालो व्य हुअवहो णिक्कृन्तो ८१ [तस्य हतस्य रणमुखे राक्षसनाथस्याभिमुखमात्मा । दशभिरिप मुखेः समं शिखाकराल इव हुतवहो निष्कान्तः ॥]

रणमुखे हतस च तस्य राक्षसनायस्यात्मा दशभिरिप मुखेः सममेकदैव अभिमुखं संमुखं निष्कान्तः । शरीराद्वहिर्भूत इत्यर्थः । शिखाभिः करालः सच्छिद्रो दन्तुरी वा हुतवह इव । तेजोमयत्वाद्शधा विभक्तस्य जीवस्य बहुशिखविद्वत्वेनोरप्रेक्षा ॥

अथ रामस्य युद्धोपसंहारमाह—

अह णिहअस्मि दहमुहे ऊससिअस्मि अ समन्तओ तेह्नोके । वअणस्मि अ उप्पृत्तिआ भिउडी ओआरिअं च रामेण धणुम् ८२

[अथ निहते दशमुखे उच्छ्विसते च समन्ततस्त्रेलोक्ये । वदने वोत्प्रोञ्छिताभ्रकुटिरवतारितं च रामेण धनुः ॥]

अथ जीवोत्क्रमणानन्तरं दशमुखे निइते मृते त्रैलोक्ये च समन्ततः सर्वत उच्छ्विसित सजीवे उर्ध्वश्वासविशिष्टें वा यन्त्रणाभावादुत्थिते आनन्दादुत्पुलो वा रामेण वदने श्रुकु-टिरुत्पोिञ्छता निवर्तिता, धनुश्च अवतारितम्, संहितज्यं कृतमित्यर्थः। कृतकार्यत्वादिति भावः॥

अथ रावणशोभामाह-

णिद्दअवन्धुप्पित्था जाणन्ती विक्कमं णिसाअरवइणो ।
माअ क्ति परिगणेन्ती ण मुअइ णिअहं पि रावणं राअसिरी ॥ ८३ ॥
[निर्दयवन्धूदिया जानती विक्कमं निशाचरपतेः ।
मायेति परिगणयन्ती न मुखति निहतमपि रावणं राजश्रीः ॥]

निशाचरपतेविक्रमं जानती सती तन्मरणं माया इति परिगणयन्ती विचारयन्ती राज-टक्ष्मीनिहतमपि रावणं न मुचति । मृतोऽपि रावणो राजशोभया न त्यक्त इति भावः । तत्र तत्पराक्रमाध्यवसायेन मायाबुद्धिहेतुकत्वमुत्भोक्षितम् । राजश्रीः किंभ्ता । उपेक्ष्य गत-त्वेन दयाशून्यो बन्धुर्दशमुखो यस्याः सा निर्दयबन्धुः । अत एवोद्विमा व्याकुलचित्तापि । 'णिग्गअबन्धुप्पित्थेति' सम्यक्पाठः । निर्गतबन्धुत्वादुद्विमेत्यर्थः ॥

अथ विभीषणरोदनमाह-

ताहे विभीसणस्स वि अन्तोहिअअम्मि वन्धुणेहुप्पण्णो । दासरहिणो वि पुरओ मुक्को चिअ लोअणेहि बाहत्थवओ ॥८४॥

[तदा विभीषणस्याप्यन्तिहृदये वन्धुस्नेहोत्पन्नः । दाशरथेरिप पुरतो मुक्त एव लोचनाभ्यां बाष्पस्तवकः ॥] तदा दाशरथेरापि पुरतो विभीषणस्यापि छोचनाभ्यां बाब्यस्तवको मुक्त एव । यद्यपि मोक्तुं न युज्यते तथापीत्येवकारार्थः । तत्र, हेतुमाह—कीटक् । अन्तर्हदये हृदयाभ्यन्तरे रावणहृपवन्धुम्नेहादुत्पन्नस्तथा च बाहुल्याद्धर्तु न पारित इति भावः ॥

अथ विभीषणप्रलापमाह—

णिहअस्मि अ दहवअणे विहीसणो णिन्दिआमरत्तणसद्दो । पिरदेविडं पडत्तो मरणसमब्भिहअदुकखदिण्णाआसो ॥ ८५ ॥ [निहते च दशवदने विभीषणो निन्दितामरवशब्दः । पिरदेवितुं प्रवृत्तो मरणसमभ्यधिकदुःखदत्तायासः ॥]

विभीषणः परिदेवितुं परिदेवनं कर्तु प्रवृत्तश्च । कीद्दक् । दश्चवदने निहते सति निन्दि-तोऽमरत्वशब्दो येन स तथा । अमरजेतुरपि रावणस्य चेन्मरणं तदामरत्वेनापि किम् । अमरत्वं कुत्र वेत्याशयः । एवं निजमरणात्समभ्यधिकेन दुःखादपि महता रावणमरणदुः-खेन दत्त आयासः क्रेशो यस्मै स तथा ॥

त्रिभिः प्रलापवचनमाह—

जो चिअ जेऊण जमं दिट्ठो इच्छासुईं तुमे जमलोओ । दीसिहिसि कह णु पत्थिव इण्हितं चेअ सेसजणसामण्णम्।।८६॥

[य एव जित्वा यमं दृष्ट इच्छासुखं त्वया यमलोकः । द्रक्ष्यसि कथं नु पार्थिव इदानीं तमेव शेषजनसामान्यम् ॥]

हे णाँधव रावण, यमं जित्वा य एव यमलोकस्त्वया इच्छासुखं स्वेच्छया दृष्टः । परि-भ्रम्येत्यर्थः । इदानीं मृत्यौ सति तमेव यमलोकं शेषज्ञनैः प्राकृतजनैः सामान्यं साधा-रण्यं यथा स्यात्तथा कथं नु द्रक्ष्यसि । यमशासनीयत्वेनेत्यर्थः ॥

एकेण रक्खसाहिव पुन्वं अवहीरिओवएसेण वि ते । समणिहणेण रणमुहे पिडमुकं णवर कुम्भअण्णेण तुहम् ॥ ८०॥

[एकेन राक्षसाधिप पूर्वमवधीरितोपदेशेनापि ते । समनिधनेन रणमुखे प्रतिमुक्तं केवलं कुम्भकर्णेन तव ॥]

हे राक्षसाधिप, एकेन केवलं कुम्मकर्णेन तत्र प्रतिमुक्तं भरणपोषणाद्युपकारस्य प्रति-मोचनं कृतम् । प्रत्युपकारित्वादित्यर्थः । भ्राहृत्वाविशेषेऽपि न मयेति भावः । किंभूतेन । ते तव अवधीरित उपदेशो येन । पूर्व प्रतिक्षितमवदाश्चेनापि स्वतन्त्रत्वात् । प्रतिमोचने हेतु-माह—पुनः किंभूतेन । रणमुखे भवन्मरणेन समं निधनं यस्य तेन । संप्रति भवता सह भवद्र्ये त्यक्तजीवितेनेत्यर्थः ॥ CAN THE STATE OF T

परिथव तुमं सुअन्तो समसुहदुक्खेहि वन्धवेहि अमुक्कम् । जह हं धम्मपहाणो धम्मपहाणाण को गणिज्जड पुरओ ॥ ८८॥

[पार्थिव त्वां मुझन्समसुखदुःखैर्बान्धवैरमुक्तम् । यद्यहं धर्मप्रधानोऽधर्मप्रधानानां को गण्यतां पुरतः ॥]

हे पार्थिव, समानसुखदुः खैर्बान्धवैः कुम्भकर्णादिभिरमुक्तं त्वां मुखन् त्वया समं परलो-कमगच्छन्नहं यदि धर्मप्रधानो धार्मिकः, तदाधर्मप्रधानानां मध्ये कः पुरतः प्रथमं ग-ण्यताम् । न कोऽपीत्यर्थः । तथा चाहमेवाधर्मिकाणां प्रथमगण्य इति भावः ॥

अथ द्वाभ्यां रामं प्रति तद्वचनमाह-

आहासइ अ रहुवई मरणसमोन्भिह्अरुद्धवाहुप्पीडो । बन्धुवहागअदुक्खो गिम्हुम्हासुक्खणइमुहो व्व महिहरो ॥ ८९ ॥

[आभाषते च रघुपति मरणसमभ्यधिकरुद्धवाष्पोत्पीडः । बन्धुवधागतदुःखो ग्रीष्मोष्मशुष्कनदीमुख इव महीधरः॥]

रघुपतिमाभाषते च । किंभूतः । मरणादिष समभ्यधिकं यथा स्यादेवं रुद्धो बाष्णो त्याद्धो येन यस्य वा स तथा । वचनसौष्ठवाय कृतं संतापजनितमुखशोषेण वा जातमशुः निरोधं मरणादप्यधिकं मन्यमान इत्यर्थः । एवम्—बन्धूनां रावणादीनां वधेनागतदुःखः क इव । श्रीष्मोष्मणा शुष्कं नदीमुखं यस्य तादशो महीधर इव । तथा च प्रथमपक्षे नदी-मुखशोषबाष्पनिरोधयोर्महीधरविभीषणयोः, द्वितीयपक्षे त्वधिकात् श्रीष्मोष्मसंतापयोस्तौ-ल्यादुपमा ॥

पहु वीसज्जेहि महं ता दहमुहकुम्भअण्णचलण्णिविडओ । पच्छा परलोअगअं छिवामि सीसम्मि मेहणाअं च सुअम् ॥९०

[प्रभो विसृज मां तावदशमुखकुम्भकर्णचरणनिपतितः । पश्चात्परलोकगतं स्पृशामि शीर्षे मेघनादं च सुतम् ॥]

हे प्रभो राम, मां विसृज आज्ञापय । तावत्तदा प्रथमं दशमुखकुम्भकर्णयोखरणेषु नि-तितः सन् पश्चात्परलोकगतं मृतं मेघनादं च शीर्षे स्मृशामि । परामृशामीत्यर्थः । ताव-द्वेषृज यावदेतावत्करोमीति वा ॥

अथ रावणादिसंस्कारमाह—

महिअलपिडअविसंठुलहीसणिवलावजाआणुअम्पेण । रामेण वि पवणसुओ आणत्तो रक्खसाहिवइसकारे ॥ ९१॥

[महीतलपतितविसंष्ठुलविभीषणविलापजातानुकम्पेन । रामेणापि पवनसुत आज्ञप्तो राक्षसाधिपतिसंस्कारे ॥] महीतले पतितस्य विसंष्ठुलस्य विपर्यस्तकरन्वरणादेविभीषणस्य विलापाञ्जातानुकस्पेन रामेणापि राक्षसाधिपतेः संस्कारे दाहादौ पवनसुतो हन्मान् आज्ञसो नियुक्त इत्यर्थः ॥ अथ सुप्रीवसाहाय्योपसंहारमाह—

णिइअम्मि अ दहवअणे आसंघन्तेण जणअतणआलम्भम् । सुग्गीवेण वि दिट्ठो पश्चबआरस्स साअरस्स व अन्तो ॥ ९२ ॥

[निहते च दशवदनेऽध्यवस्यता जनकतनयालम्भम् ।

सुग्रीवेणापि दृष्टः प्रत्युपकारस्य सागरस्येवान्तः ॥]

च पुनर्दशत्रदने निहते सति जनकतनयायाः सीताया छम्भ प्राप्तिमध्यवस्यता स्थिरीकु-र्वता सुभीविणापि सागरस्येव प्रत्युपकारस्य अन्तो दृष्टः । यथा सागरस्य पारो दृष्टस्तथा सीतोद्धाररूपप्रत्युपकारस्य निर्वाहरूपः पर्यन्तो दृष्ट इति सहोपमा । दुस्तरत्वेन सागरतु-ल्यस्य प्रत्युपकारस्य पारो दृष्ट इति साधम्योपमा वा ॥

अथ सरथमात्तिविसर्जनमाह—

काऊण अ सुरकः रहुवइवीसिङ्मिएण कइअणपुरओ । जलहरगुप्पन्तधओ सग्गाहिमुहो रहो कओ माअखिणा ॥ ९३॥

[कृत्वा च सुरकार्यं रघुपतिविसृष्टेन कापजनपुरतः।

जलधरव्याकुलायमानध्वजः स्वर्गाभिमुखो रथः कृतो मातिलना ॥]
सुराणां रावणवधरूपं कार्यं कृत्वा कापेजनानां पुरतो रघुपितिविस्ष्टेनाइप्तेन मातलिना च रथः स्वर्गाभिमुखः कृतः । उर्ध्वं प्रेरित इत्यर्थः । किंभूतः । जलधरेषु व्याकुलायमानो ध्वजो यस्य स तथा । उर्ध्वतो यन्त्रणातिर्यग्मावादिति भावः ॥

अथ रामस्यायोध्यासमागमेनाश्वासकमुपसंहरति-

घेत्तृण जणअतणअं कथणलाट्टिं व हुअवहम्मि विसद्धम् । पत्तो पुरिं रहुवई काउं भरहस्स सप्फलं अणुराअम् ॥ ९४॥

[गृहीत्वा जनकतनयां काञ्चनयष्टिमिव हुतवहे विशुद्धाम् ।

प्राप्तः पुरीं रघुपतिः कर्तुं भरतस्य सफलमनुरागम् ॥]

रघुपतिः पुरीमयोध्यां प्राप्तः । किं कृत्वा । जनकतनयां गृहीत्वा । सीत्या सहेत्यर्थः किंभूताम् । काञ्चनयिष्टिमिव हुतवहे वहौ विद्युद्धामुत्तीर्णाग् । यथा वहौ प्रवेशिता काञ्चन-यिष्टरिषकरोचिष्मती भवति, तथा रक्षोगृहनिवासजन्यपरीवादमार्जनाय वहौ परिक्षिप्ता सीताप्यिषकरोचिष्मती वृत्तेति निद्रोधत्वमुक्तम् । किमर्थम् । भरतस्य भक्तिरूपमनुरागं स-फलं कर्तुम् । रामिसहासनानवरोहणादिरूपायास्तद्भक्ते रामसमागम एव फलमित्याश्यः । यहा—भरतस्य कृते स्वीयं स्नेहरूपमनुरागं सफलं कर्तुमित्यर्थः । समाप्तौ सफलत्वोत्की-तैनेन ग्रुभसूचनरूपं मङ्गलमप्युक्तम् ॥

अथ व्रन्थसमाप्तिमाह—
एत्थ समप्पइ एअं सीआलम्भेण जिणअरामन्भुअअम् ।
रावणवह त्ति कन्वं अणुराअङ्कं समत्थजणिन्वेसम् ॥ ९५ ॥
इअ सिरिपवरसेणविरइए काल्दिासकए दहमुहवहे महाकन्वे
पञ्च(न्द्)रहो आसासओ परिसमत्तो ।
[अत्र समाप्यते एतत्सीतालम्भेन जिनतरामाभ्युद्यम् ।
रावणवध इति कान्यमनुरागाङ्कं समस्तजनिर्देषम् ॥]
इति श्रीप्रवरसेनविरचिते काल्दिासकृते दशमुखवधे महाकान्ये पञ्चदश आश्वासकः

परिसमाप्तः ।

एतद्रावणवध इति नाम काव्यमत्र समाप्यते । कविनेखर्थात् । कर्म कर्तारे वा। एतदेव स्कन्धकं तत्समाप्तिस्थानमिखर्थः । किंभूतम् । सीताया लम्भेन प्राप्त्या जनितो रामस्या-भ्युदयो यत्र वर्णितत्वेनेखर्थः । पुनः कीदक् । सीतां प्रति रामानुरागस्य सेतुवन्धरावणव-धादिरूपोऽङ्कश्चिहं यत्र तद्रतज्ञापकत्वात् । अथ च अनुरागपद्रूपोऽङ्कः प्रसाक्षासका-न्तेऽसाधारणं चिहं यस्येखर्थः । एवं समस्तजनस्य द्वेषश्चन्यं सीतारामसंवन्धित्वेनानुर-क्तसवजनमिखर्थः ॥

सीतासंप्राप्तिदशया रामदासप्रकाशिता ।
रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णा पश्चदशी शिखा ॥
सेतुप्रन्थसमुद्रादर्था मणयो भयाकृष्टाः ।
उपदेशसहकृतेन्द्रियपटुभिः प्राज्ञैः परीक्ष्यन्ताम् ॥
चक्षुर्भूतारिशीतांशु(१६५२)भिरभिगणिते साहसाङ्कस्य वर्षे
वर्षे जल्लालदीन्द्रक्षितिमुकुटमणेरप्यनन्तागमा(४०)भ्याम् ।
पश्चम्यां श्रुक्रपक्षे नभसि गुरुदिने राभदास्तेन राज्ञा
विज्ञेनांपूरितोऽयं तिथितुलितशिखो रामसेतुप्रदीपः ॥
सूर्याचन्द्रमसोरुद्धति कथा यावत्तथा दीप्यते
यावत्कौस्तुभकान्तिजालजटिला वैकुण्ठवक्षःस्थली ।
गङ्गावीविभिरश्चितो हरजटाज्दः समुज्जृम्भते
यावत्तावद्दकृद्धरेण जगती राजन्वती वर्तताम् ॥

इति श्रीश्रीमित्रिखिलमहीमहेन्द्रमुकुटमणिमयूखमजरीपिष्ठरीकृतकमलसकलसावभौम-शरोमणिश्रीमद्कञ्चरज्ञालदीनद्रकृपाकटाक्षवीक्षितभानुभक्तिपरायणहृदयहम्येनिः बासितनारायणमहाराजाधिराजशीश्रीरामदास्विरिचितो रामसेतुप्रदीपो नाम प्रन्थः परिपूर्णः ॥

